

E U S K E R A

Euskaltzaindiaren lan eta agiria
Trabajos y actas de la Real Academia de la Lengua Vasca
Travaux et actes de l'Académie de la Langue Basque

EUSKALTZAINDIA
REAL ACADEMIA DE LA LENGUA VASCA
ACADEMIE DE LA LANGUE BASQUE

2006, 1
51. liburukia (2. aldia)
BILBO

EUSKALTZAINdia

Plaza Barria, 15. 48005 Bilbo
Telefonoa: 94 415 81 55
Faxa: 94 415 81 44
e.posta: info@euskaltzaindia.net
web gunea: www.euskaltzaindia.net

Argitalpen batzordea / Comisión de publicaciones:

Burua:	Andres Maria Urrutia Badiola
Kideak:	Beñat Oihartzabal Xabier Kintana Jose Luis Lizundia Henrike Knörr Andres Iñigo Jose Antonio Arana Martija Adolfo Arejita Pello Salaburu
Eragile eta idazkaria:	Ricardo Badiola Uriarte

© Euskaltzaindia

ISSN. 0210-1564

Euskera

ISBN. 85479

Lege gordailua BI-1.244-58

Fotokonposizioa: *Rali*. Particular de Costa, 8-10, 48010 BILBO

Emfasis. Gorbeia, 1 - 48004 Etxebarri (Bizkaia)

Aldizkari hau beste agerkariekin trukatzen da. Otoi, idatz Zuzendariari.
Esta **Revista** admite el intercambio con otras publicaciones.
Rogamos dirigirse al Director.

AURKIBIDEA

PLAZIDO MUXIKA BERRONDOREN MENDEURRENA

Plazido Muxika Berrondoren mendeurrena, <i>Andres Urrutia</i>	13
Zertzelada batzuk Plazido Muxikaren bizitzaz, <i>Jose Antonio Mujika</i> . .	15

ANDIMA IBIÑAGABEITIA, IMANOL BERRIATUA ETA GORGONIO RENTERIA idazleei omenaldia

Andima, Imanol eta Gorgonio elantxobetatarrei omenaldia, <i>Amaia Eiguren</i>	33
Andima, Imanol eta Gorgonio idazleei omenaldia, <i>Andres Urrutia</i> . .	35
Andima adiskidea, <i>Txomin Peillen</i>	39
Andimaren liburu bat eskuan, <i>Bernardo Atxaga</i>	45
Imanol Berriatua, euskal etorkizunaren ereile, <i>Xabier Kintana</i>	51
Gorgonio Renteria idazle, <i>Igone Etxebarria</i>	59
Olerki barriak Kaliforniatik bialduak	63

FRANTZISKO IGNACIO LARDIZABAL URRETABIZKAIAREN II. MENDEURRENA

Frantzisko Ignacio Lardizabalen II. mendeurrena, <i>Patxi Aierbe</i>	67
Lardizabalen 200. urteurrena, <i>Andres M. Urrutia</i>	69
Lardizabalen gramatika, bere gizarte-giroan, <i>Mikel Zalbide</i>	71
Lardizabalen gramatikaren iturri, ezaugarri eta helburuak, <i>B. Oyharçabal</i>	105

IKER SAILA HIZTEGIGINTZA

Neurri-izenak eta neurri-esamoldeak euskaraz, <i>J.R. Etxebarria</i>	123
--	-----

ONOMASTIKA

Irizpenak, <i>Mikel Gorratxategi</i>	165
Billoda , <i>Mikel Gorrotxategi Nieto, Henrike Knörr eta Andres Iñigo Ariztegi</i>	167
Billoda izenari buruzko dokumentazioa/Documentación sobre el nombre Billoda	170
Abanto , <i>Mikel Gorrotxategi Nieto eta Andres Iñigo Ariztegi</i>	184
Gaubea , <i>Mikel Gorrotxategi Nieto eta Andres Iñigo Ariztegi</i>	185
Marieta-Larrintzar , <i>Mikel Gorrotxategi Nieto eta Andres Iñigo Ariztegi</i>	187
Ondokolanda , <i>Mikel Gorrotxategi Nieto eta Andres Iñigo Ariztegi</i>	188
Ollerietza , <i>Mikel Gorrotxategi Nieto eta Andres Iñigo Ariztegi</i>	190
Erentxun , <i>Mikel Gorrotxategi Nieto eta Andres Iñigo Ariztegi</i>	191
Elosua , <i>Mikel Gorrotxategi Nieto eta Andres Iñigo Ariztegi</i>	193

EUSKALTZAINDIAREN BARNE-HISTORIA (IX)

Euskaltzaindiaren Barne-Historiaz, <i>Xabier Kintana</i>	197
Pierre Lafitten gutundegia, <i>P. Xarritton - P. Andiazaabal</i>	199
* * *	
Biografía de Francisco J. Oroz Arizcuren, <i>H. Knörr</i>	241
Jirones de una vida abigarrada (de la gambella a la cátedra), <i>Francisco J. Oroz</i>	241

EUSKALTZAINDIAREN AGIRIAK

BATZAR-AGIRIAK

Donostian, 2006ko urtarrilaren 27an	361
Ageriko bilkura, 2006ko urtarrilaren 27an	364
Bilbon, 2006ko otsailaren 24an	367
Gasteizen, 2006ko martxoaren 31n	370
Ageriko bilkura, 2006-IV-27	373
Urnietan, 2006ko apirilaren 27an	375
Ageriko bilkura, 2006ko maiatzaren 26an	377
Elantxoben, 2006ko maiatzaren 26an	380
Euskaltzain urgazle izendatuak, 2006-V-26	383
Ageriko bilkura, 2006ko ekainaren 29an	384
Zaldibian, 2006ko ekainaren 30ean	386
Ageriko bilkura, 2006ko ekainaren 30ean	388

EUSKALTZAINDIAREN ARAUAK

36. Frantziako errepublikako eskualde-, departamendu- eta hiriburu-izenak	393
---	-----

148. Araua: <i>e-ezuste</i>	410
Euskaltzaindiaren 2006ko batzar-egutegia	483

BERRIAK

35 Euskaltzain urgazle berri	487
<i>Plazaberri</i> agerkari digitala, <i>Andres Urrutia</i>	489
Basque fishermen in Iceland. Bilingual vocabularies in the 17 th and 18 th centuries, <i>Henrike Knörr</i>	491
2005eko <i>R. M. Azkue</i> Literatura sariak	501
<i>Antzuolako Topinomia</i> . Onomasticon Vasconiae bildumaren 25. liburu-kia	505
<i>Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri</i> liburuaren aurkez-pena	509
Presentación del libro <i>Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri</i> ..	511
<i>Mendaaur</i> argitalpen bilduma berria sortu dute Euskaltzaindiak eta Nafarroako Gobernuak	513
<i>Jose Mari Satrustegi: ereile eta lekuko.</i> Mendaaur I. Aurkezpena, <i>Andres Iñigo</i>	515
<i>Jose Mari Satrustegi: ereile eta lekuko.</i> Mendaaur I. Presentación, <i>Andres Iñigo</i>	519

HIL BERRIAK

Juan San Martin Ortiz Zaratekoa, euskaltzain osoa, <i>J.L. Lizundia</i>	525
Patxi Ondarra Erdozia: bizitza eta lanak (1925-2005), <i>Andres Iñigo</i> ..	535
J.M. Aranalde Olaondo, <i>Joxemari Iriondo Unanue</i>	549
Eugenio Agirretxe Azpíllaga. Euskal sermolaria eta Euskararen predikaria (1920-2005), <i>Paulo Agirrebalzategi</i>	563

Juan M ^a Lekuona eta Patxi Altunaren omenez, <i>Andres Urrutia</i>	581
Juan Mari Lekuona: ... eta hitza lanabes bihurtu zuen (1927-2005), <i>Ana Mª Toledo</i>	583
Patxi Altuna: jesuita, euskaltzalea, irakaslea eta euskaltzaina (1928-2006), <i>Miren Azkarate</i>	591

**PLAZIDO MUXIKA BERRONDOREN
MENDEURRENA**

Urnieta, 2006-IV-27

PLAZIDO MUXIKA BERRONDOREN MENDEURRENA

*Andres Urrutia,
euskaltzainburua*

Agurra

Urnietako Alkatea
Euskaltzainkideok
Jaun-andreok
Arratsalde on guztioi!

Lehendabiziz mila esker Urnietako herriari eta udalari, gaur eskaini di-
gun jarrera abegikorrarengatik. Zorionak, orobat, Plazido Muxikaren omenal-
di bikain hau antolatzearren.

Badira mundu honetako lan kontuetan nor baino nor ibiltzea eta guzti-
on ahotan beti egotea gustuko izaten dutenak. Badira, ostera, lan isila eta jardun
eragilea hobesten dituztenak. Lehenengoen fruituak azaleko eta iragankor iza-
ten dira. Bigarrenekoak, berriz, mamitsu eta iraunkor.

Azken horietarikoa dugu aita Plazido Muxikaren ekina. Urte asko eta lu-
zeak, aldiakada zail eta mingotsak izan zituen hark bere hiztegigintza eta aditz
lanetan.

Fruituak ere ez berehalakoak, ondo helduak eta emanak baino.

Hartara, hiztegigintza, adiztegia, lexikografia, lexikologia, itzulpengintza,
Euskaltzaindiaren urgazletza... Horiek dira zinezko kate-begiak, egun gure bi-
lera honetan gogorarazten dugun jesuitaren kate eta soka luezan.

Nire moduko askorentzat, bestalde, lehen erreferentziak dira euskararen
hiztegigintzan, duela hogeita hamar urte zail samar baitzen Muxikaren modu-
ko hiztegia liburu-dendetan aurkitzea.

Egun ere, hamaikatxo hiztegi ditugula eskura, betiko erreferentzia eta oi-
narri izaten da gure lan lexikografikoetan Muxikarena, eta aitortu zein aitor-
tu ez, baita egungo lan askoren iturria ere.

Goiz eta arratsalde jardun du Euskaltzaindiak Urnietan gaur, Muxikak be-
rak behinola ireki zuen bideari jarraitutasuna ematen. Orduko horri egun Hiz-
tegi Batu deitzen diogu, euskaldun guztiion onuragarri.

Une ezin aproposagoa, hortaz, harenak berriro plazaratzeko eta bera eza-gutu ez zutenek haren berri izateko.

Horretarako du hitza Jose Antonio Muxika jaunak, Plazidoren ilobak, bera ere euskararen munduan murgildua. Haste-hastetik Euskaltzaindiaren gramatika batzordekide den Jose Antoniok eskainiko dizkigu Plazidoren nonzeberri eta xehetasun ugari, hain zuzen ere, gure omenaldi honetara era-erara datozenak.

Mila esker guztioi.

ZERTZELADA BATZUK PLAZIDO MUXIKAREN BIZITZAZ

Jose Antonio Mujika

Euskaltzainak, agintariak, lagunak..., arratsalde on guztioi!

Honako hitz hauekin hasten da Plazido Mujika gazteak jesuita sartu zean izenpetu zuen adierazpena:

«Ego Plácidus Mugica Hispanus natus sum die decima sexta mensis Aprilis anni millesimi nonagesimeti sexti in oppido Urnieta (barrio de Oria), in dioecesi Victoriae, provinciae Guipuzcoae».

Bere burua aurkezten du Plazidok adierazpen horretan eta jesuita sartzean zer asmo eta helburu zituen azaltzen. Eta, ikusten duzuenez, aurrena, bere burua aurkeztean, Urnietan jaioa dela esaten du, Oria auzoan.

Urnietarrok gogoan izango duzue, noski, Oria auzoan lantegi handi bat bazela, oso ezaguna, *Hilados y Tejidos de Algodón Brunet y Cía* izenekoa, ehunka langileren lantokia izan zena. Hain zuen ere, langile haientzat egindako etxeetako batean jaio zen Plazido, haren aita Brunet-tarren lorenzaina baitzen. Etxeak «Baratzalde» zuen izena, baina jendeak «Etxegorri» edo «Casa roja» esaten zion. Orain urte gutxi auzoa berritu zutenean etxe hori eta inguruko beste etxe zahar batzuk bota egin zituzten.

Plazido hamar urteko mutikoa zela, Altzara aldatu zen Muxikatarren familia. Berak, hala ere, urte gutxi egin zituen han, hamahiru urterekin Andoaingo seminarioan sartu baitzen interno eta, gero, hamaseirekin Azpeitiko Loiolan jesuita.

Gogoan izan zuen beti, ordea, eta behar zenean baita ageriki aitortu ere, urnietarra zela jaiotzaz. Bere bizitzaren azken aldera, hil baino urtebete lehenago argitaratu zuen *Diccionario vasco-castellano-aren* hitzaurrean ere honela dio:

«Esta obra planeada en tierras tan lejanas de mi txoko natal (ORIA, barrio de URNIETA) [...]» (1).

(1) Eta gaur behin eta berriro aipatuko dugun *Diccionario castellano-vasco* hiztegi handian ere utzi zuen bere jatorriaren aztarna. «Eclesiásticamente» hitza hartzen baduzue, ikusiko duzue

Urnietako herria egun hauetan bere seme hora hain zabal eta gogotsu omendu duenez, bidezkoa iruditu zait neure hitzaldia haren adierazpen horiek gogora ekarrita hastea.

* * *

Goazen, ordea, aurrera. Zer izan zen eta zer egin zuen bere bizitzan Plazido Muxikak, omenaldi hauek merezi izateko?

Ez dizuet orain, noski, haren bizitza osoa xehetasunetan kontatuko. Ez da hau horretarako lekua (2). Aurkezpen labur bat egingo dut aurrena, eta haren bizitzaren bizpahiru argazkiko ekarriko ditut gero zuen aurrera, hora nolakoa izan zen erakutsiko digutenak.

* * *

Aurkezpen laburra, hasteko.

Ez dakit nik Plazidok bisita txartelik erabili ote zuen inoiz. Ezetz esango nuke, alferrikako gastua irudituko baitzitzaion horrelako txarteltxoak egitea. Bainaz egin izan balitu, ez da asmatzen zaila zer idatziko zuen izen-abizenen ondoan, nor zen azaltzeko. Bi hitz hauek ipiniko zituen, nik uste: «jesulaguna» eta «hiztegigilea», ordena horretan, gainera, aurrena betiere aurrena dela. Bi horiek izan ziren haren bizitzaren ardatz nagusiak. Jesuita izatea bere bizi guztirako aukeratu zuen bizitza-modua izan zen, eta hiztegia egitea, berriz, bere bizitzaren urte gehienetan lanpetua eduki zuen zaletasuna.

Biak uztartzen jakin zuen Plazidok; ez, ordea, lanik gabe.

Gaztetan sortu zitzaion euskal hitzen zerrendak egiteko zaletasuna. Filosofia ikasle zen artean eta euskararen aldeko joera handia aurkitu zuen ikas-kideen artean. Taldetxoa osatu zuten Lauaxetak, Jokin Zaitegik, Andima Ibiñagabeitiak, Iñaki Goenagak, Plazido Mujikak berak eta beste batzuek, euskara lantzeko. Lagunek klasikoak itzultzera, olerkiak idazteria eta horrelakoetara jo zuten; Plazidok, aldiz, esan bezala, hitzak biltzera. Euskararen «Leopold» iza-tera iritsiko zela esan omen zion behin Zaitegik (3) –Leopold hori asko era-biltzen zuten *Lexicon graeco-latinum* baten egilea zen (4)–.

Gaztetan zaletasuna izan zena, betebehar bilakatu zitzaion gerora. Gaztelania-euskara hiztegi bat idaztea bere egiteko, bere «misioa», zela pentsatu zuen.

besteren artean «elizaz» ordaina ematen duela eta honen erabilera argitzeko honako esaldi hau ipintzen duela, adibide gisa:

«legez [...] Urmia'rra naiz ni, eta elizaz Lasarte'rra'».

Modu orokorean emana dago esaldia nori dagokion esan gabe. Bainaz haren berri dakigu-nok badakigu berari dagokiola bete-betean.

(2) Oraintxe batzuk idatzi nuen Plazido Muxikaren biografia, *Bidegileak* bilduman. Han aurkituko du, hala nahi duenak, hari buruzko datu gehiago.

(3) Ik. *El pensamiento Navarro-k* egin zion elkarritzeta (1959-02-25).

(4) Leopold, E. F., *Lexicon graeco-latinum manuale*, Leipzig, 1852.

Gerra ondoko urteetan euskaltzaletasuna ez zen ondo ikusia, ordea, eta nagusiek beste lan batzuetara lotu zuten Plazido. Irakasle, liburuzaín, artxibotako arduradun... bazuen beti bere-berea zuen egiteko hari ekitea galarazten zion lanen bat.

Asmatu zuen, hala ere, bere eginbehar biak uztartzen. Egunez nagusiek agindutako lanak egiten zituen, esaneko jesuita on bati zegokionez, eta atseden orduetan –siesta eta afalorduetan, asteburuetan, oporretan eta horrelakoeitan– «euskararen Leopold» bilakatzen zen.

1944an hasi, eta hamabi urte eta gehiagotan aritu zen horrela, atsedenari orduak kenduz, liburuak arakatuz eta hiztegirako fitxak egin eta egin (5).

Plazidok ez zuen, noski, inoiz nagusien kontrako hitzik esan, zintzoegia baitzen horretarako. Baino garai hartako eskutitzetan-eta askotan aipatu zuen egiten ari zen lanaren nekea eta batez ere egin behar izaten zituen etenek sortzen zioten ondoeza. Honela aitorту zion Mitxelenari, honek EGANerako egin zion elkarrizketa batean:

Nere eginbehar nagusiak [...] bestelakoak ziren eta, nahi eta nahi ez, gaur hartu eta bihar utzi, arteka-marteka hasi nintzen ahal nuen txolarte guzietan nere hiztegi horretarako gaiak biltzen. Ezer aurreratu gabeko tarteak batzutan luzetxoak izan ziren, gainera: lau edo bost hilabete hiru aldiz, beste batean urte t'erdian ez nuen ezertxo ere egin (6).

1958an, lanean aurrera egin zuela ikusita, lana zertxobait arindu zioten nagusiek. Eskolak ematen jarraitu zuen, baina gainerako lanetatik libre utzi zuten (7).

Azkenean, noizbait!, 1962-63 ikasturtean eskoletatik ere libre utzi zuten, hiztegiaren azken orrazketak eta zabalkunde lanak erosoa egin zitzan. Handik urte bira argitaratu zuen bere *Diccionario castellano-vasco* lodi eta mardula. Hiru edizio izan zituen eta 17.000 ale saltzera iritsi zen.

(5) Behin, 1956an, San Ignazioren urtea zenez, Koldo Mitxelena zenak San Ignazioren idaztankeraz artikulu bat idatziko ote zuen eskuat zion, EGANen argitaratzeko. Eskutitz luzea egin zion Plazidok, horretarako astirik ez zuela azalduz: «nere unetxo urriak iztegiari ematea, erabakia daukat aspaldi ontan. Zorionez edo zoritzarrez asi ote nun eztakit, baño asi nun ezkerro, aurrera eragin nai nioko nere iztegi oni. Naiko atzerapide sortu zaizkit asi nunetik, eta enuke besterik ere iñiola ere nai» (KM Kulturguneko funtsetan: «Koldo Mitxelena eta Plazido Mujikaren arteko elkarri dazketa»).

(6) Adiskide berri, «Aita Plazido Mujikak esan digu», *EGAN*, 1957 (3-4), 127 or.

(7) 1961ean, hiztegia aurreratu zuela, lehenez gain zabalkunde lanak ere bere gain hartu zituen. Interesatuen helbideak bilatzen hasi zen eta haien etxeetara harpidetze orriak bidaltzen. Lan handia egin zuen horretan. Dena berak. EGAN aldizkarira ere idatzi zuen, hiztegiaren zabalkundea sartzeko baimena eskatuz: «Zabalkundea era berri ontan egiañaz, nere eginkizun nagusiari (ots, iztegi osoa makiañaz aldatzeari) erosoa ekingo diot. Gogor ekin beharko gaiñera! Beste lau beti atzera ibilliko nintzake nere lan gogor ontan. Luzea ta gogorra da benetan nere lan au, baño (Jaunari eskerrak) osasun ona ta lanerako sasoia ere ba'dituz» (KM Kulturguneko funtsetan: «Koldo Mitxelena eta Plazido Mujikaren arteko elkarri dazketa»).

Horra, bada, nola uztartu zituen, ez beti erraz, bere bizitzaren ardatz biak, jesuita izatearena eta euskal hiztegigile izatearena.

* * *

Horrenbestez, bada, etor gaitezke Plazidoren bizitzako argazki batzuk iku-si eta haiei dagozkien gogoeta batzuk egitera.

Lehen argazkia ezaguna da, askotan agertu baitzuen Plazido Muxikak berak bere idatzietan. Argazki horretan ageri den Plazido, 22-23 urteko jesuita gaztea da. Mendi handi batean dago, bakarrik, enbor batean eserita, atsedena hartzen. Entzun Plazidori berari, Santa Cruz apaiza dela-eta EGANen idatzi zuen artikulu batean:

Alaxe exerita, ukondoak belaunetan eta eskuak buruan nitula, makurtu nin-tzan zerbaite lurrera begira, ta atsedan artzeko asmotan. Bat-batean murgildu zan nere irudimena amets zoragarri batean. Irudimena? Ametsa? Ez iñola ere! Nere begiak enborpean ikusten zutena, etzan irudimena, etzan amets zoroa. Egi utsa-zan! Nere begien aurrean ARGIA nekuscan! Edo obeto esateko, ARGIA gure as-terokoaren puska bat. Nola zitekeen ori? ARGIA Andes'ko mendi-bazter urrutian! (8).

Kolonbian dago, izan ere, Plazido argazki horretan, Ekuadoreko mugatik gertu. Hara joana zen, jesuitek ikasketa garaian egin behar izaten zuten hiru urteko maisualdia betetzera. Zergatik bidali ote zuten, ordea, urrutti haietara?

Bi azalpen entzun ditut nik kontu horri buruz. Lehena, gogo onez egina, Plazidok berak emana: soldadutzatik libratzeagatik bidali omen zuten Ameriketara.

Beste zenbaitek, ordea, azalpen kritikoagoa eskaini zuten, Joseba Intxaustik *Jakin* aldiakariko artikulu batean erakutsi zuen moduan (9). Nagusien artean baziren gorago aipatu ditudan jesuita gazte euskaltzale haien aldeko zi-renak (10). Baziren, ordea, haien euskaltzaletasuna begi onez ikusten ez zute-nak ere. Eta, horregatik, hain zuzen ere, zaletasun horretan epeldu zitezen-edo sakabanatu omen zituzten eta urrutira bidali. Muxika eta Andima Kolonbiako bi muturretara bidali zituzten, eta Zaitegi Venezuelara.

Behin baino gehiagotan entzun ohi den topiko erraza datorkit gogora, orduko gorabehera horiek entzutean: nazionalismoa gaixotasun bat dela, alegia,

(8) Muxika'tar Pl., «*Berriz santa Cruz apaiza!*», *EGAN*, 1956, 3-4, 20-25 or. Santa Cruz apaizak Kolonbian bizi izandako gertakari asko kontatzen ditu artikulu horretan Plazido Muxikak. Ikastetxe berean aritu ziren biak, baina ez garai berean. Hura iritsi baino urte batzuk lehenago hila zen Santa Cruz apaiza, .

(9) Joseba Intxausti, «“Euzko-Gogoa”-ren lankideak», *Jakin* 12, 1979ko urri-abendua, 120-137 or.

(10) Loiolan zirela laguntzaile izan zituzten euskalgintzan Aita Apalategi, Garmendia, Olabide eta Estefania irakasleak (Ik. Joseba Intxausti, *ibid.*, 5. oh.).

bidaiatuz sendatzen dena. Baliteke nazionalismo itsuarekin horrela gertatzea. Ez dakit. Bainaz zergatik izan behar du horrela guztiz naturala eta berezkoan den norberaren hizkuntzarekiko leialtasun eta atxikimenduarekin? Jesuita gazteen urruntzea asmo horrekin egin bazuten, ederra egin zuten nagusi ustez zuhur haiek: epeldu ez, beroagotu egin ziren gazteek beren euskaltzaletasunean!

Ikusi, bestela, nola jarraitzen duen Plazidoren kontakizunak:

Nere atseden-aldi ura uste baño luzeagoa izan zan. Irakurri nun orri ura, inguruko basoak aitzeko eran. Biotza pilpilka bai'neukan! Beti Euskalerrian bizi izan danak, ezin dezake igarri ere, noraño piztuagotu zitzaidan ordun nere euskaltzaletasuna, eta euskeraren alde *lan on bat* egiteko asmoa ere (11).

«*Lan on*» hori, hain zuzen, hiztegia egitea zen (12).

Baina, gerora gabe, Kolonbian bertan ere ez zion erabat utzi euskara lan-tzeari. Ordu luzetan egoten omen zen han ikasleen begirale eta, denbora alferrik ez galtzeagatik, *Noni eta Mani* eleberria itzuli zuen alemanetik, tarte horiek baliatuz.

Hori Plazido Muxikari dagokionez. Beste ikaskideekin ere ez zuten asko asmatu nagusi urrunzale haien. Aski da ikustea Andimak eta Zaitegik gerora izan zuten ibilibidea.

* * *

Goazen arin bigarren argazkira, hamar urteko saltoa eginda.

Hogeita hamar bat urteko gizona da argazki horretan Plazido. Idazmaka-nia baten aurrean dago, bere gelan, makinaren alboan liburu handi bat irekia duela. Nafarroako Xabierreko ikastetxean egina dago argazkia.

Kolonbiako aldia amaituta Europara etorria zen ostera Plazido. Jesuitak Espainiatik egotziak izanak ziren, ordea, tarte hartan, eta Belgikara joan behar izan zuen teologia ikasketak egitera; Belgikan hasi eta Holandan amaitu zituen ikasketa horiek. Han apaiztu zen (13).

(11) Gorago aipatu artikulua.

(12) Hala dio bere euskal hiztegi bien atarian idatzitako «Génesis de la obra» hitzaurrean: «Al leer y releer varias veces de punta a cabo aquel trozo del semanario donostiarra, brilló en mi mente una idea fulgurante como un chispazo... y aquella idea era ya una decisión: Cuando regresara a España, tenía que escribir un gran diccionario castellano-vasco, para colaborar, según mis fuerzas, al cultivo y fomento del euskería».

(13) Teologia ikasten ari zela ere ez zituen erabat utzi euskal lanak. «Euskel-itzak erderan» artikulua idatzi zuen *Yakintza* aldizkarian, Espainiako Akademiako hiztegiak euskal jatorrikozat zituen hitzak bilduz (9 zb., 1934, maiatza-ekaina). Handik idatzi zion J. de Urkijori eskutitz bat *Hispania* hitzaren etimologiaz konsulta eginaz, eta han idatzi zuen *RIVEk* argitaratu zion «Reminiscencias de la lengua vasca en el “Diario” de S. Ignacio» artikulua. Beste batzuek ez bezala, euskararen aztarnak ikusten zituen Plazidok San Ignazioren gaztelaniazko testuetan.

Hango egonaldia amaituta, hona etortzeko aukera irekia zuten berriz jesuitek eta Xabierko ikastetxera bidali zuten nagusiek, gazteen irakasle eta arduradun.

Gauza batek harritzen gaitu begien aurrean dugun argazki honetan: leihoko sareta erabat itxita eta argia piztuta daukala ari da gure gizona lanean. Zer-gatik? Gaua delako, pentsatuko duzue. Ez, bada, ez nahitaez behintzat. Egunez ere horrela aritzen omen zen askotan lanean, leihosaretak itxita, kanpoko ezerk arreta galarazi ez ziezaion.

Batxilerreko programa berrian latina sartzekotan zirela-eta, «Latin-gaztelania» hiztegi bat idazteko eskatu zioten nagusiek, eskuko hiztegia, ikasleen mailakoa.

Pozik eta harro esaten zuen, marka bat jarri izan balu bezala, irailaren 29an, San Migel egunean, hasi eta hurrengo urtarilaren 6an, Erregeen egunean, amaitua zuela lana. Loiolako talde bati grekokoko hiztegia egiteko manda-tua emana omen zioten, eta berak latinekoa amaitua zuenean haiiek artean hasi gabeak zirela esaten zuen irribarrez Plazidok. Gerora editorial handiek hiztegi hobeak argitaratuko zituzten, seguruenik, baina harenak bere garaian harre-ra ona izan zuen: 50.000 ale saldu omen ziren.

Plazidoren izaera nolakoa zen erakusteko ekarri dut argazki hau zuen au-rerra. Langile porrokatua zen, eta baita, hala esan badaiteke, egoskorra ere. Lan bati ekiten zionean eta helburu bat ipini, ez zuen bakerik izaten hura burraturu artean.

* * *

Hirugarren argazkirako hogeita hamar urteko saltoa egingo dugu. Veruelako monasterioan dago Plazido, hango bibliotekan zutik, apaletako liburuak antolatzen. Berrogeita hamar bat urteko gizon heldua da. Aurpegi alaia du. Leku eder eta lasaiaren dago, Moncayo mendiaren oinetan, tradizio luzeko monasterioan (14), eta hor emango dio azken bultzada bere lan handiari.

Urruntzearen gaia dela-eta, honela idatzi zuen artikulu horretan: «A pesar del [l]argo espacio de más de treinta años, que transcurrieron desde que Ignacio dejó la casa paterna de Loyola, delataba el santo Fundador en sus conversaciones y en sus escritos su procedencia vasca. Ni el espacio, ni el tiempo fueron capaces de borrar los rasgos atávicos de S. Ignacio, el mayor de los vascos. Es que la lengua que se ha mamado con la leche materna, influye más o menos claramente a través de toda la vida [...].

Dice una antigua leyenda que vivía la concha marina como en casa propia en medio de las rompientes del mar y fue un día transportada al interior de la tierra firme, a lo alto de las más encumbradas montañas. Pero aun allá conservó en sí la concha, cual inolvidable recuerdo, ese extraño y misterioso rumor como de una lejana rompiente, como eco del inmenso mar! Así también Ignacio, transportada de su casa paterna por la Providencia a lejanas tierras conservó en su acento y en sus escritos el eco dulce y armonioso de la lengua vasca!!» (RIEV XXVII, 1936, 65).

(14) Monasterio hori ostatu bilakatua zen Mendizabalen amortizazioaren ondoren. Han iga-ro zituzten hilabete batzuk G. A. Bécquer espainiar idazleak eta haren anaia Valeriano margola-

Xabirren ikusi dugunetik itzulinguru asko egin ditu Plazidok batera eta bestera. Aurrena Loiolan pasatu zituen hilabete batzuk, grekoko hiztegia egiten ari zirenei laguntzen. Bilbon, gero, beste hilabete batzuk, gerrakoan deseigna geratu zen Mensajero argitaletxearen biblioteka berrantolatzen. Ondoren Burgosko Oñan, zazpi urte, Suarez teologoaren obren edizio kritikorako langaiak prestatzen (15). Han hasi zen, atsedenari orduak kenduz, bere hiztegi handirako fitxak egiten. Hurrengo zazpi urteak Loiolan egin zituen ostera, irakasle eta liburuzain, eta, noiznahi, bestelako lanen arduradun.

Hargatik, pozik zen gizona, 1956an Veruelara bidali zutenean, han bere lanerako asti gehiago izango zuela pentsatzen baitzuen, han ere irakasle eta liburuzain jarri bazuten ere.

Eta halaxe gertatu zen. Hiztegia idazten eta haren zabalkundea egiten urte emankorrak izan zituen Veruelan egindakoak. Nahiko fitxa bildu zuela iritzi zionean –300.000 eta gehiago ba omen zituen–, hiztegia idazteari ekin zion. Informatika aurreko garaiak ziren haiak eta eskuz idatzi zituen aurrena hiztegia osatuko zuten folioak –tomo handitan bilduak–, gero makinaz kopiatzeko. Hiru eskualdi eman zizkion idatzetari: lehenean, hiztegiaren gorputza osatuko zuena idatzi zuen; bigarrenean, zenbait zerrenda eta liburutatik hartutako hitzak sartu zituen; eta hirugarrenerako utzi zuen gehien kezkatzen zuen kontua, hitz berriena.

1959an eskutitz bat bidali zion Veruelatik Euskaltzainburu Inazio Maria Etxaideri, bere lanaren berri emanaz. Neologismoen kontua aipatzen dio:

Itz berriei buruzko arazo au, alde ta alderdi guzietako euskeltzaleen iritzia aztertua, ausnarrean darabilt aspaldi ontan [...]. Oñarri-legean edo lege nagusi batzutan euskeltzale geienak bat etortzea, nere ustez, iritxi diteken gauza da; baño lege nagusi oiek gero *itz bakoitzean* nola bete, ortan izango dira istilluak. Euskeltzale guziak, zar edo berri *itz guzietan* iritzi batera ekartzea, izugarrizko miraria izango litzake, eta eztegu mirari orren zai egon bear. Dirudienez, batzuen lanbide bakarra zorioneko arazo ori aserre bizian gora ta bera astintzea besterik ezta, edo or nimbait. Bestela ere, ba'daukagu zeri ekin. Beste iritzikoei aserrea era-kustea ta eztenka erasotzea, ezta eztarako bide egokia. Gure artean, nere ustez, burruka geiegi egin degu elkarren kontra: garbizaleak alde batetik, eta garbizale eztiranak bestetik. Nik gauza oietan, *azken erabakia* artu baño len, iritzi guziak aztertu nai nituke, eta ortarako beste euskeltzale askorekin itz egin nai nuke, eta batez ere EUSKALTZAIN'ekin (16).

riak (1863-64). Han zegoela idatzi zituen poetak *Desde mi celda* gutun ezagunak. Gaur egun Zaragozako Gobernuarena da monasterioa eta Bécquer anaien erakusketa iraunkorra ikus daiteke harren geletan.

(15) Oñan zegoela inguruko herri batera joaten omen zen igandero meza eman eta sermoia egitera. Sermoia egiten ohitzeko hartzu omen zuen lan hori, baina ez omen zuen inoiz hartara ohitzea lortu. Ez omen zuen predikatzeko balio, eta dar-dar batean egoten omen zen sermoia egin behar zuen bakoitzean.

(16) KM Kulturguneko funtsetan: «Koldo Mitxelena eta Plazido Mujikaren arteko elkarri-dazketa».

Eta eskutitzaren azkenean hitzordua eskatzen dio euskaltzainekin hitz egiteko, hiztegiari azken eskualdia eman baino lehen haien iritziaren berri jakin nahi duela-eta.

Berehala bidali zion erantzuna euskaltzainburuak. Hiztegiarena jakiteak eman dion poza adierazten dio aurrena:

Ezta nolabaitekoa zure bizkarraren gañean artu dezun zama
esaten dio. Eta honela jarraitzen du:

Alperrik det esatea euskaltzain guziok oso pozik aituko dizugula gai oni buruz. Danokin batera, solas bat nai badezu eduki, etorri zaitez batzarrea degun egunean (ille guztieta azkeneko ostegunean). Askok naiago izaten dute gende gutxiagorekin bildu, askorekin baño, obari audiagoa lortzen dalako, beren esanez. Nola nai, garaya elduko danean, idatzi zaiguzu, mesedez, kartatxo bat, eta egin bear dan erabakiko degu, zer eta nola (17).

Ez dakit inoiz egin ote zen bilera hori, baina bere lana Euskaltzaindiari erakutsia ziola esaten zuen Plazidok (18).

Veruelako txoko eder hartan eman zion, bada, bere hiztegiari azken bultzada. Gero, lanik handiena egina zuenean, 1964an, Loiolara ekarri zuten ostera nagusiek. Hartara, inprintako lanak eta zabalkundea gertuagotik segitu ahal izan zituen. Eta azkenean, esan bezala, 1965ean, argitara eman zuen hainbeste urtetako lanaren emaitza zen hiztegia.

* * *

Iritsiak gara, horrenbestez, azken urratsera. Oraingoan ere argazki bat ekarri behar banu zuen aurrera, egunkari eta aldizkari askotan agertu dena eka-rrri beharko nuke: fitxaz betetako zapata-kaxaz eta liburuz inguratua ageri da argazki horretan Plazido zaharra, agure buruzuria, Loiolan, bere gelako mahai aurrean lanean, betaurrekoak sudur-puntara eroriak dituela. Argazkia erakutsi beharrean, ordea, Plazidoren esaldi bat entzunaraziko dizuet nire hitzaldia amaitzeko, poz oihu hau: *Misión cumplida*.

1965ean gailurra jo ondoren, bertan goxo geratzeko aukera bazuen Plazidok, aspaldiko asmoa ondo betea baitzuen. Eta hala bizi izan zen azken urte haitetan, alai eta pozik. Gizon apala zen, tolestura handirik gabea, eta erraz nabaritzen zitzaison barruan zeraman poza. Aupada handi hori egin ondoren, ordea, aurrera lanean jarraitzea erabaki zuen, bere burua sasoiko ikusita.

(17) *Ibid.*

(18) Euskaltzaindiarena aipatzen ari naizela, nahi gabe zabaldu nuen oker bat zuzendu beharrean nago. Loiolako artxiboa osabaren paper zaharrak begiratzen ari nintzela, hura hil ondoren jesuita batek eginiko ohar biografiko batean hau irakurri nuen: «es miembro correspondiente de EUSKALTZAININDIA a partir del año 1977-78». Eta hala esan nien nik elkarritzeta egitera hurbildu zitzaitzidan kazetari batzuei ere. Datu hori, ordea, ez da zuzena: 1957an egin zuten euskaltzain urgazle, Euskaltzaindian berean esan didatenez.

Aurrena, alemanetik itzulitako bi eleberri labur argitaratu zituen 1968an, jadanik 1952an argitaratua zuena bat –gorago aipaturiko *Noni eta Mani*– eta geroztik itzulitakoa bestea –*Mendiko argia*–.

Horrez gain, ordea, beste lan handi bati ekin zion urte haietan: bere hiztegia irauli eta *Euskara-gaztelania* hiztegia prestatzen hasi zen. Horri ekin zio- nean, ordea, ustekabeko eragozpen batekin egin zuen topo. Ordura arte batik bat hitz berrien kontuak kezkatzen bazuen, handik aurrera idazkera batuarekin egin behar izan zituen kontuak.

Jakina den bezala, ez zuen bat egin Euskaltzaindiak Arantzazun erabaki zuen idazkerarekin, *h-ari* zegokionarekin batez ere. Haren aurkakotasuna, ordea, ez zen ideologia politikoen edo gisa horretako arrazoien ondorio. Arrazoi praktikoek eragiten zuten haren jarrera. Ahulegia ikusten zuen euskaldunen egoera, idazkeran horrelako zaitasunak sartzen ibiltzeko. Euskararen egoera kezkagarri hartan, euskaldunei erraztasunak ematearen aldekoan zen, eta hala aitorrtu zuen ageriki.

Bistan da horretan ez zuela asmatu. Ez zen gai izan etorkizunak ekarriko zituen aukerak aurreikusteko. Gure hizkuntza irakaskuntzan sartzeak, hedabide- etan erabiltzeak eta, hitz batean esanda, ofizial izateak zer eta nolako aukerak ekarriko zituen ikusteko gauza ez zen izan. Hargatik haren kezka eta beldurra.

Kontua da bere betiko bidean aurrera jarraitzea erabaki zuela, *Euskara-gaztelania* hiztegirako ere lana gogor eginez. Hain gogor ere: «lanpetua-ocupado» jartzen zuen txarteltxo bat omen zeukan beti gelako atean ipinia. Behin jesuita atzerriar bat etorri omen zen Loiolara egun batzuk igarotzera, eta Plazidoren gelaren ondoko gela bat eman zioten. Gela hartin benetan inor bizi ote zen galdu omen zuen atzerriarrak, ez baitzuen inoiz inor handik ateratzen ikusi. Bere lan-zulotik gutxi ateratzen zen nonbait Plazido. Eta ateratzen zenean, nora joaten zen? LANA galarazten zioten bisitetatik alde egiteko, lan tresnak hartu eta, ez atezaínak ez beste inork ez zekiela, elizako kupula ondoan zegoen gelatxo batera igotzen omen zen zenbaitetan, etenik gabeko la- nean aritu ahal izateko.

Hala, bada, 1981ean bere bigarren euskal hiztegia, euskaratik erdarara- koa, argitaratu zuen liburuki bitan.

Haren hitzaurreari –Urnieta jaioterra eta Oria auzoa aipatzen dituen hitzaurre hari– izenburu hau ipini zion letra handiz: *MISIÓN CUMPLIDA*. Barrren-barrendik egindako poz oihu ozen bat bezala entzuten dut nik esaldi hori. Plazido Muxikaren azken aupada!

* * *

Nik ere hemen amaitu beharko nuke neure hitzaldia. Azken orduan, ordea, aurrera jarraitzeko eskatu didate, Plazido Muxikaren lanari buruz iritzi- ren bat azaltzeko. Aurrera egingo dut, bada, hala eskatu didatenez.

Diccionario castellano-vasco handiari buruzko iritzi batzuk azalduko ditut, labur zurrean. Ez naiz, bistan da, kritiko gisa mintzatuko, ez bainaiz hiztegi kontuetan aditua. Erabiltzaile moduan mintzatuko naiz, hiztegiak eragin dizkidan gogoeta batzuk, eta besteri entzundakoak, azalduz.

- Gorago esan dut hiztegiaren lehen eskualdia amaitua zuenean Euskal-tzaindian aurkeztu zuela Plazidok, euskaltzainen iritzia jakin nahirik. Ontzat eman zuten haiiek, oro har, haren lana, baina bi ohar egin zizkioten. Lehena hau: *erdara-euskara* hiztegia idatzi baino lehen euskarakoa egin behar zela, ahalik eta osoena, euskararen hitz guzti-guztiak ez bada, bai gehienak behintzat bilduko zituena. Hori egin eta gero etorriko omen ziren gainerako lanak.

Bazekien Plazidok egunen batean egin beharko zela euskararen *Thesaurus* handi bat, gaur dugun *Orotariko Euskal Hiztegia*-ren gisakoa, alegia. Horrek, ordea, talde lan luzea eskatzen zuen. Eta zer egin behar zen bitartean? Zain egon, euskaldunak beren lanetarako beharrezko zituzten tresnak egin gabe utzita? Ez zen Plazido iritzi horretakoa. Aurrera egin eta argitara eman zuen bere hiztegia.

- Eta –eransten dut nik orain– balio handikoa izan zen hiztegi hura bere garaian. Besteak beste, mailegatze itsuak ekarriko zigun gaztelaniarekin-ko morrontzatik libratzeko tresna egokia izan zelako. Itzultzaintzat batez ere, baina ez haientzat bakarrik. Hemengo euskaldun elebidunak –ia euskaldun guztiak, egia esanda– erdaraz pentsatuta buruan ditugun hitzak eta kontzeptuak euskaraz nola eman gabiltzanean, hitz horiek besterik gabe maileguz hartzea izaten dugu biderik simpleena eta errazena. *Elocuente* esan nahi dugula? *Elokuentea* esan eta kito, horixe dugu biderik motzena. *Produkzioa* esatea bezala. Horrela, ordea, erdararen erabateko morrontzan eroriko litzateke euskara. Muxikaren hiztegian aurkitzen ditugu morrontza horri izkin egiteko aukerak. Han ikusiko dugu *ele-ederra* esan daitekeela *elokuente*-ren lekuan, eta *produkzio-z gain ekoizpen* hitza ere hor dugula.
- Balio handikoa ez ezik, harritzeko moduan aberatsa aurkitu zuten kritiko askok hiztegi hori. Honela dio, esate baterako, Mitxelenak:

«la obra del padre Múgica merece en conjunto un elogio incondicional por la riqueza casi exhaustiva de su documentación» (19).

Euskaltzainek eskatzen zuten euskal hiztegi handia artean egin gabe baizegoen ere, jakin zuen Plazidok euskal hitzen *corpus* erraldoia biltzen. Eta ez da hori meritu txikia.

Erabilitako iturrieik lagundu zioten horretan. Ez zen ibili, batzuek hala uste badute ere, euskaldunen ahotik hitzak biltzen. Inoiz, han edo hemen, aten-

(19) *Enciclopedia Auñamendi*, s.v. «Múgica Berrondo, Plácido».

tzioa ematen zion hitzen bat entzuten bazuen, idatzi egingo zuen bere fitxetan, noski. Baserritar bati entzun zion behin hegazkin *keduna* esaten, «a reacción» direlakoak adierazteko. Eta aintzat hartu zuen hitza. Bainaz ez zuen hori ohiko lan modua. Testu idatziak izan zituen iturri, testu idatzi asko.

Hiru iturri mota berezikor nitzuzke nik.

Batetik, hiztegiak eta gramatiketako hiztegitxoak zeuden. Aurreko hiztegi asko hustu zituen bere fitxetan, batez ere Azkuerena.

Euskaratutako lanak, bigarren. Hala, besteak beste, Kempisen *Jesukristoren imitazioa* liburu ezagunaren bost bertsio arakatu zituen. Orixeren lanak ere hustu zituen bere fitxetan. Orixeren mireslea zen Plazido eta arretaz aztertu zituen haren *Urte guziko Meza-Bezperak* eta San Agustinen *Aitorkizunak*, non hitz altxor handia aurkitu baitzuen. Eta horrela beste liburu asko.

Eta, hirugarren, batetik eta bestetik bildu zituen hitz zerrenda bereziak aipa daitezke. Hala, adibide bat emateagatik, Botanika eta Zoologia gaiez jelsulan batek utzitakoak.

- Aberastasun horrek ez zuen, ordea, dena alde onekoa izan. Hiztegiari jarritako eragozpenen artean hau da bat: hitzak erreferentziarik gabe ematen direla. Ez nondik hartuak diren esaten da hiztegian, ez non, nola eta zenbat aldiz erabiltzen diren. Behin bakarrik agertzen dena izan daitete hitza, edo idazle batek bakarrak erabilia. Edo barra-barra erabiltzen dena. Ez zaigu esaten. Denetik biltzen duen biltegi baten itxura du hiztegiak.

Fitxetan idatzita zeuden, bai, hitzen erreferentziak, hasiera-hasierakoetan izan ezik. Azertutako liburu bakoitzari zenbakia bat ipintzen omen zion, klabe moduan. Klabe hori eta orrialdearen zenbakia ipintzen omen zuen gero fitxetan. Hiztegian, ordea, ez zituen erreferentzia horiek sartu, arrazoi praktikoek aginduta. Izugarri handituko zuen horrek hiztegia, garestiegia eginaz, batetik, eta erabiltzeko traketsagoa bilakatuz, bestetik.

Horrek ondorio jakingarri bat izan zuen, ordea.

Mitxelenaren hitzak entzungo ditugu berriro:

«Un reparo más importante [...] es el carácter demasiado poco selectivo de este diccionario. El autor se ha dejado tentar, como tantos otros, por la aparente riqueza que constituyen las variantes de todo género, formales o semánticas, del léxico vasco y ha tratado de recogerlas todas, sin un criterio normativo que en una obra de esta clase parece estar en su lugar» (20).

Erabiltzaileari dagokio, bere euskararen ezagutza baliatuz, hiztegian esan gabe geratu dena betetzea eta hitz bakoitzaren ezaugarriak antzematea. Lan

(20) *Ibid.*

egin behar bu, nolabait esan, eskaintzen zaizkion aukeren artean berari kome-ni zaiona hautatzen.

«El resultado es –berriro Mitxelena– que... su libro será «peligroso» en manos de personas de escasa formación en nuestra lengua, aunque vaya a ser útil y aun utilísimo para quienes disponen de una buena preparación y son capaces de elegir por su propia cuenta» (21).

- Azken hitz bat, oraindik, neologismoei buruz. Lehenago esan dudan moduan oso kezkatua zegoen Plazido Muxika auzi horrekin. Gaztelaniako hitzen ordaina ematean bi aukera izaten zituen maiz: edo gaztelaniatik hartutako mailegua hobetsi, edo asmatutako euskal hitz berriari lehentasuna eman.

Auzi horretan muturretatik ihesi ibili nahi izan zuen. Mailegu zahar etxe-kotuak onartzeko ez zuen inolako zalantzariak. Hala adierazi zion euskaltzain-buruarri gorago aipatutako eskutitzean; Euskaltzaindiak egin berria zuen adierazpenean aipatzen ziren hitzak berak ere onartzen zituela, alegia, gehienak behintzat.

Aukeran, ordea, garbizaletik gehiago zuen. Horrek ez du esan nahi, jakina, bera ibili zenik jo eta ke hitz berriak asmatzen. Baten bat asmatuko zuen, beharbada, baina ez zen horretan bereziki saiatu. Iturrietan aurkitzen zituenei zer leku aitorrtu behar zitzaien erabakitzea zen haren kezka.

Hitz berria gardena bazen eta ondo eratua bazegoen, nahiago zuen hura mailegua baino. Halako hitz berriak proposatzearen aldekoa zen. Gero, herriak eta idazle onek erabakiko omen zuten hitz horien etorkizuna: batzuk aukera-tu eta beste batzuk bidean utziko zitzuzten.

Gaur erabiltzen ditugun irizpideetan bada bat, haren azalpenetan agertzen ez dena: nazioarteko hitza izatearena, alegia. Horiekin ere besteekin bezala jokatzen zuela esango nuke. Triangulo *isosceles* esan beharrean, konparazio batera, *zango-berdin* esatea proposatu zuen, grekoko hitz horrek esanahi horixe duelako, hain zuzen ere.

Kontu horiek gorabehera, esan beharra dago, nik uste, aski zuzena eta neurtoa izan zela Plazido bere irizpideetan. Mitxelenaren hitzekin amaituko dut neure hitzaldiaren zati hau:

«Vuelvo a insistir expresamente en que [la obra del padre Múgica] me parece excelente y no sólo [por] la minuciosidad en la recogida del material y la claridad de su ordenación, sino también por el acierto general con que ha sabido resolver tantos escabrosos problemas» (22).

Horrenbestez hitzaldia amaitzea dagokit. Ez nuke, hala ere, esker hitz batzuk esan gabe bukatu nahi. Eskerrak eman nahi dizkiet, senide guztien ize-

(21) *Ibid.*

(22) *Ibid.*

nean, gure osabaren mendeurreneko ospakizunetan parte hartu duten guztiei. Euskaltzaindiari, gaurko bilera hau antolatu duelako. Urnietako herriari, agintariei eta herritarrei, egin dituzten ekitaldi guztiengatik; bereziki, udaleko teknikari eta langileei, dena hain ongi eta hain egoki antolatu dutelako; berdin, noski, ekitaldienan parte hartu duten beste guztiei, Oria auzoko lagun jatorrak ahaztu gabe. Kazetariak ere eskertu nahi nituzke mendeurren honi eskaini dioten arretagatik. Eta ez nituzke aipatu gabe utzi nahi Mikel Atxaga urnietar idazle eta kazetari trebea, ekitaldi hauen guztien eragile izan dena, eta Guillermo Etxeberria, EGAN aldizkariko arduraduna, gure osabak itzulitako bi eleberriak berrargitaratu dituelako.

Zuei ere, entzuleoi, mila esker eskaini didazuen arretagatik.

Eskerrik asko guztioi!

**ANDIMA *IBIÑAGABEITIA, IMANOL*
BERRIATUA ETA GORGONIO RENTERIA
idazleei omenaldia**

Elantxobe, 2006-V-26

Euskaltzaindia

Elantxobe Udalak

Andrés Urreaga Badiola euskaltzainburua eta Amaia Eiguren Arza Elantxobeko alkateak ategir handiz goibidatzeko zinenez, Andima Iñagabertia, Imanol Berriatua eta Gorgonio Renteria euskal idazleek omenezko elizaldia, 2006ko maiatzaren 26an, ondoko, arratsaldeko 18:00etan, Elantxobe San Nicolás elizan. Hona hemen egitaraua:

- Alkatearen ongiotorria
- Euskaltzainbururen agurra
- Txomin Peillot: "Andima Iñagabertiarren sortasuna".
- Bernardo Atxaga: "Andimaren itzalpen bat eskuak".
- Xabier Kintana: "Imanol Berriatua: euskal etorkizunaren erile".
- Igoa Etxebarria: "Gorgonio Renteria, idazle".

* * *

D. Andrés Urreaga Badiola, presidente de Euskaltzaindia, y D." Amaia Eiguren Arza, alcaldesa de Elantxobe, tienen el honor de invitar a Ud. a la sesión pública que, con motivo del homenaje a tres escritores vascos de Elantxobe -Andima Iñagabertia, Imanol Berriatua y Gorgonio Rentería-, se celebrará el día 26 de mayo de 2006, viernes, a las 18:00 horas, en la Iglesia de San Nicolás de Elantxobe, según el siguiente programa:

- Bienvenida de la Sra. Alcaldesa de Elantxobe
- Palabras del presidente de Euskaltzaindia
- Txomin Peillot: "Andima Iñagabertiarren sortasuna".
- Bernardo Atxaga: "Andimaren itzalpen bat eskuak".
- Xabier Kintana: "Imanol Berriatua: euskal etorkizunaren erile".
- Igoa Etxebarria: "Gorgonio Renteria, idazle".

ANDIMA, IMANOL ETA GORGONIO ELANTXOBETATARREI OMENALDIA

*Amaia Eiguren,
Elantxobeko alkatea*

Arratsalde on eta eskerrik asko etortzeagatik.

Herri honentzat, Elantxoberentzat, ohore handia da gaurko lan saioan gure Hizkuntzaren Akademiako kideei ongietorria eta harrera egitea.

Euskaldunok zorte handia daukagu. Izan ere, Historian zehar bidaiatzeko aukera ematen duen denboraren makina ospetsu hura benetakoa izanez gero, gure arbasoekin topo egingo bagenu, haiekin euskara oinarritzko eta soila erabiliz komunikatzeko gai izango ginateke, eta talde bateko kide ohartuko.

Europan hori egin ahal dezakeen Herri bakarra gara, eta, agian, munduan horretarako gai diren gutxietako bat. Zorte handi hori ez daukate beste batzuek, arbaso horiekin komunikatzerik izango ez luketen horiek, konkistatu eta kolonizatu zuten haien hizkuntzan baizik mintzatzen ez dira-eta, haiiek bezalakoak izan gaitezen gura izateaz gain.

Horregatik eskerrak emon gura deutsaguz Euskaltzaindiari, baita bertako kideei ere, Elantxoberen izanean, haiek gauzatzen dute-eta mirari hori, euren lan eta ahaleginarekin.

Eskerrik asko.

ANDIMA, IMANOL ETA GORGONIO IDAZLEEI OMENALDIA

*Andres Urrutia,
euskaritzainburua*

Agurra

Elantxobeko alkatesa eta zinegotziak,
Euskaltzainkideak,
Elantxobeko guztiak,

Arratsalde on.

Nork bere ametsen artean izaten ditu halako batzuk, barru-barrukoak, bizzitan zehar behin bakarrik gauzatzen direnak, edo, beste modu batera esanda, sarri baino, bakan eta bakoitzurik gorpuzten direnak.

Halakoxea da gaur egunekoa niretzat. Hain zuzen ere, Elantxobeko herrian, Elantxobeko euskal idazleak omentzen ditugula, elantxobetarrei berba egiteko aukera izatea. Ez da, ez, aukera eskasa, Ogoñoko punta etxeko duen batentzat, etxearen entzun bainituen, ume-umetatik, Elantxobeko zertzeladak. Hamaikatxo bider etorri naiz, etorri ere, Ibinagatik behera, Elantxobeko portura nahiz goiko aldera, aspalditik munduan zehar ibilitakoa babes eta kai ezagun eta amultsura datorrenaren antzera. Tankera horretakoa da niretzat Elantxobe, Natxitxun, Ean eta Ibarrangelun erroak izan eta aldian-aldian hona etorri bitartean.

Denborak, alabaina, laburtasunaren izenean dihardu, eta, ondotxo daki-zuenez, ni baino jakituria handiagoakoak daude gaur gure inguruau, zuei hitz egiteko prest.

Zilegi bekit, nolanahi ere, eurok aurkeztu bitartean, bizpahiru gomuta plazaratzea, Euskaltzaindiak Elantxoben duen egokiera baliatuta:

1. Joan bedi lehena gure gaurko hiru idazleak gogoratzeko, hain justu ere, aldi eta egoera desberdinaren euskarari eusteko gauza izan zirela-ko. Kronologiaren aldetik, hasierakoa da Gorgonio Renteria, Igone Etxebarria euskaltzain urgazleak aipatuko dituela haren xehetasunak. Gerokoagoak dira Andima Ibinagabeitia eta Aita Imanol Berriatua. Bi-

-biok elantxobetarrak, bi-biok euskarari atxikita, euren ibilbideak dira erakuslerik agerikoenak garai bateko euskal kulturaren esparruan. Hartara, eurok ezagutu eta gerora ere, euskalgintzaren eta euskal letretako ahaleginetan aditu diren hiru euskaltzain oso izango zaizkigu hizlari: Xabier Kintana, Berriatuari buruz, eta Txomin Peillen eta Bernardo Atxaga, Ibinagabeitiaren inguruan.

2. Hiru izateak ez du ukatzen laugarrenaren aipamena, abagune ezin aproposagoa baita hau Ruiz de Azua'tar Andoni, *Ogoñope* (1904-1974) zuen aurrean aipatzeko. Elantxobeko euskaltzale eta abertzale sutsua, haren lanak, kazetaritzakoak zein bestelakoak, oraindik ere bildu gabe daude, norbaitek noizbait batuko dituelakoan. Gomutaren gomutaz, gogora ekar ditzadan haren *Ipuiñak eta izkirimiriak* (Bilbo, 1936), eta kazetaritza-artikuluak, *Euzkadi, Eguna edo Aberri* argitalpenetan. Gerra ostean Mexikon erbesteratua, *Euzko Deya, Ekin* eta os-terantzeko aldizkarien ardura ere izan zuen.
3. Idazleak, dena den, ezin sortu, horretarako girorik ez badago. Elantxobeko herriak aspalditik erakutsi du euskararekiko atxikimendua, eta horixe izan da betidanik inguruan bizi izan garenontzat eredu eta gildari. Niretzat ere hauxe da unerik egokiena hori aldarrikatzeko, Elantxoben bertan jaso nituelako, gazteago nintzela, Azkue zenaren gramatika eta Novia de Salzedoren hiztegia, eskutik eskura, *Anaitasuna* aldizkariaren sail oso batekin eta euskara aurrera eramateko aholkuarekin batera. Horrexegatik jarri nahi ditut gaur ageriko, elantxobetar guztien irudiz, Eufemia, Petra eta Alfontso Gabiola elantxobetarren izenak, euskaltzaletasunaren adibide nabari moduan. Horienea ere bada itsas euskaltzaletasuna, mundu zabaleko euskaltzaletasuna, Elantxobeko lehorrekoek zein itsastarrek beti adierazi dutena, eta egun omentzen ditugun idazleek ere egoki erakutsi zuten.

Eskerrik asko, beraz, Elantxobeko Udalari eta herritarrei, egunotan eman diguten harrerarengatik. Eskerrik asko, orobat, euskarari erakutsi dioten atxikimenduarengatik.

Buka ditzadan nire hitzak, eta izan bezate orain nire mahaikideek euren txanda. Horren aurretik, hala ere, Euskaltzaindira etorri den mezua irakurriko dizuet, Andima Ibinagabeitia zenaren senideek bidalia, hauxe baita, zalantzak gabe, arestian goraipatu dudan euskararekiko atxikimendu horren erakuslerik begi-bistakoenai.

Honetara dihardu:

ANDIMA IBINAGABEITIAren omenaldian

Idazki hau Andima Ibinagabeitiaren iloba den Miren Lore Mentxaka Ibina-gabeitiak igorri dio Euskaltzaindiarri Caracasetik, bere osabaren omenaldian jende aurrean irakurtzeko eskatuz.

Osaba laztana, azkenean lortu dozu zeuk merezi dozuna, orain danak dakie zeure bizitzan zenbat lan egin dozun euskeraren alde.

Andima omentzen dogun egun honetan, bihotzez gurako neuke zeuekin ego-tea Elantxoben, baina zoritzarrez, Venezuelan bizi naizelako, ezin neike hor egon.

Horregaitik, lerro honen bidez gura dot argitaratu Andimari deutsodan mai-tasuna, eta beti bihotzean gomuta, eta hori dana zeuen aurrean adierazi.

Bere azken hamahiru urteak bizi izan zan geugaz, eta ordutik aurrera neure seme-alabak eta nik ere, euskeraz hitz egiten jarraituten dogu, Venezuelan bizi arren, hori izan zan neure osabaren erakutsia.

Eskerrik asko Pako Suduperi, Euskaltzandiari eta hor zagozen guztiari.

Agur beroena danori bihotzez.

Mentxaka eta Ibinagabeitia 'tar Miren Lore.

Caracas-etik, 2006ko maiatzaren 26-an.

Mila esker.

Esan dut.

ANDIMA ADISKIDEA

Txomin Peillen

Nola ezagutu nuen Andima?

Paristarria izan eta, hamar bat urtez familiaz kanpo, ez neki euskaldunik bazenez, Parisen. Adiskideak ez nituen paristarrak, bretoiak baizik. Haien bidez, etxean aipatzen ez zen euskal nazionalismoaren berri, zerbait neki. Behin, 1948.ean, *Ker-Vreizh* izeneko kultura etxean euskaldun kantariak etorri ziren. *Gernika* izeneko talde horretakoek esan zidaten, dantza eta kanta egiten zela Parisen Avenue Marceau, Eusko Jaurlaritzaren orduko ordezkaritzan.

Jauretxe txiki horretan, ostegunez, dantzariak, eta kantariak biltzen ziren. Hara joan nintzen. Eta ez jakin nori zuzendu lehen solairuko bulego batean atea jo nuen; ez zen hor Gernikako bilera lekua, ez eta politika hitzaldi gela, baina atea ireki eta Andima Ibinagabeitia hantxe zegoen. Gizon adeitsu eta gurbila zen, pixka bat ordu arte ezagutzen nituen euskaldunak baino, esangura onean, kaletarrago.

Lehen ikasbidea?

Lehen ezagutzaldiaz beti gogoratuko naiz. Frantsesetan zuzendu nintzaion. Hark euskara nekienez galdezu. Nik ulertzen bai, baina ez hitz egiten ondo. Bazuen bi urte berriz zubereraz berba egiten hasi nintzela. Esan nion folkloreak adina interesatzen ninduela euskal nazionalismoak. Hark esan zidan

euskara ikas ezazu lehenik hitz egiten eta idazten eta gero beharbada, abertzale edo patriota izanen zara.

Beraz, euskararen maitasuna, han eta orduan, erakutsi zidan. Nahiz eta pertsona trankila, patxadakoa izan, argi zen Andimak hitza jaten zuten traiderreak eta ekonomia eta karrera arazoek gidatu faltsuak ez zituela gogoko, hala nola hainbeste *basque-français* abertzale eta *vasco-español* nazionalista.

Marceau hiribideko etxe eder hartan ikasleak ere biltzen ziren. Behin abertzetasuna gai izan zen, baina faltsukeriarik gabe, Mathieu, Mixel eta Nikolas Intxauspek aitortu zuten ez zirela abertzale, abertzetasunak ez omen

baitzion ezer ekarriko euskal ekonomiari. Andimarentzat horiek errespetarriago ziren, abertzale faltsuak baino.

Andimak gonbidaturik, Aberri Egunera joan nintzen. Agirrek bost minutuz euskaraz eta ordu erdi gaztelaniaz hitz egin zigun. Ondotik, ezagutzen ez nuen Alderdiaren Ereserkia kantatu zen, baina denak isildu ondoren ez nuen, han gaztelaniaz baizik berba egiten entzun eta Andimak orduan esan zidan

horiek ez dira abertzaleak, eraldun nationalistak baino.

Berehalaxe euskarazko bizpahiru klase eman zizkidan, baita Lopez de Mendizabalen gipuzkera osotua ikasteko ikasbidea ere. Oroitzen naiz urte har-tako neguan, 1948.ean, Lizeoko irakasle baten zain ginelarik, Jakes Moal bre-toi lagunak frantsesera itzuli zidala *Soldadoaren Mendi Gabota*, bretoietik eta nik euskaraz jarri. Hau izan zen nire lehen euskal testua.

Handik ia bi urtera, Jon Mirande Andimaren bitartez ezagutu genuen anaiaik eta biok. Andima zoritzarrez, joan zitzai gun baina pare bat urtez, gero gordeko dugun ohitura bat hartu genuen, bataren edo bestearen ordezkaritzan larunbat arrastirietan, hilean behin, biltzea. Bakoitza zetorren bere idazlantxo-ekin; Mirandek olerkiak irakurtzen, nire prosa kritikara eskaintzen eta Andi-ma aholkulari.

Andimak eman zizkidan eleberri batzuk *Ekaizpean*, *Joanixio* eta *Bizia ga-rratza da*. Orduan, Mirandek bere idazlan ederrenak 1948-1953. urte horietan idatzi zituen, eta biok gipuzkera osotua imitatzen zuen hizkuntza batean idazten jarduten genuen. Andimak, bizkaitar izanik gogoz kontra bide hori hartu zukeen, baina aspaldian hartu, zeren gerraurreko batzuek «giputz» izena eman baitzieten eta bere hitzez Parisen 1953.ean idatzia:

Gainera gipuzkera osotuan pulunpatua nintzenean ere, kosta zitzaidan ene Bizkaiko euskarari uko egitea.

Bagenekien Andima kristau zintzoa zela eta geroztik pentsatu dut ez zuela fedegabez jesuitetan apaiztea utzi. Ez zen batere haserretzen gure sakrilegioak irakurtzen genizkionean. Hark zioen literaturan denetarik behar dela. Euskal Literaturari bere sakristau usaina kendu behar zitzaiola. Ez nuen inoiz entzun, ez eta irakurri Andimarengandik gure ideien kritikarik. Izpiritu zabal hori, bere jesuiten artean ikasitakotik zetorkeen, ikuspegii hori jesuita batzue-na izan zen, hala nola Zaitegirena, kristau ez ziren idazleei *Euzko-Gogoa* ireki baitzieten. Halatan ere jendetasunez gazteago ginen Peillen anaiaik tratatzen gintuen. Lehen elkarri idazten baikenion, telefonoak uzten ez dituen oroitzapenak baditugu, hala nola behin Miranderi idatzi zion ez zizkigutela gauza batzuk aipatu behar guri, Peillen anaioi, zintzoegi omen ginelako. Halaber, Huitzin Orixeri omenaldia egin zitzaionean bakarrik jakin nuen Andimak ezkutatu zidana, alegia Jesuitetan apaiz egitekotan gertatu zela. Parisen zegoela, Andimak aita abertzalea eta ama maitagarria zizkigun aipatzen eta bere buruaz as-koz isilago zen.

Andima maitagarria

Zelango poza gurasoena esaten nienean Andima gonbidatu behar genuela. Eurentzat familiakoa bezala zen: egia da amaren aldeko Etxekopar lehen-gusuaren antza handia zeukala, eta bestalde kaletar manera onak zituela; gainera, gurasoek haren euskara ulertzen zuten eta aita, euskaldun erdalzale genuena, apur bat euskaltzaletu zuen. Behin Guatemalako hiri nagusitik, 1954.eko azaroaren 14an idatzi zigun:

*Txomin eta Robert Peillen' tarrei
Paris'en*

Ene aspaldiko adiskideak,

Ez zaituztet oraino ahantzi, nahiz eta ixillaldia behar baino luzeagoa geratu. Ala ere, sarriene gogoan ukana zaituztet anai biok eta zuen buraso maitagarriak. Aldi huntan bereziki are gogoanago izanen zaituztet, urbiltzen ari zaizkigun Eguberriak direla bide. Bai Eguerri gaua, bozkariozko gaua dio zuen zuberotar kantikak, bainan ez dut uste aurtengoak bozkario aundirikene biotzarri ekarriko dionik. Aberritik urrun, adiskide maiteengandik urrunago... Ez da erre, ez noski, ene barne au poztuko. Bortxatuko naiz Paris'ko Eguerri goxoen oroitzapena nolarebait berrituz, ene biotz au alaitzen.

(...) Urrentzera noa, ez ordea, agur bero bat zuei eta zuen buraso maitagarriei igortzeko.

Aita, Andimaren urte berean hil zitzaigun, 1967.ean; aita lehenik eta orduan adiskidantzaz horren oihartzun bizia gutun batean irakur daiteke:

Caracastik Orrillak 2. 1967

Ene adiskide maitea

Atzo iaso nuen zure agorrilaren 19.ekoia eta iruzpalau egun lehenago Jonen geroagokoa berri samin batekin: zuen aita ila zela alegia. Eztakizu ondo zer nolako atsekabe aundia eman zidan berri goibel orrek. Bai biziki maite nittuen eta ditut zuen gurasoak eta inoiz eztitut ahantzikoz zuen artean eman nittuen ordu goxoak: zuen aita zenaren irudia beti daukat present, baita aren erran pullitak ere.

Eta orain denok utzi gaitu. Bai, erio aspaldi dabilkigu inguru-inguru adin batera eldu geranoit, eta gure ordua ez daiteke urrutiegi. Zuen amari elaraziko al dizkiotzu ene doluminok, baita Robert anaiai ere; eta bakerik ederrenean bego zuen aita maitea zena.

Andima adiskidea

Garai hartan euskaldun idazlegoa txikia zen eta elkar ezagutzen eta politika iritzien gainetik, adiskidetzen ginen; ez zen alderdirik eta orain bitxi lite-

keena, orduan Andima adiskidetu zen bere ideiako ez ziren Txomin, Jon Mirande, Koldo Mitxelena, Aingeru Irigaray, Jon Etxaide eta besterekin. Gauza bat, ordea, argi zen denak antifrankista ginela (Miranderentzat Franco ipurtxuri ergela zen) eta hor ez geneukan eztabaidea gairik.

Inork ez dizkigu adiskidantza horiek hautsi, nahiz batekin edo bestearekin adiskide izan garelako, gaurko abertzale hotsezko bat edo beste, nire zikintzen ibili. Hil zitzaitzidan adiskide guztiak bizirik baleude, erantzungo luke teiletatua kristalez duenak ez dezala auzokoari harririk bota.

Andima kristaua izan arren ez zuen bekatuaren zer hori gehiegi onartzen ez eta garai hartan apaizek baino gehiago prakadunek erakusten zuten azaleko sexuaren aiher edo ezinikusi hori, nahiz atzean jende haietan zernahi praktikatu.

Andimak, begi gaitzoz ikusten zuena zen sexu zapalkuntza euskal munduan eta abade batzuen zentsura; horregatik gustuko zituen Jon Miranderen olerki erotikoak eta kantu herrikoiak (Andimarekin parranda egun batez ikasi genuen k.k.ren himnoa). Bestalde erotica zela-eta Lafitte, Chabagno eta Mokoaren inkizizioei erantzun zien, eta Mirandek Nemesio Etxanizen, Salbatore Mitxelenaren, Jokin Zaitegiren ontespenak jaso.

Ez zen, ordea, bereizi sexua erakusten dituenetarik; halere gipuzkoar Andre amorantea, ezkongabea, eduki zuela jakin nuen; hernaniarra zen, Parisen bizi zen, eta Andre hark esan zidan zeinen deitoratzen zuen ez Venezuelara joana, gizon goxo harekin bizitzera.

Orduan, ez genuen sosik, Andimak, ordea, Miranderekin gonbidatzen gituetan Natibitate aldean, kabarete batera, espaniol edo jazz kabaretera. Behin hala lekuaren flamenco dantzari neska ederrekin dantzan jardutzen zuten. Eta tartean, Andimak esan zuen «*horiekin zer gauzak pasa nitzakeen*» eta dantzariak, Bermeokoak baitziren, «*zugaz ez*». Andimari gustatzen zitzai ongi jatea eta edatea, baina ez zen Mirande bezala mozkortzen. Despedida egin genuenean *Invalides* aldean, hango parkean Andima, Jon, Robert anaia eta laurok lerroan jarri ginen eta belarrean ur soberakina utzi, Napoleon diktadorearen desohorez.

Beraz, Andimak bizia maite zuen, maiteegi apaiz izateko beharbada, baina horretan ere zuzena eta zintzoa izan zen. Horregatik Harengandik hartzuen azken karta adierazgarria zen: bazekien garaiko medikuntzarekin ez zuela iraungo, orduan, ezpaitziren koronariak halaxe aldatzen. Hona, gure aitaren heriotza aipatzen duen hartan zer idatzi zidan:

(...) Gainera bi ilabetean ondo-ezik nago, lanera gabe, biotzeko minez, koronaria delakoaren ersturaz. Aspaldikoa dut eritasun hori, bainan oraingo huntan bestetan baino gogorkiago jo nau».

Andimaren herrimina

Nahiz Guatemalan, nahiz Venezuelan Euskal Herriaren ametsan zen benetako abertzale eta euskaltzale sutsua zena. Gutun askotan darabil gaia:

Guatemala 1954.eko azilaren 14an

Eremu auetan bada ikusgarririk, bainan ni asperturik nago. Gure Euskal Herria milla bider ederragoa da, txiroago izan arren...

Handik zazpi urtera 1961.ean, honela Venezuelatik idatzi zidan:

Zenbatetan damutu zaidan Europa maitea bazterrat utzia. Lurralde auetara nintzanez gero usu erabili oi dut buruan Monroek esana: «Ameriketa amerikarrentzat». Ori baino egia galantagorik gizon orrek ez zuela esanuste dut, bere bizi guztian. Bai Ameriketa amerikarrentzat, ez guretzat geure erri doakabea biotzetik maite dugunontzat. Nere bost zentzuak antxe dauzkat jarriak beti, aberriira noiz egaldatuko erpai. Bainan egun ori zeru zola sakonean urrunago eta urrunagotzen ari zaidala dirudit izarbel its baten pare. Noiz eten ahal izango ote ditut lur oni lotuta nadukaten lokarri ilaunak? Ez iakin.

Caracastik bagilak 25-1957.eko gutunean berriz honela idatzi zuen:

Nun da gure Europa ederra? paregabeko Europa? Ez dago lurralteori be-zalakorik mundu zabalean. Alper dukete esan Ameriketak Ameriketak... Naiago dut milla bider gure Europa zaharra bere aje ta eritasun guziekin. Bada oraindik mundu ontan dirua baino garaiago dan zerbaite, Ispiritu, alegia... Eta emen gaindi ez duzu orko ispiritutik aurkituko, eta dirua nekez...

Hil zen urtean, irakasle lan eskaintza egin nion Parisen, Europara itzul zedin, ezen bere erantzuna baizik ez baitzait gelditzen, eskerrak emanez. Hil zen urtean bidali zidan gutunean dio:

Caracastik urrilak 2-1967

(...) eta eskerrik aunitz egiten didazun eskeintza ederraren alderako. Egia esan, orrako gurari aundiz nago, Euskalerriratzeko, gogo bizian alegia. Bainan oraindik oztopo aundiak ditut nire Aberrian sartu ahal izateko. Gezurra dirudi baina ogei urtez gero ere, ez dituzte nere egintza miragarriak ahantzi. Dena den, bortxatuko naiz datorren urtearekin zuek ikusteko, eta mementu batzuez baino ezpadare, gure Paris'ko batzarrak berritzeko.

Andimak, aipatzen zuen, datorren urterik ez zen izan, ez zen anaitasun bilerarik izan, urte berean utzi gintuen. Bai Andima Ibinagabeitia ezagutzearekin, benetako euskaltzale eta benetako abertzale batekin topo egin nuen.

Andima Ibinagabeitiaren gorputza Caracasen egon zen, baina garrantzitsuena, haren arimaren oihartzunak, euskal letretan entzunen ditugu... euskara bizi daino.

ANDIMAREN LIBURU BAT ESKUAN

Bernardo Atxaga

Liburu bat hartu nuen eskuan, eta pentsatzen hasi nintzen zein izan ote zen Euskal Herrian argitaratutako itzulpenen patua. Eskuan neukan harena, kasu, zeinek Virgilioren idazlanak osorik eskaintzen baitzituen: «Ibiñagabeitiátar Andimák lateratik euskerara» eramandako *Unai-kantak* eta *Alor kantak*, alde batetik, eta Aita Onaindiaren *Enearena*, bestetik. Tarteka, pentsatu ez ezik, liburuaren pasarte batzuk irakurtzen aritu nintzen, batez ere *Alor kantak*en laugarren atalekoak, bai bainekein atal hori, erleei buruzkoa, Virgilioren ederrenetakotzat jotzen dela. Eta zioen Virgiliok, zioen Andima Ibiñagabeitiak itzulpenean:

Lenen eta bein, egoitza iraunkorra billatu bear da erleentzat, aizeak io ez dezakena (...), ardi ta auntz ibilkoiaiak lore artean iauzika ari ez ditezkena, edota zelaian alderrai dabilen bigantxak intza astindu eta belar erne-berriak zapaldu ez ditzakena.

Ez zegoen gaizki, inola ere. Agian zail samarra, nola gertatzen den maiz aspaldiko testuekin, testu klasikoekin, edota euskarara garbizaleen sasoian itzulitakoekin; baina irakurketa lasai batek aise menderatzeko modukoa.

Ez zen pasarte bakana; gainerakoek ere antzeko gozotasuna zeukaten:

Noizbait erlategi ospatsua ta gordeta daduzkan ezti-ondasunak soatsi nai baldin badituzu, aurrenik urez garbitu zaite, aoa ere xautu ezazu ta zoaz zuzi ke-iarria eskuartean duzula...

Pentsatzen ari nintzen pasarte gozo horiek irakurri bitartean –gozo, idazkeraren kudentziagatik, ezen ez eztiaz arduratzen zelako; nahiz eta, batzuen esanetara, latinezko *melis* eta hizkuntza erromantzetako *melodia* hitza elkarrekin lotuta egon–; pentsatzen ari nintzen, beraz, eta galdera arrunt bat heldu zitzaidan, gai serioen mezulari omen den erle bati sekula egingo ez niokeena; baina bai, bistean da, neure buruari: ibilia ote zen inor, ardi eta ahuntz ibilkoiaiak lore artean bezala, lerro horien artean jauzika? Zenbatek ote zuen irakurria liburu honetako pasarteren bat? Ez liburu osoa, ez atala edo orrialdea. Gutxiago: pasarte bat, laburra, lerro gutxikoa.

Galderak ziztada moduko zerbaite eragin zidan, Virgiliok aipatu erleetako bat liburutik atera eta hozkada egin izan balit bezala, eta bertan behera uztea

erabaki nuen. Jarraian, airean gora eginez –erle baten modura orduan ere– go-goeta orokorrago bati ekin nion. Zergatik liburu hura euskaraz? Zergatik Andima Ibiñagabeitia eta haren hainbat kideren lana? Zein helbururekin?

* * *

Iruditzen zait niri garai bateko idazle eta intelektual euskaldunek, 1936ko gerra aurrekoek eta, beren lanaren inguruko bi helburu nagusi izan zituztela: ez bakarrik ohizkoa, pragmatikoa, «fisikoa»; ez bakarrik irakurleak biltzекoa, haiengan era bateko edo besteko eragina lortu nahian –Kirikiñoren eta Lizardiren artikuluak etortzen zaizkit burura; Salbatore Mitxelenaren poemak; *Tor-mes-ko itsu-mutila* bezalako liburu erraz eta atseginen itzulpenak–, baizik eta, batez ere, bigarren bat, ez hain ohizkoa, ez hain pragmatikoa, metafisikoa: euskararen gaitasuna frogatzекoa; izan zitekeela euskara kultur-hizkuntza eder bat. Bigarren helburu hori gogoan, testu klasikoak itzultzeari ekin zioten: Homeroen edo Cervantesen hainbat atal aurrena, 1936ko gerraren atarian; obra osoak gero, gerra bukatu eta handik hogeい bat urtera hariari berriro heldu zio-tenean. Aipatzen ari naizen Virgiliorena, adibidez.

Orixek azaldu zuen argi, 1921eko «Euskal Egunetan» Unamunoren esanak aintzat hartuta:

Nonbaiteko euskaldun berrilari batek egundaiñoko ergelkeri edo eztakit zer-keri esan omen-du. Zer, gero? Oraingo asmaketarako ez dela gai gure izkuntza, oso zarra dela, zaarregi, aspaldikoa dela. Zein ote-dugu gizon iakintsu hori. Eto-ri akit: zarra duk euskera, ala duk, aspaldikoa duk; baña ez duk zartu, ez zimel-du, ez igartu, ez amaundu. Gaur erakutsiko diat eginalean, gure izkuntza leuna dela, eze dagola, sasi-iakintsu orrek uste baño geiagorako gai ditekela.

Eta geroxeago:

Zer esango luke euskaldun erdelzale orrek, nik esanen banio nongonaiko iz-kuntzara baino gure ontara obeki itzuli ditezkela *Iliada* eta *Odisea*?

Oztopoz betetako bidea zen Orixek, Ibiñagabeitiak, Zaitegik eta gainera-ko itzultzaleek hartutakoa. Zaila zen berez; are eta zailagoa Barojak, Una-muno eta antzekoak gogoan, «bertako kanpotar» izendatutakoen erruz; zaila halaber, ia ezinezkoa, «bertha-bertako» joerengatik. Berta-bertako asko itzul-penen aurka baitzeuden.

Dio Andima Ibiñagabeitiak, auzi hori gogoan:

Zenbait urte dirala, liburutxo txiki bat erori zen zerutik bezala nere eskuar-tean, erderaz idatzia, gai eta auzi askoren artean euskerarena ere sakonki azter-tzen zuena. Baiñan asieratik gogor ekiten zion itzulpenen aurka. Gogor esatea da, baina itzul-lan eta saio guztiak gure artetik zearo baztertu bear genitukela esaten zuen, kaltegarri izaki nork bere burutapen eta asmamenari leku egiteko. Uste au, gainera, zabal dabil gure artean eta bilduma ederra egin diteke itzul-lanaren aur-ka esan oro bilduko bagenituke.

Ori dioenak, ordea, xalto batean iarri nai luke gure izkuntza millaka gizon argi eta idazle trebeen arnas eta ukituarekin mendez-mende landu eta erabiliak izan diran izkuntza handien mallan. Baña zearo aztutzen dute izkuntza dotore oriek ere beuren asieran itzul-lanaren neke eta izerdi garratzez inguraturik ari izan zirala.

Argudio hori zabaltzerakoan, gehitzen du:

Lenengo europar gudua ezkero buru-iabe gertatu ziren aberri berrien izkuntzak ere itzul-lanean sendotu zituzten euren oin makalak, geroago, eurak eureta-ra, kultur-zabaldietan zear errex eta airoski ibiltzeko.

Leonardo Sciasciak dio ideia mortuek bizi-biziak ematen dutela askotan, hala nola sarraskiek inguruko beleen zalapartaren kariaz, eta –gure kasu honetan ere– arrakasta handiagoa izan dute Unamunorenak nola, beste muturre-an, euskal esentzien zaleenak; baina, arrakastak arrakasta, ideia benetan biziak Orixek, Ibiñagabeitia, Zaitegi eta beren kideenak ziren. Haiek aldarrikatzen zu-tena, munduko obra nagusien itzulpenerkin osatutako Euskal Liburutegi baten garrantzia, ideia zuzena zen. Zuzenagoa oraindik beren oinarritzko proto-ideia: ezin litekeela euskal hizkuntzaren edota euskal kulturaren aurrerabiderik gau-zatzu «itzul-lanaren neke eta izerdi garratzik gabe». Modu arruntago batean esanda, santuek baino arrazoi gehiago zuten... ezinbestean, noski, zeren zi-nezko santuak baitziren; bai behintzat beren pazientzia neuriaz gero. Ez zen xamurra izango unamunotarrak eta esentzialistak aldi berean jasatea: makina bat igoko zen zerura meritu gutxiagoarekin.

Ilusio sobera zeukatela esango du norbaitek. Arrazoiz, noski. Izanez ere, denok ikusten dugu orain, gaur eguneko gainetatik iraganari begiratuta, no-rainokoa den literaturaren eta liburutegien ahalmena, zein mugatua den, zein eragin gutxikoa. Denok izan dugu, bestalde, proventzerari gertatutakoaren be-rrri, alegia desagertzeko zorian dagoela gaur egun, nahiz Nobel sariarekin hor-nitua egon, eta litekeena dela Frédéric Mistralen *Mireio* poemak irakurle gehiago izatea Euskal Herrian, Orixeren itzulpeneri esker, bere sorlekuan bai-no. Nolanahi den, ez dit enbarazurik egiten idazle eta intelektual haien sobe-ratzko ilusio hark, santu guztiak izaten baitituzte antzeko okerrak desertuan ger-tatzen direnean, eta kixoteek, zer esanik ez. Berriro esango dut: nahiz eta ilusioaren lausoak apur bat nahastu, zuzen ibili ziren berak; ni neu behintzat bat nator beren planteamenduarekin: Euskal Liburutegi bat behar da, itzul-lana behar da. Horren ezean, ez dago aurrerabiderik ez euskal hizkuntzarentzat ez euskal kulturarentzat. Bi arrazoirengatik, esango nuke.

Aurren-aurrena, itzulpenean mota horrek –Virgilio, Dante, Cervantes, Shakespear edo Homero bezalako idazleen maisulanak Euskal Liburutegira ekar-tzen dituenak– «prestigio soziala» ematen duelako; antzinako greziarrek *timé* deitzen zuten hora. Prestigioa ematen dio hizkuntzari eta hizkuntza horretan bizi den gizarteari; *aura* bat, alegia, edota Donostian hainbeste entzuten den

glamour delako hori; ekonomista batek «lehen mailako irudi» bezala definituko lukeen ospea.

Hizkuntza edota kultura bati prestigioa emateko modu gehiago daude, noski, eta hor ibiliko da Urlia edo Sandia gure hizkuntza «altxor» bat edo «monumentu» bat dela esanez; itzulpenaren modua, ordea, beste maila batekoa da –lehen mailakoa–, zeren, mugimendua mugituz erakusten duenez, ez teorian baizik eta praktikan, bete-betean lotzen baita hizkuntzaren bizi baldintzekin. Zeren ez baitago beste sekreturik hizkuntza hazi eta lanabes on bihurtu dadin: praktika, erabilpena. Abdetfattah Kilitok dioena kontutan hartuta diot hori:

Hizkuntza –dio Casablancako Unibertsitate irakasleak– xaboiaren kontrakoada: zenbat eta gehiago erabili xaboia, orduan eta urrituago eta xahutuago; hitzak, ordea, alderantziz, zenbat eta erabiliago orduan eta aberatsago.

Beraz, hitza biziko bada nahitaezkoa da errepika, nahitaezkoa da jendearen ahoan behin eta berriro egon dadin. Jakintsu arabiar batek ere hala adierazi omen zuen:

Hitzaren iturriak isuri egin behar du bere ura, gastatu eta alferrik galdu egin behar du bere ura.

Kontu garbia da, nire ustez. Virgilio, Dante, Cervantes, Shakespeare edo Homeroren itzulpenen bitartez prestigioa emateko modu horrek bigarren lan bat ere egiten du, funtsezkoa: errepikaren gurpilean, mugimenduan, zirkulazioan jartzten ditu hitzak.

Andima Ibiñagabeitiak, adibidez, «alderrai» terminoa erabiltzen du maiz. Atera egiten du gordeta zegoen kutxatilatik eta mundura bidali. Gaur egun, errazagoa zaigu hitz horren erabilera. Baino, lexikoarekin baino gehiago, sintaxiarekin egiten du lan, eta hau da, zalantzarik gabe, bere lanik garrantzitsuena; Ibiñagabeitia bezalako itzultzaireek, eta ia haien bakarrik, egin dezaketen. Kontuan izan itzultzaireak estutu egin behar izaten duela hizkuntza, lan berriak eginarazten dizkiola –pentsa ezazue zientzia liburuekin ari direnengana–, ezin diola hizkuntzari bere kabuz, bere ohizko eran, aurrera joaten utzi; idazleak, bai, baina hark ez. Idazleak abandona dezake bere burua hizkuntzaren ur korrontean, har dezake aldi bakoitzean bihurgunerik errazena –nola egiten omen zuen Petrarck Mont Ventoux-en ibili zenean, aldapa gutxien zuen bidezidorra hartu–; baina itzultzaireak, nahita ere, ezin du. Virgiliok idatzitako kadentzia, tonua, zehaztasuna errespetatzea beste erremediorik ez dauka. Lehia horretan itzultzaireak forma berriak jartzen ditu zirkulazioan, ez bakarrik hitzak, eta hizkuntzaren erabilpen sofistikatu eta aberatsago baterako oina ezartzen du. Horrelaxe hazi eta garatu ziren hizkuntza guztiak. Ibiñagabeitiak aipatzen dituenak:

lenengo europar gudua ezkerro buru-iabe gertatu ziren aberri berrien izkuntzak,

baita munduan nagusi dabiltzan beste guztiak ere. Ingelesaren zein frantsesaren edo gaztelaniaren oinarrian latinetik egindako Bibliaren, edo Zizeronen, itzulpenak egon ziren.

Galdera bat datorkit orain, erle galdu baten moduan, gogoeta honen hasierako lerroetatik. Galde egiten nion orduan neure buruari: ibilia ote da inor, ‘ardi eta auntz ibilkoia lore artean’ bezala, Virgilioren itzulpenean jauzika? Zenbatek irakurri ote du liburu honetako pasarteren bat? Labur eta ziztadaren beldurrik gabe esanda: bete ote ditu Ibiñagabeitiaren itzul-lanak bere helburuak?

Alde batera bai, eta bestera ez. Batzuk bai, besteak ez. Lorpenekin hasita, uste dut hainbat idazle ahalegindu dela orrialde horietatik ikasten –ni neu, urrutira joan gabe–, eta zer edo zer zabaldu ditugula bertako tonu eta kaden-tziak. Eta, agian, idazle ez direnak ere arituko ziren ahalegin horretan, eta horregatik esango da orain, telebistan behin entzun nuenez, ez dakit zer futbol jokalari «alderrai» ibili zela partida osoan. Bere alea jarri zuen, gainera, hizkuntzaren prestigioa handitzeko orduan, eta arindu, aldi berean, gerrarekin eta ondorengo diktadurarekin euskal kulturan gertatutako etena.

Ekiten diot orain lortu gabeko helburuez pentsatzeari, eta iduri zait bat-batean burua erlategi bihurtu zaidala, eta erle guztiak haserre daudela, borrokan hasteko prest; Virgiliok dioen moduan, hain zuzen ere:

(...) bereala ateman diteke urrunetik taldearen gogoa gudun-miñez biotzak pil-pil; berantkorra Martiren borontze-otserlatzak zirikatzen ditu, eta turut-ots itoa bezelako oiu entzuten da; orduan, dardaraz, elkartzen dira, egoak dirdari, ta eztenak zorrozen dituzte aztalak muturrekin igurtziz eta erregearen inguruan, iau-regian bertan ain zuzen, moltsoan biltzen dira etsaiari eupadaka; ta udaberriko egun ozkarbi eta paketsuan atea bortxatu eta irteten dira...

Baina ez da gaurkoa haserrerako egun egokia. Andima Ibiñagabeitia omentzera etorri gara gaur Elantxobera. Haserretuko gara beste egun eta beste toki batean.

IMANOL BERRIATUA, EUSKAL ETORKIZUNAREN EREILE

Xabier Kintana

Jaun-andreok, bihotz-bihotzez agur guztioi!

Estatistika asmatu baino lehenago ere, jendeak ahoan zerabilen kontua zen herri txikietatik ezin irten zitekeela goi mailako pertsonarik, ez eta gauza handirik ere. Bainax horixe bera esaten zuten judeuk Betlehem-en kontura, eta begien bistan dago ez zutela inondik ere asmatu. Horrenbesterainokoa ez bada ere, Elantxobek ere, bere txikian, maila handiko seme-alabak eman ditu. Lehenengo eta behin, herria kokatzeko hain txoko polita aukeratzen jakin zuten antzinako ezezagunak, eta harrezkero aldapan zehar, itsasora begira etxeak eta kaleak hain egoki antolatzen jakin dutenak ere bai. Ezin ditugu ahaztu arrantzale eta marinel trebreak, ez eta euskal idazleak ere, gaur ohoratu nahi ditugun hiru hauen antzera: Andima Ibiñagabeitia, Imanol Berriatua eta Gorgonio Renteria, besterik ere izan arren.

Askotan pentsatu dut mundu zabalean toki on eta eder asko badira ere, Iparragirrek berak gogoratzen zigunez, gutxi, oso gutxi izango direla gure planetaren luze-zabalean gaur ongietorría egin digun Bizkaiko marinel herri hau bezain zoragarriak. Horregatik aparteko zori ona izen zuen Imanol Berriatua Ibietak, Fidel eta Zeferinaren semeak, non eta hemen, Elantxobeko txoko honetan 1914.eko abenduaren 24an jaiotzeagatik, lehor berdetik itsasora jaisten den leku ikusgarrian, bertako uren ispiñuan bere buru polita ikusi gura lukeen neskatila baten antzera.

Umetan Elantxobe utzi eta Germikara joan zen bizitzera. Ume bihuria izan ei zen, eta nesken atzetik korrika joan eta haien ikaratzea gustatzen zitzaion. Halere, orduko askoren antzera, fraide-bidea hartu zuen gure Imanolek, eta ikasketak Foruan, Arantzazun, Zarautzen, Oliten eta Burgosko Aguilera-n egin ondoren, frantziskotar jantzia hartu zuen 1938.eko ekainaren 11n, non eta Habanan, haraxe joana baitzen Spainiako Errepublikaren kontra militarrek eragindako gerratik ihes egitearren. Hamahiru urte Kuban egin ondoren, 1950ean berriz itzuli zen Euskal Herriira, Foruan, Bermeon eta Bilbon, frantziskotarren komentuetan bizi izanez. Foruko Frantziskotar Ikastegiko maisua, eta 1952-54 urteetan bertako errektore ere izan zen. Orduko bere ikasleen artean Joseba Intxausti, Fernando Mendizabal, Joxe Azurmendi, Joan

Mari Torrealdai edo Paulo Agirrebaltzategi aipa ditzakegu, geroago *Jakin* aldizkariaren bultzatzaileak eta, oro har, euskal kultura idatzian ospe handia lorturikoak.

Bermeon zegoela 1957.etik 1967ra arte, «Itsas Apostulutzako kapilau moduan bermeotar arrantzaleekin Afrikara joaten zen, Dakar aldera, bai eta berauengandik gauza asko ikasi ere. Jatorriz, bera ere portu batean jaioa zen, eta horregatik ez da harritzeko itsasoak gogorki erakartzea.

Gaztetandik Imanolek bi zaletasun nagusi izan zituen: euskara, bere herriko, bere ama-hizkuntza, garai hartan frankismopean hain zapaldurik zegoena, eta atzerriko beste hizkuntzak. Eliz studioetan ikasiriko latin, greziera eta hebreeraz gainera, Imanolek frantses, ingeles eta alemana hitz egiteko moduan ere bereganatu zituen, bai eta, ulertzeko moduan, italiera eta katalana ere.

Bilboko giroan Krutwig, Erkiaga, Gorostiaga, Otxolua, Akesolo eta beste euskaltzale batzuekin biltzen zen, eta azken aldian Gabriel Arestirekin ere bai, beti gure hizkuntzaren egoeraz eta etorkizuneko irtenbideaz berba egiteko. Euskaltzaletasun horren saritzat, 1961eko abuztuaren 25ean Euskaltzaindiak urgazle izendatu zuen. Harrezkero Imanolek Akademiaren biltzarretan sarritan parte hartu zuen, eta bereziki 1968an, Arantzazun batasunaren proiektua aurrera eramateko batzarra egin zenean. Ondoren ere, euskal aditza batzeko batzordearen kide izan zen, euskara batuan ekiadoko euskalkiekin bat zetozen mendebaldeko formak onartzeko ahaleginak eginez (gara, zara, litzateke...).

Idazle moduan, bere bokazioari jarraituz, erlijiozko lan batzuk prestatu zituen (*Kristiñau katezismoa*, *Lagunarteko mezea*, Kubatik heldu berrian argitaratuak) bai eta *Santa María Goretti* eta *Teresalina Zubiri*-ren biografiak ere (argitaratu gabeak). *Itsasoa eta ni liburuan*, aldiz, arrantzaleekin bizi izandako ibilaldiak kontatzen ditu.

Euskararen aldeko ekinaldi nagusiak *Anaitasuna* aldizkariaren inguruan egin zituen, bertako zuzentzailea izanez. Bilboko Irailako komentuko gelatxotik, Imanolek, pazientzia handiz, idazle gazteoi artikuluak irakurri eta zuzenzen zizkigun, maiz, kontura zetorrenean, kostaldeko jendeari ikasiriko berbak tartekatuz: *haizea poparean*, *gizon leberra*, etab. Zenbaki bakoitzean, gainera, hiztegitxo bat prestatzen zuen, irakurleen euskal lexikoa aberasteko asmoz.

Imanol Berriatuak garbi ikusten zuen, euskarak, bizitzeko, munduko gainerako kultur hizkuntza guztien antzera, batasuna eta estandarizazioa behar zituela, eskolan, hedabideetan eta etorkizuneko euskal administrazioan euskaldun guztiok eredu bat izan genezan. Imanolek baina, argi zeukan euskara batua egiteko ez zela nahikoa, orduan eta orain ere zenbaitzuek oraindik uste duten bezala, erdialdeko euskara bakarra hartzea. Literatur eredua nafar-gipuzkoar-lapurtar euskalkien gunetik moldatua izan arren, nahitaezkoa zeritzon erdiko

euskara hori gainerako euskalki guzietako hitzekin osatu eta aberasteari. Eta *Anaitasuna*-n horixe egiten saiatu zen: euskara batuan ahalik eta hitz dialektal gehien sartzen, Bizkaikoak batez ere, beste euskalkietan ezin egin zitezkeen ñabardurak egiteko (*bertan / berton, anaia / neba, lurra / behearen gain, gorputz / gorpu, hatz / behatz...*) hizkuntza sinonimoekin dotoretzeko (*jau-si/erori, askotan / maiz / sarritan, hizketan / berbetan, horma / pareta, nagusi / ugazaba, aitona / aitaita...*) eta herri-hizkerako esaera jatorrez gatz-ozpinetzeko (*total lerdoa, toton egin, eurrez...*).

Oso harro sentitzen zen Imanol bere adiskide bermeotarren euskaraz eta beronen aberastasunaz. Bada pasadizo bat hori ederto erakusten duena. Behin, norbaitek Tolosako euskararen politasuna aipatu zuela eta, berak, oso-osoan, honela erantzun zion: «Ba, nire ustez Bermeoko euskara hobea da, hor, gutxienez jendeak euskara egiten duelako, eta Tolosan, aldiz, gehienei erdara besterik ez zaie entzuten».

Lehenagoko eta geroagoko euskaltzale askok bezala, –gaur teknologia modernoari esker astero beren goi-gidaritza elektronikoa eskaintzen digutenak ahantzi gabe–, Imanolek ere bazekien oraintsu arte irakaskuntza osoa erdara hutsez jaso duen jendeari euskal gaiak ondo irakatsi behar zitzaiatzkiola, erre-gelak azaldu eta erdarakadak eta erabilera okerrak zuzendu. Bestalde, Euskal Herri osoari begira, inoiz herriko esamolde bitxiak, nahasgarriak eta txokokerria batzuk eredu batutik baztertu behar izaten direla ere bai, euskaldunok elkar ondo ulertuko badugu.

Gogoratu behar da gauza bera egin zuela Euskaltzaindiak, hilabeteen ize-nak erabakitzerakoan, *garagarrila* hitzarekin ere, hego-ekialdeko euskaldunentzat gaurko «ekaina» zen bitartean mendebaldekoontzat «uztaila» zelako. Arrazoi berberagatik, gaurko esatari probintzianoegi batzuen *garraiozale, es-nezale* edo *kamioizale* moduko hitzen ordez, euskaldun guztiontzat normalagoak diren *garraioliari, esneketari/esne-saltzaile* edo *kamioilari* gurago zituen Berriatuak, inori nahasbide eta belarriko minik sortzen ez diotelako.

Irakaskuntzari begira, hizkuntzaren homogeneizazioa ere maiz aipatzen zuen, eta inolako zalantzak ez dagoenean, erro bereko euskal hitz guztiak, euskalki ezberdinetan garatuak, ahalik eta gehien grafia batu eta koherenteaz idaztea aldarrikatzen zuen, ikasle eta pertsona arrunt guztiei dialektologo iza-tea ezin eska daki keelako. Hortaz, h letrari dagokionez gaur oraindik pairatzen ditugun inkoherentzia absurdo batzuk (*hatz baina atzamar, atzapar, azaz-kal; hertsia, hertsatu, herstu, hesi baina estu, estutu; hosto, horsto baina orri...*) astiroago berrikusteak mesede betterik ez liguke egingo guztioi. Irakasle moduan dudan eskarmantuak eta ikasleen galderai arazo honetaz arrazoi koherenterik ezin ematean sentitu dudan lotsak ondo erakutsi didate norainoko arrazoia zeukan gure frantziskotarrak.

Imanolek, bestalde, garrantzi handia ematen zion alfabetatzeari, eta horregatik ez zuen pentsatzen euskaldunik jatorrena denik txikitandik euskara ja-

kin eta bizitza osoa euskaraz ezer irakurri gabe pasatu duena, eta are gutxiago, pertsona berberorrek bere erdara, neurri handiz behintzat, erdal liburuei esker landu duenean. Herenegun gauean euskal telebistan bertoko futbol talde famatu baten lehendakaria euskara penagarrian entzuteko aukera izan zenute-nok badakizue zertaz ari naizen.

Bere Herriaren etorkizunean sinesten zuen Aita Berriatuak, eta horrexen aldeko apustua egin zuen bere bizitza osoan. Tokian tokiko txokokeria eta probintzialismoen gainetik Euskal Herriaren batasunean sinesten zuen, euskara batasun horrek ez bestek salbatuko zuelakoan. Gorago esan dudanez, euskalki guztietako aberastasunak, Bizkaikoak batez ere, euskara batuan integratzeten saiatu zen beti, euskal hitz guztiak, esaten diren tokietako jendearenak ez eze, euskaldun guztionak ere badirelako uste sendoa, horiek geureganatzent ditugun neurrian. Horri esker, soilki iparraldekoak ziren *aldiri, deus, eraile, erizain, ihardetsi, jalgi, jin edo kausitu* gaur edozein euskaldun eskolaturen lexikoan sarturik daude, iparraldean hegoaldeko *amildu, garatu, berba, ikastola, jaurlaritz, jela, neba* edo *ulertu* gero eta ezagunagoak diren bezala.

Egia da, inoiz toki bateko eta besteko hitzak lasterregi nahasten ibiltzea, koktela oraindik aski eraginik ez dagoenean, gaurko egoeran bitxi xamarra ger-ta daitekeela, *berba egin gura ukан dut* bezalakoak adibidez. Eta inoiz, etor-kizuneranzko urretsak lasterregi eginez, gure Andolin Eguzkitzak horrelako probokazio nabarmenak egiten zituen, baina, edonola ere, euskal lexiko aman-komuna lehenbailehen lortzea, zalantzak gabe, gure hizkuntza eta literatura-ren normalkuntzarako oinarri-oinarritzko baldintza da.

Euskal Herri osoko berbak zabaltzen diren neurrian, normala da, bestal-de, hitz horiek berenganatu dituzten euskaldunek haien esangura jatorrari dagokionez, denbora joan ahala, jatorrizko erabiltzaileek bezainbeste eskubide izatea. Horregatik, harrigarria da, esaterako, *erresuma* moduko hitz ezagunari, berez «errege baten peko herrialdea» esan gura duenari, gure literatura klasiko osoan ageri den bezala –hegoaldeon behin eta berriro berrargitaratuaren, gogora dezadan bide batez– orain iparraldeko zenbaitzuen erabileragatik ber-ba hori «herrialde» esangura soila utzi nahi izatea, Estatu Batuak edo Venezuela bezalako errepublikei erresuma esatea euskaldun irakurle gehienentzat erabat absurdoa gertatzen dela kontuan izan gabe.

Erabilera orokorreko terminologiari dagokionez, Imanolek egiten zuen bezala, nazio-zentzuagatik Euskal Herri osoa izan beharko genuke geure ikus-pegian, eta ez, bista laburrez, nork bere txokotxoa. *Nazio bat gira* idatzia zuen bere pankartan hegoaldeko euskal alderdi batek Iparraldean egindako agerral-di batean, eta konturatu gabe, horrekin argi eta garbi erakusten zuen oraindik *ez garela nazio bat, tribu batzuk* baizik, nazio serio eta egiazkoek beren hizkuntza normalizaturik izaten dutelako. Gauza bera pentsarazten digu Iparral-deko garagardo-fabrikatzaile batek, Euskal Herri osoan saltzeko ekoizten duen

produktuari hegoaldean sortu eta bultzaturiko *garagardo* berba ezagunaren ordez, izen hori aldatu eta botilen etiketan azken orduko *garagarno* moduko as-makeria ipiniz, hizkuntza zibilizatuetan behintzat terminologia berria ez dela hitz dialektaletarra birmoldatzetan ahaztuta.

Bizkaian normalean *urten* esaten den arren, aspaldian ikasi dugu batasunerako aukeratu den hitza *irten* dela, eta beraz, ez zaigu zailegi gertatu geure autobus, garaje, zinema zein eraikinetan *sarrera*-ren ondoan *irteera* irakurtzean, zer esan nahi duen ondo ulertzea. Horiek dira, hain zuzen, aspaldiko 26 urteotan euskara ofiziala daukan hego Euskal Herri osoan estandar moduan finkatu eta hedaturiko formak, edozeinek dakienez. Horien lekuak, Baionako aparkalekuak, frantses batuko *entrée* eta *sorbie*-ren ondoan *sartzea* eta *jalgitzea* bezalako itzulpenak jarr(araz)itituenak, on luke gogoratzea handik Irun eta Donostia hurbilago daudela Bizkaitik baino.

Arrazoi berberagatik, ez da batere ongi ulertzen, behin eta berriro aitor-tzen duguna, hau da, nazio bat garela sinesten badugu behintzat, auzo erdaretan beti era bakarrean ageri diren *Camino de Santiago / Chemin de Saint-Jacques* esateko, Euskaltzaindiak aspaldian *Donejakue* erabaki eta gero, oraindik *Santio-bidea* eta *Doni Jakobe bidea* bezalako kartel berriak jartzen segitzea, diziplina halako bertute txarren bat izan eta euskaldun jatorra izatearekin bat ez baletor bezala.

Txikitandiko euskaldunen alfabetatzeaz gainera, Imanolen beste kezka bat euskalduntzea zen, hau da, euskara ez zekitenak gure hizkuntza ikastera era-kartzea, eta horretarako beharrezko zekusan gure irakasteko metodoak egunera-ru eta erraztu behar zirela. Izan ere, ordura arte, euskara ikasteko liburu gehienak gramatikak ziren, hau da, hizkuntza zelakoa den erakusteko obrak, baina horiek, latin, greziera edo sanskritoaren barne-erregelak ikasteko balio bazuten ere, ez ziren egokiak gurea bezalako hizkuntza biziaz mintzatzen irakasteko.

Israelen juduek etorkinei hebreera irakasten egindako aurrerakada han-diaren berri jakinda, hara joatea erabaki zuen, Israelgo metodologiatik zuzen-ki ikasteko. Hori dela eta, 1976.eko irailean Imanol Berriatuarekin Herrialde Santura bidaiatzeko zoria izan nuen, eta bertan elkarrekin hilabete eman ge-nuen. Arieh Shoval jaunagandik, orduko Hezkuntza Ministroaren idazkaria ze-nagandik, era guztietako erraztasunak izan genituen, bai eskolak bisitatzeko, hebreera errazeko aldizkariak ezagutzeko, irratia-telebistetako zentroak ikuste-ko eta kultura eta politika giroko pertsona interesgarriekin hitz egiteko.

Bera bi hilabete gehiago gelditu zen Israelen, Ulpian batean hebreera hobeki ikasi nahi zuelako, hango gobernuak horretarako emandako beka bat eman zion eta. Egotaldi horretatik ondorio oso onak lortu ziren gure herria-rentzat.

Alde batetik, berehala pentsatu zuen Israelgo Ulpanen modura, –hau da, pertsona nagusiei hebreera era trinko edo intentsiboan irakasteko eskolak– hemen ere antzeko zerbait egin behar genuela, erdaldun pertsona helduei euskara arin irakasteko: hortik sortu ziren, izenaz eta izanaz gure euskaltegiak, ordutik Imanolek horretarako sorturiko berbaz bataiatuak.

Bestaldetik, Imanolek, judeuk etorkinei irakasten zieten *‘עברית כליה ivrit kalah’* edo hebreera erraza hura oso mesedegarria zela ikusita, berton ikasle erdaldunei begira oinarrizko euskara prestatzentzen jardun zuen. Alde batetik laguntza estimagarria eskaini zigun *Euskalduntzen* metodoa egiten ibili ginenoit, eta haren lana ezagutu eta aitortuz, bere argazkia liburuaren azalean jarri genuen. Gogoratu nahi nuke, nori berea baita zuzenbidea, liburu hartako marraski guztiak Jon Juaristi idazlearen esku trebeari zor zaizkiola.

Geroago, Imanolek, bere aldetik, *Hitz egin* metodoa prestatu zuen, bai eta ikasleentzako irakurgai errazeko beste liburuxka batzuk ere, *Ikasle Israelen* adibidez. Berak pertsonalki eskola asko eman zituen, batez ere Iberdueroko langileentzat. Hortaz, benetan esan daiteke, nire ustez, Imanol Berriatuari zor zaizkiola, neurri handiz, gaurko pertsona nagusien euskal irakaskuntzaren oinarriak.

Imanolek ez zuen inoiz galdu Israeleko harremana. Hara eginiko lehen bidaiaaren ondoren, Euskal Herriko ikasle eta pelegrin talde batzuekin beste bisita bat egin zuen 1980an. Hurrengo urtean azken aldiz itzuli zen Kristoren jaioterrira, Ulpan batean hebreera hobetzeko hiru hilabete egiteko asmoz.

Arieh Shoval-ek eta bere emazte Shoshana-k Imanolen azken egunak nolakoak izan ziren kontatu zidaten. Iluntze batean, aldizka egin ohi zuenez, familia horren etxera joan zen, adiskidetasun handia zuten eta. Arrats horretan, bere ohiko umore onaren ordez, ilun zetorren eta ez zela ongi sentitzen esan zien, buruko min izugarriaz omen zegoen eta: «Buruan aizkorakada bat eman validate bezala» izan omen ziren haren hitzak. Aspirinak hartuak zituen baina ez omen zioten mina kentzen. Shovaldarrek ospitalera joatea gomendatu zioten.

Biharamunean Jerusalemeko frantziskotarren komentuko aita nagusiak dei egin zien, Imanol ospitalera jada konorterik gabe eramana zutela esateko. Han egon zen artean bisita egin zioten Shovaldarrek, baina beti korderik gabe aurkitu zuten. Bi egun geroago hil zen, 1981eko irailaren 15ean, burutik beherako odol-jarioaren eraginez. Arieh-k kontatu zidanez, komentuko fraideak alde batera utzita, emaztea eta bera izan ziren Imanolen hiletan izan ziren pertsona laiko bakarrak. Huraxe izan zen, bestalde, Arieh-k eta Shoshanak beren bizitzan ikusten zuten lehenbiziko kristau hiletat.

Sion mendian frantziskotarrek duten hilierrian ehortzi zuten Elantxobeko semea, horma-hilobi batean. Horrela bete zuten Imanolen azken nahia, Israelen hiltzen bazen, gorputua Euskal Herrira ekarri barik, lurra bertan emateko agindua zuelako, parentzat pozgarria eta ohorea baitzen Jesu Kristoren sorte-rrian betiko etzanik gelditzea.

Handik urte batzuk geroago, 1993ko irailean, Eusko Jaurlaritzako Hezkuntza Sailak antolaturiko bidaia batean, euskaldun irakasle batzuekin Israeleko itzuli nintzen, eta Imanolen hilobia bisitatu genuen. Neronek Elantxoben, Ogoño aldean, harturiko lurra eraman nuen, bere ondoan Euskal Herriko oroitzapena izan zean. Bere hilobiaren aurreko zuhaitz baten inguruuan utzi genuen, guztiok aita gurea kantatzen genion bitartean.

* * *

Hebreera modernoa ikastera Israelgo kostaldeko Natania deritzeron herriko Ulpan batera joan zen behin. Ikastegi horren izena: Akiva, horrela deitzen zen judu baten omenez. Dirudienez, Akiva gizon zaharra zen eta ez zuen ordura arte eskolara joateko aukerarik izan. Zahartzaroan baina, ikasteko gogoa etorreri omen zitzzion, baina jadanik beranduegi ez ote zen hasi zen pentsatzen. Egun batean, iturrira pitxerragaz ur bila zihola, txorrotaren beheko harria zulatutik zegoela konturatua ei zen, iturriaren begitik tantaka jausten zen urak, denboraren poderioz beheko harria higatua zuen eta. Orduan Akivak erabaki bat hartu zuen: bera ere, uraren ekimen eta pazientzia berberaz, ikasten hasiko zen, falta zuen jakinduria eskuratu arte. Baita egin ere. Handik urte batzuetara Akiva jakintsu handia izatera heldu zen, eta gaur Nataniako Ulpanak haren izena darama, ikasteko inoiz ez dela beranduegi frogatu zuen zahar haren omenez.

Jerusalemko hiriaren mendixka baten gainean Theodor Herzl (1860-1904) austriar kazetariaren hilobia dago. Imanol eta biok hor izan ginen elkarrekin 1976.eko bisitaldian. Berori izan zen XIX. mendean mundu guztiko judeek elkarrekin bizitzeko estatu propioa behar zutela aldarrikatu zuen lehenbizikoa (*Der Juden Staat* «Estatu judua» liburuarekin, 1896). Ez da harritzekoa gaurko israeldarrek hura beren nazioaren aitatzat edukitzea. Batzuek baina, bizi zenean, ameslarria eta burutik egina zela esaten zuten harengatik. Gauza bera aurpegiratzen zioten gurean haren garaikide zehatzka izan zen gure Sabino Aranari ere (1865-1903). Baina Herzlek honela erantzuten zien alemanez judu ezkor haiei: *Wenn Ihr wollt, ist kein Märchen*, hau da, «Nahi baduzue, ez da ametsa izango». Hori orain ere errepikatzen dute Israeldarrek, baina, ametsaren ametsaz, hebreeraz: *אם תרצו אין זו אגדה*, *im tirtzu, eyn zo aggadah*.

Era horretako pertsonen antzekoa zen Imanol Berriatua bera ere. Beti ikasten, beti lanean, inoiz nekatu gabe, gaurko eta geroko euskaldunak gogoran, haientzako euskal bideak prestatzen, bere etsenpluaz euskarazko esaerak dioena baieztagatuz: *ezina, ekinez, egina*.

Imanol, beti izango zaitugu gogoan. Har ezazu gaurko omenaldi hau zu-rekin dugun zor handiaren nolabaiteko ordain txikitzat.

Eskerrik asko guztioi, jaun-andreok.

GORGONIO RENTERIA IDAZLE

Igone Etxebarria

Elantxobe herri txikia da, itsaso gainean aldarrean etxeak eskegita dituela. Ha eta guzti be, gaur agerian geratuko danez, herritar ospetsu-entzutetsuak izan ditu. Euskereari lotutakoak, eta lehengo mendekoak bakarrik kontuan hartuta, gaur hiru gogoratu ditugu. Ibilbideari eta osterako itxitako eraginari erreparatuta, oso ezbardinak danak.

Nik berbagai daukadana, Gorgonio Renteria, kasualidadez eterri jatan esku artera. Haren alaba Julek han-hor-hemen arakatu eta lan handia egin eban aitaren idatzi gehien-gehienak batzen. Derioko Udako Ikastaroko ikasle izan zan, familiako beste kide batzuen moduan, eta hango hartu-emonak tarteko, Labayru Ikastegiaren esku itxi eban materiala argitalpena egiteko.

Nik lanari heldu neutsanean, halangoetan sarritan gertatzen danez, hasierako ustea, lanari eta testuei hasi aurretik hartutako traza, txiki geratu zan behin sartzen eta barruratzan hasi orduan. Alde bitatik, txiki geratu be: pertsonaaren izaera, irudiaren ikuspegitik alde batetik, eta testuen alderditik bestetik.

Nik irakurri, entzun eta hortik eta hemendik hartu ahal izan dodazan testigantzetatik, gizon dotore, jantzi, atsegin, jendarterako aparteko dohaia eukana zan. Haren alabarik gazteenak, Amaiak, bizirik dagoan bakarrak, harro esaten eustan bere aitaren moduan txapela janzen ebanik besterik ez egoala inguru guztian be.

Lan hau egiteko ezagutu neban Garbiñe Natxitube, Gorgonioren ilobea, eta harek be beste horrenbeste gogoratzen eban, gizon dotore, apartekoak.

Eta halan izango zan, Kirikiñok be antzeko deskribapena emoten dau eta:

Esatera ninoian beragaz behin hitz egitea dala nahikoa bera maite izateko, hain da gizon lagun artekoa, argia eta prestua, baina esan behar dot, nahikoa dela bera ikustea horretarako.

Gorgonio Sabino Aranaren garaikidea ezeze, haren ideologiaren zabaltzaile sutsua be izan zan, bete-betean harrapau eban haren pentsakera eta ideologia zabaltzeko garaiak. Galo Ibiñagabeitia, Andimaren aita, eta biok ibiltzen ei ziran, Gorgoniok hitzaldia egin eta Galok abestu. Galo, osterak, gazterik

hil zan. A mí vasco Ramon Goikoetxea Orkieta *Iber*-en liburuaren propaganda egitearren kartzelan sartu eben, lehenengo elantxobetarra abertzale izatearen atxilotu ebena. Handik urten eta, osasun arazoak gainditu ezinik laster hil ei zan.

Gorgonioren bizitzara etorrita, 1868ko irailaren 9an jaio zan Elantxoben. Lehenengo ikasketak herrian eginda, Nautika ikasi eta 1900. urtean Merkataritza Ontzioko lehen mailako kapitain titulu ofiziala atera eban Ferrolen. Bi-rritan ezkondu zan, Julia Aurrekoetxeagaz lehenengo, horregaz hiru seme-alaba eduki ebazan. Julia hil eta Haren ahizteagaz ezkondu zan gero. Guztira 9 seme-alaba eduki ebazan.

* * *

Haren bizitzan bi zati bereiziko ditugu. 23 urteko zala Filipinetara joan zan, Manuel Intxaustiren ontzioletan kapitain kargua hartuta. Han egin zituen dozena bat urte eta izen ezin hobea hartu eban, gizon artez baina zintzoarena. 1898an, hispaniar-amerikarren arteko gerran, Manilako Hong-Kong bankako deposituak bere ontzian hartuta ibili zan harik eta istiluak amaitu arte. Geroago, Estatu Batuetako Administrazioak Gorgonio ontziburu izendatu eban filipinar ugarteen mapa hidrografikoa egiteko. Zeregin hori zala-eta William Howard Taft Gobernadorearen lagun handia egin zan, geroago Estatu Batuetako presidente izango zanarena.

Haren bizitzako bigarren alderdia jeltzale moduan bete ebazan kargu eta ardurak osatzen dabenak dira. Sabino Aranaren garaikidea zala, hasiera-hasieratik, 1916 eta 1921 bitartean, Eusko Alderdi Jeltzalearen barruan ardurak bete ebazan BBB eta EBBren barruan, Bizkaiko aldun izan zan Gernikako barrutik. *Euzkadi* egunkariko kronikak ikusita, Elantxobeko batzokia zabaldu zanean gora handikoa izan ei zan, 1919ko ekainaren 9an, Sotaren atoi-ontziak bozina joten hurreratu zirala.

Ekitaldi horretako moduan, beste askotan be Gorgonio Renteria hizlaria oso estimatua zan jeltzaleen ekitaldietan. Berak berba egin, Galok abestu, oihokoia izaten zan, antza. Propaganda-gizon lez behar handia egin eban. Eta, haren garaian beste askok egin eben moduan, aldizkarietan behin eta barriro agertu eban bere burua, ezizenen azpian beti be: *Errebido, Perularra, Etar G.*

Gaurko saiorko idazle izatea aukeratu dogu gaitzat, beste jarduera batzuen artean horretan be ibili zan ezkerro. Libururik argitaratu ezik normalean inor ez da idazletzat aitatzen, beste era bateko lan solteak gehien eginda be. *Sutondoan* izeneko liburu sorta honetan bertan Jean Hiriart-Urruti, Karmelo Etxenagusia, Sorne Unzueta eta besteren bat edo beste idazleen erreperitorio-ekarri izan ditugu, han-hor-hemen argitaratutako idazlan laburrak batuta liburu baten egile bihurtu eta gero.

Gorronioren kasura itzulita, aldizkari askotan parte hartu eban. Gehien gehien *Euzkadi, Ekin eta Euskalzalen* argitaratu eban, baina beste batzuetan be ez gitxi: *Baserritarra, Bizkaitarra, Eguna, Euskalduna, Euzko Deya, Euzko Enda, Ibaizabal, La Baskonia, La Patria, Nación Vasca. Izartu euskaldunak! Elantxobetar baten olerkiak eta artikuluak* izena emon deutsagun liburuan batu ditugu harek idatzitako guztiak, ustez behintzat.

Idazlanei jagokenez bertso eta prosazko lanak ditu. Kopuruari erreparatura bertsozkoak gehiago dira, baina orritan prosazkoak erdia baino gehiago osatzen dabe. Bertsoak sorkuntzazkoak dira, lirikotasun eta sentimendu adierazpen handienekoak. Baten bat abestekoa da, eta beharbada beste batzuk be kantatzekoak pentsatuta dagoz. Prosazkoak sorkuntza edo fikzinoa baino gehiago artikuluak dira, mezu ideologikoa zalgurdekoak, gehienetan euskera erabiliztzearen alde eta euskaltasuna harrotasunez bizitzearren aldeko mezuak zabalduz.

Elantxobetarra izatea ageri-agerian dago testu guztieta, eta kostaldekoa ezeze itsasgizona izanda, itsasoak leku handia hartzen dau normala danez. Herria eta euskaltasuna bizi-bizirik dagoz bere idatzietan, jeltzaleen ideologiari jagokon moduan kristautasunari lotuta, Begoñako Ama Birjinarenaganako debozinoaren bitartez, kasurako.

Bertsoetan bere garaiko beste bertsogile batzuen idazlanetan aurkitzen duguzan gaiak irakurriko ditugu. Abertzaleen sinboloak: non dagoz gure arbasoak eta gure aurrekoen ohitura onak. Harek barriro bailetoz, sinistu be ez leuke egingo euren Herria lege zaharrak galdu eta euskerea aldenduta dagoela.

Haretxa, zuhaitz donea, paradisuko eta kondairaren erakusgarri be aitatzentz da behin baino gehiagotan. Amaren irudia maitagarri eta maitatua da. Ama Birjina, Begoñako Ama batez be, amatasun-maitasunik handienaren adierazgarri eta herriagazko lokarri hautsiezina da. Aurrekoakaz lotuta, etxetik urrun dagoanean Herria, ama eta Elantxobe bera be maiteago agertzen ditu, herriminez edo.

Aberriaren alde bizitza emoteraino egiteko deia, baten bat bidean galdu ezkerro barriak etorriko direla esanez. Abertzaleak aberriaren alde egiteko deia, albora begitu edo atzean geratu barik. Dantzarako bertssoak be badaukaz, gazteek euskerazko kantuak jakin ez eta beste era batekoak abestu eta dantzatzeko joerea ikusita, eta horrek ardura emonda.

* * *

Hitz lauzkoetan aurretik esandako gaiak ikusiko ditugu barriro be. Has-teko liburuari izentzat ipini deutsagun artikuluarena: «Izartu euskaldunak» horretan hizlari ikusten dogu, jendeari deika aberriaren alde asaben negarrak entzunda.

Bilboko eta Bizkaiko barri laburrak emoten ditu artikuluetako batzuetan, politikariak eta hedabideak gai hartuta askotan. Madrileko agintarien esanak ahoan hartuta, eta egunkarietako barriak zelan emoten diran ironia handiz dabil.

Euskaldunak jopuak gara Gorgonioren esanetan. Beste inork gure izaera, gure nortasuna eta gure hizkuntza zapaldu eta baztertzen ditu; baina euskaldunok errukarriak gara, bestalde, gure hizkuntza alde batera itxi eta erderara joten dogunean, baita gure burua barregarri itxita be.

Euskalduntasuna harrotasunez defenditzeko deia eta eskaria egiten dau. Neska moderno-itxurakoak erderaz egin ezinik, edo euskaldunak merkatarien aurrean, hareei dirua emoteko dala jakinda, lotsatua ikusteagaitik hasarratu egiten da.

Azalpenok emoteko gertaerak hartzen ditu oinarritzat batzuetan, benetako pasadizoak jarrita adibidetzat. Esaera zaharrak be behin baino gehiagotan dakarz harira gero azalduko dauanaren mezua laburtzeko.

Gorgonioren idatzietan mezua argi eta artez adierazita dago, genioa age-ri dau. Gidari, maisu, aintzindari irudia indartsu erakusten dau, umorez be bai batzuetan, ironia eta hasarrea baztertu barik.

* * *

Hasieran esan dot Jule Renteria, Gorgonioren alabea, hasi zala lan hau egiten. Berak ezin ikusi izan dau aitaren idazlanen bilduma argitaratuta, bai ostera haren ahizteak, Amaia Renteriak. Jose Mª Bengoa senarragaz batera Venezelatik etorri barri dagoala, berari eskaini gura deutsat lan hau, biajearen nekea arintzeko astirik barik gaurko ekitaldirako hurreratu diralako eta lan honetarako abegi onez hartu nabelako beti.

OLERKI BARRIAK KALIFORNIATIK BIALDUAK (1)

Elantxobetarra naz (2)
ezin dot ukatu
neure herri maitea
nahi neuke goraldu;
herri ederrak asko
munduak baditu
neuretzako hobarik
ezin dot aurkitu,
ene ama laztana,
eleiza ta portu,
neure maiteak dira
ezin ditut ahaztu.

(1) «Begoñako Ama» artikulan kantu honen hirugarren ahapaldia dakar. *Euzko Deya*-koan lehenengo, bigarren eta laugarren ahapaldiak dakartzia.

(2) Elantxobeko abesbatzak kantatua.

Hortxe jaio nintzan da
 hortxe nintzan hazi,
 neure ama negarrez
 hortxe neban itxi.
 Nanita Kalifornian
 luzaroan bizi
 egunero zaituet
 gomutaz ikusi,
 iruditxu maiteak
 ez dauste igesi,
 eurak dira ba neure
 jaube ta nagusi.

Ama Begoñakoan
 irudi maitea
 idunetik zeustana
 ipini eskegia,
 bular ganean jabilt
 maitero gordea:
 bera da neure lagun
 eta zaindaria,
 berak alaituten deust
 mendiko bizia,
 bera da, zeure ordez,
 amatxu neurea.

Euzkadiko herritxu
 itxasertzeakoa
 arrantzale apalen
 habia gozoa.
 Nebadako mendian
 jaurtitako oihua
 itxas ganean zehar
 zuganantza doa,
 ene bihotz agurrau
 beragaz daroa
 Gora Euzkadi eta
 neure herritxua!

Ekin, 1932

**FRANTZISKO IGNACIO
LARDIZABAL URRETABIZKAIAREN
II. MENDEURRENA**

Zaldibia, 2006-VI-30

FRANTZISKO IGNACIO LARDIZABALEN II. MENDEURRENA

*Patxi Aierbe,
Zaldibiako alkatea*

Euskaltzainok, herritarrok, eta ekitaldi honetara etorri zareten guztioi, arratsalde on eta ongi etorri denoi.

Francisco Ignacio Lardizabal Zaldibian jaio zen orain dela 200 urte. Orduko Zaldibian 19 kale-etxe ziren eta 91 baserri. Orduan ere baziren Zaldibian bertan sortu ez arren, bertan bizitzen jarri zirenak: lardizabaltarrak, konparazio baterako. Litekeena da aurrena, haren osaba etortzea Zaldibiari, bertoko elizan apaiz zelako.

Lardizabalen garaian ere egoera gogorrak tokatu ziren Zaldibian eta Euskal Herrian. Zaldibitar bezala, aurren-aurrena, azpimarratzeko da zer nolako lanak egin zituen euskal kulturaren alde. Eta ez, horiek guztiak, jatorri aberatskoia izanda, haren ikasketa guztiak beka eta laguntzekin egin baitzituen. Ez, ordukoak ere ez ziren garai onak kultura eta euskararentzat. Besteak beste, gure herria ere astindu zuten gerra karlistengatik. Lardizabalen osaba apaizak berak ere mendira egin zuen karlistadetan, eta haren lekua libre geratu zenean hartu zuen kargu Francisco Ignacio Lardizabalek.

Egoera hartan, euskaraz idazteko harti zituen lanak ez dira nolanahikoa. Bere kabuz ikasi zuena beste batzuei jakinarazteko ahaleginean aritu zen, haren *Gramatikan* ikusten den bezala. Bestalde, haren *Testamentu zar eta berriko condairak* herritarren hizkuntza maila ezagutu eta jasotzeko interes handia erakusten du. Ez zen alferrik izan liburu hori orduko best-sellerra, euskaraz.

Euskararen egitura ere aztertu eta zabaldu nahi izan zuen bere *Gramatica Vascongada* liburuarekin batera. Orduko jende jantzi, dotore eta ustez jauntsuak euskararekiko errespetu falta handia zuen. Ez da ahaztu behar Larramendi euskaltzalearen gramatikak *El Impossible Vencido* izenburua daramala. Errespetu hori irabazteko ere idatzi zuen Lardizabalek, eta euskararekiko ardura horren lekukoa utzi ezinezkoa da, kanpotarrak, erdaldunak gure herrira iristen jarraitzen duten bitartean.

Lardizabal 49 urterekin hil zen, eta lan handia utziko zuen egin gabe, bere bizimodu labur horretan oso idazle emankorra izan zenez. Esan dudan bezala, Lardizabal 49 urterekin hil zen, haren garaian ere, oso kutsakorra zen izurritea zabaldu zelako Zaldibian.

Gaur, hemen bildutakooi eta euskaldun guztiei, Lardizabalen jaiotza eta haren bizitzaren inguruan hausnartzeko gonbidapena egin nahi dizuet Zaldi-biako alkate naizen partetik. Haren lanak irakurri, gure orainaz pentsatzeko aukera izango dugulakoan. Zinez, askotan, errazagoa baita gure Herriari buruz, gure kulturari buruz, gizakioi buruz, pentsatzea eta hausnartzea, lehenari begira, etorkizunean eman beharreko urratsen arrastoak iraganean aurkitzea baino.

LARDIZABALEN 200. URTEURRENA

*Andres M. Urrutia,
euskarzainburua*

Agur-hitzak

Gipuzkoako Foru Aldundiko diputatu nagusia,
Zaldibiako alkate jauna,
Euskaltzainkideak,
Jaun-andreak.

Arratsalde on!

Lehendabizi, mila esker Zaldibiako herriari, Euskaltzaindia hartzearen.
Orobat mila esker hona hurreratu zareten guztioi.

Lardizabalen 200. urteurrena ospatzen du gaur Euskaltzaindiak, Zaldibiako herriarekin batera. Lardizabalen eragina ezaguna da euskal letretan. Horren ondorenez, zuen aurrean azpimarratu behar dut Lardizabal, gure aurrekoia izatearekin batera, guretzat aurrelarria ere badela, aldiotan euskararen «normalizazio-bide» deitzen dugun horretan. Horra hor, esanaren lekuko, haren *Testamentu zar eta berrico condaira eta Gramatika*. Bata nahiz bestea, euskara ardatz, hizkuntzaren muinari zein erabilera adi-adi. Aspaldiko zaigu Lardizabalen bizitza. Hur-hurrekoa, haren mezua, euskararen ikerketa, babeste eta sustatze-gorabeheretan.

Ahalegin berbera du Euskaltzaindiak, sorreratik bertatik, eta ahalegin horri eusteko asmoa, inoiz baino sendoagoa. Horregatik dira erakusgarri orduko garaietako kontuak.

Horiexek sakontzeko, hona hemen bi euskaltzain oso, Mikel Zalbide eta Beñat Oyarzabal jaunak. Entzun ditzagun euron azalpenak, Lardizabali buruz.

LARDIZABALEN GRAMATIKA, BERE GIZARTE-GIROAN

Mikel Zalbide

SARRERAKO OHARRA

Gipuzkoako Foru Aldundiaren eskariz Arantzazu Muñoa eta biok prestatzenten ari ginenei artikulu luzeago baten sintesi modukoa da, funtsean, aurkezpen-lantxo hau. Sintesi moduan prestatu nuen, korrika eta presaka, Lardizabalen omenez Zaldibiako udalarekin batera Euskaltzaindiak antolatua zuen ekitaldirako. Epe laburraren mugak eta bestelako lanen zamak hartaraturik, agertu ere nahi baino hutsarte gehiagoz kargatua agertu zen uda-hasierako azalpen labur hura. Hutsarte haien zuzentzen saiatu naiz azkenik, Akademiaren argitalpen ofizialerako. Ez ditut seguruenik hutsarte guztiak zuzendua izango, larrienak halere konponduko nituela espero dut (1).

ZER DUGU AZTERGAI?

Ehun eta berrogeita hamar urte betetzen dira aurten, Gipuzkoako Foru Aldundiak Lardizabalen *Gramática Vascongada* argitara eman zuela. Donostian inprimatu zen gramatika-liburu hori, Ignacio Ramon Barojarenean, Lardizabal hil eta handik urtebetetara. Artean sasoi betean zelarik, 49 urterekin, hil zen Lardizabal izan ere, 1855ean, *colera morbo* asiaticoak jota.

Izurritez hildako urte horretan bertan, 1855ean alegia, Lardizabalen beste liburu bat argitara emana zen: *Testamento zarreco eta berrico condaira*. Herri-diruz ordaindua hori ere, eta Tolosan argitara emana, Gorosabel liburugilearen etxean. Beste liburu horrek egingo zuen Lardizabal zaldibitarra euskal

(1) Udan, txosten luzeagoa prestatzenten ari ginelarik, dokumentazio zabala aztertzeko eta hasierako hainbat uste-iritziz zuzentzeko edo osatzeko aukera izan dut. Laburpen honetan ez ditut, jakina, hobekuntza eta aldaketa horiek guztiak, ez eta gehienak ere, sartu. Hasierako txostena itxuragabe aldatzea zekarkeen horrek. Jatorrizko idazkuntza nabarmen aldatzea eta, horren ondorioz, unean uneko leku-kotasuna bere onetik ateratzea. Mugak muga eta moztadeak moztade, hasierako idazkuntzari bere hartan eusten saiatu naiz, beraz, ahalik eta gehien. Informazio zabalagoa eta datu-azalpen kontrastatuagoa ikusi nahi duenak jo beza Gipuzkoako Foru Aldundiak hemendik gutxira Lardizabalen omenez argitaratzeko duen liburu sendora.

letretan famatu. Zabalkundeari eta ezagutzari dagokionez hori izan zen bere obra nagusia, ez gaur aztergai dugun gramatika. Gipuzkoan eta are hemendik kanpora asko zabaldu zen bere *Condaira* hori, XIX. mendearen bigarren erdialdean batez ere. Zabalteaz gainera asko irakurri zen, eta asko entzun. Hori ere kontuan hartu behar baita, idazle baten sonaz eta famaz jarduterakoan. Liburuak ez ziren irakurri bakarrik egiten. Batek irakurri eta familia gehienak entzutea eta adi-adi jarraitzea, hori ere ohikoa zen etxe askotan. Arruek Santa Genovevaren bizitzaz egindako irakurgaiarekin batera *Testamentu Zar eta Berrico Condaira* hori izan bide da, zenbaiten esanean, XIX. mende horretan eta hegoaldean euskaraz gehien irakurritako liburua. Lardizabalen idazle-mai-la neurtezko orduan nekez utz liteke datu hori alde batera (2).

Gaur ez gatoz ordea erlijiozko liburu famatu hartaz hitz egitera, batez ere 1856an argitara emandako euskal gramatikaz eta bere ingurumariaz argitasun bat edo beste eskaintzen saiatzera baizik. Gatozen beraz, besterik gabe, Lardizabalen *Gramática Vascongada* horretara. Ohiz kanpoko izaera berezia zuen liburu horrek: hots, gure artean eta aldi hartan berezia. Ez zen eliza-liburua, dotrina edo deboziozko irakurgaia, hasteko, eta bazuen horrek bere nobedade puntua. Joan den mendera arte euskarazko liburuen %90 inguru erlijiozkoak izan direla jakinik (3), bestelako zerbaitean aurrean geundela esan nahi zuen horrek. «Bestelako» izate hori ez zetorkion, gainera, literaturazko edo saiakerazko liburua izatetik, ez eta eskola-umeentzako kartilla edo ikasmaterial xume izatetik, hizkuntzaren arrazoi bidezko ezagutza lortze aldera prestaturiko argitalpen jasoa izatetik baizik. *Testamentu Zar eta Berrico Condairak* ez bezala, hizkuntza bera zuen oraingo liburu honek aztergai. Euskararen barne-egitura azaldu nahi zuen liburu berriak: begiz jotako irakurleak ez ziren gainera eskola-ume xumeak, euskaraz irakurtzen eta zuzen idazten ikastera zihoazenak, lehendik halako prestaera-maila eskuratura zuten irakurle euskaldun edo erdaldunak baizik. Zeharo langintza berria izan gabe ere, hortaz, hizkuntzaren gibela-erraiak aztertzen jardute horrek bazuen, gure artean, halako berezitasun puntua.

Berezia izanik ere, ez zen ordea goitik beherako nobedade. Euskara bera aztertze hori ez zen, XIX. mendearen erdialde horretan, erabateko berritasun. Ondotxozi lehenagotik prestatzen (eta hainbatean, ez beti, argitaratzetan) hasiak ziren horrelako lanak, gure artean. Euskararen barne-egitura eta hitz-altxorra hainbat euskalariren ikergai bihurtua zen ordurako, ipar eta hego. Gipuzkoan, bereziki, hor zegoen aurreko mendetik Larramendiren testigantza: bere 1729ko *Arte* edo gramatika batetik, eta 1745eko *Diccionario Trilingüe* bestetik, mugarririk sendoak gertatuak ziren XVIII. mendean. Harrezkero, gramatika-lanari heldu nahi zionak nekez hutsetik jardungo zukeen. Andoaindar handiaren itza-

(2) Bost argitaraldi izanak ditu *Testamentu Zar eta Berrico Condaira* horrek, 1855ean lehenengo argitara eman zenetik. Informazio zehatzerako ikuas Urgell, 1995: IV-XIV orr.

(3) Ikuas ibon Sarasolaren *Euskal Literatura numerotan*, 109. or.

la ez zen gainera, hizkuntza kontuan, ohiko corpus-kodeztatze lanera mugatzen. Bai hizkuntzaren gizarte-dimentsioan, eta bai euskaldunon jatortasun etnokulturalaren ikuspegি soziohistorikoan, bide-urratzaile gertatua zen bera. Gidaritza intelektual eta sozioemotiboa piztua zuen Larramendik, bere bizi-denboran eta are XVIII. mende osoan, gai horien inguruan. XIX. mendearren lehen erdialdeko hainbat euskaldun buru-jantziren artean ere erreferentzia-puntu argia izaten jarraitzen zuen *On Manuelek*. Hurbil-hurbileko jesulagunen artean izandako maisu-itzialaz gainera oihartzun zabala eskuratu zuen Larramendik, XIX. mendean ere: Segurako Luis Astigarraga, Zaldibiako Juan Inazio Iztueta eta Hernaniko Agustin Pascual Iturriaga ez genituzke, urrundik ere, gidaritza horren lekuko hutsalenak. Bistan da beste zenbaiten artean, Mogelen baitan bereziki, andoaindarren izaera ausart-trumoitsuak kezka-biderik eta desadostasun-seinalerik azaleratu zuela. Kasu horietan ere asko, izugarri zor diote idazle horiek Larramendiri. Zernahi dela ere, andoaindarrek hegoaldean urratutako ildotik egin zuen zaldibiarrak aurrera, bere *Gramática Vascongada* paratzerakoan.

Probetxuzkoa genuke noski, Lardizabalen euskal gramatika hori eta bere argi-ilunak aztertu nahi izatekotan, liburuaren edukian bertan zentratzea. Bidetxoa genuke zaldibiarraren liburua linguistikaren aldetik arakatzea eta, besteak beste, 1856ko lan hori Larramendik 127 urte lehenago argitaratu emanda koarekin konparatzea. Ez noa horretan saiatzera. Lehendik bada, gutxi-asko, horrelako lanik eginik, eta aurrerantzean are gehiago izango dugu eskueran: Benet Oiharzabalek gaur bertan, eta Jose Antonio Mujikak laster, eskainiko digute ikuspegি gramatikal hori neuk egin dezaketen baino sakonago eta argiago.

Lardizabalen lan honek pizten duen interesa ez da, ordea, azterketa lingüistikora mugatzen. Bada bestelako ikuspegirik ere, lantza merezi duenik. Merezi du bereziki, Lardizabalen omenezko ekitaldi honetan, beste galdera modu hauei ere erantzutea (4): nor genuen Lardizabal?, zergatik eta zertarako idatzi zuen gramatika-liburua?, noorentzat idatzi zen liburu hori? Zer gizarte-girotan suertatu zitzaiion Lardizabali liburu hori idaztea? Nola zebiltzan gizarteko kontuak, Zaldibian eta Gipuzkoan, XIX. mendearren erdialde hartan? Nola zebiltzan industrializazioa eta urbanizazioa, bidegintza eta teknologiazko aurrerapena? Nondik nora zebiltzan ekonomia eta politika, hezkuntza eta literatura? Zertan ziren euskara-erdaren atzera-aurrerak, gizarte-bizitzan? Ba ote dago giro hartako jarduna ikuspegি soziohistorikoan edo soziokulturalean txertatzerik, eta era horretan langintza haren perspektiba zabalago bat eskuratzerik? Galdera horiek, eta beste hainbatek, liburuaren edukiaz izan dezake-

(4) Erantzutea edo, apalago esanik, erantzun-printza batzuk bilatzen hastea: gauza gehiegidi dira, bai bere bizian eta bere gramatika honen inguruan, oraingoz argitu ezin direnak. Bere bizi-denbora gehieneko esan-eginak (batez ere 1824tik 1852ra artekoak) lausoegi ditugu oraindik, hainbat galderari erantzun sendoak eman ahal izateko. Gramatika-liburu honek izan zuen zabalkundea eta erabilera ere, zoritzarrez, ez dakigu ia ezer.

gun jakin-mina osatzen eta aberasten lagun dezakete. Galdera modu horiei erantzuten hasi nahi nieke, labur eta arin izango bada ere, gaurko txosten honenkin. Arantzazu Muñoak eta biok eskuartean dugun azterketa-saioak, uda honetan bukatzekoa dugunak, balio izango du agian gaurkoan aipamen soilean utzitako hainbat punturi aurrez aurreko erantzuna ematen saiatzeko. Iñaki Azkuneri eta, bere bidez, hainbat adituri zor diogun laguntza ezin isilpean utz dezaket, lanari ekiterakoan. Ezta Zaldibiko udalean idazkari den Marisol Alkaiagari eta bere bullegokideei eta, nola ez, Zubiaurreko etxe-koandrea Mariasun Mendizabali, hain eskuzabalik eskaini duten laguntza zintzoagatik. Mila esker guztioi. Eskerrik beroenak, azkenik, dokumentu askoren jakin-iturri ernaia iza-na dugun Gipuzkoako Artxibo Orokorrako Ana Otegik teknikariari.

1. NOR GENUEN LARDIZABAL?

Zaldibiarra izanik Frantzisko Inazio, has gaitezen bere haurtzaroko herriaz argibideren bat emanaz. Zaldibiko benefizio-plana dela-eta (5) badakigu, neurri batean behintzat, Zaldibiak 1791n zer itxura zuen: «En la villa de Zaldivia Provincia de Guipuzcoa de este Obispado, hay una iglesia Parroquial de la advocacion de Santa Fé con mil doscientos veinte y siete personas, ochocientos y cuarenta y cuatro de Comunion y las restantes quatrocienas veinte y tres de sola confession en doscientas setenta y un familias, que habitan en veinte casa sitas en el cuerpo de la villa, y ochenta y ocho Caserios bastante dispersos entre si, á mucha distancia de la Parroquia de camino aspero y costanero». Badakigu, beraz, Lardizabal jaio baino 15 urte lehenago 1.227 persona bizi zirela Zaldibian eta herriak, guztira, 271 familia zituela. Familia horiek, bestalde, ez ziren kaletar. Gutxiengak bizi ziren herriko kaskoan: 20 etxe bakarrik zeuden bertan. Inguruan berriz, kaskotik kanpora alegia, 88 baserri zeuden guztira, hainbat muño, hegazti edo ibarretan barreiatuak. Uste izateko da 1791ko deskribapen demografiko horrek aldaketa xumeak izango zituela, oro har, hurrengo mende-laurdenean. Baserri-giroa zen beraz, kale-bizitzaren ordez, Lardizabalen haurtzaroko Zaldibia hartan nagusi. Urteen joanean, badirudi aurrera ordez atzera egin zuela Zaldibiak, bizilagunei dagokienez, XIX. mendearren lehen erdialdean. Ikus izan ere, 1855eko datuak: «... pueblo situado en una hondonada llana, rodeada por todos lados de altísimos montes, cuya base llega por los lados á la población. Se compone de 203 vecinos, y de 1.015 almas, que la mayor parte viven en los caserios esparcidos por su jurisdicción. Atraviesa toda la población, en dirección del mediodía al N., el río Osin verde, que más adelante se junta con el Oria en Villafranca, engrosado con el agua de varios manantiales, y otro arroyo que baja desde Aralar; así es sumamente húmeda y sombría, la posición de este pueblo. Goza del beneficio

(5) Iruñeko Artzapezpikutegiko Artxiboan aurkitutako dokumentu originalen kopia da, hor eskaientzen dena.

de varias fuentes de agua de excelente calidad.» (6). Demografiazko hazkunderik eta etorkin-uholderik gabeko herri batez ari gara, hortaz, Lardizabalen garaiko Zaldibiaz jarduterakoan.

1.1. Apaiz eta idazle: Lardizabalen biografia xumea

Herriaren gorabehera horiek alde batera utzita, gatozen herritar famatuaren bizi-zertzeladak agertzen. 1806ko uztailaren 5ean jaio zen Frantzisko Inazio Lardizabal. Zubiaurre etxean jaio zen, elizatik hurbil. Etxeko seme zaharrena zen bera: bederatzi anaia-arrebetan zaharrena (7). Orendaingoa zuen aita, Frantzisko Xabier Lardizabal, eta zaldibitar petoa ama, Maria Antonia Urretabizkaia. Bertako Santa Fe elizan bataiatu zuten haurra, jaio eta hurrengo egunean (8).

Etxean ez ziren aberats: jende xehea zen, oro har, Zubiaurrekoa (9). Aita herriko zirujau izanik, kontraesan bat dirudi horrek. Herriko osagile bakarra izanik aita, nola liteke familia diruz justu ibiltzea? Irudipenak irudipen balite-

(6) APUNTES ACERCA DEL CÓLERA MORBO ASIÁTICO QUE SE HA MANIFESTADO EN GUIPÚZCOA EN EL VERANO Y OTOÑO DEL AÑO 1855 ORDENADOS POR EL MÉDICO MAYOR S. M. D. JUAN ANTONIO MONEDERO, CONDECORADO CON LA CRUZ DE EPIDEMIAS POR ASISTENCIA GRATUITA EN LA DE SAN SEBASTIAN, ETC. Probintziaren Inprenta: Donostia, 1885. (50-51 orr.).

(7) Donostiako Artxiboa bertan Frantzisko Inazio Lardizabalen bataio agiria ez ezik, anai-arreben bataio agiriak ere badatoz. Hala, badakigu era berean, Frantzisko Inazio Lardizabal eta bederatzi anai-arreba zirela eta bera zela denetan zaharrena. Arrebarik gazteenaren eta bere artean, gainera, dezenteko tarteza zegoen: 20 urtekooa, hain zuzen ere. Beste anai-arrebak honako hauek ziren:

- 1809-I-21: Jose Maria de Lardizabal (apaiza)
- 1811??-II-9: Maria Polonia de Lardizabal
- 1813-IV-29: Joana Francisca de Lardizabal
- 1815-I-17: Josefa Maria de Lardizabal
- 1817-XII-7: Maria Concepcion de Lardizabal
- 1820-III-28: Francisco Xavier de Lardizabal (apaiza)
- 1823-V-13: Jose Ignacio de Lardizabal (zirujaua)
- 1826-V-21: Maria Dominica de Lardizabal.

(8) Donostiako Elizabarrituko Seminarioko Artxiboa Lardizabalen bataio agiria dator: «En la villa de Zaldivia á seis de Julio de mil ochocientos y seis, con licencia de mi el infrarcuzo Vicario y Comisario del Santo oficio en la Inquisicion de Navarra, Bautizo D. Juan Bernardo de Echave Pró (párroco) y Beneficiado en esta Parroquia á Franº. Ignacio que nació ayer a las siete y media de la tarde hijo legítimo de Franº. Xavier de Lardizabal natural de la villa de Orendain y María Antonia de Urretavizcaya de esta villa. Abuelos paternos Franº. Xavier de Lardizabal natl. de la villa de Idiazabal y María Ana de Urquia Iturrioz así bien natural de esta de Zaldivia. Maternos Jose Martin de Urretavizcaya, y María Ingº. de Jauregui también natural de esta, siendo padrinos Franº. Xavier de Lardizabal y María Ignacia de Jauregui, a quienes advirtió en parentesco espiritual y la obligacion de enseñar la doctrina cristiana á este niño. Y para que conste firmamos= Dn. Jose Ignacio de Echave = Dn. Juan Bernardo de Echave.»

(9) Halaxe dio Belaustegik 1901ean, *Euskal-Erria* aldizkarian argitara emandako artikulu batean: «*hijo de padres modestos y honrados*». Ideia bera erreripikatu zuen Eduardo de Urrutia kidea 1922an *Euskaleriaren Alde* aldizkariko XII. alean: «fueron sus padres unos modestos y honrados trabajadores».

ke, ordea, XIX. mendean zirujau izan eta diruz xume bizi izatea hain gauza harrigarria ez gertatzea. Herriko idazkariaren %10 irabazten zuen zirujauak, izan ere, 1852ko udal-aurrekontuen arabera (10). Udaleko soldata horri, hale-re, iguala bidez jasotzen zuten ordainsaria erantsi behar zitzaion. Zirujauaren urteko irabazbidea, hori zela medio, udaletik zetorkiona baino jasoagoa izango zen nabarmen.

Umetan (eta aurrerago, mutikotan) izandako bizimoldeaz ez dugu argibide handirik. Herriko beste hainbat haurren eta gazteren hazibidea izango zuen, segurueneik, Fratzisko Inaziok. Egunean sei ordu eskolan eginez, eta aldian behin Aralar aldera edo Ordiziako feriara joan-etorriak eginaz, iritsiko zen mutila bere gaztarora. Osaba apaiz zuenez, eta une batetik aurrera herriko erretore, gainera-ko haur gehienek baino elizarako joera sendoagoa izango zuen agian. Anaia bat ere (1809an jaiotako Joxemari) apaiz egin zen gero. Beste anaia bat, berriz, zirujau egin zen, eta aitak utzitako postua hartu zuen herrian, 1855ean (11).

Lehen ikasketak herrian bertan egin zituen, eta Lazkaoko karmeldarreta-ra joan zen gero, handik aurrerako estudioekin jarraitzeko asmoz (12). Fr. Lucas de San Antonio Zaldibiako behin-behineko bikarioak (eta komentuko buruak) horren berri eman zuen 1823ko urriaren 29an, Iruñeko gotzaindegia-ri egindako idazkian (13).

(10) Zaldibiako udal-artxiboko dokumentuetan herriko haziendaren aurrekontuak ageri dira eta bertan, besteak beste, Udaleko langileek urtean zenbat irabazten zuten zehatz-mehatz esan dator. Zirujauaren soldata, Udaleko langile guztien artean baxuena (edo apalenetakoa) zen. Begira 1852. urteko Zaldibiako aurrekontuei:

«El del secretario.....	550 reales vellon
El del alguacil.....	374
El del depositario de fondos	160
El del encargado del reloj	77
El del Cirujano	55
El de los músicos juglares	140».

Bistean da herriko idazkaria eta aguaziola zirela, udaleko enplegatu-en artean, irabazi han-dienekoak.

(11) Aita-semenen lanbidearen inguruko informazioa Zaldibiako Udal Artxibotik atera ahal izan dugu. 1855eko ekainaren 29an jasotako aktak zera dio: «acordaron nombrar para la Junta municipal de Sanidad a (...) Francisco Ignacio Urretavizcaya Vicario á Francisco Javier Lardizabal y Don Jose Ignacio de Lardizabal Cirujanos (...». Beraz, aita bakarrik ez, anaia ere zirujau zuen Lardizabalek. 1855eko abenduaren 16an, gainera, Zaldibiako zirujau-postua anaiaik hartu zuen, aitak uko egin eta gero: «en vista de la solicitud presentada por Don Ignacio de Lardizabal vecino de esta villa, único aspirante que ha pretendido el partido de Cirujano de esta dicha villa, por renuncia hecha por su padre Don Francisco Jabier de Lardizabal, le elejan y nombraban al mismo Don Jose Ignacio de Lardizabal por tal Cirujano para que lo ejerza y desempeñe por las buenas cualidades que le adornan al dicho aspirante Lardizabal y se haría su correspondiente escritura un día de estos insertando las condiciones que se han de observar».

(12) Lazkaoko komentuan beneditarrak badaude ere orain, karmeldarrena izan zen etxe hori garai batean. Desamortizazioan hustu egin zuten komentua, eta 60 bat urtez horrela egon zen, be-neditarrak bertara joan arte.

(13) «se halla estudiando Gramatica con suma aplicación y siempre ha dado pruebas de buen cristiano, humilde, retirado, obediente a sus Padres y Maiores; ha frecuentado la recepcion

Bertan ikasten ari zela, karmeldarren aita jenerala bisitan etorri zen behin batean eta, Lardizabalek ikasteko ageri zuen gaitasuna ikusita, gaztea bere ardurapean hartu, gastuak ordaindu eta Burgosera eramatea erabaki zuen, filosofia eta teologia ikastera. Eta gero Madrila, karrera han amaitzera.

1824an, artean 18 urte bete gabe zuelarik, apaiz-bideari heldu zion Lardizabalek. Urte horren hasieran eskatu zuen tontsura (14): hurrengo garizuman tontsuratua izatea nahi zuen. Eskabidearen lagungarri, zera zioen apaiz-nahia: latina ikasia zuela dagoeneko eta une horretan logika ikasten ari zela.

Besterik ere bazioen zaldibitar gazteak, bidenabar, tontsura-eskari horretan: erlijiozale eta erregetiar zela, eta konstituzioaren (atzerriko ehun mila sanguistarren indarrez ezabatu berria zen konstituzio liberalaren) etsai (15). Aitormen hori egiterakoan baliteke egia osoa esan izana Lardizabal gazteak, eta oso kontuan hartzeko datua genuke hori, bere biografia taxuzkoa prestatzeko orduan. Gizarte-giroa garai hartan zein nahastua zebilen gogoan izatea ere ez da alferrikaoa izango ordea, eta beraz aitormen hori tentuz hartzea. Hasteko, Lazkaoko karmelita eta bere herriko (behin-behineko) apaiz zenak bost bat hilabete lehenago apezpikuari esandakoa ia hitzez hitz errepikatzen du hor Lardiabal gazteak. Besteren hitzak (edota, agian, apaiz-giroko klixe moduko bat) errepikatzen ari da hortaz, bere eske-idazkian. Liberalen hiru urteko (1820tik 23rako) agintaldiaren ondotik boterera itzuli berria zen Fernando VII.a, bestalde, eta liberalen edo liberal-lagunen kontrako zigor-giro gogorra eazarria zuen aginte berriak: hainbat herri-zerbitzari (Tolosako Insue maisu semea, besteak beste) lanik gabe utziko zuen zigor-bidea, ezaguna denez. Kontuak horrela izanik, litekeena da gizarte-giro nahasi hartan aurrera egin nahi zuen gazteak bere burua erregezale eta konstituzioaren etsai aitortzea komenentziazko jokabidea ere izatea, halako neurri batean. Zergatik diot hori? Handik hamar

de los Santos Sacramentos de Penitencia y Comunion, y siempre decidido por la Causa de la Religion y del Rey, y enemigo del Sistema Constitucional tanto el, como sus Padres, en una Palabra, se halla dotado el mencionado estudiante de todas qualidades que pueda tener un Joben para poder seguir qualesquier Carrera».

(14) Zaldibiko parrokián Fr. Lucas de San Antonio zen, une horretan, behin-behineko bikerri. Lardizabalen bataioko eta sendotzako agiriak eskatu zizkioten Iruñeko gotzaindegitik, besteak beste. Fr. Lucas de San Antonio-k 1824ko otsailaren 23an bidali zituen bataio- eta sendotza-agiriak Iruñeko gotzaitegira

(15) Honela dio bere eske-idazkiak: Dn Fran.co Ignacio Lardizabal natural de la villa de Zaldibia con el debido respeto expone , que despues de haber estudiado la gramatica latina por impulsos de su vocacional estado Ecco. Se halla matriculado en la aula de logica de este mismo seminario conciliar. En todos tiempos ha observado un porte y conducta correspondiente al estadio que aspira, ha frecuentado los Santos Sacramentos y está dotado de las cualidades apreciables que pueden apetecer en un joven como todo consta del certificado que se presenta añadiendo haber estado decidido por la Causa de la Religion y del Rey siendo enemigo del sistema constitucional asi como sus Padres; en cuya atencion y á que se halla constituido en la edad de 18 años Suplica á V.E. se sirva admitirlo para la tonsura en las ordenes de la segunda semana de la proxima Cuaresma. Asi lo espera y en ellos Pamplona 4 de Febrero de 1824» Firma: «Exmo Sr. A nombre del Snp.te Pedro Xamén de Asturias».

urtera gertatutako gorabeheretan ez dirudielako hain alde batera makurtua zegoenik. Are nabarmenago ageri da moderazio-kontu hori, bere osaba erretoreoa argi eta garbi karlisten alde atera zela («mendira joan zela») dakigunean. 1839tik aurrerako agintaritza liberal moderatuarrek ere, dakigun neurri apalean, aski harreman egokiak izan zituela dirudi. Esan bezala, gutxiegi da horretaz dakiguna, baieztapen sendorik egiteko (16). Beste hainbat puntutan bezala, jakite mugatuegia dugu egungo euskaldunok orduko esan-eginez. Hala dut nik, behintzat, eta orduko hainbat euskal idazleren biografia taxuzkoa egiteko orduan eragozpen zorrotza daukat, zoritzarrez. Iztueta baten, Pascual Iturriaga baten, Jose Pablo Ulibarri baten eta Mogelen beraren kokapen intelektual eta ideologikoa neurri handi batean egiteke dago oraindik, nire ustez, eta oso zaila gertatzen zaigu beren uste-sinesmen eta jokamoldeak, jarrerak eta esan-eginak garai hartako *Zeitgeist* nagusian eta gure arteko gorabehera korapilatuetan behar bezala uztartzea.

Nolanahi ere, eta bere biografia segurura itzuliz, badakigu aurrera egin zuela Frantzisko Inazioren tontsura-eskabideak (17). Bere eskaerari erantzuenez, Lardizabalen nahiaren berri eman zitzaion Iruñeko Goitzaindegitik Zaldibiako herriari, eta tontsura eman ahal izateko beharrezko informazioa eskatu: «es necesario que preceda informacion de su naturaleza, legitimidad, edad, vida y costumbres, y de las demás cualidades que el derecho prescribe» (18).

Tontsura 1824an lortu zuen Lardizabalek. Eguna justu-justu ez dakigun arren, beneficiadutarako azterketa noiz gainditu zuen badakigu zehatz-mehatz: 1825eko uztailaren 5ean, hemeretzi urte bete zituen egun berean. Handik egun gutxira, uztailaren 24an, aurreko urtetik hutsik zegoen beneficiadu-plazaren jabe izendatu zuen Zaldibiako herriak tontsuratu gaztea.

(16) Orain ere ez gabiltza jakituriaz gainezka, baina ekainean hipotesi gisa emandako zenbait kontu zuzentzeko adina badakigu harrez gero. Iku, horretaz, Lardizabalen gramatikari buruz argitaratzeko den liburuan Muñaoak eta biok eskaintzen ditugun zehaztasunak, aurrez esandakoa gutxi-asko aldatu beharra dakartenak.

(17) Otsailaren 4an eskatu bazuen Lardizabalek tontsura, otsailaren 11n hala esaten da: «Dn. Fran.co Ignacio lardizabal natural de Zaldibia ha de ser examinado para Prima. Pamp.^a 11 de feb.^o de 1824.» Jarraian hiru sinadura ageri dira: «Alejandro Tellechea», «Dn. Pedro Ignacio Gaseviro» eta «Fran.co Ignacio de Lardizabal»

(18) 1824ko otsailaren 23an Fr. Lucas de San Antoniok Lazkaoko komentuko karmelita eta Zaldibiko behin-behineko bikarioak apezpikuaren gutunaren berri eman zuen mezetan, euskaraz. Testiguak, berriz, Zaldibiko Simon Ignazio de Armendariz, Juan Ignazio de Mancisidor, Juan Ramon de Garmendia eta Martin Esteban de Echave izan ziren. Lekuko horiek eskribauaren aurrean Lardizabalen inguruko galderei erantzun zieten. Besteak beste zera azaldu zuten: Frantzisko Inazio Lardizabal ezagutzen zutela, baita haren gurasoak eta aiton-amonak ere; odol garbikoak ziela eta ez zutela inoiz inolako sektan parte hartu; aita medikua zuela Madrilgo Real Proto Medican titulatua (Lardizabalen aitaren lanbidearen inguruko beste datu eta baieztapen bat); zintzoa, sinestuna eta ikasle ona zela, ez zela jokalaria eta ezta biragoilea ere; eta osasuntsu zegoela. Hala, Fr. Lucas de San Antoniok bataio-agiria, sendotza-agiria eta lekukoek aitortutakoa bidali zizkion apezpikuari.

Benefiziadutza eskuratu ondoan, Lardizabal gaztea ez zen herrian gelditu. Apaiz-estudioekin aurrera jarraitu zuen, aitzitik, Burgosen eta Madrilen. Apaiz-graduazioari dagokion informazioa, eskuratu ahal izan dugun neurrian, honako hiru atalotan bil daiteke: a) 1827an *Ordenes menores* direlakoak eta subdiakono-gradua eskuratu zituen (19); b) 1828an, dimisoria bidez, diakono-gradua eskuratu zuen Burgosen (20); c) 1830ean Madrilen bizi zen, San Felipe el Real komentuan, laguntzaile gisa. Teologiako 4. urtea ikasi ondoren Teología moral ikasten ari zen bertan (21). Noren laguntzaile zen ere badakigu: Fr. Martin de Ceberio, Maestro en Sagrada Teología, Karmeliten Ordenako buruaren (22) zerbitzari. Urte horretan bertan lortu zuen Lardizabalek presbiterotza (23), «con dimisiones del obispo de Burgos» (24). Hogeita lau urte zituen Frantzisko Inaziok, presbiterotza lortu zuenean. Bere apaiz-ikasketei amaiera eman zien horrenbestez, eta herrira itzuli zen.

(19) Ikus Iruñeko artzapeziketegiko artxiboa, caja 181-Nº 9.

(20) «D.n Fran.co Ignacio de Lardizabal diacono Beneficiado de la Parroquial de la villa de Zaldibia. Con el debido respeto espone que mediante dimisiones recibió el Diaconado en el Arzobispado en los temp.s de San Marcos del año de 1828» PRESBITERO MAILA LORTZEKO FRANTZISKO INAZIO LARDIZABALEN ESPEDIENTEA, 1830. Ikus, orobat, Iruñeko artzapeziketegiko artxiboa, caja 181-Nº17.

(21) «teniendo el presente 24 años cumplidos y en la actualidad su residencia en la corte de Madrid en la compañía y servicio del P. Fr. Martin de Ceberio Maestro en Sagrada Teología en el Convento de San Felipe el R.I de la misma Correc. habiendo estudiado en el Seminario Conciliar del propio Arzobispado el 4º año de teología y ahora esta instruyendose en la misma Teología Moral, como lo referido aparece de los documentos que acompañan á esta esposición, y como por razon de su titulo de tal Beneficiado firme la Obligación de residencia, conferencias y otras cargas desea habilitarse en el Presbiterado á la posible brevedad para poderlo hacer por sí en utilidad de la feligresía por la escasez de Ministros en que se halla, sin poder (-) á las (-) sirvientes. Por tanto recurre á la Justificación.» (PRESBITERO MAILA LORTZEKO FRANTZISKO INAZIO LARDIZABALEN ESPEDIENTEA, 1830).

(22) Ordenaren buru izate hori, Belaustegik segurutzat ematen duena, 1830eko dokumentu horretan ez da baiezatzen.

(23) Hartarako tramiteei dagokienez zera dakigu: batetik Zaldibiko bikarioak, bere osaba Urretabizkaia alegia, Lardizabalen bataio-agiria bidali zuela; bestetik Fr. Martin Zeberiokoak honako azalpen-idazkia aurkezu zuela: «Certifico yo el infraescrito q.e D.n Fran.co Ygnacio de Lardizabal Beneficiado de la Parroquial de Zaldibia Obispado de Pamplona ha permanecido siete años en mi compañía (beraz, 1823tik 1830era ez zen Herrian bizi izan, Fr. Martin de Zeberioren laguntzaile baizik, han-Hemen) y permanece en la actualidad en clase de sirviente mio en este convento de S.n Felipe el Real de esta corte y q.e desp.s de haber concluido su quarto año de teología, esta instruyendose en las materias de la teología moral con el fin de ordenarse de presbitero; y p.a q.e conste y p.a los efectos q.e haya lugar firmo esta en el expresado convento de S.n Felipe el Real de Madrid a diez y nueve de Julio de mil ochocientos y treinta» PRESBITERO MAILA LORTZEKO ESPEDIENTEA. Ikus Iruñeko artzapeziketegiko artxiboa, c/294-N-19

(24) Bere bi anaiein apaizketa-bidearen berri ere badugu, hainbatean: anaia Joxemariak 1829an lortu zuen lehen tontsura, 1831n Ordena txikiak, 1832an subdiakono-gradua eta 1833an diakono-gradua. 1830ean egin zen, bestalde, Zaldibiako beneficio modernoaren kargu: hots, *Galbarioko bidearen egile izandako Jauregiren plaza lortu zuen, azken hori aurreko urtean hil zelarik*. Ikus Iruñeko artzapeziketegiko artxiboa, Errazu, c/3.000-Nº 6. Anaia Frantzisko Xabierrek, berri, 1837an eskuratu zuen tontsura. Urte horretan bertan lortu zuen Zaldibiako elizako kapilautza kolektiboa, Perun kapitain izandako Martin Olanok sortua eta une horretan, aurreko kapilaua hil zelarik, hutsik zegoena. Ikus Iruñeko artzapeziketegiko artxiboa, Errazu.-c/3.000-Nº-6

Handik aurrera, itxura denez, Zaldibian bizi izan zen Lardizabal batez ere. Hogeitabost urtez, 1830etik 1855era bitartean, bere herriko apaiz-langintza horretan jardun zuen nagusiki. Hori dela-eta, Zaldibiako zuloan bizi izandako gizon isil-iluna izan zela esan izan da aspalditxodanik (25). Belaustegik 1901ean esandako hura ez da, dakigularik, inoiz aurre gezurtatu izan: «Vivió oscuro, metido en su pueblo natal de Zaldivia, y como vivió, murió también». Ez dugu uste, gauzak horrela izan zirenik. Lazkaon, Burgosen eta Madrilen ibilitako gizon ikasia genuen Lardizabal, ez bere mendi-zokondotik inoiz ate-ra gabeko gizaixo arlotea. Gauzak ez ziren hor amaitu, gainera. Bai karlistada-garaian, eta bai horren ondoan, herritik kanpora ibilitako (bere gogoz kontra herritik kanpora bizi izandako) gizona dugu Zaldibiako benefiziadua. Iku- ditzagun bi aldiok, gaingiroki.

Karlistada-garaia oso une bizia izan zen beretzat. Bizia eta larria. Zati- banatze handiak izan ziren Gipuzkoan, gerra hori zela medio, eta ez zen ha- lakorik falta izan Zaldibian ere. Zaldibiako herri xehea, erabilitako dokumen- tuen argitan, batez bestean karlisten alde agertu zela dirudi. Aldiz badirudi zezakeen jendea, estudioak egindakoa eta karguren bat zuena (notario-sekretarioa, herriko maisua,...) erreinuko *establishment* liberalaren aldeko agertu zela nagusiki: karlisten esanean «pesetero»-ak eta «urbano»-ak ziren horiek. Apai- zen artean, kontuak ilunago zeuden. Liberalen alde atera ziren apaiz asko, be- netan asko, eta karlisten alde mordo galanta (26). Apaiz guztiak ez ziren, Zal- dibian ere, iritzi bereko. Karlisten kontra atera zen Lardizabalen osaba, Urretabizkaia bikarioa. Kontra atera zen edota, gutxiengutxienez, erresumako gobernu «liberal-cristino»-aren ildotik ibili zen (27). Ibilera horretan herritik kanpora, Ordizian, bizi izan zen une batez: bertako Ospitale militarreko kapi- lau izan zen (28). Ordizia karlisten esku erori zenean, bere herrira itzuli zen Urretabizkaia bikarioa. Baliteke, zenbaiten esanetik, osaba kanpoan ibili zen denboran Zaldibiako bikario-orde Frantzisko Inazio Lardizabal izatea (29). Osaba ez bezala, pentsaeraz karlista zen Lardizabal gazte-heldua. Karlisten alde egin zuen behintzat, gero ikusiko dugunez, argi eta garbi. Bizia arriskuan jartzera ere iritsi omen zen, karlisten aldeko bere jokabidean. Kontu hori dela- eta Frantzisko Inaziok ez zuen egonaldi gozoa izan herrian, gerra-garai horre- tan. Bere pentsaeragatik, sermoietan esandakoengatik edo dena delakoaga- tik (30), atxilotu egin zuten eta, herritik kanpora eramanik, preso egon zen

(25) Geroztikako aipamenetan ere horrelako zerbaite aditzera ematen da, artez edo moldez.

(26) Bando bakoitzean, orduko iturrien arabera, justu-justu zenbat apaiz zeuden ez dakigu inork aztertua duen. Guk erabilitako iturrien arabera, karlisten bandoan liberalenean baino apaiz gehiago ziren. Gehiago bai, baina askoz gehiago ez.

(27) Sermoi gogorra egin omen zien zaldibiarrei, 1834an, semeei karlisten batailoietara jo- aten ez uzteko edota atzera etorratzeko esanez.

(28) Osaba bikarioa Herrian falta izan zen urte horietan, Frantzisko Inazio Lardizabal izan zen agian Herriko bikario: zehazkiago, bikario-orde. Seguru ez dakigu ordea.

(29) Horren dokumenturik ez dugu inon bilatu. Zaldibiako artxiboean, agian?

(30) Iturriak ez dio, zoritzarrez, zergatik.

Ordizian behin baino gehiagotan (31). Azkenean ihes egin zuen (32) eta Nafarroan bizi izan zen denbora batez (33). herrira noiz itzuli zen ez dakigu, zehatz-mehatz. Itzulera hori 1837an izan zen, agian: osaba Urretabizkaia bikariotzatik kendua-edo zegoen, une horretan, eta bera zen orduan bikario-orde. Gerra-amaieran itzuliko ziren, seguruenik, osaba-iloben arteko harreman-bideak bere onera. Herriko bikario izan zen berriro, 1855eko izurritean ilobarekin batera hil zen arte, Frantzisko Inazio osaba. Frantzisko Inazio iloba, berriz, beneficiadu-mailara itzuli zen eta horretan jarraitu zuen hil arte.

Badirudi gorabehera nabarmenik gabeko eliz jarduna izan zuela Lardizabalek bere herrian, gerra amaitu ondoan. Tartean ez zen une bizi-mingarririk falta izan, beneficiadua erdi-erdian harrapatu zuena. Karlisten 1848ko inarrosaldi-saioan Altzaa-rekin gertatua (34), bereziki, ez zen isilik pasa: ez herrian bertan eta ez Gipuzkoa osoan. Mementoko pasadizoak izan ziren hori eta horren antzekoak, ordea: bere eliz eginkizun etengabean aldian behingo gertakari solteak. Ondotxozi ondorio sendoagok ekarriko zizkion, aitzitik, Irúneko apezpiku edo obispoarekin izandako adiskidetasunezko harremanak. Harreman estuak izan zituen obispoarekin, gero aztertuko dugun zenbait iturrik dioena egia baldin bada (35): eliz notario eta moja-komentuen ikuskari izan zen Lardizabal, apezpikuaren izendapenez. Azken langintza horrek, seguruenik, herritik kanpora eramango zuen benefizadua, aldian behin. Gaztetako ikasketa-periplo luzeak, gerra-garaian preso atxiloturik egoteak eta ihesi ibiliak, eta gerra ondoan herritik kanpora izandako lanbide-lotura episkopal horiek aski zeregin eta aski mugimendu ekarri zioten segurki: herrian bertan ere ez zuen beraz, beti-beti, hain bizitza ilun-oharkabea izan. Ez, behintzat, «vivió oscuro, metido en su pueblo natal de Zaldivia, y como vivió, murió tambien» esateko lain.

Noiztik ez dakigularik, euskal gauzetarako afizioa hartua zuen Lardizabalek. Han-hemengo euskal liburuak, besteak beste, taxuz eta sakon aztertu zi-

(31) «D. Fran.co Ignacio Lardizabal, Beneficiado, tiene bien acreditada su lealtad al Sobrano, por lo que ha sufrido prisión en Villa franca varias veces hasta que fugó á Navarra» (AGG-GAO CA 45,3)

(32) Ez dakigu Ordiziatiak, atxiloturik zegoen horietariko batean, egin zuen ihes, edo Zaldibitik bertatik. Dokumentutik lehenengoa-edo uler liteke, baina ez da seguro.

(33) Ez dakigu ezkutuan edo agirian bizi izan zen Nafarroan. Non egon zen ere ez dakigu.

(34) Karlitate armatan altxa ziren urte horretan, Katalunian batez ere. Hemen ere izan zen halakorik. Oñatiako Joakin Julian Altzaa letradua. Karlistetako jeneral izandakoa, Gobernuaren kontra atera zen 1848an eta, bere guda-mutilekin, guerrilla-lanean hasi. Aralarren preso hartu zuen Altzaa, uztailaren 2an, eta Zaldibira ekarri. Hurrengo egunean, goizez fusilatu zuten Herriko plazan. Frantzisko Inaziori suertatu zitzaión, agidanez, hil aurretik Altzaa jeneral-ohia konfesatzea. Karlistada-garaikit ezaguna izango zuen agian. Ikus, horretaz, batetik Frantzisko Apalategiren Karlisten eta liberalen gerra-kontaerak, II, Antonio Zavalaren Auspoa liburutegiko 293. alean, eta bestetik Antonio Zavalaren beraren Karlisten Leenengo gerrateko bertsoak, *Auspoaren Sail Nagusian*.

(35) Hala dio Garmendiak: «Lardizábal fue amigo (...) de D. Severo Andriani, obispo de Pamplona, quien le honró con los cargos de notarios eclesiásticos y visitador de convento de religiosas» (EUSKERA, 1996: 1001).

tuen. Ez Goierriko euskal idazleenak bakarrik, eta ez gipuzkoarrak soilik ere: Iparraldeko Larregi, alde batetik, badakigu ondo ezagun zuela. Eta uste izateko da bizkaitarrik ere (Frai Bartolome Santa Teresa buru zela) irakurria eta aztertua zuela. Euskalari fin eta fidagarriaren sona ere eskuratu zuen, une batetik aurrera. Gero argitara gabe gelditu diren, edo zabalkunde mugatuagoa (lekuz eta, agian, irakurle motaz mugatuagoa; ez irakurle-kopuruz, ezinbestean) izan duten zenbait lan idatzirik zuela badakigu: *Historia de san Miguel en Excelsis de Aralar* esate baterako. Belaustegik dioenez liburu lodi samarra zen hori, eta garbian jarrita gerturik zeukan argitara emateko. Elizaren baimena ere aurrez eskuratua zeukan. Belaustegik «otras obritas de menor importancia como son novenas, devocionarios, etc., bien conocidas del público» aipatzen ditu. *Maria Santissimaren amodio ederraren novena* (1857an Tolosan argitara emana) batetik, eta *San Roque zorioneko izurrite edo pestearen contraco bittarteko altsuaren bederatzurrena* bestetik: 1855eko izurritearen urte berean argitaratua da azken hori, Tolosako Lalama etxearen aurrekoan.

Euskal liburuen onespain-azterzailea izan zen, bestalde, Zaldibiako beneficiadua. Iztuetaren lanak hizkuntza aldetik aztertzen eta, agian, txukuntzen ibili zela badakigu, zeharka bada ere. Horretaz ari dela dirudi, behintzat, Lardizabalek Iztuetari bere (hots, azken honen) zenbait lan argitaratzen lagundu ziola dioenean.

Lardizabal ez zen, beraz, euskal liburuen zale huts, ez eta liburuxka batzuen idazle xume ere. Hortik gorako espezialista zen bera, garaiko zenbait idazlerengan berariazko berme-garantia eskaintzen zuena. Horrela bakarrik uler liteke, aurrerago ikusiko dugunez, 1852-3tik 1855era artean Gipuzkoako Batzar Nagusietatik edota Diputaziotik euskalgintzan jarduteko eskaintza, enkargua edo agindua jaso izana. Aurrerago helduko diogu gai horri, dagokion xehetasunez.

1855ean, Lardizabalek 49 urte bete berriak zituelarik eta euskal lanetan buru-belarri murgilduta corpus-plangintza zabalean ari zelarik, kolera morbo iritsi zen Zaldibiara. 1855eko udan iritsi zen kolera morbo asiatiko hori Gipuzkoara (36) eta 4.395 hildako utzi zituen. Abuztuaren erdi alderako 32 herrian zabaldua zegoen izurria; amaierarako, berriz, 64 herritara iritsi zen. Herri gehienetara zabaldu bazeen ere gaitza, ez zuen herri guztieta neurri bereko kalterik eragin. Zumaien, esate baterako, biztanle guztien %16 hil zen gaitzak jota, Mutrikun %14 eta Altzolan %31. Abuztuaren 11n nabaritu ziren Zaldibian kolera morbo asiatikoaren lehen aztarrenak. Abuztuaren 13tik 22ra gogor zabaldu zen gaitza eta, gutxika-gutxika desagertuz, urriaren 6an erabat aldegin zuen. Arrasto sakon eta mingarria utzi zuen ordea. Ahalegin guztiak eginagatik, 34 lagun hil ziren gaitzak eraginda: zaldibiar guztien %3,35. Hilda-

(36) 1854. urtean Europatik etorri zen gaitza eta berehala –urte hartan bertan, hain zuzen ere– zabaldu zen Espainia osora. www.portaldehistoria.com web orrialdean dioenez, 200.000 pertsona hil ziren Espainian kolera morbo asiatikoaren ondorioz.

koen artean, Frantzisko Inazio beneficiadu eta euskal idazlea. Euskalgintzaren gurpilean bete-betean ari zela hil zen zaldibiar buruargia. Neurri batean, Mogelen antzeko heriotza izan zuela esan liteke. Ez dakigu herriko gaixoak atenditzen ari izanik kutsatu zen Lardizabal, Mogelen kasuan bezala, baina nolanahi ere antzeko heriotza izan zuten biek.

Gazterik hil zen, beraz (37), Frantzisko Inazio. Ez zen bakarra izan, gainera, etxearen. Bere arreba bat ere gaitz horrek berak eraman zuen, garai hartako beste agiri batean ikus daitekeenez (38).

1.2. Lardizabalen harreman-sarea

Herri txikia eta Aralarren hegalean erdi-ezkutatua izanik ere, ez da Zaldibia mundutik aparte egon. Iztuetaren garairako nabarmen da hori, aurrerago aiapatuko dugunez, eta herritik edo eskualdetik haraindiko harreman-giro horren lekuko dugu Lardizabal idazlea ere. Bazuen beneficiaduak, euskal letren munduan eta handik kanpora, aski harreman zuzenik hainbat pertsona gailenekin. Eta bazuen gainera, liburuak lagun, leku urruneko eta aldi joanetako euskal idazle-en ezagupiderik. Labur beharrez, honako lotura hauek aipa litezke gutxienez.

Herrikoetatik hasita, bere aurretik Zaldibiako beneficiadu izandako Frantzisko Inazio Jauregi, *Galbarioko Bidearen* idazlea, aipatu beharko genuke. Motiborik ez da falta, bere lanak ondo ezagutuko zituela eta, agian, Jauregi 1829an hil aurretik aurreko ezaguna izango zuela uste izateko.

Herritik kanpora, berriz, Frai Bartolome Santa Teresa ondo ezagutzen zuen Lardizabalek, Lazkaoko komentutik ikasle izandako garaitik. Berak be-

(37) Donostiako Seminarioko Elizbarrutiko Artxiboan aurkitu dugu Lardizabalen heriotzaren berri ematen duen agiria eta honela dio: «Dia veinte de Agosto de mil ochocientos cincuenta y cinco habiendo recibido los Santos Sacramentos de Penitencia y Uncion murió con Colera á los quarenta y nueve años y un mes de edad en esta villa de Zaldivia D. Francisco Igancio de Lardizabal Presbítero Beneficiado decano de la Iglesia Parroquial de la misma villa, Notario Ecco. Y natural de la citada Villa, hijo legítimo de D. Francisco Xabier de Lardizabal natural de la villa de Orendain y residente en esta villa, y de Dª María Antonia de Urretavizcaya, ya difunta (azken bi hitzak gainaldean datoz idatzita), natural y residente que fue de esta villa. No testó y al mismo día fue conducido su cadáver al Campo Santo, habiéndosele echo las funciones de Iglesia cuando ceso el Colera». Agiri hau Jose Maria de Lardizabalek firmatuta dago, Frantzisko Inazio Lardizabalen anaiak, hain zuzen ere. Bertan zera dio: «Benef.º do y Vic.º int.º»

(38) «Dia ocho de septiembre de mil ochocientos cincuenta y cinco habiendo recibido los Santos Sacramentos murió con Colera á los quarenta años y ocho meses de edad en esta Villa de Zaldivia Dª Josefa María de Lardizabal soltera natural de esta Villa, hija legítima de D. Francisco Xabier de Lardizabal natural de Orendain y residente de esta villa y Dª María Antonia de Urretavizcaya ya difunta (azken bi hitzak gainaldean datoz idatzita) natural y residente que fue de esta Villa. No testó; y el mismo día fue conducido su cadáver al Campo Santo habiéndosela hecho las funciones de Iglesia cuando ceso el Colera. Y firma = sobre puesto = ya difunta D. Jose María de Lardizabal Benef.º do y Vic.º int.º»

zala, baina ondotxozi lehenago, Lazkaon ikasi zuten Fr. Bartolome de Santa Teresak eta Juan Inazio Iztuetak. Azkueren ustez, Fr. Bartolomeren ezagupide horri zor izango litzaioke Lardizabalen euskarak duen Bizkai kutsua. Ez dakit kontu hori hain-hain argia den (39).

Nolanahi ere Juan Inazio Iztueta izan zuen Lardizabalek, itxura guztien arabera, hegoaldeko euskal idazleen artean ezagunena. Dudarik ez dago, bere herritar famatu Juan Inazio Iztueta ondo ezaguna zuela. Ezagun ez ezezik, hainbat aldetatik begiratuta ezagun hurbila eta konfiantzazkoa ere bai. Badakigu Iztuetaren zenbait idazlan (1842ko Gipuzkoako Kondaira?) argitaratzen (zuzenketa-lanean?) berak lagundu zuela (40). Eta badakigu, ororen gainetik, Iztueta hil zenean Lardizabal izan zela bere testamentuaren betearazle edo albaiza gisa ari izandako bi lagunetako bat (41).

Bere harreman-sarea ez zen, bestalde, euskalgintzaren esparru meharrera bakarrik zabaldu. Elizaren alorrean ere izan zuen Zaldibiako beneficiaduak, aitzitik, helduleku argirik: Iruñeko apezpiku Severo Andrianiren konfiantzako gizon ere izan zen Lardizabal (42). Bere geroko erraztasuna, Foru Aldundiko goi-agintarietako harremanetan sartzekoa, baliteke beraz lehenagotik, eliza-agintariak tarteko, osatzen eta sendotzen hasi izana.

1.3. Lardizabalen liburutegia eta bere paper galduak

Badakigu Lardizabalen liburutegiarekin, Iztuetarenarekin ez bezala, ez zela inventario zehatzik egin bera hil ondoren. Bereak izandako liburu (liburu batzuen?) berri eman izan da gero, baina bere idazlan argitaragabeen eta gutun-sortaren berri zehatzik ez dirudi dagoenik. Sutara bota ziren bere hainbat paper, eta paper-erretze horrek bere biografiarako ate nagusietariko bat itxi-ta utzi digu. Labur bilduz, alde horretatik ezin dugu jakin Lardizabalek zer lan idatzi (eta argitara gabe utzi, edo utzi behar izan) zituen. Pentsatu bai, pentsa dezakegu, esate baterako, gero aipatuko ditugun hiztegia eta euskaratik gaztelaniara itzultzeko obra (Iztuetaren eskola-liburuaren parekoa zitekeena) aurre-ratatu samarrik izango zituela hil zenean. Segurtasunik ez dago, ordea, horretaz.

(39) Duda-muda handia eragiten dit lotura-bide aski mekaniko horrek. Batez ere aurrez aurreko harremanei dagokienean, ez da batere garbi halako loturarik izan zuenik. Besterik litzateke, jakina, liburu bidezko ezagutza.

(40) Hala esana du bere berri ondo zekien Jose Garmendiak: bai 1968an, «El Diario Vasco»-n , eta bai 1996an, *Euskera* aldizkarian.

(41) «Nombro por mis testamentarios y alvaceas al mismo Mancisidor y Dn Frº Ignacio de Lardizabal Pro. Beneficiado de la Parroquial de esta villa

(42) «Lardizabal fue amigo del ilustre cantor de los bailes vascos. Iztueta, a quien ayudó en la publicación de sus obras y del no menos distinguido don Severo Adriani, obispo de Pamplona, quien le honró con los cargos de notario eclesiástico y visitador de conventos de religiosas...» (Diario Vasco-ko zita)

2. ZER GIZARTE-GIROTAN SUERTATU ZITZAION LARDIZABALI LIBURU HORI IDAZTEA?

Nola zebiltzan kontuak, Zaldibian eta Gipuzkoan, XIX. mendearen erdialde harten? Nola zebiltzan industrializazioa eta urbanizazioa, bidegintza eta teknologiazko aurrerapena? Nondik nora zebiltzan ekonomia eta politika, hezkuntza eta literatura?

2.1. Industrializazioa

Produkzio industriala asko hazi zen Europan, 1830 eta 1870 artean (43). Aurreko mendean egindako zientzia-aurrerapenak langintza jakinetan aplikatzen hasi zen jendea, Europa mendebaldean (Ingalaterran, Frantzian, Alemanian,...) bereziki. Industria-iraultza famatu horren garaikide dugu Frantzisko Inazio Lardizabal. Zertxobait atzeratuxeago ere, laster iritsi zen gure arera industria-iraultza hori. Tximiniaz betetzen hasi zen Gipuzkoa, 1840tik aurrera. Batez ere Probintziako hiru eskualde hauetan antzeman zen molde berriko industriaren zabalkunde hori: batetik Donostian eta bere inguruan (Erreenterian, Lasarten,), bestetik Bergara aldean eta, azkenik, Oria ibarrean (batez ere Tolosa inguruan). Papergintza batetik, makina bidezko oihal- eta janzki-prestaera bestetik eta burdingintza berritua azkenik: horiek dira, askogatik, industria-bide berriutu horrek Gipuzkoan izan zituen zutabe nagusiak. Kostaldeko kontserbagintza, itxuraz beranduxeago hasi izateaz gainera, ez zen neurriaz eta hedaduraz aurreko horien pareko izatera iritsi.

Lardizabalek izan zuen aukera, hortaz, industria-berrikuntza horretaz (berrikuntza horren hasieraz, hobeki esanik) jabetzeko. Umetan eta gaztetan ezagutu zuen Zaldibia eta Goierri aldatzen hasi zen, bertako jendearen lanbideaari (eta horri maiz erantsi ohi zaion bizimoduari) zegokionez. Berrikuntza handia ekarriko zuen horrek: hamarkada batzuen buruan, errotik aldatuko zituen industrializazio horrek nekazari-giro tradizionaleko hainbat lanbide eta jarduera, ikusmolde eta balore-sinesmen. Errotik aldatuko zituen aurreko mintzajardunaren elementu askotxo ere, hiztun arrunten leku-aldatzea eta bestelako harreman-sareetan txertatu eta sare horien bestelako aldaera-sorta zabalagoen (erdarazko jardunbideetara makurtuagoen) baitan murgil egin beharra ekarri zuen neurrian. Bere begien bistan izan ahal izan zituen hortaz, Lardizabalek, molde berriko langintza horren lehen ondorioak.

Neurri apaleko ondorioak izango ziren, halere, bere bizi-denbora laburrean eta bera bizi zen inguruan, lehen uneko industrializazio-uhin berri horren ondorio ekonomiko eta soziokulturalak. Bertako jende gehienak, bai Goierrin

(43) Hala ageri da John D. Bernal autorearen «Historia Social de la Ciencia» liburuko 419. orrialdean: «En la enorme explosión de actividad productiva que tuvo lugar entre 1830 y 1870 la ciencia desempeñó una función vital pequeña pero creciente».

eta bai, bereziki, Zaldibian, lehengo bizimoduaren arrastotik jarraituko zuen izan ere Lardizabalen garaien. Benefiziaduak bazuen, dudarik gabe, han-hemen indartuz zetorren gizarte molde berriaren berri izateko motiborik: herrik 20 kilometroko jira-bueltan bazuen, alegia, industria-iraultza horren testigantza zuzenik. Baino aldaketa horiek mugatuak izango ziren: «betiko» lan moldea, ohiko baserri-legea eta herri-herrixketako artisautza xehea, izango ziren bere bizi-denboran nagusi.

2.2. Bidegintza eta garraioa

1840ko hamarkadan Gipuzkoan zehar (batez ere Oria ibaiaren inguruan) jartzen hasitako industriak, eta ez industriak bakarrik, bide berriak eskatzen zituen. Beharrezkoak ziren horiek, bertako produkzioari irteera emango bazi-tzaion. Hots, Gipuzkoa osoan errepite-sare egokia behar zuen industriak. Bazen bestelako arrazoiak ere, ordea, bide-berritze horren alde zeudenak (44). Aldaketa handien garaia izan zen Gipuzkoan, motibo bat eta beste zela me-dio, 1845etik 1865erako hamarkada parea (45).

(44) Ikus, bereziki, José Angel Insaustiren *Historia de las Vías de Comunicación en Guipúzcoa*

(45) Hona hemen 40ko hamarralditik aurrera Diputazioaren eskutik ziren errepitee-tako batzuk:

«← Carretera del río Urola, de Zumaya á Errastiola	1843-1844
- Carretera de Santa Agueda	1846
- Carretera de Campanzar	1846
- Carretera de Oñate á Ormaiztegi, por Legazpi	1846-1848
- Carretera de la costa, por Usúrbil, Oriño y Zarauz	1851-1853
- Carretera de Oyarzun á Mendiondo de Rentería	1852-1853
- Carretera de Salvatore á Errastiola	1852-1853
- Carretera de Segura y Cegama hasta Idia-Kaitz	1854-1855
- Carretera del puente de Lazkaibar á Ataun	1855-1856
- Carretera de Elgóibar al confín de Vizcaya	1856-1857
- Carretera de Motrico al confín de Vizcaya	1856-1857
- Carretera de Azcoitia a Villa-Real	1860-1862
- Carretera de Villa-Real á Legazpi	1862-1863
- Carretera de Tolosa á Berrobi	1862-1863
- Carretera de Lasarte á Chiki-erdí	1863-1864
- Carretera de Zarauz á Guetaria	1863-1864
- Carretera de Idia-Kaitz á Arkurutzeta	1863-1864
- Carretera de Zaldibia á Villafranca	1864-1865
- Carretera de Elizaberri á Zumarraga	1865-1866
- Carretera de Irún al paso de la estación	1865-1866
- Carretera de Fuenterrabía á dicho paso	1865-1866
- Carretera de Rekalde á la de Oriamendi	1865-1866
- Carretera de Amezqueta á Alegría, cinco de los seis trozos	1865-1866
- Carretera de Deva á motrico	1865-1866
- Carretera del ramal de Segura á Mutiloa	1865-1866
- ...»	

XVIII. mendeko errege-bidearen ordez karretera jenerala osatzeari ekin zitzaion garaia dugu hori, alde batetik. Gipuzkoa barruko herriak eta herrixkak lehen baino bide sendoagoz lotu zituenekoa, bestetik. Karretera jeneralari dagokionez, herritik herrirako joan-etorria errazteaz gainera erdigunearen eta periferiaren arteko ikuspegi berritua ekarri zuen fase berri horrek: aski gipuzkozentrikoa izatetik estatuzentrikoa izatera pasatu zen karretera jeneralaren ikuspegia. Probintzia barruko bide-bidexkak hobetzen, bestalde saio handia egin zen. Orduan zabaldua da, adibidez, Zaldibiati Ordiziatarako bide berria (oraingoa). Lardizabalek ez zuen, damurik, herritik tren-geltokira zeraman bide berri hori ikusterik izan. Bera hil eta handik zortzi-bederatzi urtera gertatukoa da bide-berritze hori ere.

Geltokia aipatu dugunez, gatozen trenbide kontura. Orduantxe ari zen Europa, jakina denez, tren-karrilez osatzen eta betetzen. Gurdien eta diliuentzien joan-etorrirako bide-berritze eta bide-zabaltze horiek garrantzitsuak izanik ere, are importanteagoa gertatu zen noski Gipuzkoan barrena, lehenengo aldiz, trenbidea eratzea. Orduko dugu Norteko karrila, Madril eta Paris lotuko zituena. Bere eragina bereziki sendoa gertatu zen Goierrin, alderik alde pasatzen baitzen bertatik trenbide hori. Berrikuntza hori ere ez zuen Lardizabalek bere bizi-denboran ikusterik izan. 1863tik 64ra artean estreinatu zen trenbidea, Gipuzkoa barruko zein Espainiako garraio-bidea erabat birmoldatzu.

Bide-berritzearen lehen emaitzak ikusteko egoeran izan zen beraz, baina berrikuntza horien hasieraz baizik ez zuen jabetzerik izan. Bidegintza amaituaz, eta bere ondorio demografiko, sozioekonomiko eta soziokulturalez (eta horien tartean soziolinguistikoez) jabetzeko aukera handirik ez zuen izan. Handik mende erdira Domingo Agirrek bere *Garoan* azalduko zituen kezka-beldur eta gaitzespenezko juzguak nekez Lardizabalek izan zitzakeen, nolanahi ere.

2.3. Urbanizazioa

Bistan da industrializazioak eta bide berriak zabaltzeak eragin bizia izan zuela herritarren bizileku eta bizimoldean. Bizilekuari dagokionez, baserritik kalera (eta, hainbatetan, herrixketatik herri edo industrialde zabalagoetara) egin zuen jendeak. Hots, urbanizazioa indartu zen nonahi eta, neurri berean, hainbat herrixkatan nagusi izandako baserriko bizia nabarmen ahuldu. Ameriketarako emigrazioak berekin zeraman demografia-galeraz aparte, eskualde mailako nukleazioa eragin zuen industrializazioak eta bide berrien (batez ere trenbidearen) zabalkundeak. Xenpelar bat, urrutirago gabe, baserritik kalerako gizarte-aldakuntza horren lekuko xuxena dugu.

Lardizabalen garaian indartu egin zen, dudarik gabe, urbanizazioaren fenomeno hori. XIX. mendearen lehen erdialde horretan ez dirudi ordea, oro har, fenomeno horrek berebiziko neurririk hartu zuenik Gipuzkoan. Ez behintzat,

inola ere, 1860ko hamarkadatik eta, batez ere, bigarren karlistadaren amaieratik aurrera, hartuko zuen abiadaren parekorik. Gogoan izatekoa da, alde horretatik, Donostiako harresiak ez zirela 1863ra arte eraitsi. Lardizabal ez dugu hortaz, beste hitzetan esanik, urbanizazio berri eta bizkor horren testigu zuzen izan. XIX. mendeko industrializazioa eta bide-berritzea (fenomeno bien hasiera) aurrez aurre ezagutu ahal izan zituen, baina urbanizazioaren uhina iritsi aurretik hil zen.

2.4. Ekonomia eta politika

Urte gogorrak izan ziren, ekonomiaren aldetik, Lardizabalen gazte-garai-koak. Kalamidadea kalamidadearen gain metatu ziren urteak, askoren esanean. Bertako industria zaharra, ehunka urtean Probintziari dirubide sendorik ekarri izan ziona, maldan behera zihoan: burdinolak ixten ari ziren, bata bestaren ondoan, hortik ez baitzegoen bizitzerik. Motiboak bat baino gehiago ziren Gipuzkoako burdingintza egoera horretara eraman zutenak: atzerrian egindako berrikuntza teknologikoak kalitate hobeko eta prezio egokiagoko produkzio industriala ekarri zuen, eta hemen ez zen berrikuntza horri parez pare erantzuten jakin. Une batetik aurrera, bestetik eta horrezaz gainera, ohiko bezero gehienak galdu (edo galbidean jarri) ziren: batetik Hego eta Errialdeko Amerikakoak, Monarkiaren barruan egondako kolonia horiek independentzia-bidea hartu ahala. Eta bestetik, Donostiako merkatarien hitzetan oso nabarmen, aduanak Ebron egoteak (eta penintsulan saltzeakoak ziren burdin gauzei Madrilek arantzela jartzeak) are larriagoko krisialdira eraman zuen bertako industria tradizionala. 1840tik aurrera hasiko zen industria molde berria suspertzen, gorago esan denez.

Horri guztiari gerra-giroko eta gerra biziko urtealdi ugariak erantsi behar zaizkio: Frantsesteak ondorio latzak utzi zituen Gipuzkoan: herri-lur asko saldu egin behar izan zuten herrietako udalek, gerrak ekarritako zorrei aurre egiteko, eta herri-lur horiek gabe estuasun larrian gertatu zen baserriko bizibidea: gaztaina eta ezkur, su-egur eta ikatz, garo eta txilar, hori zuen baserritar-jendeak bere bizibidearen oinarrietako bat. Napoleonen kontrako gerrak eta, zer esanik ez, karlistada luzeak, areagotu baizik ez zuen egin estuasun hori.

Politikazko kontuei dakokienean, orobat, aldaketa handiko urteak izan ziren Lardizabalen bizi-denborakoak. Ohiko aginpide-sistemak mendeetako modus vivendi bat ezarria zuen: lekuak lekuo herrien, Probintziaren eta Monarkiaren artean eskubide- eta eginbehar-markoa, *Antiguo Régimen* delakoa. Aginpide-sistema hori ondotxozi lehenagotik pitzatzen hasia zegoen. Hiru Proibitzieiz dagokienez nabarmena zen, bereziki, 1766 ingurutik honako bilakaera, erreinuko aginte zentralak gero eta eskumen gehiago bereganatu eta hemengo herrialdeak gero eta marko hispanikoan txertatuagotzera zeramana. XIX. mendearren lehen erdi hori, Lardizabalen bizi-denbora alegia, joera ho-

rren aplikazio-saio nabarmenekoa izan zen. Lehengo aginpide absolutuak monarkia konstituzionalari eman zion bide, eta bertako Foru-sistemak atzerakada nabarmena izan zuen zenbait alorretan: batez ere pase foralaren galeran, bateik, eta aduana-mugak (bertako merkatari gehienen gogora, antza) Ebrotik kostatarra ekartzeaz bat galduztako konpartimentazio-ahalmen operatiboan bestetik.

Egia da ordea, guziarekin ere, 1839ko *Bergarako Besarkada* eta handik gutxira erreinuko Aginteak jakinarazitako arau-xedapenak erdibidean utzi zutela «Arreglo foral» delakoa. Batzuentzat lehengo aldean «gutxi edo oso gutxi» zena, «halere gehiegi» zen beste hainbatentzat. Tentsio handiko fasea izan zen, hori dela-eta, 1839tik 1868ra artekoa. Karlistaden gerla kontuetan gehiegi zentraturik bizi garelarik errazegi ahazten dugun bestelako tentsio-giroa: bake-giroko tentsioa, nolabait esan. Baziren noski, eta ez gutxi, tirabira hori termino politiko-operatiboetan planteatzen zutenak: konpentinaientzien eta eskuduntzen alorrean neurritzen zitzutzen horiek, batez ere, unean uneko atzera-aurrerak. Baziren bestalde, Iztueta zaldibiarrok esaldi argiz esana digunez, tirabiraren muina esfera politiko-operatibotik hainbatean, nahiz ez huts-hutsik, esfera soziokulturalera eramatzen zutenak. Horiek izango ziren hain zuzen, luzarora, euskalgintzaren joan den mendeko euskalgintzaren iturburu hurbilenekoak. Euskal herriaren jatortasun etnokulturala eta modernizazioa bertako arauz eta bertako autorregulazioz bideratu nahi zuten protoelite (inoiz gutxitan elite) horiek, batetik. Aitzitik, xede nagusia estatu monoetniko uniformea sortzea zuen beste hainbatek, etxearen zein (batez ere) kanpoan. Tirabira horrek era askotako argudioak plazarazi zituen, eta aplikazio-eremu berriak eskuratu. Besteak beste argitalpenetan, eskolagintzan, lan-postu publikoen hizkuntza-eskakizunetan eta, oro har, aldez edo moldez ondorio soziokultural nabariak izan zitzakeen beste hainbat alorretan.

Berak jakin edo ez (eta badago motiborik bera ere tirabira horien jakitun izango zela uste izateko), polarizazio politiko eta soziokultural horren altzoan jardun zuen Lardizabalek, Diputazioaren enkarguz eta ordainez bere euskal liburuak (Testamentua, gramatika, eta bidean zituen beste bi eskola-liburuak) prestatzerakoan.

2.5. Hezkuntza eta literatura

Aurreko puntuarekin loturik zetorren, oso loturik ere, hezkuntzaren aloreko bilakaera. Ez da txosten hau Gipuzkoako eskolaketaren ibilbide historikoaren azalpen xehetua egiteko lekua, baina mereziko du halere bilakaera horri buruzko ohar xoil batzuk egitea. Jakina denez, Lehen mailako eskolaketak eboluzio nabarmena izan zuen, gure artean ere, ehun urte horietan. Hots, 1750 ingurutik 1850 ingurura. Horrela,

- Hasieran udal esparruan aski zentratua zegoen konpetentzia Probitziaren eta Madrilen esku egotera pasa zen neurri ohargarrian.

- b) Elizaren eskola-munduko erabakimen-esparrua, desagertzera iritsi gabe ere, murriztu egin zen orobat.
- c) Mutilen kontua izatetik mutilen eta nesken kontua izatera pasa zen, halako neurri batean, lehen mailako eskolaketa.
- d) Irakurketa-idazketaren bestelakotze eta zabalkunde handia gertatu zen, orobat. Letraz letrako irakurtze-bidea gailendu zitzaiion ordura arte memorizazio-bidean oinarritutako formula tradizionalari. Aurrerapen nabarmenik gertatu arren esparru horretan, erabateko alfabetatze-tasetatik oso urrutti gelditu zen, halere, orduko saioa.
- e) Euskarak, ikasleen dotrina-kontuan lehen bezalatsu eginkizun garrantzitsua izaten jarraitzeaz gainera, proskripcio-moldetik elebitasun-modu baterako lehen pausoak eman zituen. Xede anitzekoa izanik ere ele biko irakasbide hori zenbaiten buruan (batez ere Pascual Iturriagaren eta bere bidetik zebiltzanen artean), *transitional bilingualism*-en paradigmara makurtu zen, eskueran ditugun datu mugatuen arabera, hainbat eta hainbat kasutan.

Marko global horretan, aparteko garrantzia eskuratu zuen une batetik aurre-ra euskarazko testu-liburuuen eta euskal irakasleak sortzeko irakasle-eskolen kontuak. Azkenari gagozkionez, 1845etik 48ra eratu zen lehenengo irakasle-eskola, Tolosan (46), eta 1853tik aurrera saio bereziak egin ziren irakasle-eskola handi bat sortzeko. Irakasle-eskola horren xedea, Batzar Nagusien dokumentazioak argi samar dioenez, irakasle *euskaldunak* sortzea zen: «la (Escuela) normal que conviene establecer en esta Provincia es la superior, si ha de atenderse á todas las necesidades y lograrse el fin que se desea, que es el de que haya en todos los pueblos de la hermandad guipuzcoana maestros vascongados, cuya enseñanza sea uniforme». Ikasmaterial bereziak beharko ziren gainera, jakina, ikasketa horiek ondo antolatu eta gutxienezko uniformetasun bat lortu ahal izateko:

Gizarte-giro horretan txertatu behar da, oro har, Lardizabalen euskalgin-tza-lana. Eta hezkuntza-esparruko politika instituzional horren alzoan esplika liteke ongrienik, nire ustez, Gipuzkoako Foru Aldundiak Lardizabali emandako enkargua, hiru (Testamentuarekin lau?) liburu prestatzekoak.

3. ZERGATIK, ZERTARAKO ETA NORENTZAT IDATZI ZUEN LARDIZABALEK GRAMATIKA-LIBURUA?

Gramatikak ez dira eleberriak, olerkiak edo eliza-liburuak. Kazetari-lanak edo dokumentu administratiboak ere ez, normalean. Xede jakin eta berezia

(46) Hiru urteko bizialdi labur horren ondoan Tolosako irakasle-eskola zergatik itxi zen ez du inork, dakinalarik, oraindik argitu. Badirudi, nolanahi ere, irakasle-eskola *txikia* zela Tolosako hori, ez gero eratu nahi izan zen *handia*.

izan ohi dute gramatiket. Xede hori zein den zehazteko, esan dezagun zer ez den: gramatikaren asmo nagusia ez da literatura sortzea, fedea zaintzea, informazioa zabaltzea edota dokumentazio ofiziala tramitatzea. Xede garrantzi-suak dira horiek guztiak, dudarik gabe, hizkuntza idatziaren eremuan. Ez dira horiek, ordea, gramatiken helburu nagusi. Hizkuntzaren erabilera zuzena zein den, edota egilearen ustez zein izan behar lukeein, esan nahi izaten dute gramatika-liburuek. Hori da beren asmo nagusia, aurrez aurrekoa. Ez dute literaturaren berezko edertasun-asmorik, ez eta prosa arruntaren funtzionaltasun-beharrik. Gramatikak ez dira hizkuntzaz baliatzen beste zerbaite lortzeko: hizkuntza bera da, azal eta mami, gramatika-liburuuen xede eta asmo nagusi. Aurrez aurreko xedea hori izanik ere, ezkutuagoko edo sakonagoko bigarren xede bat ere izan ohi du hainbat gramatikak: hizkuntza horren erabilera sendotzea, aberastea edota, gutxien-gutxienez, bizirik irauten laguntzea. Ez dira sakonagoko horiek gramatika askoren sarrerakoan, ez gehienetan behintzat, hitzez hitz aitortzen. Egon hor egon ohi dira ordea sarri, eta erne dabilen irakurleak ez du hain zaila izaten horretaz jabetzea ere.

Hizkuntzak finkapen-beharra duenean, edo behar hori duela uste denean, prestatzen eta argitaratzen dira gramatika-liburuak. Behar hori, berriz, era askotakoa izan liteke. Inoiz gramatika-azalpenik izan ez duen hizkuntza baten barne-egitura aztertu eta jakitera ematea: hori izan ohi da, hainbatetan, gramatiken iturburuan dagoen motibo nagusia. Lehendik gramatikazko azalpenik baden kasuetan, gramatika hori desegokia dela uste izatea izan liteke beste motiboa. Desegokitasunaren kausa, halakoetan, askotarikoa izan liteke: hizkuntza asko aldatu izana eta, egungo egoeran, lehen emandako arauak zaharkiturik egotea, lehengo azalpenaren oinarrian zeuden formulazio teorikoak traketsak direla uste izatea (edota nabarmen hobetu litzkeela uste izatea), lehengo gramatika hori eskuratzeko zaila dela (ale gutxi gelditzten direlako, garestiak direlako,...), lehengo gramatika horrek ofizialtasun-bermerik ez izatea eta hori beharrezkoa dela uste izatea, egungo irakurleen tipología nagusiarekin aurreko gramatika hori ondo ez uztartzea (teorikoegia eta ilunegia delako, xinpleegia delako, beste hizkuntza batean idatzia dagoelako,...). Gogoeta horiek guztiak, eta beste hainbat, zilegi dira noski Lardizabalen gramatika zergatik prestatu eta argitara eman zen argitzeko orduan. Formulazio generikoak dira horiek, han-hemen berdintsu balio izan dezaketenak. Nola-halako gogoeta-bideaz gainera, ba ote dago gure kasu partikular honetara hurbilago loturikako konsideraziorik? Baietz uste dugu, eta horretan saiatuko gara hurrengo pasarteetan.

3.1. Zergatik idatzi zen gramatika hori?

Bi motibo nagusi ageri dira orduko paperetan: Aginte bidezko erabakia batetik, eta bere kabuzko deliberamendua bestetik. Ikus ditzagun biak:

- a) Gipuzkoako agintarieki egindako enkargua. 1853ko Batzar Nagusien aktetan, hitzez hitz, «obras que por encargo de la Provincia estaba trabajando el Señor D. Francisco Ignacio de Lardizabal» aipatzen dira. Lehen lana bukatutakoan, eskerrak ematen dizkio Aldundiak Lardizabali «por el celo y actividad con que ha procurado y procura evacuar el encargo que le dió la Provincia de escribir una gramática de la lengua bascongada, un diccionario doble y, una obra que sirva de testo para la traducción».
- b) Bere deliberamendua. Lardizabalen beraren hitzak dira ondoko hauek: «impulsado únicamente del deseo de mejorar la escasez que se nota de libros de esta clase»

Kronologikoki, eta beste hainbat zehar-aipamenen ildotik, badirudi Gipuzkoako Probintziaren enkargua etorri zela lehenik, eta bere deliberamendua gero. «La Provincia de Guipúzcoa que sabe el afanoso empeño con que por complacerla se ha dedicado V. á este importante trabajo».

Litekeena da, ordea, gauzak beste era batera gertatu izana: Lardizabal bere kabuz, eta lehendik, honelako ikasmaterialak prestatzen ibili izana eta Batzar Nagusiek, lan hori erdi-eginik edo aurreratu samarrik zegoela jakinik, beren asmoekin bat zetorrela uste izanik enkargua zaldibiar idazleari eman iza-na. Ez litzateke, harritzeko: antzeko konturik gertatu baitzen lehendik ere Iturriagaren lanekin eta, oso bereziki, Zabalaren aditz-liburuarekin, Diputazioak 1848an bere kontura argitara emandakoarekin.

Besterik frogatzen ez den artean, halere, lehenengo hipotesia da sendoeña: herri-aginteen iniziatibaz heldu zion Lardizabalek material horren (eta beste zenbaiten) prestakuntzari. Alde horretatik baluke Arrasateko Batzar Nagusien 1853ko erabaki horrek, hainbat motiborengatik, bide-urratzailerik: aurreko urtean, Tolosako Batzarraldian, Larramendiren hiztegia berrargitaratzea (zegoen-zegoenean edota egunératurik argitaratzea) komeni ote zen eztabaидu zenekoa, hain zuzen. Kontura gaitezen, nolanahi ere, urte batean zein bestean *language corpus planning* eta *language acquisition planning* egiten ari direla, bete-betean ari ere, Gipuzkoako Batzar Nagusiak (47).

(47) 1852ko Tolosako Batzar Nagusietan zera erabaki zuten: «Ultimamente se leyó otro oficio que con fecha 4 del corriente dirijía á la Junta D. Pio de Zuazua, elogiando la importancia del Diccionario trilingüe de Larramendi y ofreciendo hacer su reimpresión, siempre que la Provincia le prestase la cooperación que necesitaba para realizar este proyecto; y penetrada la Junta de la necesidad de reproducir una obra que desgraciadamente va desapareciendo del país por falta de ejemplares de la antigua impresión, accordó recomendar este asunto á la Diputacion, para que oyendo al referido Zuazua y examinando su proyecto, viese de darle la protección que pedía, siempre que conociese que por este medio se podía lograr la reimpresión de dicha obra con la perfección posible, cuidando en este caso de mejorarla en cuanto permitan los adelantos del día y los conocimientos que puedan adquirirse de la lengua vascongada. Al propio tiempo dispuso la Junta, que la Diputacion quedase encargada de recomendar á los Ayuntamientos de los

3.2. Zertarako?

Hemen ere bi helburu ageri dira: instituzionala batetik (Gipuzkoako Batzar Nagusien eta Foru Aldundiaren borondatea), eta partikularra bestetik (Lardizabalen beraren gogo-nahia). Ikus ditzagun biak, hurrenez hurren:

- a) Gipuzkoako Herri Aginteen xedea: Euskara eskola bidez zabaltzea. Lardizabalek Batzar nagusiei idatzitakora bagoaz, aitorpen espresua honako hau da: «los deseos que le animan (Probintziaren Aginteari) de difundir su muy apreciable idioma». Diputatu Nagusiak berak honela dio 1853ko irailean, Lardizabali egindako erantzun-idazkian: «siendo su obgeto, imprimir y publicar esta obra, para que por ella pueda un dia llegar á ser conocida de los hombres una lengua tan antigua y tan poco parecida á las demás del mundo»
- b) Lardizabalen xedea: eskolak testu-libururik gabe (edo testu-liburu gutxirekin) ez edukitzea. Erantzun hori ere, aurrekoa bezala, Lardizabalek berak emana dauka: «en un principio me dedique á la formacion de las tres obras sobredichas, y para los que tengo ya compilados en parte materiales, impulsado únicamente del deseo de mejorar la escasez que se nota de libros de esta clase».

Lardizabali ondo entenditzen bazaio, ordura arteko ikasliburuak (batez ere, Iturriagarenak eta Astigarragarenak) gutxi ziren eta ez ziren nahi bezain erraz eskuratzentz. Gogoan izan bedi Iturriaga eta Astigarraga hilik zirela ordu rako: deseo de mejorar la escasez que se nota de libros de esta clase (48).

Donostiako Batzar Nagusietara bidalitako 3. puntuak («Puntos remitidos») honela dio: «El establecimiento de una escuela normal en la misma». Ez dugu ahaztu behar laugarren puntuak Lardizabalen «Gramatica Vascongada» lanaz hitz egiten duela. 3. puntuari buruz aurrerago zera erabakitzentz dute: «que pase á una comision de instrucción pública». Uztailaren 6ko batzarreko agiriak hauxe dio: «La Comision de instrucción pública encargada de dar su dictámen sobre el punto 3º de los remitidos, presentó el siguiente descargo. (hurrengo lerroan eta bestelako letra batekin) «M.N. y M.L. Provincia de Gui-

pueblos de esta Provincia, cuando llegase el caso, la adquisicion del referido Diccionario, para que pudiera constar en sus archivos esta apreciable recopilacion de voces vascongadas. Con este motivo el Sr. Corregidor político hizo presente á la Junta que para facilitar á los Ayuntamientos la adquisicion de esta obra, contribuiría por su parte con cuanto estuviese á su alcance, admitiendo en los presupuestos municipales las cantidades que se consignasen al efecto, porque se hallaba persuadido de que interesaba á este pais el que se generalizase en lo posible el conocimiento de su lengua»

(48) Astigarragaren kasuan, halere, kontua ez dago hain argi: badakigu bere semea saiatu zela, hain aspaldi ez dela, aitaren lanak berrargitaratzen. Eta badakigu, batez ere, liburu horrek aski salmenta ona zuela Probintziako eskoletan. Uste izateko da Eguren ikuskariek bere testu-liburua 1867an argitara eman arte berori izango zela gehien erabilitako testu-liburua.

púzcoa. —La Comision de instrucción pública, encargada de dar su dictámen sobre el punto 3º de los remitidos, concerniente al establecimiento de una escuela normal en esta Provincia, ha examinado con la detencion y madurez que exigen la gravedad é importancia del asunto, el expediente instruido en su razon; y despues de haber tratado y discutido la materia en todas sus partes, tiene la honra de ofrecer á la resolucion de la Junta el resultado de sus trabajos»

3.3. Norentzat prestatu zen gramatika-liburua?

Besterik agertzen ez den artean, *Gramática Vascongadaren* irakurle potentzialak ondoko sei multzoootan bilatu behar dira:

- Haur eta Lehen hezkuntzako eskola-umeak (eta beren irakasleak);
- Probintziaren Bigarren hezkuntzako Goi-institutuko ikasleak (eta beren irakasleak).
- unibertsitate-mailako ikasleak eta beraien irakasleak;
- Apaizgaiak eta beraien irakasleak;
- Irakaslegaiak eta beraien irakasleak;
- Han-hemen euskara ikasi nahi zuten euskalariak eta interesatuak.

Ez da gauza segurua, herri-aginteeik ikasmaterialaren xede-multzoa aldez aurretik hain zehatz-mehatz definitua izatea: ez idatziz, Batzar Nagusien aktiadazkietan, eta ez hitzez ere, batzarraldietan bertan (49). Oso arraroa litzateke, ordea, dirua zertan gastatu nahi zen erabakitzeko orduan liburu horren era-biltzaile nagusiez inolako kezkarik ez izana. Kezka hori bazutelauste duguk, eta kezka horren identifikazio zehatza da orain eginkizun daukaguna. Goiko sei multzo horien azalpen xehetua azalpen-lan sendorako utziaz, honako lau puntuok aipatuko dira hemen:

- a) Eskolarako liburua. Bistan da, hasteko, irakurtzen eta idazten ikasi behar zuten neska-mutikoentzat pentsatutako liburua ez zela, inondik inora, Lardizabalen gramatika. Ez edukiaren maila aldetik, ez metodo didaktikoarenetik eta ez hizkuntzarenetik zegoen liburua bezeria horrentzat pentsatua. Norentzat, hortaz? Probintziako eskoletara banatzea erabakita zegoenez liburua, bertako irakasleentzat pentsatua zegokeela pentsa liteke, batetik.
- b) Gorago esan denez Irakasle-eskola normala sortu asmotan ari ziren Batzar Nagusiak, eta irakasle-eskola horren bidez irakasle euskaldunak, beren jakitatean eta irakasbideetan neurri bateko uniformetasunik

(49) Kontu hori zehazten duen dokumentu bakarrik ez dugu, behintzat, ikusi.

zuketen irakasleak, sortu nahi ziren, Lardizabali enkargatu zitzaitzkon beste lanak bezala, gramatika hori ere Irakasle-eskola horretarako pentsatua zegokeela uste izatea ez zait gehiegizko lizentzia iruditzen.

- c) «Hiru Probintziatarako» apaizgaitegia ere sortu nahi izan zen 1852tik aurrera, 1851ko Konkordatuak «euskar» elizbarrutiaz begiz jotakoaren ildotik. Badago zehar-motiborik, euskal apaizgai horiek ere bai gramatika eta bai testamentu-liburua idazterakoan kontuan izan zirela uste izateko.
- d) Bertan eta atzerrian euskararekin interesaturik zeuden euskalari jakin-tsuentzat pentsatua zegoeken, azkenik, *Gramática Vasca* hori. Eskueran dugun dokumentaziotik badago motiborik, bezeria hori ere kontuan izango zela uste izateko.

3.4. Nola prestatu eta argitaratu zen Lardizabalen *Gramática Vascongada*?

Lau puntu hartu litezke hemen kontuan. Batetik enkargua eta testuaren idazkuntza, bestetik onespen-azterketa, hurrena argitalpena eta, azkenik, langintza osoaren ordainketa. Ikus ditzagun lau puntuok, halako xehetasun batez.

a) Enkargua eta testuaren idazkuntza

Fase operativoari dagokionez Gipuzkoako agintaritzaren enkarguz egin zen, esan bezala, Lardizabalen *Gramática Vascongada*. Enkargua noiz eman zitzaion ez dago argi. Orain arte ikusitakotik, 1852 inguruaren gertatuko zela pentsa liteke. Ikusi dugu bete-betean lanean ari zela 1853an, hiruzpalau liburuekin itxuraz, eta Gramatika 1853ko irailerako bukatua zeukala (50). Handik bi eguna erantzin zion Aldundiak Lardizabali, eskerrak emanaz eta, argitaratu aurreik, bere lan horren onespen-azterketa eginaraztera zihoala iragarriz (51).

(50) Lardizabalek honela dio Diputazioari eginikako gutunean: «*M.N. y M.L. Provincia de Guipúzcoa*» «Deseando llenar los deseos que V.S. en sus últimas Juntas Generales manifestó de que continuará en la confección de la Gramática Bascongada, Diccionario doble y una obra de texto para la traducción, cuya operación se había dignado confiar á mis cortas luces, he proseguido en la de la Gramática, sin dejarla de la mano; y tengo el honor de presentarla á V.S. terminada ya: y me cobra el mayor placer, en que merezca su aprobación.) Dios que N.S. muchos años. Zaldivia 17 de Septiembre de 1853. (punto eta aparte) Fran.co Ignacio de Lardizabal».

(51) «Diputacion general de 19 de Setiembre de 1853». Azpian, berriz, zera jartzen du: «Zaldivia: Sr Dn Francisco Ignacio Lardizabal». «Con sumo placer he recibido su atento oficio de 17 del corriente y la gramática que me remite de la lengua bascongada La Provincia de Guipúzcoa que sabe el afanoso empeño con que por complacerla se ha dedicado V. á este importante trabajo, crée que estará concluido con aquella perfección que reclama su naturaleza; pues siendo su obgetto, imprimir y publicar esta obra, para que por ella pueda un dia llegar á ser conocida de los hombres una lengua tan antigua y tan poco parecida á las demás del mundo, debe V. no

b) *Onespen-azterketa*

Ba al dago testigantzarik, Lardizabalen Euskal Gramatikak halako onespen-azterketarik izan zuela esatera eraman gaitzakeenik? Bai, badago. Onespen-azterketa, eta are azterketa zorrotza, ezarri zion Gipuzkoako Agintaritzak Lardizabalen liburuari, argitaratze-bidean jarri aurretik (52). Ez aztertzaile bat eta ez bi, hiru aztertzaile baizik hartu zituen Foru Aldundiak lan hori egiteko. Beren izenak ere badakizkigu orain: Aldundiko akten hitzetan esateko Sres Dn. Juan Ignacio de Larrendoburo, vicario de Monjas de Motrico, Dn. Manuel de Zabal-Inchaurreta – de – a Azcoitia, eta Dn. Sebastian Alejo de Azpeitia, vicario de la parroquial de Cestona. Laster argitaratzeko dugun artikulu zabalean ematen dugu horren guztiaren berri (53). *Gramatica Vascongada*-rekin batera, Manuel Larramendiren euskal gramatika ere bidali zien Aldundiak hiru adituei. Hala, Lardizabalen lana Larramendirenarekin alderatu ahal izango zuten eta, bereziki, zaldibiarrok bere gramatika berri horretan hobekuntzarik egin zuen edo ikusi.

extrañar que antes de dar este paso, quiera cerciorarse de su merito consultando al efecto el coto de hombres competentes en la materia y conocedores de la lengua bascongada. (punto eta aparte) Tan pronto como estos examinen la obra y den su censura, tendré cuidado de comunicarsela á V. para su gobierno, debiendo yo entre tanto tributar á V. las gracias mas expresivas por el celo y actividad con que ha procurado y procura evacuar el encargo que le dió la Provincia de escribir una gramática de la lengua bascongada, un diccionario doble y, una obra que sirva de testo para la traducion».

(52) *Language Acquisition Planning*-en atal bat, hemen eta nonahi, L2 ikasteko eta L2 irakasteko metodointza izan ohi da. Metodogintza horren atal bat, berriz, onespen-azterketa. Ohiturik gaude, erdal ikasmaterialen aldetik, liburu horren edukiz-azterketaz, onespenaz edo autorizazioaz hitz egitera:hots, liburu hori eskolan erabiltzeko eduki aldetik egokia dela dioen erabaki ofizialaz jardutera. Ez gaude hair ohituak, aldiz, ikasmaterialen hizkuntzazko onespen onespenaz, edota onespen-azterketaz, jardutera. Badakigu jakin biak egin ohi direla, egungo egunean, euskarazko ikasmaterialen kasuan, ez dakigu, aldiz, mende joanetan hizkuntzaz onespen-azterketarik egin izan den, eta noiz-nola. Kontua da liburuek oro har, eta ikasliburuek bereziki, onespen-azterkta jasan izan behar dutela maiz, oso maiz, eta herri-aginteen eraginez eta diru-babesez argitara emandakoak ez direla aparteko salbuespen.

(53) Agiriak honela dio: «Este oficio se pasó aunque en distintas fechas á los SresDn. Juan Ignacio de Larrendoburo vicario de Monjas de Motrico Dn. Manuel de Zabal-Inchaurreta – de – a Azcoitia Dn. Sebastian Alejo de Azpeitia, vicario de la parroquial de Cestona». Testuak honela dio: «Hace tiempo que por encargo de esta Provincia se halla ocupado en escribir algunas obras sobre la lengua bascongada D.n Francisco Ignacio de Lardizabal, Beneficiado de la iglesia parroquial de Zaldivia. Una de las que ha terminado primero, es la gramática de la lengua bascongada, y deseando yo asegurarme por el voto de hombres competentes en la materia, si otra obra es digna de ser impresa y publicada, he creido deber remitírsela á V. para que previo su exámen me diga su censura con aquella imparcialidad que le distingue y que espero de su buen celo. Se remitírsela pues á V. en un cuaderno manuscrito que tiene ciento cuarenta y nueve páginas con tres hojas mas de índice y notas, le remito tambien un ejemplar de la gramática bascongada escrita por el P. Dn. Manuel Larramendi para que pueda cotejarlas y ver las mejoras que sobre ella ha podido introducir el referido Lardizabal en su nueva gramática. Las noticias que tengo de su afición decidida á esta clase de estudios y de los conocimientos especiales que posee sobre ellos, me corresponde al mérito de ella y al deseo que tiene la Provincia de que una obra escrita bajo sus auspicios, salga con aquella perfección y lucimiento que reclama su índole y naturaleza.

Hirurek goraipatu zuten Lardizabalen lana. Euren ustez, aspektu batzueta Larramendiren lana hobetu egiten zuen, eta irakaslanerako balioko zuela zeritzaten. Onespen-azterketa gainditua zuen, honenbestez, Lardizabalen gramatika-liburuak. Argitaratu eta eskoletarra-bidean jar zitekeen. Irakasle-eskolarako ere material egokia izango zen hori, Batzar Nagusien eta Diputazioaren ustean, irakasle-eskola hori martxan jarritakoan. Horretan ari ziren buru-belarri.

c) *Argitalpena*

Lardizabalen *Gramática Vascongada* Donostian, Ignacio Ramon Baroja-ren etxean, eman zuen Foru Aldundiak argitara. Mereziko luke zergatik etxe hori, eta ez besterik (Tolosako Gorosabel adibidez), aukeratu zen argitzea. Oraingoz ez dago argitasunik, ordea, puntu horretaz.

d) *Lanaren ordainketa*

Enkarguzko lana zenez, gastu guztien ordainketa Batzar Nagusien edo Foru Aldundiaren kontu joan zen: bai egileari sorkuntza-lana ordaintza, eta bai liburugileari inprimatze-gastuak kitatzea. Lardizabal ordurako hilda zenez, bere oinordekoei egin zitzaien egile-eskubideen ordainketa. Era berean, Donostiako Baroja etxeari inprimatze-gastu guztiaj ordaindu zitzaitzion. 1857an, Deban izandako Batzarretan, hartu ziren erabaki horiek (54):

Gauza garrantzitsua ikusten da hor, Blanka Urgellez aparte oraindaino-koan, dakigularik, inork erreparatu ez zuena. Lardizabalen Gramatika ez ezik bere *Testamentu zar eta berrico condaira* ere Agintaritzaren kontu joan zen, osorik.

Hori guztia, dudarik gabe, Herri Aginteen garai hartako *status planning* zabalagoaren barruan ulertu behar da. Are gehiago garai harten lanak inprimatu eta publikatzeko zein diru gutxi ematen zen ikusita. Artikulu zabalean helduko zaio puntu horri ere.

(54) «Id á los herederos del finado D. Francisco Ignacio de Lardizabal Presbítero Beneficiado que fué de la Iglesia parroquial de Zaldibia, como una muestra de reconocimiento al mérito que contrajo, dando á luz la Gramática vascongada y Compendio de la Historia Sagrada en vascuence.....4.000» «Id a don Ignacio Ramón de Baroja por la impresión de dicha gramática bascongada. 5.000 reales vellón» / «Id a don Andrés Gorosabel, impresor de esta Diputación por los periódicos de dos auxiliares empleados durante cien días en la impresión de dicha Historia Sagrada, escrita en vascuence por don Francisco Ignacio Lardizabal, con inclusión Rs. Vn. 1000 por vía de gratificación al mismo impresor 3.000 reales vellón» Inprimaketarekin lotutako gastu gehiagoren berri ere ematen du

Funtsezkoa da hori argitzea, gramatika horren lekua eta xedea garaiko hizkuntza-politikaren markoaan kokatzen asmatu nahi bada. Oraingo, eta lan-txo honi amaiera emateko, langintza hori marko soziolinguistiko zabalean txer-tatzen saiatuko gara. Gerokoak gero.

4. EUSKARA-ERDAREN EGOERA ETA BILAKAERA, GIPUZKOAKO GIZARTE-BIZITZAN

Diglosia bai, diglosia ez, diglosiaren purgatoriaoa eta diglosiaren miseriak: ondo erroturiko kontzeptuak eta argudio-bideak ditugu horiek, gure artean. Mende-laurden luzea daramagu ikuspegi horietan murgildua. Mende-laurden luzea daramagu eta, egungo egunean nagusi diren hainbat aldarrikapen kontuan izanik, uste izateko da kontzeptu-lanketa eta sentiera-bide hori aski etxe-kotua izango dugula etorkizun hurbilean ere.

Ez dago dudarik oinarri sendoak daudela diglosia-egoera haren mugak eta hipotekak azpimarratzeko. Ez da harritzekoa, horregatik, osabetzko hizkun-tza-erabileraren helburuak konpartimentazio soziofuntzional haren murritzapen-baldintzei gaina hartu izana. Ez dago gaixoarentzako xede ederragorik, osasun beteko etorkizunaren ametsa baino. Osasun beteko egoera deskribatzeko orduan, nolanahi ere, aspaldidanik zehaztu eta azpimarratu izan ditugu diglosia molde haren ahuldadeak eta gaixotasun-arriskuak. Ondotxo gutxiagotan saia-tu izan gara guztiok, aldiz, diglosiaren bizi-iraupenerako berme-oinarria, di-glosiak hemen eta hainbat lekutan menderik mende berekin izan duen ezaugari nabarmena, aipatzen eta azpimarratzen. Behar-beharrezko da ordea kontzeptu-lanketa hori ere, bai hizkuntzaren oraingo egoera eta bai mende jo-anetakoa halako zehaztasun batez ulertu nahi badugu.

Orain inor gutxik gogoratu nahi badu ere, Mendebal Europa osoaren fe-nomeno historiko zabala izana da diglosia. Hizkuntza biren edo gehiagoren konpartimentazioa soziofuntzionala, luze-zabal ezarria eta belaunez belaunez no-labaiteko (nekez erabateko) oreka batean mantendua, salbuespen bitxi edo mingarri baino areago arau zabal izana da europa gehienean. Bai gure artean, bai gu bezalako hiztun-herri txiki-ahulduetan eta bai, are, gurea baino asko-zaz osasun hobea zuten eta duten Mendebal Europako hizkuntza handietan: besteak beste ingelesean, alemanean eta gaztelanian. Erdi Aro gehienean lati-na izana dute horiek guztiak H funtziean, funtzie sakro-klasikoetan eta admi-nistrazio-lanean bereziki, etxekotua: Bertako hizkuntza ez da, halakoetan, bere *lengua vulgar* izaeratik *lengua propia, natural, nacional* edo dena delakora bat-batean pasa izan. Latinarekin batera, hiztun-elkarre eta are hiztun-herri osoetan, hizkuntza bi edo gehiago erabili izan dira H funtzieetan, are Errena-zimentutik hona, *high culture* delakoan. Gogoan izan dezagun, hurrenez hu-rren, frantsesak Ingalaterran (Erdi Aroan) eta Alemanian (XVIII. mendean)

H funtzioan bete izandako lekua eta, batez ere bertako elite politiko eta intelektualetan berekin izandako bizitasuna.

Bistan da aparteko tasunak izanak dituela diglosiak gure artean, Europano molde horretatik aski bestelakotu izan dutenak. Lehengo H (latina) / L (euskarra) dikotomiko hura burubiko bihurtu zen gurean, une batetik aurrera. Hots, goiko atalari zegokionez erdara bi hartu behar izan genituen etxearen, XIII. mendetik aurrera itxuraz. Egoera berri horretan, jakina denez, lekuaren lekuko erromantzea erantsi zitzaien latinari, H funtziorako. Gero, Errenazimentutik aurrera, atzeraka hasi zen latina eta, horren ondorioz, H (gaztelania, frantsesa) / L (euskarra) paradigma berria gailendu zitzaien aurrekoari, gero eta nabarmenago. Litekeena da, oso, Nebriaren 1492ko gramatika-liburuan sarreran aipatzen den aginte-esparruko gogo-giroak bilakaera horretan bere eragina izana.

Nolanahi ere, konpartimentazio soziofuntzional hori indar betean zegoen XVI. eta XVII. mendeetan, oro har (55). Badirudi goi-mailako instantzia operatiboetan batez ere 1573ko eta 1682ko Batzar nagusietan hartutako erabakiek (56), inoiz besterik esan izan bada ere, eragin bizia izan zutela luzeera begira. Jakina denez diglosiazko gizarte-moldaeraren ildotik (baina ez horretatik soilik) erraz esplika litezke Batzarraldi horietan hartutako erabakiak, herriko alkate edo Probintziako alduen izateko irakurtzen eta idazten jakitea ezinbesteko baldintza bihurtu zutenak. Esan beharrik ez dago irakurtzen eta idazten jakiteak, ingurumen horretan, gaztelaniaz irakurtzen eta idazten jakitea esan nahi zuela.

Garaiko testigantza zuzenei dagokienez, XVIII. mendean hasi zen diglosia tradizional hori indargaltzen, arrailatzen eta zenbait lekutan, Araba gehienean bereziki, erabat galtzen. Araban luze-zabal gertatzen ari zen mintzaldatze hori ez zen ordea beste hainbat lekutan, Ipar Euskal herrian eta Bizkai-Gipuzkoetan bereziki, hainbatera iritsi. Ez hainbatera eta ez ondotxo gutxiagora. Hizkuntzaren belaunez belauneko jarraipena segurtaturik zegoen bertan, neurri zabalean, herri xehearen eguneroko mintzajardun arruntari zegokionean. XVIII. mendeko gatelaniaren (eta frantsesaren) *language spread* hori ez zen herrialde atlantikoetan, oro har *language shift* bihurtu. Mintzajardunaren gizarte-moldaera konpartimentazio soziofuntzional argiz zurkaiztua zegoen aspaldidanik eta, erdarak lehen ez bezalako sarbidea izanik ere azken mendean, euskarak etxeko jaun izaten segitzen zuen ohiko bere eguneroko esparru informal, aurrez aurreko eta ahozkoetan. Konpartimentazio soziofuntzional horrek bere alde zituen gainera, oraindik, aginte-esparruko babes-neurri operatiboak. Apaiz eta maisu izateko, esate baterako, euskalduna izan behar zen ezinbestean. Eskakizun-baldintza hori auziperatzen hasia zen zenbait or-

(55) Baino ikus, Nafarroarako, Fermin de Ulzurrun doktorearen 1662ko testigantza goiztiarra.

(56) Ez da ordea lehenagoko testigantzarik falta, artikulu zabalean xeheago adieraziko denez.

gano eta estamentutan (57), baina eskakizun-arau hori oro har indarrean gorde zela esan liteke, gaurkoz eskueran ditugun datuen arabera, lan-postu horietan. Indarrean gorde zen eta, XIX. mendearen erdialdean, bere beharra espresuki argudiatu eta hainbat kasutan alderik alde aplikatu egin zen.

Neurri zabalean segurtatua egon arren euskararen belaunez belauneko transmisioa, gero eta agerianago zegoen ordea euskara-erdaren molde berriko *language contact* delakoa ez zela bertako hizkuntza zaharraren osasunerako arriskurik eta kalterik gabea gertatzen ari. Euskaldun buru-jantzi, merkatari edo profesional kaletar askotxok hautsi eta ezabatu egin nahi zuen diglosia molde hori, beren harreman-sareei zegokien neurrian bederen euskararen era-bilera alde batera utziz. Hartara iristen ez zen beste euskaldun ikasi askotxo, Bizkaiko eta Gipuzkoako apaiz gehienak barne, gero eta erdal elebidunago zen. Gero eta erdal elebidunago: jakin bazekien herritar jende horrek euskara-z eta erdaraz, baina erdara zen bere hizkuntza nagusia. Erdara zen bere *dominance configuration* delakoan gailen: gaztelania Hegoaldean, eta frantsesa Iparraldean. Diglosia molde tradizionalaren galera-bide zen, bide batez, jende jakituna eta zezakeen jendea, gero eta sarriago, euskaldun garbiaren mintza-moldetik urrutti gelditzea.

Diglosia-galtze horri aurre eginaz plazaratu zitzagun Larramendi, XVIII. mendearen lehen erdian, euskara-erdaren ordura arteko gizarte-perspektiba nagusiari paradigma soziolinguistiko berria erantsiz. Euskararen berezko balio-ak, bere *Abstandsprache* izaera eta gizarte berriaren zeregin guztietarako gaitasuna, aditzera eman eta euskaldun-erdaldun buru-jantzien artean onartzeko bidean jarri nahi izan zituen berak, lehenik eta behin. Hori izan zen bere iraul-tza edo paradigma-aldaketa handiaren xede nagusia.

Jakin badakigu nola-halako arrakasta izan zuela Larramendik, ez erabateko, bere ahalegin horretan. Nola-halako arrakasta izanik ere bistan da oihartzun zabala, eta iraupen handiko ikusmolde berria, eskuratu ziela berak han-dik aurrerako euskalariei eta euskaltzaleei. Paradigma berria ekarri zien berak, onerako eta kalterako, euskararen erabileraz, eta erabilera zuzenaz, gero eta kezkatuago agertzen hasi ziren protoeliteei. Hizkuntza-ideologia eta gure arteko *Weltanschauung* berri bat eman zion berak hasiera, eta ordura artekoak ez bezalako zenbait ondorio praktiko indartu zuen horrenbestez.

Paradigma horren ondorio praktikoetako bat, ongi ezaguna denez, corpus-plangintza sendoari ekitea izan zen. Hizkuntza atzera zohoala ikusten zen hiru alorretan: lurrarde-perspektiban, eskualde osoetan atzeraka ari zen euskara eta zenbait lekutan orduantxe ari zen belaunez belauneko jarraipen-ka-tea eteten; perspektiba soziofuntzionalean, ordura arte euskarak bere mende-

(57) Iruñeko Obispadoaren mendeko epai-instantzietai gertatukoaz, zorionez, aski informazio aberatsa dugu aspalditxodanik. Espero eta desio izatekoa da Kalahorrako eta Gaztelako instantzietai gertatutakoaz ere bihar-etzi antzeko argibideak eskuratu ahal izatea.

an izandako zenbait jardun-gune eta harreman-sare eskuz aldatzen ari ziren, funtziotan horietan erdara gero eta gailenago ageri zelarik. Perspektiba indibidualetik, azkenik, bertako hiztun elebidun asko, gero eta gehiago, erdal elebidun zen funtsaren funtsean, ez elebidun orekatu eta ez euskal elebidun edo euskaldun garbi.

Hiru fenomeno horietatik bigarrena eta hirugarrena ziren, XVIII. mendeko Gipuzkoan, askogatik nagusi. Donostian eta Hondarribian ere, garai hartan probintziako hiririk erdaldunenetan alegia, bizi-bizirik zegoen euskara kalean, herritar gehienetan (eta inguruko baserrietatik kalera jaisten ziren euskaldun elebakarren) artean. Ez zegoen han beraz, Araban bezala, galera espazialik. Bigarren eta hirugarren arriskuak ziren, hortaz, kontuan hartzekoak.

Bigarren eta hirugarren kalte-arrisku horiei aurre egiteko, corpus-plangintzan ikusi uste izan zuen Larramendik konponbide nagusia. Nagusia edo, agian zuzenago, larriena eta egingarriena (58). Corpus-plangintak zuen berezat lehentasuna. Euskarazko eskolen beharra (nahiago bada, euskarari herrietako eskoletan sarbide zabalagoa ematea) gogoan zuen berak (59), baina ez zen horretan zentratu. Aldiz bere zenbait jarraitzaile *acquisition planning* delakora lerratu zen, Bizkai-Gipuzkoetan bereziki. Euskara bizirik atera ahal izateko, euskal gramatikak eta hiztegiak ez ziren jarraitzaile horientzat aski. Kardaberazek argi ikusi zuen eskolagintza horren beharra: 1761eko bere *Eusqueraren Berri Onac* liburua, bereziki, ele biko hezkuntza-proiektu berri baten iturburutzat har liteke (60).

XIX. mendearen hasieratik bete-betean heldu zitzaion gure artean, Bizkai-Gipuzkoetan bereziki, Larramendiren paradigma hura indarberritzeari. Hasiera batean, 1740tik 1750era artean jaiotako protoelite euskaltzalearen baitan, corpus-plangintza berrituari heldu zitzaion luze-zabal, kodezstatze-lanari *cultivation* atala erantsiz (61). Aldiz, hurrengo belaunaldiak, 1770 urte-inguruauan jaiotakoak, eskola bidezko euskalgintza hartu zuen bere saioaren oinarri. Horretan saiatu ziren Luis Astigarraga 1806tik aurrera eta, batez ere, Agustin Pasqual Iturriaga 1817tik aurrera. Ikusteko dago, gaurkoz, bere garaikide izan-

(58) Bistan da proiektu pertsonal hutsa baino zerbaite gehiago izan zela, gainera, Larramendiren saio hori: nekez esplika liteke, bestela, bere 1729ko Gramatika eta 1745eko Hiztegia Gipuzkoako Agintaritzak ordaindu izana.

(59) Horretaz ez dago duda zipitzik. Artikulu luzean emango da horretaz hainbat azalpen xehe.

(60) Proiektu hori ez zen, halere, oso aurrera joan. Espainiako erreinuaren 1767ko hizkuntza-politika ofiziala Arandako kondeak Nafarroako Kontseiluari euskal liburuen debeku-aginduaz jakinarazia, erabakigarria gertatu zen oso. 1771ko Errege-erabakia bera, erreinu osoko eskola-sistemaren arau-emailea, 1767ko politika-bide elebakar horren jarraikile eta garapen kontsidera liteke. Zenbait euskaltzaleren testigantza kontuan hartuko badugu, gainera, badirudi lege-xedapen huts baino ondotxoz gehiago izan zela politika-bide elebakar hori.

(61) Mogel batzen figura ezin uler liteke, besteak beste, bere cultivation –langintza hori gabe. Bere lanak Bizkaian, batez ere XIX. mendearen erdialdeko trestugintza.administratibo-juridikoan, izan zuen eraginaz ikus, bereziki, Andres Urrutiaik zuzenduriko *Bizkaiko Batzar Nagusia et Euskara: 1833-1877*.

dako Mariano Arizmendi baten, eta Tolosako maisu Insue aitaren, jarduerak ele biko eskolagintza horren garapenean zer-nolako eragina izan zuen.

Oro har indarrean zegoen euskara, Gipuzkoan, Lardizabalen bizi-denboran. Indarrean zegoen bertako hizkuntza eguneroko jardun-gune ohikoetan: etxean eta familiar, kalean eta lagunartean, lan-esparru arruntetan eta, oro har, herri xehearen bizi-poz eta beldur-kezken oinarri ziren prozesu soziokultural nagusietan. Bere lekuari eusten zion euskarak, erdara biekin batera, elizan ere: sermoi-lanean eta konfesio-esparruan, bereziki, euskara zen jaun eta jabe.

Hori guztia egia izanik ere, begien bistan zegoen gaztelania esparru berriak irabazten ari zela. Aldakuntza ekonoteknikoen eta berrantolakuntza soziokulturalen eskuistik, ordura arte euskarakarenan izandako nagusitasuna bereganatzen ari zen gaztelania hiztun-elkartearren espazio soziofuntzionalean. Irabazi horiek hain ziren sendoak non, gero eta azkarrago, euskara galtzera zihoake-elako beldurra zabalduz zihoan, bertakoena eta atzerritarren artean. Wilhelm von Humboldt-en iragarpena, 1801ean egina, XIX. mendeko beste prognosi askoren gidari eta eredu bihurtzekoa zen.

Gogo-giro horretan sortu zen, gero eta argiago, euskara indarberrituko bazen herri-aginteen hizkuntza-politika sendoa behar zeneko iritzi zabala. Ez zen hori euskaltzale tradiziozale erregetiarren berariazko ustea, gehiegitzotan esan edo iradoki izan denez, eta ez liberal-aurrerazaleen aparteko bereizgarria. Sektore batean zein bestean nabarmendu ohi zen, ikusmolde politiko-operatiboaren aldeko formulazio horren oihartzun. Era berean, euskara alde batera uztearen aldeko formulazioak ere, formulazio aktiboak zein pasiboak, esparru bietan ziren indarrean.

Gizarte-giro horretan eratu eta mamitu ziren, gero eta era esplizitagoan, hizkuntzaren aldeko status-planak. Arrasateko Batzar nagusietan, 1830ean, martxan jarritako ez zen bakarra izan. Bere ezaugarriak hain ongi ezagutzen ez ditugun arren, jakina da antzeko ekimenak eratu zituztela bizkaitarrek, 1829tik aurrera, Gernikako Batzar nagusietan. Are gehiago: hizkuntza-politikaren orduko dokumentazio teknikoa, Iturriagarena zein Ulibarrirena, hizkuntza-plangintzarako ikuspegi aski osatu baten erakusgarri dugu.

Karlistadak gauza asko aldatu zituen gure artean, jakina denez, baina euskara-erdaren arteko elkarbizitzari zegozkion ingurumen-baldintza nagusiek lehengo bidetik jarraitu zuen nagusiki. Hizkuntza bataren indartzea eta bestearren ahultzea ez zen geldiarazterik lortu, are gutxiago itzulipurdikatzerik. 1840tik aurrera indartzen hasitako industrializazioa, eta bide berriak sortu edo aurrekoak zabaltzea, badirudi deskonpartimentazio soziofuntzionalaren lagun-garri gertatu zirela oro har (62)

(62) Gutxiegi azertua dugu hori ere, zoritzarrez, eta litekeena da fenomeno ekonoteknikoek eragindako emaitza soziokultural eta linguistikoen ebaluazio sakon-zehatz batek uste ez bezalako ondioriorik plazaratzea, bihar edo etzi.

Batzar Nagusien eta Foru Aldundiaren protagonismoaren epea da, esparru soziokulturalean eta linguistikoan, bi karlistaden arteko epe hori. Eta epealdi horren erdi-erdian kokatzen da, jakina denez, Lardizabalek Probintziaren erabakiz eta enkarguz euskalgintzari heldu zioneko urtealdia. Ingurumen horretan txertatu behar dira beraz, ezinbestean, Lardizabalen hiztegia eta gramatika, ele biko elkarrizketa-liburua eta *Testamentu Zar eta Berrico Condaira*-ren prestaera-saioa.

Hots, bertako Herri Aginte nagusiaren hizkuntza-politikaren ardatz nagusian txertatu behar dira bere *Gramática Vascongada* eta beste hiru liburuak. Lau liburuetatik bi argitara eman (eta, agian, amaitu) gabe gelditu izanak motibo posible bi ditu: Lardizabalen ustegabeko heriotza goiztiarra batetik, eta une hartako gertaera politikoen (tartean 1854tik 56ra arteko urte biko libera-laren) eta Probintzia barruko indar-korrelazioen joera-aldaaketa bestetik. Ikuskizun dago, oraingoz, zer pisu izan zuten faktore batak eta besteak esandako ondorio horretan.

LARDIZABALEN GRAMATIKAREN ITURRI, EZAUGARRI ETA HELBURUAK (1)

B. Oyharçabal

Arratsalde on orori! Lehen-lehenik erran dezadan plazer handia dudala hemen Gipuzkoan, Lardizabalen gramatika dela bide, zaldibiarren artean ego-tea. Eskerrak bihurtzen dizkiot, beraz, Euskaltzaindia eta, bereziki, Ana Toledo Gipuzkoako ordezkarri eta omenaldi honen antolatzaleari, Lardizabalez haren herritarren aitzinean aritzeko parada hau eskainirik.

Mikel Zalbidek lehenago xeheki azaldu digu nor zen eta zein etxetarik jalgitzen zen Lardizabal, baita zer izan zen bere lanak egin zituen ingurumen soziopolitikoa ere. Niri dagokidana da orain, gramatikaren beraren aztertzea. Bi gaiz bereziki mintzatu nahi nintzateke. Lehenik, liburuaren ezaugarri orokorrak eta iturriak aurkeztuko ditut, xehetasun gehiegitan sartu gabe, haatik, ikusiko dugunaz, ez baitu lan horrek gramatikaren aldetik halako originaltasunik eskaintzen. Bigarrenekorik, liburuaren helburua aipatuko dut, soziolinistika gaietara hurbildurik.

Lehenago erranak entzunik, ez da dudarik Gipuzkoako eskoletxeetan erabiltzeko egina izanik, gramatika horrek helburu didaktikoak zituela. Ordean, hori erranez, kontuak ez dira osoki garbitzen, zeren argitu beharra baita bestalde zer estatutu ematen zitzzion eskoletan erakutsi nahi zen hizkuntza horri eta, halaber, zer betekizun ematen zitzzion euskalaren gramatikaren irakasteari. Eta azken galdera honi behatzeak garai hartan euskalari eta euskaltzaleen artean agertzen hasten zen gai bat aiparaziko digu, euskalaren itzaltzearen edo heriotzaren gaia, alegia. Izan ere, badirudi Lardizabalen gramatikaren aitzin solasa irakuriz, euskara eskoletan sarrarazirik Gipuzkoako Aldundiko garai hartako zenbait kargudunen xedea, ez ororena menturaz, baina, bai, batzuena, euskara monumentu hizkuntza gisa irakastea izan zela, gizartearen oraindik indarrean zen aspaldiko egoera diglosikoa (euskarari euskal lurrardearen parte batean bederen mendez mende gutieneko bizi hatsa eman ziona) azkenetan izan balitz bezala. Hain zuzen, mintzaldi honen hondar partean ikusiko dugu nola ideia bera ondoko urteetan modu orokorrakoan kausituko den hizkuntzalaritza naturalistak proposatuko duen teorizazio batean.

(1) Testu hau Lardizabalen oroitzapenetan Gipuzkoako Foru Aldundiak eta Euskaltzaindia Zaldibian 2006ko ekainaren 30ean antolatu omenaldian irakurri zen.

Lardizabalen gramatikaren ezaugarri orokor eta iturriak.

Oroitarazi behar dugu lehenik, Garmendiak (1981) Aldundiaren 1853ko dokumentu bat aipatuz seinalatu zuen bezala, gramatikarekin batean beste bilan manatu zizkiola Aldundiak Lardizabali: sarrera bikoitzeko hiztegi elebidun bat, eta euskara erdarara itzultzeko gidaliburu bat. Zorigaitzez argirik ikusi gabe galdu ziren liburu horiek, antza denaz, franko aitzinatuak zirenak Lardizabalen hil aitzineko urtean edo. Beraz, deus ezin erran dezakegu haietaz, eta haien iturriez, hiztegia denaz bezainbatean, Lardizabalek haren egiteko Larramendiren *Diccionario trilingue* hura ezinbesko tresnatzat jo zukeela baizik.

Gramatikaren barne antolamendua hurbiletk darraio Larramendirenaren *Arte-an* kausitzen denari, salbu anitezzez toki zabalagoa utzi ziela Lardizabalek eranskin batean bereziki bildu zituen aditz paradigmeli, puntu horretan Zavalaren (1848) eragina nabari delarik. Hona nola egituratura den gramatika:

- *Lehen partea: Morfologia* (1-53)
 - Deklinabidea: (2-14)
 - Aditz jokadura: (15-53)
- *Bigarren partea: Joskera* (55-81)
 - Izen elementuei dagokiena: (55-64)
 - Aditzari dagokiona (64-67)
 - Mendeko perpusei dagokiena (67-73)
 - Aditzondoei eta posposizioei dagokiena (74-81)
 - Interjekzioak eta osagai nagusien arteko ordena (81)
- *Hirugarren partea: Prosodia* (82-87)
- *Eranskinak: Aditz taulak* (1-52, zenbaketa berria izanik)

Eranskinek liburuaren heren partea osatzen dute guti gorabehera, eta aditz morfologiari eskaini atalean agertzen diren beste taulak kontuan hartuz gero, aditz taulek liburuaren erdia baino gehiago betetzen dute (%55).

Iturriez dugularik solasa, gauza ezaguna da lan hori, parte handi batean, aitzinetik eginikako zenbait lani jarraikirik egina zuela Lardizabalek. Honen gramatikaz mintzatu diren geroztikako ikertzaile guztiekin (Urgell 1991, Muñika 2006, Gomez 2006) agerian utzi dute puntu hau. Bi iturri nagusi aipatzeko dira: Larramendiren *El impossible vencido. Arte de lengua Bascongada* (1729) lehenbizi, haren eskema orokorra eta azalpen gehienak segitu baitzituen Lardizabalek, eta Zavalaren *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino* (1848) gero, aditzari buruzko kapituluetan. Astarloaren *Apología de la lengua bascongada* ere ezagutzen zuen Lardizabalek (aipatu ere zuen), baina guti baliatu zitzaion ez baitzkarren liburu hark gramatikaz beraz gauza han-

dirik. Mujikak (2006) hurbiletik behatu du zeini zenbat hartu zion Lardizabalek bere gramatika azalpenen osatzeko: haren azterketaren arabera, Lardizabalek azalpenei eskainirakako orrialdeetan %70 Larramendiganikakoak dira, eta %8, berriz, Zavalaganikakoak.

Maiz besterik gabe iturria kopiatzen du Lardizabalek, laburtuz, eta sinpletuz ahal duelarik, baina itsu-itsuan askotan, hala nola Larramendik franko trakeski aztertu zuen izen berezien deklinabidea, eta oro har kasu paradigmak, azaltzerakoan. Horrek ez du erran nahi puntu batean edo bestean zuzenketa zenbait ez zituela sartu Lardizabalek. Adibidez, ez zuen onartzen Larramendik hikako adizkerak forma zuzenetan baizik ez agerraztea, Bonapartez gerrotzik adizkerak alokutiboak deitzen ditugunak isilean atzikiz. Halaber, *ezan laguntzailearen adizki subjunktiboetan, 3. pertsonako datiboaren komunztadura marka (-io-) aditz erroaren (-za-) ezker aldean zeuzkatenen ordez (*diozadan, diozazun, niozan, ciñiozan*), bestelakoak eskaini zituen, haitan indizea aditz erroaren eskuin aldean izanik (*dizayodan, dizayozun, nizayon, ciñizayon*), horretan Larramendiganik urrentzen zelarik (2).

Batzuetan, aurretik ezagunak izanagatik gramatika lanetan jarri gabe zeuden zenbait puntu modu argian eman zituen Lardizabalek. Horrela, literatura-ko idazleen lekukotasunetan oinarrituz, euskararen perpaus osagaien arteko (S-O-Adlag-Ad) ordenari buruzko aholku garbi baina orekatua eskaini zuen. Honela erran zuen:

En esta operacion [perpaus osagaiak behar den tokian jartzea] han sido varios los Escritores vascongados, sin que se hayan sujetado à un método uniforme, como que la índole del idioma presta esta libertad: sin embargo, para que la oracion salga airosa y elegante, será muy conveniente, que el verbo se coloque al fin de la oracion. (...) El agente puede colocarse en primer lugar, el paciente en segundo, y el adverbio antes del verbo: v.g. Jaungoicoac guizona munduaren asieran eguin zuen, Dios crió al hombre al principio del mundo. Pero advierto, que cuanto digo en este capítulo relativo á la colocacion no es esencial é indispensable para una buena sintasis. (Lardizabal 1856:81)

Nik uste, lehenbiziko gramatika da perpaus osagaien ordenaren kontu hau hain garbiki eta zehazki finkatzena saiatu zena.

Lardizabalen iturriak aipatuz, bazterrean utziak izan ziren lanak ere gisa batez agerian ematen dira. Eta hala da: badira Lardizabalek ezagut zitzakeen lan batzuk, itxura guztienn arabera, batere kontuan hartu ez zituenak. Horiek dira, alde batetik, aspaldi egin lan batzuk hala nola Oihenartek bere *Notitia Vtrivsque Vasconiae...* (1636) delakoan euskararen gramatikaz idatzitakoa, Etcheberri Sarakoaren latina ikasteko gramatika (1712) edo Harriet-en frantsesaren ikasteko ikasliburua (1741), eta, beste aldetik, aurreko hamarkadetan

(2) Zabalari ezer hartu gabe, honek *egin* aditz laguntzailea baizik ez baitzuen aipatu subjunktiboko forma haietako.

mugaz beste aldean frantsesez eginak izan ziren lanak ere, hala nola Lécluse (1826), Darrigol (1827), edo Abbadie & Chaho-renak (1836).

Zaila da jakitea azken lan horien berririk ez ote zuen batere izan Lardizabalek, edo bazirela jakinik ere, metahizkuntza ez jakinez beharbada, zer zioten begiratu gabe gelditu zen. Badakigu iturri gisa baliatu zitzaizkion autoreek, alderantziz, ongi ezagutzen zitzeltela bere garaiko mugaz haraindikoa gramatikak: bai, aurreko mendean, Larramendik, baina baita, berdin, Lardizabalen garaikide zen Zabalak ere. Astigarragak ere izan zuen haien berri. Lardizabalek, ordea, ez du holakorik erakusten, eta zenbait puntutan ez da dudarik haren liburuaren kaltetan nabaritu zela jakingabezia hori. Badirudi, halaber, Lardizabalek ez zituela ikusi oraino argitaratuak izan ez ziren Astarloaren gramatika obra, eta Añibarrorena.

Oraintxe hemen erranari segituz, ez dugu gordeko ez dela gramatika hau, egin zen garaian egina izanik, gain-gaineke lana. Aizquibel bera ere liburua atera bezain laster ohartu zen horretaz, eta kritika baten idazteko asmoa ere izan zuen. *Koldo Mitxelena* kulturunean baita hark baliatu zuen gramatikaren alea, bada haren barnean, gramatikari berari erantsia, hosto zuri andana bat, hietan hasi baitzen Aizquibel gramatikaren kritikaren egiten. Hona nola hasten den Azquibelek sekula bukatu ez zuen kritika lan hori:

Cuando mandé encuadernar este ejemplar, añadiéndole estos dos pliegos en blanco fue con ánimo de combatir los errores de que está plagada esta gramática por haberla calcado sobre la latina, tanto en las declinaciones como en las conjugaciones, sigiendo casi el mismo método que el Padre Larramendi hace más de un siglo, cuando todavía no había hecho tantos progresos ni la filología, ni la lingüística en general. (Aizquibel eskuizk.; ikus 2. oharra)

Aizquibel Astarloazalea zen, eta bazuen honek *Apologiaz* kanpo idatzirikako zenbait gramatika lanen berri, orduan argitaratugabeak izanagatik eskratu ahal izan zituenak. Horregatik iduritu bide zitzaizkion guztiz zaharkituak Lardizabalek euskal gramatikaz eman azalpen asko.

Lardizabalen gramatikaren helburua

Lardizabalen gramatika, ez da apologia lan bat Larramendirena bezala, eta ez da hartan kausitzen euskararen ederraz edo abantailez derasan diskurso laudoriozkorik. Guereca Aldundiko idazkariak berak aitzin solasean seinalatu zuen bi liburuen arteko aldea, Lardizabalena eskoletako egina izan zela azpimarratuz:

Pero esta obra [Larramendirena], escrita por causa que revela su primer título de Impossible vencido, es mas bien una apología de la lengua vascongaña, que una gramática dirigida á la enseñanza pública (Guereca in Lardizabal 1856: II)

Irakaskintzan erabiltzeko zela eta beraz helburu didaktikoak zituela erranik, ez dugu dena argitzen ordea. Alabaina, helburu apoletikoak bazterrean uzten badira, didaktikan egonik, hiru helburu izan zitzakeen eskoletan zabaltseko zen euskararen gramatika batek:

- Euskarazko irakaskintza baten osagaia izatea;
- Gipuzkoako ikasleei, beren hizkuntzaren ezagutzatik abiatuz, erdaraz egina zen irakaskintza batean, erdararen ikasteko errazbidearen eskaintzea (euskararen aukako dekekuak arinduz edo kenduz eta euskara bera ere zerbait bederen landuz);
- Erdarazko irakaskintzako ikasgai berezia izatea, euskara ondare hizkuntza gisa harturik haren gramatika erdaraz irakatsiz.

Ikus dezagun Lardizabalen gramatika zein betekizuni egokitzen zitzaison hobekienik.

Lehen helburua, gaur egun euskara ofiziala den toki euskaldunetan ontzat ematen ohi dena (euskarra erdararekin parekatutik), garai hartan ia ezin pentsatzkoa zen praktikan. Suma daiteke gisa batez Larramendik amestua zuela eta, partez bederen, bere hiztegia ere amets hori, edo horrelako zerbaite, gogoan izanki egina zuela. Badirudi, halaber, Larramendiren lana miresten zuen Garatek ere Iparraldean amets bertsua egina zuela mendearren hastapenean. Hori darakuskigu Garatek 1811n Napoleon Enperadoreari aurkeztu zion Fenizia Berria eraikitzeko proiektuak, hartan lehen aldikotz aipatu baitzen modu argian Euskal Herri osorako egin zitekeela euskarazko irakaskintza publiko bat. Izan ere, J. Casenaveri esker azkenean osorik ikusten ahalko dugun eskuizkribu horren arabera, Garatek nahiko zuen euskal zazpi herrialdeetan lehen eta bigarren mailako ikastetxeetan euskara izan zedin irakasgai eta irakasbide nagusia, gai teknikoetan oroz gainetik (3):

Il sera difficile de dénombrer tous les avantages qu'on sera sur de recueillir en faisant d'une telle langue [euska] le principal enseignement de toutes les écoles primaires de tous les Lycées des Départemens formés par la réunion de tous les cantons basques de la France et de l'Espagne. (...) Il ne sera pas très mal aisé, dès le premier instant, de trouver dans les sept cantons basques des hommes en état de bien traduire dans leur idiome les meilleurs traités

(3) Ez du iduri Garatek euskararen erabilera goragoko mailetan ikusten zuen. Oreka diglosiko berri bat zuen gogoan euskara egunero gizarte beharretarako erabilia izanik, eta beraz lehen eta bigarren mailetako irakaskuntzan baliatu zuan. Seinala dezagun, bestalde, haren arabera ohiko euskal gizartea ez zuela gutiesten erdi mailako hezkuntza, alderantziz baizik:

L'ambition que fait naître la gloire des Sciences et des lettres, on le croira sans peine, est inconnue dans ces montagnes et dans leur vallées; mais plus qu'ailleurs, peut-être, on y méprise l'ignorance. Avant la révolution il étoit rare que dans les bourgs les plus indigens il n'y eut pas un régent qui enseignat à lire et à écrire à tous les enfants du bourg. Les pays basques étoient, comme la Phénicie, non pas le pays de la littérature, mais le pays des lettres, de l'alphabet et de l'écriture. (Garat, idem)

d'hydrographie et de mécanique, les meilleurs éléments d'histoire naturelle et de chimie, tous les livres enfin qui deviendroient nécessaires à ces cantons destinés essentiellement à la culture des terres, au service de mer. (Garat, *Les recherches sur le peuple primitif de l'Espagne, sur les révolutions de cette Péninsule, sur les Basques Espagnols et françois*, 1811)

Ez du iduri, ordea, horrelako asmo edo ametsekin zebiltzala mendearen erdialdean Gipuzkoako herri gizonak. Garai hartan Foru Aldundiak herrialdeko eskoletako irakasleen moldatzeko egitasmo berriak izan bazituen ere (segur aski euskara ere kontuan harturik, M. Zalbidek adierazi digunaz), erdaraz idatzi gramatika eskatu zioten Lardizabali, franko urrun, beraz, Garatek aipatu bezalako xedeetarik. Nekez, ene aburuz, horrelako testuinguru batean koka daiteke Lardizabalen gramatika.

Bigarren helburua ere –ikasleen sortzeko hizkuntzaren ezagutzatik abiatuz, erdaraz egina zen irakaskuntza batera hurbiltzeko bidea eskaintza–, ohi-ko egoera diglosikoari zerraiona, ez dut uste Lardizabalen gramatikarena zela, eskola liburu hori egiazki eskoletxeetan erabiltzekoa baten behintzat. Dendarik batere gabe gramatika didaktikoena sailean gisa horretako liburuak ziren orduan gehienik landuak izan zirenak Euskal Herrian, baina beti beste hizkuntza baten irakasteko. Aitzineko mendelean eginak izan ziren Iparraldean, hala nola lehenago aipatu ditugun Etcheberri Sarakoaren eta Harrieten gramatika ikasliburuak. Euskaldun gazteei latina eta frantsesa erakusteko eginak izanik euskaraz idatziak izan ziren eta nahitaez euskararen gramatika ere bortxaz piska bat lantzen zuten, zeharka bazen ere. XIX. mendearen lehen partean, Gipuzkoan ere egin ziren horrelako liburuak. Lehenbizikoa, hainbestetan berrigaratua izanen zena, Astigarragaren *Diccionario manual bascongado y castellano y elementos de gramatica* izan zen. 1825ean argitara eman zen lehen aldiko, eta bi urteren buruan berriz argitaratu zen bertsio osoago batean. Maila apaletan erabiltzeko libura zen, bukaeran otoitz beharrenak bi hizkuntzetan zekartzana. Erdararen gramatika ere bi hizkuntzetan eskaintzen zuen, euskarazko partean Larramendiren neologismoak beldur gabe erabiliz gramatikazko terminologiaren adierazteko. Beste bat Iturriagaren *Arte para aprender a hablar la lengua castellana* (1841) izan zen, aurrekoaren antzkoia. Gisa horretako Eskolako liburuak Iparraldean ere egin ziren garai hartan, hala nola Lapurdin Hiriartek 1840an argitaratu zuen *Introduction à la langue française et à la langue basque*, eta Zuberoan Archuk (1852) publikatu zuen *Uskara eta frances gramatika, uskhalerrietaco haurrentzat*.

Erran dugun bezala, liburu horiek euskara tresna didaktiko gisa baliatzen zuten oroz lehen, ikasle euskaldunak beste hizkuntza baten ikastera laguntzeko. Egoera diglosiko arruntean Eskolan erdarek zuten lehentasuna eta nagusigoa ez zuten zalantzan jartzen beraz, nahiz, euskarari zegokionaz, bigarren helburutzat zeukaketen etxeko eta herriko jendarteko hizkuntza gisa zuen estatutuaren atxikitzea, eta segurenez ere zerbait hobetzea. Konparatzen delarik Lardizabalen gramatika Eskolako liburu hauekin, argi da arras beste zerbaiten aurrean gaudela.

Lehenik, Lardizabalen gramatika euskara bera erakusteko egina baitzen. Bigarrenik, erdara ongi zekitenentzat idatzia baitzen. Izan ere, Lardizabalek euskara batere ez du baliatzen azalpenen emateko eta erdara du horretarako tresna bakarra. Hitz batean, Lardizabalen gramatika Larramendirena bezala printzipioen arabera antolatua zen, adibide guti eskaintzen zuelarik, eta ez batere solasaldi elebidunik. Bestalde, Astigarraga eta Iturriagaren liburuak ez bezala, ez zen mai-la apaleko liburua, eta franko urrun zen ikasbide izatetik.

Aipatu lehen bi zereginen betetzeko egina izan ez bazeen Lardizabalen liburu hori, hirugarren helburuaren arabera egina izan ote zen beraz, hau da, euskararen gramatika osoki erdaraz eginikako irakaskuntza baten gai gisa irakasteko? Bai, dudarik gabe; ahantzi gabe orduan euskara, teorian bederen, bi gisatan har bazitekeen ere, hau da ikasleen etxe hizkuntza gisa, edo monumentu hizkuntza gisa, erran nahi baitu, bi ikuspegi arras desberdinaren arabera, praktikan bigarren ikuspegiak mugatzen zituela ororen buruan gramatikaren edukiak eta hartan baliatu metahizkuntza (4). Menturaz bati baino gehiagori sinesgaitz irudituko zaio hemeretzigarren mendearen erdialde horretan, kasisik osoki euskalduna zen herrialdean, euskara monumentu hizkuntza gisa, mintzairak hila izan balitz bezala, eskoletan irakasteko asmorik sortzea. Bizkitartean, badira hola pentsatzen garamatzaten arrazoiak. Lehenbizikorik, horrela ulertzen da zergatik dituen liburuak dauzkan ezaugarri oinarrizkoak. Zergatik euskararari berari hain toki guti eskaini zitzaion eta zergatik Larramendiren *Arte* famatuaren antolamenduari hain hurbiletik jarraiki zitzaion Lardizabal, alta hora apologia lana izanik.

Bigarrenekorik aitzin solaseko erranek berek ere hala diote, zalantzari toki handirik utzi gabe. Guereca aitzin solas egileak ongi azpimarratu zuen paradoxa: euskara hiltzera zegoen mementoan berean hasi nahi zuten haren gramatika eskoletan erakusten:

Tal vez parecerá extraño que se haya esperado a una época en que la lengua vascongada está casi tocando su fin, para escribir una gramática con reglas para aprenderla (Guereca in Lardizabal 1856: II)

Baina paradoxa gainditu nahi zuen Guerecak, erranez epe laburrean desagertzera eta osoki ahantzia izatera kondenatua zen euskara monumentu eta oroit-irakasgai gisa bederen begiratu behar zutela gipuzkoarrek:

Pero deseando la Provincia no dejar sepultar en el olvido á una lengua que ha formado y forma la base principal de la existencia social del pueblo vascongado, ha resuelto publicar la presente gramática, no como una obra perfecta del arte, sino como un monumento erijido á su memoria. (Guereca, in Lardizabal 1856: II)

(4) Eskolatik kanko, hori erakusten digu XIX. mendearen hondar partetik 1978 arteko euskal gramatikagintzak ere. Garai hartan, euskal gramatikak, bai euskaldun ikasientzat eta bai eraldunentzat egiten ziren, erdaraz beraz. Hala egin zituzten beren gramatika lanak, adibidez, Ithurryk, Azkuek, Altubek edo Lafittek.

Guereca hori funtzionarioa zen eta hari egokitutzaion Lardizabal hil ondoan honen gramatikaren hitzaurrearen idaztea. Ez dakigu zenbatetaraino haren erranek orduan herrialdearen administrazioko arduradunen artean entzun zitezkeen solas batzuen oihartzuna dakarkiguten. Ez zen beldur, hasteko, probintziaren izenean mintzatzeko (*Pero deseando la Provincia...*), osoki bere burutik ari zela adierazterea eman gabe, alderantziz baizik (5). Gainera, aitzin solasak berak erakusten duen bezala, Guereca ez zen euskararen etsaiak edo kontrakoa; hots, ez da haren solasetan euskararen arbuiagarri edo mespretxagarri egiteko nahikeriarik ikusi behar: argi dauka, adibidez, monumentu bihurturik ere, mintzairak dituela euskaldunak populu gisa eratzen (*la lengua vascongada... forma la base principal de la existencia social del pueblo vascongado*).

Testu horrek badu bere garrantzia euskalaritzan: nik uste, euskararen desagertzea etorkizun hurbil batean iragarri duen lehenbiziko testua baita. Eta ustegabekoa da, zeren XIX. mendearren erdialde hartan unibertsalki euskaldunena zen herrialde batez ari baitzen. Ditugun lekukotasun guziek segurtatzen diri euskara zela garai hartan gipuzkoarren sortzeko mintzaira. Hona adibidez, Madozek (1847: 113) zer zioen:

Se habla el vascuence en toda la prov. Es el lenguaje que en su niñez aprenden todos sus naturales, y el único que saben los que por su educación ó con el trato de gentes no han aprendido el castellano.

Velascock (1879: 483-484) ere, modu berean, zioen 1867ko zentsuan zenbatu ziren biztanleetarik %96 pasa euskaldunak zirela Gipuzkoan, eta %82 ia beti euskaraz bakarrik mintzatzen zirenak:

De las 176,297 almas que poblaban Guipúcoa al realizarse ese censo-miento [1867ko], creo bastante exacto calcular que las 170,000 hablaban el vascuence, y entre ellas las 140,000 hacían uso casi exclusivo de esa lengua en sus diarias relaciones.

Aurreko garaietan zenbait lekukotasun baditugu (lehenbizikoak Lapurdin berean XVII. mendearren lehen partean, Etcheberri Ziburukoaren garaian) era-kustera ematen digutenak Euskal Herrian berean euskarak etsaiak izan zituela eta aldebat desager zedin desiratzen zutenak ere izan zirela. Berdin horrelako asmoa aurkitzen da Dithurbide bezalako Iparraldeko zenbait iraultzazale batzuen baitan (Oyharçabal 1993), baina haietan gertakizuna inondik ere ez zen agertzen Guerecak ematen zion berehalakotasun eta larritasun kolore horrekin. Humboldtak berak ere aipatu zuenean, franko urrun ikusten zuen, XX.

(5) M. Zalbidek (2006) ematen digun informazioaren arabera, badirudi Guereca egiazki Diputatu Nagusiaren erranei jarraiki zitzaiela bere aitzin solasean, zeren 1853ko gutunean argiki aditzera eman baitzuen honek ez zela gramatika hori euskaldunentzat bereziki egina, baina ororen-tzat, denek noizbait euskaren (kanpoko) ezagutza izateko moldatua: *siendo su objeto, imprimir y publicar esta obra, para que por ella pueda un dia llegar á ser conocida de los hombres una lengua tan antigua y tan poco parecida á las demás del mundo.*

mendearen hastapeneko gertatzekoa (Mitxelena 1973). Badirudi Gipuzkoan euskararen kezka areagotzearekin agertu zela euskararen osoki itzal zitekeelako kezka. Alabaina, modu argian aurkitzen da jadanik, Iturriagaren 1830eko txostenean:

Qué importa, digo, todo esto [apologisten goraipamenak], si cada día [eus-kara] camina con más celeridad hacia su perdición y se nos va a desaparecer totalmente? (Iturriagak, 1830eko Batzar Nagusietan aurkeztu txostenean)

Ikusten den bezala, Guerecak bere aitzin solas idatzi baino mende laurden bat lehenago jadanik, Iturriaga bezalako euskaltzaileen gogoan, hasia zen agertzen euskara epe laburrean hilen ez ote zen beldurra. Badaiteke garaiari zegokion idea zen hau, iturburua erromantizismoak eragin errepresentazioetan zukeena: iraganetik heldu ziren kultura moldeak gorestearekin batean, iraganari betiko lotzen zituen, eta horrela, mekanikoki bezala, garaiaz kanpokoak egiten, Gipuzkoako hizkuntza egoeraren aurkezpen honetan ezin hobeki ikus daitekeen bezala (6).

Hizkuntzen heriotza eta hizkuntzalaritza naturalista

Euskara eta euskara bezalako hizkuntzen desagerpenaren inguruko teorizazioa, ordea, piska bat geroxeago eginen zen, bereziki hizkuntzalaritza naturalista deitua izan zen eskolaren lanei esker. Vinson izan zen, baita haren ondotik, beste modu batean, Unamuno ere bai, ikupugi honen zabaltzailea euskalaritzako munduan (Oyharçabal Argit.).

Eskola hori 1860 hamarkadaren bigarren partean sortu zen (Desmet 1996). Lehen eragileak Honoré Chavée (1815-1877) eta Abel Hovelacque (1843-1896) hizkuntzalariak izan ziren, nahiz August Schleicher (1821-1868) izan zen lehenago ikusmolde horren nolabaiteko aitzindaria eta eragilea. Hizkuntzalari hau garai hartako indoeuropeanaren espezialista famatuinetarik bat izan zen, teoria oso bat eratu zuena hizkuntzen eboluzioari buruz. Neurri handi batean bat zetorren haren teoria, darwinismoak izaki bizidunen eboluzioaz sortu zuen teoriarekin (Schleicher 1863), zeren haren ikuspegiaaren arabera hizkuntzak ere natura izakiak baitziren, gaineratiko izaki bizidunak bezala garapen katea batean sartuak zirenak. Garapen desberdinako hizkuntzak eremu beren gertatuz gero hil-ala-biziko lehiaketa batean sartuak izanki, ahulenek

(6) Badaiteke euskararen galera gisa horretan ikustea diglosia zaharreko orekan agertzen hasiak ziren aldaketen ondorioa izatea. Alabaina, kanbiamentu nabaria izan behar zen garai haientan, gaztelera gipuzkoarren artean hedatzen eta indartzen ari baitzen. Aldaketa horrek, halere, ez zuen berehalako ezkerten behe-mailako hizkuntzaren desagerpenea, lehenik aldi elebidun batetik iragan behar baitzen horretarako, hau laburrago edo luzeago gerta zitekeelarik. Menturaz, Iturriaga eta Guereca bezalako euskaltzaileek erdararen aitzinamendua ikustean, horrek euskararen galtzea epe labur-laburrean ekarriko zuela pentsatu izan zuten.

desagertu behar zuten nahitaez. Garapen mailak, hizkuntzen kasuan, tipologiko lanetako baliatua zen partikamen hirukoitzaren arabera egiten zen: hizkuntza isolatzaileak > hizkuntza eranskariak > hizkuntza flexiodunak.

Vinsonek, osoki bat egin zuen hasta-hastetik hizkuntzalaritza naturalista-ren ikusmolde eta hatsarrekin (Gomez 2006). Frantzian garai batez franko indartu zen eskola horretako eragile garrantzizkoenatarik bat izan zen, teoria mailan berak bere baitarik deus guti ekarri bazuen ere. Eskola hark ateratzen zuen aldizkariak ere (*Revue de linguistique et de philologie comparée*) euskalartzaren historian garrantzi zerbait izan zuen, eta luzaz Vinson izan zen harren zuzendaria, baita artikulu egile emankorrena (aldizkari horrek iraun zuen urteetan, 1867-1916 artekoetan, orotara 710 artikulu argitaratu baitziren, 154 artikulu egile izanik, jakitekoa da Vinsonek berak orotara 237 idatzi zituela, erran nahi baitu hiruretarik bat). Bada, zuzen-zuzenean euskarari aplikatu zizkion Vinsonek naturalisten teoriak (ikus Vinson 1874), haurrean ikasi zuen tamil hizkuntza dravidiarrarekin egin zuen bezala (7), ondorioz beste euskalari zenbaitekin haserratuz edo behintzat liskarrak eta kalapitak sortuz (Granja 1985, Gomez 2006). Izan ere, guztiz bat egiten zuen Vinsonek hizkuntza darwinismoarekin:

Les organismes phoniques [ohart hizkuntzen deitzeko moldeari] sont des produits spontanés et inconscients des organes humains, soumis, en leur qualité d'êtres naturels [natura izakiak dira hizkuntzak, ez kultura izakiak], à la grande loi de l'éternelle variabilité (...) Les êtres linguistiques sont soumis aussi à la loi terrible de la concurrence vitale qui a fait disparaître bien des langues inconnues. (Vinson 1874)

Euskara zela-eta, argi zen Vinsonentzat, hizkuntza kondenatua zela, eta horretan bat egiten zuen Guerecak hogei bat urte lehenago erranikakoarekin:

tout indique sa [euskararen] disparition complète dans un avenir plus proche qu'on ne le pense. (Vinson 1874: 56)

Kontuan izan, Iparraldean ere (euskararen ohiko eremuaz ari gara, noski) 1870ko urteetan oraindik indarrean zela euskara. Frantsesa herritar xumeen artean sartzen hasia baten ere, euskara zen egun orozko hizkuntza arrunta, han bizitzeko jakin beharrekoa. Baino Guerecak Gipuzkoan bezalatsu, Vinsonek ere Iparraldean euskara laster hiltzera zihola pentsatzten zuen.

Haatik, puntu batean desberdintzen bide ziren bien ikuspegiak. Duda guti da Guerecarentzat (eta areago Lardizabalentzat) ez zela berez gertakari baikorra edo atsegin hartzekoa, euskara gipuzkoaren ezpaineratik desagertzea. Vinsonentzat, ordean, bai, gauza ona eta poztekoa zen gauzak horrela gerta zitezzen, zeren euskara hizkuntza eranskaria izanki bere garapenean bide erdi gelditu baitzen, eta ondorioz, nahitaez, hizkuntza flexiodunak zitzutzen zibili-

(7) Vinsonen aita Pondichéry-n izendatua izan baitzen, han egin zituen bere ikasketak Vinsonek (Lacombe 1927), eta ingelesa eta hango mintzairak (indiera eta tamila) ere ikasi (Vinson 1905).

zazioen ondoan, zibilizazio primitibo eta osatu gabe baten ekarlea baitzen. Euskarak, hitz batez, euskaldunak modernotasunean sartzetik gibelatzen zi-tuen, eta zibilizazio-maila apal-apaleko aitzinekotasun batean atxikitzen:

Nous croyons qu'il y a plus à se féliciter qu'à se plaindre de la mort d'un idiome dont l'âge nous reporte à une époque de civilisation très-inférieure. (Vinson, idem)

Ez zen gure gaia egun Lardizabalen gramatika aipatzerakoan, Vinsonen eta haren eskolako kideen eztabaideatzea. Halere, liburu hartako aitzin solas doi bat harrigarri hora irakurri ondoan, erakutsi nahi genuen Gipuzkoan mendearen erdialdean agertu ziren ideia batzuk, objektiboki orduko errealityte soziolinguistikaren arabera neurritz kanpokoak iruditzen zaizkigunak, nolabait mendeak sortu errepresentazio batzuei zegozkiela. Are gehiago, laster antropologia berriak finkatuko zituen ikusmoldeen eraginarekin, oinarri zientifiko bat ere emanen zitzaien, ondorioz, oraindik ere indartzenago baizik ez baitziren. Itxura guzien arabera, Guerecaren solasek giro batzuetan ongi errroturik zegoen ideia baten oihartzuna dakarkigute. Nola sortu ziren errepresentazio horiek? Zer lotura izan zuten bestalde garai haietan, Estatuaren jokabidearen aitzinean, Hegoztean bereziki, euskal herrialdeetan nabari zen giro politiko nahasiarekin? Zer eragin izan zuten? Luzeegi lihoakiguke gorabehera horien hemen aztertzen hastea. Beste egun bateko utziko dugu kontua.

Bibliografia

- ABBADIE, ANTOINE & CHAHO, JOSEPH AUGUSTIN. 1836. *Études grammaticales sur la langue euskarienne.* Paris: A. Bertrand.
- ARCHU, JEAN-BAPTISTE. 1852. *Uskara eta franzes Gramatika, uskalherrietako haurrentzat egaina.* Baiona: Foré eta Lasserre. 1868ko 3. argitalpenaren argitalpen faksimilea *Bi mihiren gramatika.* Donostia: Hordago, 1979.
- ASTARLOA, PABLO PEDRO. 1883. *Discursos Filosóficos sobre la lengua primitiva ó gramática y análisis razonada dela euskara ó bascuenze.* Bilbo: P. Velasco.
- ASTIGARRAGA Y UGARTE, LUIS. 1825. *Diccionario manual bascongado y castellano, y elementos de gramática, para el uso de la juventud de la M. N. y M. L. provincia de Guipúzcoa, con ejemplos y parte de la doctrina cristiana en ambos idiomas.* Donostia: I. Baroja.
- BILBAO, GIDOR. 2006. *Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa.* EHUKo doktore tesia. Ikasketa klasikoak Saila.

- CASENAVE, JON. 2006. «Dominique-Joseph Garaten *Les recherches sur le peuple primitif de l'Espagne, sur les révolutions de cette Péninsule, sur les Basques Espagnols et françois* (1811)». Transkripzioa eta oharrak. *Lapurdu XI*.
- DARRIGOL, JEAN-PIERRE. u.g. [1827]. *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque, par un ecclésiastique du diocèse de Bayonne*. Baiona: Duhart-Fauvet. Argitalpen faksimilea. 1979. Toulouse: Eché.
- DESMET, PIET. 1996. *La linguistique naturaliste en France (1867-1922). Nature, origine et évolution du langage*. Leuven / Paris: Peeters.
- ETCHEBERRI, JOHANES. [1712]. *Escual-Herriari eta escualdun guztiei escuarezco hatsapenac latin ikhasteco. Lehenbiciric icenen declinacinoez eta verboen conjugacinoez, azquenean icenari, eta verboari dagotzen gauçac*. Edizio kritikoa in G. Bilbao (2006).
- GARMENDIA, JOSE FRANCISCO. 1981. Inazio Lardizabal-en lan eta idazkiez eza-gutzen eztiren berri eta gauza batzuk. *Euskera* 26-2. 795-797.
- GRANJA PASCUAL, JOSÉ JAVIER. 1986. «Julien Vinson, el euskera y una polémica del XIX», *ASJU* 20:1. 217-235.
- GÓMEZ, RICARDO & LAKARRA, JOSEBA. (arg.) 1992. *Euskalaritzaren historiaz, I: XVI-XIX. mendeak*. (*ASJUren gehigarriak*. 25). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia/UPV-EHU.
- GÓMEZ, RICARDO. 2006. *XIX. mendeko euskal gramatikagintzari buruzko ikerketak*. EHuko doktore tesia. Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketa Saila. Vitoria/Gasteiz.
- HARRIET, MARTIN. 1741. *Gramatica escuaraz eta francesez, composatua franecez hitzcunça ikhasi nahi dutenen faboretan*. Baiona: Fauvet Alarguna & J. Fauvet.
- HIRIART, A. 1840. *Introduction à la langue française et à la langue basque*. Baiona: Ve Cluzeau.
- ITURRIAGA, AGUSTÍN PASCUAL. 1841. *Arte de aprender a hablar la lengua castellana: para el uso de las escuelas de primeras letras de Guipúzcoa*. Hernani.
- LACOMBE, GEORGES. 1927. «Julien Vinson». *Gure Herria*. 60-64.
- LARDIZABAL, FRANCISCO IGNACIO. 1855. *Gramática Vascongada*. Donostia: I. R. Baroja. 2. argitalpena. 2006. Gipuzkoako Foru Aldundia.
- . 1856. *Testamentu Berriko Kondaira*. Tolosa: Gorosabel. 5. argitalpena. 1996. Klasikoak. 83. Donostia: Euskal Editoreen Elkartea.

- LARRAMENDI, MANUEL. 1729. *El impossible vencido. Arte de la Lengua bascongada*. Salamanca: A. J. Villargogo Alcaráz. Argitalpen faksimilea; 1979. Donostia: Hordago.
- LÉCLUSE, FLEURY. 1826. *Manuel de la langue basque*. Tolosa & Baiona: J. M. Douladoure & L. M. Cluzeau. J. Lakarraren 1987ko berrargitalpena in ASJU 21, 813-916.
- MADOZ, PASCAL. 1847. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. 9. liburukia: Gua-Juz. Madril: i.g.
- MITXELENA, KOLDO. 1973. «Guillaume de Humboldt et la langue basque». *Lingua e stile* 8.107-125. Argitalpen berria in Gómez & Lakarra (arg.) 1992, 379-393.
- MUJICA, JOSE ANTONIO. 2006. «Lardizabalen gramatika, Larramendirenaren bertsio “didaktikoa”». In Lardizabalen (1855). Bigarren argitalpena. 2006. Atariko partean.
- OYHARÇABAL, BEÑAT. 1993. «Les documents recueillis lors des enquêtes linguistiques en Pays Basque durant la période révolutionnaire et le Premier Empire». In J. B. Orpustan (Zuzend.) *La Révolution française dans l'histoire et la littérature basques du XIXe siècle*. Baigorri: Izpegi. 63-120.
- . Argit. «Linguistique et anthropologie: la langue basque entre primitivisme et darwinisme linguistique dans le seconde partie du XIXè siècle». Baionako 2006/05/16-17ko kolokioa Bayonne: *carrefour de langues et cultures*. Aktetan argitaratzekoak.
- URGELL, BLANCA. 1996. «Hitzaurrea». In Lardizabal (1856). 1996ko berrargitalpena. XV-XCIII.
- VINSON, JULIEN. 1874. «Sur la méthode de la science du langage et de ses applications à la langue basque». *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres & Arts de Bayonne*. 37-43 & 49-57.
- SCHLEICHER, AUGUST. 1863. *Die darwinsche Theorie ind die Sprachwissenschaft*, Weimar: Böhlau. Frantsesezko itzulpena, C. De Pommayrol-ek egina, *La théorie de Darwin et la science du langage*, 1868. Paris: Franck.
- VELASCO, LADISLAO & FERNANDEZ DE LA CUESTA, 1879. *Los euscaros en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya: sus orígenes, historia, lengua, leyes, costumbres y tradiciones*. Barcelona: i.g.
- VINSON, JULIEN. 1874. «Sur la méthode de la science du langage et de ses applications à la langue basque». *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres & Arts de Bayonne*. 37-43 & 49-57.
- . 1905. «Science, critique et vanité». *Revue de Linguistique et de Philosophie comparée* 38. 192-207.

ZABALA, JUAN MATEO. 1848. *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*. Donostia: I. R. Baroja.

ZALBIDE, MIKEL. 2006. «Lardizabalen gramatika bere gizarte-giroan». Euskal-tzaindiak Zaldibian 2006/06/30ean antolatu omenaldian irakurria. *Plaza Berri* aldizkari elektronikoa, 4. zb. <<http://www.euskaltzaindia.net>>

IKER SAILA

HIZTEGIGINTZA

NEURRI-IZENAK ETA NEURRI-ESAMOLDEAK EUSKARAZ

2006-VI-19

J.R. Etxebarria

Gure inguruko hizkuntzetan, neurri-izenen eta neurri-esamoldeen normalizazioa XIX. mendearen bigarren erdialdean abiatu zela esan dezakegu. Normalizazio-prozesu horretan irakaskuntza-sistemaren garapen zentralizatuak berebiziko garrantzia izan zuen, Frantzian eta Spainian preseski, bi lurralte horietan Estatuaren antolakuntzarako funtsezko puntutatzat hartu baitzen. Horrela, hainbat izen eta esamolde finkatu (edo «inposatu») ziren eskola bitartez, gaur egun era bat normal eta natural diruditenak. Horrez gain, eskolako programazioarekin batera, mendearen bukaera aldera Pisu eta Neurrien Nazioarteko Batzarrak antolatu ziren, eta horietan unitate-sistemak arautu eta onartu ziren (1).

Euskaraz beranduago abiatu ginen prozesu horretan, eta XX. mendearen lehenengo erdialdeko gorabeherak pasatu ondoren, mende horretako hirurogeiko hamarkadako urteetako batasun-ekimena abiatu ondoren preseski, gaur egun normalizazio-prozesua euskarazko irakaskuntzaren garapenarekin eta ikasmaterialaren idazketa sistematikoarekin gauzatzen ari dela esan dezakegu.

Normalizazio-prozesu horretan, hainbat arazo praktiko azaldu dira, erabiltzaileen artean argitu beharrekoak, erabilera arautua eta adostua eskatzen dutenak eta hizkuntzaren arloko adituen onespenaren premia dutenak. Horien artean, neurri-izenen zehaztapena eta neurrien idazketarena ditugu; baina ez horiek soilik, zeren esaldi eta esamolde osoak arautu eta finkatu behar baitira, ahantzi gabe neurzte-prozesua adierazten duten zenbait aditzen (pisatu, neurtu...) jokamoldea ere.

Ikasmaterialaren Aholku Batzordeak berriki argitaratu duen *Ortotipografia liburuaren* (2) atal berezia aurkeztu dute «neurri-izenak» izenburuean, testuetan agertzen diren neurriei buruzko adierazpideak eta esamoldeak arautzeko asmoz. Lana eta proposamena egokiak dira (ñabardura eta zehaztapen

(1) ZABALETA, I., *Hezkuntza-sistema espainiarren sorrera*, UEU, Bilbo (2000).

(2) ZUBIMENDI, J. R., *Ortotipografia. Ikasmaterialaren Aholku Batzordea. Estilo-liburuaren lehen atala*, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia, Vitoria/Gasteiz (2004).

batzuk gorabehera), baina ene iritziz, labur geratzen dira arazoaren tamaina eta konplexutasuna kontuan izanik. Izan ere, gaiak garrantzi handia du gaur egungo gizartean, eta irakaskuntza bide egokia izan daiteke arlo hori arautzeko eta normalizatzeko.

Bestalde, gai honek argitu beharreko hainbat puntu ditu, eta horren adibide dira lehenago ere aurkezturiko zenbait lan kontrajarri, kasurako, *neurtu/pisatu* aditzen jokamoldea dela-eta 1994an Euskaltzaindiaren XIII. Biltzarrean aurkezturiko komunikazioak (3). Halaber, neurri-izenak darabiltzaten esaldien barruan hiruzpalau aukera ditugu lehian, argitu, zehaztu, arautu eta erabaki beharrekoak.

Lan honen asmoa arazoaren aurkezpen eskematiko zabala egitea da, orain arteko proposamenen aipamenetik abiaturik, erantzun beharreko galderen sailkapena eginez eta nire ikuspuntuaren arabera egokiak izan daitezkeen soluzioak edo irtenbideak proposatuz. Egia esanda, nire kezka zientzia-gaietan era-biltzen diren testuei buruzkoa da, bereziki testu teknikoei buruzkoa, eta ikuspegia mugatu horretatik planteatzen ditut gaiak lehen maila batean, baina kontzientea naiz horrek eragin zuzena duela ikasmaterialen prestakuntzan eta, bigarren maila batean, baita hizkuntza orokorrean ere; beraz, kontuan izan beharko da planteamendu hori azalpenak aztertzeraoan. Honi buruz lehenago ere aurkeztu ditugu hainbat iritzi (4), baina argi daukat gaiak eztabaidea zabalago eta zehatzagoaren premia duela. Hortik dator, beraz, lan hau Euskaltzaindian aurkezteko asmoa, bertan azertua izan dadin eta, egoki baderitzo, gaiari buruzko iritziak edo gomendioak eman ditzan eskatuz.

Neurrien erabilera dela-eta mota askotako kasuak agertzen direnez, gaia atalka aurkeztuko dut, alde batetik arazoaren sailkapena eginez eta beste alde batetik erabiltzaileen artean adostasun handi samarrez finkaturik eta arauturik dauden puntuak adieraziz eta, halaber, argitu beharreko arazoak aipatuz. Noan, bada, harira.

1. NEURRIEN ADIERAZPIDEA

1.1. Unitateen adierazpide sinbolikoa eta unitateen izenak

Beharbada, hauxe da arauak onartzeko eta erabakitzeko arazo gutxien sortzen duen gaia. Izan ere, fisikako unitateei buruzko nazioarteko arauak dauenez, logikoa dirudi zientziaren arloan arau horiek onartzea eta betetzea eus-

(3) AZKUNE, I.: «Neurtu aditzaren erregimenaz», *Euskera* 39 (1994, 3), 1025-1026. or.; GARCIA, J. et al.: «Neurtu aditzaren erregimenaz», *Euskera* 39 (1994, 3), 1027-1031. or.; MUJICA, A.: «Neurtu aditzaren erabilera berriaz», *Euskera* 39 (1994, 3), 1023-1024. or.

(4) ENSUNZA, M.: ETXEBARRIA, J. R. eta ITURBE, J.: *Zientzia eta Teknikarako Euskara. Zenbait hizkuntza-baliabide*, UEU, Bilbo (2001).

karaz ere. Bide horretatik *Ortotipografia* liburuan argi proposatzen denez, «matematika, fisika, teknologia eta gisakoak idatziz lantzean, nazioarteko simbolo estandarrak erabiliko dira neurri-izenak adierazteko». Zer esanik ez, ados gaude horrekin. Edonola ere, nazioarteko arauak ongi bereizten dituzte bi kontzeptu: batetik, adierazpide sinbolikoa, eta bestetik, mundu osoan erabiltzen diren unitateek hizkuntza bakoitzean duten izena eta ortografia.

Nolanahi den, sinboloen adierazpideari dagokienez, lauzpabost xehetasun izan behar ditugu kontuan, jarraian zerrenda modura aipatuko ditugunak:

- Sinbolo guztiak letrakera arruntaz adierazten dira eta sinboloaren atzean ez da punturik jartzen (esaldiari dagokion puntuak izan ezik).
- Izen arrunta duten sinboloak letra xehez idazten dira. Mota honetakoak dira sinbolo hauek: m, s, g...
- Zientzialarien ohorez jarritako izena dutenak letra larri bakarraz edo letra larri batez eta letra xehe batez adierazten dira. Adibideak: A, V, W, Wb, Gy...
- Unitate konposatuak unitate bakunen bidez eratzen dira, horien arteko biderketa eta zatiketen bidez. Adierazpen sinbolikoan, biderketak bokalen altuera erdian jarritako puntu batez (·) adierazten dira, eta zatiketak marra inklinatu batez (/), kasu bietan unitate bakunen artean tarterik utzi gabe. Halaber, unitateak berretura modura ager daitezke (berretzaile positibo zein negatiboekin). Adibideak: m/s, m·s⁻¹, N/cm², N·cm⁻²...
- Unitateen sinboloei aurretik jartzen zaizkie multiploak eta azpimultiploak adierazteko aurritzkiak, beti ere nazioarteko arauak errespetatuz, alegría, aurritzietan letra larriak eta xeheak arauak diotenean bezala idatziz. Adibideak: kg, dam, mA, MW, kW... Ikus daitekeenez, batzuetan sinboloa letra xehez hasi eta letra larriz segituz idazten da, hala nola mA, kWh (izatez, kW·h da, baina punturik gabe idatzi ohi da)... unitateen kasuan.
- Unitateen sinbolo eta aurritzki gehienak alfabeto latindarreko letrekin idazten dira, baina zenbait kasutan letra grekoak erabiltzen dira; zer esanik ez, hizkuntza guztiak errespetatzen egin behar dira letra horiek sinboloak idaztean. Adibideak: W (ohm), MW (megaohm), mm (mikrometro)...

Sinboloei buruz esandakoak era berean erabiltzen dira mundu ososan zehar; hortaz, baita euskaraz ere. Besterik da, ordea, sinbolo horien izenak zein diren, izen horiek nola idazten diren eta sinbolo-izenak nola irakurtzen diren. Horretan, hizkuntza bakoitzak bere arauak ditu, bakoitzaren izaerarekin eta fonetikarekin batera doazentzak, nahiz eta izenen «kultura-erroak» dei ditzakegunak gordetzen diren funtsean. Horrela, esate baterako, cm sinboloan c letra erabiltzen da euskaraz ere, nahiz eta unitatearen izena eta idazkera *zentimetro* den, hots, z letraz.

1.2. Neurrien adierazpide sinbolikoa

Neurrien adierazpide sinbolikoetan unitateak ez dira huts-hutsik idazten, aurrean zenbaki bat dutela baizik, hain zuzen ere, neurriaren balioa edo tamaina azaltzen duen zenbakia aurrean dutela. Zenbaki horren eta sinboloaren artean tarte bat utzi behar da. Hortaz, adibide hauetan agertzen den antzera idatzi behar dira magnitude fisikoen neurriak, unitatearen sinbolo eta guzti:

$$7 \text{ km}, 25 \text{ m/s}, 1,03 \text{ N/cm}^2 \dots (5)$$

Bi ohar egitea komeni da:

- Neurrien adierazpide sinbolikoan, zenbakiarekin batera, beti idatzi behar da unitatearen sinboloa; hots, zenbaki hutsak ez du inolako esanahi fisikorik, zenbaki hutsa izatearena baizik.
- Zenbakia, edozein izanik ere, unitatearen sinboloaren aurretik idatziko da beti adierazpide sinbolikoan. Beste kontu bat da zenbakia eta sinboloa nola irakurriko diren, alegia, hizkuntza bakoitzean zein ordenatan irakurriko diren, esan nahi baita, zenbakia sinboloaren izenaren aurretik edo atzetik irakurriko den. Xehetasun horrek bere garrantzia du euskaraz, 1 zenbakiaren idazkera eta irakurkera ez baitatuz bat ordenari dagokionez. Dakigunez, neurria adierazten duen zenbakia 1 ez denean, euskarazko ordena eta nazioarteko ordena berberak dira, hots, kasu bietan lehenik zenbakia irakurtzen da eta ondoren unitatea; baina zenbakia 1 denean, ordena horiek elkarren alderantzizkoak dira; hots, geure inguruko hizkuntzetan ordena bera gordetzen da, baina euskaraz lehenik unitatea eta ondoren *bat* zenbakia irakurtzen da. Hala ere, idazketaz ari garenez, nazioarteko ordena onartu da euskaraz ere. Beraz, nazioarteko arauei jarraituz,

$$1 \text{ V}, 1 \text{ }^\circ\text{C}, 1 \text{ MHz} \dots$$

idatziko ditugu, nahiz *volt bat*, *Celsius gradu bat*, *megahertz bat*... eran irakurriko ditugun. Zernahi gisaz, arau honek salbuespena du euskaraz portzentajeen kasuan (neurri erlatiboak, azken batez), zeinean % sinboloa zenbakiaren aurretik idazten den. Alegia, % 4 idatzi eta *ehuneko lau* irakurtzen da euskaraz.

1.3. Neurrien adierazpen sinbolikoen irakurbidea

Dena den, analisi dimensionala kontuan izanik, unitate guztiak ez dira mota berekoak, eta horrek eragina dauka adierazpide sinbolikoan, zeinean sin-

(5) Horrez gain, neurketa esperimentalaren doitasuna ere adieraz daiteke, honelaxe: $1,03 \pm 0,01 \text{ N/cm}^2$

bolo bakunak edo eragiketa matematikoen bidez elkarturiko sinbolo konposatuak ager daitezkeen. Ondorioz, adierazpen sinbolikoen irakurbidean eragiketa matematiko horiek nola edo hala adierazi behar dira, eta horretan zenbait buruhausteko sor daitezke, ahalik eta modurik egokienean ebatzi beharrekoak. Arazo horien konponbidea nolakoa den ikusteko, sailkaturik aipatuko ditugu mota desberdinak unitateak.

1.3.1. Izen bakuneko unitateak. [A] motako unitateak

Izen bakuneko unitateak izen bakarrarekin adierazten dira. Eskematikoki azalduz, «[A] motako unitateak» direla esan dezakegu, [A] hori unitatearen izen soila izanik. Hona hemen zenbait adibide:

metro, segundo, kilogramo, volt, watt...

Izatez, fisikaren ikuspuntutik izen bakuneko unitateak bi motatakoak izan daitezke, aurreko adibideetan ere ikus daitekeenez. Batetik, oinarrizko unitateak ditugu –hala nola *metro, gramo...*– (eta oinarrizkoak direnez, unitate horiek ezin idatz daitezke beste oinarrizko unitate batzuen bidez), eta bestetik, oinarrizkoak izan ez arren ere (alegia, dimensionalki konposatuak izan arren eta oinarrizko unitateen bidez idatz daitezkeen arren), zientzialari baten oho-rezko izena duten magnitude ez-oinarrizkoak –hala nola, *volt, watt, pascal...*– (esate baterako, *watt* unitatea unitate konposatura da, eta halaber adieraz daitake *joule* unitatearen funtzioan, esanik *watt* bat *segundo* bakoitzeko *joule* batetako energia sortzen duen sistemaren potentzia dela, edo nahiago bada, $1 \text{ W} = 1 \text{ J/s}$ idatziz). Nolanahi den, [A] motako unitateak izen bakarraz adierazten dira guztiak.

Izen bakarraz adierazten direnez, ez dute inolako arazorik sortzen neurrien adierazpen sinbolikoak irakurtzeko, nahikoa baita lehenik zenbakia eta ondoren unitatearen izena irakurtzea, besterik gabe. Horren adibidetzat, ondo-ko taulan izen bakuneko zenbait unitateren adierazpen sinbolikoen irakurbidea agertzen da.

Magnitudea	Ikurra	Adierazpide sinbolikoa	Irakurbidea
denbora	t	10 s	hamar segundo
korronte elektrikoa	I	7:00 am	zazpi ampere
angelu laua	α	2π rad	bi pi radian
indarra	F	25 N	hogeita bost newton
erresistentzia elektrikoa	R	17 Ω	hamazazpi ohm

1.3.2. Izen konposatuko unitateak

Kasu honetan, unitateen izenak izen bakuneko zenbait unitate elkartuz eratzen dira, eta elkarrengan horretan eragiketa matematikoak (biderketa, zatiketa eta berreketa, preseski) daude tartean. Eragiketa matematikoak esplizituki adierazi behar dira, bai adierazpide sinbolikoan eta bai irakurbidean ere, eta horrek zenbait arazo sortzen ditu.

Lehenago azaldu dugunez, adierazpen sinbolikoan biderketak bokalen altuera erdiko puntu batez (\cdot) adierazten dira, eta zatiketak marra inklinatu batez (/), kasu bietan unitate bakunen artean tarterik utzi gabe. Halaber, unitateak berretura modura ager daitezke (berretzaile positibo zein negatiboekin). Zer esanik ez, unitateen irakurbidean kontuan izan beharko ditugu eragiketa horiek, hots, irakurri egin beharko ditugu. Irakurketa horrek zenbait arazo tekniko sortuko dizkigu, unitatearen egitura zein den kontuan hartuta. Horregatik, arazo horiei banan-banan irtenbideak emateko asmoz, hiru multzotan sailkatuko ditugu unitate konposatuak.

1.3.2.1. $[A] \cdot [B]$ motako unitateak

Kasu honetan *bider* terminoa erabil daiteke biderketa adierazten duen puntuadierazteko, nahiz eta termino horren elipsia ere egin daitekeen, ohi-turaz-eta termino horren aipamena ez baita beharrezkoa.

Magnitudea	Ikurra	Unitatearen adierazpidea	Irakurbidea
erresistibitatea	ρ	$\Omega \cdot m$	ohm (bider) metro
energia (elektrikoa)	E	kW·h	kilowatt (bider) ordu
lana	W	N·m	newton (bider) metro

Esan bezala, *bider* terminoa ez da zertan irakurri, implizituki ulertzten baino (estate baterako, *kilowatt ordu* esaten da normalean); horregatik idatzi dugu parentesi artean, irakurtzea ala ez aukeran dagoela adierazteko. Hala ere, hizkera teknikoan, *bider* terminoa eta guzti irakurtzea gomendatzen dugu arau orokor modura, interpretazio-arazorik ez sortzeko.

Batzuetan unitateetako bat berretura positibo modura ager daiteke. Horrelakoan *ber* terminoa gehi dezakegu eta ondoren berretzailea adierazten duen zenbakia esan, edota besterik gabe *karratu* edo *kubo* hitzak erabili, hurrengo adibidean ikus daitekeen bezala.

Magnitudea	Ikurra	Unitatearen adierazpidea	Irakurbidea
inertia-momentua	I	$\text{kg} \cdot \text{m}^2$	kilogramo (bider) metro ber bi / kilogramo (bider) metro karratu

1.3.2.2. $\frac{[A]}{[B]}$ edo $[A]/[B]^{-1}$ motako unitateak

Kasu honetan, idazketako bi aukera eta irakurketako hiru aukera ditugu unitatea irakurtzeko. Horietako bat hizkuntza arrunteko esamoldea da, baina beste biak irakurbide teknikoak dira, hizkuntza arruntetik urrun samar daudenak. Ikus dezagun nola joka daitekeen adibide arrunt batean, abiaduraren kasuan hain justu. Hauexek dira abiaduraren adierazpide sinbolikoak eta horri dagozkion hiru irakurbideak:

Magnitudea	Ikurra	Unitatearen adierazpidea	Irakurbidea
abiadura	v	m/s $\frac{\text{m}}{\text{s}}$ $\text{m} \cdot \text{s}^{-1}$	metro segundoko / metro zati segundo / metro (bider) segundo minus bat

Bestalde, lehenengo motako irakurbidea bi eratara antola daiteke hitzen ordenari dagokionez, ondoko koadroan ikus daitekeen bezala:

Neurria	Irakurbidea	Eskema
10 m/s	Hamar metro segundoko Segundoko hamar metro	Hamar $[A]$ $[B]$ -ko $[B]$ -ko hamar $[A]$

Bi irakurbideak zuzenak eta egokiak dira; hala ere, ene iritziz, bi irakurbide horiek bi ikuspuntu desberdin dagozkie. Izan ere, lehenengoa irakurbide soila da (lineala edo teknikoa, nahi bada), baina bigarrena gehiago da azalpena irakurbide soila baino (irakurbide analitikoa). Hortaz, bigarren era hori ego-kia da azalpenetan erabiltzeko, baina ez da oso praktikoa egitura bereko beste edozein unitateren kasurako (salbuespenak salbu, hala nola dentsitatearen kasua); preseski, ez du betetzen irakurbidearen «linealtasunaren printzipoa» (6) eta, ondorioz, desegokia da arau orokor modura. Zer esanik ez, ego-

(6) Linealtasunaren printzipoak dioenez, adierazpide sinbolikoetan sinboloak idazteko era-bili den ordena bera gordetzea komeni da irakurtzean ere. Printzipo hori nahiko ondo betetzen da hizkuntza guztietan adierazpide fisiko-matematikoen irakurbidean (salbuespen gutxi batzuk

kia izan daiteke irakaskuntza ertainera bitarteko ikasmaterialetan, bereziki kontzeptuak azaltzeko orduan, abiaduraren kasuan preseski, eta horrelaxe proposatua izan da *Ortotipografia* liburuan. Baino kasu hori salbuespen modura hartu behar dela uste dugu, mota horretako unitateen arteko simpleena baita. (Dena dela, geroago, 2.3. atalean, berriro aztertuko dugu arazo hau.)

Bestetik, abiadura-unitatearen bigarren eta hirugarren irakurbideak guztiz teknikoak dira, hizkera teknikoari dagozkionak, eta zehatzak eta hedagarriak dira mota honetako edozein unitateren kasuan; gainera, biek betetzen dute linealetasunaren printzipioa. Horregatik, oso baliagarriak dira bizitza arruntetik erabat aldenduta dauden magnitudeak adierazteko, eta hizkera teknikoan horiexek hobesten ditugu, orokorragoak, abstraktuagoak eta guztiz hedagarriak direlako. Unitatearen irakurbide teknikoak direla esango dugu. Bestalde, era bat baliokideak direla esan daiteke, eta unitateen adierazpidean bi erak erabilten diren modu berean, irakurbidean ere bi erak erabiltzen ditugu. Dena den, gehienetan praktikoena bigarren era da, alegia, «[A] zati [B]» eskemaren araberakoa, guztiz argia izateaz gain simpleena eta laburrena baita. Hortaz, horixe da proposatzen dugun irakurbidea, eta baita idatziz datozen testu teknikoenetan ere erabiltzeko, esamolde orokor modura.

Neurria	Irakurbidea	Eskema
10 m/s	hamar metro zati segundo	[A] zati [B]
10 m·s ⁻¹	hamar metro (bider) segundo ber minus bat	[A] (bider) [B] ber minus bat
8 N/m	zortzi newton zati metro	[A] zati [B]
8 N·m ⁻¹	zortzi newton (bider) metro ber minus bat	[A] (bider) [B] ber minus bat
5 m/s ²	bost metro zati segundo karratu	[A] zati [B]
5 m·s ⁻²	bost metro (bider) segundo ber minus bi	[A] (bider) [B] ber minus bat

Edonola ere, orain arte esandakoa neurriak bere hutsean adieraztean sortzen diren arazoei buruzkoa izan da. Egia esanda, kasu gutxi batzuetan horrelaxe agertzen dira, modu enuntziatibo hutsean; hain justu, gehienetan testu berruan integraturik agertzen dira, eta orduan bestelako arazoak sortzen dira neurrien deklinabideari eta joskerari dagozkienak. Arazo horiek geroago aztertuko ditugu neurrien deklinabideari eta joskerari buruzko ataletan. Ikuusiko dugunez, orduan ere irakurbide teknikoaren eta azalpenezko irakurbidearen arteko lehia agertuko zaigu.

salbu), eta neuk euskararako ere printzipio hori betetzea proposatzen dut, Martxel Ensunkak bere doktoretza-tesian egindako bidetik. Iku ENSUNZA, M.: *Ikur eta zeinu bidezko adierazpen matematiko-fisikoaren irakurbidea. Bilakaera historikoaren azterketa eta zenbait proposamen berri*, Tesi Doktorala, UPV-EHU, Bilbo, 2001.

1.3.2.3. $\frac{[A]}{[B] \cdot [C]}$ motako unitateak

Unitate hauen kasuan irakurbide teknikoa proposatzen dugu, zeren mota honetako unitateak dituzten magnitude fisikoak korapilatsuak baitira azalpena hitz laburretan eman ahal izateko; alegia, azalpenezko irakurbidea zaila gertatzen da, ondoko koadroan datorren edozein unitaterekin saiatuz gero ikus daittekeenez. Horregatik, alde batera utzik dugu azalpenezko irakurbidea eta zuzenean saiatuko gara irakurbide teknikoa erabiltzen.

Bestalde, irakubide teknikoari dagokionez orain arte aipaturiko bi aukeretatik, argi eta garbi kokatzen gara *zati* terminoa duen irakurbidearen alde. Hortaz, eskema hau erabiliko dugu kasu guztietan:

$$\frac{[A]}{[B] \cdot [C]} \rightarrow [A] \text{ zati } [B] \text{ (bider) } [C]$$

Gauzak horrela, hona hemen zenbait adibide:

Magnitudea	Ikurra	Unitatearen adierazpidea	Irakurbidea
biskositatea	μ	$\frac{\text{kg}}{\text{m} \cdot \text{s}}$	kilogramo zati metro (bider) segundo
permitibilitatea	ϵ	$\frac{\text{C}}{\text{m} \cdot \text{V}}$	coulomb zati metro (bider) volt
eroankortasun termikoa	λ	$\frac{\text{W}}{\text{m} \cdot \text{K}}$	watt zati metro (bider) kelvin

1.3.3. Neurri adimentsionalak

Orain arte aipaturiko unitateek egitura dimentsional jakina izan dute. Bestela esanda, analisi dimentsionalak ematen digu magnitude bakoitzaren egitura. Badira, ordea, dimentsiorik gabeko magnitudeak, berez dimentsio bereko magnitudeen arteko erlazio batez lorturikoak; hortaz, neurri erlatiboak dira, nolabait esateko. Horrelakoak dira angeluak eta portzentajeak. Zernahi gisaz, izaera berezikoak eta desberdinakoak direnez, arazo bereziak sortzen dituzte, eta horregatik bereziki aztertzea komeni da.

1.3.3.1. Angeluak

Bai angelu lauak eta bai angelu solidoak ere magnitude adimentsionalak dira, zirkunferentzia-arkuaren eta erradioaren arteko arrazoia (edo *ratioa*) eta

gainazal esferiko baten azaleraren eta esferaren erradioaren karratuaren arteko arrazoia adierazten dutenak, hurrenez hurren. Dimentsiorik gabeko neurri erlatibo horiek, ordea, izen jakineko unitateak dituzte. Betidanik erabilitako gradu ($^{\circ}$), minitu ($'$) eta segundo ($''$) hirurogeitarrez gain, nazioarteko sistemakoak *radian* (angelu laua) eta *estereorradian* (angelu solidoa) izeneko unitateak ditugu; alde horretatik, unitate bakun modura har daitezke, hots, [A] motako unitatetzat.

Nolanahi den, salbuespen txiki bat aipatu behar da angelu-unitateen idazkerari dagokionez, bi arau desberdin baitaude kasu honetan, unitateak zein neurri-sistematakoak diren kontuan izanik. Batetik nazioarteko sistemako unitateak ditugu, hots, radiana eta estereorradiana. Unitate horiek zeinek bere laburdura sinbolikoa dute, eta gainera, dimentsiodun unitateak bezala, zenbakiaren ostean idazten dira, zenbakiaren eta sinboloaren artean tarte bat utziz, honelaxe:

$$2\pi \text{ rad}; 4 \text{ rad}; \pi \text{ sr}; 2,5 \text{ sr}$$

Baina sistema hirurogeitarreko angeluak idaztean, salbuespena gertatzen da, zeren zenbakien eta sinboloen tartearen ez baita tarterik utzi behar; ordea, adierazpen konplexuan, tarte bat utzi behar da sinboloaren ostean, hurrengo zenbakira bitartean, honelaxe:

$$90^{\circ}, 25^{\circ} 32' 45'', 23' 17''$$

Bestalde, aurreko neurrietan ikus daitekeenez, gradu ($^{\circ}$), minitu ($'$) eta segundo ($''$) sinboloak eskuinaldeko goi-indizeen posizioan idazten dira.

1.3.3.2. Portzentaje motako magnitudeak

Portzentaje motako magnitudeak kantitate bati erreferentzia egiten diotena dira, eta izatez, neurrikorik balioaren eta erreferentziakorik balioaren arteko zatidura adierazten dute; hots, dimentsiorko gabekoak dira hauexek ere. Erreferentzia modura gehien erabiltzen direnak 100, 1 eta 1.000 zenbakiak dira. Hortik datoz «ehunekobesteak» edo «portzentajeak» (%), «tanto por ciento» gaztelaniaz, «tant pour cent» frantsesez) eta «batekobesteak» («tanto por uno») eta «milakobesteak» (‰, «tanto por mil»); baina zientzian bestelakoak ere erabiltzen dira «milioikobesteak» (ppm, «parts per million») eta «bilioikobesteak» (ppb, «parts per billion») adibidez.

Euskaltzaindiak erabakia hartu du portzentajeen erabilera dagokionez. *Ortotipografia* liburuan diotenez, bi puntutan zehazten da erabaki hori. Laburbilduz, hauexek dira puntuok:

- Portzentajeak adierazteko sinboloa, %, zenbakiaren aurretik idatziko da.
- Sinbolo hori «ehuneko» irakurtzen da, eta horren ostean portzentajea adierazten duen zenbakia irakurtzen da: «% 10 = ehuneko hamar».

Hala ere, zenbait ohar egitea komeni da, irakasmateriala prestatzean matematikaren arloan sor daitezkeen arazoak kontuan hartzeko. Hona hemen:

- Erabaki horiek egokiak dira neurri portzentual osoa irakurtzean, alegia, sinbolo eta guzti irakurtzean, horixe baita euskara arruntean hitz egitean erabiltzen den ordena. Hortaz,

% 15 → ehuneko hamabost

- Edozein kasutan, bada arazo bat terminoaren izendapenari dagokionez. Izan ere, matematikan «ehunekoak» terminoa «hamarrekoak», «milakoak» eta antzekoekin batera erabiltzen da, portzentajeari dagokion kaskoak ez bezalako adiera batean. Zehazkiago esateko, esanahiari dagoionez, adiera honekin:

hamarreko = hamar unitateren multzoa (gazt. «decena», fran. «dizaine»)

ehuneko = ehun unitateren multzoa (gazt. «centena», fran. «centaine»)

milako = mila unitateren multzoa (gazt. «unidad de mil»/ «millar», fran. «millier»)
Eta berdin *hamarmilako*, *ehumilako*, *milioiko*, *bilioko*...

Hortaz, nahastea sor daiteke «ehuneko» hitza bere hutsean adieraztean, ez baita argi geratzen «ehun unitate» edo «ehuneko erreferentzian zenbait unitate» adierazi nahi dugun. Horregatik, termino modura egokiatuztak ditugu «ehunekobeste/ehuneko hainbeste», «batekobeste/bateko hainbeste» eta «milakobeste/milako hainbeste» gaztelaniazko «tanto por ciento», «tanto por uno» eta «tanto por mil» esateko, hurrenez hurren, bikoitzasunagatik sor daitezkeen nahasteak saihesteko.

- Egia esanda, Euskaltzaindiak ez du finkatu sinboloaren eta zenbakiaren artean tarterik utzi behar den ala ez. Ordea, *Ortotipografía liburuan* tartea uzteko proposamena dago. Ondo deritzogu, inguruko hizkuntzetan ere tartea uzteko joera baitago.
- Sinboloa zenbakiaren aurretik jartzea dela eta, Euskaltzaindiaren era-bakiak urrundu egiten gaitu nazioarteko joeratik, guk dakigula bederen, idazkerari dagokion arauak atzetik idaztea eskatzen baitu (7 %, kasurako). Besterik da nola irakurri behar den, eta horretan ez dago zalantzak, hizkuntza bakoitzaren senaren arabera egiten baitira gauzak. Bestalde, badakigu euskaraz ordena horrek zenbait abantaila dituela deklinabidearen atzikia gehitzerakoan. Dena den, bego bere horretan Euskaltzaindiaren erabakia, baina bego, halaber, horretan nazioarteko arau orokorreko salbuespen modura jokatzen dugula gogoratzea.

1.3.4. Maila adierazten duten unitateak (temperatura-graduak)

Mota honetako unitateek ez dute kantitate bat adierazten, hitzarmenez jarritako eskala bateko kokapena baizik; horrelakoa da, adibidez, temperatura.

Hori dela eta, kontzeptualki ezin erabil daiteke *ukan* aditza kantitate horiek adieraztean; hots, kontzeptualki, desegokia da «gorputz batek 10 °C dituela» esatea, eta esatekotan «gorputzaren temperatura 10 °C dela» edo «gorputzaren temperatura 10 °C-koa dela» esan behar da. Hain zuzen, temperaturaren adierazpideari dagokionez, adibide hau dakar *Ortofotografia* lanak, egokiro jarria:

Uraren temperatura 82 °C bada, zenbat gradu falta zaizkio irakiten hasteko?
Hau da, zenbat gradu falta zaizkio 100 °C-ra iristeko?

Temperatura adierazteko sinbologia dela eta, hiru ohar egin behar dira, sarri ikusten diren tipografia-akatsak zuzentzeko:

- Celsius, Reamur eta Fahrenheit eskalak erabiltzean, gradua adierazten duen ° sinboloa zer eskalakoa den adierazten duen letraren ezkerraldean idatzi behar da, sinboloaren eta letraren artean tarterik utzi gabe. Honekaxe: °C, °R, °F, hurrenez hurren. Eta irakurtzean, *Celsius gradu, Reamur gradu eta Fahrenheit gradu* esaten da. Dena den, ez da °C idatzi behar, alegia, ° sinboloaren azpian ez da marrarik jarri behar, sarri ikusten den bezala.
- Gainerako unitateen sinboloen kasuan bezala, zenbakiaren ostean tartea utzi behar da. Era honetan:

100 °C, 25 °R, 410 °F

Tarte hori dela eta, nahastea sortzen da batzuetan, angeluak adierazteko graduen sinboloa kasuan bestela jokatzen baita. Hain zuzen, lehenago 1.3.3.1. azpiatalean azaldu dugun bezala, angeluen kasuan, graduak adierazten dituen sinboloa zenbakien eskuinean idazten da, tarterik utzi gabe (eta berdin egiten da minutu eta segunduak adierazteko sinboloekin). Hau da:

60°, 20', 35" (adierazpide bakunak),
25° 15' 36" (adierazpide konplexua)

- Ostera, Kelvin eskalan (hots, temperaturaren eskala absolutuan) gradua- ren adierapen sinbolikoa K da, graduen ° sinbolorik gabe. Esate baterako,

273 K, 325 K

Halaber, irakurtzean ez da gradu hitza esaten, eta *berrehun eta hirurogeita hiru kelvin* irakurtzen da, huts-hutsean.

1.3.5. Magnitude intentsiboak eta magnitude estentsiboak

Fisikaren ikuspuntutik –Termodinamikaren arloan bereziki– bestelako irizpide baten arabera ere sailkatzen dira magnitudeak, puntutik punturako ba-

lioak batugarriak diren ala ez kontuan hartuta. Horrek zer esan nahi duen uler-tzeko, bi magnituderen bidez azalduko dugu kontzeptua; hain zuzen, presioa magnitude intentsiboa (edo batuezina, hots, «metaezina») da, eta bolumena, estentsiboa (edo batugarria, hots, «metagarria»). Izan ere, orekan dagoen sistema termodinamiko baten presioaren balioa berbera da edozein puntutan, eta ez dira batzen sistema horretako puntuen presioak; alegia, presioa ez da magnitude batugarria, eta hortaz, intentsiboa dela esaten da. Ostera, bolumenarekin ez da gauza bera gertatzen. Sistema osoko bolumen txikiak, partez parte, batu egiten dira sistema osoaren bolumena lortzeko; hots, bolumena magnitude batugarria da, hots, magnitude estentsiboa. Horrelaxe sailka daitezke beste magnitude termodinamikoak ere; kasurako, barne-energia eta entropia magnitude estentsiboa dira eta temperatura magnitude intentsiboa da.

Neurrien idazkera sinbolikoari dagokionez, intentsiboa izan edo estentsiboa izan ez da inolako desberdintasunik, baina, aditzaren komunztadurari dagokionez, bereizi egiten dira normalean; izan ere, magnitude intentsiboa singularrean jokatzen dira beti eta magnitude estentsiboa batzuetan singularrean eta besteetan pluralean, esamoldeen arabera.

2. NEURRIEN DEKLINABIDEA ETA JOSKERA

Aurreko atalean neurrien adierazpide sinboliko hutsari buruz aritu gara, eta ikusi dugunez, nazioarteko arauak betetzeko erabakia hartuz, arau horiek ikasi eta bete besterik ez dago. Horretan ez da arazorik sortzen, bizpahiru ñabardura izan ezik. Arazoak, ordea, neurri horiek euskarazko egituretan eta testuetan integratzean azaltzen dira (hots, irakurtzean eta testuen barruan idaztean), orduan euskarara egokitu behar baititugu, edota euskara bera egokitu behar baitugu ordura arte ohikoak izan ez diren esamoldeak sortzeko. Hain zuzen ere, bi arlotan agertuko zaizkigu problemak, batetik, deklinabide-atzizkiak gehitzen ditugunean eta, bestetik, deklinaturiko neurri unitatedunak esaldien barneko beste hitzakin lotzen ditugunean. Neurrien deklinabidea eta joskera izango dira, hortaz, euskaraz bereziki egokitu eta erabaki beharko ditugunak.

2.1. Neurrien deklinabidea idazteko arau orokorra

Zenbaki batek eta unitate-sinbolo batek osaturiko izen-sintagma deklinatu egiten da bere osotasunean, euskarazko izen-sintagmekin egin ohi den moduan (izatez, *zenbatzailea + izena* motako izen-sintagma da). Hortaz, idaztean, bada arau orokor bat, erabiltzaileen adostasuna bereganatu duena. Hain zuzen, arau hori da azken urteotan ohikoa izan dena eta *Ortotipografia liburu*an proposatzen dena, honako hau alegia: «*deklinabide-atzizkia sinboloaren*

ondoren idazten da, unitate-sinboloari marratxoz erantsita». Hona hemen zenbait adibide:

15 km-ra, 5 kg-ko, 3 N/cm²-tik, 7 kW-eko...

Arau horrek sortzen duen arazo bakarra, unitatearen izenaren amaierako letra dela-eta atzizkiari lotu beharreko *e* epentetikoa da, hots, 5 kg-ko eta 7 kW-eko kasuetan zergatik batean *-e-* idatzi eta bestean ez. Araua euskarazko deklinabidean dago, hitza bokalez edo kontsonantez bukatzen den hartu behar baita kontuan *e* epentetikoa satzeko edo ez sartzeko. Agerikoa denez, erantzuna ere bide beretik doa, zeren *bost kilogramo* denez, deklinatzean *bost kilogramoko* behar baitu, eta *zazpi kilowatt* denez, ordea, *zazpi kilowatteko* beharko baitu. Hortaz, honelaxe idatziko ditugu:

5 kg-ko baina 7 kW-eko

Horraino ados. Nolanahi den, arazoa sortzen da 1 zenbakiarekin. Izan ere, neurriaren balioa zenbaki horren bidez adierazten dugunean, alderantziz jokatzen baitugu neurria bere osotasunean idazteko eta irakurtzeko. Hain justu, lehenago 1.2. atalean azaldu dugunez, idazteko orduan nazioarteko araua beteko dugu, baina irakurtzeko orduan euskara arruntean erabiltzen den joskeraz baliatuko gara, hots:

«1 kg» idatziko dugu, baina «kilogramo bat» irakurriko dugu.

Beraz, zer jokabide hartuko dugu kasu horretan deklinabide-atzizkia gehitzean? Geure praktikan neurriak irakurtzean euskararen joskera erabiltzen dugunez, logikoa dirudi atzizkiekin ere era berean jokatzea. Eta horren arabera, «kilogramo bateko» esaten dugunez, «1 kg-eko» idatzi beharko genuke, *e* epentetikoa eta guzti, izatez *-eko* baita *bat* hitzari gehituriiko atzizkia. Hain zuzen, bertan puntu hau espresuki azaltzen ez bada ere, implizituki horixe da *Ortotipografía* liburuan proposatzen dena, horrelaxe agertzen baita testu barruko adibideetan, hala nola kasu hauetan:

Makila bakoitzak 50 cm-koa bada, zenbat makila sartuko dira 1 km-ean?

Kilo laurdenak 40 euro balio baditu, zenbat balio du 1 kg-ek?

5 € lituzke orduan, 1 €-en ordez

Nik neure zalantzak ditut erabaki horretan, baina bego, zeren, arau bat zein bestea erabaki, beti egongo baita antisimetriaren bat. Beraz, kasu horretan honelaxe idatzi beharko dira neurri deklinatuak:

1 km-ean, 1 kg-ek, 1 €-en, 1 cm-eko...

Honelatan, bada, orain arteko proposamenetan, ia-ia erabateko adostasuna dagoela esan dezakegu. Ikasmateriala idazten dihardugunok eta erabiltzai-leok ados gaude arau horiek betetzeko orduan. Dena den, hurrengo azpiatalean ikusiko dugunez, horrekin ez da kontua bukatzen; izan ere, unitatedun neurriak esaldietan kokatzean arazoak azalduko dira, eta joskerazko irtenbide

desberdinaren arteko zalantzak agertuko zaizkigu, esamolde estandarrak aurkitzeko orduan; zalantzak, esamoldeak euskara zuzen eta egokizkoak diren jai-kiteko, eta zalantzak, irtenbide egokienak aukeratzeko.

2.2. Joskerazko arazoak eta aukerak neurriak adierazteko

Ohiko esamoldeak era deklaratiboan egiten direnean –alegia, objektuen edo magnitudeen neurriak zein diren era zuzenean adierazi nahi dugunean–, zenbait eratako esamoldeak erabiltzen dira, jarraian adieraziko ditugunak.

Ene ustez, esamolde horiei dagokienez, bi motatako arazoak ditugu plan-teaturik: batetik, argitu beharra dugu ea esamolde horiek guztiak egokiak diren euskaraz edota horietako batzuk gramatikaren ikuspuntutik desegokiak diren, eta bestetik, erabaki egin beharko dugu ea horien arteko esamolderen bat bultzatzea eta nagusi modura finkatza komeni den (izatez, arlo jakinetan horietako batzuk nagusitzen ari direla dirudi). Gauzak horrela, ikasmaterialetan noizbait erabilitako erak sailkatuko ditut, aukerak zein diren kontuan hartzeko eta ondoren horien azterketa egiteko. Hona hemen esamoldeak sailkaturik:

- 1a Kalea 500 m luze da / (?) Kalea 500 m da (7)
- 1b Kalea 500 m-koa da
- 1c Kaleak 500 m du/ditu
- 1d Kaleak 500 m-ko luzera du
- 1e * Kaleak 500 m neurzen du (8)
- 2a Azalera 18 dm² da / Presioa 40 N/cm² baliokoa da
- 2b Azalera 18 dm²-koa da / Presioa 40 N/cm²-koa da
- 2c Gainazalaren azalerak 18 dm² balio du/ditu / Balbulako presioak 40 N/cm² balio du/ditu

Aurreko esamoldeetan, gramatika-izaeraz gain, fisikaren ikuspuntutik oso kontuan hartzekoa da hitzen semantika. Izan ere, esaldi horien subjektuak bi kategoria oso desberdinak dira. Horregatik, bi multzo nagusitan sailkatu ditut (1 eta 2 multzoak), bakoitzean kasu desberdinak konsideratuz. Preseski, lehenengo bost esaldietako subjektua neurrtua den objektuaren izena da (kasu honetan, *kalea*) eta posible da, neurria zehazteaz gain, neurri mota ere zehaztea; ostera, azken hiru esaldietako subjektua neurrik magnitudearren izen abstraktua da (*azalera, presioa*), hots magnitudearren izaera zehazturik dago lehen unetik. Beraz, semantikaren ikuspegitik, oso desberdinak dira esaldiak, baita fisikaren ikuspuntutik ere. Eta horrek desberdin egiten ditu baita joskerari dagokionez ere; esate baterako, hori dela eta, posible da lehenengo lau

(7) Kasu honetan, (?) ikurra aurretik jarritz, esaldi hori zalantzakotzat dudala adierazi nahi dut.

(8) Hemen, * zeinua jarritz, esamoldea desegokia dela adierazi nahi dut.

esaldietan (hots, 1 multzokoetan) magnitudeari buruzko erreferentzia gehigarria egitea, honelaxe hain zuen:

- 1a Kalea 500 m **luze** da / Kalea 10 m **zabal** da / Igerilekua 2 m **sakon** da
- 1b Kalea 500 m-koa da **luzean/luzeran**
- 1c Kaleak 500 m du **luzean/luzeran**
- 1d Kaleak 500 m-ko **luzera** du

Ordea, erreferentzia hori sobera dago azken hiru esaldietan, magnitudeara aipatzen baita (*azalera, presioa*), nahiz eta magnitudearen aurretik zein objekturi dagokion zehatz daitekeen (*gainazalaren azalera, balbularen/balbulako presioa*).

Ohar berezia merezi du bosgarren esamoldeak. Ene ustez, azken urteotan jendartean zabalduz doan laugarren esamolde hori desegokia da, erdaratiko kalko ez-beharrezko baten emaitza baita, geroago 4. atalean *neurtu* aditzari buruzko oharrak azaltzean aipatuko dudanez. Horregatik jarri diot * zeinua au-rrean, gutxienez zalantzakoa dela adierazteko.

Esandako bereizketa semantikoa kontuan izanda, joskerari dagokionez, zortzi egitura hauek erabiltzen dira (edo erabil daitezke) neurriak adieraztean:

- 1a. «*Objektuaren izena + neurria + (magnitudeari buruzko adjektiboa) + da*»
 - Kalea 500 m luze da.
 - (?) Kalea 500 m da
- 1b. «*Objektuaren izena + neurria + -(e)koa + da*»
 - Kalea 500 m-koa da
- 1c. «*Objektuaren izena ergatiboan + neurria + du/ditu*»
 - Kaleak 500 m du/ditu
- 1d. «*Objektuaren izena ergatiboan + neurria + -(e)ko + magnitudearen izena + du*»
 - Kaleak 10 m-ko zabalera du
- 1e. * «*Objektuaren izena ergatiboan + neurria + neurtzen du/ditu*»
 - * Kaleak 500 m neurtzen du/ditu
- 2a. «*Magnitudearen izena + neurria + (baliokoa) + da*»
 - Presioa 40 N/cm² da
 - Presioa 40 N/cm² baliokoa da
- 2b. «*Magnitudearen izena + neurria + -(e)koa + da*»
 - Azalera 18 dm²-koa da
 - Presioa 40 N/cm²-koa da
- 2c. «*Magnitudearen izena ergatiboan + neurria + balio du/ditu*»
 - Gainazalaren azalerak 18 dm² balio du/ditu
 - Presioak 40 N/cm² balio du / * Presioak 40 N/cm² du (!!!)

Aurreko bereizketa argigarria gerta daiteke, sarri euskaraz «jatorragotzat» hartzen den esamoldearen izaera kontuan hartzen denean. Esate baterako, *Ortotipografia* lanean -(e)ko atzirkirik gabeko forma erabilienak aurkezten ditu, kasu guztietan *Orotariko Euskal Hiztegi*ko corpusetik harturiko adibideak aipatuz. Dena den, adibide horiek aurreko irizpidearen arabera aztertuz gero, guztiak lehenengo motakoak direla konturatuko gara; alegia, guztien egitura 1a motakoa da. Hots, objektuaren izena da esaldiaren subjektua (nahiz eta kasu batzuetan elipsia egiten den) eta esaldian magnitudearen izaerari dagokion adjektiboa (edo erreferentzia egiten duen hitza) azaltzen da. Hona hemen liburu horretan aipaturiko adibideak (letrakeria lodia guk jarritakoa da):

- 380 metro **luze** zan eta 290 metro **zabal** (Anabitarte)
- amabi-amalauna metro **luze** (Erkiaga)
- ogei bat metro **luze** / bazan hamasei metro **luze** (Munita)
- Zenbat legua **bide** egin biar dozak? (Otxolua)
- 24 ordutan 20 legua **bide** egin (Orixe)
- bost legua **bide** baizik ez zegoan (Lardizabal)
- zortzi legua **bide** dagoelarik batetik bestera (Iztueta).

Zer esanik ez, esamolde hori euskara onekoa da, «jatorra» nahi bada, baina arazoak ditu mota desberdinak magnitudeetara hedatzeko, ez baitago argi zein izan daitekeen magnitudeari dagokion erreferentziazko adjektiboa edo hitza. Izan ere, aurreko esaldiak aztertuz kontura gaitezkeenez, kasu guztietan aipatzen den magnitudea *luzera* da (analisi dimentsionalean, [L]). Horregatik erraz egiten zaigu erreferentzia (*luze, zabal, sakon, bide, garai...*) aurkitzea (9). Baina zer erreferentziazko hitza erabil ote dezakegu beste edozein magnitude fisiko adierazteko, kasurako, azalera, bolumena, presioa, indarra, erresistentzia elektrikoa... adierazteko? Ez dirudi hortik irtenbiderik dagoenik. Eta ez pentsa eguneroko bizitzan gutxi erabiltzen diren edo fisikaren arloan soilik erabiltzen diren magnitudeez ari garenik. Esate baterako, hor dugu aditzaren ikuspuntutik ere hainbat arazo sortzen dizkigun *pisua*. Zer adjektibo erabili beharko genuke *pisua* adierazten duen esamoldean? Honelaxe esan beharko ote genuke?

- 1a Mikel 70 kg **pisu** da (10) / Mikel 70 kg **astun** da (??) / Mikel 70 kg da (!!)

(9) Angelu lauak ere mota honetako unitateak dira. Hain zuzen, «angelu hori 45° **zabal** da» esan daiteke, angeluak planoak harturiko eskualdearen «zabalera» adierazten baitu. Dirudinez, esamolde hori magnitude geometriko linealen kasuan aplika daiteke.

(10) Jazinto Iturbe adiskideak berriki informatu didanez, *Herria* aldizkarian behin baino gehiagotan azaltzen dira mota horretako esamoldeak. Hona hemen, adibidez, berak bidalitako bi adibide:

Txibi erraldoi horrek zazpi metra pasako zabaldura ukanki eta 104 **kilo pisu**. Holakoak Asturietako itsas-aldean kausitzen dira baina... («Kostaldeko berri», 2001-XI-1, 2. or.) ...alimaleko itsas-aingira, mota hortako arrain guti ikusten baita hein hortakoa denik! Pentsa, 38 **kilo pisu**, ez baita harritzeko holako arraina ezin menperatuz... («Kostaldeko berri», 2004-IV-21, 2. or.)

Nahiz eta lehenengoa egokia izan daitekeen (baina pisuaren kasurako soilik), ziur asko, kasu horretan bestelako esamoldea aukeratuko genuke, adibidez hauetariko bat:

- 1b Mikelek 70 kg du/ditu
- 1d Mikelek 70 kg-ko pisua du
- 1e * Mikelek 70 kg pisatzen du/ditu
- 2b Mikelen pisua 70 kg-koa da

Itxura batean, gaur egun, 1e motako esamoldea lekua irabazten ari da jendearen ahoan, nahiz eta, 4. atalean ikusiko dugunez, kalko desegokitzat harzen dugun; hortaz, baztertzekoa.

Esandakoaren arabera, ene ustez, soluzio estandarra(k) proposatzeko orduan, oso kontuan eduki beharko dugu esamoldearen hedagarritasunerako ahalmena. Hain zuzen ere, horixe baita 1a motako egiturak duen arazo nagusia –luzeraz kanpoko magnitudeetarako hedagarria ez izatea, alegia–, eta ziurrenik ere horrexegatik saiatu dira erabiltzaileak bestelako esamoldeak biltzen, edozein magnituderen kasuan baliagarriak izan daitezkeenak.

Zernahi gisaz, aurreko esaldiak ez dira soilik esaldi nagusi modura agertzen. Gehiago oraindik, ikasmaterialetako testuetan gehienetan menpeko esaldi modura agertzen dira, bereziki problemen enuntziatuetan, eta horrelakoetan alderantzizko ordenako esamoldeak erabiltzen dira. Honako hauek, preseski:

- 1a. «Neurria + (*magnitudeari buruzko adjektiboa*) + den + *objektuaren izena*»
500 m luze den kalea / (?) 500 m den kalea
- 1b. «Neurria + -(e)ko + den + *objektuaren izena*» / «Neurria + -(e)ko + *objektuaren izena*»
500 m-ko den kalea / 500 m-ko kalea
- 1c. «Neurria + du/dituen + *objektuaren izena*» / «Neurria + -(e)ko + *objektuaren izena*»
500 m duen/dituen kalea / 500 m-ko kalea
- 1d. «Neurria + -(e)ko + *magnitudearen izena* + duen+ *objektuaren izena*» / «Neurria + -(e)ko + *magnitudearen izena* + -(e)ko + *objektuaren izena*» / «Neurria + -(e)ko + *magnitudearen izena* + -dun + *objektuaren izena*»
10 m-ko zabalera duen kalea / 10 m-ko zabalerako kalea /
10 m-ko zabaleradun kalea (11)

(11) Deklinabidean sortzen diren -ko atzizkiaren errepikapenak ekiditeko, sarri -ko eta -dun atzizkiak konbinatzeten dira hitzen segidetan. Esate baterako, «**buruko ile luzedun** neska», «**elurezko** esku **zuridun** panpina». Honetaz, M. Azkaratek eta P. Altunak 1992an argitaraturiko lana kontulta daiteke: «-ko/-dun atzizkiez», Iker 6. Euskaltzaindia.

- 1e. * «*Neurria + neurten duen+ objektuaren izena*»
 * 500 m neurten duen kalea
- 2a. «*Neurria + (baliokoa) + den + magnitudearen izena*»
 40 N/cm² baliokoa den presioa / (?) 40 N/cm² den presioa
- 2b. «*Neurria + -(e)ko + magnitudearen izena*» /
 «*Neurria + -(e)koa + den + magnitudearen izena*»
 18 dm²-ko azalera / 18 dm²-koa den azalera
 40 N/cm²-ko presioa / 40 N/cm²-koa den presioa
- 2c. «*Neurria + balio duen + magnitudearen izena*»
 18 dm² balio duen azalera / 40 N/cm² balio duen presioa

Dena dela, eguneroko praktikan ikusten dudanez, irakaskuntzako erabil-tzaileen artean kasu honetan joera dago perifrasiaiak saihesteko, eta aditzik gabeko formak erabiltzeko, bereziki hauek:

- 1b/1c. 500 m-ko kalea
 1d. 10 m-ko zabalerako kalea / 10 m-ko zabaleradun kalea
 2b. 18 dm²-ko azalera / 40 N/cm²-ko presioa

Ikus daitukeenez, kasu guztietan -(e)ko atzizkiaren bidezko esamoldeak hobesten dira praktikan. Horrek ez du esan nahi bestelako esamoldeak ere era-biltzen ez direnik, eta baldintza jakin batzuetan hobestekoak ez direnik.

Ikasmaterialaren prestakuntzarako aholkuak ematen hasita gaudenez (aholkuak entzuteko inor badago, behintzat), badirudi egokia litzatekeela esa-molde horien estandarizaziorako erabakiak hartzea edo gomendioak ematea,, testuen idazleek eta erabiltzaileek zer egin jakin dezaten. Nik neuk esango nuke esamolde guztiak dutela beren lekua euskara estandarrean, 1e motako esamoldeek izan ezik; horiek kalko desegokitzat hartuko nituzke, eta ahalegi-na egingo nuke ikasmaterialetatik kentzeko (besterik da, erabiltzaileen artean erabaki hori praktikan kontuan hartuko ote den). Halaber, alde batera utziko nituzke (?) simbolekin markaturiko esamoldeak.

Dena den, hedagarritasunaren printzipioa kontuan hartuta, agian esamol-derik malguenak 1b, 1d, 2b eta 2c esamoldeak dira esaldi nagusietan, eta 1b, 1d eta 2b esamoldeak menpeko esaldien kasuan. Alegia, esaldi nagusietan esa-molde hauek:

- 1b Kalea 10 m-koa da
 1d Kaleak 10 m-ko zabalera du / Balbulak 5 atm-ko presioa du
 2b Presioa 40 N/cm²-koa da / (?) Presioa 40 N/cm² da
 2c Presioak 40 N/cm² balio du

eta menpeko esaldietan honako hauek:

- 1b 10 m-koa den kalea / 10 m-ko kalea
- 1d 10 m-ko zabalera duen kalea / 10 m-ko zabaleradun kalea
5 atm-ko presioa duen balbula / 5 atm-ko presiodun balbula
- 2b 5 atm-ko presioa

Horrek ez du esan nahi besteak erabili behar ez direnik, baizik eta auke-ratutako esamoldeak magnitude fisiko guztien kasuan erabil daitezkeela. Hor-tik dator praktikotasuna; baita nire proposamena ere. Edonola ere, gai hau gehiago eztabaидatzeko premia dagoela uste dut, eta proposamen hauek abia-puntu egokia izan daitezke horretarako, gomendioak ahalik eta gehien zehaz-teko bidean.

2.3. Irakurbide lineala vs. irakurbide analitikoa (12)

Normalean, unitate bakunen kasuan ([A] motako unitateak) ez da arazo berezirik sortzen, eta aski da aurreko azpiatalean adierazitako jarraibideak kon-tuan izatea. Unitate konposatuak direnean, ordea, problemak sortzen dira uni-tatearen beraren irakurbidea esaldi barruan integratzeko (bereziki, [A]/[B] eta [A]/[B]-[C] motako unitateen kasuan). Arazoa nolakoa den konturatzeko, bi adibide hauek hartuko ditugu abiapuntu modura:

- 10 m/s-ko abiadura
- 40 N/cm²-ko presioa.

Lehenengoaren kasuan, irakurbide analitiko bat eta bi irakurbide lineal ditugu aukeran, honako hauek hain justu:

- 10 m/s-ko abiadura → segundoko hamar metroko abiadura (irakurbide analitikoa)
- hamar metro segundoko(ko) abiadura (irakurbide lineala – I)
- hamar metro zati segundoko abiadura (irakurbide lineala – II).

Lehenak euskarazko joskera jatorrarekin jokatzen du, eta, agian horrega-tik, kasu horretan ez da arazo handiegirik sortzen, lehenago 1.3.2.2. azpiata-lean aipaturiko linealtasunaren araua hankaz gora uzten duela izan ezik. Hain zuzen, *Ortotipografía* liburuan irakurbide analitikoaren aldeko apostua egiten

(12) Zalantza izan dut izendapen hauek aukeratzeko orduan. «Irakurbide lineala» erabili or-dez, agian, «irakurbide trinkoa» edo «irakurbide teknikoa» erabil daiteke, zeren horrekin adiera-zti nahi baita teknikan eta teknikarien artean modu trinko eta praktikoan adierazi nahi dela unita-tea; hots, ez hainbeste gramatikaren legeen arabera, sinboliogiai markatzen duen bidetik baizik. Bestalde, «irakurbide analitikoa» erabili ordez, «azalpenezko irakurbidea» ere erabili izan dut inoiz; izan ere, irakurbide hori azalpenak ematean erabiltzen baita, unitatearen esanahia esplika-tu nahi denean.

dela dirudi, gutxienez tartean deklinabideko atzizkiak daudenean, honako testu honetatik ondoriozta daitekeenez:

- Honela irakurri behar dira abiaduraren kontuak:

Zenbat galderari dagokionean (hots, absolutiboa), 6 m/s irakurtzeko, bietara esan daiteke: «segundoko sei metro» nahiz «sei metro segundoko». Berdin berdin jokatuko da km/h sinboloarekin: 100 km/h «orduko ehun kilometro» nahiz «ehun kilometro orduko».

Neurri-izen horiek deklinabide-atzizkia daramatenean, ordea, ez dago irakurketaren ordena aldatzeko aukerarik. Honela irakurri behar dira: 6 m/s-tik «segundoko sei metrotik», 4 m/s-ra «segundoko lau metrora», 100 km/h-an «orduko ehun kilometroan»...

Jakina, *zenbateko* galderari dagokionean, *-e(ko)* erantsi behar zaio: 6 m/s-ko abiadura «segundoko sei metroko abiadura» da, eta abar.

(*Ortotipografia*, 42-43. or.)

Honaino aipamena. Dena den, ene iritziz, lan horretan salbuespenezko tratamendua ematen zaio *abiadura* magnitudeari, alde batera utziz problema bera dutela [A]/[B] eta [A]/[B]-[C] motako unitate guztiak. Bestalde, esan gabe baina, irakurbide analitikoaz ari direla uste dut; eta irakurbide linealaren posibilitatea ez dutela konsideratzen. Ostera, uste dut magnitude guztientzako irtenbide komuna bilatzen saiatu behar dela, salbuespenezko irtenbideak kasu bereziatarako utziz; horregatik, irtenbide lineala erabiltzea komeni dela uste dut, mota bereko unitate guztien kasurako hedagarria delako hain justu. Eta horrelaxe planteatzen dut, jakin arren abiadura bizitza arruntean ageri den magnitudea dela, eta horregatik kasu horretan salbuespenea ere egin beharko dela, agian. Dena dela, erabakiaren irtenbidea irakurbide lineala eta irakurbide analitikoa, biak, onartzetik etor daiteke, testuaren sortzailearen eskuetan utziz noiz irakurbide lineala erabili eta noiz analitikoa, esamoldearen korapilotasuna kontuan hartuta.

Preseski, bigarren adibidearen kasuan, irakurbide analitikoa korapilatsuaga da (baita kontzeptualki ere) eta bi irakurbide linealetatik badirudi bigarrrena dela arau modura edozein kasutan errazen moldatzten dena, alegia, hiru hauetako azkena:

$$\begin{aligned} 40 \text{ N/cm}^2\text{-ko presioa} &\rightarrow \text{zentimetro karratu bakoitzeko } 40 \text{ newtoneko presioa} \\ &\text{berrogei newton zentimetro karratuko(ko) presioa} \\ &\text{berrogei newton zati zentimetro karratuko presioa.} \end{aligned}$$

Nik neuk bigarren motako irakurbide linealaren baliagarritasuna praktikan egiaztatu dut edonolako unitate konposatuak erabiltzean. Uste dut soluzio ona dela, beti ere kontuan izanik eremu teknikoan ari garela (ahaztu gabe irakurbide analitikoa, noski, egokia eta argigarria denean). Horregatik, horixe proposatzen dut irakurbide tekniko modura unitate konposatuuen ka-

suan. Praktikan esamolde malgua dela adierazteko hona hemen zenbait adibide:

10 m/s-ko abiadura	→ 10 metro zati segundoko abiadura
40 N/cm ² -ko presioa	→ 40 newton zati zentimetro karratuko presioa
11,5 kg/dm ³ -ko dentsitatea	→ 11,5 kilogramo zati dezimetro kubikoko dentsitatea
8,854·10 ⁻¹² C/(V·m)-ko permitibilitatea	→ 8,854·10 ⁻¹² coulomb zati volt bider metroko permitibilitatea.

Gainera, bada oraindik erabili gabeko arrazoi bat, irakurbide linealaren alde egotera bultzatzen nauena, esaldiaren kontzeptuaren azalpenaren zehaztuna, hain zuzen. Azal dezadan puntu hau astiroago, baina ez euskararen ikuspegitik, fisikaren ikuspegitik baizik. Horretarako, har ditzagun berriro ere aipaturiko lehenengo bi adibideak, eta analiza ditzagun kontzeptualki sorturiko irakurbide analitikoak. Hauexek, preseski:

10 m/s-ko abiadura	→ segundoko hamar metroko abiadura
40 N/cm ² -ko presioa	→ zentimetro karratu bakoitzeko 40 newtoneko presioa.

Euskararen ikuspegitik duten zuzentasuna ahantzi gabe, ene ustez, dese-gokiak dira kontzeptualki, azaldu behar dutenaz bestelako kontzeptua adierazten baitute. Izan ere, fisikari dagokionez kontzeptua zuzen adieraztekotan, honako esamolde hauek erabili beharko genituzke:

10 m/s-ko abiadura	→ segundoko hamar metroko desplazamendua
40 N/cm ² -ko presioa	→ zentimetro karratu bakoitzeko 40 newtoneko indarra .

zeren, esaldiak analizatzuz, 10 m/s-ko abiaduran joatean «hamar metroko *desplazamendua*» (ez *abiadura*) gertatzen baita segundo bakoitzean eta «40 newtoneko *indarra*» (ez *presioa*) baita zentimetro karratu bakoitzari dago-kiona. Beraz, azalpen teknikoa emateko, ondo analizatu behar da kontzeptua, gero akats teknikorik ez egiteko, eta horrek esamoldearen desitxuraketa eka-rriko lezake, esamoldearen eraketarako bi oztopo gehituz: batetik, denbora guztian egon beharko genuke magnitudearen definizioa ematen (magnitudea definitzen edo «azaltzen») eta hori aspergarria litzateke; eta bestetik, desitxuratu egingo genuke esamoldea eta ez genuke argi izango zein den magnitudea (alegia, *abiadura* esan ordez, *desplazamendua* esan beharko genuke, eta *presioa* esan ordez, *indarra*). Ez dut uste bide egokia denik. Horrexegatik, are gehiago gomendatuko nuke esamolde lineala, teknikaren arloan gabiltzan kasu guztiatarako.

2.4. Neurrien balioa ezagutzeko galderak

Puntu honetara iritsita, interesgarria izan daiteke neurri-esamoldeak atze-tik dituzten galderak zein diren ikustea eta horien zuzentasun eta egokitasu-

nari buruzko zalantzak argitzea. Horretarako, bide ona izan daiteke lehenago 2.2. azpiatalean azaldutako sailkapenaz baliatzea, esamolde bakoitzari zein galdera dagokion finkatzeko.

2.4.1. Galderak egiteko hainbat aukera

Lehenago egindako sailkapenean oinarriturik, esamolde bakoitzaren atzean dagoen galdera zein den ikus dezakegu. Hara:

1a. Kalea 500 m luze da	Zenbat metro luze da kalea?
(?) Kalea 500 m da	(?) Zenbat da kalea?
1b. Kalea 500 m-koa da	Zenbat metrokoa da kalea?
	Zenbateko da kalea?
1c. Kaleak 500 m du/ditu	Zenbat metro du/ditu kaleak?
1d. Kaleak 10 m-ko zabalera du	Zer zabalera du kaleak?
	Zenbat metroko zabalera du kaleak?
	Zenbateko zabalera du kaleak?
1e. * Kaleak 500 m neurtzen du/ditu	* Zenbat neurtzen du kaleak?
2a. Presioa 40 N/cm ² da	Zenbat da presioa?
	Zein da presioa?
Presioa 40 N/cm ² baliokoa da	Zer baliokoa da presioa?
2b. Azalera 18 dm ² -koa da	Zenbat dm ² -koa da azalera?
	Zenbateko da azalera?
	Zenbateko da azalera dm ² -tan?
2c. Presioak 40 N/cm ² balio du	Zenbat balio du presioak?

Kasu batzuetan eztabaidatzeko da ea zein den benetan azpian dagoen galdera, esate baterako, 2b esaldiko kasuan. Esan nahi baita, ea galdera «zenbat dm²-koa» den ala «zenbateko» den ala «zenbateko den dm²-tan». Nik neuk lehenengo aukera hobesten dut, pentsatuz «zenbateko» horrek bestelako erabilera ere baduela euskaraz, 2.4.3. azpiatalean aipatuko dudan bezala.

Hortaz, hainbeste posibilitate daude. Dena den, testu teknikoen praktikan badirudi horietako batzuk nagusitzen ari direla, lehenago ere aipatu dugun bezala; preseski 1c, 2b eta 2c motakoak. Zer esanik ez, 1a forma ere erabiltze-ko da, baina bere testuinguru mugatuan. Zernahi gisaz, nik neuk aukera modura utziko nituzke guztiak, kalko desegokitzat dauzkadan 1e motakoak bazterturik.

2.4.2. Zenbat metro luze? Zenbat kilo irin? Zenbat litro ur?

Esamolde hauek tradizio luzea dute euskara. Hala ere, erabilera mugatua dute, zeren, lehenago ere esan dugunez, magnitudetako jakin batzuetan bakanrik erabil baitaitezke. Horri dagokionez, interesgarria da konturatzea nolakoak diren esamolde hauetan agertzen diren magnitudetako fisikoak. Preseski, testuetan agertzen diren adibideak aztertutik ikusten denez, eguneroko bizi-tzako neurriekin zerikusirik dutenak dira guztiak: luzerak, azalerak eta angeluak batetik, eta masak (edo pisuak) eta edukierak bestetik.

Gainetik eginiko begirada batean bi esamolde horiek egitura berekoak direla dirudien arren, sakonago begiratuz, bi motatakoak direla kontura gaitezke. Izan ere, *zenbat metro luze?* motako esamoldeetan neurriarekin batera neurtua den objektuaren kualitate bati dagokion adjektibo bat (*luze, zabal, sakon...*) agertzen da. Ostera, *zenbat kilo irin?* motako esamoldeetan materialaren izena edo substantzia-izena (*irin, ur...*) agertzen da, era mugagabea. Horretan bereizten dira, nahiz egitura analogoa duten (13).

Lehen motatakoak objektu baten magnitudetako geometrikoei buruzkoak dira (luzerak, gehienbat). Gainera, esamolde horietan beti agertzen da objektu bat, zeinari buruzko neurria adierazten den. Hona hemen zenbait adibide, galderaren erantzunari dagozkionak:

- Kalea 500 m luze da
- Bidea 10 m zabal da
- Igerilekua 2 m sakon da.

Hauxe da esamolde horien egitura:

Objektuaren izena + neurria + (magnitudeari buruzko adjektiboa) + da.

Ikus daitekeenez, 2.2 atalean azterturiko 1a motako esamoldeari dagozkio, eta han esandakoak aplika daitezke zuzenean.

Bigarren motatakoak materialen kantitateekin erabiltzen dira, masa/pisuak eta bolumenak (alegia, magnitudetako estentsiboekin) adierazteko bereziki, zer materialen kantitateak neurtu diren espresuki azalduz. Zoritzarrez, hori dela eta, ez dirudi esamolde horiek hedagarriak direnik bestelako magnitudetako kasuan (are gutxiago magnitudetako intentsiboen kasuan). Nolanahi den, bigarren motako esamolde horiek erabilera oso zabala dute zientziaren arlo jakinetan, hala nola

(13) Honetaz, ikus liburu hau: Zabala, I. eta Odriozola, J. C., *Izen-sintagma*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua, Leioa (1992). Aztertzen ari garen gaiari dagokionez, bereziki interesgarria da liburu horretako 2.1. azpiatala, zeinean zenbatzaileek izen zenbakariekin eta izen ez-zenbakariekin duten erabilera aztertzen baita, *bi litro ur* eta *bi zentilitro azido sulfuriko* erako esamoldeak aipatuz.

kimikan, zeren pisuak (14) eta edukierak behin eta berriro adierazten baitira gai kimikoen konposizioak aipatzen direnean. Hona hemen zenbait adibide:

30 g amonio nitrato 100 ml uretan disolbatu dira

500 l aire lehor

9 g helio, 12 g karbono dioxido eta 20 g nitrogeno dituen nahastea.

Bigarren motako esamolde horien egitura beti da honelakoa:

zenbakia + unitatearen sinboloa + materialaren izena

eta gehienetan mugagabeen deklinatzenean dira (15).

Bestalde, kontuan hartu behar da neurria biltzen duen esamolde osoa izen-sintagma dela, eta multzo osoak hartzen duela deklinabide-atzizkia, honako adibide hauetan ikus daitekeen bezala:

[100 ml ur]eten disolbatu dira

[5 kg sagar]rek [3 kg madari]k adina balio dute.

Preseski, izen-sintagma horiek nabarmenzeko, aurreko adibideetan koxetxe barruan bildu ditugu, deklinabide-atzizkia koxetetik kanpo jarri.

Beraz, baldintza horietan guztiz egokiak dira esamolde horiek, eta, inolako zalantzak gabe, erabili beharrekoak.

2.4.3. Zenbatekoa da torlojua?

Lehenago *zenbat metroko/zenbateko* bikoteari buruz esandakoak gorabehera, teknikan bada kasu berezi bat zeinean «*zenbateko*» galdera egiten den zuzenean (16). Hain zuzen ere, kontuan izan behar da teknikaren arloan hainbat elementuren neurriak estandarizatuta daudela, zehazkiago esateko, DIN edo ISO arauen kasuan gertatzen den legez. Arau horiek kontuan hartuz, neurri jakineko objektuak fabrikatzen dira bakarrik; esate baterako, torlojuen ka-

(14) Zehatzago esanda, masak dira, baina ohituzaz pisutxat hartzen dira.

(15) Hemen bada hizkuntza arrunteko zalantza bat, azken batez problema bera planteatzen duena. Hain zuzen, *hamar zaku patata* badiogu, *zaku* hitza unitate modura erabiltzen dugu («*zakubete*» esan dezakegu, unitatea dela azpimarratzeko), *hamar zaku bete* (hamar zaku patataz beteak edo patataz beterikoa hamar zaku) baita pataten kantitatea, *hamar litro ur* esaten den bezala. Baina *patata-zaku* hitz konposatura ere erabil dezakegu, *hamar patata-zaku* esanez, espreski patataz betetzeko zakuak direla adieraziz, eta ez kafez betetzekoak adibidez. Beraz, aukera bikoitz dago, zehazki zer adierazi nahi den azpimarratzeko. Gauza bera gertatzen da *ardo-botila / botila bat ardo, kafe-ontzia / ontzi bete kafe, gallleta-paketea / bi pakete galleta*, eta antzekoekin, aukera zein den kontuan hartuta, hots, objektu modura ala unitate modura erabiltzen den, hurrenez hurren. Labur esanda, ene ustez, bi aukerak daude ondo, egoera eta adiera egokian erabiliz gero.

(16) Erabilera berezi honetaz ohar interesgarria egin zuen I. Azkunek, *neurtu aditzari buruz* aurkezturiko komunikazioan (ikus 3. oharreko erreferentzia).

suan 1,6; 2; 2,5; 3; 4... milimetroko diametroak dituzten torlojuak fabrikatzen dira, eta ez 1,8 milimetroko diametrokoak. Era horretan eginez, fabrikatzailen desberdinek eginiko piezak munta eta truka daiteke, eta horrek hainbat abantaila dakarta praktikan makineterako errepidetako piezak prestatzeko. Hortaz, egokia da «*zenbatekoa da torloju hori?*» galdeztzea, eta horixe da, izatez, kasu horretan nagusitzen den joera. Horregatik, neurri jakineko objektuen kasuan, alegia, neurri estandarrak edo arautuak dituzten objektuen kasuan, «*zenbateko?*» galdeztzea proposatuko nuke eta horri dagozkion formak bultzatzea, lehenago 2.4.1. azpiatlean proposaturiko 2b. galderaren bidetik, hots:

2b torloja 4 mm-ko da	Zenbateko da torloja? (17).
-----------------------	-----------------------------

Zer esanik ez, horrek ez du esan nahi lehenago proposaturiko aukerak erabat baztertzeakoak direnik, eta egitura hori eta galdezko era hori desegokiak direnik bestelako neurri estandarizatu gabeko kasuan. Hain zuzen, nik neuk bere horretan utziko nituzke 2b motako esamolde guztiak aukeran, zerren praktikan oso baliagarriak izaten baitira hainbat zirkunstantziatan. Honelaxe:

2b Azalera 18 dm ² -ko da	Zenbat dm ² -ko da azalera? Zenbateko da azalera? Zenbateko da azalera dm ² -tan?
--------------------------------------	---

Dena den, estandarizatu gabeko piezen neurriei buruz galdeztean, «*zer/zein neurriko da pieza hori?*» galdetuko dugu ziurrenik.

Laburbilduz, neurri jakineko objektuen kasuan, alegia, neurri estandarrak edo arautuak dituzten objektuen kasuan, guztiz egokia da «*zenbateko?*» galdeztza, baina bestelako kasuetan «*zer/zein neurriko?*» edo «*zenbat milimetroko?*» den galdeztza izango da beharbada normalagoa, nahiz eta azken kasu horretan ere «*zenbateko?*» forma ere baliagarria izango den praktikan.

2.5. Argitu beharreko zenbait zalantzak

Deklinabideari eta joskerari buruzko atal hau osatzeko, zalantzazko jokamolde batzuk aipatu nahi nituzke, galdera modura plazaratuz, erantzunak eta gomendioak gehiago argitu beharrekoak direlakoan.

(17) Nolanahi den, torlojuen kasuan esamoldeak askoz konplexuak izan daitezke praktikan, zerren diametroaz gain bestelako ezaugarriak ere adierazi nahi izaten baitira askotan, mota honetako segidak sortuz: «4 mm-ko diametroa, 25 cm-ko luzera, hari metriko eta buru hexagonalak dituen torloja». Izan ere, torlojuen kasuan kontuan hartu beharreko ezaugarri bakarra ez da diametroa, horrez gain kontuan hartu behar izaten baitira luzera eta hari-mota ere, besteren artean. Hori dela eta, batzuetan egokiagoa da informazioa beste era batean adieraztea, honelaxe adibidez: «Behar dugu torlojuaren ezaugarriak hauexek dira: diametroa: 4 mm, luzera: 25 cm; haria: metriko; burua: hexagonal».«

2.5.1. Abiaduran joan / abiaduraz joan / abiadurarekin joan

Puntu honi dagokionez, *Ortotipografia* liburuan proposamen zehatza dago. Preseski, honelaxe dio testuak:

Ikasmaterialetarako, *halako abiaduran* egitura hobesten eta gomendatzen dugu «ibili, joan» eta gisako aditzekin erabiltzeko; eta ez *halako abiaduraz* forma.

Dena dela, ene ustez, esamolde hori egokitzat harturik ere, ez dut uste baztertzeko denik bigarren forma. Badakit *abiaduran joan* forma dokumentatuta dagoela, adiera berarekin erabiltzen den *abiada* hitzari dagokionez gutxienez, baina oker ez banago, orain arteko testuetan badira halaber hainbat kasu *abiaduraz* eta *abiadurekin joan* forman idatzitakoak. Hain zuzen, nire zalantza *Orototipografian* hobetsitako egituraren hedagarritasunari buruzkoa da, kasurako pentsatuz ea modu berean joka dezakegung *abiadura* magnitudearekin batera azaltzen den *azelerazio* magnitudearekin ere. Egia esanda, konzeptualki, gogor egiten zait *azelerazioan joatea/ibiltzea* (ez dut uste egokia denik); ostera, askoz ere naturalagoa ikusten dut *azelerazioarekin/azelerazioaz joatea/ibiltzea*. Horregatik uste dut bi forma horiek ez direla besterik gabe baztertzekoak. Labur esanda, puntu hori gehiago aztertu behar delakoan nago, soluzio orokorreir irteera emate aldera.

2.5.2. Komunztaduraren inguruko zalantzak

Neurri-esamoldeek zenbakiak aurrean dituztenez, zalantza sortzen zaigu batzuetan aditzaren komunztadura singularrean ala pluralean egin behar du gun. Kontu hau hizlariaren jatorrizko euskalkiarekin loturik dago beharbada, eta horregatik soluzio bikoitza onartzea izan daiteke irtenbiderik egokiena. Dena den, zalantza modura planteatzen dudanez, zenbait kasu aurkeztea eta eztabaidea irekitzeko deia zabaltzea, besterik ez dut egingo. Zein komunztadura hobetsi behar da kasu hauetan?

Hamar kilo irin dugu/ditugu
 Hogeit litro ditugu / Ontziak hogeit litro ur dauka/dauzka
 Aurrekontua 1.000 euro da/dira
 Kiloak 1.000 g du/ditu
 Autoak 12.000 euro balio du/ditu
 Zenbat metro du/ditu hektometroak?

Adibideen zerrenda nahi adina luza daiteke. Kontua da, ikasmaterialak idazteko orduan gomendio argia eduki behar dela eskura, eta horretan Euskaltzaindiak erabakiren bat hartu beharko lukeela, agian. Dena den, nire ustez, gomendio garbirik ez dagoen bitartean, bi aukerak onartu beharko lirateke, idazlearen ohituraaren arabera, beti ere kontuan izanik puntu honetan garrantzia izan dezakeela idazlearen jatorrizko euskalkiak.

2.5.3. Portzentaje motako unitateen deklinabidea

Euskaltzaindiak bestelakorik erabakitzetan ez duen bitartean, bistakoa da arau argia dugula, eta euskaraz % ikurra zenbakiaren aurretik idatzi behar dela, nazioarteko arauetan alderantziz egiten den arren. Bego horretan. Dena den, arau hori osatzeko bi puntu daude argitu eta erabaki beharrekoak, arauetan era-bakita egon ez arren *Ortotipografia* liburuan ere zehazturik datozenak: bata, sinboloaren eta zenbakiaren artean tarteak utzi ala ez utzi erabakitzean datza; bestea, ehunekobesteen komunztadurari buruzkoa da.

Liburu horretan esaten diren ia guztiekin ados nago, horien artean tarteak uztearen aldeko gomendioarekin; baina bada puntu bat, gutxienez eztabaida-garritzat hartu beharko litzatekeena, eta hortaz, argitu beharrekoak.

Kontua da zenbait kasutan garrantzizkoa eta bereizgarria dela portzenta-jean adieraten den magnitudea zenbakaria ala zenbakaitza izatea. Hain zuzen ere, *Ortotipografia* liburuko 45. orrialdeko 5. puntuaren honelaxe dio:

Ehunekoak singularrean egiten du aditzaren komunztadura.

Ikasleen % 78k garaiz egin ditu lanak. Bezeroen % 57,32 pozik dago.

Sagarren % 31 kanpotik ekartzen dute. Gaixoen % 7ri gertatu zaio.

Oharra:

Testuinguru bereziren batean, pluraleko erreferenteak berera ekar dezake komunztadura.

Zuetariko %87k ondo gainditu du/duzue azterketa.

Zein bere hizkuntzan mintzatu zen/ziren hizlarien % 20.

Ikus daitekeeneez, nahiz eta lehen partean singularraren aldeko gomendioa egiten duen, bigarren partean aurretik egindako proposamenaren mugak aitor-tu beharrean egon da liburuaren egilea. Eta hor da arazoa.

Kontua da, arazo hori ez dela «testuinguru bereziren batean» soilik ager-tzen. Ene ustez, izena zenbakaria denean, egokia da halaber aditzaren komunztadura pluralean egitea; are gehiago, euskalkia edo euskara-moldea zein den, pluralean egitea da aukera egokiena. Horregatik, gutxienez, bi aukerak utziko nituzke, singularreko eta pluraleko, idazlearen senak agintzen duen arabera. Honelaxe hain justu:

Ikasleen % 78k garaiz egin ditu/dituzte lanak. Bezeroen % 57,32 pozik dago/daude.

Sagarren % 31 kanpotik ekartzen dute/dituzte. Gaixoen % 7ri gertatu zaio/zaie.

Komunztadurak pluralean behar duela (edo pluralean izan daitekeela) argiago ikusteko, konparazio simplea egin daiteke ehunekobesteen familia be-rekoak diren frakzioen esamoldeekin, horrelakoetan izenak zenbakariak di-

renean pluralean egin behar baita, honako esaldi honetan argi ikus daitekeen bezala:

Poltsa batean dauden 40 karameluetatik hiru hamarren marrubizkoak dira, bosten bat limoizkoak, hiru zortziren laranjazkoak eta zortziren bat mendazkoak. Zenbat karamelu daude zapore bakoitzeko?

Izan ere, ehunekobesteak izendatzailean 100 zenbakia duten frakzioen baliokideak dira izatez, hots:

$$\% 15 = 15/100 = \frac{15}{100}.$$

Alegia,

40 karameluetatik 3 = karameluen $3/40$ = karameluen % 7,5.

40 karameluetatik $1/5$ = karameluen $1/5$ = karameluen % 20.

Besterik da izena zenbakaitza denean, horrelakoetan ia gehienetan ego-kiagoa baita singularreko komunztadura egitea. Hori dela eta, ez da inolako arazorik azaltzen lehenago liburuan aipaturiko esamolde honetan:

Kontinentearen % 5 izotza da.

Hau da, kasu honetan komunztadura singularrean egiten da.

2.5.4. Zenbait kantitateren idazkera. Kilo(-)laurden, kilo(-)erdiak

Euskaltzaindiak aukera modura utzitako erabakien artean, gidoia jarri ala ez jartzearena ez da burukomin txikiiena ematen diguna. Zenbakien eta neurrien artean ere badira horrelako kasu batzuk, eztabaidearen premia dutenak. Hemen horrelako batzuk aipatuko ditut, nire iritzia gaineratuz, erreferentzia modura harturiko *Ortotipografía* lanean proposatzen direnekin bat ez datozenak:

- *Erdi, laurden* eta gisakoak. Argitu egin beharko litzateke zein kasutan osatzen duten hitz konposatura, eta horrekoetan *kilo-laurden*, *kilo-erdi* eta antzekoak idatzi beharko ote liratekeen. Ene ustez, hainbat kasutan oso argigarria da gidoi eta guzti idaztea; hortaz, egokiagoa.
- Antzoko arazoa gertatzen da multzokako kantitateak adierazten dituzten terminoekin. Hain zuzen, idazkerazko arazorik sortzen ez duten *hamarreko, ehuneko, milako* idatzi ondoren, *hamar milako/hamar-milako/hamarmilako, ehun milako/ehun-milako/ehunmilako, hamar milioiko/hamar-milioiko/hamarmilioiko...* eta gisakoak ditugu, matematikako ikasmaterialetan behin baino gehiagotan agertzen direnak. Ene ikuspuntutik, egokiena lotuta idaztea litzateke –hots, *hamarmilako, ehunmilako,...* eran– lehenago 1.3.3.2. azpiatalean *ehunekobeste, milakobeste...* hitzen kasuan proposatu dudan antzera.

3. DIRUA, NEURRI BEREZIA

Dirua magnitude berezia izanik, arazo espezifikoak azaltzen dira diruneurriak adieraztean. Kasu honetan ere adierazpide sinbolikoak agertuko dira (15 €, \$31, £23, adibidez); eta, unitatedun magnitudeekin gertatzen zen antzera, deklinabidearen eta joskeraren problematika erabaki beharko dugu (bai- ta komunztadurarena). Zer esanik ez, kasu honetan ere esamolde estandarrak finkatzea komeni da.

3.1. Idazkera eta irakurbidea

Lehenengo arazoa idazkera bera da. Hemen, nazioartekoarau bakarra baino gehiago, lurralteko bakoitzeko ohiturak daude, hots, lurralteko bakoitzean beren dirua nola adierazten duten. Dirua moneta-unitatetan adierazten denez, idazkera sinbolikoa du toki guztieta, eta batzuetan monetak ikur berezia dauka: € (euroa), pzt/pta (pezeta), FF (libera edo franko frantziarra) \$ (dolarra), £ (libra esterlina), ¥ (yena)... Hala ere, idazkeran aldeak daude batetik bestetara, batzuetan zenbakia aurretik eta banatuta idazten baita (3 pta, 5 FF, 15 €...) eta bestetan atzetik eta lotuta (\$7, £8...). Hortaz, kontuan izan behar da, halaber, zenbakien eta monetaren ikurraren artean tarterik uzten den ala ez. Gure gaur egungo monetari dagokionez –euroari dagokionez alegia–, lehenik zenbakia, ondoren tartea eta azkenik ikurra idazten dira, honelaxe:

15 €; 2.563,95 €

Bestalde, neurriari deklinabidea eransterakoan, lehenago unitateen adierazpide sinbolikorako onarturiko arauak bete beharko ditugu idazkeran, hots, € sinboloaren ondoren gidoia jarritza eta horren ostean deklinabide-atzizkiak jarritza. Era honetan:

15 €-ko salneurria.

1 €-ean saltzen dira.

Horrez gain, kontuan eduki behar izaten dira diruaren unitatearen azpi-multiploak; euroaren kasuan, *zentimoak* (ez dirudi egoki *ehunenak* esatea, nahiz eta matematikan horrela deritzen), hots, *euro-zentimoak*. Eta horretan ere era-baki beharreko puntu bat dugu, ikasmaterialetan behin eta berriro agertzen dena. Nola idatzi euro-zentimoen laburdura? Magnitude fisikoen arauari jarraituz, badirudi $c\epsilon$ idaztea (cm edo cg bezala) litzatekeela aukera ona, baina agian, Europako lurralteko batzuetan egiten den antzera, *cent* idatzi beharko litzateke, batasunaren izenean (euskal hitzen itxura emateko *zent* ere proposa daiteke). Ahantzi gabe laburdura horren ostean punturik jarri behar ez dela; ala bai? Hortaz, zein laburdura sinboliko aukeratu, horixe da lehenik erabaki beharrekoa.

Nolanahi ere, edozein aukera hartuta, irakurbideak ez du arazorik sortzen, beti ere zenbakia aurretik irakurritz, honelaxe:

15,45 € edo 15 € 45 cent hamabost euro (eta) berrogeita bost zentimo.

Bestalde, idazkerari dagokionez, erabaki beharrekoak litzateke *euro(-)zentimo* hitzaren kasuan gidoirik idatzi ala ez. Ene ustez, hobeto gidoiarekin.

3.2. Deklinabidean eta joskeran arautu beharrekoak (18)

Puntu honi dagokionez, badirudi nahiko adostasun zabala lortu dela deklinabideko kasuak eta esamoldeak finkatzeko. Hala ere, badira zenbait kontraesan eta zalantza, eskematikoki aipatuko ditudanak.

- Itxura batean, Euskaltzaindiak *Hiru kiloko haurra, lau hankako mahaia* izenburuko erabakia hartu ondoren, praktikan adostasun nahiko zabala lortu da diruaren kasuan mota honetako esamoldeak eratzeko:

Litroa hamar euroan saltzen da.

Hots, baztertu egin da «*litroa hamar eurotan saltzen da*» forma. Horrek berarekin dakarren zalantza, egin daitekeen «*zenbat euro(t)an*» motako galderari buruzkoa da. Nola behar du, «*zenbat euroan*» ala «*zenbat eurotan*»? Kontuan izan orain arte eurrez erabilitako «*zenbat dirutan*» forma.

- Eta galderetz hitz egiten ari garenez, aurreko galderaren forma laburtua gogoratu beharko genituzke, preseski *zenbatean* eta *zegan* formak:

Zenbatean saltzen duzu tomatea?

Zegan dago tomatea?

Ene ustez, forma horiei ere oniritzia eman beharko litzaike, eta auke-ra zabaldu ikasmaterialetan, bereziki ia erabat baztertua daukagun *zegan* formari. Hortaz, gogora dezagun Euskaltzaindiak onartuta daukala forma hori bere *Hiztegi Batuan*, hitz hauekin:

zegan *Bizk.* «*zenbatean, zenbat dirutan*»: *zegan erozi dituzu oilaskoak?*

Baina alferrekooa da onarpena, erabili ezean. Eta antz hartzen diot ez ote dugun hitz hori testu guztietatik baztertu.

- Bada beste egitura bat, deklinabideko kasu berezia eskatzen duena (genitiboa). Hona hemen zenbait adibide, *Ortotipografia* lanetik hartuak:

txakur-txiki baten karameluak

(18) Deklinabideari eta joskerari dagokionez, dirua neurri modura kontsideratuz sortzen diren arazoak modu bertsuan agertzen dira denbora neurri modura hartzean ere (alegia, denbora neurteko unitateak erabiltzean, hala nola *segundoa, minutua, ordua, eguna, hilabetea, urtea...*). Bestalde, kasu horretan aplikagarriak dira deklinabideari dagokionez Euskaltzaindian erabakitako bereizketa hirukoitzak (hiru urteko ardoa / hiru urtetako ardoa / hiru urteetako ardoa).

hamar sosen zorra pagatzen duenak (Barbier)

Zenbaten zorra dukezu? (Hiribarren)

30 euroren gasolina edo ezantza.

Badirudi horretan ere akordio zabala dagoela. Forma hori egokia eta praktikoa da eta erraz hedatzeko moduko. Gainera, guztiz baliagarria da lan horretan aipatzen den banaketa egiteko eta bi esamolde hauek bereizteko:

Ekarri 3 euroko kafea! {kiloa hiru euroan saltzen dutena, **bakoitza**}

Ekarri 6 euroren kafea! {kiloa hiru euroan saltzen badute, bi kilo kafe, **guztira**}.

Dena den, beharbada, aurreko zerrenda bietako azken esamoldeak inolako atzizkirik gabe ere eman daitezke, honelaxe preseski:

30 euro gasolina

Ekarri 30 euro kafe.

Zer nahi gisaz, bistan da, kasu horretan materia adierazten duen izena (gasolina edo kafea) mugagabeen doala, lehenago 2.4.2. azpiatalean aipatu dugun eran.

- Zehaztu beharreko zalantzen zerrenda honi amaiera emateko, aurrekontuak bizimodu arrunteko atal askotara iristen ari diren garaiotan, ondo legoke galdera hauek eta horiei dagozkien esamoldeak finkatzea: *Zenbat da aurrekontua? Zenbat eurokoa da aurrekontua? Zenbatekoa da aurrekontua?*

Hemen ere zalantzak agertzen dira aurreko *Ortotipografia* lanean, nahiz eta gomendio modura proposamenak egiten diren, honako hauek hain justu:

Aurrekontua 1.000 € da/dira

Mila euroren aurrekontua

Aurrekontua 1.000 eurokoa da.

Baina, ikus daitekeenez, nolabaiteko kontraesana dago «*zenbat eurokoa*» galdetzearen eta «*mila euroren*» erantzutearen artean. Horrexegatik, badirudi bigarren esamoldearen kasuan proposatuarekin batera «*mila euroko aurrekontua*» ere onartu beharko litzatekeela.

4. NEURTZE-PROZESUA ETA NEURRIAK ADIERAZTEN DITUZ-TEN ADITZAK

Neurrien adierazpidearekin batera argitu beharreko beste puntu bat, neurze-prozesua adierazten duten aditzen jokamoldea da (baita komunztadura ere).

Ene ustez, azken urteotan arlo horretan kalko (oker?) bat –«erdarakada» bat, alegia– zabaltzen ari da euskarazko erabilera, ziur asko gaztelaniaren eraginez sortua, lehenbailehen zuzentzea komeni dena. Preseski, arazo hori *neurtu* eta *pisatu* aditzekin sortu da, eta tartean arazo semantiko/kontzeptual bat dago, zeren, nork/nor motako aditzak izanik, kontuan izan behar baita neurte-prozesuaren egilea edo burutzailea nor (edo zer tresna) den. Ene ikuspuntutik, desegokia edo bortxatu samarra da egilerik gabeko esaldietan aditza nork/nor eran erabiltzea, eta hor kokatu behar da kalko desegokiaren izaera eta iturburua. Izan ere, gaztelaniaren eraginpean gaudela (19), hizkuntza horretan fin-katurik dagoen esamolde jakin baten itzulpena egitean («*esta máquina pesa dos toneladas*» (20) esaldia itzultzean, adibidez), kalkoaz baliatzen dira hainbat lagun, literaltasunari begiratuz, premiarik gabe (hots, «*makina honek bi tona pisatzen du/ditu*» esamoldea erabiltzen dute). Kalko hori, gainera, hizkeria arruntean sartu da eta bertan indartzen ari da, ikus-entzunezko masa-hedabideetan behin eta berriro ikus eta entzun dezakegunez. Esate baterako, lan hau Euskaltzaindira bidaltzeko prestatzetan ari nintzela, esaldi hau aurkitu nuen *Berria* egunkarian (2006-V-28): «*Urrezko nanoegitura bakoitzak bost eta hamar nanometro artean neurtzen du, eta kateen arteko tartea 50 nanometro-koa da*» (letrakera beltza nirea da). Eta mota horretako esamoldeak entzuten dira egunero *Euskadi Irratian* eta *Euskal Telebistan*, beti ere *pisatu* eta *neurtu* aditzen kasuan. Ene ustez, garaian gaude beharrezkoa ez den kalko horren erabilera irtenbidea jartzeko, proposamen zuzen eta praktikoa eginez; baina horretarako, argitu egin beharko dugu lehenik «*zuzentasuna*» zer den.

4.1. Neurtu aditzaren erregimenaz

Neurtu aditzaren erregimenari dagokionez, arazoa lehendik dator eta argitu gabe dago oraindik (21). Sarreran esan dugunez, Euskaltzaindiak eginiko XIII. Biltzarrean (1994. urtean) hiru komunikazio aurkeztu ziren erabilera horren inguruan, zenbait puntutan kontrajarrita zeudenak; baina eztabaida azken punturaino eraman ez zenez, aztergaia airean geratu zen, argipenik eta akor-

(19) Eta frantsesarenean ere bai, noski, baina kasu honetan arazoa gaztelaniatik datorkigu-lakoan nago.

(20) Ondo pentatzu gero, izatez, gaztelaniaz ere arazo kontzeptual berbera izan zezaketen *pesar* aditzaren esanahiarekin. Bainaz ezagutzen ez ditudan arrazoik tartean direla, egitura hori nagusitu da erabat, eta gaur egun erabat normaltzat daukate. Beharbada, esamolde horren arrakasta ekonomia linguistikoan egon daiteke, horren bidez errazagoak eta laburragoak diren esaldiak eratzen baitira.

(21) Badakit *Hiztegi Batuan* Euskaltzaindiak erdi-onartuta daukala hemen kritikoki aipatuko dugun erabilera; eta «*erdi-onartuta*» diot, zeren testuan bertan bestelako forma hobetsia aipatzen baitu. Hain zuzen ere, era honetan aipatzen da *neurtu* hitza: «**neurtu**, neur, neurtzen, du ad.: *zerbaiten luze-zabala neurtu; soka horrek bost metro neurtzen du: h. soka hori bost metro luze da*». Testu horretan h. laburdurak «Hobe (forma hobetsia ondokoak da)» esan nahi du. Zernahi gisaz, ene ustez egokiagoa den erabilera aldeko arrazoik azaltzen saiatuko naiz.

diorik gabe. Bitartean, arlo horretan erabiltzen den kalkoak bere bidea egin du hainbat tokitan, baita entzute handiko komunikabideetan ere. Ene ustez, une egokia da gaia sakon aztertzeko eta ahal bada araua finkatzeko edo, gutxiez, gomendio argigarriak emateko. Goazen, bada, harira.

Abiapuntu modura 1994. urteko biltzarrean aurkezturiko komunikazioak harturik, *neurtu* aditzari buruzko iritziak bilduko ditugu lehenik.

Batetik, Alfontso Mujikaren lanean esaten dena kontuan hartuta, bi esanahiz erabiltzen omen da gaur egun *neurtu* aditza. Bere hitzak hona ekarriz:

1. Esanahi zaharra, ohizkoa, jatorra: *hark hura neurtu* (norbaitek edo zerbaitek beste norbaiten edo zerbaiteen neurriaren balioa zehaztu), hau da, neurtailea eta neurria daudelarik: *dinamometroak indarra neurzen du*.
2. Esanahi berria: *hark hainbesteko neurria ukana* (norbaitek edo zerbaitek nolako neurria ukana), hau da, neurtailerik ez dagoelarik: *isats eta guzti ez du 25 cm baino gehiago neurzen*.

Bi esanahion erabilera-esparrua ez da berdina. Esanahi berriarena mugatua-goa da eta adizki jakin batzuk baino ez ditu onartzen.

Honaino aipamena. Dena den, aurrerago joanda, esanahi zaharreko esamoldeak ontzat eta egokitzat jo ondoren, Mujikak beste zenbait xehetasun egin zituen erabilera berriari buruz, arazoaren funtsa ulertzeko lagungariak direnak. Hona hemen:

- Erabilera zaharra, betidanikoa, ondo dokumentaturik dago. Erabilera berria, ordea, benetan berria da; hain zuzen, testuetan agertzen diren lehenengo bi lekukotasunak 1971koak dira; geroago, bada 1975eko hirugarren aipamen bat eta gainerakoak 1980ko hamarkadatik honanzkoak dira.
- Ohiko erabilera neurten dena edozein magnitude fisiko izan daiteke; esanahi berriko esamoldea, ordea, badirudi magnitude geometrikoez bakarrik erabili izan dela. Preseski, mota horretako esamoldeak luzera, azalera, bolumen (?) eta angeluekin aurkitu ditu Mujikak. Baino guztiz bitxitzat eta ezegokitzat dauka esamolde berria tenperaturarekin edo intentsitate elektrikoarekin erabiltzea, adibidez.
- Aditzaren aspektuari dagokionez, erabilera zaharrean *neurtu* aditzaren forma burutu eta ezburutu guztiak agertzen dira (*neur, neurtu, neurzen, neurtuko*); erabilera berrian, ordea, badirudi forma bakarra onartzen dela, *neurtzen* forma ezburutua hain justu.

Azkenean, arrazoi horiek guztiak azaldu ondoren bi ondorio atera zituen Mujikak:

1. *Neurtu* aditzaren erabilera berri hori ez da inola ere ezinbestekoa euskarra zientifikoan.

2. Erabilera berria ez dago oraindik oso errotuta euskara idatzian, baina errotze-bidean dagoela erakusten dute datuek.

Ados gaude, nahiz eta etsipen-puntua ikusten diogun bigarren ondorioari, errotze-prozesu horri aurka ezin ahalko bagenio bezala. Ostera, nik uste dut, ahalegina egitea merezi duela, eta gutxienez gomendio modura bideratzeko gai bat izan daitekeela.

Beste komunikazio batean, Iñaki Azkunek, erabilera berri horri buruz antzeko iritzia azaldu zuen:

A-k hainbeste (unitate) neurten d(it)u («Etxe horrek hamar metro neurten du») moduko adierazpenak erabiltzea gure ustez «ezinbesteko» ez da.

Gehiago oraindik, horren ordez erabil daitezkeen egiturak adierazi zituen:

Horren ordez A-k hainbeste (unitate)ko dimentsioa du («Etxe horrek hamar metroko luzera du»), A hainbeste unitate + dimentsioari dagokion adjektiboa + da («Etxe hori hamar metro (luze) da», A-k hainbeste unitate ditu («Etxe horrek hamar metro ditu»), A hainbeste unitatekoa da («Etxe hori hamar metrokoa da») etab. bezalako egiturak erabil daitezke.

eta argi utzi ere, kalkoaz ari garela:

Badakigu piezak berak ez duela neurtzen, pertsonak baizik (pieza beste batetik neurtzen du, hau da, piezak ez du neurtzen; piezak neurria dauka). Alde honretatik *Zenbat neurten du?* edo *Hamar zentimetro neurten d(it)u* erantzutea erdarakada litzateke.

Baina, gaur egun hainbat euskaldunek mota horretako esamoldeak erabilten dituztela iritzita, azken esaldietan etsipena agertu zuen honako hau esatean:

Beraz, *Angelu horrek zenbat neurten du?* eta *Angelu horrek 10 gradu neurten d(it)u* egitura saihesterik badagoen arren, jende arruntak nekez baztertuko duela iruditzen zaigu; *Zenbat balio du?, Zenbat pisatzen du?* eta antzekoak ondoan izanik endemas.

Bestela esan, gaur egun *Zenbat neurten du?* eta *Hamar zentimetro neurten d(it)u* egiturak okertzat jotzea «galdutako gerra» litzateke.

Hirugarren komunikazio batean, Julio Garcíak eta bestek bi eratako arrazonamendutan oinarriturik plazaratu zuten beren iritzia. Lehen atalean, osagarriz zuzenaren eta egitura logikoaren arabera, eta bigarrenean, *neurtu* aditzaren aspektu semantikoaren arabera. Berriro ere, Mujikaren antzera, erabilera zaharra (egokia eta jatorra) eta erabilera berria (kalkoa edo erdarakada) bereizi zituzten, lehena onartuz eta bigarrena gaitzetsiz eta ordezko zenbait esamolde adieraziz.

Horrela, erabilera berriko kasuei buruz honelaxe mintzatu ziren:

Aipatu diren esaldiak, beste modu batean adieraz daitezke, gure ustez. Esate baterako,

- *Etxeak 10 metro neurten du/ditu esan barik, etxearen neurria 10 metro(ta)koa da esan dezakegu.*
- *Zenbat neurten du mutil horrek? esan barik, zein da mutil horren neurria/altuera? edo zenbatekoa da mutil horren neurria/altuera esan dezakegu.*
- *Angelu horrek 10 gradu neurten du/ditu esan barik, angelu horren neurria 10 gradu(ta)koa da esan dezakegu.*

Zalantzarak ez dago, lehenengo motako egitura horiek kalkoaren bidez sortuak direla, hau da, euskaraz «*medir*»aditzak dituen adierak eta jokaera, besterik gabe, kalkatu egin direla; eta kalkoa ekidin daitekeenean edo ondo eginda ez da-goaenean (morfologikoki, sintaktikoki, edota semantikoki) hobe da, gure eritziz, bestelako baliabideak erabiltzea. Horregatik, jarritako adibideen kasuan, bigarren moduan eginko esaldiak hobesten ditugu.

Zer esanik ez, guztiz bestelako iritzia agertu zuten mota zaharreko esaldiei buruz:

Baina bestalde, segidan aipatuko ditugun adibideak, erabat zuzenak dira gure aburuz, «*neurtu*» aditzaren erregimena, kasu honetan ere, ZER-NORK delarik:

- *Topografoak 10 aldiz neurtu du mendi bien arteko distantzia.*
- *Behatzaileak neurtu/neurtzen duen abiadura arbuiagarria da.*
- *Dinamometroak indarra neurten/neurtu du.*
- *Dinamometroek indarrak neurten/neurtu dituzte.*
- *Entropia neurten duen funtzioko tenperaturarekiko menpekotasuna du.*

Eta bukatzeko, gakoa non dagoen azalduz eman zuten beren iritzia:

Ikus daitekeenez, bigarren motako esaldi hauetan, osagarri zuzena neur tutako objektua da, eta subjektua, neurtzailea –pertsona edo tresna–, neurten duena alegia. Horretan datza korapiloa askatzeko gakoa eta horixe da, gure eritziz, bide zuzena.

Komunikazio horretan bada arrazonamenduaren bigarren euskarri bat, aditzaren aspektu semantikoan oinarriturikoa, hona ekarriko ez dudana. Nolana hi den, bat egiten dut orduko ondorioarekin. Hots, ene ustez, lehenengo motako egiturak, osagarri zuzenik gabeak, kalko desegokiak dira, eta hortaz, bantzukoak. Irtenbidea erraza da, alegia, bestelako esamolde alternatiboak erabiltzea.

Ene iritziz, aurreko arrazonamenduak kontuan izanik, gakoa *neurtu* eta *neurria izan/ukan* aditzak bereiztean datza. Hain zuzen ere, *neurtu* aditza betiko erabilera zaharrari dagokio, eta neurtzailea eta neurgaia dituzten ekintzak adierazteko erabili behar da. Bigarren kasuan, hots, neurtzailerik gabeko egoera adierazten denean, *neurria izan/ukan* aditza erabili behar da, edota neurria eta unitateak adierazten dituzten esamoldeak. Hau da, bi mota hauetako esa-

moldeak bereizi beharko genitzke, eta bigarren kasukoetan, kalkoaz eraturiko esamoldea baztertu, proposaturiko irtenbideetako bat aukeratuz:

1. Topografoak mendien arteko distantzia neurtu du
2. *Etxe horrek hamar metro neurzen du → Etxe hori hamar metro (luze) da
Etxe hori hamar metrokoa da
Etxe horrek hamar metroko
luzera du
Etxe horrek hamar metro ditu
(luzean/luzeran).

4.2. Pisatu vs. pisua izan/ukan

Neurtu aditzak agertzen dituen arazo bertsuak agertzen ditu *pisatu* aditzak ere. Hain zuzen, aditz horrekin gero eta gehiago zabaltzen ari da egitura bereko kalkoa, eta hainbatetan entzuten dira mota honetako esaldiak:

*Zenbat pisatzen du Mikelek?

*Mikelek hogeita bost kilo pisatzen du/ditu.

Bistakoa denez, lehenago *neurtu* aditzarekin gertatu den bezala, *pisatu* aditzak ere bi motatako erabilerak ditu, alegia, osagarri zuzenaren bidezkoa eta osagarri zuzenik gabea (22). Eta lehen esan dugun bezala, *pisatu* aditzaren kasuan ere, osagarri zuzena duen erabilera guztiz egokia da; osagarri zuzenik gabea, ordea, ezin erabil daiteke aurreko adibideetan egin den moduan, hots, erdarazko erabileraren kalko modura, eta kalko hori saihesteko bestelako esamoldeak erabili behar dira.

Irtenbidearen gakoa, *neurtu* aditzaren kasuan bezala, honako bi aditz hauek bereiztean dago: «*pisatu*» eta «*pisua izan/ukan*». Preseski, «*pisatu*» aditzak ekintza bat adierazten du, eta *pisatzeko* ekintza hori egiten duen norbai-tek (neurtzaile batek) edo zerbaitek (neurgailu edo tresna batek) egon behar du, gorputz jakin baten propietate kuantitatibo bat (*pisua*) neurtzeko. Horrexegatik sortzen da arazo berbera *neurtu* eta *pisatu* aditzekin, azken batez *pisatzea* magnitudetako jakin bat (*pisua*) neurtzea baita; eta era berean bereizten dira *pisatu* aditza eta *pisua izan/ukan* aditzak.

Esandakoak kontuan izanda, *pisatu* aditzari dagokionez, ontzat hartuko ditut 1. motako esamoldeak, noski. Ostera, 2. motako kalkoak (* sinbolodun

(22) Bestalde, aspektuari dagokionez, Mujikaren komunikazioan *neurtu* aditzaren kasuan eginkiro bereizketa berberak egin daitezke *pisatu* aditzaren kasuan ere. Alegia, lehenengo motako esamoldeen kasuan *pisatu* aditzaren forma burutu eta ezburutu guztiak agertzen dira (*pisa*, *pisatu*, *pisatzen*, *pisatuko*); bigarren motako erabilera berriko esamoldeetan, ordea, badirudi *pisatzen* forma ezburutua onartzen dela soilik.

nak) erabat baztertzea proposatzen dut, eta horien ordez eskuinaldeko esaldi alternatiboak erabiltzea:

1. *Zer pisatu du Mikelek?*

Mikelek okela pisatu du.

2. **Zenbat pisatzen du Mikelek?*

→ *Zenbat kilo da Mikel? (!)*

Zein da Mikelen pisua?

Zenbatekoa da Mikelen pisua?

Zenbat kilo ditu Mikelek?

**Mikelek hogeita bost kilo pisatzen du/ditu?* → *Mikel hogeita bost kilo (astun) da (!)*

Mikelen pisua hogeita bost kilo da

Mikelen pisua hogeita bost kilokoa da

Mikelek hogeitabost kilo ditu

Mikelek hogeitabost kiloko pisua du.

Labur esanda, semantikako bereizketa egin behar da, kontzeptualki ere ez baita gauza bera «*pisatzea*» (edo «*neurtzea*») eta «*pisua izatea*» (edo «*neurri jakina izatea*»). Eta horixe da estandarizaziorako egiten dudan proposamena.

AMAITZEKO

Amaitzeko, berriro ere azpimarratu nahi nuke neurri-esamoldeen garrantzia eta horiek arautu beharra. Nire ustez, gauzak ez daude guztiz argi, eta eztabaida sakonagoaren premia dute. Agian Ikasmaterialaren Aholku Batzordean ardura berezia hartu beharko lukete, eztabaidaren ondoren proposamen zehatzagoak egiteko, eta orain arte egin duten bezala, Euskaltzaindiaren ones-penerako aurkezteko eta ondoren argitaratzeko.

* * *

BIBLIOGRAFIA

- AZKARATE, M. eta P. ALTUNA, P.: «*-ko/-dun atzizkiez*», *Iker* 6, 1992.
- AZKUNE, I.: «Neurtu aditzaren erregimenaz», *Euskera* 39 (1994, 3), 1025-1026.
- ENSUNZA, M., ETXEBARRIA, J. R. eta ITURBE, J.: *Zientzia eta Teknikarako Euskara. Zenbait hizkuntza-baliabide*, UEU, Bilbo (2001).
- ENSUNZA, M.: *Ikur eta zeinu bidezko adierazpen matematiko-fisikoen irakurbidea. Bilakaera historikoaren azterketa eta zenbait proposamen berri*, Tesi Doktorala, UPV-EHU, Bilbo, 2001.

- EUSKALTZAINDIA: *Hiztegi Batua, Euskera* **45** (2000, 2).
- GARCIA, J. et al.: «Neurtu aditzaren erregimenaz», *Euskera* **39** (1994, 3), 1027-1031.
- MUJICA, A.: «Neurtu aditzaren erabilera berriaz», *Euskera* **39** (1994, 3), 1023-1024.
- ZABALA, I. eta ODRIOZOLA, J. C.: *Izen-sintagma*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Argitalpen Zerbitzua, Leioa (1992).
- ZABAleta, I.: *Hezkuntza-sistema espanyiarren sorrera*, UEU, Bilbo (2000).
- ZUBIMENDI, J. R.: *Ortotipografía. Ikasmaterialaren Aholku Batzordea. Estilo-liburuaren lehen atala*, Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia, Vitoria/Gasteiz (2004).

ONOMASTIKA

IRIZPENAK

Atal honetan udalek eta administrazio batzordeek, baita beste administrazio desberdinek Onomastika Batzordeari egindako irizpen eskaerak biltzen dira. Gogoan izan behar dugu EAEen herri edo kontzejuaren izena aldatzeko irizpena eskatu behar zaiola Euskaltzaindiari. Irizpenak eskatutako hizkuntza edo hizkuntzetan ematen dira.

Mikel Gorratxategi,
Onomastika Batzordeko idazkaria

Mikel Gorrotxategi Nieto, secretario de la Comisión de Onomástica de esta Real Academia de la Lengua Vasca / Euskaltzaindia,

CERTIFICA:

Que la Comisión de Onomástica de la Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia, en su reunión celebrada el veintitrés de marzo de dos mil seis en la localidad de Ziordia, estudió el Acuerdo nº 142/2006 de 28 de febrero tomado por el Consejo de Diputados de la Excmra. Diputación Foral de Álava.

Visto el contenido de dicho acuerdo, esta Comisión académica ha estimado necesario realizar las siguientes aclaraciones:

1. La Real Academia de la Lengua Vasca es por Real Decreto 573/1976 de 26 de febrero –firmado por S.M. Juan Carlos I–, y por el artículo 6.4 de la Ley Orgánica 3/1979 de 18 de diciembre del Estatuto de Autonomía del País Vasco, la institución consultiva oficial en lo referente al euskera y, por lo tanto, es su competencia, entre otras cuestiones, dictaminar cuál es la forma eusquérica de los nombres de lugar.
2. En cumplimiento de la citada competencia en materia de lengua vasca, esta Real Academia, a través de su Comisión de Onomástica, emitió con fecha siete de octubre de dos mil cinco el certificado en el que dictaminaba que *Billoda* es la forma eusquérica académica de la Junta Administrativa de *Villodas*, del municipio de *Iruña de Oca / Iruña Oka*.
3. Al objeto de determinar la forma eusquérica de un nombre, es preciso documentarlo en el ámbito de uso de dicha lengua. A tal efecto, en el certificado emitido con fecha siete de octubre de dos mil cinco, se aportaron hasta dieciocho testimonios documentados entre los siglos XVI y XX. Esas citas –que son topónimos menores o nombres de términos que incluyen la referencia expresa de la mencionada Junta Administrativa–, demuestran claramente que, sin lugar a dudas, es *Billoda* la forma utilizada por los euskaldunes para denominar en su lengua a dicha localidad.

Esos testimonios aportados fueron los siguientes:

- *Billodabidea* y *Billodabidia*, es decir, «Camino que lleva a Billoda» (años 1547, 1596, 1691, 1696, 1707 y 1698 respectivamente).

- *Billodabidagana* y *Bilodabidegaña*, o sea, «El alto del camino hacia Billoda» (años 1584 y 1621, 1717 respectivamente).
 - *Billodamendi* y *Billodamendia*, es decir «(El) monte de Billoda» (años 1830 y 1556, 1577, 1606 respectivamente).
 - *Billodamendigana*, o sea, «El alto del monte de Billoda» (año 1579).
 - *Billodagirre*, o sea, «A la vista de Billoda» (años 1608, 1939).
 - *Billodasolo* y *Billodasoloa*, es decir, «(El) campo de Billoda» (años 1704 y 1573 respectivamente).
4. A pesar de la aportación de dichos testimonios, en el texto del Acuerdo del Consejo de Diputados de la Excmo. Diputación Foral de Álava se realiza, de forma incomprensible, la siguiente afirmación categórica el certificado aduce investigaciones que no justifica, para suponer que la forma empleada por los euskaldunes es la de Billoda.
- Esta Comisión rechaza rotundamente tal imputación.
5. La Comisión de Onomástica de esta Real Academia ha realizado sus investigaciones en los siguientes archivos: Archivo Histórico Provincial de Álava, Archivo Histórico Diocesano, Archivo Municipal de Vitoria, Archivo del Territorio Histórico de Álava y Archivo de las Universidades Eclesiásticas. En el certificado de siete de octubre de dos mil cinco aportó a modo de resumen –por estimarlo suficiente– una selección diacrónica con los mencionados dieciocho testimonios. Para mayor información, esta Comisión incluye en el Anexo que acompaña al presente certificado, los más de doscientos testimonios extraídos de los archivos referenciados que corroboran y amplían aquella documentación.
6. La pretensión del Acuerdo 142/2006 de restar, al parecer, validez a estos datos o a la calidad del trabajo de la Comisión, sólo puede estar motivada por el intento consciente de ocultar la realidad lingüística del pasado de esta zona alavesa, donde la población era mayoritariamente vasco-hablante. Esta Academia quisiera creer que en modo alguno habrá sido tal el deseo de la Corporación Foral.
7. Los testimonios documentales de 1257 y 1258 recogidos en la obra de Gerardo López de Guereñu *Toponimia alavesa seguida de Mortuorios o Despoblados y Pueblos Alaveses*, editada por esta Real Academia, sólo vienen a demostrar que en castellano se ha utilizado la forma *Víllodas*, lo cual, no es, en este caso, objeto de debate.
8. Contrariamente a lo que apunta el texto del Acuerdo 142/2006 de la Excmo. Diputación Foral, como es evidente, un topónimo no pertene-

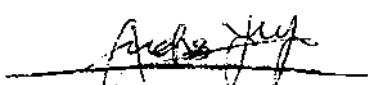
ce a uno u otro dominio lingüístico por su origen o etimología, sino por el uso y evolución que ha tenido en cada lengua, independientemente de su procedencia. Así, por ejemplo, nadie pone en tela de juicio la consideración de topónimos plenamente castellanos de los nombres *Cartagena* (Murcia) *Gibraltar* (Cádiz), *Grijalba* (Burgos), *Maria* (Almería) o *Wamba* (Valladolid), a pesar de ser de origen fenicio, árabe, latino, hebreo y germánico respectivamente. Igualmente, nadie pondría en tela de juicio la vasquedad de nombres como *Luku* del latín *Lucus*, *Gaztelu*, del latín *Castillum*, *Donamaria*, del latín *Domina Maria*, o *Plentzia*, del romance *Placencia*.

La Comisión de Onomástica de la Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia, con base a lo anteriormente considerado y en conformidad con el artículo seis punto cuatro del Estatuto de Autonomía del País Vasco y el artículo décimo de la Ley 10/1982, de 24 de noviembre, Básica de Normalización del Uso del Euskera, ratifica el acuerdo tomado con fecha de siete de octubre de dos mil cinco, haciendo constar expresamente que tal decisión pertenece sólo al ámbito normativo-lingüístico y no al político-administrativo. Por lo cual, nuevamente,

HA ADOPTADO LA SIGUIENTE RESOLUCIÓN:

Que el nombre de la Junta Administrativa de *Villodas* del municipio de *Iruña de Oca / Iruña Oka* en su forma eusquérica académica actual es **Billoda**.

Vº Bº

Andres Iñigo Ariztegi,
Presidente de la Comisión
de Onomástica

Henrike Knörr,
Delegado de Euskaltzaindia en Álava

***BILLODA IZENARI BURUZKO DOKUMENTAZIOA
DOCUMENTACIÓN SOBRE EL NOMBRE BILLODA***

Araututako izena / Graffía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Graffía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Bilobidegaña	Bilobidegaña	Ariniz	A.1621 P.3909	S/F	A.H.P.A.Bernabe Gobeo
Billobidea	Villovidea	Margarita	A.1850 P.13249	1031	A.H.P.A. Gregorio Guillerna
Billobidea	Villovidea	Margarita	A.1817 P.8776	356	Cipriano Garcia de Andoin
Billobidea	Villovidea	Margarita	Nº.7 VARIOS	S/F	A.H.D. Parroquia de Margarita
Billobidea	Villovidea	Margarita	Nº.7 VARIOS	S/F	A.H.D. Parroquia de Margarita
Billobidea	Villovidea	Margarita	A.1887 P.19863	183	A.H.P.A. Ramon Gonzalez de Echavarri.
Billobidegana	Villobildegana	Ariniz	A.1753 P.8936	662v	A.H.P.A. Andres de Lezana.
Billobidegana	Villobildegana	Ariniz	A.1797 P.10542	962	A.H.P.A. Pablo Antonio Pinedo.
Billobidegana	Villouidegana	Ariniz	A. 1640-1883. Nº 14. Fundación de escuela.	S/F	A.H.D. Parroquia de Hueto Abajo/Otobarren.
Billobidegana	Villovidegana	Ariniz	A.1848 P.13236	643v	A.H.P.A. Gregorio Guillerna
Billobidegana	Villovidegana	Ariniz	A.1829 P.8786	625v	A.H.P.A. Cipriano Garcia de Andoin
Billobidegana	Villovidegana	Ariniz	A.1766 P.15389	21	A.H.P.A. Juan Antonio de Zarate (Legarda)
Billobidegana	Villovidegana	Ariniz	A.1796 Nº.8 Aniversarios	S/F	A.H.D. Parroquia de Ariñez/ Ariniz
Billobidegana	Villovidegana	Ariniz	A.1796 Nº.8 Aniversarios	S/F	A.H.D. Parroquia de Ariñez/ Ariniz
Billobidegaña	Villovidegaña	Ariniz	A. 1847 P. 8731	255v	A.H.P.A Gabriel Aragon
Billobidegaña	Villovidegaña	Ariniz	A. 1847 P. 8731	257v	A.H.P.A Gabriel Aragon
Billobidejo	Villovidejo	Ariniz	A. 1882 P. 13962	553	A.H.P.A. Cecilio Villaverde

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billobidejo	Villovidejo	Ariniz	A.1896 P.20829	1820	A.H.P.A. Ramon Gonzalez de Echavarri.
Billobidejo	Villovidejo	Ariniz	A.1896 P.20830	2761	A.H.P.A. Ramon Gonzalez de Echavarri.
Billobidigana	Villovidigana	Ariniz	A.1875 P.13717	630	A.H.P.A. Jose Zumarraga
Billobidigana	Villobidigana	Ariniz	A.1897 P.22288	1162	A.H.P.A. Victor Manero Lopez
Billodaagirre	Villoda aguirre	Margarita	A. 1608 P. 2538	449	A.H.P.A. Miguel Sarralde.
Billodaagirrea	Villoda aguirrea	Margarita	A.1656 P.3669	220v	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidagana	Villoda bidagana	Ariniz	A. 1584 P. 6894	561	A.H.P.A. E. Jorge Aramburu.
Billodabidagana	Villoda bidagana	Ariniz	A.1660 P.3672	50	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidagana	Villoda bidagana	Ariniz	A.1677 P.2073	213v	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabide	Villodavide	Ariniz	A.1688 P.5989	1273v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villoda bidea	Ariniz	A.1665 P.4141	136v	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidea	Villoda videa	Ariniz	A.1738/39 P.4076	68	A.H.P.A. Jose de Luco. (Arangiz).
Billodabidea	Villoda videa	Ariniz	A. 1640-1883. Nº 14. Fundación de escuela.	40	A.H.D. Parroquia de Hueto Abajo/Otobarren.
Billodabidea	Villodabidea	Ariniz	A.1620 P.2762	19	A.H.P.A. Juan Gonzalez de Junguitu (Mendoza)
Billodabidea	Villodavidea	Legarda y Margarita	A.1756 P.8938	120	A.H.P.A. Andres de Lezana.
Billodabidea	Billodabidea	Lermanda	A.1691 P.9241	S/F	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Billodabidea	Lermandan	A.1692 P.6083	1251	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Billodabidea	Lermandan	A. 1547 P. 6657	S/F	A.H.P.A. Esteban Ysunza.
Billodabidea	Villodabidea	Lermandan	A.1619 P.7533	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz)
Billodabidea	Villodabidea	Lermandan	A.1628 P.3383	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz).

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodabidea	Villoda bidea	Otoak	A.1707 P.9244	S/F	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Billoda bidea	Margarita	A.1709 P.426	1216+65v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Billoda videa	Margarita	A. 1722 P. 6	465	A.H.P.A. Pedro Antonio Mendivil.
Billodabidea	Billoda videa	Margarita	A.1654 P.3780	53	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidea	Billodabidea	Margarita	A.1596 P.5274	S/F	A.H.P.A. Pedro Albistur
Billodabidea	Billodabidea	Margarita	A.1663 P.4142	286	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidea	Billodabidea	Margarita	A.1678 P.3522	23v	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidea	Villoda bidea	Margarita	A.1739 P.901	4 de Mayo	A.H.P.A. Cristobal Domingo de Zaldos
Billodabidea	Villoda bidea	Margarita	A.1686 P.9239	1531	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villoda bidea	Margarita	A.1709 P.426	1216+63v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villoda bidea	Margarita	A.1708 P.6415	52v	A.H.P.A. Jeronimo Diaz de Sarralde (Mendoza, Mandoia)
Billodabidea	Villoda bidea	Margarita	A.1720 P.8950	244v	A.H.P.A. Juan Bautista Men-divil y Lazcano. (Foronda).
Billodabidea	Villoda bidea	Margarita	A.1613 P.2543	78	A.H.P.A. Juan Gonzalez de Junguitu (Mendoza)
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1743 P.6097	S/F (14/julio)	A.H.P.A. Joaquin Gonzalez de Echavarri y Ugarte.
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1746 P.6425	16 de Agosto	A.H.P.A. Cristobal Domingo de Zaldos
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1681 P.5992	924	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1706 P.3	1200	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1687 P.3137	S/F (3/4)	A.H.P.A. Juan Amezti
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A. 1596 P. 4948	S/F	A.H.P.A. E. Jorge Aramburu.
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1675 P.3133	680v	A.H.P.A. Andres Francisco Esquivel.
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1718 P.350	661v	A.H.P.A. Carlos de Baigorri

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A. 1736 P. 859	518v	A.H.P.A Eugenio Errazu
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1734 P.858	121	A.H.P.A. Eugenio Errazu
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1685 P.6164	95	A.H.P.A. Diego Saenz de Asteguieta Eguiluz (Gereña)
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1688 P.4838	159	A.H.P.A. Diego Saenz de Asteguieta Eguiluz (Gereña)
Billodabidea	Villoda videa	Margarita	A.1690 P.4836	57	A.H.P.A. Diego Saenz de Asteguieta Eguiluz (Gereña)
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A. 1645 P. 17581	S/F (2/agosto)	A.H.P.A. Juan Ugarte.
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1740 P.773	S/F (7/abril)	A.H.P.A. Joaquin Gonzalez de Echavarri y Ugarte.
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1743 P.6097	S/F (14/julio)	A.H.P.A. Joaquin Gonzalez de Echavarri y Ugarte.
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1690 P.5985	1132	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1709 P.426	1216+83	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1584 P.5140	S/F	A.H.P.A. Pedro Albistur
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1739 P.955	340	A.H.P.A. Tomas Fernandez de Zurbano
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1689 P.6172	11	A.H.P.A. Jeronimo Diaz de Sarralde (Mendoza, Mandoia)
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1709 P.11367	142	A.H.P.A. Jeronimo Diaz de Sarralde (Mendoza, Mandoia)
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1619 P.9337	S/F	A.H.P.A. Juan de Urbina (Guereña)
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1633 P.4566	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz).
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	A.1642 P.5905	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz).
Billodabidea	Villodauidea	Margarita	A.1720 P.137	835	A.H.P.A. Carlos de Baigorri
Billodabidea	Villodauidea	Margarita	A. 1740 P. 844	120v	A.H.P.A Eugenio Errazu
Billodabidea	Villodauidea	Margarita	A.1734 P.792	374	A.H.P.A. Jose Antonio Ruiz de Luzuriaga

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A.1809 P.10007-A	177	A.H.P.A. Pablo Antonio Pinedo.
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A.1748 P.775	S/F (6/junio)	A.H.P.A. Joaquin Gonzalez de Echavarri y Ugarte.
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A.1746 P.6425	16 de Agosto	A.H.P.A. Cristobal Domingo de Zaldos
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A.1676 P.3596	S/F (19/3)	A.H.P.A. Juan Amezti
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A.1717 P.249	695v	A.H.P.A. Carlos de Baigorri
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A.1765/6 P.1291	490v	A.H.P.A. Miguel de Robredo y Salazar.
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A.1804 P.10003	850v	A.H.P.A. Pablo Antonio Pinedo.
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A.1670 P.3670	168v	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	Nº.7 VARIOS	S/F	A.H.D. Parroquia de Margarita
Billodabidea	Billoda-videa	Margarita	A.1627 P.4238	55v	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidea	Villoda-videa	Margarita	A.1817 P.8584	275v	A.H.P.A. Juan Agustin de Moraza
Billodabidea	Villodavidea	Margarita	A. 1847 P. 8731	262v	A.H.P.A Gabriel Aragon
Billodabidea	Villodabidea	Margarita	Nº.7 VARIOS	S/F	A.H.D. Parroquia de Margarita
Billodabidea	Villoda bidea	Tresponde (Iruña Oka)	A.1703 P.349	1619v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villoda bidea	Tresponde (Iruña Oka)	A.1710 P.352	968	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villoda videa	Tresponde (Iruña Oka)	A.1706 P.3	844v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidea	Villoda videa	Tresponde (Iruña Oka)	A.1655 P.3118	224	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidea	Villodabidea	Tresponde (Iruña Oka)	A.1621 P.2291	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz).
Billodabidea	Villodavidea	Tresponde (Iruña Oka)	A.1663 P.4142	423v	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodabidea	Villodavidea	Tresponde (Iruña Oka)	Nº.7 VARIOS	S/F	A.H.D. Parroquia de Margarita
Billodabidebea	Villodabidebea	Ariniz	A.1622 P.2325	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz).
Billodabidegana	Billoda bidegana	Ariniz	A.1717 P.37	23v	A.H.P.A. Jeronimo Diaz de Sarralde (Mendoza, Mandoia)
Billodabidegana	Billoda videgana	Ariniz	A.1704 P.459	307v	A.H.P.A. Domingo Ibañez de Hermua
Billodabidegana	Billodabidegana	Ariniz	A.1660 P.3151	S/F (8 julio)	A.H.P.A. Juan Lopez de Ibarguren
Billodabidegana	Billodabidegana	Ariniz	A. 1682 P. 6029	132v	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.
Billodabidegana	Uilloda uidegana	Ariniz	A.1667 P.3374	738v	A.H.P.A Jacinto Zumarraga Landaburu
Billodabidegana	Villoda bidegana	Ariniz	A.1693 P.6080	61	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidegana	Villoda bidegana	Ariniz	A.1697 P.5990	385	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidegana	Villoda bidegana	Ariniz	A. 1682 P. 6029	135v	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.
Billodabidegana	Villoda bidegana	Ariniz	A. 1628 P. 3021	174v	A.H.P.A. Pedro Ruiz de San Juan Garibay.
Billodabidegana	Villoda bidegana	Ariniz	A.1670 P.3239	19/03	A.H.P.A Jacinto Zumarraga Landaburu
Billodabidegana	Villoda bidegana	Ariniz	A.1675 P.6103	185v	A.H.P.A. Francisco Diaz de Sarralde (Mendoza)
Billodabidegana	Villoda vide gana	Ariniz	A.1621 P.2291	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz).
Billodabidegana	Villoda vide gana	Ariniz	A.1796 Nº.8 Aniversarios	S/F	A.H.D. Parroquia de Ariñez/ Ariniz
Billodabidegana	Villoda videgana	Ariniz	A.1704 P.13194	584v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidegana	Villoda videgana	Ariniz	A.1637 P.9423	55	A.H.P.A.Bartolome Esquivel Aztegueta.
Billodabidegana	Villoda videgana	Ariniz	A.1739 P.955	348	A.H.P.A. Tomas Fernandez de Zurbano
Billodabidegana	Villoda videgana	Ariniz	A.1763 P.1235	1111	A.H.P.A. Andres de Lezana.

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodabidegana	Villoda videgana	Ariniz	A. 1650 P. 3374	738v	A.H.P.A Jacinto Zumarraga Landaburu
Billodabidegana	Villoda videgana	Ariniz	A.1769 N°.8 Aniversarios	S/F	A.H.D. Parroquia de Aríñez/ Ariniz
Billodabidegana	Villoda videgana	Ariniz	A.1769 N°.8 Aniversarios	S/F	A.H.D. Parroquia de Aríñez/ Ariniz
Billodabidegana	Villodabidegana	Ariniz	A. 1646 P. 3791	215v	A.H.P.A. Pedro Ruiz de San Juan Garibay.
Billodabidegana	Villodabidegana	Ariniz	A. 1729 P. 9516	S/F (27/5)	A.H.P.A. Juan Bautista Carpio y Retana.
Billodabidegana	Villodabidegana	Ariniz	A.1602/3 P.3904	S/F	A.H.P.A. Lucas Lopez de Sosoaga. (Foronda-Legarda).
Billodabidegana	Villodauidegana	Ariniz	A. 1729 P. 9516	S/F (30/5)	A.H.P.A. Juan Bautista Carpio y Retana.
Billodabidegana	Villodavidegana	Ariniz	A.1739 P.901	4 de Mayo	A.H.P.A. Cristobal Domingo de Zaldos
Billodabidegana	Villodavidegana	Ariniz	A.1746 P.6425	16 de Agosto	A.H.P.A. Cristobal Domingo de Zaldos
Billodabidegana	Villodavidegana	Ariniz	A. 1739 P. 849	223	A.H.P.A Eugenio Errazu
Billodabidegana	Villodavidegana	Ariniz	A. 1740 P. 844	125v	A.H.P.A Eugenio Errazu
Billodabidegana	Villodavidegana	Ariniz	A.1769 N°.8 Aniversarios	12 Ariniz	A.H.D. Parroquia de Aríñez/ Ariniz
Billodabidegana	Villodabidegana	Billoda	A.1625 P.3864	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz).
Billodabidegana	Villodabidegana	Gometxa	A.1623 P.3377	S/F	A.H.P.A.Bernabe Gobeo
Billodabidegña	Villoda bidegaña	Ariniz	A.1667 P.3374	737v	A.H.P.A Jacinto Zumarraga Landaburu
Billodabidia	Villoda vidia	Margarita	A.1698 P.5985	210v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodabidie	Villoda vidie	Margarita	A.1685 P.6164	95	A.H.P.A. Diego Saenz de Asteguieta Eguiluz (Guereña)
Billodabiogaña	Villoda biogaña	Ariniz	A. 1650 P. 3374	737v	A.H.P.A Jacinto Zumarraga Landaburu
Billodaginegana	Villodaguinegana	Ariniz	A.1796 N°.8 Aniversarios	S/F	A.H.D. Parroquia de Aríñez/ Ariniz

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodagirrea	Villodaguirrea	Ariniz	A. 1912-1945. Sig. 10/026/000.	201 hasta 207	A.M.V. Libro de Visita de Mojones.
Billodagirrea	Villodaguirrea	Margarita y Tresponde	A. 1939. Sig. 28-23-30.	S/F	A.M.V. Visita de Mojones.
Billodagirrea	Villodaguirrea	Margarita y Tresponde	A.1939. Sig. 28/23/30.	S/F	A.M.V. Visita de Mojones y Apertura de los Montes Altos
Billodagirrea	Villodaguirrea	Margarita y Tresponde	A. 1939. Sig. 28-23-30.	S/F	A.M.V. Visita de Mojones.
Billodagirrea	Villodaguirrea	Margarita y Tresponde	A. 1953. Sig. 47/055/024.	S/F	A.M.V. Visita de Mojones y Apertura de los Montes Altos.
Billodagirrea	Villodaguirrea	Vitoria, jurisdiccion de	A. 1912-1945. Sig. 10/026/000.	285 hasta 300	A.M.V. Libro de Visita de Mojones.
Billodagirrea	Villodaguirrea	Vitoria, jurisdiccion de	A. 1953. Sig. 47/055/024.	S/F	A.M.V. Visita de Mojones y Apertura de los Montes Altos.
Billodagirrea	Villodaguirrea	Vitoria, jurisdiccion de	A.1939. Sig. 28/23/30.	S/F	A.M.V. Visita de Mojones y Apertura de los Montes Altos
Billodamendi	Villodamendi	Gobeo	A. N°. 25. VARIOS.	S/F	A.H.D. Parroquia de Mendoza.
Billodamendi	Villodamendi	Krispiña	A. 1649 P. 3792	582	A.H.P.A. Juan de Ugarte.
Billodamendi	Villodamendi	Krispiña y Lermandá	A.1687 P.6074	848	A.H.P.A. Juan Antonio Maturana
Billodamendi	Billodamendi	Lermandá	A. 1736 P. 804	279v	A.H.P.A. Pedro Antonio Mendivil.
Billodamendi	Billodamendi	Lermandá	A.1765/6 P.1291	378	A.H.P.A. Miguel de Robredo y Salazar.
Billodamendi	Billodamendi	Lermandá	A. N°. 25. VARIOS.	S/F	A.H.D. Parroquia de Mendoza.
Billodamendi	Billodamendi	Lermandá	A.1680 Caja: 111 N°.S/N	S/F	A.H.D.Cabildo Catedral de Vitoria
Billodamendi	Uillodamendi	Lermandá	A.1702 P.347	S/F (28 mayo)	A.H.P.A. Juan Antonio Maturana
Billodamendi	Villoda mendi	Lermandá	A.1710 P.352	287	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodamendi	Villoda mendi	Lermandá	A. 1699 P. 5783	96	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodamendi	Villoda mendi	Lermanda	A.1718 P.350	664	A.H.P.A. Carlos de Baigorri
Billodamendi	Villoda mendi	Lermanda	A. 1769 P. 1885	126v	A.H.P.A Eugenio Errazu
Billodamendi	Villoda mendi	Lermanda	A.1748 P.17342	S/F	A.H.P.A. Jose de Luco. (Arangiz).
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A. 1737 P. 1026	272	A.H.P.A. Pedro Antonio Mendiabil.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1779 P.1418	39	A.H.P.A. Juan Antonio Sarralde.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1882 P.13941	407	A.H.P.A. Jose Zumarraga
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1817 P.10299	298	A.H.P.A. Pedro Ramon de Atauri.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1876 P.13774	184	A.H.P.A. Ramon Gonzalez de Echavarri.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1886 P.18753	1812v	A.H.P.A. Ramon Gonzalez de Echavarri.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A. 1860 P. 13281	1582	A.H.P.A. Gregorio Guillerna
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1854 P.13253	1375	A.H.P.A. Gregorio Guillerna
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1689 P.6081	S/F	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1714 P.92	1692v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1713 P. 509	1162v	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1642 P.9470	521	A.H.P.A.Bartolome Esquivel Azteguieta.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A.1714 P.340	265v	A.H.P.A. Francisco Antonio Betoño.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A. 1686 P. 2983	639	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A. 1691 P. 3101	80	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A. 1693 P. 4376	237v	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.
Billodamendi	Villodamendi	Lermanda	A. 1698 P. 6032	80v	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1688 P.1911	366v	A.H.P.A. Juan Antonio Maturana
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1791 P.1807-B	800	A.H.P.A. Miguel de Robredo y Salazar.
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1775 P.1179	820	A.H.P.A. Pablo Antonio de Pinedo.
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1778 P.1312	180	A.H.P.A. Andres de Lezana.
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1781 P.8942	291	A.H.P.A. Andres de Lezana.
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1804 P.10003	849	A.H.P.A. Pablo Antonio Pinedo.
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A. 1755 P. 1031	910v	A.H.P.A Eugenio Errazu
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1693 P.4834	S/F	A.H.P.A. Diego Saenz de Asteguieta Egiluz (Gereña)
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1778 P.5705	64	A.H.P.A. Juan Antonio de Zarate (Legarda)
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1615 P.11368	S/F	A.H.P.A. Juan Diaz de Sarralde. (Ariniz)
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A.1932. Sig. 02-14-38. Caja: Lasarte, Lermandá y Lubiano	S/F	A.M.V. Estadística Riqueza. Pueblos (Rústica/Urbana)
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A. 1926. Sig. 02-14-33. Caja: Lasarte, Lermandá, Lubiano y Mataku	S/F	A.M.V. Estadística Riqueza. Pueblos (Rústica/Urbana).
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A. 1926. Sig. 02-14-33. Caja: Lasarte, Lermandá, Lubiano y Mataku	S/F	A.M.V. Estadística Riqueza. Pueblos (Rústica/Urbana).
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A. 1932. Sig. 02/014/035.	S/F	A.M.V. Estadística de La Riqueza Urbana. Orive-Ozaeta.
Billodamendi	Villodamendi	Lermandá	A. 1926. Sig. 2-14-32. Caja: Lasarte, Lermandá, Lubiano y Mataku	S/F	A.M.V. Estadística Riqueza. Pueblos (Rústica/Urbana)

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodamendi	Villodamendi	Lermandra	A. 1926. Sig. 2-14-32. Caja: Lasarte, Lermandra, Lubiano y Mataku	S/F	A.M.V. Estadística Riqueza. Pueblos (Rústica/Urbana)
Billodamendi	Villodamendi	Lermandra y Margarita	A.1714 P.92	1693	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodamendi	Villoda mendi	Margarita	A.1697 P.4364	137	A.H.P.A. Jeronimo Diaz de Sarralde (Mendoza, Mandojana)
Billodamendia	Villodamendia	Krispiña	A. 1618 P. 2172	869v	A.H.P.A. Diego Ramirez.
Billodamendia	Billodamendia	Lermandra	A. 1615 P. 20674	846v	A.H.P.A. Diego Ramirez.
Billodamendia	Billodamendia	Lermandra	A. 1668 P. 8854	507	A.H.P.A. Pedro Ortiz de Cadalso.
Billodamendia	Villoda mendaia	Lermandra	A.1668 P.3366	90v	A.H.P.A. Andres Francisco Esquivel.
Billodamendia	Villoda mendia	Lermandra	A.1665 P.3509	373	A.H.P.A. Bartolome Ruiz de San Juan Garibay
Billodamendia	Villoda mendia	Lermandra	A.1652 P.3405	S/F	A.H.P.A. Fausto Lopez de Sosoaga. (Ihurre).
Billodamendia	Villoda mendia	Lermandra	A.1606 P.2031	32	A.H.P.A. Juan Gonzalez de Junguitu (Mendoza)
Billodamendia	Villoda mendia	Lermandra	A.1629-1798 Nº.9 Aniversarios	5	A.H.D. Parroquia de Lermandra
Billodamendia	Villodamendia	Lermandra	A.1689 P.6081	S/F	A.H.P.A Jose Aguirre
Billodamendia	Villodamendia	Lermandra	A. 1556 P. 4986	S/F	A.H.P.A. Diego Martinez de Salvatierra.
Billodamendia	Villodamendia	Lermandra	A. 1582 P. 4954	67	A.H.P.A. E. Jorge Aramburu.
Billodamendia	Villodamendia	Lermandra	A.1620 P.2016	S/F	A.H.P.A.Bernabe Gobeo
Billodamendia	Villodamendia	Lermandra	A.1625 P.9329	S/F	A.H.P.A.Bernabe Gobeo
Billodamendia	Villodamendia	Lermandra	A.1680 P.6051	138v	A.H.P.A. Antonio Gonzalez de Echavarri
Billodamendia	Villodamendia	Lermandra	A.1659 P.3575	S/F (29 agosto)	A.H.P.A. Juan Lopez de Ibarguren

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A.1631 P.3730	99	A.H.P.A Bartolome Ruiz de San Juan Garibay
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A.1671 P.3100	915v	A.H.P.A. Andres Francisco Esquivel.
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A. 1687 P. 6015	225	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A. 1693 P. 4376	236v	A.H.P.A. Andres Francisco de Esquivel.
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A.1700 P.6175	331	A.H.P.A. Domingo Ibañez de Hermua
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A.1652 P.3686	673	A.H.P.A. Bartolome Ruiz de San Juan Garibay
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A.1612 P.4815	S/F	A.H.P.A. Juan Martinez de Uriarte (Hueto Arriba)
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A.1650 P.3263	S/F	A.H.P.A. Juan Saenz de Asteguieta (Gereña)
Billodamendia	Villodamendia	Lermandia	A.1635 P.3027	36	A.H.P.A. Juan de Urbina (Gereña)
Billodamendia	Billodamendia	Margarita	A.1596 P.5274	S/F	A.H.P.A. Pedro Albistur
Billodamendia	Villodamendia	Margarita y Lermandia	A.1577. Sig. 10/018/000.		A.M.V. Amojonamiento de la Jurisdicción de Vitoria y de la del Duque del Infantado
Billodamendigana	Villodamendigana	Lermandia	A.1579 P.4936	252	A.H.P.A. Diego Alegria
Billodasbidea	Villodas-videoa	Ariniz	A. 1640-1883. Nº 14. Fundación de escuela.	109	A.H.D. Parroquia de Hueto Abajo/Otobarren.
Billodasbidea	Villodas videoa	Lermandia	A.1654 P.3688	964v	A.H.P.A. Bartolome Ruiz de San Juan Garibay
Billodasbidea	Villodas videoa	Margarita	A.1772 P.1001	491	A.H.P.A. Andres de Lezana.
Billodasbidea	Villodas videoa	Margarita	A. 1817 P. 8711	215v	A.H.P.A Gabriel Aragon
Billodasbidea de Mazas	Villodas videoa	Margarita	A.1767 P.1335	101	A.H.P.A. Juan Jose Cebrian
Billodasbidea	Villodas videoa	Margarita	A.1730 P.10783	S/F (24 abril)	A.H.P.A Carlos de Baigorri

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billodasbidea	Villodasuidea	Margarita	A.1779 P.1711	1117	A.H.P.A. Andres de Lezana.
Billodasbidea	Villodas-videa	Margarita	A.1882 P.13571	484v	A.H.P.A Gregorio Guinea (Maeztu)
Billodasbidea	Villodas-videa	Margarita	A.1892 P.13584	434	A.H.P.A Gregorio Guinea (Maeztu)
Billodasbidegana	Villodas videgana	Ariniz	A.1730 P.10783	S/F (24 abril)	A.H.P.A Carlos de Baigorri
Billodasbidia	Villodasvidia	Margarita	Nº.7 VARIOS	S/F	A.H.D. Parroquia de Margarita
Billodasmendi	Villodasmendi	Vitoria, jurisdiccion de	A.1696-1783 Sig. 10/028/002.	S/F	A.M.V. Apeo de Despoblados
Billodasmendia	Billodasmendia	Lermandia	A.1632 P.6334	S/F (10/10)	A.H.P.A. Gaspar Elejalde.
Billodasmendia	Villodas mendia	Lermandia, Zuhatzu y Krispiña	A. 1625-1680. Sig. 10/019/000.	S/F	A.M.V. Libro de Visita de Mojones.
Billodasoloa	Uillodasoloa	Estarroa	A.1665 P.4545	589	A.H.P.A Domingo Gonzalez de Garibay
Billodasoloa	Billodasoloa	Mandoia	A. 1598 P.6878	S/F	A.H.P.A. E. Jorge Aramburu.
Billodasoloa	Billodasoloa	Mandoia	A. 1659 REF. D.1022-36	S/F	A.T.H.A.
Billodasoloa	Villodasoloa	Mandoia	A. 1573 P.5139	S/F	A.H.P.A. Pedro de Albistur
Billodebidea	Villode bidea	Margarita	A.1684 P.8819	102v	A.H.P.A. Juan Antonio Maturana
Billodosoloa	Billodo soloa	Mandoia	A. 1669 P. 3218	1265	A.H.P.A. Pedro Ortiz de Cadalso.
Billorabidea	Villora bidea	Margarita	A.1686 P.5466	S/F (28/10)	A.H.P.A. Juan Amezti
Billorabidea	Villorabidea	Margarita	A.1878 P.13784	4475v	A.H.P.A. Ramon Gonzalez de Echavarri.
Billorabidea	Villorabidea	Margarita	A.1680 P.5895	S/F (26/9)	A.H.P.A. Juan Amezti
Billorabidea	Villoravidea	Margarita	A.1880 P.13947	2124	A.H.P.A. Ramon Gonzalez de Echavarri.

Araututako izena / Grafía normativizada	Hitzez-hitzeko aipua / Grafía literal	Herria / Población	Urtea eta protokoloa / Año y protocolo	Or. / Hoja	Iturria / Fuente
Billorabidea	Villoravidea	Margarita	A. 1847 P. 8731	261	A.H.P.A Gabriel Aragon
Billorabidia	Villorabidia	Margarita	A.1932. Sig. 02-14-38. Caja: Oreitia-Otazu	S/F	A.M.V. Estadística Riqueza. Pueblos (Rústica/Urbana)
Billorburua	Villorburua	Ariniz	A.1758. Sig. 10/022/000.	53	A.M.V. Amojonamiento de La Jurisdicción de Vitoria y del Condado de Treviño
Billorrabidea	Villorravidea	Margarita	A.1886 P.18753	2077v	A.H.P.A. Ramon Gonzalez de Echavarri.
Billorrabidea	Villorravidea	Margarita	A.1926-1930. Sig. 02-14-34. Caja: KL	S/F	A.M.V. Estadística Riqueza. Forasteros

Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia
Onomastika Batzordea / Comisión de Onomástica

AHD: Archivo Histórico Diocesano

AHPA: Archivo Histórico Provincial de Álava

AMV: Archivo Municipal de Vitoria

ATHA: Archivo del Territorio Histórico de Álava

AU: Archivo de la Universidades Eclesiásticas

Mikel Gorrotxategi Nieto, académico correspondiente y secretario de la Comisión de Onomástica de esta Real Academia de la Lengua Vasca/Euskal-tzaindia,

CERTIFICA:

Que el nombre eusquérico del municipio que figura con el número 4 en el *Nomenclátor de los Municipios del País Vasco*, obra editada en 1979 por esta Real Academia y conocido en su forma oficial como *Abanto y Ciérvana / Abanto Zierbena*, es **Abanto**, por razones administrativas debiera ser diferenciado de otra localidad homónima se le denominaría **Abanto Bizkaia**.

Que la Academia de la Lengua Vasca recogió en su Nomenclátor de 1979, *Euskal Herriko Udalen Izendegia*, así como en la *Relación de las Poblaciones de la Comunidad Autónoma del País Vasco* de 1986, la forma *Abanto-Zierbena*.

Que el cambio de nombre de dicho municipio está motivado por la segregación del nuevo municipio de *Zierbena*, que anteriormente era uno de los tres concejos, junto con los concejos de San Pedro de Abanto y Santa Juliana de Abanto, que formaba un único ayuntamiento, resto del antiguo ayuntamiento de *Los Cuatro Concejos del Valle de Somorrostro*, en el que además de los tres concejos citados estaba Muskiz.

Asimismo, que hasta ahora no se ha hallado constancia del gentilicio eusquérico del lugar, pero de acuerdo con los usos de la lengua sería *abantar*.

Y para que conste y surta los efectos oportunos, expide la presente en Bilbao a cinco de enero de dos mil seis.

Vº Bº

Andres Iñigo Ariztegi,
Presidente de la Comisión de Onomástica

Mikel Gorrotxategi Nieto, académico correspondiente y secretario de la Comisión de Onomástica de esta Real Academia de la Lengua Vasca/Euskal-tzaindia,

CERTIFICA:

Que el nombre eusquérico del municipio que figura con el número 609 en el *Nomenclátor de los Municipios del País Vasco*, obra editada en 1979 por esta Real Academia, y conocido en su forma oficial romance como *Valdegovía*, es **Gaubea**.

Que dicho nombre se documenta como *Vallem Gobie* en el año 804, *Gau-bea—valle* en 944, *Vallegovia* en 1258, *Valle de Gobea* en 1527, según recoge en la obra de Gerardo López de Guereñu *Toponimia Alavesa seguido de Mortuorios o Despoblados y Pueblos Alaveses*, editada por esta Real Academia. En la documentación de Valpuesta, publicada por Saturnino Ruiz de Loizaga, aparece como *valle Gobia* en 1104, *Valle Gobia* en 1119 y 1135. Posteriormente aparece documentado como *Valdegovia* en 1418, según recoge el autor antes citado en el libro *Documentación Medieval de la Diócesis de Vitoria en el Archivo Vaticano*.

La Academia de la Lengua Vasca propuso en su Nomenclátor de 1979, *Euskal Herriko Udalen Izendegia*, así como en la *Relación de las Poblaciones de la Comunidad Autónoma del País Vasco* de 1986 la forma *Gaubea*, recogida en la fundación del monasterio de Valpuesta en el 804:

iqsta calzata qui pergit ad Ualle de **Gaubea** et suos molinos in flumine Flumenzello

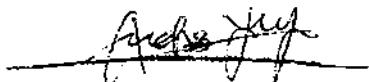
hasta la calzada que se dirige al Valle de Gaubea y sus molinos en el valle Flumenzello (Omencillo)

La razón de esta propuesta es la tendencia del euskera a mantener el díptongo *-au-* tanto en palabras comunes como en topónimos. Esto se ve tanto en las palabras del léxico común, *gauza* y *lauza* en euskera, en castellano *cosa* y *losa*, procedentes de las latinas *causa* y *lausa* respectivamente, como en topónimos: *Laudio / Llodio*. Posteriormente, propuso *Gobiaran* como equivalente de *Val de Gobia*, pero atendiendo al uso popular es claro que la forma **Gaubea**, con acento en la *-e-*, es la más adecuada.

Asimismo, que hasta ahora no se ha hallado constancia del gentilicio eusquérico del lugar, pero de acuerdo con los usos de la lengua sería *gaubear*.

Y para que conste y surta efectos, expide la presente en Bilbao a cinco de enero de dos mil seis.

Vº Bº

Andres Iñigo Ariztegi,
Presidente de la Comisión de Onomástica

Mikel Gorrotxategi Nieto, secretario de la Comisión de Onomástica de esta Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia,

CERTIFICA:

Que el nombre de la Junta Administrativa de *Marieta-Larrinzar* del municipio de *Barrundia*, en su forma eusquérica académica actual es ***Marieta-Larrintzar***.

Que *Marieta* se documenta por primera vez como *Mariaeta* en 1025 en la lista de pueblos alaveses conocida como *Reja de Álava* del *Cartulario de San Millán*, y como *Marieta* en 1257 en la carta del obispo de Calahorra Jerónimo Aznar.

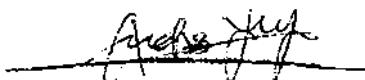
Que *Larrinzar* figura como *Larrinzahar* en 1229 y *Larrinzar* en la documentación posterior, tal como se recoge en la obra de Gerardo López de Guereñu *Toponimia Alavesa seguido de Mortuorios o Despoblados y Pueblos Alaveses*, editada por esta Real Academia.

Que la evolución *Mariaeta* > *Marieta* es propia del euskera, así como la pérdida de la *-h-* con la subsiguiente reducción de *Larrinzahar* a *Larrinzar*. Que al no haber sido el euskera la lengua de administración, el nombre de la localidad se transcribió según las normas de escritura castellana por lo que no se reflejan sonidos propios del euskera como la africada representada actualmente por *-tz-*. Es el mismo caso de lugares tan conocidos como *Zarautz* o *Altzania*, que no han sido escritos con *-tz-* hasta la oficialización de la lengua vasca. En el caso que nos ocupa, la pronunciación *-tz-* no es etimológica, ya que el segundo componente es *zahar*. Dicho sonido es consecuencia de la pronunciación eusquérica que tiende a convertir la *-z-* en *-tz-* tras *-n*.

Asimismo, que hasta ahora no se ha hallado constancia de los gentilicios eusquéricos de dichos barrios, pero de acuerdo con los usos de la lengua serían *marietar* y *larrintzartar*.

Y para que conste y surta efectos, expide la presente en Bilbao, a cinco de enero de dos mil seis.

Vº Bº

Andres Iñigo Ariztegi,
Presidente de la Comisión de Onomástica

Mikel Gorrotxategi Nieto, académico correspondiente y secretario de la Comisión de Onomástica de esta Real Academia de la Lengua Vasca/Euskal-tzaindia,

CERTIFICA:

Que el nombre eusquérico del lugar de *Santa Eulalia*, perteneciente a la Junta Administrativa de Marinda en el municipio de Kuartango, es ***Ondokolanda***.

Que dicho barrio históricamente ha estado compuesto de dos grupos de casas, uno en los alrededores de la iglesia y el otro a la vera del camino que recorre el valle. El núcleo superior, hoy en día compuesto de una casa y la iglesia, ha sido conocido como *Santa Olaia*, aunque posteriormente esta forma fue sustituida por la estándar castellana *Santa Eulalia*. El núcleo inferior, el que hoy en día agrupa la población del barrio, se denominaba *Ondokolanda*.

Que para designar el conjunto formado por ambos barrios se han usado las dos formas, ***Ondokolanda*** y ***Santa Eulalia***, en muchos casos como sinónimos, hasta que la primera fue sustituida por la advocación de la iglesia del lugar, Santa Eulalia de Mérida. De esta forma, tanto en la documentación de las comunidades de pastos de Gibillo / Guibijo (estudiadas por Juan Cruz Saralegi), en la de la comunidad de Montes de Iartu, en la propia del concejo y en la eclesiástica aparece *Ondokolanda*. Este nombre aparece escrito de distintas formas, para designar tanto la totalidad del lugar como el barrio situado a la orilla del río y del camino real.

Así, en el apeo de la mojonera de la dehesa de Abezia, de los montes de Gibillo / Guibijo, realizado en 1569, dicho lugar aparece repetidamente como *Ondokolanda*, y en una de las citas se especifica que Santa Eulalia es parte de este lugar:

E pues de lo sobredicho en el logar de Hondocolanda, que es en el balle e tierra de Cuartango [...] a Juan Arnaez de Hondocolanda vecino dende y de Santtolalya ...

En la documentación de los montes de Iartu aparece en 1701 y 1702 *Ondokolanda* como lugar comunero.

Dicho topónimo también fue recogido por Gerardo López de Guereña en su obra *Toponimia Alavesa seguido de Mortuorios o Despoblados y Pueblos*

Alaveses, editada por esta Real Academia: como término montuoso de Basabe, con fecha de 1530, y venta de Kuartango en 1586.

Posteriormente, el hagiónimo o nombre de la santa, documentado desde 1257 como *Santa Olaila* (léase *Santa Olalla*), que se usaba para designar el barrio de la iglesia, diferenciándolo del barrio de *Ondokolanda*, sustituyó al nombre original. Este proceso es común en el país y en gran medida parece estar relacionado con la pérdida del euskera. Es de destacar que se impuso la forma estándar *Santa Eulalia* en lugar de la forma popular *Santa Olaia*.

Así, en 1607 tenemos:

Pedro de Urbina... vecino del lugar de Santa Olaila y morador del barrio de Ondocolanda

Que aunque en el *Nomenclátor* de 1986 la Academia, por falta de datos, propuso la forma *Santa Eulalia*, posteriormente en el de 2001 se posicionó a favor de *Ondokolanda* (*Santa Eulalia*).

Que teniendo en cuenta que la forma original para designar a la totalidad del barrio es *Ondokolanda* y que la población actual está situada en dicho lugar, parece procedente recuperar el nombre para denominar el barrio y restringir el de *Santa Eulalia* al lugar donde está la iglesia parroquial.

Asimismo, que hasta ahora no se ha hallado constancia del gentilicio eusquérico del lugar, pero de acuerdo con los usos de la lengua sería *ondokolandar*.

Que, por estar la forma original en desuso y ser ambas tan distintas, parece aconsejable que de una forma provisional se usen ambos nombres según la propuesta del último nomenclátor: **Ondokolanda (Santa Eulalia)**.

Y para que conste y surta efectos, expide la presente en Bilbao, a cinco de enero de dos mil seis.

Vº Bº

Andres Iñigo Ariztegi,
Presidente de la Comisión de Onomástica

Mikel Gorrotxategi Nieto, secretario de la Comisión de Onomástica de esta Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia,

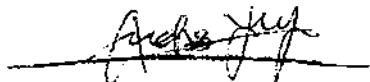
CERTIFICA:

Que el nombre del lugar de *Ollerias* la Junta Administrativa de Elosu, del municipio de *Legutiano*, en su forma eusquérica académica actual es *Ollerietá*.

Que aunque en la documentación de las distintas administraciones la única forma que aparece es la traducción de la misma al castellano, *Ollerías*, esto es debido a la secular marginación del euskera, que hay que recordar que es la lengua propia del lugar. De esta forma los vasco-hablantes del municipio siguen designando a este barrio con su forma eusquérica: *Ollerietá*.

Y para que conste y surta efectos, expide la presente en Bilbao, a quince de mayo de dos mil seis.

Vº Bº

Andres Iñigo Ariztegi,
Presidente de la Comisión de Onomástica

Mikel Gorrotxategi Nieto, secretario de la Comisión de Onomástica de esta Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia,

CERTIFICA:

Que la Comisión de Onomastica de la Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia en su última reunión, celebrada en Pamplona el pasado 19 de junio, examinó, entre otros asuntos, el de la adaptación de la grafía correspondiente al pueblo de Erentxun, a la vista de la petición de su Junta Administrativa.

El nombre, como es sabido, figura con varias grafías en la documentación antigua, de la que podemos entresacar éstas: *Hereinzguhin* en 1025, en la lista de pueblos alaveses conocida como *Reja de Álava* (relación que figura dentro del Cartulario de San Millán); *Arancerenchun* en 1257, en la carta Jerónimo Aznar, obispo de Calahorra, y *Herencoyn* en 1294, en la lista de los pueblos de Álava que participaron en el cerco de Tarifa, ejemplos que pueden verse en la obra de Gerardo López de Guereñu *Toponimia Alavesa seguido de Mortuorios o Despoblados y Pueblos Alaveses*, editada por esta Real Academia.

Con el paso del tiempo, la forma predominante ha sido *Erentxun*, como se observa hoy mismo en el nombre del pueblo y en la toponimia menor, por ejemplo: *Erentxunbide* (Jauregi), y *Erentxunbidea* (Elburgo, Gauna y Trokoniz), *Erentxunegi* (San Vicente de Arana (I)), recogidos por Lopéz de Guereñu en la obra antes citada.

Considerando lo cual, la Comisión de Onomástica de la Real Academia de la Lengua Vasca-Euskaltzaindia, teniendo en cuenta el artículo el artículo seis punto cuatro del Estatuto de Autonomía del País Vasco y artículo décimo de la Ley 10/1982, de 24 de noviembre, Básica de Normalización del Uso del Euskera

RESUELVE:

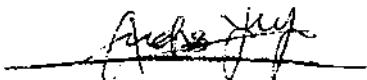
Que el nombre de la Junta Administrativa de *Erenchun*, del municipio de Iruraitz-Gauna, en su forma eusquérica académica actual es **Erentxun**.

(1) El documento original de 1652 menciona la Comunidad de *Abitirarra* compuesta por los pueblos de *Erroitegi*, *San Vicente de Arana*, *Sabando*, *Ibisate* y el mortuorio de *Igoroin*.

Por lo que toca al gentilicio o nombre del habitante, hasta ahora no se ha hallado constancia. Sin embargo, la Comisión cree que sería *erentxundar*.

Y para que conste y surta efectos, expide la presente en Bilbao, a treinta de junio de dos mil seis.

Vº Bº

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Andres Iñigo Ariztegi". It is written in a cursive style with some variations in letter height and stroke thickness.

Andres Iñigo Ariztegi,
Presidente de la Comisión de Onomástica

Mikel Gorrotxategi Nieto, secretario de la Comisión de Onomástica de esta Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia,

CERTIFICA:

Que la Comisión de Onomástica de la Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia en su última reunión, a petición de la Junta Administrativa de Elosu para oficializar la forma eusquérica **Elosua**, ha tratado esta cuestión:

1. *Elosua* es un topónimo eusquérico compuesto de *elorri* «espino», frecuente en toponimia, el sufijo abundancial *-zu* y el artículo *-a*.
2. Dicho nombre se documenta como *Elhossu*, sin artículo, en 1025 en la lista de pueblos alaveses conocida como *Reja de Álava* o *Cartulario de San Millán*; *Helosua* en 1257 en la carta del obispo Aznar y *Helossa* en 1294, tal como se recoge en la obra de Gerardo López de Guereñu *Toponimia Alavesa seguido de Mortuorios o Despoblados y Pueblos Alaveses*, editada por esta Real Academia.
3. La pérdida en la denominación oficial del artículo, que hay que recordar se ha mantenido vivo entre los vasco-hablantes de Legutiano, es debido a una incorrecta interpretación del topónimo. Como es sabido, el artículo en cuestión, que aparece en nominativo e inesivo (*Elosua*, *Elosuan*) no aparece en el resto de los casos: *Elosuko* (de Elosu), *Elosura* (hacia Elosu), *Elosutik* (desde Elosu)...

La Comisión de Onomástica de la Real Academia de la Lengua Vasca/Euskaltzaindia, con base a lo anteriormente considerado y en conformidad con el artículo seis punto cuatro del Estatuto de Autonomía del País Vasco y el artículo décimo de la Ley 10/1982, de 24 de noviembre, básica de normalización del uso del euskera

HA ADOPTADO LA SIGUIENTE RESOLUCIÓN:

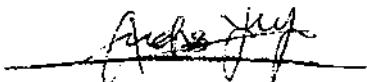
Que el nombre de la Junta Administrativa de *Elosu*, del municipio de Legutiano, en su forma eusquérica académica actual es **Elosua**.

Que, como se ha indicado más arriba, hay que recordar que la *-a* final de este nombre es el artículo eusquérico por lo que al declinarlo en euskera

se debe usar de la siguiente forma: *Elosua*, *Elosuan*, *Elosuarekin*, pero *Elosuko*, *Elosutik*, *Elosura*...

Y para que conste y surta efectos, expide la presente en Bilbao, a quince de mayo de dos mil seis.

Vº Bº

Andres Iñigo Ariztegi,
Presidente de la Comisión de Onomástica

**EUSKALTZAINDIAREN
BARNE-HISTORIA
(IX)**

EUSKALTZAINDIAREN BARNE-HISTORIAZ

*Xabier Kintana,
idazkaria*

SARRERA

Gure Hizkuntzaren Akademiak aspaldidanik ikerketa eta arautze arloan egiten dituen lanak eta euskara sustatu eta jagoteko asmoz ematen dituen pau-soak gero eta ezagunagoak dira, eta horiek gure gizartean sorrarazten duten oihartzunak eta dituzten aplikazio zabalek aski ongi erakusten digute jendeak zer nolako interesa duen gure egitekoez.

Badira, ordea, gure erakundearen historian hain ezagunak ez diren puntuak, beraren sortze, jardunbide eta bilakaeraren gorabeherei buruzkoak, hor-han-hemenka gutun argitaragabe, artikulu eta dokumentu sakabanatuetan berríatuak. Horietan guztiotan nolabait Euskaltzaindiaren barne historia dei genezakeena datza, maiz, zoritzarrez, aski ezezagun eta gaizki adituena eta ulerkera okerren iturri, eta, horrexegatik, gure ustez, barne historia horretako zokomokoak argitu eta gure argi-ilunak islatzea egokia bezain komenigarria litzateke. Beraz, xede horrekin, zenbaki honetan hasi eta hemendik aurrera osatuz joan nahi genukeen atal honetan, Euskaltzaindiaren ibilbide historikoa hobeki ulertzeko lagun dezaketen era guztietako agiriak eta lekukotasunak agertzen hasiko gara, P. Xarritonek oraingoan argitaratzen dituen dokumentu baliotsuak lehenbiziko urratsak izanik.

PIERRE LAFITTE GUTUNDEGIA

*Prestatzaleak:
P. Xarritton - P. Andiazabal*

Aspaldikoak dira eta maiz bakanak edo bakanduak hemen datozen 1928 eta 1977 artean 14 euskalzale ezagunek aita Lafitte-ri idatzi 32 gutun ezberdinak. Ohar bat edo beste eratxikirik bakoitzari honetan gelditzen da behingotz sail hau.

P.C. & P.A.

EUSKALTZAINBURUGOA
Bilbo

Bilbo, I, III, 1928
Piarres Lafitte Jauna, Toulouse

Ene aphezkide maitea:

Nere aginduz gure zadorlariak (1) egin zizun galdeari erantzunaz idatzi didazun eskutitza atsegina aundiz irakurri dut. Euskerara itzultzeko aukeratu dituzun zatiak, egokiak deritztaizkit eta zuk dezun idazkera ulert-errezean argitaratu ezkero atseginez irakurriko dirala uste dut. Aurrenez gure *Euskeran* eta gero gutun berezian azalduko dira. Zerorrek ederki diozunez itzulpen oiek ulert-errezzak izan behar dute, bestela euskerari indarra eman bearrean kalte egiten diote.

Ikusten dedanez zu ere lanpetua zaude eta itzulpen oiek noizko eginen dituzun ezin esan dezakezula diozu. Lan horrek al dezunean egin beariko, bainan len bai len hobe.

Noiz alkar ezagutuko degu? Bitartean biotzez agurtzen zaitu.

Azkue apaizak (2)

(1) Zadorlaria zen **Gregorio Maidagan** apeza (1891-1961), gaur erran genezake idazkaria. Bainan Piarres Laffitek haren gutunari bidali erantzuna ez dugu aurkitu. Irakurtzen dugunaz, euskarara itzultzea testu klasiko zenbait, berak hautaturik, eskatzen zitzaiotz urgazle berriari. Lan hori egin zuena Lafittek? Ez dakigu ziur bainan ez dugu uste zeren eta horren ordez asmatu baizuen berak bere euskal literaturaren lehen tomoa egitea (1931).

(2) **Resurrección María Azkue Aberasturi** (Lekeitio, 1864 - Bilbo, 1951), euskaltzainburu 1919-1951.

EUSKALTZAINDIAREN LAGUNTZAILEAK «YAUR-SAILA»

Musitutik, 1934. orrillak 11
 Pierre Lafitte Apez Jaunari
 UZTARITZ-en

Agur, adiskide:

Aspaldian zuri idazteko nengon. Egin baharrak ez ditut utzi orain arte.

Orroituko zera nola gure igazko Donosti-ko Batzarrean artu gendun Euskadi-ko izkuntza-mapa egiteko asmoa. EUSKALTZAINDIAREN LAGUNTZAILEAK laster degu egitekoa geren II. Batzarra ta Ikas-Billera: uztailaren 2, 3, 4, ta Eusko-Ikaskuntzak Donostian urtero eratzen dituan Uda-Ikastaroarekin bitartean, gure DEIA-n ikusiko dezun bezala (egitarauak laister bidaliko dizkitzut). Ikas-Billera orretan egingo dan mintzaldi bat igaz aipatutako gai arretaz izanen da: Euskadiko izkuntza-mapaz. Nere anai Lekuona-tar (1) Imanol-en gain gaia gertutzen aspaldian ari da, eta Pirenez arunzko Euskeraren mugak ekiteko zure zai dago. Zuk agindu zenigun Donostian Pirenez arunzko zuk egingo zenigula mapa oni buruz, eta oraintxe gararia iritxi da-ta lenbailen bear genitzke orko Euskeraren mugak.

Ea, beaz, lenbailen galdera oieri erantzuten diezun:

1. Pirenez arunz zenbat eta zein errietan euskeraz itz egiten da euskera utsean kalean (etxetik at; beaz, etxetan ere bai)?
2. Zenbat eta zein errietan itz egiten da euskeraz eta erderaz nagusiki kalean, eta euneko zenbatek gutxi-gora-bera, a.d., %25 etxetan, %30-k etxetan etab.?

(1) **Manuel Lekuona Etxabeguren** (Oiartzun, 1894–1987), euskaltzainburu Euskaltzaindiak berriz abiatu nahi izan zuelarik hastapeneko euskararen batasunaren egitasmoa 1964an. Bera ehortzi zen egunean Oiartzuneko elizan 1987ko uztailaren 31n, meza eman ondoan, gogoratzea merezi du, Jose María Setien Donostiariko jaun apezpikuak azken otoitzen ondotik hitza hartu zuela, Donostiaroko elizaren izanean barkamena eskatzeko Lekuona familiari haren seme Martín apezzenaren heriotzearen egunetan Elizak burua bazterrera itzuli zuelakotz deus gertatu ez balitz bezala (ikus Baionako Jean Hiriat-Urruty euskaltzain eta bikario jeneral zenak orduan diosesiko al-dizkarian eta *Herria* astekarian agertu artikuluak).

3. Zenbat eta zein errieta itz egiten da euskeraz etxeen bakarrik, kalean ez, galdu dalako, eta zenbatxu etxetan, a.d., %25 etxetan, %30-k etxetan etb.?
4. Zenbat eta zein errieta itz egiten dira euskera utsez. Elizan ilizkizunak, itzaldiak, etab.?
5. Zenbat eta zein errieta, euskara ta erdera nastuan (elizan), nola geiago: euskeraz ala erdaraz, edo erdizka?
6. Zenbat eta zein errieta, erdera utsean (elizan)?

Erantzunak bidali egizkiotzu nere anai Imanol-i zuzenbide onekin. Seminario Conciliar-Vitoria. Ilbete ta erdi besterik ez dira palta Batzarrerako eta erantzunak alik laisterren bidatzeko, arren, eskatzen dizut.

Gaurkoz, naikoa. Laister beste eskutitz bat egingo dizut gure Batzarreko berri txeak emanaz, eta egitarauak eta gainerakoak bidaliko dizkitzut.

Bitartean agindu zure adiskide ta apaizkide nauzun oni.

Lekuona'tar Martin (2)
Laminoria-Musitu

(2) **Martín Lekuona Etxabeguren** (1908an Oiartzunen jaioa eta 1936an Hernanin fusilatua).

Errenderitik, 1935. azaroak 26

Pierre Lafitte Apez Jaunari,
UZTARITZE-n

Agur adiskide:

Oyartzuar antzeslariak datozen mesede baten eske: Datorren igandean, Abenduaren 1'ean, Donibane Loitzun'a dijoazela nere antzerkitxo «Eun Dukat» egitera eta ea zuri esango nizukan Ustaritz alde orretan al dezun propagandarik geien egingo ote zenduken, egun orretan inguru orretarik ere jende asko joan dedin Donibane'r'a antzerki ori ikustera.

Jaia arratsaldeko lau ta erdieten asiko da, eta Oyartzuar gizagaixook, jai ori eratzea beren gain artu dutenez geroz, beldur dira eralkiak ordaintzeko aintzat aterako ez ote duten ere.

Oyartzuar antzeslari-talde onek Mendiburu antzes-taldea bere izena... igaz «Euskaltzaleak» Donostian eratu zuten antzeslari guduan lenengo saria... 500 laurleko... irabazi zitun «Eun Dukat» antzerki onekin berakin.

Propaganda egiteko gaiak... paperak etab. ... artuko dituzu garaiz Donibane'tik, eta badakit aleginak egingo dituzula gure antzezkizun onen berria inguru orretan zabaltzen.

Eskerrik beroenak damazkitzut guziagatik eta poz aundia artuko nuke igandez Donibane'n agurtuko ba zinduket.

Agur adiskide eta agindu nai dezuna zure menpeko apaizkide oni.

Lekuona'tar Martin

EUSKALTZALEAK

«YAKINTZA»

Donostia

1934'ko Garagarrila'ren 21'ean
Lafitte'tar Pierre, jauna
Ustaritz'en

Agur Jaun eta adizkide ori:

Euskaltzaleak erabaki eta Zarautz'ko Olerti Egunean adierazi zan bezela
bazkun onetako batzordeko aukeratua izan zera.

Idazki onetzaz jakinan ganean zaitugu eta garai egokia datorkigunean dei
egingo dizugu.

Agur eta agindu.

Idazlariari,

Ariztimuño'tar Joseba (1)

(1) **José Ariztimuño Olaso «Aitzol»** (1896an Tolosan jaioa eta 1936eko uztailaren 16an Hernanin fusilatua).

EUSKALTZALEAK
«YAKINTZA»
Donostia

1935'ngo., Ilbeltza'ren 29'an

Lafitte'tar Pierre, jauna
Ustaritz'en

Euskaltzaleak'en batzordekoak otsaila'ren 10'an, igandez biltzeakoak gaituzu. Zu, batzorkidea izanik, batzarrea azaldu zaitean dei egiten dizugu.

Ara batzarreko aria:

I'go: Bertsolari egunaren berri, eta artu-emana.

II'go: VI'garren Olerti-Eguna, Loramendi'ren omenez, Bedoñan.

III'go: II'garren antzerti egunaren eralguntza.

IV'go: Eusko Idazlien batzarra.

V'go: I'go Eusko-nobela eguna.

VI'go: Orixeren «Euskalerria» poemaren argitaratzea.

Eusko-Ikaskuntzako aretora ameiketarako eterri zaitea arren.

Adizkide zaizu.

Ariztimuño'tar Joseba

Donostitik, orrilaren 5'an

Lafitte-Iturrealde'tar Piarres Jaunari,
Ustaritzen

Ene jaun eta adizkide, agur:

Itz eman zenidan gure III'garren Euskal Antzerti Egunean, Zuberoako pastoralaz mintzatuko zinela emen, Donostian.

Il onen, 17'an, igandez degu gure III'garren Euskal-Antzerti Eguna. Goizean San Telmoko areto ederrean zure mintzaldia egingo dezu, amaiketan.

Predikua naiz idatziz *Yakintzan* argitaratzeko luzea izan, mintzatzeko oso laburra bear du, amabosteren bat minutu.

Lenbailen gaztigatu zaidazu noiz etorriko zeran adieraziz, trankil gelditu nadin, etorriko zerala jakinaz.

Agur zurearen zai.

Ariztimuño'tar Joseba

N. D. de BELLOC, URT (B.P.)

1936-ng- X'garren 6'an

Lafitte apaiz jaunari
Ustaritzen

Agur adizkide:

Emen daramazkigu pake sainduan gure egunak prantzez pizka bat ikasi nairik.

Aruntz'ko euskaldunen arazoak egunetik egunera ari dira itxusitzen eta beltzago arpegia erakusten.

Barka zaidazu Ustaritzen mintzatutakoa gogoraztea. Idatzi al-diozu aita Piarres Lhanderi (1) Paris'erat? Ezin baigara sekula guzian emen, Belloc'en egon, eta zerbaitetan pentzatu bear degu aurrerantzera begiratuaz.

Lenengoz eskeni zizkidazun mezak aizkenera dijoazkit, eta al-bazenuke beste batzuek erraiteko-al eskatzen dizut.

Ezerr'en berirrik bai-al-dezu?

Emen berri-onen goseak gara bana gauz on gutxi dagozkigu, oraingoz beintzat.

Barka ezartzen dizkizudan lanengatik.

Esker anitz.

Jel'baitan.

Ariztimuño'tar Joseba

(1) **Petiri Lhande** (Baiona, 1877 – Atharratze, 1957). Hitz horietarik ageri da Belokeko azken egunetan oraino Aitzol zalantzhan zebilela ala Parisera ala Bilbora (eta heriotzera buruz) joan behar zuen jakiteko.

Barcelona (1), Avda. Gmo. 450, Pompeya
30, IV 1949

Monsieur l'Abbé P. Lafitte.
Ustaritz

Ene adixkide ona, agur.

Bereziarturen (2) bidez zuk bidaldutako lerrotxoak poz-pozik artu nitun. Zure oroitzapena goxoa izan dala nere biotzari ziur zaite. Nere gogoa, erdia beinipen bai, or da, eskualde ortan. Noiz othe juango naiz ibiltaldi bat, laburtxoa izan arren, zuen artean egitera? Ni bethi nere eskual lanetan nabil, aleginak egiten. «*Omnia cooperantur in bonum.*» Ikasten ditudan errialde arrotz guziak euskal sare'kin biltzen ditut; euskal pilla aunditzen; gure eskual lane-tako onak, egokiak dira.

Aste ontan berriz Barcelonara itzuli naiz. Emen izango nauzu udara arte. Uztaila'ren azken egunetan Lekaroz'ko bidea berriz artuko det. Gortazar'i (3) erraiozu mesedez, bere asmoa betetzeko sayatuko naizela. Orain egun batzuek, Donosti-tik bialdu nion gutun bat, ez correioz; eskuz baizik. Oraindik gure es-kualde ontan kontuz ibili bear da. Madame «Anastasie» (4) bizi da bethi; lo edo il itxura izan arren.

Agur, ene adixkide ona. Orko lagunei goraintziak milaka. Gutun ontan, asieran, or dezu nere zuzentza.

Eta agindu nahi dezun aina zure adixkide eta zerbitzari den

P. Donostia (5)

S'il y a de nouveaux recueils de chants basques, de nouvelles réimpressions, prière de me les garder. On s'arrangera pour le paiement.

(1) 1936eko gerlaz geroz Aita Donostia ibili zen Lekarozeko bere komentutik Frantzia aldera Baionako komentura bereziki hortik zuzentzen zuela Biarritzen berak sortu «Sine Nomine» korua. Bainan bestalde ere nolazpait mantentzen zituen Parisen ala Kataluñaian aspalditik bere musikari talenduak merezituak zizkion harremananak.

(2) **Bereciartua** jauna ezagutu dugu Baionako desterruan Heggaldeko Euskal Alderdi Jeltzalearen lokarri zebilelarik.

(3) **Gortazar** jauna Hôtel des Basques Baionan bizi zen ermita saindu bat iduri bainan ber denboran Sant Espíritu auzoan Eusko Jaurlaritzaren bulegoaren ardura osoa zeukan.

(4) **Anastasie** deitzen genuen orduan aleman, frantses ala español estatuen hots Hitler, Pe-tainala Franco-ren *zentsura*.

(5) **Jose Gontzalo Zulaika Arregi** «Aita Donostia» (Donostia, 1886 – Lekaroz, 1956).

FEDERICO C. KRUTWIG
Bilbao

Lafitte Piarres Jaunari
Ustaritzeko Seminarioan

Jauna:

Zure eskuthitza poz handiaz irakhurri dut. Hurrengo, iraillaren biltzarrean (eta nire ponentzan) Euskaltzaindiari zure kandidatura aurkezturen deraukot, orain bada, zuk zeure guthunean erraten derautazunez, Donostiarra, gure gana ethorri zintezke-ta.

Lafon René Jauna, lehenago, gaskoinna zela uste izan nuen, bannan 1936ko «R.I.E.B.»-aren «Urtharril-orril» numeruan ikhus niroen bezela jaun honek artikulu baten bere buruaz diyo: *«du moins en était-il ainsi dans le basque parlé par ma mère»* (64-garren orrialdean), Beronen ama baldin benaparr ba-zen, guk bere kandidatura onets dezakegula uste dut.

1935-garren urtean Euskaltzaindiaren urgazleen bitartean Jaun hauk zezen: Dourisboure Doktor Jauna, Larrieu Doktor Jauna, Léon Albert Jauna, Le Marien Konte Jauna; jaun hok orai bizi diradenz, eztakit. Baldin hauien arthean orain nortzuk bizi direan jakin ba-zinnitu, haukiek egin ditutten lanez zertxubait erran bazeneraut, eskarrik asko emanen nerauzuke.

Gavel Henri Jauna 1933-ko Urrillaren 20 gr. danik gure deduzko euskaltzain bat da, orain guk deduzko-euskaltzain titulareen eskubide eskaini beharr diogula uste dut.

Lhande (S.I.) Jaunari ta Altubetarr Jaunari iratzi ba-derauzkiet eskuthitzak zuk eman zenerautan adresara.

Nire agurrik honenak bidaltzen derauzkizut gure euskaltzain berri! oxala! laister izan zaittezan horri.

F. Krutwig (1)

Bilbaon 1949-ko VIII-aren 21-an

(1) **Federico Krutwig** (Getxo, 1921 – Bilbo, 1998), gaztedanik Azkue xaharraren ikasle, adiskide eta idazkari bilakatu zen. Azkuek berak 1947an euskaltzain izendatu zuen. Aita Villa-santeren Euskaltzaindian sartzeko hitzaldiari berak eman erantzun ausartegia bota ondoan, 1952an Miarritzera erbestezeratu behar izan zuen.

Bilbaon 1951-ko Lohilaren 15garrenean

Lafittetarr Bethiri (1) Jaunari
Uztaritz (Laphurdi)

Jaun agurgarria:

Iragan Hazilaren 11garrenean guthun bat izkiriatu nerautzun eta Azkue zenaren heriotza nola gerthatu zen erraiten nerautzun. Geroz' Bilbaoko Atheneu Berrian antolatu nuen homajearren deitzea igorri nerautzun. Egun'omen haur nola gerthatu zen horrko periodikoetan izkiriatu nahi baldin ba zeneza' hemengo «Pueblo Vasco» delakoaren notiziak igorten derauzkitzut eta notizi hauk zerbaite handiagotu ta argiroagotu nahi nerauzkitzuke.

Igorri nerautzun invitazioan ikhus zenezakeien bezala hirur egunetan laur konferentza eman ditugu. Lohilaren 10-garrenean (Astelehenean) neuk eta Gorostiagak hitz egin dugu. Neuk euskaraz Azkueren in memoriam egin nuen eta Gorostiagaren mintzo-aldiaren thema «Azkue linguista» izan zan eta erdaraz mintzatu zan.

Neuk Azkueren bizitzako anekdota batzuk jaulki nituen, eta bere biography laburr bat egin nuen. Gorostiagak egun berton eta neure ondoan hitz egin zuen, Azkue jaunaren fazeta bat komentatu zuen: linguistarena.

12-garrenean Donostiarri Jose Andonik hitz egin zuen (Periodikoan argitaratu notizirik ezpai tut: hunek erran zuena jaulkiren derautzut). Lehenik Azkueri hitz batzuk dedikatu zerauzkion eta Azkuek Euskalherriko musika-folkloreatan egin duen lana, handi-handia zela erran zuen. Halakotz Euskalherriko folklorista guztiak Azkueren lanetarat bethi joan beharr dutela erran zuen eta Azkueren «cancioneroa» harrtegi ezin-ahiztukoa dela. Geroz Euskalherriko musika popularian noiz eta nola' piztiak (txoriak eta abereak) eta flora agerten den gimitsiaztatu zuen. Euskalherriko herri-kantuan bertze herrien litteraturetan dathorrzen lili aristokratioak bai ba dathorrzela erran zuen bainan bertzeak ere bai, hauietan: berakatza, porrua, eta. Geroz Euskalherriko kantu popularian txoriak eta bertze piztiak ere agerten zaizkigula erran zuen eta egite hunek gure herriko melodiek Ipharreko influentza dutela erakhusten deraukula bai eta Espainiako folklorez duen differentza erakhusten ere. Hunela gure

(1) Piarrés, Kepa, Peru, Peio, Pierra, Pierris, Petiri-ren sinonimoa besterik ez da Hazparne edo Aharparne Laphurdiko gure sorterrian *Betiri* edo *Bethiri* eta gure auzotegiko, Huzketa etxe izena *Betiritegia*.

herriko kantuan ikhusten (entzuten) diren influentzak beharr bada Ipharretik dathorrzela bai litteratur populariaren bidez bai eta herriko litteraturaren bidez ere'baitets genezakela uste du. Aita Donostiaren konferentza'hori magnetophonikoz (Agirresarobe tenoreak kantatu) harrtu exempluez illustraturik zegoan. Adibide hauk batez ere Laphurdiko kantu polit batzuk ziran. Gure kantu populariaren oharr bat komentatu ere ba zuen: Sehaska-kantuak; hauietan ia nehoiz ere ez «mamurik» ez «khysorik» aiphatzen eztirela erran zuen.

13-garrenean Jose Domingo (Begoñako Karmel-konventuko organista-riak) aitak eman zuen. Konferentza interesantea eta sakona izan zen, bainan batera ederresgarria eta erraza. Jose Domingo karmeldarren konferentza haur ere hari magnetophonikoaz aphasindurik zegoan.

Jaun agurgarria on harr itzazu neure agurrik bikainenak eta hautaenak.

Krutwig F.K.

EUSKALTZAININDIA
Bilbao

Bilbaon, 1952-ko Iorailaren 21garrenean

Lafittetarr Bethiri Jauna,
Uztaritz

Iaun agurrgaria ta euskaltzainkidea:

Zorigaitzez azkenengo bilkura hoietaan horrko euskaltzaindiok ikhusi etzaituztegu eztakidan zergatik. Ba dakit batzuok lanpeturik zagozela, dena dela, neuk Azantzarr Luis Iaunari guthun batzuk izkiriatu nerauzkion bainan eztakit bizi ala hil denz, eri denz; nehoiz ere erantzunik harrtu ezpai tut. Beharr bada nire guthunak heldu etzitzaitzakion hemengo mugan askotan auktoritateak idekitzen baititute.

Dathorren Orstaroaren 5 garrenean, zuk Oleagarr Nazario Iaunak igorriren derautzun deitzean ikhusiren duyunez bilkura Donostian edukiren dugu. Azkue hil zenetik etzan bilkurarak gure zadorrlari iauna, Oleaga, eri izan baitzan eta prostato-ektomia pairatu baitzuen eta zio hunengatik Bilbaoko Klinika batetan hospitalizaturik egon baita. Geroago bertze zoritxar bat Akademiari ethori zitzaison, hau da Mgr Saint Pierren heriotza. Orain euskaltzain-gaiak hautatu beharr ditugu. Saint Pierren ondorengoa lapurtarr batek beharr du izan, Laphurdiko dialektuaren errepresentanta (kostakoa), neuk uste Otsobi on-ongi legoke kandidatura hunentzat aurkeztea.

Urrengo bilkurean neuk bertze rapport bat aurkeztuko dut, Akademiari berriro biziaren emaitekotz: hauietan bertze proposizioetan hauk eginen ditut: Gure Bilkurak hunela izan ditezen:

3 bilkura Bilbaon,

3 bilkura Donostian,

2 bilkura Iruñan,

3 bilkura Baionan eta bethi leku batetako bilkurari urgaizle lokaleak dei ditezen. Hunela urgaizleen kollaborazinoaren indarragotzekotz eta hekiek Akademiaz duten atxikidura sendatzekotz.

Geroz lehen zegoan «Akademiaren laguntzaileak» zeritzaison elkharrgoa berphiztea eta «Euskaltzaindiaren Kultur-Elkharrgo» baten kreatzea.

Kultur-Elkharrgo hunen kreatzekotz ni mintzatu izan ba naiz hemengo Universitateko professore batzuekin eta heien kolaborazinoa edukiren dut.

Orain arren bat eginen derautzut. M. Olasoneko (1) iaunari erran iezozu: beharr bada dathorren hilabethean edo dathorren udan hementik Euskalzale batzuk horra ioanen garela zurekin (Lafitterekin) eta M. Olasoneko iaunarekin mintzatzekotz. Euskalherrian' albait-handien izan daiteken kultur-berphiztearen fomentatzekotz. Huni buruz Egillorrtarr M., Hegiatarr J.R. iaunekin eta bertze euskalzalerik askorekin mintzatu naiz eta huni buruz mintzatzekotz horra ioanen gara. Orain dagozen baldintzetan kulturezko ninikatzearen bat eragitekotz eta kultur-ninikatze haur batera edo uniformea Euskalherri osoan izan dadin. Huni buruz ere zurekin mintzatu nahi nuke.

Iaun eta adiskide horrek, on harr itzazu nire agurrik hoberenak eta hau-taenak.

Krutowig F.K.

(1) Jaun hau Telesforo Monzon Olasonekoa (Bergara 1904 - Baiona 1981) besterik ez da.

Federico Krutwig
Hôtel du Château
10, Av. Louis Barthou
Biarritz

Piarres Lafitte iaunari,
Ustaritz

Biarritzen, 1961/01/16an

Iaun agurrrgarria!

Azkenengo egun hoietañ Zaitegi iaunarekin eta bertze euskalzaleekin'-hemengo lurrardeetan euskararen alde ekhiteko problemari buruz mintzo izan nintzan eta neure proiektu bat exposatu nerauen.

Ba dakit' lehenago' euskararen alde ekhiteko probleman' zure aburua eta nirea differentak zirela... halarik ere demporaren iragaitateaz, beharr bada, gure differentzak guttitu dira... eta baldin orain ere berdin ezpa ditez, gauza batean bethi akort egon gara, euskara iraun arazi beharr genuelako baieztean.

Dena dela, Laburdin euskararen alde ekhin nahi izaitean nola zure kola-borazinoaren gabe, euskararen alde hemengo lurretan egiten duzun horren laguntzaren gabe?

Bizkaian nengoelarik' euskararen alde nik ere ekhin bai nuen, problema hantan zeinbait praktika ba dut, batez ere orain Laburdin gerthatzen dena, lehenago'mugaz harantz gerthatu izan dela konsideratzen baldin ba dugu, neuk orduan, euskararen salbatzeko Bizkaian antolatu ukhan nituenak' hemengo lurrardeetan zenbeit valore ukhan lezake. Gure eskualdeetan orduan Euskalherriaren Sozietasunaren problema izanik da, gure herriko Burua erdaltzen baitzen, eta haur motivu bakan batetik, euskara kultur biderik ezpaitzan, gure hizkuntzan egir literaturak ezein qualitate ezpaitzuen, batez ere Hispaniako ta hemengo literaturaz konparatzen ba genuen. Hortakotz, euskara kultur-bidea bilhakatu behar zela erraiten nuen eta «Kultur» hitzaz gure problema konkretizatu nuen. Hunen egiteko hizkuntza batua, literatura-hizkuntza bat euskaldun guztientzat ukhan behar genuela erraiten nuen, eta hau nire aburuz (Urkixo iaunaren aburuz bezala) laburdara klassikoa izaiten da.

Orduan eman genuen deiari bertzaldean iarraiki zaizko izkiriatzale talde bat. Nehoiz baino gehiago orain euskaraz kultur thematei buruz izkiriatzzen bai-

ta, bai eta Gipuzkoan eta Bizkaian. Atsular handia ta famatua' gure izkiria-tzailen Buruzagitzat onhartzen baita.

Kulturaren alde ekhitekotz Bilbaon Kultur Ikhertzeen Institutu bat fundatu nezan eta institutu huntan euskara hizkuntza offizialea izan zedin, ezen euskararen Kulturaren alde ekhiteko ezta naikhoa baserritaren thematei buruz bazik ez mintzatzea, gure bizi modernuaren konplexitate guztiari buruz hitz egin beharr baitugu euskaraz, bertzenaz euskara museuaren obiektu bat baili-zen bezala traktatzen baitugu.

Orain hemen ere iomuga berdinaz Kultur ikhertzeen Institutu bat fundatu nahi nuke, euskalzale guztien kollaborazioaz.

Institutu huntan! berez interesante diren thematei buruz traktatu behar dugu, euskaldun diren ixtudiantek eta kulturdunak euskaragana lethorzen, euskara heien expresatzeko bidea ledin bilhaka. Gizarteko Burua euskaldun-ten iardets baldin ba geneza, gure hizkuntzaren ethorrkizuna salba izanen bai- ta, ezen herriak Buruari, Aristokratia, Burjesiari darraie.

Thema huni buruz euskaltzale batzuekin mintzo izan nendin, neure aburuak exposa niezen bai eta euskaltzale batzuei izkiriatu derauet heien kolla- borazioaz eskatzen eta aburuak zein diren iakiteko ere.

Zure laguntza' valore handikoa izanen zaiku, hemengo euskararen bizia- ren iraun arazteko, nehork ere zuk baino gehiago ekhitzen baitu, nehork baino sukharr handiagoa ezpaitu, nehork zuk baino beharr den konseilu eman bai- tiezakegu.

Beraz, zure erantzuna itxaroten dut. Zure aburua zein den iakin nahi nu- kelakotz...

On har itzazu neure konsiderazinoaren expressino bihotzetikoenak...

F. Krutwig

SÉMINAIRE
des MISSIONS ÉTRANGÈRES
128, rue du Bac
PARIS (VIIème)

Le 18 janvier 1953

Cher ami:

Mes félicitations sincères pour le titre d'Officier d'Académie dont on vous a honoré. Tous ceux qui vous connaissent admettront qu'il est bien mérité.

En second lieu merci pour la réponse que vous avez fait paraître à l'Urdekeria de Mirande. Je la prendrai comme sujet de lecture pour mes élèves de basque demain. Je tiens à démasquer ce Monsieur. Le jour de l'Eskuararen eguna, le 11 janvier, on nous a lu ici une poésie écrite en bizcayen par ce Mirande. A la fin de la séance j'ai été trouver l'orateur qui nous a présenté cette poésie et puis deux administrateurs d'*Euzko Deya* pour leur parler de l'article: «*Liburu lizunetaz*»; aucun d'eux ne l'avait lu. Ils étaient fort étonnés des détails que je leur donnais. Ils me disaient: «*Je me demande comment l'article a pu passer.*» Nous verrons s'ils réagiront. Malheureusement Mirande (1) groupe dans un café quelques basquisants. Il leur fait un mal sérieux. Je me demande s'il est communiste.

Dans tous les cas, merci encore une fois pour votre article dans «*Herria*».

«*In charitate Christi*».

Jean Chabagno (2)

(1) Ikus beherago J. Mirandek berak Piarres Lafitteri idatzi gutunak.

(2) **Jean Chabagno** (Aldude, 1881 – Monbeton, 1975). Jaun hau gazterik izan zen aipagai euskal literaturan, ezen Jean Etxepare Aldudeko mirikuak 1910ean idatzi zuen *Buruxkak* liburuaren «Misionestaren ezteiak» deitu kapitulua Pariseko misionestaren saileko aita misionestaren lehen mezaz da solas. Bestalde erran behar da Japoniatik itzuli eta 1914ko gerla ondoan Parisen bere apez lagunen etxearen ekonomo nagusi izendatu zutelarik bere lagunek, euskara irakasten hasi zela, nahi zutenentzat, bereziki De Roca Serra «Legarralde» *Elgar* Pariseko Euskalzaileen Biltzarraren aldizkarian eskatu ziolarik.

SANTUARIO de ARANZAZU
OÑATE
(Guipuzcoa)

1953, Iraillak 29

Lafitte, Apaiz Jaun agurgarriari
Ustaritz-era

Itzal aundiko jaun ori: Agur.

Itz bi egin nai dizkizut, atera-berri duzun «*Lexique français-basque*» ori lenbailen erosi nai nukela esateko. Emendik orra dirua bialtzeko, ordea, eztut erraztasunik, eta biderik onena onako au izango litzake, nere ustez: Euskal-tzaindiko batzarrera urrengo zatozenean, zuk neri liburua eta nik zuri dirua ematea, alegia. Bainax menetarik baizik ezpaitugu, jakinarazi zadazu, arren, zeinbat peseta zor dizkizudan liburu-ordez. Lan honetan gaitza, ardura aundi-koia ta baliotsua zuk eta Tournier Jaunak burutu dezuten ori! Ekin eta Jarrai!

Zurea,

Fr. Luis Villasante o.f.m. (1)

P.D.: *Gure Herria* aldirokoaren suskripzioa ordaintzeko ere zurekin konponduko naiz.

(1) **Luis Villasante** (Gernika, 1920 – Arantzazu, 2000), 1951n euskaltzain izendatua, euskaltzainburu 1970-1988.

SANTUARIO de ARANZAZU
OÑATE
(Guipuzcoa)

1953-ko Azaroaren 5-an

Lafitte Apaiz Jaun agurgarriari
Ustaritz-en

Ene Jaun ori:

Joandako ostiralean egin nuen Donostiko ostera jakina. Zerori ere an azalduko zinalakoan ninjoan, eta gure sal-erosiak-aldez aurretik itzegin bezala an zertuko genitulako ustearekin. Damuz, zu etzinan azaldu. Orduan Dassance jaunari ordaindu nizkion bai *Gure Herria*-ren urte-saria eta bai zure iztegiarena ere. Beraz, iztegi ori edo postaz igorri edo urrengo Donostirat zatozenean ekarri egin zenezake.

Agindu zure zerbitzari oni,

Fr. Luis Villasante o.f.m.

SANTUARIO de ARANZAZU
OÑATE
(Guipuzcoa)

1953 ko Azaroak 16
Lafitte euskaltzainari
Ustaritz'en

Ene Jaun agurgarri hori:

Jasoko zendun, noski, orain dela egun batzu igorri nizun arako karta hura. Gaur berriro iskribatzen dizut orain esatera noakizun hau zuri jakin-aratzearagatik, alegia: Aita Imanol Berriatuak (1) (Bizkaiko Foruan dugun Kolegio baten zuzendaria da berau) zure Hiztegiaren bi exemplare erosi nahi lituzke eta liburuok ordaintzeko dirua neri eskuan eman dit. Beraz Euskaltzaindiaren urrengo batzarrean nik diru hori emango dizut eta zuk ekarri zurekin liburuok (bat Arantzazurako eta bi Foruarako), edo nahi izate ezkerro, postaz bidali.

Har zazu, jaun horrek, nere onginahiaren agiria. «*Oremus pro invicem*».

Fr. Luis Villasante, o.f.m.

(1) *Imanol Berriatua Ibieta* (Elantxobe, 1914 – Jerusalem, 1981), frantziskotarra eta misiolaria. Besteak beste *Anaitasuna* aldizkariaren sortzailea (1953) eta euskara batuaren alde lan anitz egina.

EUSKALTZAININDIA
BILBAO

1971, ekainak 16

Pierre Lafitte jaunari
Ustaritz

Jaun agurgarri eta adiskide maitea:

Gaur Euskaltzaindiko idazkari ordea (Lizundia) enekin izan da hemen gure aferak tratzen. Eta pentsatu dugu on litzakela Beskoitzeko egunaren bezperan aditz batzordekoek bilera berezi bat hor egingo bazenukete (larunbat arratsaldez edo..., Baionan beharbada, «Musée Basque» delakoan). Batzorde hau, nik dakidanez, ez da sekula bildu, eta Beskoitzeko egunaren aitzakiaz parada ona izanen da hortarako. Behintzat mordosta polita, bai hortik eta bai hemendik, elkarrekin bildu ahal izango zerate.

Lizundia jaunak egingo dizkitzue deiak batzordeko denoi. Berak esan di-danez, bera ere joanen da aurretik zurekin egotera (ahal badu, behintzat).

Zeuen bilera hortan bi puntu dituzute aztertu beharrekoak:

- Lehen: Aditz batuaren sariketarako hartu diren lanen aztzertzea, eta saria nori eman behar zaion erabakitzea.
- Bigarren: Aditzaren batasuna nola egin ahal izango den estudiatzea.

Lehenbiziko puntuak erabaki beharra dagoela uste dut, sariketaren epea bete denez gero. Bigarrena ere nahi dute hemen batzuek lehen bai lehen erabaki dedin. Baino nik ez dakit gauzak hortarako aski onduak diren. Mitxelena jaunarekin ere kontatu beharko litzake. Dena dela, zeuek ikus.

Aita Iratzeder'en anaia hemen da, bakantza egun batzuk ematen.

Zure zure

Fr. L. Villasante

SANTUARIO de ARANZAZU
OÑATE
(Guipuzcoa)

Apirlak 11, 1976

Pierre Lafitte jaunari
Ustaritz

Jaun agurgarri eta adiskidea:

Badakizu nola Ministerioan liburuxka bat nahi duten argitaratu Euskal-tzaindiaraz. Hor, beste gauzen artean, kondaira pixka bat ere egin beharko da: Euskaltzaindiari buruzko asmuak noiztikoak diren eta abar. San Martinek zure fitxa bat eman zidan, eta bertan euskal Akademia bati buruz mintzatu direnen artean izen hauk ematen dituzu: Darrigol, Arbelbide, Hiribarren eta Joannate-guy. Arbelbideri buruz topatu ditut xehetasunak *Euskera* gure aldizkarian, lehen zenbakian. Erro euskal apologistaren obrak ere irauli ditut, zerbait aurkituko nuelakoan, baina ez dut deus ikus. Beste hiru jaun hoiek non mintzo diren hortaz ba ote dakizu? Estimatuko nizuke esatea, delako liburuxka hortan aipatzeko. Eta besterik baldin badakizu, berdin. Eta mila esker aintzinetik.

Hilabete huntako batzarrea Gasteizen egiteko zen, Apraiz jaunaren omenez. Bainan hunen omenaldia atzeratu egin da. Beraz batzarre arrunta izango dugu Donostian, apirilaren 30ean.

Izan ongi, jauna. Har zazuene estimazioaren ageri zintzaoa.

Fr. L. Villasante

SANTUARIO de ARANZAZU

Franciscanos

Teléfonos: 780951-780797

OÑATE (Guipuzcoa)

1982, Otsailak 27

Pierre Lafitte jauna
Uztaritzen

Adiskide bihotzekoa:

Uste nuen atzo ikusiko zintudala Euskaltzaindiko batzarrean; baina konprenitzenten dut, bestalde, eguraldi zakar hauekin ez agertzea ere. Iruñean bazkaldu genuenean mintzatu ginen pixka bat Lavieuville-ren bigarren Katiximari buruz. Jon Bilbaok bere Bibliografian dio (berria nondik hartu duen esan gabe) Haroztegi delako batek jarri zuela euskaraz. Ba ote dakizu zuk horretaz zerbait? Nik badut, gainera, Mogel-ek bizkaierara egindako itzulpen bat (argitaragabea). Ene asmoa da, denboraz, «*Lekukoak*» bilduman (1) bi-biak argitaratzea, Lapurdikoa eta Bizkaiko hori. Baina xehetasun zenbait jakin nahi litzateke frantsesezko originalaz, Lapurdiko itzulpenaren egileaz eta itzulpen honek izan duen arrakastaz, etab.

Horretaz Euskaltzaindiko batzarrerako egingo bazenu txosten bat, hori izango litzateke hoherena.

Lapeyre-ren liburua laster agertuko da «*Lekukoak*» hortan. Inprimeriako frogak helduak dira.

Ez dakit ikusi duzun, baina «*Fontes Linguae Vasconum*» aldizkarian bi artikulu agertu ditut, perpaus kausalei buruz, zuri dedikatuak.

Besterik gabe, bihotzez,

Fr. L. Villasante, o.f.m.

(1) «*Lekukoak*» bilduman Aita Villasantek berak argitaratu zuen 11. zenbakia Lavieuville-Harosteguy-ren *Bayonaco diocesaco bigarren caticima*, jadanik 5. zenbakian Etienne Lapeyre-n *Kredo edo sinhesten dut esplikatua* hemen berean aipatzten duena *Fontes Linguae Vasconum*-en Lafitte-ri berari dedikatu dizkion bi artikuluak bezala.

SANTUARIO de ARANZAZU
OÑATE
(Guipuzcoa)

26-10-1967

Nere benetako Jauna:

Artu dut zure karta, eta milla esker dana irakurtzeko artu duzun lanagatik. Eskerrik asko gainera zure eskutitzean ematen dizkidatzun kontseju onen-gatik; eta gorespenengatik ere bai, orren esku apartekoetatik artutako lorak usai gozoagoa baidute, eta eragin ere barne barnetik eragiten baidute aurrera jarritzeko lan gogor ortan.

Orain naiko buruauste izango dut liburu koskor ori argitaratzen. Jainkoak lagunduko al dit gure euskaldun mutikoen eta euskeraren onerako zeozer tajuzkorik egiten.

Milla esker berriz ere eta agurterdi.

L. Fernando Mendizabal'ak (1)

(1) *Fernando Mendizabal* (Zaldibia, 1934), euskaltzain urgazlea.

31/12/1967

Jaun kalonje eta herritar maitea:

Eskerrik hanitx Arnaut Oihernaten lanarentako. Atseginekin irakurri dut, bai eta zure aintzin-solasa eta oharpenak ere. Batere ez nekiene Zuberotar herritarraren lan hori agertu zela. Egia da azken urthe hauetan euskaltzaletarik –eta euskal «olerkaritza»-tik ere– baztertuxerik bizi naizela, bortxaz; lehenik ama hil zitzaidan (burhasoekin bizi bainintzan) luzaz eri egon ondoan; aurthen aita; gero azken uda eta udazken huntan nihaur eri izan naiz; eta azkenekotz, jakin berri dut etxez aldatu behar nuela (apartamendua aitaren izenean baitzen)*. Pentsa dezakezun bezala, leheneko sukarra (eta sukartsuna...) amiñi bat epheldu zaizkit, gauza horiekin ororekin.

Mila goraintzi eta ene phartzet ere,

Urthe Berri Hon!

Jean Mirande (1)

* Huna ene adreza berria, 1967-01-7'tik aintzina:
7, rue Jules Dumien
PARIS XXème

(1) *Jon Mirande Aiphasoro* (Paris, 1925–1972). Piarres Lafittek 1948an Biarritzeko Mundu Biltzarrean aurkitu zuen eta ongi ezagutu Jon Mirande gaztea, honek ez baitzituen gordetzen nehoren aitzinean bere sentimendu eta ideia heterodoxoak (nazia zela baitzioen berak bainan ez kristau demokrata, are gutiago komunista). Horregatik linguistika sailaren buru baitzen biltzarrean Aita Lafitte, honek hartu zuen haren, jakitatea estimatzaren zuelakoan arauz, bere sailaren idazkaritzat. Geroako gero eta batzuek eta besteek erranak erran, gutun honek eta, ondotik datozten beste hirurek, hartzen dituzte zenbait gogoeta.

Le 27 septembre 1970

Monsieur le Chanoine,

Je viens d'être informé par un ami breton basquisant débutant, qui a récemment passé quelques jours dans le Labourd et aurait aimé vous y rencontrer, qu'il n'a pu le faire ayant appris de mes ex-confrères de l'Académie basque, réunis à Bayonne, que vous deviez être opéré de la cataracte.

J'ose espérer que cette opération s'est heureusement déroulée et en souvenir du temps hélas déjà ancien où grâce à votre Grammaire je m'initiais à la Bascologie, je me permets de vous présenter mes voeux les plus sincères pour un très prompt rétablissement.

Veuillez agréer, Monsieur le Chanoine, l'expression de mes sentiments très respectueux.

Jean Mirande

Parisen, 1971-05-21

Aita Lafitte adiskide maitea:

Atzo dut ukhan Sorhüta-Chahorat igorri zenerautan liburuxka *Etxahunen bertsoak gipuzkeraz*, Zuberoako askazi batek ekharririk. Alabainan, liburua Sorhütarat igorri zenerautanean, ni ordukotz Pariserat itzulia nintzan, eta gerroztik, ene osaba, Chahoko etxeko-jauna eritu zen, eta azkenekotz hil eta, erran gabea, ene etxe koek ahantzi zuten liburuaren igortzea.

Eskerrik hanitz, beraz, zure lanaren gatik, eta nitzaz erraiten dituzun gauza onen gatik...

Esperantza dut bista sendotu zaizula osoki, eta orain irakur eta izkiriba dezakezula gaiztasunik gabe?

Bihotzez, zure

Jean Mirande

Sohütan, 1971-11-22

Jaun kalonje (a)gurgarri eta herritar maitea!

Goraintzi Zuberoatik, bakantzen iragaitera hunat jin bainaiz (baina dat-horren astean Pariserat itzuli beharra naiz) eta denbora berean Urthe Berri on bat bihotzetik desiratzten dautzut.

Agian zure begiak sendotuak dira orai(n) eta nekerik gabe irakur dezakezu.

Ez dakit ba dakizunezene liburu bat haraindiko Euskalherrian argitaratu dutela, novela llabur bat *Haur Besoetakoa*. Beldur naiz ez dela zure gustuko izanen. Dena dela, Franco'ren moral-zentsurak argitaratzeko baimena eman zuen; beraz, ez daiteke hain lizuma.... Orain, aldiz, ez dut euskeraz deus ere haboro egiten. «*Euskaltzaindi, on désespère. Alors qu'on espère toujours*». Bainanik, ez dut Euskaltzaleen ganik gehiago ezer ere igurikatzen eta pürki (hemen diogun bezala) etsitrik nago, eta beraz, ez dut deus gure «langue vernaculaire» delakoan izkiriatzan. Orain got(h)ikoa-hots, Wisigoten hizkuntza-ren istudiatzen ari naiz.

Mila goraintzi igorten dauzkitzu zure Jean Mirande-k.

Zuzenbideak:

a) 1971-01-27 garrena arte:

Maison Chaho
Chéraute 64-MAULÉON

b) Handik aintzina:

Rue Jules Dumien
PARIS (XX)

Cobàn'etik 1969'garreneko Otsailaren 9'an

P. Lafitte Kalonje iaun agurgarriari
Ustaritz'a

Apaizkide ta adiskide on:

Beti ere, zure berri izaten dut *Herria* astekari, *Gure Herria* ta *Jakin* al-dizkarien bitartez, zure lanen berri, beintzat. Dirudienez, osasunez onik zera, Iainkoari eskerrak. Badakit euskal-lan anditan murgildurik zabiltzana, gure erriaren onerako. Egun, egunerokoak dakarrenez, Bretainan agindu duenez, Frantzia'ko eskualdeei nolabaiteko beregaintasuna emateko omen da De Gaulle ikasbide ederra izango dute Spainia'ko sasi-agintariekin; bide hori frantzesak ar ba'leza.

Alare, mendiz-araindiko Euskalerrian ekaizpean daude oraindik: noiz arte, Iainkoak bakarrik daki. Euskeraren alde gogor ari bide dira; gogorrago ari litezen nai genduke oraindik, gizon ikasien artean bederen.

Ni neu parrokiz eta gotzaingoz aldatu egin naiz; lehenago lan geiegi nuen neure gain. Orain, berriz, berriro irakasten ezarri nau gotzain berriak: ogeitailau urte ezkerro, elkarren adiskide gera. Euskal-lanetarako aukera geiago dizut zuzen eta bidez, eta berriro Platon'i ekin diot; onezkerro, Urrestarazu adiskideak (1) esan dizu, nonbait. Dagoneko, *Iopia nagusia*, *Eutifron* Sokrate'ren *Apologia* ta *Faidon* euskeratuak ditut. Ta orain *Lisi'*rekin ari naiz.

«Ekarriko nituzke nonbait zuek ere ezin ekarri zaitzazkedanean, orain, aurreko bizitzartearen baino zaputzago gerta enadin beldurrez baitzerate. Dirudienez, beltxarga moko-beltxak baino azti ergelagotzat naukazutelakoan nago, egon ere. Aiek il bear dutela sumatu orduko, naiz-ta lehenago ederki txorrotxiotxi egin, orduan areago ta ederkiagoioten dute, morroi zaizkion Iainkoaren aldamenera ioateko diran pozez. Gizakumeek, berriz, aien eriotzaren beldurrez, beltxarga moko-beltxak ere itsusitu egiten dituzte, eta deitorez negar egiten dutela diote, aien eriotzaren atsekabeak eraginda, alegia. Bainan, eztute oartzten txori batek erre eztuela txorrotxiorik egiten gosez, naiz otzez, naiz bestelako atsekabez izan ditezenean, ezta uretxindorrak berak ere, ezta enarak ere, ezta basoilarrak ere, ezta atsekabeak eraginda deitoratuz txorrotxiotxi egiten dutela dioten oiek ere. Alabaina eztut uste ezta oiek ere atsekabetuta txo-

(1) Urrestarazu Antonio Karmelo, «Umandi» (Araia, 1902-????) Sabindiarren eskolako idazle arabarra, luzaz erbesteteraturik egona Parisen eta gero Baionan.

rrotxiotxi egiten dutenik, ezta beltxarga moko-beltxak ere. Alderantziz, nik uste, Apolon'en igarle baitira ta Ades'eko ogasunak aldez-aurre ezagututa txorrotxiak egiten dute pozaren pozez egun artan, aurreko aldian baino areago ta bestelakoago. Neuk ere neure burua beltxarga moko-beltzen morroikide ta iainko beraren bereter egiten dut, eta iaunarengandik artuta aiek bezainbesteko antze daukadaloakoan nago, bizitzarteaz, alde bereizterakoan, aiek baino adore gabeago naizenik ere eztut uste. Hori dala-ta, bada, esan eta galdetu bear nai izango zenituzketenak, esan eta galdetu egin ditzakezute, Atenaitarren ize-nean amaika gizonek utz dezaketeino».

Luzexka gertatu da aipamena, baina, ortik ikus dezakezu nola ari naizen.

Naiz-ta neuk esan, eztitut gaizki euskeratu. Euskal-ikastetxe nagusirako gai egoki gerta liteke. Platon geroago ta geiago maite dut. Orobak gure Socrate. Gutartean bizi izan ba'lira, kristau bikain gerta zitezkean. Apologia'ren eta Faidon'en beldur nintzan. Beltxarga moko-beltzen txorrotxioa euskeratzean, zutzaz oroitu nintzan alabearrik; Platon'en atarikoan sartu ote nuen galdeitu baitzenidan or Baiona'n. Dagoen tokian ongi baino obeki dago. Eladerazko buruz ere badakizu, nonbait, eta bestela eskumenean duzu-ta, orratx, euskerazkoa, nola ezarri dudan ikus dezazun:

«Sokrate'k hori esan zueneko, luzaroan ixilaldia gertatu zan; Sokrate bera esandako itzetan murgilduta zala agerian zegoen, ikus zitekeanez, baita gutarteko geientsuenak ere. Kebe ta Simmia, berriaz, elkarren artean txutxumutxuka izketan ari ziran.

Eta Sokrate'k ikusi ta bi-biei auxe esan zien: – Zer? esan zuen; zuek biok, esatekoako oro bear bezala esanak diranik ez ahal deritzazute? Beldur eta aur-kako erantznik asko izango bailuke oraindik, edonork gaiok bear bezala aztertzekoak izango ba'litu. Beste zer-edo-zer aztertzekorik izan ba'zenezate, eztiot ezer, arean. Ortaz ezer irten-ezinik ba'zenezate, berriaz, ez egon ezmezean, zeurok esan eta adieraztea daukazute, ia esateko oberik agertzen zai zutenetz, eta berriro nerau ere zuen laguntzat ar nazazute, nerekin batera irtenbide are-agorik izango duzutela ba'deritzazute. – Bai, noski, Sokrate, esan zion Simmia'k, eta egia esango dizut, esan ere. Aspaldidanik, geuk bi-biok geure burua irtenbiderik gabe ikusita, batak bestea bultzatu egiten baitzuen, aurreratu ta galderazi lezaizken, entzuteko irrikaz baikaude, baina, zerau nekatzeko beldurrez ginan, zauden zoritzarra dala-ta mingarri gerta eztakizun. Eta berak entzun-ala, eztiki irri-parre egin eta auxe esan zion: – Ene bada ta ni, Simmia! Eztudala oraingo zori au zoritzartzat ioten-eta, nekez neure esanetara beste gizonak oro.»

Oraintxe eskuetaratu zait Arantzazu'n ioan daneko urteko Urrilaren 3, 4, 5 egunetarako biltzarre-gaiak batasunari buruz. Onezkero eztauak idatzitza daukadanaren aldatzerik, onartu duzuten ortografia dala-ta, lan geiegi izango lizake. Bestalde, bide berrietan sartzea neke izango zait.

Oraingotan, euskal-lanetan osorik ari izateko aukera ederrean bide zera. Ala obe. Asmatu duzun iztegi laburra onerako izango zaigu, bukatzeko urte askotxo eskatzen duzula baizik.

Oraingoaz besterik ez. Ar ezazu nere euskal-agurrik gartsuena.

Agindu Kristo'gan apaizkide duzun
Zaitegi eta Plazola'tar Iokin'i
Colegio P. Las Casas-Catedral
Cobàn, Alta Verapaz
Guatemala, Centro-América.

I.G.: *Herriaren* zorra ordaintzen aleginak egin gogo ditut. Ez larritu. Gutxien uste duzutenean iasoko duzute.

Zaitegi (2)

(2) *Jokin Zaitegi* (Arrasate, 1906 – Donostia, 1979), *Euzko gogoa*-ren sortzailea eta jakina bere euskara jaso eta guztiz berezi baten kreatzailea. Gutun hauek argi dezakete Lafitte eta Zaitegiren artean izan ziren gora-beheren arteko xoko bat edo beste.

Cobàn'etik 1969 garreneko Orrilak 28

Lafitte P. kalonigu iaunari
Baiona'ra

Aspaldiko adiskide ta apaizkide:

Igorri didazun liburuxka ernagarriaren aldera eskerrik asko egiten dizut biotz-bioiez. Eztugu zu bezalakorik izan Euskalerri txipia Euskalerri andi agerterazten: aldez zure ikuspegi zabala, sakona ta iakintsua zoragarri gertatzen zait: lurrez xume izan arren, gizonez kemen aundiko bilakatu baita. Horko erdal-entzuleak txunditutik lotu bide dira. Aldez, sofisterik andienez ahal zeran buruak eman dit, aiputan artzen dituzu gehienak iakin ere ezpaitzeketen euskaldun ziranik. Makartxo hori, ordea, Euskalerriari diozun maitasun kartsuak ederrago agertzen du-ta zeroren izakera gogo-betegarriago egiten zaio bene-tako euskaldun iatorrari. Dana-dala, euskal-gaietan zu bezalako buru-iantzirik ba ote da inongo bazterretan? Ezezkoan nago. Urratu duzun ildoa arrerra era-mango ahal duzute zerrek eta lagunek. Gahi hori zabalago eman ezkero, egundokoa izango lizake behar bada ematen ari zera ixil-ixilik.

Bestalde, Haritschelhar euskaltzainaren Etxahun andiari buruzko liburu iakingarria zekarren idazki-azala zerrek idatzia artu dut. Txekea atera dizut liburu berri horren ordainketarako ta emen bertan daukazu. Onik eskuetaratu ta alda ba'dezakezu, esatea daukazu, *Herriarekin* daukadan zorra garbi deza-kedan, amarna dolar alda ezkero aukera erreztu egin baitigute, alabeharrak.

Esaten nizunez, Platon'en elkar-izketak euskeratzen lotu naiz: Bi liburu gahia euskeraturik daukat: lenengoa Eutifron, Sokrate'ren Apologia, Kriton eta Faidon eman gogo ditut. Hoien ohar, atariko-ta eginak dauzkat... Bigarrenean Iphia nagusia, Karmida, Laka ta Lisi: hoiek ere euskeraturik dauzkat: hoien ohar eta atariko egiteko dauzkat. Gero Politeia-edo euskeratzen iarriko ote naizen eztakit: lan gogor-xamarra baita ta nere adina ere aurreratuxe. Lanaren lanez, errez gertatzen zait Platon bataz beste. Idazle bezala buruen buruko dut; eta gogoetalari bezala, gure burutapenetan zuzen eta zutik ibilten irakatsi digune-takoa. Euskeralpenaren erakusburuz Platon'en atal bat euskeraz bidali nizun.

Emen igorten dizudan txekea Etxaun'en liburua ordaintzeko da, esaten dizudanez; beraz, liburu hori artuko dudalakoan nago, itsas-legorrez ba'da ere. Ordainbide hori horrako egoki ba'ledi, *Herriaren* ordaintzeko bidea arkituta izango nuke ta *Herriaren* ordain-saria igorriko nizuke: argi ta garbi dagoela-koan nago, beraz.

Oraingoz besterik ez. Ar ezazu nere euskal-agurrik kartuena. Agindu Iesukristo'rengan adiskide ta apaizkide duzun.

Zaitegi eta Plazaola'tar Iokin'i
Colegio P. Las Casas, Catedral
Cobàn, Alta Verapaz
Guatemala, Centro-América.

P.S.: Otoi, argitarazita daukazun frantsez-euskarazko iztegitxoaren ale bat igorri idazu: ordainduko dizut. «H» erabilten erabilten ikas dezadan. Zure

Zaitegi

Dr Hernandorena (1)
Clinica Dental
Ortz-Agiñetako sendakintza
Miramar, 8
FUENTERABIA
Teléfono 641303

02-04-1970

Agur adixkide:

Bi itz saioketak gibeleratu egin bear izandu ditugula esateko.

Apirilaren 26'ean Gernikaren kiskaltze urteurrenara bai-zen, ez digute utzi egun ortan egiten.

Beraz, saioketak izango dira:

- Leizan apirillaren 26an,
- Bergaran maiatzaren 3an,
- Gernikan maiatzaren 10an.

Ustez eta etorriko zeran itxaropenarekin.

(1) *Teodoro G. Hernandorena* (Zizurkil, 1898 – Hondarribia, 1994), EAJ gazteriaren buru eta Telesforo Monzon-ekin batean 1936ko gerla aitzinean joan behar izan zuen ihesi Iparraldera eta odontologo bezala Parisen luzaz familia ederraren hazteko egon ondoan sorterrira itzuli zelarik erran ditake jaun hau izan dela gerla ondoko bertsolari eskola berriaren sortzailea, honek baitzituen ezagutu eta bultzatu Iparraldean berean Xalbador eta Mattin-en mailako artista bikainak. *Herria, Zeruko Argia, Bidasoa, Anaitasuna eta Príncipe de Viana* aldizkarietan idatzi zuen. «Bertsolarien lagunak» elkartea sortu berri du gazteentzat Iparraldeko *Hernandorena saria*.

Tolosa, 1971-ko uztailaren 15

Piarres Lafitte jauna
Uztaritze

Adiskide min:

Gure azken elkar ikustearen galderai erantzunaz, zenbait berri bidali nahi nizkizuke.

Nere azken eskutitzean esan nizkizunak gogoan ukani, beste pontu batzu aztertu beharko ditugu.

Eskuartean, memento hontan, dudan kopian ez dut garbi ikusten non dauden hamaikagarren kapitulutik (Déroulède) hemezortzigarrenrakoak (Léon XIII). Hori azterkatu beharko dugu.

Hiztegiarena kasik egina dago, eta Euskaltzaindiaren bilkurakoan edo, emango dizut, etsamina dezagun.

Horiek hola, beste zerbait dugu orain ikuskatu beharko duguna. Inprimategitik esan zaidanez, guk uste genuen baino ere berrehun bat horrialde gehiago ukanean ditu liburuak: uste dutenez, 464 bat plama. Sobera luze, ikusten duzunez. Zer egin liteke? Begira zer pentsatu dugun.

Bi liburu izanen lirake (18x11zm.): bata, zure sarrera eta lehenen partearekin emanen litzake. Zein titulu? Pentsatu ditugu batzu. Honatx: 1. Gizonak, bitarte. – 2. Gizonak, aurpegi. – 3. Gizonak eta izanak. Liburu hau, hiru liberatan emanen genizueke (3NF).

Bigarren liburuak nere sarrera historikoa eta beste bi parteak izango lituzke. Zein titulu? Liburu bakarrantzat pentsaturik geneuzkanetatik bat:

1. Kontu: ba da Errepublikarik! – 2. Errepublika: bizia ala euskera! – 3. Egunean eguneko borroka bat. Liburu hau ere hiru liberetan eman genezake (3NF).

Harriturik naiz inprimategitik esan didatenarekin: ez nuen uste inondik ere hoinbeste horrialde izan zitzazkeenik. Gure kolekzionerako luzeska da, liburu bakarrean ateratzeko. Honegatik pentsatu dut beste bide hau. Egin ditugu, dato berri hauek eskuartean ditugula (eta zuek 500 ordez, 1000 ale hartuko dituzuela). Kontuak, baina esaten zaidan 464 horrialderekin, nahi ta ez, gora doa dena.

Ba da beste bide bat ere, zuentzat hobeki etor daitekeena: bi liburuok barkerrean emango genituzke zuentzat, bainan hemen bitan inprimatuko genituzke. Pentsa zazu. Beharbada, zuentzat ere hobeki letorke, saltzeko-eta, bi liburu ongi merke eskaintza: bakoitzak berrehun horrialdetik gora lituzke eta hiru liberatan eman genzake alea. Dena batera eginen balitz, sei libera.

Euskaltzaindiaren bilerara etortzen bazera, komeni litzaidake orduan dena erabaki, eta ados bagina, inprimategira eramatea. A, eta ahantzi gabe: hemen esaten den horrialdeetatik behera geldituko bagina, salneurria ere, neurri beraean, merketu eginen litzake.

Izan ongi. Zure berrien zain gelditzen natzaizu. Agur.

J. Intxausti (1)

P.D.: Beharbada, iduriko du titulu horiek ez dutela zure asmoaren berri ematen; bainan ondoan igortzen dizudan azalaren maketen ikusiko duzu, noski, beste nolabait jasotzen dela ideia hura.

(1) *Joseba Intxausti* (Segura, 1936), euskaltzain ohorezkoa, UZEI eta *Jakin-en* sortzailea eta euskalzaleen artean ditugun ofiziozko historialari bakanetarik bat. Jaun honi esker besteak beste, arigitatu zen Piarres Lafittekin prestatu Manex Hiriart-Urruty-ren loretegia, hiru liburukitan (IKAS, Baiona, 1971).

Erlangen, le 15 mars 1973
Haydnstrib

Cher Monsieur,

Pendant mes séjours à Bayonne, j'ai connu et souvent visité les familles de l'ancien maire de Bayonne, J.-P. Brana (1), et de M. François Elissalde, instituteur à St-Léon. Je regrette d'avoir oublié leurs adresses: je me souviens pourtant que la famille Brana avait sa maison à la traverse de la route de Cambio – avenue du Maréchal Harispe? Veuillez excuser cet oubli: il y a très long-temps que j'avais le bonheur d'aller voir mes amis bayonnais et, vous le savez bien, vous y êtes.

Peut-être, vous ou l'administration de *Herria*, auriez-vous l'amabilité de me donner l'adresse des deux familles précitées ou bien celle de l'aînée de mon ami François Elissalde, Madame Catherine Ceccaldi, dentiste à Bayonne. J'espère que je ne vous dérange pas: un jour, je voudrais leur envoyer un petit article et vous l'aurez également.

Har zatzu othoi, jaun kalonje maitea, ene esker egiazkoarekin goraintzi-rik hoberenak.

C. Bouda (2)

(1) *Jean-Pierre Brana* donoztiritarra eta ofizioz erriente, Alemanen denboran izan zuen kuraiaaren ohoretan Baionako auzapez izendatu zuten 1945eko gerla bururatzean. Baionan hila da eta ehortzia 1973an. Aipatzen diren beste adiskideak familiakoak dira.

(2) *Karl Bouda* (1901–1979).

Hersbrucker Str. 226
85 Nürnberg

le 9 mai 1977

Monsieur le Chanoine,

Je vous remercie de votre bel article «Propositions pour un dictionnaire des verbes basques» et vous en félicite. Votre plan me plaît et je vous souhaite le meilleur succès de ce grand travail. J'espère que vous n'avez pas été trop mécontent de mon ouvrage de 1933, cp. votre p.2. Vous savez que je n'étais, en le préparant vers 1930, qu'au début de mes études basques avant d'avoir pu apprendre un peu plus sur place et disposer de textes plus étendus. Plus tard, ça a été, je l'espère, peut-être un peu mieux, par exemple dans les *Fontes Linguae Vasconum*. Là, pourtant, j'étais géné d'envoyer des tirés à part puisque ces articles ont été, malgré les épreuves soigneusement corrigées, fort mal imprimés. Il a été, du reste, pareil pour ceux du *Boletín donostiar* et *Euskal-Jakintza*.

Ci-dessus, vous trouverez ma nouvelle adresse: depuis quelques temps, j'habite Nürnberg.

En vous remerciant encore, je vous prie, Monsieur le Chanoine, de croire à mes sentiments les meilleurs.

C. Bouda

Larrea-tik, 1975-12-15'an

P. Lafitte jaunari
Uztaritze

Agur, adiskide maite:

Eguberri egunak gain dirala-ta, ar zazu nere zorion agurrik kartsuena. Osasuna ta pakea opa dizut batez ere egun oietan.

Ondoren, mesede ttipi baten eske natorkizu, egingo didazun itxaropen goxoz.

EUSKAL LITERATURA ba doa aurrera: laugarren alea inprentan dut; baiña zerbait falta zait oraindik, mugaz or aldekoen xeaztasun batzuk. Auek, adibidez:

- 1) Daranatz, noiz jaio zan ezin dezakegu jakin?
- 2) 1936 aurretik or azaltzen ziran eguneroko ta aldizkarien berri pixkat euki nai nuke, aipatzeko aiña beintzat: *Gure Herria, Eskualduna* ta abar. *Herria* geroagokoa dugu, ta orren aipamena, zeatzagoa, bostgarren alean egingo. Zeuk dakizun bezala egin da, oien berri pixkat nai nuke aipamen ori egiteko. Bakoitzetik kuartilla bat, esaterako. Zeuk dakizuna bakar-bakarrik.

Ale ontarako ortik dauzkadanak auetxek dira: Daranatz, Pedro Garmendia, George Lacombe, J. Jaureguiberri, Albert Léon –noiz jaio ote zan au?–, P. Lhande, H. Gavel, J. Ithurriague, J. Etxepare, J. Elizalde, Léon Lassalle, Léon Léon, Monseigneur Mathieu, C. Tournier, S. Arotzarena, P. Duhour, Abate Xorho, «Espil», Dominique Soubelet... Besterik, 1905 baiño leen jaiota?

Igandez Donibane-Garazi'n izango naiz. An elkar ikusiko dugulakoan.

Biotz-biotzez,

Aita Onaindia (1)

(1) *Santi Onaindia Baseta* (Amoroto, 1909 – Larrea (Zornotza), 1996), karmeldarra. Aita Lafitten laguntza anitz baliaturik Iparraldearentzat bereziki, Aita Onaindiak, besteak beste, egin zuen bere *Euskal literatura* (1972-1990) sei liburukitan.

JIRONES DE UNA VIDA ABIGARRADA

(De la gambella a la cátedra)

Tubinga, noviembre de 2006

Francisco J. Oroz
Universidad de Tubinga

(Nota explicativa. Al proponer a Patxi Oroz como miembro honorario de nuestra Academia, le pedimos, como es habitual en estos casos, un breve currículum. Nuestro amigo accedió al momento. A los pocos días teníamos un texto de una docena de páginas, número que fue creciendo con el paso del tiempo, hasta llegar al texto que hoy sale a la luz, lleno de interés científico y humano. No es sólo la trayectoria de un Vollromanist (o romanista completo). Es una vida de trabajo y vicisitudes, desde la niñez en Berriáin hasta el reconocimiento en la vieja Universidad de Tubinga (como acostumbra decir él).

Henrike Knörr

1. Llegué al mundo al filo de la media noche del 2 al 3 de diciembre de 1934, en el pueblecito navarro de Berriáin, de 30 fuegos, sito en pleno campo, a diez kilómetros al sur de la capital de Navarra, rodeado de historia y cultura (1). Según unos, nací el día de Santa Bibiana; según otros, el del patrón de Navarra. Me contó una tía que esa noche dejaron dos hermanos de mi padre, delante de la puerta de casa, un camión recién comprado que, a la hora crítica, comenzó a rodar cuesta abajo hasta que paró empotrado en un maquinando, junto al regacho que baja de Subiza. Todos se interesaron más por el camión que por la criatura y la madre. Cuando volvieron, la comadrona, la señora D., les enseñó el recién nacido. En el reloj de bolsillo que mi padre había comprado con los ahorros de soldado en Melilla acababa de pasar la media noche. Una prima mía ha podido constatar en el registro correspondiente que el día 6 de diciembre de 1934 figura a nombre de mi padre, que era el mayor de ocho hermanos, un camión nuevo marca Blitz, con la matrícula NA 4320, de modo que esa versión podría acercarse a la realidad. No era

(1) Remito al principio de «Recuerdos de la posguerra y de la Guerra Civil», publicado en: *Hispanorama* 107, Febrero de 2005, 37-39.

ningún signo sobrenatural («grandes señales había») de los que anuncian en la mitología o en la literatura algunos partos, sino la consecuencia lamentable de un simple descuido del chófer, más ducho en conducir galeras tiradas por mulos que camiones propulsados por caballos de vapor.

1.1. Ha tenido su historia, más de sombra que de luz, este camión: En los tortuosos avatares de la Guerra Civil fue confiscado y pasó al servicio de los nacionales. Al terminar la guerra, mi familia lo reclamó con intención de recuperarlo, pero comunicaron que había sido destruido en la contienda. Recuerdo que hubo intercambio de correspondencia con las autoridades competentes y que como compensación nos ofrecieron un chasis de camión y un motor marca Buick, que el tío L. habilitó para vehículo de transporte. Pesquisas de archivo de hace pocos meses han puesto en evidencia que ese Blitz no fue destruido en la guerra, pues el 25 de mayo de 1940 consta que fue transferido a José R. I., vecino de Suqués.

1.2. Para andar seguros en la fecha y garantizarme la bendición del patrón del día natalicio, me pusieron el nombre de los santos de ambos días, del 2 y del 3 de diciembre, Bibiano Francisco Javier. Por la ventana del cuarto donde nací se divisa un buen tramo del Camino de Santiago aragonés, que serpentea, desafiando al cierzo, a pocos kilómetros de Beriáin, al pie de la Higa de Monreal o Elomendi y de la Sierra de Alaiz, en la etapa que, según la *Guía del peregrino medieval*, de Aymeric Picaud, del *Codex Calixtinus*, se extiende «a monte Reello usque ad Pontem Reginę» (2).

1.2.1. Este Reello no es un hapax legomenon, una palabra mal documentada. En esa misma Guía aparece dos veces más. Al exponernos el peregrino de manera resumida en el segundo capítulo las etapas del camino, nos enseña que «A portibus Asperi usque ad Pontem Regine tres pauce habentur diete... Secunda est a Iacca usque ad montem Reellum. Tercia est a monte Reello usque ad Pontem Regine». En el capítulo siguiente leemos: «inde Termas ubi regales balnei jugiter habentur, inde Mons Reellus».

El nombre corriente que correspondía a Mons Reellus era en la Edad Media muy similar –o idéntico– al actual castellano: Mont Real, Monreal, apud Montem Regalem etc., que cuenta con varios homónimos en diversos países. Es un nombre de etimología diáfrana, evidente para cualquiera, de hoy o de la Edad Media, que tuviese alguna noción de latín o de las lenguas románicas. Lo más normal hubiera sido que ese peregrino, que conoce y emplea regalis, nos hubiera legado ese mismo nom-

(2) *Liber Sancti Jacobi. Codex Calixtinus*, transcripsérunt Klaus Herbers et Manuel Santos Noia, Santiago de Compostela 1998. Existe desde 1989 una traducción parcial comentada muy esmerada de Millán Bravo Lozano: *Guía del peregrino medieval (Codex Calixtinus)*, 10ª edición, Sahagún 1991.

bre. Si no lo hizo ha de ser porque se atuvo a lo que oyó. Y él debió de oír reello o algo similar, que latiniza y declina Reellus. Es una forma extraña, con la que no he topado en otros textos latinos medievales. Debido a las circunstancias en las que aparece, no tenemos derecho a desahuciarla como palabra espuria o fantasmagórica (3).

En documentos no oficiales de esa región, en la toponimia menor que con tanto empeño y acierto están recogiendo en los últimos años en el Onomasticon Vasconiae, y en el Nomenclátor euskérico de Navarra hallamos un odónimo que pudiera ayudarnos a explicar ese llamativo Reello. En el siglo XVI y más tarde encontramos varias veces, con referencia a Tiebas y a Subiza, Elo bidea, Elo videa a veces con la correspondencia «Camino de Monreal», de donde se aisla Elo «Monreal» (4). En el apellido Elomendi, cuya antigüedad desconozco, se conserva el nombre vasco de la Higa de Monreal. Con esa documentación ya no resulta tan enigmático ese testimonio del peregrino.

*Para Re- se ofrece una explicación que tiene en su apoyo numerosas formaciones análogas en la toponimia: errege < regem. En composición era corriente la forma erret-, como en erret bide, erretzubi «pontes regales», erret Ihera «molino real», etc. La forma con aféresis se conserva en el apellido Reparaz que supone un *errege-baratz «huerto real», y en otros como Retegui, Retola, según podemos leer cómodamente en Apellidos vascos de Michelena (5). La duplicación de la lateral en la forma latinizada Ellus es imputable a la frecuencia de esa terminación en latín. Elo figura como nombre vasco de la población, junto con Monreal, en un rótulo de azulejos, a la entrada del pueblo llegando de Pamplona.*

Rótulo en un edificio, a la entrada O. de Monreal por la N-240 (Foto: F. J. Oroz, julio de 2006).

(3) Dejo fuera de consideración una explicación facilitona que tomaría por base al francés *réel*.

(4) Véase *Onomasticon Vasconiae* 12, 5.22.

(5) Cf. además en *Onomasticon Vasconiae* 12, el cometario a *erregesoroak* y *erreperro*.

*Nos parece lícito establecer un *Reelo, que supondría una forma anterior *Erreelo y que vendría a significar «Villareal, Ciudad Real». De *Reelo a Real no hay más que un breve paso, y otro hasta la aplicación de ese adjetivo al característico montículo que se alza junto a ese pueblo. Monreal habría nacido por etimología popular, sobre la base de un nombre vasco, favorecido por los Mon(t)reales que pululan por doquier. Si esta hipótesis llega a confirmarse, nos atreveríamos a remontar siglos de silencio, evocando el «estado latente» de Menéndez Pidal, y a insistir en la relación de ese topónimo con el clásico Pompaelo, siguiendo a Estrabón y su pólis pompélon, sobre el que tan sabiamente han disertado, entre otros, Antonio Tovar y Jürgen Untermann (6).*

Podríamos traer a colación los Andelonenses, estipendiarios de Caesaraugusta que menciona Plinio III, 24 y el étnico Andelonenses de CIL II, 2963, Andelo, etc. aunque no queremos silenciar que en Joaquín Gorrochategui, Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania, p. 201, se sigue otro camino para explicar esos nombres (7).

2. Mi padre Florencio era labrador; y mi madre Gabriela, ama de casa. Vivían en la casa paterna, construída hacia 1850, con todos los hermanos del padre: Con tres hermanas y cuatro hermanos, que iban saliendo de casa según iban formando sus familias. Una tía religiosa murió muy joven, en Salamanca.

Ya tenían mis padres, cuando yo nací, dos hijos varones, de tres y de dos años. Cuatro años más tarde nacería mi hermano menor. Demasiadas bocas para el poco pan que producía el escaso y horaño campo. Lo mismo que a mis hermanos, me tocó abandonar de niño la escuela del pueblo (8) —que cobijaba en una sala única a todos los niños en edad escolar— y comenzar a trabajar para ganar el currusco. Tuvimos cierta compensación doméstica de la

(6) Véase Antonio Tovar, «El nombre de Pamplona», *FLV* 25, 1977, 5-8. Se dedica un capítulo a «Los nombres de Pamplona» en *Onomasticon Vasconiae*, 12, 1994, pp. 89-99. En ese mismo año publiqué, con enfoque muy distinto, el artículo «De Pompaelo a Lunapampa. Historia y poesía en el nombre de Pamplona», en: *Lingua et Traditio. Festschrift für Hans Helmut Christmann zum 65. Geburtstag*, edd. R. Baum et alii, Tübingen 1994, pp. 15-28. No conocía yo la curiosa «etimología» del emperador Honorio: «Greco eloquio, Pampilona, latine porta omnium dicitur» que me recuerda el amigo Henrike Knörr, y que me resulta enigmática.

(7) Trata de *Elo* a propósito del nombre aquitano *Eloni* de una lápida funeraria, mencionando para la raíz el téónimo aquitano *Ele*, *Elh* y además *Elegui* y el nombre medieval de mujer *Eilo*, *Elo* que hace entrar en juego Julio Caro Baroja, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, Salamanca 1954, p. 161.

(8) Este humilde edificio, que es el que más historia moderna de Beriáin encierra, estuvo a punto de desaparecer, a una con el paredón y parte del antiguo cementerio de la Iglesia, con la anuencia popular, para hacer sitio al nuevo edificio del Ayuntamiento. Yo fuí uno de los que escribieron al Obispado para que tomara cartas en el asunto, con cuya intervención se pudo evitar el desaguisado. Barruntaba y me temía que la *auri sacra fames* no tardaría en volver a atentar contra la vieja escuela, que actualmente sirve de consultorio médico, pero el alcalde, don Tomás Prieto, me asegura que no van a tocar ese edificio.

deficiencia escolar, gracias a que los maestros solían estar de posada en nuestra casa y nos entretenían e instruían con su conversación, sus consejos e historias a la hora de la cena. ¡Qué sabrosas estaban las castañas que cenamos una noche mientras un maestro nos contaba los apuros que pasó cazando jabalíes en un monte cercano, cuando tuvo que abrirse paso en la tupida maleza, con la escopeta sin munición, y encaramarse en un chaparro para escapar de una jabalina madre, que le perseguía defendiendo a sus jabatos! Tengo un grato y vivo recuerdo de cuatro maestros: Micaela Goñi, de la Ulzama; José Frisón Mozart, de Caparoso; Sergio Arteta, de Monreal, y Gerardo Eransus, de Cordovilla.

2.1. La primera falta de ortografía: El 24 de mayo del presente año, volviendo en coche de Nagold a Tubinga me ha llamado la atención un gran cartel publicitario de una compañía de circo donde se leía un letrero con este texto incorrecto: «Jetz in Ihrer Stadt» que en castellano sería «Aora en su ciudad». Ese error garrafal me trae a la memoria uno parecido que circuló en mi niñez en mi pueblo en relación con un coto. Había en Beriáin, a pocas decenas de metros de la carretera general N-121, no lejos del mojón del kilómetro 10, un frondoso bosque de chaparrillos, encinas y matorrales. Era probablemente el resto de un monte mucho más amplio que se habrá extendido hacia el oeste en la dirección del casco antiguo del pueblo. Por ahí habrán entrado amparrado y guarida los jabalíes que invitaban a los monarcas a pasar sus horas de ocio ejerciendo el regio deporte de la cinegética. En 1401 consta que Carlos III remitió a los beriaineses parte de las pechas «por el placer que tuvo matando tres puercos monteses en los sotos del lugar» (9).

Hasta que fueron talados todos los árboles –salvo alguno que dejaron de muestra– para construir el poblado de Potasas hacia los años cincuenta del siglo pasado (10), el monte jugó un papel no despreciable en la economía del pueblo. Cada año solían tirarse en ozalán o trabajo communal los árboles necesarios que, repartidos en lotes y debidamente cortados con el tronzador, la sierra y el hacha, servían para alimentar los fogones, estufas y cocinas de los vecinos. El lozano arbolado atraía además en otoño a miles de aves de pasa, sobre todo palomas, que llenaban sus buches de bellotas en el monte, o de trigo en los rastrojos circundantes, antes de continuar su vuelo para invernjar en zonas más cálidas; o en la contrapasa de primavera, para seguir en viaje de novios hacia los Pirineos o regiones más nórdicas a construir sus nidos, obedeciendo

(9) *Onomasticon Vasconiae* 2, Cendea de Galar, p. 76.

(10) Yo estaba entonces en Estella, al margen de lo que sucedía en Beriáin. En la primavera de 1949 comenzaron a excavar el primer pozo, si hemos de creer al *Romance de la Mina* que publicaron en el *Programa de Fiestas de Beriáin* de 1972.

al salmista: Passer invenit sibi domum, et turtur nidum sibi, ubi ponat pullos suos (11).

Aprovechando esta afluencia aviar, se instaló una choza rudimentaria, de ramas y cañizos, en un claro del monte donde destacaban varias altas encinas, más altas y lentas que las abolidas de Blas de Otero, para disparar a las torcas y zuritas que aterrizaban en busca de pienso o de posada. El sistema de choza primitivo fue evolucionando poco a poco hasta resultar de una perfección lujosa. Excavaron un amplio sótano que daba cabida a una docena de cazadores, lo cubrieron de un tejado plano, sólido, bien aislado contra la humedad, el calor y el frío, y magistralmente camuflado con alfombras de hierba. Alrededor de la disimulada techumbre hicieron troneras que permitían dirigir la mirada y disparar en todas las direcciones. Dentro había una estufa, y bancos y mesas, para comer o para matar el tiempo jugando a naipes cuando no acudía la caza.

En los días de bochorno con pinta de tormenta solía acercarse más pasa que en los de cierzo, que obligaba a las palomas a volar a gran altura. En dos árboles más elevados y de mejor visibilidad colocaban un par de cimbeles, con sendas torcas ciegas, que ponía en acción el vigía, escondido en una garita o púlpito, apenas divisaba en lontananza una banda de palomas. Cuando ya «entraba» la banda, se afinaba la labor, recurriendo a una o dos palomas de ojos vendados atadas a la «orgadera» (12), con la que había que ser muy parco en movimientos. A veces se vestían las encinas de color gris azulado, con destellos verdosos, rojizos, blancos y negros, con cientos de palomas que se disputaban un puesto cómodo en el ramaje. Los cazadores se acercaban a las troneras, levantaban el gatillo, apuntaban, y a una con la última sílaba de «uno, dos y tres, fue-go» resonaba la descarga con mostacilla o perdigón del siete, o más gordo, a razón de la distancia. De vez en cuando, algún cazador nervioso apretaba el gatillo al tres, dejando a los demás en ayunas, con las ganas de disparar. Las aves gravemente heridas o muertas caían al suelo, las vivas e ilesas revoloteaban espantadas. El vigía hacía entrar de nuevo en acción desde su escondrijo los cimbeles, para ver si conseguía engañar otra vez a la banda y se podía repetir la descarga. Una tarde de tormenta, Pachi, Manolo y Joaquín consiguieron atrapar cuatro veces a la misma banda de zuritas, lo que desde el pueblo registraron oyendo cuatro descargas casi seguidas, que salpicaron el suelo de color ceniciente azulado, con reflejos metálicos verdes y morados.

(11) Salmo 83, 4.

(12) En el *Vocabulario navarro* de Iribarren se define así la *orgadera*: «Consiste en un platillo, hecho con un aro y una red de cuerda, sobre el cual atan a una paloma ciega, y al cual se hace oscilar, para que el ave mueva las alas levemente, como si estuviera pastando».

Contaron que una vez –desgajes del oficio– un cazador novato dejó colgando sin vida de la «orgadera» a la paloma de sueño, que hubo que substituir por otra, capturada con red en la sierra de Etxalar y comprada a precio de plata.

Corría en diversas versiones una graciosa historia sobre el cazador L. E., que un día de muy poca pasa, aburrido de que no entrase ninguna paloma, tras almorzar todos juntos un buen ajuarriero preparado por su mujer, la señora J., se consoló con la de Las Tres Zetas; y que, cuando finalmente se acercó una banda, salió inspirado por el vino a saludar a las zuritas dirigiéndoles la palabra: «Toribias venid, Toribias entrad». Pero las zuritas, que venían de fuera y no entendían su lenguaje, se alejaron de la choza sin que nadie hubiese podido hacer blanco.» Rebotes, borracho, ranca de aquí, o te meto una perdigonada en el culo», dicen que le gritó indignado el más anciano de los cazadores, I. Z.

Cuando todo salía bien, abundaban en la Plaza del Mercado de Pamplona zuritas y torcasas de Beriáin recién cazadas. Veintinueve palomas recuerda Gregorio que mataron un año el día de San Miguel antes de almorzar. En los días de mucha pasa y muchas descargas, los niños, haciendo novillos si era necesario, solíamos colocarnos en la parte sur del monte, escondidos entre los chaparros y matorrales, –teniendo cuidado para que no nos descubriesen los cazadores, ni el guarda que vigilaba las viñas cuando se plantaba la capana (13)– por si alguna paloma malherida no podía seguir el vuelo y caía en el viñedo contiguo.

No tenía derecho cualquiera a cazar en la choza. Solía subastarse la palomera, y pujaban y la solían sacar cazadores de los alrededores y de Pamplona, más solventes que los del pueblo. Recuerdo el nombre de uno de ellos, de la capital, que tenía el mismo apellido que el conocido

(13) Cuando comenzaba a pintar la uva, en agosto-septiembre, colocaban en varios altos del pueblo un palo y unas ramas o cañas para indicar que estaba prohibido el acceso a las viñas. Era la *capana*. La más importante en Beriáin era la más visible, la del Alto el Monte que, además de tener el valor simbólico y convencional, le servía al guarda (jurado) para protegerse o para esconderse, armado de un rifle para disparar contra los perros que no hacían caso del símbolo y entraban persiguiendo a la caza o a llenar la tripa. Para desgracia de algún can y disgusto de algún cazador, tenía buena puntería el guarda.

Kapana, que ignora Azkue, es la forma correspondiente en euskera a *cabaña*, cf. Arbelaitz, *Etimologías vascas*, REW 1624, *capanna*, y los diccionarios etimológicos de Corominas, García de Diego, etc. En el *Vocabulario navarro* de Iribarren hay una imprecisión en la definición de *capana*, pues los ganados no entraban a pastar a la viñas desde que la cepa comenzaba en primavera a sacar los primeros brotes, y la *capana* se ponía al caer del verano. En las *Etimologías* de Isidoro de Sevilla ya encontramos la función doble de la *capanna*: «... sive propter ardorem solis et radios declinandos, sive ut inde vel homines vel bestiolas, quae insidiare solent natis frugibus, abigant». Y nos da una sabrosa etimología: «... rustici capannam vocant, quod unum tantum capiat» (XV, 12, 2). Puede verse en *Onomasticon Vasconiae* 2, p. 449, lo corriente que era ese término en la Cendea de Galar.

escritor gaditano que murió en 1981, autor en 1933 de la pieza xaviera, muy popular en Navarra, El divino impaciente. Los cazadores berriaineses tenían algún privilegio, y cotizaban mucho menos por obtener el derecho de caza en la choza. Cuando terminaba la época de la pasa, se cerraba a llave y candado la palomera, que despertaba la envidia de grupos nómadas que bregaban por cobijarse en ella, con las consiguientes disputas y riñas con el responsable de la choza y de los cimbeles con sus zuritas, el señor Lucas.

Era la palomera un coto que contribuía a llenar las arcas del Concejo. Para indicar que la caza estaba reservada en el monte a quienes pagaran la cuota, el alcalde, que entonces era mi padre, mandó pintar unas tablillas con el letrero correspondiente, para clavarlas en algunos árboles de acceso al monte, bien visibles. A los pocos días llegaron a casa unas veinte tablillas con el letrero «Aquotado de caza». Se armó más revuelo y confusión que cuando entra una zorra en un gallinero. Algunos insistían en que estaba claro lo que se quería decir, y que no era necesario gastar más dinero para corregir el yerro, pues la lengua estaba para entenderse, y se entendía. Otros temían las bafas y burlas y querían encargar otras tablillas. Mi padre consultó con el maestro, que estaba de posada en nuestra casa, y los letreros aquotados acabaron calentando pucheros. Pocos días más tarde, en varios puntos del perímetro del monte figuraba en letras negras: «Acotado de caza». Los chistes no faltaron. Algun gracioso añadió en alguna tablilla «y pesca». Otro: «a la merluza». También apareció una variante con el apéndice «al conejo», muy comentada y criticada. Yo no captaba de niño la razón de las críticas, pues no conocía la acepción a la que maliciosamente aludía, ya que para pudenda feminae era corriente entre nosotros la palabra jota, que acaso remonte nada menos que al latín saltus, que, junto al significado que se conserva en Aker Çaltua, saltus hircorum, zaldu, soto, etc., en Plauto está documentado como «pudendum muliebre» (14). Cuniculus, étimon de conejo, significaba en latín también «galería, canal, mina», lo que ofrecería una base semántica muy apropiada para la acepción que ahora nos ocupa. En latín, con todo, no encuentro documentada este significado «in malam partem», lo que deja en el aire ese acercamiento etimológico (15). Sea como sea, la del coto del monte de Beriáin fue

(14) Plautus, *Curculio*, 1, 1, 56: «qui uolt cubare, pandit saltum sauiis»; y en otro texto suyo, de *Casina* 5, 2, 42-43, de significado claro por el contexto: «illa hau uerbum facit et saepit ueste id qui estis *mulieres*. / ubi illum saltum uiideo opsaepsum, rogo ut altero sinat ire».

(15) El eximio romanista Hans-Martin Gauger hace referencia a esta etimología en su artículo «Die Sehnsucht des Kuckucks nach dem Wald: Anmerkung zum Thema Sprache und Dichtung», en: *Romania Cantat, Gerhard Rohlfs zum 85. Geburtstag gewidmet*, Tubinga 1980, 629-639, p. 631.

una tablilla que dio mucho que hablar y comentar y reir por diversos motivos (16).

Hoy en día no queda de todo ese monte, otrora frondoso y lleno de vida y bullicio, escondite de maquis, más que el nombre de un par de calles del casco nuevo de Beriáin, El Bosquecillo, Montebajo y La Palomera; y algún solitario chaparro, perdido junto al nuevo frontón y toneadas de salitre cubierto de discreto arbolado.

3. Con quien más problemas tuve al principio en la escuela, o más tiempo de rodaje necesité, fue con doña Micaela, que solía contar mis pillerías de escolar en casa, acarreándome algún alpargatazo en el *ipurdi*. A las niñas les enseñaba labor de costurero, a coser y a bordar. Yo me empeñé, probablemente aburrido de las tareas que nos daba mientras ella estaba en esas labores, en que también los chicos teníamos derecho a aprender punto. No es que yo buscase la igualdad y me opusiese a la discriminación. Eran motivos más egoistas: solíamos hacer los chicos las pelotas para jugar en el frontón. Formábamos un pequeño núcleo o bolo de boj o de goma, y lo íbamos forrando cuidadosamente con trapo o arpillería apretándolo todo fuertemente. Luego cosíamos al rededor las dos piezas de cuero que comprábamos en Pamplona, resultando unas pelotas de mucho aguante, y económicas. Había otra variante menos profesional, y más barata, porque se ahorraba el cuero. En su lugar había que hacer un punto especial, con hilo fuerte o con liz fina. Esas pelotas salían más caseras y más blandas, pero eran más agradables para los niños pequeños, entre los que estaba yo. Me costó convencer a la maestra, pero me enseñó ese punto, de pequeños cuadrados, que no sé qué nombre tiene, y yo hacía las pelotas; y los dos, las paces: No volví a disparar con el tirabeque y con tiza, cuando me dejaba castigado en la escuela, contra los aviones de papel de colores apagados que solían colgar del techo. Y mis travesuras de la escuela no llegaban a oídos de mi madre. Acabamos haciendo muy buenas migas.

Ella, natural de Auza, hablaba euskera. Y le gustaba enseñarme, y a mí escucharle, el significado exacto de algunas palabras vascas que empleábamos corrientemente en Beriáin, y que mi padre ya me había explicado en parte: *Astelen iru buru gorri* «Lunes (de las) tres cabezas rojas».

3.1. Gracias a una salida de madre: *El lunes que sigue al domingo de Quasi modo –de un magnífico y encantador introito con texto de San Pedro, «como niños recién nacidos apeteced la leche espiritual no falsificada», que inspiró algún verso de Salvatore Quasimodo–, la feria segunda, el lunes tras la dominica in albis, fue consagrada, según una*

(16) Parece que el párroco, D. Odón Sagüés, disponía –tal vez gracias a la Confesión– de más información que nosotros, pues nos prohibía pasar por el monte los domingos por la tarde; y además solía adelantar ese día el toque del Angelus de la tarde, para que volviésemos a casa antes del anochecer.

Iglesia y escuela antigua de Beriáin (Foto: Adrián M. Oroz).

veneranda tradición, la primitiva iglesia románica de Beriáin por tres obispos, que iban a Pamplona a consagrar la catedral, y que, por culpa de una riada, no pudieron continuar viaje y se quedaron a pasar la noche en el pueblo (17). Agradecidos los obispos por la buena acogida y la generosidad de los vecinos, hicieron en Beriáin un solemne ensayo general, consagrándoles la iglesia. Amainado el temporal, y tras volver el río a su madre, continuaron viaje hacia la capital, donde al día siguiente consagraron la catedral. Esa es la tradición del Astelen iru buru gorri que se trasmite o trasmitía de generación en generación en Beriáin.

El historiador José Goñi Gatzambide, en su estudio «La fecha de construcción y consagración de la Catedral románica de Pamplona (1100-1127)» (18), prueba y demuestra documentalmente, eliminando opiniones infundadas y confusiones lamentables de otros autores, que esa Consagración o Dedicación se celebró el año 1127, siendo obispo de Pamplona don Sancho de Arrosa (1122-1142).

Algo más complicada es la determinación exacta del *día* de la Consagración, por no estar documentada expresamente esa fecha, y por existir indicios aparentemente contrarios y contradictorios al respecto: 1) Existe un documento en latín, fechado el año 1129 «en el día de San Jorge, cuando hacemos el aniversario de santa María de Pamplona» (19), de donde se podría deducir que fue el 23 de abril, día en que la Iglesia celebra la fiesta «S. Georgii Martyris». 2) Y existe una tradición, afincada en los libros litúrgicos, de la que se colige que la fiesta de la consagración o dedicación de la Catedral no era una fiesta fija, sino móvil, que se celebraba siempre la feria III después de la dominica en albíis.

Goñi Gatzambide concilia magistralmente ambos asertos, combinando lo Proprium de tempore con lo Commune sanctorum, constatando que, en 1129, el día de San Jorge fue efectivamente el martes siguiente a la dominica in albíis. Y que, en 1127, esta efeméride móvil cayó el 12 de abril, que ha de ser por consecuencia la fecha de la Consagración.

(17) Que las inundaciones de las vías en esa zona no eran raras nos lo testimonia Philippus de Firenze, *Itinera ministri generalis Bernardini de Arezzo* (1691-1698), Roma 1973, quien nos cuenta que, en caso de lluvia, les dijeron que era „impossibile poterne uscire, in riguardo alla copia dell’acqua che si trova per le strade, e alla quantità del fango tenacissimo che non lascia muover piede» (p. 357). Está hablando el 17 de enero de 1693, y se refiere al tramo Tiebas-Pamplona. La topografía nos indica los lugares más expuestos a inundaciones en este trayecto: 1) Entre la Venta Blanca y la cuesta del Larre, junto a la Venta Vieja. 2) Entre la cuesta del Sobrante y la cuesta de Noáin, originada por el río Elorz.

(18) Solamente dispongo de una fotocopia que saqué hace muchos años en la Biblioteca General de Navarra, sin más indicaciones bibliográficas. El artículo tiene 13 páginas.

(19) «Die sancti Georgii quando anniversarium agimus de sancta Maria de Pamplona».

Esta tradición sobre la fiesta de la Consagración de la Catedral confirma la de Beriáin –se me perdonará si cum grano salis siento la tentación de argumentar a la inversa–, la veracidad de la Consagración de la iglesia, que se conmemora como fiesta móvil, que encaja perfectamente dentro del mismo engranaje de argumentación. Debió de ser –o, mejor dicho, fue– la víspera de la Consagración de la Catedral, es decir el 11 de abril de 1127. Las «tres cabezas royas» (con su séquito) habrán sido parte de los «plurimorum episcoporum atque abbatum turba», que asistieron a la ceremonia de la Consagración de la Catedral, a la que –según documento que presenta Goñi Gaztambide– también confluyó multitud de gente sin altos ni bajos cargos, de capa parda. Y hasta el rey don Alfonso el Batallador, del que no consta que haya tenido problemas de traslado hasta la capital por la inundación, ni de que haya pernoctado en Beriáin. Es una lástima, pues quién sabe si, para corresponder a la hospitalidad de los beriaineses, no habría abierto su cuerno de la abundancia, haciendo a Beriáin alguna de «las muchas ofrendas» que hizo a la Catedral.

La Consagración de la iglesia de Beriáin –que, en vista de la documentación aducida por Goñi Gaztambide para la Consagración de la Catedral no puede ponerse razonablemente en entredicho– fue más sencilla, más íntima, más entrañable, con menos pompa (y vanidades) que la celebrada en Pamplona; pero su recuerdo se ha conservado vivo en el pueblo, que ha venido conmemorando festivamente ese día, con el nombre vasco, algo adulterado en la gramática, durante casi 900 años, con las «Fiestas Chiquitas», en las que no podía faltar la Misa Mayor, con bandejo solemne de las campanas; ni el relleno típico, a base de arroz, tocino, cebolla, especias y huevos batidos (20), manjar indispensable de la opulenta mesa de fiestas de las familias del viejo Beriáin.

Hace falta ser más incrédulo que Tomás para dudar de la historia, del origen de Asteleniruburugorri, de aquel memorable lunes, en el que Beriáin tuvo por huéspedes a tres ilustres prelados. La tradición, fielmente heredada de generación en generación, encuentra plena confirmación en la documentación escrita. Para demostrar que la Iglesia de Beriáin está consagrada, no es necesario recurrir a otros argumentos menos sólidos, como el de las tres cruces pintadas que había antes a la entrada de la iglesia, ni al de una inscripción donde se leía «Esta iglesia está consagrada».

La defensa ciega de la Consagración de la Iglesia ha dado pie a argumentaciones que no tienen escrúpulos en tergiversar los hechos.

(20) He constatado en diversas ocasiones que este delicioso manjar es exclusivamente peculiar de una zona reducida de Navarra.

Hace años leí un escrito de un párroco beriainés, creo que de principios del siglo XX, que, obcecado por el fervor, argumentaba más o menos en estos términos: «que la fiesta en la que se conmemora la Consagración de la Iglesia, y que constituye el origen de las Fiestas Chiquitas, tiene que ser muy antigua, pues lleva nombre vasco, y esta lengua hace mucho tiempo que no se habla en Beriáin.» Sí, es una fiesta muy antigua, y lleva nombre vasco. Pero el resto de la afirmación no es más que una mentira piadosa, en la que no creía ni el que la profirió, que huelga rebatir, y que de nada sirve. Y que, maldita la falta que hacía junto a los documentos históricos que, cuerdamente interpretados, dan sobrada fe de ese acontecimiento.

Por cierto que, si en vez del competentísimo historiador Goñi Gaztambide, hubiese intentado yo determinar la fecha, el día del mes de la Consagración de la Catedral, sabiendo que fue el año 1127, habría procedido de manera algo diferente, partiendo de la tradición de mi pueblo: Desde tiempo inmemorial se vienen celebrando en Beriáin las Fiestas Chiquitas, como conmemoración de la Consagración de su Iglesia románica, el día que sigue a la Dominica in Albis. Es el Asteleniruburugorri, el lunes en el que tres obispos oficiaron la Consagración, interrumpiendo el viaje que les llevaba a Pamplona a Consagrarse la Catedral. En la capital, esta Consagración o Dedicación se verificó un día más tarde, es decir el martes de la Dominica in Albis. Santa María de Pamplona y San Martín de Beriáin están estrechamente vinculadas. Usando un símil no muy lejano de la vida rural de Beriáin, la Catedral y la Iglesia pueden compararse con una junta o yunta de bueyes, con una pareja muy desigual, pero unida por el yugo de una Consagración casi simultánea, y por tareas y obligaciones similares.

Si se juzgase necesario –aunque se trate de acontecimientos claramente móviles– determinar exactamente los días del mes en que sucedieron, basta con partir de la fecha de Pascua de Resurrección de 1127, y añadir respectivamente ocho o nueve días: 3 de abril + 8 = 11 de abril, Consagración de la Iglesia de Beriáin; 3 de abril + 9 = 12 de abril, Consagración de la Catedral de Santa María.

Un testimonio escrito, un Breviario de mediados del siglo XV, nos enseña: «In dedicatione ecclesiae Pampilonensis, que semper celebratur feria III post Dominicam in Albis...» (21). Substituyamos Pampilonensis por Beriainensis y pongamos II en vez de III para que valga esa constatación para la dedicación de nuestra Iglesia.

Dentro de unos meses, el 16 de abril del año 2007, celebra Beriáin el 880 aniversario de la Consagración de su Iglesia de San Martín; y un

(21) Goñi Gaztambide, *Op. cit.* p.10.

día más tarde, Pamplona, la de su Catedral de Santa María. Buena coyuntura para conmemorar convenientemente y para elaborar y vivificar la veneranda tradición.

3.1.1. Otras palabras vascas corrientes en Beriáin eran *a ordea* «a cambio»; *birika* «embutido de inferior calidad», hecho con la asadura, cartílagos y otras partes menos apetitosas del cerdo, que se llama de acuerdo con el componente más importante; *bizcar* (22) «espinazo del cerdo», «cumbre alargada»; *bustín* «arcilla»; *linar* «murciélagos», con *l* protética desgajada del artículo, y que en algunas zonas de Navarra significa «vencejo»; *otamenar* «tomar un taco o bocadillo (el *otamen* (23)) hacia las once de la mañana»; *biligarro* (24) «malviz»; *anderete* «aluda»; *llashorri* «piojo de las gallinas» (25); *gardabera* «cardo dulce» que tanto apetecía a los conejos; *achún* «ortiga»; *chinchur* «gaznate» (en vasco *zinzur* (26)), que empleábamos en la frase «se me ha ido al *chinchur*(*ri*)», «me he atragantado»; *zulo* «pocilga» (27); *otabera* «argoma suave», y muchas más.

(22) Esta palabra ha sido puesta en relación con el ibérico *biscar*, que merece la consideración positiva de Michelena, «mientras faltan pruebas en contrario», ver Arbelaitz, *Etimologías vascas*. Puede verse un resumen de las opiniones fundadas y de las fantaseadas sobre *bizkar* «espaldar, loma» etc. y sobre numerosas palabras y nombres de lugar relacionados con esa palabra en Agud / Tovar, *Diccionario etimológico vasco*, s. v.

(23) El *otamen* «bocado, merienda ligera de entre horas» (Azkue), era un taco que se tomaba a las once. Le precedían –sobre todo en verano, cuando se madrugaba para tener la parva tendida para cuando saliera el sol– el desayuno y el almuerzo. Esa palabra se explica muy bien por medio de *ogi* «pan, trigo, pitanza», que en algunos derivados es *ot*, según leemos en Azkue, y *amen* «porcioncita», cf. *otorde* «a trueque de pan», *otordu* «hora de comer, comida», *otorduero* «en todas las comidas», etc. No veo claro y me extraña, por no conocer casos estrictamente análogos, el paso *ogi* > *ot* que también Michelena supone al explicar el salacenco *otron* «cada una de las comidas» (Arbelaitz, *Etimologías vascas*, s. v.; Michelena, *FHV*, p. 83). Me he preguntado si no se escondería bajo *ot*- otra palabra de significado semejante, aunque entiendo que mi pregunta resta indebidamente valor a ejemplos parecidos, como *betagin* «colmillo» que Michelena explica como *begi-agin* «diente del ojo», *lotin* <*lohi*, en compuestos *lot+* -*din* (Arbelaitz, *ib.* s. *letagin* y *lotin*).

(24) Pueden verse varios intentos etimológicos en Agud / Tovar, *Diccionario etimológico vasco*, s. v.

(25) Así recuerdo que se llamaban unos insectos muy molestos, más pequeños que los piojos, que solíamos coger de andar con las gallinas. No encuentro en el *Vocabulario navarro* de Iribarren esa palabra que corresponde a **ollazorri*.

(26) Véase Luis Michelena, *Apellidos vascos*, San Sebastián 1973, bajo *txintxur* y *FHV*, p. 79.

(27) *Zulo* «agujero» en euskera se emplea(ba) en la Cuenca como sinónimo de *porciga* (en otras partes de Navarra *policiga*) sobre todo en la expresión dirigida a los cerdos: «*al zulo*». Hay en euskera una variante *zilo*, relacionada con el castellano *silo*, del que tenemos abundante documentación a partir de 1050. En Corominas / Pascual DCECH s. v. se propone partir de una base céltica *sílon* «semilla», que habría pasado a significar «depósito (subterráneo) de granos», de donde provendría la palabra vasca. Michelena duda de la rectitud de esta propuesta, por ser *zulo* la forma más antigua, y porque no hay rastro del cambio *-l-* > *-r-* que se esperaría en alguna parte. Por lo demás, el artículo de Corominas / Pascual sobre *Silo* (que ha pasado a muchas lenguas), es muy instructivo. Para *porciga*, *pocilga* etc. García de Diego, *Diccionario etimológico* parte de **porcūlica*, mientras que Corominas / Pascual prefiere **porcīcula*.

3.2. En torno a otabera. Iribarren, Vocabulario navarro explica esta palabra como «planta espinosa, distinta de la aliaga, que utilizan para encender el horno», haciendo referencia al vasco othar «argoma dura o argoma macho». Lo de espinoso es muy relativo. Yo la recuerdo sin pinchos o espinas. También trae Iribarren una rara variante, que en otro contexto merecería el epíteto de ultracorrecta, con una comparación galante aplicable a algunos peinados modernos: «Tienes el pelo como una octabera».

Es extraño que Azkue, Diccionario vasco, no registre otabera –que se encuentra en otros diccionarios–, de formación diáfana y expresiva, que ha de corresponder a otamaru, ota txiki, oteme, erbi-ota «argoma blanda, sin pinchos» que figuran en ese diccionario. Supongo que los botánicos habrán dado o darán una traducción más exacta de esta especie de ollaga, aulaga, o aliaga sin pinchos, que hace pensar en la retama con sus muchas variedades. Para los legos en botánica como yo, para explicar desde el punto de vista de la filología las palabras que nos ocupan, se podría establecer aproximadamente una regla de tres muy sencilla: Ota(r) es a otabera como gardu es a gardubera, que en la Cuenca decimos gardabera, y en otras zonas de Navarra gardambera, gardamera. En Azkue, bajo gardu, encontramos numerosas palabras compuestas con esa voz. Otagarranga «argoma de pinchos» del Suplemento al Diccionario vasco de Azkue y la voz de formación análoga burdiñagarranga «collar con unas puntas de hierro de los perros», nos trae a la memoria la discutida etimología de carlanca «collar con púas».

Respecto a ot(h)e, ota, Michelena aduce como palabra paralela cotolla «argoma» del asturiano, cf. Arbelaitz, Etimologías vascas, que, en vista de la riqueza de significados y compuestos de ota (28) me parece una aproximación semánticamente pobre. Los muchos apellidos y nombres de lugar compuestos con ota, ot(h)e, como Otaegui, Otalora, Otamendi etc. (ver Michelena, Apellidos vascos), nos sirven igualmente de indicio de la popularidad de esa planta. Otaber y gardaberal es respectivamente un paraje abundante en otaberias o en gardaberias. En la segunda edición de Iribarren, Vocabulario navarro, se explica Gabarderal, un poblado de junto a Sangüesa, como si fuese metátesis de Gardaberal. Es preferible sin duda alguna separar una palabra de la otra, y ver en gabarderal un «sitio poblado de gabardas», es decir de «rosas silvestres», trayendo a colación nombres comunes y de lugar como Gabarda, La Gabardera, Gabarra, Garrabera, Gabardosa, etc. (cf. Rohlfs, Antropónimia e Toponómastica, p. 48, y sobre todo Le Gascon del mismo autor, 1970, § 20).

(28) Las diferentes acepciones («argoma», «secadero de quesos», «percha en que se posan las gallinas»), difícilmente reducibles a una sola base semántica, podrían ser indicio de que se tratará de palabras de origen diverso. Para la acepción de «percha donde se posan las gallinas», se puede traer a colación *kota*, con igual significado, cf. el *Diccionario vasco* de Azkue.

3.3. Volvamos a doña Micaela: Una vez, en casa, mi madre empleó con alguno de los hijos, tal vez conmigo, la palabra *astapuz*, muy usual con el significado de «tonto, inútil». A ella le hizo gracia esa voz, y explicó que en vasco significaba «pedo de burra». A diferencia de lo que narra Don José Miguel Barandiarán de algún maestro suyo (29), jamás nos reprendía cuando usábamos una palabra no castellana en la escuela; solía a veces corregirnos si la empleábamos mal, como *llashorri*, que ella decía *ollashorri*; o *costazuri*, *costalanzuri* por *buztanzuri* (30) y con disimilación *bustanzuri* «coliblanca», un pajarillo que anidaba y hacía la vida en los maquinados, y que solíamos coger fácilmente: aprisionábamos por la esbelta cintura en el cepo o la costa un *anderete*, lo colocábamos en algún sitio algo elevado, por ejemplo una piedra puesta sobre las arcas del conducto que llevaba el agua a Pamplona, y el pajarillo se abalanzaba a devorar su último insecto, que se le quedaba atragantado, pues el cepo le tronchaba el gaznate y el esófago y lo dejaba sin poder respirar ni tragar. La deformación *costa-lanzuri* debió de resultar de la falsa asociación con *lanzarse* a la *costa*.

Le pedimos a doña Micaela un día en la escuela que nos cantase alguna canción en vasco. Al final de la clase comenzó una que ningún euskaldún desconoce, «*Aldapeko sagarraren*», no recuerdo si en la versión que ha popularizado Guridi o con otra de las 16 variantes que reseña Azkue (31). No pudo terminar, pues soltamos una carcajada asociando estúpidamente lo que oímos con *pecosa*, *agarrar*, y *punta repuntan* sin nasal. El verano pasado estuve con mi hermano Manolo y con mi mujer Christa en Auza, para ver la casa donde

(29) Justo Gárate se ha referido en varias publicaciones al «maléfico anillo» que ponían en circulación los maestros si alguien usaba en la escuela una palabra vasca. Consultese su documentado artículo «El anillo escolar en la proscripción del euskeria», *FLV* 24, 1976, 367-387.

(30) No lo encuentro en Azkue, como tampoco el nombre de otro pájaro de la Cuenca, *buztanangorri* «colirrojo», (Iribarren, *Vocabulario navarro*), que confirma la etimología. *Buztanzuri* poco tiene que ver con *azi-zuri* «especie de golondrinas, tardías y de color blanco junto a la cola» (Azkue), ni con *azpichuri* «engañapastor», también llamado *buztancara* (Iribarren, *Vocabulario navarro*), *buztanikara* en el *Diccionario vasco* de Azkue. Gerhard Rohlfs, «Die hispanischen Namen der Bachstelze», en *Etymologica. Walther von Wartburg zum siebzigsten Geburtstag*, edd. Hans-Erich Keller et alii, pp. 629-654, explica varios nombres vascos del *engañapastor* dentro de un cuadro más amplio. Junto a *buztanikara* se conoce *ipurdikara* «tiembla culo», con el segundo elemento *ikara* «temblor, susto», que entra en la composición de numerosas palabras; *azpizuri* es variante de *apeztxori* («pájaro del sacerdote») etc. Plácido Múgica Berrondo, *Diccionario castellano – vasco* reseña bajo *golondrina* también *ipurtxuri*.

Buztana «cola» entra según Gavel en *buztarina* «baticola, grupera», que Michelena prefiere interpretar por medio del latín **postilēna*, o mejor **postelina*, formado sobre *postela* (Arbeitia, *Etimologías vascas*, s. v.; Michelena, *Fonética histótica vasca*, (FHV), San Sebastián 1977, p. 531). En el fondo hay que dar la razón a Michelena, aunque sin excluir en una fase posterior la influencia de *buztana* por etimología popular, más clara en el sinónimo *buztanpeko* «grupera».

(31) R. M. de Azkue, *Cancionero popular vasco*, segunda edición, 1968, 277-285. El texto de la pág. 277 reza, con interrupción muy avara: *Aldapeko sagarraren adarraren puntan puntaren puntan txoria zegoan kantari. Txiruliruli, txiruliruli, nork dantzatuko ote du soñutxo ori ongi.* Jose Inazio Ansorena, *Euskal kantak*, Bilbao 1993, p. 205, trae otra melodía y un texto algo diferente.

ella había vivido y donde murió hace un par de años. La recuerdo con gratitud a esta maestra, al igual que a don José, don Sergio y don Gerardo.

3.4. Pero también tuve otro pedagogo, cuyo nombre no recuerdo, que vivía junto a la iglesia, en la antigua casa del maestro, que también sirvió de calabozo para sanciones por actos menores de incivilidad. Le cantábamos una copla extraña que le sabía a cuerno quemado: «El maestro chiquito le dijo al grande: si te pego un peñazo te saco sangre». Era de Pamplona, y aguantó o le aguantamos poco tiempo en Beriáin. Solía darnos latigazos por cualquier tontería. Otro modo de castigar era hacernos poner de rodillas, con los brazos estirados, como un crucificado, y con algún libro colocado en las manos. En algunos casos nos hacía arrodillar sobre casquijo para aumentar la molestia. Si no aguantabas, tenías que aguantar la vara. Las uñas solíamos llevarlas bien cortas a la escuela, pues le gustaba hacernos juntar las yemas de los dedos y golpearnos sobre ellas con la regla. Le tenía más miedo a ese castigo que a las cocas (32) de resbalón que solía propinarnos don Odón, que eran más dolorosas de momento, pero de dolor más breve. Ese maestro era un sádico. Me llamaba Francisco, y obligaba a los compañeros a llamarle así. En vano insistí en que me llamaba Pachi. Me dijo que a todos los que me llamaran así les dijera burro o burra. «A mi madre no la llamo burra», le contesté. El siguió puesto en el burro. Y yo, en mis trece: Pachi es el nombre con el que siempre me han llamado mis familiares, amigos y conocidos en el pueblo, a excepción de una querida tía de Noain, hermana de mi madre, que prefería llamarle Francisco Javier, porque le recordaba al santo misionero. En lengua germana Pachi suena mal, a *Patsche* «lodo, barro, cieno», y allí me han bautizado con diversos nombres: *Francisco*, *Francesco*, *Franz*, y familiarmente *Paco* o hasta *Baco* y *Packo* (33).

4. Ya durante los años de escuela me ganaba la merienda y algún cuartillo de leche yendo a buscar el agua para familias hacendadas a la fuente del pueblo, o al manantial de La Morea (34), cuando del caño de la fuente del pueblo no corría más que un desesperante hilo de agua. Ante la casi crónica escasez de agua en el pueblo durante el verano, el concejo decidió hacer una fuente en La Morea con «asca» o abrevadero para los animales. Fue de poca duración su uso, pues algún buey quedó estancado en el terreno pantanoso,

(32) Una definición de *coca* muy certera es la del *Vocabulario navarro* de Iribarren: «Capón: golpe dado en la cabeza ... con el nudillo del dedo corazón».

(33) En dos fotografías más que se publicaron en la Torre de Hölderlin con motivos del Neckar figuro como Francisco José, al igual que en un artículo de *Studia palaeohispanica et indogermanica J. Untermann ab amicis hispanicis oblata*, Barcelona 1993, pp. 183-198.

(34) *Morea* es muy corriente en la toponimia de Navarra, cf. en *FLV*, 12, 1972, pp. 321-343, un artículo de José María Iraburu Mathieu, «En torno al topónimo *Morea*», donde se registran más de 30 topónimos, que en su mayoría contienen ese componente. En *FLV*, 9, 1971, pp. 311-323, «*Toponimia menor de la Cuenca*» intento explicar ese nombre. En el *Onomasticon Vasconiae 2, Toponimia de la Cuenca de Pamplona. Cendea de Galar*, de Jimeno Jurío, se menciona de un documento de 1612 la «fuente de *Morea*» y «*Moreco yturria*», de Beriáin (p. 101).

propio originariamente de las moreas, y además se convirtió pronto La Morea, con sus cerca de 100 robadas, tras haber intentado sanearla y convertirla en terreno labrantío, en una laguna de donde se proveía de agua el recién creado poblado de Potasas de Navarra (35). Y el factor más importante: hacia 1950 se instaló el agua corriente en el pueblo.

4.1. Mi afición y admiración por los coches me llevaba a pasar muchas horas manchándome las manos de grasa, ayudando a un primo mecánico, Eugenio, que cuidaba y arreglaba los autobuses de la línea «La Beriainesa» que unía Pamplona con los pueblos de los alrededores. En recompensa, o más bien por simpatía, solían llevarme los domingos a excursiones a San Sebastián o a otras ciudades de la costa del Cantábrico, y hacerme participe de su mesa.

Hace cinco años tuve oportunidad de aplicar un truco que me enseñó Eugenio para flojar las tuercas o tubos que se habían oxidado y apagado. Una tía de Atáun le mandó a mi hijo Adrián, que se había contagiado con la fiebre ciclista de Induráin, hace algo más de dos lustros, una hermosa bici marca Orbea. La disfrutó durante varios años, hasta que se le quedó pequeña y hubo que darle un repaso general y adaptarla a su estatura. Fue con ella al taller de bicicletas *Rad + Tat* de Tubinga. Pero surgió un problema, pues el tubo del sillín se había agarrado o amalgamado de tal manera que no había modo de soltarlo ni con aceite, ni con flójalotodo, ni con llave inglesa ni francesa. Volvió Adrián decepcionado a casa con la bici. Bajé al sótano, cogí una llave de perro y un martillo, tumbé la bici en el suelo, y diez minutos más tarde estaba Adrián de vuelta en el taller con el sillín suelto. «Mi padre ha soltado el tubo», le dije al admirado mecánico. «Ha cogido una llave, la ha acoplado al tubo del sillín, y con el martillo le ha dado con cuidado un golpe seco». Ese era el truco que aprendí de Eugenio y cuyos efectos positivos parece que no han descubierto los mecánicos alemanes.

4.2. Cuando la estación y el tiempo lo permitía, solía salir por las tardes a pastear a una vaca de una tía, a cambio de algún trago de leche de la ubre o braguero (que así decíamos), un trozo de pan y dos pastillas de chocolate, creo que de la marca Subiza, con mucha más harina que cacao. Me tocó además hacer *ondalán* para plantar majuelos en la viña de casa. La familia más rica del pueblo solía ofrecerme trabajo, para ayudar a edrar o arar las viñas, llevando del cabestro al mulo que arrastraba el *golde* (36) o apero, dirigido

(35) A tres mozos del pueblo, Manolo, Jesús y Santiago, se les ocurrió echar a la orilla una docena de cangrejos, pescados en un regacho del pueblo, que se multiplicaron de tal manera que hicieron limpia de culebras y de ancas de ranas. La pesca estaba prohibida, pero por Sanfermines llegaban a Pamplona, por canales ocultos –que merecieron alguna copla burlesca en el *Programa de Fiestas de Beriáin* de 1975– cangrejos a zacutos o macutos, para exquisitos tacos de los bares.

(36) Pueden verse en el *Diccionario vasco* de Azkue los nombres de varias especies de arados. En Iribarren, *Vocabulario navarro*, encontramos *golde*, *goldea*, *goldia*, *cutre*, *cuitro*, derivados del latín *cultus*, cf. REW 2382; y *aladro*, de *aratrum* (REW 602). Más formas en Vicente García de Diego, *Diccionario etimológico español e hispánico*, bajo *aratrum*.

por el simpático Paco A., que con su melosa voz y suave silbido habría encantado al cantor de Salicio y Nemoroso (37). También solía sulfatar las cepas contra el «ódiun» (ódio) o contra el «meldeu» (mildiu), armado de un pozoal con el líquido conveniente y una escobilla que servía de hisopo (38).

4.2.1. Vivía en esa casa señorial un pastor, el señor Venancio, de Ochagavía, que preparaba unas sabrosísimas migas. Hablaba euskera y le gustaba explicarme los nombres de los términos del pueblo, salpicando su explicación con no menos sabrosas etimologías populares, como la deformación *Azalaya*, que interpretaba como «terreno layado para plantar berzas». Ni yo ni nadie ha visto berzas en esa explanada cuyo nombre primitivo ha sido *Celaya* «llano, planicie» (39), corriente en la toponimia menor de la Cuenca, con un componente inicial de explicación discutida.

4.2.2. Otra etimología popular, que no compartía el señor Venancio, era la de *San Sebastián Bular*. Así se llama un término (hay en 1927 un *pular* despistado) que en el siglo XVII aparece varias veces como *San Sebastian bularra*, con alguna variante. Hace varios decenios constaté que la última palabra solían asociarla en el pueblo con *bula* «dispensa, perdón». Para entender esa asociación conviene conocer una costumbre que ya no se conserva en Beriáin: el día 3 de mayo, fiesta de la Invención de la Santa Cruz, solía celebrarse la rogativa a varias cruces del término, para impetrar la bendición para

(37) La suerte adversa le obligó a buscar otro medio de vida en Alemania, como «Gastarbeiter». Los sábados por la noche lo invitaban a cantar en un bar, donde sacaba la costa y algún marco. Falleció el año pasado, a los 73 años, en la tierra de su mujer, en Galicia.

Me contó Paco, hace unos años, sus peripécias de cazador furtivo en un bosque junto a Bonn, y los apuros que pasó una vez cuando lo detuvieron y lo metieron esposado en el furgón policial: Obedeciendo al instinto cinegético que había cultivado con éxito en Beriáin, solía dedicarse en Alemania por las tardes con un amigo a cazar conejos con lazo. Alguien debió de dar parte, y una tarde los sorprendió la policía cuando andaban cerca del cado en el que luchaba con la muerte un conejo. Ellos, que habían barruntado la presencia policial, siguieron tranquilamente a su ritmo, haciendo los suecos, primero simulando, y tras la detención afirmando que estaban simplemente paseando.

De las malas horas pasadas en el furgón y en el interrogatorio de la comisaría con intérprete no los libró nadie. Pero sólo había indicios de delito, pues no los cogieron in fraganti, con el gazapo en el colco (véase nota 80), ni había testigos. El proceso que amenazaba no tuvo lugar, por falta de pruebas, pues habían tenido además la diligencia de eliminar toda huella digital del lazo, y todo rastro de la suela de los zapatos junto a la madriguera. Pero se les quitó para siempre la gana de comer conejos de cosecha propia.

(38) *Sancta simplicitas*: En verano, por vacaciones, solía ayudar en casa en las tareas del campo, también a sulfatar las viñas. Contagiado por el celo religioso del Colegio, en vez de hacer con el hisopo una cruz sobre la cepa, según estaba previsto, hacía litúrgicamente con disimulo tres, para mayor protección y bendición. No recompensó el cielo mi buena intención. 1) Gasté mucho más sulfato que los otros, y 2) Mis hileras de cepas amanecieron con las hojas quemadas por exceso de líquido.

(39) Véanse las numerosas variantes de ese topónimo en esa misma obra de Jimeno Jurío, p. 95, que también aparecen en otros pueblos de la Cuenca (consúltense e. g. los índices de *Onomasticon Vasconiae 1 y 2*).

los tiernos sembrados y echar los conjuros contra las tormentas con granizo y para ahuyentar a los malos espíritus (40). La primera estación de la rogativa era precisamente el alto de San Sebastián. Está claro que *bular* no tiene nada que ver con *bula*, ni con perdón ni con indulgencias. Ni se repartían, ni se vendían *bulas*. Era simplemente una rogativa en honor de la Cruz, como las había en otros pueblos contiguos. Para entender la denominación *bular* es importante tener presente, como en muchos otros casos de topónimos menores, la forma, la configuración del terreno. Es un «cabezo (545 ms.) que domina el pueblo desde el O» (41). Su forma es la de un cono ascendente con suavidad, de amplia base circular, que recuerda un pecho femenino cuya forma daría envidia a la novia del Cantar de los Cantares (42). Desde el punto de vista semántico no cabe duda de que a ese montecillo todavía le cuadra –sobre todo mirándolo desde *Iturbi*, junto al camino de Salinas– la designación de «pecho, teta», que es lo que significa *bular* (43).

No es extraño que nombres de partes del cuerpo, humano o animal, se apliquen a accidentes del terreno en las lenguas más diversas, como en castellano *foz*, *hoz*, *garganta*, *pie*, *falda*, *cabezo*, *lomo*, *loma*. Corriente es en la Cuenca *bizcar* «espinazo», que se aplica también al lomo de un monte o colina, como en *Guesalaga vizcarra* de Beriáin, documentado en 1588; *Artubizcar* de Subiza; *Soto Biscarrea* y *Eunze Biscarra*, de Arlegi, *Larre biscar*, Galar. También *buru* «cabeza» se repite (44). En cuanto a «pecho» o sinónimos en la topografía baste recordar, sin salir de la Península, *El Pecho*, *Los Pechos*, *Punta Pechiguera*; la *Punta de las Tetas*, los picos llamados *Tetas*, *Tetica*, *Mambla*, la *Sierra de las Mamblas* (45), de diversas regiones. De la toponimia alavesa recordamos *Pecho*, *los Pechos*, *Pechuga* «repecho o cuesta». *Bular* aparece como segundo componente en *Mendibularra* «labrante de Crispiana», de 1706 (46). En Paternáin está documentado «Viña en Bular gaña», de 1609 (47). Volviendo a la Cuenca, en Esparza hay un topónimo *Alto de Morea*, referido a un pequeño cerro popularmente conocido

(40) En *Euskalerriaren yakintza*, primer tomo, de Azkue, pag. 201-202, se documentan algunas costumbres y supersticiones del día de la Invención de la Cruz.

(41) *Onomasticon Vasconiae* 2, p. 107.

(42) He constatado recientemente con desilusión que los años y la continua labranza han hecho mella en la forma de ese cabezo, erosionando su marcado perfil erótico.

(43) Creo que el señor Venancio pensaba en este significado, pero –por respeto a la sotana que yo vestía entonces– tenía reparo en decírmelo, contentándose con afirmar contundentemente que con *bula* no tenía nada que ver ese nombre. En Agud / Tovar se comentan varias etimologías de *bular*, sin que ninguna convenza.

(44) *Lepo* «collado, loma de montes» es un sinónimo del dominio común.

(45) *Mambla* < *mammula* «tetita», figura en el *Diccionario de la Real Academia* como «montecillo en forma de teta de mujer».

(46) *Onomasticon Vasconiae* 5. Henrike Knörr me comunica por e-mail que *bular* «es abundante en la toponimia, con la variante *buar*..., en Álava». Compárese en *FHV* de Michelena, p. 549, de la toponimia alavesa, Iguiribuarra, Isasbuar, Iturbuar(ra).

(47) *Onomasticon Vasconiae* 1, 14B. 23.

como «la teta» (48). Gracias a que la gente no conoce el significado de *bular* se ha conservado en Beriáin sin problemas el topónimo, que tal vez hubiese corrido peor suerte en la versión castellana «**La teta de San Sebastián*» (49).

Del *Diccionario vasco* de Azkue mencionamos *eliza-bulhar* «ábside», que el autor comenta: lit. «pecho de la iglesia» (50).

4.2.3. Quisiera intercalar una breve excursión toponímica, de «geografía lingüística», de hace más de veinte años, a ese montecillo de San Sebastián. Vino a mediodía a mi casa paterna el llorado amigo José María Jimeno Jurío, que andaba recogiendo información para su excelente colección de topónimos. Tras comer y hablar con mi hermano Manolo, que conocía los nombres de cualquier rincón del campo, sobre nombres de términos de Beriáin, subí con él a San Sebastián Bular. Era una tarde lluviosa y, con la esperanza de descubrir algún indicio de antigua construcción, nos embarramos para llegar al lugar donde solía detenerse la rogativa para impetrar la bendición de los campos. En el terreno, completamente cultivado, no se descubría ninguna señal de que allí hubiera podido alzarse cruz alguna, ni menos todavía una capilla, que aparece mencionada ya en documentos de 1584 (Pieza «baxo la ermita de San Sebastian»), y de 1588 («Detras de la basílica de San Sebastian») (51). Estaba claro por las escrituras que en ese monte había existido una ermita dedicada a San Sebastián, en cuya festividad, el 20 de enero, solían reunirse en Concejo en la escuela de Beriáin un representante de cada casa, quienes, después de tratar los asuntos oficiales y revisar las cuentas del año anterior, comían cordero y vaciaban el garrafón de tinto. Recuerdo bien ese acontecimiento porque alguna vez le tocó a mi madre el turno de preparar con alguna vecina del pueblo la comida. Y nos dejaban probar la salsa del chilindrón que sabía a gloria. En aquella ocasión hablamos José Mari y yo sobre la posibilidad de que el topónimo Elicitiguibel, que a mí me era corriente como Estiribel, Estribel, que designa el paraje situado detrás de San Sebastián Bular, tuviera que ver, a grandes rasgos, con eliza y gibel. En la toponimia menor es muy fecundo gibel «detrás de», sobre todo –aunque no exclusivamente– en combinación con eliza (52), lo que hace muy plausible esa opi-

(48) *Onomasticon Vasconiae* 2, *Cendea de Galar*, p. 136.

(49) «*Las tetas de Galar*» es el «nombre moderno de dos cerretes», interpretado por un «topógrafo pudoroso ... como Tetaskoain en un plano del término» (*Onomasticon Vasconiae* 2, *Cendea de Galar*, p. 286).

(50) Bajo *bulhar* no encuentro ningún significado que se acerque a «mammula» de la toponimia. En el *Diccionario Castellano-Vasco* de Plácido Múgica Berrondo, Bilbao 1973, para *ábside* figuran *eliz-bular* y *eliz-belarri*.

(51) *Onomasticon Vasconiae* 2, *Cendea de Galar*, p. 107.

(52) Me limito a remitir al índice de *Onomasticon Vasconiae* 1, p. 497.

nión; sin embargo habría que afinar la argumentación y tratar de fijar la base léxica exacta (53).

5. El texto «Detrás de la basilica de San Sebastian», de 1588, no deja de llamarla la atención, pues entraña a mi juicio un problema semántico. A *basílica* la asociamos con una construcción elegante, noble, amplia, con una «iglesia notable por su antigüedad, extensión o magnificencia, o que goza de ciertos privilegios, por imitación de las basílicas de Roma», como la define el *Diccionario de la Real Academia*: Basílica de San Pedro, de Santa María Maggiore, de San Giovanni in Laterano, de San Marcos, de San Vitale, del Pilar, Basilika Weingarten, etc. Pero ¿basílica de San Sebastián Bular en medio del campo?

5.1. La palabra basílica está documentada en castellano por primera vez, según Corominas, en 1490, en el Vocabulario de Alonso de Palencia. Es sorprendente encontrar esta denominación, relacionada nada menos que con basilikós, derivado de basiléus «rey», referida a lo que no fue más que un humilde santuario rural, yermo, una simple ermita. Dejando rienda suelta a la fantasía filológica se presentan varias opciones para explicar ese nombre. Podríamos suponer que esa ermita haya gozado de especiales privilegios que habrán caído en el olvido. O que algún gracioso la haya bautizado irónicamente así, remedando el San Sebastián (alle Catacombe) que a veces figura como basílica. Pero la cuestión se presenta más compleja. Limitándonos al Onomasticon Vasconiae 1 y 2 ya constatamos que basílica no se aplica únicamente a la ermita de San Sebastián Bular, sino que aparece referida a muchos santuarios rurales: La hermita de Santa Lucía (1617) de Salinas también figura en 1659 como Basílica de Santa Lucía (Onom. 1, p. 364 y 365); en Esparza se emplearon, refiriéndose a San Salvador, basílica y ermita, lo mismo que refiriéndose a Santa Cruz (Onom. 1, p. 185); en Guenduláin en 1689 se habla de la Basílica de San Babil, en 1796 de la Ermita de San Babil (Onom. 2, p. 321); en el despoblado de Oyerza existía una basílica (doc. de 1588) o ermita (no se indica fecha) de San Jorge (Onom. 2, p. 386). Renuncio a seguir buscando y citando, e. g. de Onom. 12, de la toponimia de Pamplona; basta consultar las págs. 356 a 363, donde encontramos, refiriéndose al mismo edificio sagrado, a veces iglesia, iglesia, a veces ermita, hermita, a veces vasílica, basílica. De estos ejemplos vemos que sobre todo ermita y basílica se usaban como sinónimos, siendo más fecundo y antiguo el primero, que aparece con determinaciones adverbiales o adjetivas, como ermita gaña, ermita ondoa, ermita zar, ermita txar (54).

A juzgar por su corriente uso en toponimia, (h)ermita era una palabra incorporada plenamente al vascuence, aunque no la mencione Az-

(53) En *Onomasticon Vasconiae* 2, p. 90, Jimeno Jurío propone *Elizeta gibel*.

(54) Véase la interpretación de *Ermitagaña* en *Onomasticon Vasconiae* 12, 6.165.

kue. De basilica no tengo material para afirmar lo mismo, pero no niego que pueda existir, como cultismo, con la grafía correspondiente. José María Jimeno, en sus comentarios a los topónimos, emplea a veces indistintamente ermita y basílica (55), ignoro si influenciado por la documentación que maneja, o por otra razón (56).

5.2. Me asalta, en relación con esa palabra, una idea heterodoxa que quisiera avanzar como mera hipótesis, sin detenerme por ahora a buscar más material –que sería fácil encontrar– incluso a riesgo de pegar un resbalón. Los cristianos de los primeros siglos solían reunirse para celebrar el culto. Tal reunión y el lugar donde se realizaba se llamaba, como nadie ignora, ecclesia, de donde nacen iglesia, chiesa, église, esglesia, igreja, eleiza, etc. (57). Junto a esta palabra era corriente en algunas regiones basílica, que asumió el significado de «iglesia» en el siglo IV, tras la fundación de la Basílica Constantini sobre la tumba de Cristo (58). Isidoro de Sevilla nos explica que las basilicas, que antes eran «regum habitacula», ahora «ideo divina templa nominantur quia ibi regi omnium Deo cultus et sacrificia offeruntur» (59). Se conserva el nombre en el rumano basirică, dalmático bazalka, albanés bjeske, veneciano antiguo baselega, y varias formas más (60), con el significado de «templo cristiano». En el Tesino se ha degradado el valor primitivo, dando bazerga «choza». En francés se conserva el resultado de una evolución popular en basoche, «ensemble des gens de loi», basochien, basauchien, «basilical». En los siglos XV y XVI y más tarde basílica ha pasado como palabra culta a numerosas lenguas europeas con el significado de «iglesia notable». La toponimia nos muestra que basílica tuvo un área de difusión mucho más amplia de la que podríamos suponer orientándonos por la extensión actual de las unidades léxicas relacionadas con esa palabra. Dauzat recoge unos treinta nombres de lugar actuales, con interesantes variantes de los siglos pasados, que remontan a ese étimo (61). Aebischer dedica un artículo a «Basilica dans la toponymie de la Suisse romande» (62). Para la Península Ibérica Rohlfs menciona Ba-

(55) E. g. «Basílica de San Pedro», *Onom. I*, p. 158, «al poniente de la desaparecida basílica» de San Cristóbal (*Onom. 2*) que en los documentos figura como *ermita*.

(56) *Ecclesia* se usa a veces en latín como equivalente de *Ermita*: *Ecclesia Sancti Stephani* (de 1174) o *Monasterium* (de 1100), referido a una *Ermita* (1605) de Beriáin. Recuerdo que había allí una cruz y unas piedras que desaparecieron hace muchos años. De niños hacíamos en la cuesta un *rastro* o resbaladero muy pico que llegaba hasta el carretil. Hace tres años aparecieron en esa zona numerosas tumbas de piedra, que han desaparecido contagieras por la fiebre constructora. Espero que por lo menos se hayan realizado los estudios arqueológicos de rigor.

(57) *REW* 2823; *FEW* III, 203.

(58) A. Dauzat, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique*, París 1964, bajo *basilique*.

(59) *Etymologiarum*, XV, 4, 11.

(60) *REW* 972.

(61) A. Dauzat et Ch. Rostaing, *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*, París 1978, bajo *Baroche-sous-Lucé*.

(62) Paul Aebischer, en: *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, 14, 1964, pp. 227ss.

selgas y dos Beselga (63). Estos topónimos nos sirven de indicio de que basilica fue corriente como nombre común, aunque se hayan borrado o esfumado sus huellas en el léxico de las lenguas neolatinas occidentales, donde ecclesia se ha ido extendiendo e imponiendo desde la baja Edad Media, ganándole terreno a basilica (64). En textos de latín medieval nuestra bústida dará fruto. Me limito a remitir a Crónicas Asturianas (65), en las que aparece varias veces basilica, junto a ecclesia, con el significado de templum, sin que se vislumbre una clara diferencia semántica (66).

Del material disponible y de su evolución no consigo encontrar una vía desbrozada para llegar en la zona que ahora nos interesa, la Cuenca de Pamplona, al significado «ermita» de basilica, que es en castellano sobre todo una palabra culta y tardía. Si fuese de evolución popular, tradicional, no tendría los reparos que tengo desde el punto de vista de la semántica. Por este motivo quisiera sopesar si no estaremos simplemente ante una confusión o una equivocación. No sería la primera vez que un error da origen a una palabra, aunque no siempre alcance las dimensiones de indio, aplicado por error a los habitantes de América que para los primeros descubridores eran las Indias. La obsidiana, e. g. ha sido tomada de obsidianus lapis, que es «lectura errónea... en lugar de obsianus lapis “piedra de Obsius”, nombre de un romano que descubrió esta piedra en Etiopía» (67). Cenit «parece tratarse de una antigua mala lectura zenith en vez de zemt (sem̄t) en los manuscritos de Alfonso el Sabio» (68). Un ejemplo de nuestro tiempo: El empleo equivocado de humanitario, en vez de humano, con substantivos de contenido negativo, como catástrofe, tragedia, etc., ha surgido de la cabeza y lengua de algún político de una cultura o sensibilidad lingüística catastrofal, pero los medios de comunicación han contribuido a difundirlo y se ha extendido por muchas lenguas como un reguero de pólvora (69) incontinente que va abrasando y eliminando el uso correcto.

(63) Gerhard Rohlfs, *Antropónimia e Toponomaistica nelle lingue neolatine. Aspetti e problemi*, Tübinga 1985, p. 39.

(64) Puede consultarse el REW bajo basilica y bajo ec(c)lesia, donde se citan varios estudios sobre el tema. El alemán Kirche, inglés church «iglesia» y varias voces germánicas o eslavas derivan de kyrios, kyriakon «del señor».

(65) Edd. Juan Gil Fernández, José L. Moralejo, Juan I. Ruiz de la Peña, Oviedo 1985.

(66) En la nota 20 del *Estudio preliminar* a esa edición de las Crónicas se reúnen varios pasajes muy elocuentes al respecto que se refieren a Alfonso II el Casto (791-842). Ahí encontramos templum, basilica, ecclesia, Domini domus como sinónimos.

En una carta del Papa Urbano II (1088-1099) del año 1097 a Pedro I de Aragón y Navarra (1094-1104), exhortándole a que ayudase generosamente en la construcción de lo que sería la catedral de Pamplona, habla de «ad construendam novam ibi basilicam» (ver Goñi Gatzambide, *op. cit.*, p. 6.

(67) Corominas, *Breve diccionario*, bajo obsidiana.

(68) Corominas, *Breve diccionario*, bajo cenit.

(69) Publiqué sobre este error la nota «Catástrofe humanitaria», en *El País*, 26-4-1999. Del latín menciono la explicación similar de una forma anómala: «Medicum, quod ab imperito vulgo litera mutata Melicum appellatur», Columella, *De re rustica*, VIII, 2, 4.

*En vista de la inviabilidad en la que me encuentro, opto por consultar los primeros ejemplos conocidos de basilica por ermita, para ver si es lícito llegar a la conclusión de que estamos ante una palabra no latina ni castellana, sino vasca, de lectura o interpretación equivocada, que consiguió cierta generalización. Mis sospechas provisionales recaen sobre una voz compuesta de dos elementos corrientes en euskera. El primero sería basa «silvestre», «del campo», elemento muy productivo en composición, como en basaillarra, basoillarra, baseper, basezti, basajaun, baserri, baserriar, basaran, patxaran (70). El segundo componente podría estar por eliza, variante muy corriente en textos antiguos de eliza, que en la toponomía se presenta a veces como Ylissa, Yliça (71). De estos ejemplos ya podemos recuperar, sin necesidad de seguir rastreando, sin violencia alguna, baseliza, basiliza «iglesia del campo», «ermita», que, si bien en Azkue no figura, ha debido de existir. En el Diccionario Vasco - Castellano de Múgica encontramos bajo ermita 1. capilla = bas-eliza, que encaja perfectamente en nuestra argumentación. Baseliza es la palabra que empleó espontáneamente mi sobrino euskaldún Bittor cuando le pregunté por la correspondencia vasca de ermita. Si partimos de la probable variante antigua *Basilica, vemos que esa forma y basilica no se diferencian más que en un ápice, que a algún copista o secretario, probablemente más versado en castellano que en euskera, le habrá pasado desapercibido, cayendo en un error, fácilmente explicable, que habrá hecho escuela, elevando a una humilde ermita o a una simple ecclesia o monasteriolum a la categoría de basílica.*

5.3. *San Sebastián Bular* fue testigo de un inolvidable, amargo episodio de mi niñez. De horas de miedo, de angustia, que tuvieron un desenlace feliz gracias a la sagacidad de un perro con el que compartía el pan y tantas horas de juego como con mis mejores amigos.

El Bat. El Ford es el primer perro que recuerdo: negro, grande, tranquilo. Le teníamos cariño todos, y él a nosotros. Al volver yo un día con mi madre y mis hermanos de Noáin, se había escapado de casa. Lo busqué, le llamé, lo lloré, pero no apareció. Más tarde me dijeron la verdad, a medias: que había muerto. En realidad tuvieron que matarlo por viejo y por enfermo. Para consolarnos consiguieron pronto un cachorro blanco con alguna pinta oscura, el Bat. Era travieso, juguetón, y se las arreglaba para hacerse con buena parte de mi almuerzo o merienda.

Un día de mayo o de junio, cuando los trigales estaban altos, más altos que yo, que no debía de tener más de tres años, mi padre tenía que

(70) Basta echar una ojeada al *Diccionario vasco* de Azkue y a su *Suplemento* de la edición de 1969. O a Luis Michelena, *Apellidos vascos*, San Sebastián 1973, núm. 137.

(71) *Ylissapea* en 1656, *Onom.* I, p. 96, *Yliçapean* en 1677, *Onom.* I, p. 156, ambos en Beriáin. Recordará el lector de *Linguae vasconum primitiae* la primera advertencia de ese libro, sobre la pronunciación de la ç antepuesta a las vocales a, o, u. En *Onom. Vasc.* 12, p. 225, *pecas* por *peças*.

ir a Esparza, a arreglar algún asunto. Yo quería acompañarle, pero parece que él llevaba prisa y prefería ir solo. Atrancaron la puerta de la casa para que yo no le siguiese, y tuve que quedarme en la entrada pataleando de rabia. Pero a los pocos minutos estaba fuera, siguiéndole los pasos, a una distancia prudente para que no me descubriese y me encerrase de nuevo en casa. Aún lo ví en el barrio de arriba, en una estrecha calle entre las dos últimas casas del pueblo, sin llegar a las eras donde hoy están las chantreas, camino del Perdón. Él no se percató de mi presencia, y continuó a todo andar hacia el alto de San Sebastián, para tomar allí un alcorte o atajo que ya no existe hacia Esparza. Ahí lo perdí de vista; y me engaño la perspectiva, y me fallaron los cálculos. Al pie de San Sebastián Bular, antes de que llegara el atajo, que no era más que un angosto sendero, me metí hacia la derecha en el trigal y continué andando en la dirección que pensaba que había tomado mi padre. Al rato, tras andar y andar sin rumbo, viéndome completamente perdido en el laberinto de una mies que me pasaba un palmo, sin más vista que espigas y alguna mulsa de hierba, suelo y cielo, le llamé a mi padre que ya estaba demasiado lejos y no podía oírme. De nada sirvieron mis gritos y lloros, absorbidos por la espesa mies. Ahí termina mi recuerdo.

Lo que sigue es la versión que me contó mi padre. Cuando volvió él de Esparza al atardecer, preguntó por mí, y nadie supo darle razón. Mi madre se figuraba que yo habría ido con él. Me buscaron por todo el pueblo, en las casas de todos los amigos, y por los alrededores, pero ni rastro. Miraron en el pozo de casa y en los de las huertas donde solía jugar. Urgía la búsqueda, pues la noche se echaba encima.

No sé a quién se le ocurrió una idea feliz: recurrir al Bat. Le llamaron, le hicieron husmear en el lugar donde yo había estado pataleando de murria (72) porque no me dejaban ir con el padre, y le animaron: Busca, busca, busca. Busca a Pachi, busca a Pachi, busca a Pachi. El perro entendió enseguida y movió alegramente en señal de asentimiento el rabo. Husmeó una y otra vez y salió a la calle con la nariz rozando el suelo. Delante de casa titubeó. Dio un par de vueltas, olió en todas las direcciones, y se decidió por una pista, por delante de la casa del sacerdote, hacia las eras. Era el camino que había tomado mi padre, quien temía que el perro estuviese confundido y no siguiese mi pista, sino la suya. Mis hermanos mayores y mi padre le seguían corriendo. En San Sebastián Bular, antes de llegar al alcorte, se metió en el trigal. Mi padre vio que alguien había pisado la mies, y se figuró enseguida todo lo que había pasado. El perro no andaba equivocado. A los pocos segundos estaba haciéndome caricias con la lengua y la cola y ladrando alegramente junto a mí, que me había quedado dormido en medio del trigal.

(72) En la Cuenca murria significa «enojo, rabia», y no «tristeza».

Mi padre me llevó a horcajadas a casa, donde mi madre me preparó un buen tazón de leche de la China, mi cabra preferida, con pan y miel, de merienda-cena. No recuerdo qué recompensa le dieron al Bat que nos había sacado de apuros, y que a mí me había librado de pasar la noche triste y solo, temblando de miedo y de frío, a la intemperie.

No llegó a viejo el Bat. Era un perro emprendedor, valiente, que nos acompañaba siempre al campo, donde le gustaba ir a la caza de todos los bichos que podía descubrir: topos, «lupecos» (73), arraclanes (74), ratones, ratas de agua, gardachos (75), tajudos (76), zorras, liebres, conejos, culebras... Los nidos de aves solía respetarlos, pero no las madrigueras. Un día de siega muy caluroso se metió a rastrear en una acequia con mucha maleza en el Camino de Salinas, y salió chillando. Una víbora le había clavado el estén (77) en el hocico. Mal lugar para interrumpir la circulación de la sangre y aplicarle el «remedio clásico de Larráun», con «la boca trasera» de pollos y gallinas, que describe Orixe en Euskaldunak (78). Mis hermanos mayores buscaron a la bicha y la mataron. Mi padre le sajó la herida al Bat con la navaja, haciéndole dos tajos en forma de cruz (79), y le exprimió la sangre. Pero ya era tarde.

Descansa junto al Ford, en la huerta frente a mi casa paterna, al pie de un árbol de ciruelas claudias.

6. Durante varios meses tuve trabajo fijo en la panadería del pueblo, que distribuía el pan también en las aldeas contiguas. Todas las mañanas, antes de que despuntase la aurora y se despertasen los pájaros, cuyo canto poco me im-

(73) En Beriáin los llamábamos *lopecos*, forma más alejada del vasco *lurpeko*, «grillotalpa o alacrán cebollero», de etimología clara, «de bajo tierra», que es de donde atacaba a la planta.

(74) No sólo en Aragón y Salamanca, como indican el *Diccionario de la Real Academia*, s. v., y Corominas / Pascual, DCECH, bajo *alacrán*, es conocida la metátesis *arraclán*, sino que en Navarra también, con la variante *garranglán* (Iribarren, *Vocabulario navarro*), por influencia de *garranga*, *garrangla* «anzuelo, carrancilla», cf. Azkue, *Diccionario*. La conocida etimología es el árabe vulgar *al - aqrab* «escorpión».

(75) Otro bicho con palabra de origen árabe muy popular en Navarra. Me limito a remitir al erudito artículo *fardacho* de DCECH de Corominas / Pascual.

(76) Esa es la palabra corriente en la Cuenca para *tejón*, que en otras partes dicen *tajugo*. Esas y otras muchas variantes provienen del latín tardío *taxo*, de origen germánico, relacionado con el alemán *Dachs* (cf. REW 8606, Corominas / Pascual, DCECH, bajo *tejón*).

(77) O *etzén*. Es el vasco *ezten*, muy corriente en la Cuenca por «agujón (de animales)». En Agud / Tovar *Diccionario etimológico vasco* se comentan varias propuestas para explicar esa palabra. Para la extensión de ésta y de otras voces en Navarra consúltese el *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, de Manuel Alvar.

(78) N. Ormaetxea «Orixé», *Euskaldunak. Los vascos*, Donostia 1976, *Sugearen zizta*, pp. 276-279. En Azkue, *Euskalerriaren yakintza*, primer tomo, p. 442, se recomienda un remedio parecido.

(79) Parece una costumbre muy extendida, cf. Azkue, *Euskalerriaren yakintza*, primer tomo, p. 438: «a aquel a quien la culebra ha metido el agujón suelen abrirle la herida en forma de cruz».

portaba, acarreaba de la fuente el agua para las hornadas, primero con dos, y luego con tres o cuatro pozales acoplados a un aro con dos correas. Como remuneración hacían descuento a mi familia al comprar el pan, o la tía Sofía echaba una *chorrotada* de más de aceite cuando íbamos con la aceitera, una cesta y la cartilla, a recoger el racionamiento, o un par de puñados de legumbres secas de propina; y a mí me daban todas las mañanas una bola de masa elaborada, que yo me guardaba en el *colco* (80) y llevaba alegre a casa para que mi madre la preparara en el sartén (81) con un poco de aceite para los cuatro hermanos. Son las primeras y las mejores pizzas que jamás haya comido, y no solamente por eso de que «el hambre es el mejor cocinero».

7. El trabajo más duro que me deparó en mi niñez la fortuna fue el de peón de albañil, de *zarramplín*. Buscar el agua de la fuente, mezclar el cemento y la arena o el cascajo, hacer la masa en la *gambella* (82) o en el suelo, llenarla en pozales, mojar los ladrillos o los bloques, llevarlo todo al albañil o subírselo al andamio... Conservo la foto de un almacén de Beriáin que ayudé a construir y que fue derribado el año pasado en aras de la urbanización. Aún existe un cubierto o bajera y una casa donde realicé ese trabajo de «constructor» (83).

(80) Iribarren define acertadamente esta palabra, guiándose por Azkue, *Diccionario vasco*, bajo *kolko*, como «Seno: espacio hueco que queda entre el vestido y el pecho». La etimología de *kolko* no está clara. Se ha pensado repetidamente en el griego-latino **colpu* «seno», que Agud / Tovar rechazan, si bien Michelena apunta hacia esa etimología, que no convence, o que no ha sido expuesta satisfactoriamente desde el punto de vista semántico. (Arbelaitz, *Las etimologías vascas*, bajo *golkho*). Antes de desechar ese acercamiento convendría analizar convenientemente la polisemia del latín *sinus*, especialmente los significados «seno, pecho», «pliegue (de la toga a la altura del pecho)», «bahía, golfo». Y además, estudiar el alcance de *colpus* «ensenada», que conocemos gracias a un glosario, y que vive en las lenguas románicas, y su implicación con *sinus*. Sólo entonces podremos decidir si tiene o no tiene razón el REW, 2059 que trae el vasco *golko* «Busen». El alemán *Meerbusen*, compuesto de *Meer* «mar» y *Busen* «pecho femenino», significa «ensenada, bahía», pero es un calco del siglo XVII del latín *sinus* (*Duden*, tomo 7, *Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache*, Mannheim/Wien/Zúrich, 1989, bajo *Busen*).

(81) No ignoro que en el *Diccionario de la Real Academia* es femenino *sartén*. Pero para completar las zonas del empleo masculino de esa palabra quiero que conste que, aunque no lo registre Iribarren en su *Vocabulario navarro*, en Beriáin se ha usado *el sartén*, que es el género corriente en muchos países del Nuevo Mundo, y exclusivo de algunos. (Cf. Corominas / Pascual, *DCECH*, s. v.).

(82) Esta era la palabra corriente para «artesa de los albañiles». Procede del latín *camella* «escudilla, gamella», que podía ser grande, como en el *Satiricón* de Petronius Arbiter: «Trimalchio camellam grandem iussit misceri potionisque dividi omnibus servis», LXIV, 13. Cf. Corominas, *DCECH*, III, 59 y García de Diego, *Diccionario etimológico*, bajo *Camella*. El grupo *-nb-* de *ganbela* en euskera y *-mbell-* de *gambella* han dado lugar a diversas explicaciones. Estudia esta palabra Manuel Agud, *Elementos de cultura material en el País Vasco*, San Sebastián 1980, pp. 166-168. Cuidado con el REW 1543, que contiene error.

(83) En la revista *Hispanorama*, nº 112, mayo de 2006, pp. 63-65, he publicado bajo el título «Años de hambruna y de estraperlo», una historia en la que jugó un importante papel la casa o la pared que yo ayudé a levantar. Para *Landázuri* 14-15 he ampliado esa historia que he titulado «Hambruna y estraperlo».

8. Adquirí en esa labor de peón de albañil cierta pericia, y hasta le cogí gusto. Sin embargo, donde más disfrutaba era con los camiones, aunque no fuese un trabajo fácil y me tocase madrugar. Acompañaba al tío J. a recoger sal en varias salinas en verano y a llevarla a los pueblos de la montaña para la próxima matanza; o le ayudaba a llenar sábanas de paja o de *malcarra* (84), o a empacarla, y venderla a los lecheros de la zona vasca de Navarra...

¡Qué sabrosas comidas las que solían servirnos acompañadas de apetitosa sidra casera o chacolí, después de meter la mercancía en el pajar o en el *malcartegui!*! Sopa de «chungur» (85), bacalao con patatas y pimientos, berza con tocino y «birika», alubias con chorizo y otros tropiezos. En esos viajes asimilé alguna frase en euskera, y el «*camenputa*» que insertaba algún caseiro cuando hablaba en su lengua familiar.

8.1. Mondando el chungur: En el Vocabulario navarro de José María Iribarren, encontramos dos acepciones de chungur: 1) «Hueso rancho de cerdo que se mezcla a la berza». 2) «El hueso que queda después de quitado todo el magro al pernil del cerdo». Una variante menos extendida es chongur.

Dos acepciones muy semejantes que, en algunos o en muchos casos, quedarán reducidas a una. Me atrevería a afirmar que en la mayoría de los casos, o tal vez en todos. Con mi pobre fantasía, y desde el escritorio, tengo problemas para imaginarme que pueda aludirse por ejemplo a los huesos de las costillas. Con éstas suelen prepararse sabrosos guisos, en la cazuela o sobre las brasas, o combinando ambos modos, en una carbonada a la usanza antigua (86). O las chuletas de palo con salsa de alcacarras. Esos huesos, mondos y lirondos, difícilmente se prestarán para dar sabor y sustancia a la berza, ni a los garbanzos, ni a las alubias. Como tampoco se prestarán las exquisitas manitas de cerdo, hervidas y deshuesadas que se cocinan con las orejas, albardadas o rebozadas, con un discreto dulzor inconfundible. Y podríamos continuar con otras piezas duras que forman el esqueleto de los por-

(84) Corresponde a «ex leguminibus paleae» de Columella, cf. § 11.2. Azkue reseña *malkar* como «paja de beza y gerón (*sic!*)», es decir de veza y girón o yero, o algarroba. No conozco ninguna propuesta etimológica para *malkarra*. Se me había ocurrido ponerla en relación con *balke* «veza, buena hierba para el ganado», Azkue, *Diccionario vasco*, pero, según leo en Agud / Tovar, *Diccionario etimológico vasco*, s.v., Michelena cree que esa forma es una errata por *zalke*. Se esfumaría de ser así tal acercamiento. Remitimos con todo a ese *Diccionario etimológico* donde se aducen diversas opiniones sobre el origen de *balke*, que sería una base aceptable fonética y semánticamente para *malkar*, con fluctuación entre *b-* y *m-*, cf. en euskera y sin recurrir a la obra fundamental *FHV* de Michelena, *bendekatu – mendekatu, balgar – malkar* «terreno costanero» *mihimen < viminem* «mi(e)mbre», y de Navarra *boñiga – muñiga*. Pueden verse ejemplos de *m- < b-* en M. Agud, *Elementos*, p. 449.

(85) No he podido conseguir ninguna receta tradicional de esta sopa.

(86) Me refiero a la receta de Rosa Tovar Larrucea, «Costillas de cerdo al estilo de Tejas», en: *Claves de la cocina*, Madrid 2002, p. 538.

cinos, de vida demasiado corta para volverse rancias. Parece que los huesos del cerdo proclives o más propensos a la rancidez han de ser los de las partes que se comen crudas, saladas o adobadas o ahumadas, especialmente los de las cuatro extremidades, que es lo que llamamos en la Cuenca el chungur (87). Me asalta una duda gramatical, o más bien gastronómico-gramatical: ¿Llamamos, o llamábamos chungur?

Expongo mi duda: ¿Sigue significando chungur lo que significaba antes, el hueso (rancio) del pernil, o se ha enriquecido con otra acepción, al dejar de ser exclusivamente comida de pobres y entrar en el recetario de la «haute cuisine»? Tengo la sospecha de que, a lo que era hueso de jamón despojado de lo magro y de lo graso y de la piel o coraza, se le ha devuelto lo que era suyo, y se le ha quitado la sal, tornándolo al estado virgen en el que se encontraba a la hora de la matanza. A los garbanzos y a las alubias se les solía echar un buen trozo de chungur, para darles gusto y sustancia aprovechando las hebras de magra y los rastros de grasa que solían almacenar la rancidez de varios meses.

Ahora hay recetas hasta en verso para poner el chungur en fritada, en un mejunje de salsa

*Con pimienta, sal y azúcar,
con perejil, ajo y puerro,
con tomates y Jerez,
con zanahorias y berros
y pimientos y cebollas.
Y de potaje, las pochas.*

¿Eso con el chungur tradicional, con el hueso mundo y lirondo del jamón? No hay tal. Ha debido de tener lugar una traslación de significado, aprovechando un término casero, tradicional, para designar un ob-

(87) Tal vez sea demasiado restrictivo en mi juicio, no tomando en consideración e. g. los huesos que han sido despojados de su carne para los embutidos, y que pueden servir para buenos guisos. En Alava hay una palabra para designar los «Huesos de cerdo que se adoban y luego se cuelgan para su sazonamiento y conservación». Son los *choscos* (Gerardo López de Gueñu Galarraga, *Voces alavesas*, 2^a edición, ed. Henrike Knörr, Bilbao 1998). También se registra allí mismo como sinónimo *chosne*, que además designa una clase de pan, como en Navarra. Para la acepción «especie de pan» cf. el *Diccionario vasco*, de Azkue, bajo *txozne* «pan francés». En Navarra llamaban además *chosne* o *chozne* «al individuo torpe, de cabeza dura o grande» (Iribarren, *Vocabulario navarro*, bajo *chosne*). Viene a ser pues en parte sinónimo de *tosko* «zoquete, tarugo» que trae Azkue. En vista de estas implicaciones, se me ocurre pensar que *chosco* «hueso» podría estar estrechamente relacionado con ese *tosko*, con inicial *tx*- de origen expresivo (Véase Michelena, *FHV*, pp. 187 ss., *txastatu* < **tastare, txanda* < *tanda*, etc.). Para *tosco* «áspido, grosero», etc. se han propuesto diversas etimologías; una de ellas, *thyrsicus, thyrsus* «tronco, tallo», cf. García de Diego, *Diccionario etimológico español e hispánico*; otra, *tuscus* «disoluto, vil» (Corominas / Pascual, DCECH, bajo *tosco*). Pero no roamos más.

jeto similar. Es un proceso lingüístico normal, comparable al que observamos en el alemán Eisbein (88), —que traducen con «lacón, brazuelo, codillo» (89)— un sabroso plato que, cocido, reclama la mostaza y la berza fermentada o chucrut; y asado (suele llamarse Schweinshaxe), un puré de patatas; y en ambos casos, una buena jarra de cerveza rubia. Sobre la etimología de Eisbein divergen las opiniones. Algunos especialistas parten de una forma anterior ispein, que significa «hueso de la cía», perdón, «de la cadera»: is < ischia «cadera, cía, anca» y bein «hueso» (90). Otros etimólogos defienden un origen muy diferente: Los germanos solían hacer, del hueso de la pierna de animales grandes, patines de hueso, que se llamaban, según la lengua, isläggör, islegg, con el primer elemento equivalente al alemán Eis «hielo», y el segundo a «hueso», cf. inglés leg. (91). Lo que nos interesa es, sea cual sea la etimología, que se trata en ambos casos de un hueso, bien revestido en el uso culinario de magro, gordo y pellejo, que se condimenta con diversas especias.

Pasando de los porcinos a los vacunos y a otra cocina encontramos un caso parecido, el Ossobuco, que va entrando en marcha triunfal en la gastronomía internacional. Eisbein, ossobuco, dos exquisitos huesos con abundantes calorías: Estamos, desde el punto de vista de la filología, ante la figura que en retórica llaman metonimia, y más exactamente tropo de la sinédoque, «cum a parte totum vel a toto pars intelligitur», que nombra una parte (no comestible), el hueso de la cadera del cerdo, o el de la pierna de la ternera, por uno o dos todos muy nutritivos y apetecibles (92).

Cabe dudar de que chungur, txungur, voz regional y dialectal, pueda mantenerse frente a codillo o a los otros «sinónimos» de la lengua oficial, que tienen a su favor la mayor extensión y que cuentan con el apoyo de numerosas recetas, de reputados Apicios, asequibles a cualquiera en los diversos medios de comunicación.

(88) Tiene varios nombres: *Eisknochen*, *Schweinshaxe*, *Schweinsfüsse*, *Stelze*, *Surhaxe*... Se trata en gran parte de palabras regionales, que a veces conllevan una preparación culinaria diferente. Al italiano, por ejemplo, se traduce *Eisbein* con «zampetto di maiale lesso», es decir «herido, cocido».

(89) En diccionarios modernos de castellano figura bajo *codillo* —que se me antoja que no es una palabra muy antigua con las acepciones culinarias— un significado equivalente a *chungur*, que faltaba antes: «hueso de jamón» (*Nuevo diccionario esencial de la lengua española*, edición Santillana, Barcelona 2000). Nebría glosa *coyuntura de dedos* con *codillus*, que no conozco en latín, véase Corominas / Pascual, *DCECH*, bajo *junto*. Las entradas *cubitellus* y *cubitus* del *Diccionario etimológico español e hispánico* de García de Diego recogen muchas palabras dialectales, algunas de filiación dudosa.

(90) Renate Wahrig-Burgfeind, *Illustriertes Wörterbuch der deuschen Sprache*, München 2004.

(91) Puede consultarse *Duden*, Tomo 7, *Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache*, Mannheim/Wien/Zürich 1989.

(92) Véase Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Munich 1960, § 572.

Para estudiar la palabra chungur, será recomendable de todas maneras tomar como punto de partida la segunda de las acepciones mencionadas al principio de este párrafo 8.1, viendo en la primera un caso particular de ella. La moderna es marginal, y podemos prescindir de ella al hurgar para descubrir el origen de la palabra. En lo que atañe al significado, no veo de entrada obstáculo alguno para ponerla en relación con el vasco txunku «juntura, articulación», pues a poco más que a eso queda reducido el pernil si se le resta el jamón. Para la terminación -ur podría pensarse en urde «cerdo», con su rica familia léxica, aunque se esperaría en la composición más bien el orden inverso; también se ofrece, sin ese obstáculo gramatical, ezur «hueso», que entra en composición e. g. en las voces navarras bizcarrezur, «(hueso) del espinazo (de las cabalgaduras)», de la que serán variantes bizcarrezu y bizcarechu. Este acercamiento sería digno de consideración si no viniese como anillo al dedo la acepción de «jugo de las carnes» que registra Azkue, Vocabulario vasco, bajo ur. Estaríamos ante un txunku-ur que expresaría la parte jugosa de esa articulación. Para la alternancia -nk- -ng- podemos pensar en casos como gonka – gonga, gongari «medida de granos», del latín concha, o en Góngora, relacionable con concha, Cuenca (93); o en mainku – maingu, maingi «cojo, de mancus; o en mahanka frente a “manga”, de manica; o en zanko – zango, zanko-makur – zango-makhur, etc.» En pocas palabras, tendríamos txunku-ur o txungu-ur, a un breve y sencillo paso de txungur. Tanto desde el punto de vista fonético como semántico sería una explicación plenamente aceptable.

Y sin embargo, pecaría por falta de sinceridad si silenciase otra duda que me acucia, porque llama a mi puerta filológica una explicación algo diferente, que invita a reconsiderar la etimología. Y es que el navarro chungur me evoca irremediablemente una palabra latina, de idéntico significado, que también fonéticamente suministra una base aprovechable.

Esa duda conlleva una pregunta que nos aconseja remontar hacia atrás: ¿De dónde viene el vasco txunku? Azkue reseña varias palabras compuestas con este elemento: Aztal-txunku, zango-txunku «tobillo, juntura del pie», besagain-txunku «juntura del hombro», besa-txunku «codo», etc.

Y luego trae Azkue una acepción completamente diferente, que no tiene nada que ver en su origen ni en su significado con la palabra que nos ocupa, y que al máximo habrá influido indirectamente en su configuración: txunku 2º «junco, junc.» Siguen en Azkue dos interrogantes. La etimología de este txunku, de cuya existencia no cabe dudar, y de

(93) Cf. Luis Michelena, *Apellidos vascos*, San Sebastián 1973, núm. 286b y 138.

otras muchas palabras románicas (navarro chunco, pirenaico chungo, aragonés chongo, etc.) es evidentemente el latín juncus «junko» (94).

Pero volvamos a chungur, y a txunku «juntura, articulación», aunque inculcando antes la importancia que tienen los derivados de juncus, con su inicial chicheante ch-, tx-, que documenta perfectamente la verosimilitud de la consonante inicial en la relación etimológica que queremos establecer. Para quien no cierre los ojos filológicos, la primera asociación será el latín junctura, que significa lo mismo, «articulación, coyuntura», y que se conserva en italiano giuntura, francés jointure, provenzal jontura, catalán juntura, (como en Berceo) etc. (REW 4617). En latín es una palabra con varios significados, en el sentido concreto, referido al cuerpo, que pertenece hoy en día al léxico técnico cotidiano de la medicina (95); y con varios sentidos figurados, en el campo del deporte hípico, de la retórica y de la gramática (96). Ovidio, en las Metamórfosis nos documenta el uso que nos interesa ahora: genuum iunctura riget (97), «la juntura de las rodillas –belain-txunku de Azkue, belaun-txunku de Múgica– se entumece, se entorpece».

La relación iunctura > chungur encierra o presenta dos problemas. Pero primero mencionemos los innegables argumentos en favor de esa etimología: la coincidencia semántica, y la correspondencia formal perfecta en la primera sílaba, y parcial en la segunda. El problema es la consonante intermedia, el nexo -ct- > un sonido gutural, desarrollo para el que no dispongo de casos análogos claros y decisivos, ni de sazón para buscarlos detenidamente en la compleja y abigarrada evolución de ese nexo latino. Para ser más precisos: deberíamos tomar en consideración, no tanto el nexo -ct-, cuanto el más complejo -nct-, y su evolución en la Romania Occidental.

Si nos orientamos por los ejemplos conocidos de la lenguas románicas occidentales más extendidas, no adelantaremos mucho: De sanctu

(94) Véase REW 4619, García de Diego, *Diccionario etimológico* bajo *juncus*. Hace años expliqué el nombre de un término de Beriáin, *Cunchucos*, donde efectivamente había un juncal, por medio de una metátesis de *txunku-ko*, «Toponimia menor de la Cuenca», *FLV*, 1971, 311-323, p. 321. Huelga recordar que la palabra más corriente para *juncos* es en euskera *i*, o *ihì*, que figura en varios apellidos y nombres de lugar (cf. Luis Michelena, *Apellidos vascos*, 301 y 314). Sobre *tx-* de origen expresivo, que «No sólo podía sustituir a cualquier otra consonante, sino que podía prefijarse a una inicial vocálica», véase Michelena, *FHV*, p. 187-189.

(95) Cf. *Junctura ossea, cartilaginea, fibrosa, synovialis*, etc., a veces en concurrencia con *articulatio*.

(96) Véase Lewis and Short, *A Latin Dictionary*.

(97) Metamórfosis, 2, 824, en este contexto: *Illa quidem pugnat recto se attollere trunco, / sed genuum iunctura riget, frigusque per inguen / labitur, et callent amissio sanguine venae*. Un ejemplo de la Vulgata: *Humerus meus a iunctura sua cadat, Et brachium meum cum suis ossibus configatur*, Job, 31, 22, que en la *Sagrada Biblia de Jover / Cantera*, en versión hecha sobre los textos hebreo y griego, suena: «¡Mi espalda de su nuca se desprenda y mi brazo de su húmero se desgaje!».

*tenemos el francés saint, el catalán sant, el castellano y portugués santo; y en vasco mismo saindu, (y seinda, seindu, con interrogantes en el Diccionario vasco de Azkue). Se observa a grandes rasgos una evolución con pérdida de la palatalización que viene a coincidir con la evolución de -nt- (98). Estos descendientes de sanctu nos dicen poco, o no nos dicen nada, sobre fases anteriores a los primeros ejemplos documentados, sobre los diversos pasos que supone –de acuerdo con Natura non facit saltus de Lineo– un cambio de ese tipo. Tenemos que recurrir a los especialistas. Lausberg (99) indica para la Romania Occidental una evolución en dos direcciones: *[-nct-] > *[-nc-] y > *[-n't'-], que, como indica el asterisco, no están documentadas, pero que hay que admitir para la posterior evolución. Y continúa Lausberg: «Die Lautung [-n'ē-] (100) ist in rätorom. Mundarten erhalten. Sie wird in nordit. und pr. Mundarten zu [-né-] vergröbert: sanctu pr. sanch» (101). Los dialectos o lenguas menores, sí que nos ayudan. En la Gramatica occitana segón los parlars lengadocians (102) se nos precisa la zona de extensión de esta evolución, sin hacer distinción de la de -ct-: «En principi, los parlars occidentals, orientals e septentrionals canvian lo grop ct latin en ch: FACTUM, fach; TRUCTAM, trocha; JUNCTAM, joncha». De pictura, *pinctura con -n-de pingere, variante muy difundida según el testimonio románico, frente al francés peinture, castellano, catalán, portugués pintura, tenemos el provenzal penchura; de punctum, punctura derivan point, punto, punta, puntura, etc, pero ponch, poncha, ponchura en provenzal (103). Pero ya bastan ejemplos.*

**Txunkur, luego sonorizado en txungur, podría pertenecer a la fase con *[-nc-], presupuesta por Lausberg, anterior a -nch- del provenzal (104). Esa explicación parece menos improbable e hipotética que pos-*

(98) Para el euskera nos basta aducir adventu > abendu «diciembre», parentalia > randalla, «febrero».

(99) *Romanische Sprachwissenschaft. II Konsonantismus, (Historische romanische Lautlehre)*, Berlín 1967, § 438.

(100) El ' debe de ir sobre la é.

(101) Parece que *sanctus* (REW 7569; Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft*, § 437-438) es la palabra más idónea para estudiar la historia de -nct- en la Romania. En REW 6579 encontramos algunos vástagos de *planctus*, irrelevantes para nuestra cuestión. Claro que no hay que confundir -nct- con el grupo -nct+i-.

(102) De Loïs Alibert, Tolosa 1935, p. 25.

(103) Véase REW, 6482, *pictura*; 6847, *punctum*; 6848, *punctura*. En la obra clásica de O. Schultz-Gora, *Altprovenzalischs Elementarbuch*, Heidelberg 1936, p. 53, encontramos *sanc-tum* >*sanch*, *saint*, *sanh*; *planctum* >*planch*, *plaint*, *planh*. Un resumen del desarrollo de -kt- en la Romania Oriental y Occidental; y especialmente en provenzal, con los resultados /it/ y /é/, nos da José Ramón Fernández González, *Gramática histórica provenzal*, Oviedo 1985, pp. 211-213, que alude a la dificultad de marcar límites geográficos claros entre esos resultados.

(104) Para el castellano *tronco* y *troncho*, que podrían mencionarse aquí, los etimólogistas proponen partir de dos bases diferentes, *truncus* y *trunculus*.

*tular una fase intermedia *txuntxur, que por disimilación habría pasado a la forma actual.*

De suponer y admitir, como parece ineludible, para txunku la misma etimología, nos veríamos en la necesidad de explicar por qué razón se ha apocopado la voz vasca frente al étimo latino y a los descendientes románicos, e incluso frente a la forma navarra, suprimiendo la terminación. En teoría, podríamos suponer como base el substantivo juncitu, «joining» (Lewis-Short); pero con juncitu > txunku estaríamos ante un descendiente solitario, perdido, o ante un padre con un solo vástago frente a la familia numerosa de junctura.

Aunque algún detalle no satisfaga, mientras no se baraje una solución más convincente, no parece demasiado aventurado mantener la relación etimológica entre txunku, chungur y juncut(ra). El homónimo txunku «juncos» es el mejor ejemplo que puede haber para explicar el paso j > tx, pero semánticamente está demasiado lejos como para que caigamos en la tentación de hacer entrar en juego su influencia en otros aspectos (105).

8.2. De tanto andar con autobuses y camiones aprendí a cambiar las ruedas y a limpiar las bujías, a ajustar las zapatas, a tensar los frenos, a arreglar pinchazos, a preparar el gasógeno, a transvasar con un tubo de goma la gasolina, a echar petachos a las cubiertas desgastadas o reventadas. Esta última labor requería gran esmero, y no siempre daba el resultado deseado, debido a la deficiencia de las herramientas y material de que disponíamos: un trozo de cubierta de rueda, cortado a medida, que serviría de parche; un punzón o hierro de cocina, que candente nos servía para perforar convenientemente las cubiertas; varios tornillos para sujetar el parche a la cubierta; una llave inglesa para apretar las tuercas; un cuchillo de buen corte para disminuir el desnivel del parche. No recuerdo cuántos kilómetros aguantaba una cubierta «recauchutada» de este modo. Lo que sí recuerdo es que para poder pagar una cu-

(105) Recuerdo que, en el colegio de Estella, a uno de mis compañeros de Arróniz, P. E., le tocó declinar en latín los casos de *tres*, y no llegó más que hasta el dativo, pues todos rompimos en una carcajada ante su pronunciación chicheante: *ches, ches, chia, chiun, chiun, chiun, chibus, chibus, chibus*. Como es sabido, esa pronunciación de *tr-* casi como *č*, es corriente en amplias zonas de Álava, la Rioja y Navarra (véase Lapesa, *Historia de la lengua española*, § 118, 4) y ha pasado a diversas zonas americanas, tal vez por influencia de los colonizadores con dialectos peninsulares norteamericanos (*ibidem*, § 131). Michelena *FHV* señala más de una vez que en fases más antiguas del vasco faltaban grupos consonánticos corrientes en latín, como *pr-, kr-, tr-*, y recuerda cómo se solían evitar en los préstamos: frecuentemente intercalando una vocal anáptica, e. g. *gurutze* < *cruce*, *apiriku* < *apricu*; o suprimiendo la consonante inicial, e. g. *laket* < *placet*, *lore* < *flore* (p. 158 y 343 ss.). Basta consultar e. g. Azkue, *Diccionario vasco*, bajo *kr-*, *pl-*, *pr-*, *tr-*, para formarse una idea de la lengua actual, con abundantes ejemplos con esos grupos. Se me ocurre intercalar ahora *Trukut(z)*, y *truntru* «astrojo, troncho (de berza, maíz)», de *troncho*, cf. Michelena, *FHV*, p. 68. De *txunku* no conozco ninguna acepción *«tronco, troncho, trozo» o algo semejante, que podría ayudarnos, al menos indirectamente, para explicar detalles de *txunku* y *chungur*.

bierta nueva, si es que se encontraban en el mercado legal o en el negro, había que trabajar varios días o hasta semanas con el camión. La marca que se me grabó en la memoria por su calidad es la *Good year*. Nunca se nos reventó, aunque el caucho se hubiese desgastado hasta dejar el armazón a la vista. Eso de «dibujo» o «perfil», tan importantes en el tráfico moderno, eran conceptos desconocidos, irrelevantes para nosotros.

8.3. La cubierta robada: Una mañana apareció la pareja de la Guardia Civil con refuerzo en el pueblo, doblada. Habían dado parte porque había desaparecido del garaje donde yo ayudaba una cubierta de rueda de camión. Una cubierta nueva, que costaba medio ojo de la cara. No era necesario ser un experto detective para descubrir la pista y encontrar el corpus delicti. Algún caco ingenuo había entrado forzando la puerta trasera del garaje que daba al campo, y había desaparecido con el robo, dejando claramente marcadas las huellas de su fuga en un trigal contiguo. La cubierta apareció a menos de un kilómetro del pueblo, junto a la carretera general, en una acequia, junto al viejo molino. Por allí estaba acampado un carro de gitanos, sobre los que recayó la sospecha y la acusación de la policía. Pocas horas después, en la entrada de una casa de labradores de la calle principal del barrio de abajo, colgaban de las vigas del techo dos sogas. Y de ellas, dos gitanas pidiendo misericordia, sujetadas por los sobacos. Aterrados escuchábamos los niños desde la calle los chasquidos de los ramales convertidos en látigos y los alaridos de las azotadas.

Cada vez que tengo entre manos el *Cancionero gitano* de García Lorca, o paso delante de esa casa, me viene a la mente ese episodio.

9. Me crié en un pueblecito de labradores, rodeado de animales de casa, en un ambiente completamente natural, en el que veía engendrar, dar a luz, vivir y morir a los animales. O sacrificarlos, con toda una gama de métodos o rituales diferentes: no era lo mismo matar un pollo que un pato, o un pi-chón, o una codorniz, o un aguilucho (106), o un cordero, o un conejo, o un cerdo; o a otro nivel, acabar con la vida de los cachorros o de las crías de gato superfluas, o de los animales que ya no podían garrear. La asociación

(106) Algunos los llamaban *agUILachos*, y también *alIGachos*, con metátesis. Pero el nombre popular más extendido era *chapelach*, relacionado con *zapalatz*, *zapelaitz*, *zapelatz* «ave de rapiña» que reseña Azkue. Las dos últimas sílabas deben de ser *belatz*, *belatx*, *pelatz* «gavilán, corneja», cuya «identificación con aquit. *Belex*, es razonablemente segura. Es natural suponer que *belatz* procede de un **beletz* anterior» (Michelena, véase Arbelaitz, *Etimologías vascas*). Zapo podría ponerse en relación con *zapo* «sapo, escuerzo», que en Navarra también se llama *arrapo*, *zapop*, *zarrapo*, siempre y cuando se alimenten de ese batracio. Constató que ya Michelena relaciona *sapela(i)tz* con *zapo* «sapo» (Arbelaitz, *Etimologías vascas*). Uno de los numerosos nombres para «murciélagos» es, aludiendo a la apariencia, *zapokinuri*, cuyo segundo componente es *kiñuri* «golondrina» (ver Azkue, *Diccionario vasco*). Michelena, FHV, p. 534, duda de la existencia de *kiñuri*.

protectora de animales daría a pocos de estos métodos su plácet, o tal vez a ninguno.

También yo tendría que golpearme el pecho confesando el *mea culpa*, por un perro que comía las *chitas* o polluelos, que maté a petición de su dueña, haciéndole sufrir lo menos posible, con un azadazo bien asentado en la nuca: Le eché un buen trozo de pan untado en salsa, y ni se enteró de que era el último (107). Aún recuerdo dónde lo enterré.

Se guarda en mi casa paterna toda una serie de cuchillos que empleaba mi padre (y más tarde mi hermano Manolo) en la faena de matarife, a la que yo le solía acompañar, aunque no fuese más que para sujetar del rabo a la víctima o para que me invitases a almorzar las «chachilitas», no en la acepción de «torta de chanchigorri» sino de «parte magra del cerdo situada entre el tocino y la tela» que se comía guisada, enseguida después de matarlo, aunque todavía no constase por el análisis del veterinario que era carne libre de tricúnia.

9.1. La labor de castrador o «capador» tampoco me era desconocida, en su manera más humana, con una navaja de buen corte y unas pinzas. Otros usaban un método mucho más lento, pero mucho menos doloroso: un cordón que, aplicado a los testículos, se iba tensando paulatinamente hasta que se atrofiaban por falta de irrigación. Esto me recuerda un texto de la antigüedad en el que al cordón atado a los testículos se le atribuía una fuerza casi mágica, pues servía, según se atara el derecho o el izquierdo durante la monta, para determinar si nacería un macho o una hembra (108). Quien se interese por detalles de tiempos

Un otoño, en una tarde tormentosa, llegó a la torre de la iglesia de Beriáin una banda de cientos de *chapelaches* completamente desorientados, atolondrados. Algunos cazadores del pueblo anduvieron a tiro limpio con ellos, y no reaccionaban. El alcalde insistió en la prohibición del uso de armas de fuego en el pueblo, y entonces los cazaban con tenazas, subiéndose al campanario o incluso a la glorieta de la torre. Los degollaban o asfixiaban malamente con una tenaza, les cortaban las patas, y las llevaban a Pamplona para cobrar la prima prevista en las ordenanzas como recompensa por la matanza de aves dañinas. *O tempora, o mores!*

(107) No me llamaron mataperros, pues nadie se enteró de esa muerte. Ese era el método menos doloroso de los que estaban a mi alcance. Los mayores se deshacían de otra manera de los perros: Abandonándolos en el campo, a muchos kms. del pueblo para que no volviesen, y a veces sin suceso; dándoles bola, es decir morcilla con estricnina u otro veneno (Iribarren, *Vocabulario navarro, bajo bola*); o pegándoles un tiro. De otros dos métodos me callo.

(108) Columella, *De re rustica*, Lib. VII, III, 12. Para determinar el sexo Aristóteles recomendaba realizar el acoplamiento observando ciertas reglas relacionadas con la humedad y la dirección del aire, cf. Columella, *ibidem*, y Palladio, VIII, IV, 4. Según Varrón, si el toro se baja después de la monta por la izquierda, resultará hembra; si lo hace por la derecha, saldrá macho (Libro II, 5, 13). No dice el autor si esa regla era válida para las personas. En Azkue, *Euskalerraren yakintza*, II, pp. 97-98, se registran algunos consejos para determinar el sexo de las *chitas* que saldrán de los huevos incubados. En este contexto se recomienda la deliciosa lectura de los primeros capítulos del libro octavo de Columella, *De re rustica*, dedicados a las gallinas. Una muestra: «Cum deinde quis volet quam plurimos mares excludi, longissima quaque & acutissima ova subjiciet: & rursus cum foeminas, quam rotundissima» (VIII, 5, 11).

pasados sobre la castración y su pervivencia en medios rurales, podrá consultar con provecho lo que nos enseña Varrón, *Res rusticae* (109), e. g. a propósito de la edad más apta y los meses más convenientes para castrar corderos, o para capar cerdos (Lib. II, 4, 21). O Columella, *De re rustica* (110). Los corderos no deberían castrarse si tenían menos de cinco meses, para los gorrines la mejor edad es un año, o por lo menos seis meses, si bien algunos autores, como Aristóteles, no ponen límite hacia arriba. El *Larousse agricole* pone como límite bajo tres semanas (111). En los países calurosos recomiendan los autores latinos efectuarla del 13 de febrero al 13 de abril; en los fríos, del 15 de marzo al 15 de mayo (112). Tratándose de castración de verracos que han ejercido, está claro que ese límite de edad no es válido. Se recomendaba castrarlos a éstos a los tres o cuatro años, para que engordasen, «ut possint pinguescere» (Columella, VII, IX, 4). Describe este autor, en uno de los pasajes dedicados a ese tema, (VII, XI, 1) dos métodos de castración de cerdos: uno el más corriente y sencillo, de dos tallos, y otro más elegante, más estético aunque más complicado, con una castración «*speciosior, sed magis periculosa*», con una cicatriz para ambos testículos. A nuestro capador oficial, al señor R., más que la estética le interesaba que saliese bien la intervención, sin bajas, y las cuatro pesetas que recibiría por su trabajo, además de las criadillas, con las que su mujer, la señora I., le prepararía un sabroso guiso (113).

Respecto a la castración de bovinos, Palladio expone ampliamente su opinión (114). Se encuentra en su libro información detallada, y algún pasaje con instrucciones sobre una especie de «semi-castración», que dejaba al macho la energía suficiente para que no resultase afeminado. De los varios métodos de castrar, prefiere uno, con un hierro candente, parecido a una espada, construido a propósito, con el cual de un solo golpe se talla y se cauteriza, reduciendo el dolor (115).

(109) Lib. II, 2, 18.

(110) E. g. en el libro VII, cap. XI, «De castratione suum».

(111) Consultese el *Commentaire* de Ch. Guiraud a Varrón, II, 4, p. 128.

(112) Me viene a la memoria el proverbio *Arien grisolak Mayatzean dira onak*, «Las turmas del carnero en mayo son buenas», de *Los refranes y sentencias de 1596*, 115. En ese importantísimo refranero se incluye además *Txitak, grisolak ta urdaia, Maiatzeko maira*, «Pollitos, turmas y tocino, para la mesa de mayo», texto en el que Azkue, *Vocabulario vasco*, glosa *grisolak* sorprendentemente con el francés «truffes», lo que correspondería a «turmas de tierra o trufas». Convendría traer documentación más convincente para esa acepción de *grisola*. Cf. la edición del *Refranero vasco. Los refranes y sentencias de 1596*, de Julio de Urquijo e Ibarra, Zarauz 1964.

(113) En Dortmund estuve viviendo en casa de un labrador, K. O. F., que castraba los gorrines de manera parecida (con un instrumento bifuncional, mezcla de tijera y de alicate); sólo que los testículos eran para el perro y los gatos, y no para el capador. En un arrebato de naturalismo, les puso a sus vacas, para tenerlas felices, un semental a disposición durante todo el año, de modo que ya no se veían en sus campos los guantes higiénicos azules usados por el veterinario para la inseminación artificial.

(114) *De re rustica*, e. g. en el libro VI, cap. VII, «De armentis: in eo de castrandis bubus».

(115) Palladio, Lib. VI, VII, 4. No recuerdo qué forma tiene la *capadera*, «instrumento cortante para capar», Iribarren, *Vocabulario navarro*.

Varrón hace referencia a un «admirandum scriptum» en el que se afirma, sin comentario, que las vacas pueden resultar preñadas si las monta un toro recién castrado (Libro II, V, 14). Palladio nos encarea sobre este particular un consejo que algunos castradores no observaban, pagando su negligencia con la vida del animal castrado: «No hay que permitir lo que muchos hacen, obligar a los recién castrados al coito, pues si bien es cierto que pueden engendrar, mueren porque se desangran». Cito esa amonestación con el texto original, para los incrédulos: «*Nec admittendum est, quod plerique faciunt, ut statim castratos coire compellant: nam certum est ab eis generari, sed ipsos fluxu sanguinis interire*» (Libro VI, cap. VII, 2).

9.1.1. *El potro llorado.* *No he visto morir a ningún novillo por culpa de la castración, ni tengo noticia de que entre los labradores de mi pueblo haya habido que lamentar esa desgracia. Pero he oído contar la triste y emocionante historia de un potro que perdió la vida con los testículos. Nuestros vecinos de la casa de A., compraron un potro alazán entero, que por su porte y por su comportamiento se conquistó las simpatías de todos los que tenían trato con él. Una estrella blanca en medio de la frente lo hizo merecedor del nombre de Lucero. Mi hermano Manolo lo describía como un animal dócil, obediente, listo, cariñoso. Tenía Lucero más inteligencia que la de un niño de cinco o seis años que algunos autores modernos atribuyen a los equinos bien adiestrados. Hubiera podido servir de modelo para las alabanzas de los caballos que leemos en los escritores latinos (116) y más tarde en los árabes. Pero cambió radicalmente cuando se le despertó o lo dominó la pujanza sexual incontrolable, el instinto reproductor. De nada servía entonces el cabestro, ni las riendas, ni las órdenes. Si barruntaba una yegua en celo, se precipitaba desbocado hacia ella y sobre ella sin hacer caso del jinete ni del freno. Para evitar posibles daños mayores claramente previsibles (117), como no estaba destinado a padrear –pues la parada de Noáin tenía el monopolio en este campo– el dueño decidió castrarlo, por recomendación del veterinario, que se encargó de realizar con un colega la operación con todas las de la ley (118), «a retorcijón», según me ha informado un testigo. A los pocos días se encargaban los buitres de eliminar los restos mortales, el carnuz de ese llorado potro, en el término*

(116) Por ejemplo en Palladio, Lib. IV, XIII, donde reúne las cualidades del semental según «forma, color, meritum, pulchritudo», o en Vegecio, *Mulomedicina*, Lib. IV, VI. Puede verse también Varrón, Lib. II, 7, 5.

(117) Alejandro L. me ha contado las peripecias de la última aventura amorosa de Luce-ro, cuando se abalanzó sobre una yegua en celo que pacía a orillas del Sadar, junto a la Universidad, y el dueño intentó impedir el enlace: Comenzó a pegar mordiscos y a tirar coces contra todo ser vivo y móvil. Un chopo de la orilla del río llevó mucho tiempo estampada su he-radura.

(118) Según Palladio la castración hay que realizarla en marzo: «*Hoc mense omnia quadrupedia, maxime equos, castrare debemus*» (Lib. IV, XIII, bajo *Martius*).

no Atabuches (119). *Lo que no sé es si murió a causa de alguna septicemia o gangrena, o porque quisieron complacerle dejándole una vez más divertirse y satisfacer y fecundar a una yegua, despreciando el aviso de Palladio y sufriendo las consecuencias de ese desprecio.*

9.2. Si bien ver el apareamiento era normal, no quiere decir que no sintiéramos los niños cierta curiosidad ante el acto de fecundación de animales para los que no teníamos macho en casa.

Los pequeños mirones: *Había en Beriáin una casa, que aún existe, muy bien remozada, donde tenían verraco. A ella llevaban a las cerdas verriondas del pueblo y de los pueblos de los alrededores. Cuando eso acontecía, se corría rápidamente la voz entre los niños, que nos reuníamos junto a la «casa el masto», que era la casa del sacristán. En la entrada, con la puerta cerrada, dejaban retozar a la pareja a sus anchas. A través de un disimulado orificio podíamos observar los pequeños mirones el desarrollo de la actuación. Pero por turno, y pagando una cuatrena al mayordomo del grupo, P. M., que se atribuía la confección del bien camuflado mirador. El número de gorrines lo calculábamos a raíz del número de parpadeos del masto durante la monta. Solíamos montar guardia para que el cura no nos sorprendiese. Parece que ese oficio no era rentable para el sacristán, y cuando el verraco envejeció, nos quedamos sin función.*

10. Realicé ocasionalmente quehaceres que, —narrare erubesco— desde el punto de vista de la psicología actual, tal vez no fueran los más idóneos para un niño, como llevar las cerdas al verraco o las vacas al toro.

Verrionda, y sin ganas: *Cuando se jubiló el cerdo padre de Beriáin, se llevaba a las cerdas en celo a Monreal. No sé cuántas veces me tocó a mí esa tarea. Sólo recuerdo un viaje que hice acompañando a un joven que tenía cinco años más que yo, y cuyo nombre tengo muy presente. Era una mañana lluviosa. Transportábamos a la cerda en un carro cubierto con un toldo, y tirado por un burro. El joven propuso que, para no mojarnos los dos, nos alternásemos: uno iría sentado a la intemperie, dándole órdenes al burro, el otro se protegería de la lluvia debajo del toldo. Y así lo hicimos, turnándonos. Al llegar al destino, la cerda se mostró desganada y arisca con el masto. Y a las tres semanas estaba de nuevo alta. Era una cosa extraña. Hasta hace unos años me ha acompañado un sentimiento de incertitud y de sospecha del que me ha librado el entonces joven y ahora respetable y lozano anciano. Comentamos aquel viaje, recordando alegremente tiempos lejanos. Y me sacó de dudas. Honni soit qui mal y pense!*

(119) En el siglo XVII figura en una escritura *Atabuçu*. Es uno de los parajes a donde se arrojaban los animales muertos en Beriáin. Para el mismo fin servía un margal al norte de la Morea, cerca de la Venta.

11. Una extraña asociación me trae a la memoria un pasaje muy conocido y comentado de la ya mencionada *Guía del peregrino* de Aymeric Picaud. Un pasaje que a punto estuvo de ser causa de la desaparición del libro: «Quien quiera que fue el Autor, puso allí cosas tan deshonestas y feas, que valiera hasta más no haberlo escrito. Yo le digo allí al Arzobispo Valtodano, que haya gloria, y a los Canónigos, para que no tuviesen allí aquello...», escribe el Cronista de Felipe II, Ambrosio de Morales, en la *Relación del viage de 1572* (120). Si llegan a hacerle caso, es fácil que nos hubiéramos quedado sin *Guía*.

11.1. Afirma Aymeric que «*Navarri etiam utuntur fornicatione incesta cum pecudibus: seram enim Navarrus ad mule sue et eque posteriora suspendere dicitur, ne aliis accedat sed ipse*» (121).

En manuales para confesores –en gran parte inspirados en el Doctor Navarro Martín de Azpilicueta– o en tratados de derecho eclesiástico como el «*De synodalibus causis*» de Regino von Prüm, solía discutirse ese *peccatum contra naturam*, de la fornicación con animales, de la que se ocuparon también teólogos medievales, que no es ninguna prerrogativa de los *navarri*. Ese desvarío se remonta muchos siglos hacia atrás. Nada menos que Yahveh le enseña a Moisés con insistencia: «*Qui cum iumento et pecore coierit, morte moriatur: pecus quoque occidite*» (122). Dios no hace distinción de sexos. El mandamiento o la pena mortal vale igualmente para la mujer que se allegare a un animal para ayuntarse con él: *Interficietur cum eo* (123). Y Moisés insiste: «Maldito quien se ayunte con cualquier bestia. Y todo el pueblo dirá: Amén» (124). Miles de años más tarde, el protagonista de «La sonrisa etrusca», de José Luis Sampedro, el simpático abuelo, cuenta a los incrédulos estudiantes de etnología sus experiencias de muy joven en este campo, afirmando además que, en Calabria, «los zagalés, más o menos, lo hacen todos», para ir entrenándose. Su campo de entrenamiento fue la cabra.

El buen monje Aymeric oyó campanas, pero no sabía dónde, y lanzó a vuelo su imaginación. El no vio la «sera», «le cadenas», el «Schloß», el candado, pero oyó algo que otros le dijeron que habían visto –*relata refero*– interpretando lo oído a su gusto y talante.

11.2. Es un hecho bien conocido que, en algunos meses del año, se les coloca a los animales en algunas regiones una «protección», una especie de «mandarra» (125) o «delantal», como se llama jocosamente. Es un preserva-

(120) Cf. Millán Bravo Lozano, *Guía del Peregrino medieval*, Sahagún 1991, p. 9.

(121) Lib. V, cap. 7, 167v.

(122) *Levitico*, 20, 15

(123) *Ibidem*.

(124) *Deuteronomio*, 27, 21.

(125) En la Cuenca, *mandarra* es la palabra corriente para «delantal». Ha sido puesta en relación con varias palabras vascas emparentadas, *mandar*, *mantal*, *mantarra* y con *mandil*, *mantel* (cf. Corominas / Pascual, *DCECH*, bajo *mantel*). En cuanto al «preservativo», la señora

tivo, un control, para que las crías no nazcan en los meses de invierno, cuando habría que alimentarlas, lo mismo que a sus madres, sólo en casa, a pienso, sino en los meses en los que fuera abunda el pasto. Columela VII, 3, 21 menciona varios alimentos con los que en los pesebres interiores se podía superar la «penuria hiemis»: ramas almacenadas de olmo o de fresno, o heno autunnal, o codeso o veza. Y cuando mermaba este pienso, había que recurrir a la paja de legumbres, o sea a la malcarra, o a otros alimentos que podían resultar caros, como las habas molidas con sus vainas, y otras legumbres de la familia de los *cicera* o garbanzos. Palladio, entre otros, recomienda realizar el ayuntamiento de modo que la gestación termine en primavera, «maturo vere» (*Op. cit.*, libro, VIII, cap. IV) o que las crías lleguen con fuerza al invierno, «nati ante hiemem convalescant» (*ib.*).

11.3. Se recomendaban varios métodos para evitar partos en tiempo inopportuno. El más seguro era naturalmente permitir el acceso de los machos reproductores a las hembras sólo en épocas determinadas, calculando el tiempo de gestación. Las ovejas, p. e., gestan durante cinco meses (126). Una estación muy apropiada para los corderos recién nacidos era el otoño tardío, cuando comienza a germinar la hierba tierna con las primeras lluvias. De ahí se deduce que la época mejor para la monta es «ab Arcturi occasu ad Aquilae occasum», es decir del 13 de mayo al 23 de julio (127). Los engendrados en julio sólo llegarían al pasto invernal. Aunque haya alguna ligera diferencia entre los económos rurales antiguos, los plazos indicados en varios autores giran en torno a esas fechas. Algunos ganaderos se atenían a estas recomendaciones; otros, más sibaritas y con menos consideraciones económicas, permitían el acoplamiento durante todo el año, para que nunca les faltasen las crías: «Quidam coire sine discretione permittunt, ut hoc eis genere per annum totum foetura nos desit» (128). Los gustos y paladares eran diferentes, y unos preferían el cordero de invierno, otros el de primavera, otros el de otoño. De la preferencia del estivo no recuerdo ningún pasaje. Cuando todas las hembras en edad paridera estaban preñadas, se sacaban del redil los machos, según leemos en Varrón, Lib. II, 2 14, para que no las molestasen, o para que no se metiesen con las corderas demasiado jóvenes de las que sólo se podían esperar corderos no idóneos.

11.3.1. Nos indica ese autor otra solución, que nos acerca al texto de Aymeric: recurrir a una especie de «preservativo» aplicando a las partes sexua-

Isabel, natural de Errea (Esteribar), me ha dicho que ella lo conoce con el nombre de *pereka* o *bereka*. Junto a *mandarra*, un informante ha empleado la palabra *babero*, que también tiene su lógica. Gracias a la solicitud de Henrike Knörr, conozco otras tres palabras, que ha recogido Jo-xemari Iturrealde: *mantala* (*aurreko mantala*), *zakua* (*zakua jarri*) y *pelaka*. Se ofrece con ello un amplio y fecundo campo etimológico que pienso arar en otra ocasión.

(126) Varrón, II, 2, 14: *Ouis praegnans est diebus CL.*

(127) Varrón, II, 2, 13.

(128) Palladio *De re rustica*, Lib. VIII, 4.

les unas pequeñas cestas de juncos o de otra materia: «Deterrent ab saliendo et fiscellas e iunco aliaue qua re quod alligant ad naturam» (129). Y concluye que la mejor protección es hacerles pastear aparte (130).

11.3.2. Los exégetas no están de acuerdo sobre el alcance de este texto, probablemente algo adulterado, de Varrón, que no deja claro si ha de ser el macho o la hembra quien ha de llevar ese dispositivo, esa *fiscella*. El editor de *Res rusticae o Economía rural* de Varrón que tengo a mano, Charles Guiraud, opina que «dans la mesure où elle est conservée, cette pratique concerne les femelles» (p. 107). Sus fuentes tendrá ese comentarista, y tal vez ande en lo justo en lo que concierne al ganado mayor, pero con el ganado menor sería mucho más económico acoplar el delantal al mardano o morueco, o al choto o macho cabrío, o al verraco o masto, que tendrían que contentarse con el magreo o *petting*, que a las hembras, mucho más numerosas. Esa es la práctica que conozco de los rebaños de ovejas de la Cuenca de Pamplona. De acuerdo con la información que me da un ex pastor de esa zona, Martín Aizcorbe, se hacía uso de la *mandarra* entre agosto y octubre-noviembre. Cuando comenzaban a pasar las grullas, se levantaba la veda (131).

(129) Ausonius Popma (1572-1630?) cita, en *De instrumento fundi*, XIII, *fiscella* entre los recipientes de mimbre o de juncos «in quae lac coagulatum transfertur, ut serum percoletur, & caseus formetur» (cito de la edición Vegetius Renatus, *Artis veterinariae sive Mulomedicinae libri quatuor*, Venecia 1734, pp. 325-383). Columella usa varias veces *fiscella* en relación con *Casei faciendi ratio* (*De re rustica*, VII, 8). También emplea como sinónimo *forma*, que encontramos en *formaggio*, *fromage* etc., cf. REW 3441. A juzgar por los derivados que trae el REW 4619 bajo *juncus*, esta planta no ha perdido su función como material de la encella para la elaboración o conservación del queso fresco: Italiano *giuncata*, nuorés *gunketta*; y también el occitano *joncadu*. Palladio, Lib. IV, 10, 10, habla de *palmea fiscella*, como recipiente.

La Vulgata llama *fiscella scirpea* la cesta o canasta donde fue expuesto Moisés en el cañizar junto al río. *Carmina Burana*, 131, 8, alude a este pasaje. Esta «cestilla, canasta» tenía diversos usos, especialmente en la vida rural, donde se empleaba para la recolección de diversos frutos, como olivas o uvas. También significaba «*bozal*, *morrall*» para las caballerías o bovinos. A la misma familia que *fiscella* pertenecen los sinónimos *fiscina*, y *fiscus* (véanse p. e. REW 3323, 3324, 3326 y las entradas correspondientes en García de Diego, *Diccionario etimológico español e hispánico*). *Ficus*, originariamente «cesta», ha salido del ámbito rural, y ha entrado en el de las finanzas por vía culta en muchas lenguas como *fisco* «erario público», continuando una acepción documentada ya en latín clásico.

La descendencia de *Fiscella* en las lenguas románicas (cf. REW 3323, Rohlf, *Le Gascon* 344), no siempre se separa nítidamente de los derivados de *cistella* que se conservan en varias lenguas de los Pirineos, entre otras en bearnés *tistere* y en vasco *txisterra*. Cf. para esta última palabra M. Agud, *Elementos*, p. 376 ss. La acepción o el uso que describe Varrón para *fiscella* no lo encuentro documentado en otro lugar.

(130) *Commodius servantur si secretas pascunt* (Varrón II, 2, 14).

(131) Coincide con lo que enseña Columela, lib. VII, 6, sobre el animal caprino: «Tempus admissurae per autumnum fere ante mensem Decembrem praecipimus, ut propinquante vere, gemmantibus frutetis, (cum primum silvae nova gemitant fronde) partus edatur».

Respecto a las gallináceas, Columella, VIII, 2, 15, nos describe cómo hay que impedir o domar la «procacitas» del gallo, por medio de un «ampullaceo corio» aplicado a una pata.

11.4. Varrón era muy condescendiente con los animales a la hora de recomendar el número de verracos de una piara, proponiendo diez por cada cien cerdas (*Res rusticae*, Lib. II, 4, 22), mientras que los modernos «donnent un verrat pour trente ou quarante truies» (132). Respecto a los bovinos, Varrón nos habla de dos por cada 72 matrices, uno de un año, otro de dos (Libro II, 5, 10), que se introducen en la boyada a partir de mayo. Hay grandes diferencias en los autores en cuanto al número de vacas que debería cubrir un toro: Columella es más generoso, asignando un semental por cada quince vacas, opinión que repite Palladio (*De re rustica*, Lib. VIII, IV, 1); Plinio, uno por cada diez (133). Importante es que los terneros nazcan en primavera, por lo que las vacas «tauris submittendae sunt» en julio (Palladio, *ibidem*) (134).

11.5. Se encuentran en los autores latinos que tratan de la ganadería muchos más pasajes que ponen en relación el control de la natividad con la dificultad de una alimentación adecuada fuera de los establos. Para evitar un parto en mala época nutritiva, con «penuria cibi», se recurría a veces en la antigüedad a métodos radicales, mucho menos originales que la «mandarra», como herir la vulva con un hierro candente para que, debido a la cicatriz, resultara «non genitalis» (135). Otro factor determinante de la fecha de monta era la transhumancia, calculando para que los corderos nacieran después de regresar de las zonas altas.

12. Aymeric nos habla de mulas y yeguas portadoras del candado, sobre las que no he buscado literatura específica respecto al control de natividad. Lo que se recomendaba para los equinos era la monta en marzo (136), con lo que se garantizaba el parto en primavera del año siguiente. Cuando todas las yeguas habían sido inseminadas, se retiraban los sementales. (Palladio, *ibidem*). En el acoplamiento de los equinos recomienda Varrón un esmero especial. Cuando llega el momento oportuno, entre el equinoccio de primavera y el solsticio de verano, hay que presentar el semental a la yegua dos veces al día, por la mañana y por la tarde, con la colaboración del *origa* que ayuda para que la monta se realice rápidamente, sin que el caballo pierda en su ardor parte del semen (137). La «monte à la main» permite según el *Larousse agricole*,

(132) Ch. Guiraud, *Commentaire*, p. 128.

(133) Ch. Guiraud, *Commentaire*, p. 136. Respecto a la proporción de *mares y feminae* en el ganado cabrío, divergen según Varrón las opiniones: uno por diez, uno por quince, uno por veinte (*Economía rural*, II, 3, 10). A título de curiosidad menciono un texto medieval —muy anterior al de Martin Luther, «In der Woche zween»— que cuadraría bien al tratar de la misogenia (§ 37.1.2.): «*Gallus ter quinis gallinis sufficit unus, / Sed ter quinque viri non sufficiunt mulieri*», Jakob Werner, *Lateinische Sprichwörter und Sinsprüche des Mittelalters*, Heidelberg 1966, g 1.

(134) Para los equinos valía igualmente la regla de que «partus idoneo tempore fiat» (Varrón, *Economía rural*, II, 7, 7).

(135) Columella, *op. cit.* libro VII, cap. IX.

(136) Palladio, *Lib. IV, XIII*, 1.

(137) «*Eo enim adiutante equa alligata celerius admittuntur, neque equi frustra cupiditate inpulsi semen eiciunt*» (Libro II, 7, 8).

p. 675, triplicar el número de yeguas inseminadas; con la inseminación artificial «ce nombre est multiplié par cinquante» (*Larousse agricole*, p. 826).

12.1. Sobre «candados» o *fiscellas* como «preservativo» para equinos no encuentro nada en Varrón, ni para el macho ni para la hembra. *Videant alii*. Yo sólo estaría en condiciones de hacer reflexiones vagas, lejanas de toda experiencia y tal vez de la realidad. En Beriáin tenían yeguas en muchas casas, y había un dulero que, según me contaba mi padre, el jueves anterior a carnaval pasaba por las casas pidiendo «Jueves lardero, la merienda pal dulero». Yo no lo recuerdo (138). Es de suponer que habría algún prado concejil reservado al ganado equino, por más que en la toponimia no esté reflejado como tal (139). El término *Zaldualde*, corriente también en otros pueblos, está relacionado más bien con *zaldu* < *saltu* que con *zaldi* «caballo». Donde sí consta por la toponimia que había prados destinados a las yeguas es en Esparza, donde está ricamente documentado desde el siglo XVI *Beortegui* «lugar de yeguas», con variantes (140). Esos prados y soto estaban reservados algunos meses al ganado vacuno, con prohibición de acceso al lanar y caballar. En el siglo XVIII aparece en los documentos para los bovinos su dehesa o soto particular, una *Desa boyeral* (141), que tal vez se haya creado a consecuencia de tensiones surgidas por intereses opuestos o divergentes entre ganaderos con especialidades diferentes.

En cuanto a preservativo para las yeguas, de poco servirían los candados si valiese para todas lo que nos enseña Varrón como «res incredibilis» pero verdadera: que en la Lusitania, cerca del Océano, hay yeguas que, en determinados momentos, conciben por efecto del viento (142).

12.2. En el caso de la mula, que «ex asino et equa gignitur» (143), según nos enseña Plinio, *H. N.* 8, 44, 69, § 171, sería poco menos que superflua la *mandarra* para evitar la preñez, pues ese cuadrúpedo es tenido gene-

(138) Lo que sí recuerdo en cambio es que ese mismo día los jóvenes del pueblo solían hacer limpia de gatos, para preparar un rancho. El gato se guisa de manera parecida al conejo. Una canción burlasca dice: «Nos sacaron arroz con conejo, y el gato en la casa no se ha visto más. Cosas así pueden pasar». J. M. Iribarren, *De Pascuas a Ramos*, Pamplona 1970, dedica un breve capítulo a «Jueves lardero y jueves gordo», p. 115-116.

(139) En *Onomasticon Vasconiae* 12, 1.6.2. se trata de la importancia de la ganadería en Pamplona y se mencionan varios topónimos vascos relacionados con «soto», «prado».

(140) *Onomasticon Vasconiae* 2, p. 141-142.

(141) *Onomasticon Vasconiae* 2, p. 155 y 187. *Desa*, «tierra destinada a pastos», es una variante que no conozco de otros textos, de *dehesa* < lat. *defensa*. Compárense *defesa*, *jesa*, *hesa* (con h aspirada), *devesa* etc. en los diccionarios hispánicos etimológicos usuales.

(142) Libro. II, 1, 19, y cf. la amplia nota de Ch. Guiraud sobre la partenogénesis en la p. 94 de su *Commentaire*.

(143) Compárese Varrón, II, 8, 1: *Ex equa enim et asino fit mulus, contra ex equo et asina hinnus*. Cf. también Varrón, II, 8, 6. Palladio tiene un capítulo «*De mulino genere & asinis*», con recomendaciones por si alguien «*molorum genus creare delectat*» y para superar los problemas que pueden surgir si la yegua no quiere admitir a un semental de la especie asinaria.

ralmente por estéril, como lo confirman ya Hedoroto, Aristóteles, etc. Cicerón, *Div.* 2, 22, 49 pondera la rareza del parto de la mula, Juvenal 13, 66 lo considera monstruoso (144), y como equivalente de «nunca» se dice «cum mula peperit». En *Curae Boum* de Gargilius Martialis encontramos en una fórmula mágica «Ad glandulas jumentorum», en la que se evoca la esterilidad de la mula: «nec lumbicos oculos habet, nec mula parit» (145). Sin embargo, Varrón nos brinda una sabrosa discusión sobre la fecundación y el parto de las mulas (*Lib. II, I, 27*). Comentando a Varrón, Ch. Guiraud, afirma que «les auteurs modernes admettent la possibilité de mules fécondes... Accouplée au cheval, elle donne des chevaux et des juments qui sont fécondes; accouplée à l'âne, elle donne des mulets et des mules» (p. 98).

13. Tras esta digresión debería haber quedado claro que el uso del «preservativo» aplicado a las partes genitales para regular la reproducción en la ganadería está documentado en la antigüedad y se ha conservado hasta nuestros días. Esto demuestra –sin entrar en disquisiciones sobre la materia misma, que ha sido objeto de sabios estudios, p. e. de Julio Caro Baroja– lo absurda que es la interpretación de la «sera», de la «mandarra», que nos ofrece Aymeric. Sometamos con todo a examen un detalle de lo que nos dice ese autor en ese escabroso pasaje. En su texto hay una partícula muy importante, que no ha sido tenida en consideración en las tres traducciones que he consultado, una de Jeanne Vielliard, *Le Guide du pèlerin*, 1963, otra de Bravo, *op. cit.* y otra de Klaus Herbers, *Der Jakobsweg*, Tübingen 1986 (no he podido consultar la segunda edición, que tiene alguna corrección que le sugerí al autor).

13.1. «*seram enim Navarrus... suspendere dicitur*» ha sido traducido: «Y cuentan también que el navarro coloca una protección», por Bravo, p. 37, y «on raconte que le Navarrais met un cadenas», por Vielliard, p. 29. En Herbers leemos: «man sagt, ein Navarrese hänge ein Schloß», p. 102.

13.2. ¿Dónde han dejado los traductores ese revelador *enim* del original? «Pues, según cuentan, el navarro cuelga un candado...». Aymeric afirma que los navarros fornican incestuosamente con el ganado, pues, según dicen, cuelgan, etc. El no ha visto forniciar de ese modo, ni debe de conocer la función preservativa de la *mandarra*, pero ha sacado sus conclusiones, sin molestarse por investigar la función de esa *sera*, de esa «cerradura», llegando a la conclusión absurda de que los navarros colocaban a las bestias, para reservárselas, un cinturón de castidad. Ha debido de fructificar en su cerebro alguna historieta en la que el marido ponía al ausentarse de su morada a su

(144) «*sub aratro / piscibus inuentis et fetae comparo mulae*», Juvenal, *Satura XIII*, 65-66.

(145) Cito de la edición Vegetius Renatus, *Artis veterinariae sive Mulomedicinae libri quatuor*, Venecia 1734, pp. 319-324, p. 322. *Lumbicos* está por *lumbricus* «lombriz», como se desprende del texto «nec lumbricis ulli sunt (oculi)», de Plinio 11, 37, 52 § 140, que sirve de base a Vegecio (s. IV p. C.).

mujer un *cingulum castitatis* (146). Tiene una obsesión terrible por el sexo, y saca de sus reflexiones consecuencias lógicas para su mente morbosa, descarriada. Afirma en otro lugar –y no deja claro si es opinión de otros o suya, es decir, si anduvo él espiando delante de los fogones o en las alcobas, o lo hicieron otros por él– que *Navarri*, cuando están calentándose, «verenda sua ostendunt», el marido a la mujer y la mujer al marido; y más íntimo todavía, que el hombre «vulve etiam mulieris et mule basia praebet libidinosa». Parece que llegó lleno de prejuicios a nuestra tierra, donde ha debido de tener alguna experiencia desagradable que ha conjugado con su pura o impura fantasía. Y ha vomitado su bilis inspirándose en la epístola de San Pablo a los romanos, o en libros del Antiguo Testamento, recargando las tintas. No obstante su aversión hacia nuestra tierra, los vascólogos le estamos muy agradecidos por habernos legado una *Guía del camino de Santiago* con la primera lista de palabras vascas con su traducción, y otras informaciones de interés (147).

Despidámonos del peregrino Aymeric Picaud, tras haber puntualizado algún aspecto del pasaje más escabroso de su *Guía*, para el que se basa en lo que ha oído y devaneado, y no en lo que ha visto o podría haber visto.

14. Retomemos el hilo. Otra tarea escabrosa que asumí de muy joven, según lo exigían las circunstancias, fue la de llevar a las vacas toriondas a la parada. El toro semental más cercano ejercía en un pueblecito que distaba unos cinco kms. de Beriáin, en Barbatán. A la vaca la llevaba andando, armado de una vara larga, y sujetla por el cuello con un ramal. La vara tenía, además de las funciones normales de dirigir al animal, otra especial: después del salto del toro, había que restregar fuertemente el espinazo de la vaca para evitar que en las convulsiones del orgasmo arrojase el semen.

14.1. *La vaquilla virgen:* *La ida a la parada se desarrollaba generalmente con plena naturalidad. La vaca se mostraba dócil, y hasta parece que barruntaba o recordaba hacia donde iba. Andaba con paso alegre, sin ofrecer resistencia alguna. Si el toro estaba descansado y dispuesto, todo se resolvía en pocos segundos. Si, en cambio, había cubierto poco antes, teníamos que esperar un rato, para garantizar la eficiencia.*

(146) Es fácil que alguien haya escrito con seriedad la abigarrada historia del *cingulum castitatis*, que aparece en las Constituciones de algunas órdenes religiosas y en homilías (*Accingendi sunt lumbi cingulo castitatis; teneas ... cingulum castitatis in corpore; renes autem accingendi sunt cingulo castitatis*, etc.) Antecedentes se encuentran no sólo en la Biblia sino también en textos profanos: *cingulo nova nupta praecingebaratur, quod vir in lecto solvebat* (Lewis-Short, *A Latin Dictionary*, bajo *cingulum*). Una observación de Isidoro para los filólogos: En *Etimologías*, XX, 16, 4, encontramos una información que se conserva en el diferente matiz entre *el cinclo* y *la cincha*: «*Cingulum hominum generis neutri est; nam animalium genere feminino dicimus has cingulas.*

(147) Me limito a mencionar las reflexiones sobre el «*Vocabulario de Aimery Picaud*», de Luis Michelena, en *Textos arcaicos vascos*, 2.2.12.

ciencia del salto. Una vez me costó, sin embargo, grandes sudores llegar a Barbatáin. La novilla daba brincos, y se negaba a seguirme. Tuve que hacer uso frecuente de la vara, y aun así y todo las pasé moradas. Peor lo pasé en Barbatáin. El salto del toro por poco no puedo ni contarla. El caso se presentaba complicado. Yo no podía hacer carrera solo con mi arisco animal, y tuvimos que buscar ayuda. También la labor del toro, que generalmente se realizaba con la asistencia de una persona mayor que dominaba al semental con la vara y la anilla de la nariz, resultó complicada. Y falló estrepitosamente. Al impacto del macho, la hembra pegó un salto repentino y me arrastró al suelo. Cerca anduvo el toro de pillar me debajo de sus patas. Me negué a repetir la faena. Dos hombres sujetaron a la hembra, y dos se encargaron del toro. No supieron o no quisieron explicarme exactamente si la reacción de la novilla fue porque era novata o porque, por culpa de su indocilidad e inquietud, el toro se equivocó de vaso. La vuelta al pueblo fue normal, sin contratiempo alguno. Sin embargo, cuando llegué a casa aún no había superado el susto que llevaba en mis tuétanos. «Por poco me mata el toro» –dicen que comenté–. No recuerdo si quedó preñada la vaquilla o si hubo que volver a Barbatáin a las cuatro semanas. Para ella, era la primera vez que iba a la parada; para mí, fue la última.

15. Mecánico o albañil. Esa era la disyuntiva que se me presentaba a los trece años. Las tareas del campo me gustaban menos. Y en el campo estaba una calurosa mañana del mes de junio, en el término de la Morea Lucía –con el adjetivo *luze* «largo» que la distinguía de la otra Morea, de forma casi redonda– recogiendo la mies que dejaba desparramada una segadora o engavilladora marca «Deering», Chicago, a la que le fallaba el disparador o «pajarrico» que hacía los nudos de las gavillas, cuando apareció el párroco de Beriáin, don Odón Sagüés, acompañado de otro sacerdote. Me llamaron desde el contiguo «camino de Noáin» que bordeaba un bosque de chaparros. Subí rápidamente y me preguntaron si me gustaba el trabajo que estaba haciendo. La respuesta era obvia. El acompañante, con un agradable acento extranjero, me dijo que en Estella había un colegio de Misioneros donde podría aprender muchas cosas más lindas que el trabajo del campo. Que el párroco le había dicho que yo tenía buena memoria, que era lástima que hubiera dejado la escuela, que sabía bien la doctrina y que había sido buen monaguillo. Me ofreció que si quería podía comenzar enseguida en el Colegio y recuperar en pocas semanas el primer curso que estaba llegando a su término. Parece que le había ocultado don Odón que yo solía vaciarle las vinajeras después de misa, o el escándalo que armé en la iglesia donde me dejó encerrado por una dentellada que le pegué a escondidas a una bola de mantequilla en su casa.

15.1. En Beriáin tocan a fuego: *En los pueblos de la Cuenca de Pamplona conocíamos los pobres la mantequilla solamente de oídas, del folclore, como en el texto de la canción montañesa:*

*Tengo tres ovejas en una cabaña:
Una me da leche, otra me da lana,
otra mantequilla para la semana,*

pero no habíamos tenido oportunidad de saborear ese producto dorado.

Todavía mantengo vivo el recuerdo de mi primer encuentro real con la mantequilla, encuentro decepcionante desde el punto de vista del paladar, con rasgos picarescos, que terminó con una escena de persecución, propia de una película cómica, por la nave de una iglesia medieval. Fue pocos años después de la Guerra Civil. La única persona que gastaba mantequilla en mi pueblo era el párroco, y lo hacía, según me enteré más tarde, por recomendación médica, para aliviar alguna dolencia del aparato digestivo. Lo cierto es que yo, que por entonces era monaguillo y tenía acceso a la casa del cura, sentía una irresistible curiosidad por una especie de huevo amarillento que flotaba en un tazón de agua en la cocina parroquial. «Eso es mantequilla», me respondió un día el reverendo encomiando con malicia la exquisitez del producto. Tenía el párroco un sentido muy peculiar del humor, de la ironía, que yo entonces no era capaz de captar. Y tenía fama entre los niños, además, de ser tacajo, tal vez por culpa de un chiste que cursaba entre nosotros y que le cuadraba bien por su presbicia: «Érase un cura tan avaro tan avaro que miraba por encima de las gafas para no desgastar los cristales».

Le confesé que me gustaría probar la mantequilla, y él me contestó, sin duda alguna para tomarme el pelo, que me la comprasen mis padres. ¡Para lujo estaban los tiempos! Una tarde que el ama de casa, la señora B., había tomado la Berrinchesa con rumbo a Pamplona, mientras el cura estaba confesando, entré a hurtadillas en su casa, subí a la cocina, encontré el misterioso huevo flotante en el bendito tazón y, rápidamente, le hinqué el diente. ¡Qué decepción la mía al sentir en la lengua un sabor grasiento que recordaba la manteca de cerdo rancia! ¡Yo que me esperaba un sabor dulce, agradable como el de la sabrosa leche frita elaborada con abundante yema de huevo fresco! Salí precipitadamente de la casa parroquial a escondidas, como había entrado, y con un mal sabor de boca.

Al día siguiente, el cura me llamó y me mandó que le enseñara los dientes. Y se los enseñé mansamente. «Esta tarde, después de la escuela, vienes al atrio». En mi ingenuidad infantil no había pensado en borrar las huellas dentales de mi trastada, marcadas en la mantequilla. Y me dejó encerrado, casi a oscuras, entre santos y ánimas benditas. ¡Con el pánico que me causaba estar solo, aislado, en la tenebrosa iglesia medieval, donde debían de morar por lo menos tantos espíritus como cuerpos estaban enterrados en las fuesas o huesas! Para salvarme de ese íncubo, insopitable a los pocos minutos, se me ocurrió colgarme de la cam-

pana y repicar a fuego. El primero que acudió al toque de rebato fue el cura, furioso, que intentaba cogerme, para darme la correspondiente propina, saltando por entre bancos y sillas. Debió de ser para los vecinos que llegaron corriendo, alarmados por el sonido precipitado de la campana, armados de palas y azadas para atajar el fuego, una escena inolvidable ver a su respetable párroco persiguiendo con la sotana remangada a un chiquillo a quien el miedo prestaba alas. Ya no recuerdo cómo terminó aquel episodio originado por la mantequilla sobre el que, años más tarde, tuve ocasión de reirme más de una vez con el temido y respetado párroco, don Odón Sagiés, cuyos restos mortales descansan en el atrio de una de las iglesias románicas con portal más hermoso de Navarra, en el pueblocito de Artaiz, a medio camino entre Pamplona e Induráin. Ahora, a tantos años de distancia –y olvidando a los analistas de la psique–, creo que aquel curioso y desconcertante acontecimiento no influyó en lo más mínimo en mi postura frente a la Iglesia ni frente a la mantequilla.

15.2. «Pues bien», les contesté, «si me dejan en casa, iré al colegio». Mis padres y don Gerardo se alegraron. Mis hermanos y mis amigos de aventuras, menos. Al día siguiente ya tenía mi padre el plan de viaje listo. Iríamos él y yo a Muruzábal, a pasar la noche en casa de unos parientes, y a la mañana siguiente continuaríamos viaje en autobús. Así lo hicimos. Era mi primera salida de casa para más de una noche. En Muruzábal la cena me sentó mal, y me deshice penosamente de ella a eso de la medianoche.

Paró el autobús a un par de cientos de metros del Colegio del Verbo Divino (SVD). Larga y penosa se me hizo la breve cuesta hasta el edificio. Al revés que en la canción «Cuando de romería voy a la ermita, se me hace cuesta abajo la cuesta arriba». Salió a recibirnos el P. Gaspar con un grupo de niños de mi edad. En Estella recuerdo que pasé al principio unos días muy melancólicos, con una nostalgia terrible, que me costó superar no obstante los esfuerzos de algunos compañeros de Salinas que me conocían de cuando iba a recoger sal con la camioneta del tío.

15.3. Pero aguanté mecha. Y me acostumbré. En clase noté que no se me había olvidado todo lo que me enseñaron en la escuela. Incluso me dieron, ciertamente con indulgencia, algún sobresaliente. En latín tuve mis problemas, pues lo único que sabía era lo que había aprendido de monaguillo sin enterarme de lo que oía o decía: *Introibo ad altare Dei. Ad Deum qui laetificat cor meum...* Pero me aprobaron con un seis. Hice entonces el propósito, no sin cierta testarudez que me caracterizaba, de llenar y colmar los huecos de latín durante las vacaciones (148), con el resultado de que esa asignatura ha figurado entre mis preferidas desde entonces hasta hoy, acompañándome durante el estudio y en varias publicaciones.

(148) Me ayudó un amigo de Arróniz, J. M., el compañero más inteligente de mi clase, menos mimado que yo por la fortuna.

16. Aquella calurosa mañana de siega del mes de junio fue providencial y decisiva para toda mi vida. El sacerdote que acompañaba al párroco era el Padre Gaspar Jacob, que había venido de la Argentina, de Jujuy. En las horas de recreo, si abrasaba el sol o hacía mal tiempo, nos apiñábamos junto a él para escuchar de sus labios las novelas *Miriam la conspiradora* o *El desierto de piedra*, creo que de Hugo Wast, y otras muchas novelas contadas «ad usum Delphini». Era un placer escucharle, y muchos prefiríamos sus novelas al juego de pelota en un pequeño frontón, deporte del que el Padre Gaspar era un apasionado admirador y que encomiaba como «muy completo y sano, en el que todo el cuerpo está en acción», o al del fútbol en un diminuto campo de cascajo para el que tuvimos que nivelar una pieza en cuesta.

16.1. Al leer la esquela del P. Gaspar hace unos años, me enteré con sorpresa, en vista de su dominio del castellano, de que había nacido en la U.R.S.S., en Tiraspol (149); de joven había pasado, por causas y en circunstancias que desconozco, a la Argentina. Dos solas faltas en castellano recuerdo que le oí. Dos que, estrictamente hablando, no son más que una. Exhortándonos a superar las diferencias que a veces surgen entre compañeros, citó una vez la Biblia con estas palabras: «En esto conocerán que sois mis discípulos, si os amaos los unos a los otros», mezclando por distracción citas del Evangelio, «amaos los unos a los otros», «que os améis los unos a los otros» y «si os amáis los unos a los otros». Otra vez, explicando en un sermón de la misa del domingo los sacrificios expiatorios del Antiguo Testamento, dejó perplejo y asombrado al numeroso público al emplear, en vez de «macho cabrío», la palabra que antaño se usaba y que el diccionario académico y algún otro aún coloca en cabeza con ese sentido, y que hemos encontrado recientemente en pintadas –relacionadas con la guerra del Irak– de la cultísima ciudad de Weimar, con el apellido de un político español de cuyo nombre no quiero acordarme (150), de primera fila hasta hace un par de años, y que luego cuentan que ha sido nada menos que catedrático o profesor invitado, no sé de qué ni con qué méritos académicos, en USA.

16.2. Lo tuve a ese admirable y admirado ruso como profesor excelente de latín, de biología y de matemáticas. Era además un comodín de primera si algún pedagogo fallaba. Solía ponerme en matemáticas tareas especiales, que yo me empeñaba en solucionar. Vayan dos ejemplos:

16.2.1. *La pesa rota:* *Un comerciante tenía una pesa de 40 kilos. Se le cayó de la mesa y se rompió en cuatro pedazos. Fue desconsolado a la tienda para que se la arreglasen, y el tendero le dijo: «¡Qué suerte has tenido! Con esos cuatro pedazos puedes pesar, combinándolos debi-*

(149) Ciudad de Moldavia, a la izquierda del Dniester.

(150) He vuelto a Weimar a principios de agosto de 2006, y he constatado que esa pintada ha desaparecido.

damente en la balanza, todas las unidades, desde un kilo hasta cuarenta». ¿Cuál era el peso de cada pedazo?

Me pasé varias horas haciendo cálculos, pero saqué el resultado que todavía no me ha acarreado en la primitiva el millón esperado. Pero «chi la dura la vince»! No sé de dónde sacó ese problema. El siguiente, en cambio, lo he encontrado, algo cambiado, en un libro de matemáticas de Italia; y también en España ha sido popular.

16.2.2. Juan tiene el doble de la edad que tenía Pedro cuando aquél tenía la edad que tiene éste ahora. Cuando éste tenga la edad que tiene aquél, tendrán juntos 63 años. Calcúlense las dos edades.

En alguna reunión de becarios del Servicio Alemán de Intercambio Académico (Deutscher Akademisches Austauschdienst, en siglas DAAD) me he divertido haciéndole devanar a algún estudiante de lógica y matemáticas (de uno, con las iniciales J. M., leo de vez en cuando algún sustancioso ensayo, firmado en Barcelona, en *El País*) con ese trabamientes. Si mal no recuerdo, había dos modos de solucionar el problema. No quiero indicar el resultado por si alguien tuviera el capricho de buscarlo. Sólo adelanto, para desenredar un poco el ovillo, que la diferencia de edades es de 7 años.

16.3. Fue el Padre Gaspar una persona extraordinaria, que sabía conjugar la broma con lo serio, siempre afable y solícito con los alumnos. En alguna carta que me escribió me llamaba «mi buen saco de malicia». Gracias a su solicitud disfruté durante varias semanas, hasta que dejé de ser sólo pellejo y huesos, de un huevo pasado por agua para almorzar, además de la ración común.

16.3.1. Mi aliada, la paniquesa: *Las gallinas habían sido mis amigas en Beriáin. Teníamos unas doce, que hacían la vida fuera y volvían a casa a refugiarse si se sentían amenazadas por el gavilán o si las perseguía la zorra, y por la noche a descansar en la sabaya (151). Por la mañana solía mandarme mi madre a recoger los huevos. A veces aparecía después alguna cáscara rota, y le echaban la culpa a la paniquesa (152) que debía de entrar en casa como por brujería, aunque la gatera estuvie-*

(151) Llamábamos así exclusivamente a los palos del gallinero donde se acuestan las gallinas, cf. Iribarren, *Vocabulario navarro*. Corresponden a las *perticae* de Columella, *De re rustica*, VIII, 3, 7. Azkue, *Diccionario vasco* trae otras acepciones de *sabai* (y *ota*, con la misma). Michelena se pregunta si *sabai* / *sapai* no tendrá relación con el gallego *fayado*, suponiendo un prefijo inicial *sub-*, de donde resultaría **sobai* > *sabai*, o con intervocal sorda, *sapai* (Arbelaitz, *Las etimologías vascas*, p. 127). No se me habría ocurrido esa ingeniosa combinación. *Sabayo*, *sabayao* «desván» de algunas zonas del norte de Navarra (ver Iribarren, *Vocabulario navarro* s. v.), podrían aducirse en favor de ese acercamiento.

(152) Quisiera recordar dos succulentas notas de Gerhard Rohlfss «Los nombres de la *comadreja*», publicadas en *Estudios sobre el léxico románico* (reelaboración parcial y notas de Manuel Alvar), Madrid 1979, pp. 70-72 y 117-120.

ra cerrada. Todos estaban contentos de que no hubiese atacado a las gallinas. Algunos meses, los de frío, las gallinas apenas si ponían tres o cuatro huevos diarios en total, y a veces muy tarde. Un día recuerdo que mi madre me mandó a buscar huevos para freir uno con jamón para el «montero», como decía yo, para el «señor celador de montes», como me corrigió ella. Pero todavía no había puesto ninguna. Para adelantar la puesta, recurrió a un truco del que me había servido otras veces, y que funcionaba perfectamente: activar con el meñique el músculo, voluntario o involuntario, del esfínter. El huevo llegó puntual, a una con el visitante.

En Estella disfruté de ese alimento sin tener que recurrir a esa artimaña. Leyendo mucho más tarde algún epigrama de Marcial, no recomendable para menores ni para seminaristas, me vino a la memoria ese truco.

16.4. Entablé amistad en el Colegio de Estella con el cocinero alemán, el hermano Wido, que me enseñó alguna receta sencilla, estilo cuartel, para cuando íbamos los de la clase a pasar unos días a la sierra de Urbasa. Él nos preparaba toda la vitualla necesaria, con las ollas y vajilla correspondientes, que cargábamos en un carro tirado por un burro al que teníamos que ayudar a subir la cuesta de Zudaire. Me las apañé como pude de pinche, y a nadie le sentaron mal mis guisos. Lo único que me falló una vez fueron las alubias blancas secas, que debí de tenerlas demasiado poco tiempo remojando, o les puse el fuego demasiado alto, o no las revolví suficientemente, y se me agarraron a la olla. Aunque alguien me disculpó, echando la culpa al agua que era demasiado fría y cruda para cocinar. Era de la «Fuente de los mosquitos» que en nada envidiaría a la Fons Bandusiae de Horacio, más tersa que el cristal. De postre llevábamos fruta. Algun día recogimos en la sierra diminutas fresas silvestres, de un sabor inigualable, que comíamos aderezadas con azúcar y vino tinto, *rustico more o more monastico*, con vino de celebrar. Para el queso casero de Urbasa no llegaba el presupuesto.

17. En 1949 fuimos todos los de mi clase en un camión, transformado en autobús con cuatro bancos de feria y un toldo tendido sobre unos arcos, a Zamora, al pueblecito de Coreses, donde la SVD había comprado un terreno con un edificio con garaje y establos para poner en marcha un Colegio (153). Nos tocó a todos, alumnos y Padres, hacer mucho trabajo manual. El P. Gaspar era el primero en ayudar a fabricar adobes con barro y paja y moldes de madera, para construir una cuadra; o en tirar de pico y pala para hacer pozos en busca de agua. Tenía una técnica especial para sacar la tierra del pozo de hasta cinco metros de profundidad, sin polea ni escalera alguna, por medio de una simple pala: iba dejando, cada dos metros de profundidad aproximadamente, un escalón que servía de plataforma para arrojar la tierra a la plata-

(153) Entre tanto el colegio se ha convertido en un elegante hotel de tres estrellas llamado *El Convento*.

forma superior o hacia afuera. Es un sistema que yo no conocía de Navarra, y que tal vez conociera él de su patria o de alguna de sus muchas lecturas, y remonte a épocas remotas, o hasta se encuentre descrito en la Historia Natural de Plinio o en algún tratado de minería de los que se ocupa con tanta competencia Claude Domergue (154).

17.1. En la finca de Coreses donde iba a surgir el Colegio había vacas y puercos, que nos venían muy bien para las necesidades caseras. Se encargaba de esos animales un boyero y labrador, que también intentaba sacar provecho de la sedienta tierra con el agua de algún pozo que recogía en pequeñas albercas (155), a la espera de que entrase en función un sistema de riego por canales que pasaba por allí cerca (156) pero que, según se comentó, no recibía el visto bueno oficial debido a la intervención de alguna empresa de electricidad (nomina sunt odiosa) que se sentiría perjudicada. Lo que más producía era un campo de sandías y melones, más que suficientes para el Colegio. Los sobrantes los compraba un vendedor de frutas y verduras. Para ver si estaban en su punto los melones, se servía del método clásico, haciendo uso de su nariz y de los dedos gordos en los pezones. Para comprobar el grado de madurez de las sandías, le hacía a una con la navaja una pequeña catadura con la que constataba el color. Teniendo eso presente, cuando leí más tarde la hermosa, fantástica etimología que da Isidoro de cattus «gato», o sea «quod cattat, id est videt» (157), la entendí mejor que si hubiese partido de «cata dor de vino», que se sirve más del paladar que de los ojos.

17.2. Con una vaca enferma gané puntos ante los compañeros y sobre todo ante el P. Gaspar: Estábamos una tarde en clase con él, y of cerca del Colegio el insistente, lastimoso mugido, o más bien gemido, de una vaca. Le advertí que esa vaca estaba mal, y que habría que llamar al veterinario. Interrumpimos la clase, salimos corriendo y vimos un vacuno que más que animal parecía un globo hinchado a punto de reventar. Yo le conté que en mi pueblo había visto en las vacaciones un buey de un vecino en un estado parecido, y que el veterinario le metió rápidamente un cuchillo con una especie de tubo para que se desinflase, teniendo cuidado para que no penetrase demasiado profundo y no dañase ningún órgano interno. Y le indiqué el lugar donde recordaba yo que le había pinchado. El P. Gaspar, como el veterinario tardaba en llegar, mandó llamar al boyero y al cocinero y traer un cuchillo de mata-

(154) Este autor ha dedicado varios años de estudios y numerosas publicaciones a la minería de la Península Ibérica, sobre todo del noroeste.

(155) Yo no conocía esa palabra. Una alberca nos servía de piscina. A nuestros bañadores, el sastre del Colegio les cosía una especie de delantal, para disimular cualquier protuberancia.

(156) Correspondrá al actual canal Toro-Zamora, que, según *El Correo de Zamora*, del 19 de junio de 2006, ha iniciado los turnos de riego.

(157) *Etymologiarum*, XII, 2, 38.

rife. Él mismo, fiándose de mí, o tal vez recordando algún caso parecido de la Argentina, le encajó entre el anca y el costillar una fuerte cu-chillada al animal que ante el impacto lanzó un rugido, pero que enseguida dejó aliviado de mugir lastimosamente. Un penetrante olor a hierba putrefacta o fermentada se extendió por el campo e invadió el Colegio. El veterinario alabó la labor realizada que había salvado la vida a la vaca y se encargó de aplicarle la cura conveniente. Hace pocos años, leyendo la *Mulomedicina* de Vegecio encontré que se recomienda para algunas enfermedades un remedio parecido: meter un objeto puntiagudo a través de la piel y del peritoneo, teniendo cuidado para no dañar los intestinos, e introducir después un tubito o cánula (158) para que salga el líquido. Para la sarcosis, una enfermedad en la que «*Jumentum cum biberit, inflatur et sufflat*», recomendaban algunos una punción parecida (159).

17.2.1. Sabía el P. Gaspar que yo había ayudado en casa en la matanza del cerdo, y se fiaba de mí, y me confió la tarea de salar los perniles y el tocino calculando la cantidad de sal y el tiempo de salazón, en función del peso o grosor de la carne (160). Ya no recuerdo la fórmula. El mondongo también pasaba por mis manos, según una receta que había aprendido de mi madre.

17.3. Ese ruso argentino sabía también tomar decisiones tajantes si creía que lo exigían las circunstancias, «*sine acceptione personarum*»: una cocinera le cortó un día con la tijera delante del Colegio, sin malicia alguna, a un hermano lego los pelos molestos que le salían de los oídos. Al día siguiente salía ella del Colegio para no volver más. Y el hermano, seguro que se llevó sin testigos una buena reprimenda. Como la que se llevó el Padre Ladislao, profesor de latín del que aprendimos muchos proverbios: una vaca se cayó un día a un pozo y se desnucó. El Padre Ladislao habló ingenuamente de la voluntad de la divina providencia, citando la frase de Tomás de Kempis «*Homo proponit, Deus disponit*», que forma parte del refranero de muchas lenguas. «De la imbecilidad de los hombres no hay que hacer responsable a Dios», le espetó el P. Gaspar, dejándonos a todos perplejos.

El Padre G. D., superior del Colegio de Estella, cuyas canas delataban una avanzada edad, invitó más de una vez a un niño de mi clase de pelo rizado, bien puesto en carnes, de iniciales P. A., a su despacho en el recreo, y se corrió la voz de que le había hecho caricias por donde «piensa mal y acertarás». Unos días más tarde se embarcaba ese Padre, por iniciativa del P. Gas-

(158) *sagittam injicies, ut non solum cutem, verum etiam peritonaeum ipsum aperias*, Lib. I, XLIII, 3. *Post exenta sagitta subjicies fistulam ... per quam foras humor emanat* (Lib. I, XLIII, 4). Ese tratamiento se aplicaba contra el *strophus*, que el diccionario traduce con «cólico». También se recomienda para tratar a los animales hidrópicos (Lib. I, XXV, 4).

(159) Vegetius, *Mulomedicina*, Lib. III, 26,1.

(160) Columella, *De re rustica*, XII, dedica el capítulo LIII a la «*salsura suillae carnis*».

par, rumbo a la Argentina, destinado a ser confesor de monjas de clausura, con las que terminó su peregrinación por el mundo.

18. Diez años más tarde, el 1º de julio de 1958, firma el P. Gaspar, como rector del *Collegio del Verbo Divino* de Roma, un certificado de mis estudios de liceo en términos exageradamente elogiosos que casi me avergüenzo de reproducir: «*Egli era sempre il primo ed il migliore della classe, distinguendosi tra tutti per la sua intelligenza, attenzione e diligenza. La sua condotta scolastica, disciplinare e morale era sempre incensurabile.*»

18.1. Très joli: Cualquier compañero con espíritu de advocatus diaboli pondría en tela de juicio esa alabanza hiperbólica que ignora algunas circunstancias. Cuando volvimos de Coreses a Estella, nos acompañó un seminarista zamorano de más edad que nosotros, que sentía vocación de misionero. Se llamaba Cándido G. Era muy bueno en varias asignaturas, pero flojo en latín y en francés. Y me gustaba tomarle el pelo, y no me lo solía tomar a mal. Tenía su pupitre directamente detrás de mí, en la última fila. En la traducción de Nec prata canis alblicant pruinis de la Oda I, 4 de Horacio, le encajé con cara inocente sin consecuencias un «escarcha de perro» en vez de «escarcha gris, blanca, cana», que el profesor corrigió. Pero un día me pasé de la raya, y perdió el control. Le tocó traducir la frase «Ce tableau est très joli», y me pidió ayuda. Yo le susurré maliciosamente: «Esta tabla es del tres de julio», que repitió tal cual en voz alta, provocando una sonora carcajada de toda la clase. Yo me di vuelta para reírme, y él me asentó un puñetazo bien merecido en la frente. «Parece que ha comenzado la guerra civil», comentó el profesor, que nos castigó a los dos a pasar el recreo de plantón y en silencio, a un metro de distancia uno de otro. - Amigo Cándido, mea culpa!

19. Nuestros profesores de Estella y Coreses eran de Hispanoamérica, o se habían formado allí. Todos ellos desconocían, como no es de extrañar, la pronunciación de la zeta. Uno de los pocos chistes que nos contaron es más fácil de entender con la ayuda del seseo: —«¿Cuáles son los apellidos más antiguos?— Gómez y Pérez, pues Dios le dijo a Adán en el paraíso: Si Comes Perezserás». Un profesor hacía además distinción en la pronunciación entre la b y la v —ignoro si naturalmente o por afectación—, lo que nos era ventajoso en los dictados. Del Colegio de Coreses recuerdo un hermoso caso de homonimia conflictiva, originado por el seseo.

19.1. Dios en salsa: Nos resultaba graciosa la confusión de la z y de la s, e intentábamos imitarla sin malicia. Entonces no sabía yo que los filólogos daban o iban a dar tanta importancia a ese rasgo, ni a los recursos de que echa mano el hablante —que a diferencia de la lengua, sí que premedita— para evitar las confusiones molestas que pueden surgir: en vez de cocer se emplea cocinar, para que no haya confusión con coser; a caza suele preferirse cacería, evitando la homofonía con casa,

etc. En una misa de domingo muy concurrida, con asistencia de los feligreses de Coreses y de Algodre, creo que en la festividad de Cristo Rey, el Padre Luis, argentino, profesor de música, con voz sonora de tenor, cantó los versos «y por siglos infinitos - ensalzada su deidad», «ensalzando» con la pronunciación a Dios. La asamblea reaccionó con una estrepitosa carcajada que dejó cortado al sorprendido cantante. Esa canción desapareció del repertorio. ¡Con lo sencillo que hubiera sido cambiar ensalzar por elevar, alabar o algún otro sinónimo!

19.2. Este ejemplo, que empleé en mi lección inaugural sobre *Homonimia conflictiva* en 1982, es especialmente instructivo, pues el verbo **ensalzar*, es decir «poner en salsa», con el que todo el público asoció lo que había oído, que yo sepa ni existe siquiera. Es un conflicto originado por una palabra meramente virtual, aspecto éste elocuente e instructivo para los lingüistas.

20. En septiembre de 1952, tras hacer el bachillerato interno y tomar el hábito en la Basílica de Nuestra Señora del Puy de Estella, acompañado de una vieja bandurria, fui en tren con mi clase a Roma, para iniciar el Noviciado (161), completamente alejado del ajetreo mundanal, entre meditaciones, ejercicios espirituales orientados en el libro homónimo, de San Ignacio de Loyola y en *Ejercicio de perfección y virtudes cristianas*, del P. Alonso Rodríguez S. J. (1526-1616), lecturas de libros piadosos, exégesis bíblica, silencio, retiro, cilicio, ayuno, penitencia. Tomé muy en serio aquellos dos años, tan en serio que a veces me veía o me creía arrebatado en la meditación como Santa Teresa, sin notar para nada mi cuerpo. Era dueño de mis pensamientos y sentimientos, y me bastaba contemplar la hermosura de una azucena y aspirar su perfume en un rincón solitario del jardín del *Collegio* para sentirme feliz, pensando en la grandeza del Creador a cuyo servicio me había entregado yo. Solamente me incordiaba, perturbándome el sosiego ante la cuestión de la culpabilidad y contaminación, el que, de tanto en tanto, mi naturaleza de joven se rebelara en sueños y me hiciera una mala jugarreta, como la que cuen-

(161) He leído recientemente en Esteban Urkiaga «*Lauaxeta jaunari omenaldia*, publicado en *Euskera* – L, 2005, 2, pp. 557-669, el ensayo de Paulo Iztueta «Jesuiten pedagogiaren eragin Lauaxetarengan» (pp. 627-669), con el apartado 1.3. «Loioan: Nobiziatua eta Junioratua (1921-1926)». Encuentro varios aspectos que recuerdan, *mutatis mutandis*, mis obligaciones, intereses y ocupaciones de mis años de Roma, en los que yo sentía, como él, «specialem inclinationem ad missiones inter fideles» (p. 631). La insania bíblica no le permitió sacar fruto de sus estudios: «Lauaxeta 1937ko ekaainen 25ean fusilatu dute Gasteizko Santa Isabelgo hormaren kontra», (p. 634). El trágico fin de ese vate, hacia cuyas poesías siento una inclinación especial (he musicado y publicado su «Maitasunaren ikurkorra zen», *Gernika: Canciones - Lieder - Songs*, Estella-Lizarra 1987, número 78, armonizado por el músico Hans Hornung), no permite continuar buscando paralelismos que hubieran podido surgir de una formación similar, en parte con las mismas lecturas. Además, él nació poeta; y yo, ni poeta ni orador. Me vienen a la memoria dos versos del *Lauda Sion Salvatorem* de Santo Tomás de Aquino, que saco violentemente de su contexto para adaptarlos a la situación engendrada por la ciega violencia política: «Vide paris lectionis / quam sit dispar exitus».

ta Horacio en la sátira *Egressum magna me accepit Aricia Roma* (162), sin que me sirviera de preventivo el himno que aún no he olvidado, si bien a esas alturas ya no lo necesito con tanta urgencia: *Te lucis ante terminum, / Rerum Creator, poscimus / ut pro tua clementia sis praesul et custodia. // Procul recedant somnia et noctium phantasmata, / hostemque nostrum comprime, / ne polluantur corpora.* ¡Hasta consulté con el confesor si no sería conveniente sacrificar esa parte superflua del cuerpo para mantener el alma limpia, a imitación de Orígenes! Me desaconsejó severamente, advirtiéndome que Orígenes de Alejandría no estaba en el santoral precisamente por haberse mutilado (163). Y me tranquilizó con *Omnia munda mundis* de San Pablo y recordándome la desazón de San Agustín por experiencias oníricas similares, recomendándome cenar con sobriedad y tensar más el cilicio al acostarme (164).

Recapitulando ahora serenamente mis pensamientos, palabras, acciones y omisiones de aquellos largos meses de retiro, de desprecio del mundo, y de olvido absoluto de la familia de acuerdo con el inhumano «deja a los muertos enterrar a sus muertos» (165), *de castratio intellectualis*, en los que disfrutaba masoquísticamente de la *correctio* o *correptio fraterna*, que entre los más avisados y críticos circulaba con el nombre de *lapidatio fraterna* (166), creo sinceramente que anduve en esa fase rozando la locura.

20.1. Los tres años de Juniorado que siguieron, dedicados a las Humanidades para exhumar, continuar y profundizar los estudios de liceo, me acercaron algo a la normalidad. Cicerón, Horacio, Platón, San Crisóstomo, Cervantes, Calderón, *El bosque animado* de Wenceslao Fernández Flórez, *I promessi sposi*, la Generación del 98, Donoso Cortés, me absorbían. El interés por la historia de la humanidad, por la historia del arte, por las matemáticas, por las ciencias naturales volvía a despertar en mí.

Tomé además con un profesor suizo, P. G., clases de composición, con la traducción italiana del método de Nicolaj Rimskij-Korsakow; seguí practi-

(162) *Sermones*, I, 5, 82-85: «hic ego mendacem stultissimus usque puellam / ad medium noctem exspecto; somnus tamen aufert / intentum Veneri: tum inmundo somnia visu / nocturnam vestem maculant ventremque supinum».

(163) Hizo alusión a la Biblia que prohíbe a los eunucos el acceso a la comunidad de Yahveh, refiriéndose probablemente a *Deuteronomio* 23, 1: *Non intravit [intrabit?] eunuchus, attritus vel amputatis testiculis et absciso veretro, ecclesiam Domini.*

(164) ¡Cuánta sabiduría y delicadeza encierra y rezuma el ensayo de Luis Gil «*Procul recedant somnia*. Los ensueños eróticos en la antigüedad pagana y cristiana», publicado en *Symbolae Ludovico Mitxelena septuagenario oblatae*, ed. José L. Melena, Vitoria 1985, pp. 193-219!

(165) *Mateo*, 8, 22.

(166) Teníamos una reunión con el Padre de Novicios, creo que los sábados por la tarde y una vez al mes, en la que se acusaban los excesos y culpas que habíamos descubierto en algún compañero, con el fin de que se corrigiera. También practicábamos, para ejercicio de humildad, la confesión en público, aunque todo quedaba reducido a faltas sobre el orden o la disciplina, o juicios temerarios.

cando el órgano, y fui uno de los organistas que acompañaban las funciones religiosas en el Colegio. Comencé con un coro –de hombres, claro está– con el que osábamos cantar hasta música polifónica sencilla de Luis de Vitoria (167), de Palestrina, o composiciones del contemporáneo Perosi, además de la inigualable música gregoriana.

Comenzábamos el día en Roma con el *Veni, creator spiritus*, que cantábamos con siete melodías diferentes, reservando la gregoriana para el domingo y los días festivos. Por lo menos dos veces por semana solíamos cantar la misa, no por devoción ni para aumentar la intensidad de la plegaria, de acuerdo con el «qui cantat, bis orat» de San Agustín, sino por razones más materiales que espirituales, que no considero oportuno exponer.

20.2. Iba a todas las veladas musicales gratuitas que podía. Guardo recuerdos imborrables en este campo: los conciertos de música clásica o popular que ofrecían algunos domingos estivales por la tarde en las Termas de Caracalla (¿o eran –terrible duda– en las imponentes ruinas de la *basilica di Massenzio o Constantino?*), donde escuché por primera vez la pegadiza melodía, elaborada para orquesta, de *Torna a Surriento*, que con tantos textos y por tantos solistas ha sido interpretada, y que tengo grabada en la memoria como *Vide il mare quant'è bello*, y en castellano como *Ya la mar está tranquila*; los cánticos de cientos de voces infantiles de coros de muchos países con motivo del Año Mariano de 1954, en la Basílica de Santa María la Mayor; el *Stabat Mater* de Pergolesi interpretado por el coro de niños «Die Wiener Sänger» –que habían venido a Roma a dar un concierto en la Basílica de San Pedro– en el refectorio del *Collegio* (¡con acompañamiento de piano!) para los seminaristas, legos y padres; un concierto que dio en el Colegio Español un coro del norte de España (creo que la «*Schola cantorum*» de Comillas) que presentó Higiní Anglès, y que interpretó entre otras canciones *A la mar fui por naranjas*, musicado por José Ignacio Prieto Arrizubieta, y el *Ator mutil etxera*, con armonización de Jesús Guridi, cuya partitura conseguí allí y guardo, y que cantamos en las Navidades siguientes con el coro del *Collegio*. En 1980 incluí en *Romania Cantat* (168) una versión para voces mixtas de esa canción navideña, inseparable de *Hartuik mutil* de los Plateros de Durango.

20.2.1. Había entre los teólogos de Filipinas uno muy aficionado a la música. Un día que le acompañé de intérprete a una tienda de música adonde yo solía ir a hojear partituras, me regaló una antología de polifonía religiosa de la época de Luis de Vitoria que aún está en mi estantería. Me dijo que él conocía y tenía una canción en castellano que había llevado a las Filipinas un misionero vasco. Cumplió su promesa de mandármela cuando regresara a su

(167) El *Domine non sum dignus* y el *Ave María* de Vitoria, que conozco desde entonces, han sido casualmente interpretados en un concierto, en julio de 2006, en la Petrus-Kirche de Tübinga por la coral «Pequeños cantores de Valencia».

(168) Ver § 33.

patria (169). Es la canción «Ya se pone el sol», que no he vuelto a encontrar en ninguna antología, y que el Internet desconoce, para cuatro voces de hombres. Es una adaptación –y no es la única que existe– de la canción en euskera *Illunabarria*. La armonización es la que interpreta en un CD reciente la coral *Bihotzez* de Guétharie, atribuyéndola a Ignacio Mocoroa. El gran especialista y conocedor de la música vasca, José Luis Ansorena, asigna a la melodía de esta canción origen suizo, sin precisar la fuente (170). En *Symbolae Ludovico Mixelena septuagenario oblatae* (171), aprovechando esa canción, hago alguna observación sobre el plagio en la música.

También a los museos solíamos ir en Roma, siempre y cuando fueran gratis para nosotros, como el Vaticano, y no hubiera figuras femeninas desnudas o que mostraran algún seno desvelado que pudiera desvelar o «inducere in temptationem» a los jóvenes juniores.

20.3. A Ostia nos acompañaba el profesor de latín y griego, que había sido nuestro Padre de Novicios, el Dr. Leo Haberstroh, a familiarizarnos con las ruinas y mosaicos (172), en los meses desapacibles para los bañistas y sobre todo para las bañistas, que se mantenían lejos del mar, y fuera del alcance de nuestros ojos, aunque nos acercáramos, empapados de cultura antigua, a disfrutar de la brisa de la playa. Al profesor de historia y de arte, Sergio Domenighini, le competían las excursiones a las tumbas etruscas de las cercanías, que despertaron mi interés por aquella civilización, a la que mucho más tarde dediqué algún bosquejo etimológico (173).

20.4. Nuestra formación política fue sumamente deficiente, o mejor dicho, nula. No teníamos acceso a ningún periódico ni revista actual de ninguna clase, salvo alguna publicación de la SVD, ni a otros medios de comunicación. A mediodía o a la noche, si *L'Osservatore Romano* traía alguna noticia que, a juicio del Padre de Novicios o del Rector, merecía nuestra atención, ellos mismos nos la leían, después de bendecir la mesa, y antes de la lectura

(169) Era el P. Amancio. Acabo de enterarme en Roma de la triste noticia de que viajaba en un avión que cayó al mar en Filipinas hace varios años. Sólo apareció su *Breviario Romano* en latín.

(170) José Luis Ansorena Miranda, «Procedencia de algunas melodías populares vascas», <http://www.txistulari.com/teknika/procedencia.htm>. «*Illunabarria*, canción orfeónica, cuya armonización se atribuye a Raimundo Sarriegui. Tiene como base una melodía popular suiza».

(171) Mi artículo es «Un proyecto de traducción en cierre y una transmigración melódica», pp. 1567-1576 de *Symbolae*, Ed. José Luis Melena, Vitoria 1985.

(172) ΠΡΟΚΛΑΟΣ ΕΠΙΟΙΗЦЕН «Proklos lo ha hecho», figura clarísimamente en un mosaico de Ostia que traté –en relación con el mosaico ibérico de Caminreal «likinete egiar use-kertek» y con el de Andelos «likine abuloraune ekien bilbiliars»– en mi aporte «Miscelánea hispánica», p. 504, publicado en: *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispania Prerromana, Actas del VII Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas*, Zaragoza 12 a 15 de marzo de 1997, edd. F. Villar y F. Beltrán, Salamanca 1999, 499-534.

(173) «A propósito del hápax etrusco *Patara* y su posible reflejo en latín», en: *Emerita* 47, 1979, 395-412. «Sobre el etrusco *thafna* y el vasco *aska*», en: *FLV* 25, 1977, 9-27.

—en la que solíamos turnarnos— de la Biblia en latín, o de la vida de algún santo, o de algún otro libro edificante. A través de ese canal informativo nos enteramos de la muerte de Stalin, por el que rezamos un responso; y de la insurrección húngara de 1956, que también acompañamos con nuestra oración, por las víctimas y por los invasores (174). También nos enteramos de la excomunión lanzada por Pío XII contra quienes dieran su voto en las elecciones a candidatos comunistas (175).

De vez en cuando íbamos todos los de la clase a alguna conferencia del Padre Riccardo Lombardi, promotor del movimiento «Per un mondo migliore», que nos entusiasmaba y alucinaba con su retórica. Creo que fue en uno de esos mítinges donde escuché una crítica aplastante de un refresco que estaba conquistando y ha conquistado a pasos de gigante el mundo, de «esa agua sucia, con azúcar, colorantes y gas», que yo no había probado todavía, y de la que nunca he sido adepto. Las conferencias y sermones del Padre Garrigou-Lagrange entraban también dentro de nuestro reducidísimo y parcialísimo menú político.

20.4.1. Mi primer lectorado. Nuestra meta ideal en el Colegio era, siguiendo el Evangelio de San Juan 8, 23, intentar no ser de este mundo, aunque tuviéramos que morar en él. ¿Para qué pues cargarse de lastre, de noticias sobre el mundo? Mi única lectura de actualidad, de niño y de joven, hasta los veintitantos años, fue el Diario de Navarra, que recibía un vecino, y de vez en cuando El Pensamiento Navarro, que le llevaba a mi tío L.

De esas lecturas sólo recuerdo de mi niñez, además de noticias futbolísticas sobre Zarra, Basora, Gainza, alguna información «política» relacionada con la Segunda Guerra Mundial. Junto a nuestra casa vivía con su numerosa familia el señor P. A., un labrador cuya hacienda era suficiente para mantener dos yuntas de bueyes, conocido por su brío y genio. Solía contar historias, y a los niños nos gustaba escucharle junto al fogón en las tardes de invierno, asando castañas, aunque a veces nos quitaba el sueño con alguna historia horripilante, como la de un ahorcado —que no sé si tendría algo que ver con una del mismo tema que cuenta, si no me equivoco, Pío Baroja— en la que el narrador intercalaba, con la gesticulación correspondiente, a fuer de estribillo, y con voz de ultratumba, «Toribio saca la lengua, Toribio la va a sacar». Y para terminar: «Toribio ya la sacó».

(174) Creía recordar que en uno de esos conciertos se conmemoró ese acontecimiento con la *Marcha fúnebre* de Chopin; pero difícilmente será así, pues la masacre fue a principios de noviembre, y esos conciertos gratuitos solían ser en verano.

(175) Gracias a nuestro profesor de historia y de arte, Sergio Domenighini, pudimos disfrutar de la película *Don Camillo e l'Onorevole Peppone* y ver *Lo spretato*, ambas con la correspondiente introducción preparatoria.

Debía de tener el señor P. poca pericia leyendo, o le faltaban las gafas adecuadas para la lectura. Sea por la razón que fuera, cuando llegaba el Diario de Navarra, me pedía que le leyese yo –aunque tenía un hijo de mi edad y amigo mío– todo lo referente a la «Guerra de Alemania». Como recompensa me solía dar su mujer, la solícita y sufrida señora C., de vez en cuando el almuerzo o la merienda. Parece que yo ya sabía leer entonces bastante bien, de donde deduzco que debía de tener al menos ocho o nueve años. Sabía leer mecánicamente, pero seguro que apenas si me enteraba de lo que leía. Él en cambio sí que se enteraba. Y le gustaba lo que decía el periódico. No puedo decir cuál era la línea del diario, pero creo que no se diferenciaba mucho de la del señor P., que era cien por cien germanófila, –hoy se valoraría con un adjetivo diferente– como la de casi todos los beraineses, que se alimentaban del producto informador salido de la misma prensa. De vez en cuando traía el periódico una hoja extraordinaria, creo recordar que de color rosa, en la que se contaban las noticias de última hora, o las más sensacionales. «Pilotos nipones hunden dos buques de guerra estadounidenses». «Un cohete alemán V-1 estalla sobre Londres». «Alemania lanza un V-2 contra Inglaterra», «Aviones japoneses bombardean ...». Esos son algunos jirones que han anidado en mi memoria. Tales noticias lo llenaban de alegría al señor P. Y yo me regocijaba con él. Nos fiábamos de ese periódico, que no llevaba fama de tergiversar los hechos, prerrogativa ésta que se atribuía a otro noticiero, que había originado el dicho –no estoy en condiciones de valorar si con fundamento o sin él– «miente más que la Gaceta del Norte». A juzgar por el tenor de nuestra prensa, la victoria de Alemania y sus aliados Italia y Japón estaba a un paso, y era cuestión de un par de días. Por eso nos pilló completamente desprevenidos, como a las vírgenes del Evangelio el esposo, la noticia de la capitulación de Alemania. Una estimación de la situación tan falsa, tan equivocada, hasta el último día de guerra, sólo era conceible si se presentaba en la prensa una realidad completamente trastrocada, o si se cerraba los ojos ante la realidad. No era necesario que el periódico mintiese. Bastaba con que ignorase, ocultase o suprimiese parte de la información sobre los hechos; o bastaba con que el lector sobrevalorara una información, desvalorizándola automáticamente, en un estructuralismo mental tendencioso, otra más relevante. Tengo la sospecha de que algo parecido debió de suceder con nosotros, por causa o por culpa de esas hojas extraordinarias, con noticias sensacionales de última hora, que solían inventar o realizar las hazañas de los alemanes y sus aliados, y que consumíamos con avidez.

Lo cierto es que, una mañana, estaba yo tranquilamente en la huerta de casa buscando nidos para saborear sus huevos, cuando mandó llamarle con impaciencia el señor P. Le había llegado el periódico con las

noticias del día anterior (176), y parece que barruntaba algo aciago. Fui corriendo, y le leí la primera noticia. Y corriendo me escapé, asustado de su reacción: Puñetazos en la mesa, patadas contra las paredes, trastos por el suelo, escupitajos, gritos, insultos, blasfemias. Solamente lo había visto tan furioso una vez, cuando se ensañó con la pértica, hasta que no pudo más de cansancio, contra un buey, uncido en pareja y amarrado al carro, que había hecho amago de graparlo con los cuernos contra la pared.

Así terminó mi labor de lector, aquella mañana del nueve de mayo de 1945.

21. El *Collegio* de Roma era el centro de encuentros más importante para misioneros verbitas de todo el mundo, que venían a descansar unos días, o a respirar la cultura romana, o a continuar sus estudios en la Gregoriana, o a entablar relaciones académicas o pastorales.

F. J. Oroz recordando tiempos pasados en el *Collegio* de Roma (Foto: Christa Guldi, noviembre de 2006).

(176) No teníamos a nuestro alcance ningún aparato de radio para informarnos antes. No se me ha olvidado el primer chiste que oí más tarde en la radio de otro vecino, con la que disfrutaba todo el barrio: —Me han dicho que te vas a casar pronto. —Sí, es cierto. —Me figuro que invitárs a mucha gente. —No, a nadie, ni siquiera a mis padres. —¿Y por qué no? —Porque ellos tampoco me invitaron a mí. —Pero si es que todavía no habías nacido. —Pues que se hubieran esperado.

Llegaban con frecuencia Padres que se habían especializado o estaban especializándose en diversos temas que rebasaban nuestro restringido mundo intelectual, y que contribuían a ampliarlo dándonos alguna charla. Así llegamos a conocer, en algunas conferencias de otros especialistas, la labor del etnólogo y lingüista P. Wilhelm Schmidt SVD (1868-1954), fundador del Instituto y de la revista *Anthropos*. Él mismo nos había mostrado un par de años antes en Estella, en una conferencia introductoria sobre las familias de lenguas, su faceta lingüística que más tarde he tenido oportunidad de ampliar con publicaciones suyas que tenemos en la biblioteca de nuestra Facultad (177).

El etnólogo Padre Martín Gusinde (1886-1969) nos informó en Roma sobre sus expediciones a la Tierra de Fuego y su larga convivencia con indios fueguinos. Y sobre alguna estratagema que tuvo que emplear para observar, no obstante su calidad de sacerdote, minuciosamente el rito de la iniciación a que fue invitado en la Tierra de Fuego. Hablando en Tübingen con Antonio Tovar sobre el *Catálogo de las lenguas de América del Sur*, con el *Suplemento* a ese *Catálogo* con material reunido por su mujer Consuelo Larrucea y publicado en Florencia en 1972 (178), constaté la alta estima que tenía de ese investigador verbita (179).

Creo que en estos contactos romanos con teólogos e investigadores de los cinco Continentes yace el germen de mi interés por colecionar lenguas, que muchos años más tarde se concretaría en el libro *Carmen vasconicum plus D linguis*, para el que me han prestado excelentes servicios misioneros de varias Congregaciones, en especial los del Verbo Divino.

21.1. No dispuse ni dispusieron mis compañeros durante los años de Roma ni de una sola lira para hacernos alguna pequeña concesión a nuestro gusto. Tanto es así que yo salí de Italia sin conocer el dinero del país. Las necesidades «básicas» las regulaban los superiores del *Collegio*, o el Padre de Novicios. Si salíamos de excursión, llevábamos nuestro companaje, y en cada grupo había un tesorero encargado de cubrir nuestros pequeños gastos ocasionales, como el viaje en tranvía o en autobús si andábamos escasos de tiempo. Habíamos hecho profesión de los votos de pobreza, castidad y obediencia, y los observamos a rajatabla. «Se prohíbe a los nuestros el uso de cualquier peculio», rezaba una de las constituciones que aún podría citar de memoria en latín, y que correponde al «*Clericus in sociali vita non faciat tes-*

(177) Especialmente *Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde*, Heidelberg (Kulturgeschichtliche Bibliothek, Reihe 1, 5).

(178) Se ha publicado una nueva edición refundida: *Catálogo de las lenguas de América del Sur: con clasificaciones, indicaciones tipológicas, bibliografía y mapas*, Antonio Tovar / Consuelo Larrucea de Tovar, Madrid 1984.

(179) En la biblioteca de nuestra Facultad de Filología Moderna he consultado su libro *Urmenschen im Feuerland: vom Forscher zum Stammesmitglied*, Berlín 1946.

tamentum nec habeat proprium». Durante esos años sentí que hay valores muy superiores a los materiales, y que, como cantaba Horacio, uno de mis poetas preferidos, generosamente obsequiado y mimado por Mecenas, no sin cierta ironía: «vivitur parvo bene».

22. A los años de Italia siguieron varios meses de vacaciones en España, que aproveché para realizar con dos compañeros, uno de Villatuerta, P. V., y otro de Grocin, J. L., una gira cultural por gran parte de la Península Ibérica. Entonces visité por primera vez Gernika. Para los viajes en tren teníamos, gracias a un concordato, el «billete de obediencia» de segunda gratuito; para alojamiento y manutención, —provistos del certificado correspondiente— disfrutábamos de las ventajas de las relaciones entre nuestra comunidad y otras comunidades religiosas. En Zaragoza nos hospedamos en un Convento de monjas, que tenían el papagayo más mariano e inteligente que uno se pueda imaginar, que era capaz de recitar con dejé maño las oraciones más conocidas a la Virgen, comenzando por «Bendita sea la hora en que nuestra Señora del Pilar vino en carne mortal a Zaragoza», siguiendo con el Ave María y la Salve y concluyendo con una larga lista de invocaciones de las letanías lauretanas. Sería lástima si no ha dejado descendencia ese loro para heredar su inteligencia, pero esa cuestión me figuro que no habrá interesado demasiado a las monjitas del Convento, donde alguna habrá seguido aplicando sus dotes pedagógicas para educar a algún periquito en tan piadoso ejercicio.

22.1. Fueron unas intensas semanas turísticas, en las que tratamos de conjugar el *otium* con la cultura. El fruto sacado desde el punto de vista histórico o cultural fue exiguo, pues no habíamos preparado la gira debidamente ni disponíamos del material informativo adecuado.

Tras ese intermedio, en otoño de 1957 pasamos a la Escuela Superior de Teología de Sankt Augustin, a pocos kms. de Bonn: de la luz, a las tinieblas; del sol, a la sombra, a la neblina. Esa era la impresión que sentí en aquel triste, nuboso y deprimente otoño. Yo añoraba profundamente el sol latino que había disfrutado hasta entonces, y echaba en falta la cercanía de uno de mis compañeros preferidos de conversación que se había orientado en otra dirección. Asistía a las clases de filosofía en latín con el Padre B., y cumplía mis deberes, pero sin la concentración y el entusiasmo de antes. Entré en una crisis de desequilibrio y desorientación que me atenazaba y que me obligó a guardar cama. El enfermero del Seminario, para que superase mi bajo estado de ánimo, me recetó unas pastillas de vitamina E, que se llamaban «tocopherolacet» o algo por el estilo; y me sometió a baños de agua fría a la Kneipp, para fortalecer el sistema inmunológico, que no produjeron el efecto deseado sino otros efectos secundarios no previstos ni oportunos. Busqué vanamente remedio en la música, desahogándome en uno de los varios armonios que había en el ático, y componiendo canciones religiosas. Todavía conservo un *Tantum ergo* y un disonante y lacrimoso esbozo de *Ave maris stella* de aquella

época. Y reflexioné, y me dije: «In vacuum laboravi, sine causa et vane fortitudinem meam consumpsi» (180).

22.2. Intenté salir de la crisis saliendo del Seminario, primero por tres meses de prueba. Cambié la sotana por un traje azul marino con rayas claras muy finas, camisa blanca, corbata azul y grana, calcetines grises y zapatos negros. Todo mi haber lo llevaba en un maletín: cosas de aseo, una muda de ropa interior, mis calificaciones, el *Liber usualis*, el Nuevo Testamento en latín y griego, un par de mis libros preferidos de autores latinos (181), *I promessi sposi* de Manzoni, la edición de la B.A.C. de Fray Luis de León, algunos clásicos de la edición «Ebro», mi último libro de matemáticas; varias direcciones de compañeros alemanes de estudio y de otros colegios de la SVD, y un mapa de carreteras de Alemania. El Rector de la Escuela Superior de Teología me despidió con una solemne bendición, y me obsequió generosamente con 10 DM. Era todo mi caudal. Los guardé como oro en paño. Me lancé a la carretera a la buena de Dios, a hacer autostop, falto de otros recursos.

22.2.1. En esa situación me di cuenta de que los dos lustros pasados en el Colegio me habían alejado totalmente de la realidad, dejando en mí un sello indeleble, evidente para cualquiera que me encontrara por primera vez y sobre todo para quienes me conocían de antes. Más de uno se habrá preguntado: *Unde domo homo is?* Y pensado: *¡Quién te ha visto y quién te ve!* El tío Marcelino, de Noáin, resumió un día el cambio profundo en esta frase sincera: «Pachi, parece que los frailes te han capau».

23. Pasé después de saltar la tapia unos días en la magnánima familia de Joachim Kluczka, excelente compañero de estudios, cerca de Osnabrück, en Melle, donde su padre era profesor de Instituto de Matemáticas y de Física. Me tomó un día el pelo este respetable señor, afirmando muy serio que los romanos habían fundado esa ciudad. Expresé mis dudas, y me contestó que incluso la habían puesto como dechado de dulzura: *Melle dulcius*. El abuelo por parte materna, un venerable anciano que había huído de la Alemania comunista y que vivía con ellos, duplicó generosamente mi caudal cuando me despedí. Ya tenía yo 20 marcos. «Los suficientes para la puerta y las ventanas de una casa», comentó con sorna mi hermano carpintero.

23.1. Tras andar a la deriva varios días, amanecí una mañana lluviosa en Münster, donde me había enterado que vivía una familia muy relacionada con España. Llamé a la puerta de la Staufenstraße 44. La señora estaba preparando la comida. Me invitó a que pasara a la cocina y a que me quedara a comer con ellos. A mediodía aparecieron cuatro de sus hijos y el padre, Franz Lotze, que era catedrático de Geología y solía pasar muchos meses de investigación en el Norte de España. Una hija había nacido en Bilbao. Me preguntó

(180) *Isaias*, 49, 4.

(181) Las *Odas* de Horacio, las *Poesías* de Tibulo, los *Oficios* de Cicerón.

el profesor que de dónde era. Le dije que de Navarra. Insistió, y contesté que de la Cuenca de Pamplona. No cejó, y nombré a Beriáin. «Sí, respondió. A un kilómetro de la carretera de Zaragoza (182), a dos de Salinas, a tres de Imarcoain, a uno y medio de Subiza...». Conocía exactamente la ubicación de Beriáin, pues había hecho el mapa geológico de esa zona. Más aún, me dijo que había estado antes de la Guerra Civil haciendo sondeos en Beriáin, y que pasó dos noches en la primera casa subiendo al pueblo, a la izquierda, donde estaba la panadería. Resultó que era la casa de mi madrina, la tía Catalina (183). La señora Lotze, madre de siete hijos, debió de percatarse enseguida de mi situación crítica, y me invitó a que me alojara en su casa. El señor Lotze comentó: «Yo me alojé en casa de su madrina, ahora usted se aloja en la nuestra». En ese momento iniciaba la amistad más larga y sólida de las muchas de que he disfrutado y sigo disfrutando en Alemania.

23.2. El fatídico día 11 de marzo de 2004, la antorcha vital de mi principal bienhechora alemana, María Lotze, se apagaba plácidamente cerca de Münster, tras haber difundido durante 102 años luz y calor. Ella me acogió en su casa como a un hijo (184), ella se encargó de hacer los trámites para que reconociesen mis estudios de bachillerato, ella tradujo y su marido certificó las traducciones de las calificaciones y las recomendaciones de mis profesores de instituto, ella me consiguió un puesto de trabajo para estudiantes en una sucursal de un banco alemán, para ordenar fichas de clientes. Era el primer dinero que ganaba en mi vida: 250 DM al mes. Además, me puso en contacto con la parroquia de Sankt Michael, en el barrio Münsterano de Gievenbeck (185), donde los fines de semana tocaba el órgano en las funciones, engrosando mi caudal.

23.3. Con el dinero ganado durante las vacaciones y de organista, me mantuve a flote durante el primer semestre. Me habían permitido matricular-

(182) Es la N-121. De niños solíamos aprovecharnos de esta carretera, la única asfaltada alrededor del pueblo, para reforzar las alpargatas: Embadurnábamos bien la suela de esparto en algún bache con brea derretida, y luego pisábamos en la grava menuda de la orilla. Con ese procedimiento se multiplicaba la vida de las alpargatas.

Una diversión nuestra era bajar a la carretera y adivinar por el ruido la marca de los poquísimo vehículos que pasaban y que se oían desde lejos. Y en otoño, cosechar las nueces de los abundantes nogales que bordeaban la carretera.

(183) La tía Sofía me ha confirmado que recordaba, en efecto, que cuando ella era muy joven, unos alemanes habían estado de posada varios días en su casa.

(184) Cuando volví a Münster, tras acompañar en las últimas horas y enterrar a mi madre en 1960, me acogió con estas palabras: «Francisco, yo soy tu madre alemana». El dinero que me había prestado para que pudiera comprar el billete del tren e ir a Beriáin, jamás me lo aceptó.

(185) En Gievenbeck viví dos semestres en casa de los labradores Josef y María R., que me conocieron de organista. Por 20 marcos al mes me alquilaron un cuarto sencillo, sin agua corriente y sin vater, pero con pozo y con cuadra. Me servían todas las mañanas medio litro de leche de sus vacas (y después del parto, *culestro*); y el fin de semana, abundante comida de su huerta y de su establo. En invierno me visitaban de noche dos pequeños roedores que se avezaron a mis copos de avena y que me obligaron a guardarlos en una lata.

me para Medicina a la espera del dictamen oficial sobre la validez de mi título de bachiller. Fue negativo para el estudio de esa asignatura, por no estar enfocados mis cursos de bachillerato hacia la física, química y biología; pero me permitían el estudio de Filosofía y Letras, a condición de que durante el semestre de verano de 1960 me sometiese a un examen de bachillerato para alumnos externos (*Nichtschülerreifeprüfung*) y lo aprobase.

Para sacar el dinero necesario para vivir trabajé cuando llegaron los meses intersemestrales en un oficio más duro pero mejor remunerado y que me era familiar de la niñez, de peón de albañil. En Münster ayudé en la construcción de una taberna, «Zum Pumpernickel», y en la de una casa para un comerciante de carbón y de gasóleo en Handorf, a orillas del río Verse. El capataz de esta obra me encontró voluntarioso y los sábados me llevaba de peón particular, pagándome 50 marcos por jornada. No sé si yo era consciente de que estaba obrando al margen de la ley, de trabajador clandestino, en la economía sumergida. De todos modos, aunque me hubieran venido escrúpulos, me los habría solucionado el refranero con el anónimo: *primum vivere (o primo panem), deinde philosophari* (186), atribuído al longevo T. Hobbes (1588-1679).

24. La primavera de 1960 la dediqué a preparar concienzudamente los exámenes de bachillerato que tenía que rendir. Por medio de un amigo que estudiaba Filología Románica, G. B., que vivía en el pueblecito de Baal, no lejos de Erkelenz, me enteré de que allí cerca andaban buscando un organista que tocase los días de labor en misa, y los festivos en dos misas y en la función de la tarde. Un trabajo que podía combinar óptimamente con la preparación del examen. Me presenté, me senté al órgano, y me tomaron. Y no eran tacaños. Fue la solución ideal para mí.

Los padres de ese amigo, con el que sigo en contacto, me acogieron en su casa y me pusieron a disposición una especie de *Guzzi* para superar los pocos kilómetros que distaba el órgano.

24.1. Mi vida, pendiente de un hilo: *Para corresponder en cierta manera a la generosidad de la familia, solía ayudar a veces al padre, que era carpintero, a realizar algún trabajo. Estaba yo un día haciendo un hoyo con el pico y la pala para sujetar un poste, y noté que el pico encontraba resistencia y sacaba chispas. Pensé que sería una piedra, y piqueé un poco más aparte para poder sacarla. Me extrañó encontrar una piedra tan ancha en terreno más bien arcilloso. Miré con atención la huella dejada por el pico, y me alejé corriendo: no era una losa de piedra,*

(186) Se ha prestado a muchas remodelaciones ese dicho, que algunos quieren hacer remontar nada menos que hasta Aristóteles: *Primum edere... , Primum manducare... y el jocoso Primum bibere...* que documenta el fenómeno del betacismo en el trillado *Felices hispani quibus vivere est bibere.*

sino un objeto de metal. Resultó ser un «Blindgänger», una bomba de la Segunda Guerra Mundial que no había estallado, un artefacto de los que tantos accidentes y desalojamientos han producido y siguen produciendo todavía. El dueño del solar no se alegró en absoluto del hallazgo; interrumpió la labor que estaba realizando, y me rogó que mantuviese en secreto el asunto. Sus motivos habrá tenido. Con la ayuda de algunos amigos bomberos se las apañó para deshacerse de la bomba desapercibidamente, sin levantar revuelo. Yo le encendí en la iglesia al ir a tocar el órgano una vela a mi ángel de la guarda, que tal vez me había preservado de volar por los aires y de aparecer en la flor de la edad en los periódicos (187).

24.2. En mayo de ese mismo año fui a Colonia, a una dirección que me habían mandado del Albertus-Magnus-Gymnasium de esa ciudad, para hacer los exámenes de bachillerato. Al tomar la decisión de someterme a ese examen en Alemania, desoía la voz y desobedecía por primera vez los consejos de mi profesor de latín y de griego de Roma, y del P. Gaspar: «Io La sconsiglierei di fare l'esame in Germania; è troppo difficile». Era la de Colonia una familia amabilísima, con un hijo que estaba estudiando Filosofía. Conversamos bastante, también sobre filósofos españoles, con ventaja de su parte. Recuerdo que definió a Ortega y Gasset como un «großartiger Pfuscher», como «un chapucero genial». De Unamuno había leído *Del sentimiento trágico de la vida* y *La agonía del cristianismo*, obras que para mí habían figurado en el Colegio en el índice de libros prohibidos.

24.2.1. De los exámenes escritos que hice sólo recuerdo el de castellano. Me pidieron que expusiera extensamente durante tres horas cuál era mi libro favorito en esa lengua. Escogí el Cantar de Mio Cid, que habíamos tratado detenidamente en Roma, y que me ha acompañado fielmente hasta la jubilación, en la edición comentada de Ramón Menéndez Pidal, para los cursos de español antiguo. El examen oral de castellano se ha borrado totalmente de mi memoria.

El de italiano comenzó con un texto de la *Divina Commedia*. El examen se desarrolló con la presencia de tres profesores, en la lengua de la materia, con gran fluidez, pues había practicado y reactivado durante las últimas semanas intensamente esa lengua con un estudiante de medicina de Milán, que había conocido en una excursión del *Collegium Marianum* de Münster, y que me había llamado la atención cantando *Marina* (188) casi como un cantor profesional.

(187) El 23 de octubre de 2006, cuando estaban realizando trabajos con una fresadora en el tramo de la autopista A3, junto a la ciudad de Aschaffenburg, no lejos de Frankfurt, ha explotado una bomba inglesa de la Segunda Guerra mundial. Balance: Un muerto, varios heridos, y destrozos en coches y en casas cercanas.

(188) Estaba de moda entonces. Aún recuerdo la melodía, y el texto: *Mi sono innamorato di Marina, una ragazza mora, ma carina.*

Luego me dieron un texto de Tito Livio para preparar, durante 20 minutos, el siguiente examen. La traducción del latín al alemán no me resultaba fácil. Por necesidad, y no por hacer alarde, comencé en el examen a disculparme en el latín macarrónico eclesiástico, que en el *Collegio* de Roma había sido nuestra lengua franca, y a parafrasear el texto de Livio. Uno de los profesores, para los que el latín era sólo una lengua muerta, balbuceó amablemente: *Bene locutus es*. Le prometí que le mandaría un pequeño diccionario latino-italiano con términos modernos que habíamos compilado para nuestro uso en Roma, y en cuya elaboración había tenido yo parte activa, y que lleva el lema *Floreat lingua latina nostris diebus*. Ahí encontramos *birota* «bicicleta», *automataria raeda* «coche», *pyroballus atomicus*, «bomba atómica», *igniferis missilibus verberare* «ametrallar», *subligaculum* «calzoncillos», *tubulata pasta lycopersici liquamine condita*, «macarrones con salsa de tomate», *antenna radiophonica* y muchísimas otras palabras de la vida cotidiana moderna. Una de nuestras fuentes era el *Lexicon eorum verborum quae difficilius Latine redundunt*, de Antonius Bacci. Otra, nuestro profesor de lenguas clásicas, Leo Haberstroh (189).

24.3. Intermezzo erótico: Al examen de latín siguió, de una a tres, una pausa de refocilación y relajamiento. El Albertus-Magnus-Gymnasium quedó vacío. Con la cartera bajo el brazo, salí yo en busca de una taberna sencilla, de una tasca, con la intención de tomar una caña de cerveza rubia o un vaso de agua mineral, para acompañar al rico compañaje que me había preparado la familia donde estaba hospedado para la refección del mediodía. No lejos del Colegio entré en una calle que no daba la impresión de ser de las más elegantes ni caras de la ciudad. Iba yo, como Horacio por la Vía Sacra, distraído, pensando en mi niñez.

Y me acordé de una pregunta, relacionada con la ciudad que me acogía, que solía hacer el párroco don Odón Sagüés en la doctrina: si era válido el bautizo con AGUA DE COLONIA. Nuestra respuesta la primera vez fue negativa, –hasta que conocimos la trampa– pues el perfume nos era familiar, pero no la ciudad que le había prestado el nombre. Y el cura le daba un suave golpe con el bonete en la cabeza al que había contestado mal, corrigiendo y precisando que sí era válido, pues Colonia era una ciudad alemana muy importante, con uno de los ríos más largos y caudalosos de Europa, con agua suficiente para bautizar a millones de personas.

(189) El latín nos servía para entendernos en el ambiente plurilingüístico de nuestro *Collegio* y de otras Comunidades, con académicos de muchos países, que habían hecho el bachillerato humanístico, como nosotros. Hay que reconocer que en nuestro diccionario latino-italiano figuran también términos de muy poca frecuencia en la práctica; pues nadie de nosotros iría a un restaurante a encargarle en latín al camarero un plato de macarrones en salsa; ni a una mercería, a pedirle a la vendedora un *subligaculum album*.

Me vino a la mente otra pregunta maliciosa del cura: –¿Qué hemos dicho ahora?– a la que, a veces, automáticamente, sin reflexionar, seguía la respuesta: –Las ocho bienaventuranzas–, tal como habíamos aprendido en el catecismo del P. Astete. Si no era justa la respuesta por haber precedido un tema diferente, seguía otro cariñoso golpecito con el botón: «Antes de contestar, reflexiona, borrón».

Pero una vez la cosa fue más seria, y el joven B., que tenía y tiene cuatro años más que yo, recibió un fuerte cañazo por haber confundido dos palabras. Para entender la respuesta, y la reacción del cura, conviene explicar la situación: Solíamos ir de niños a menudo a confesar y a comulgar. Para que no se nos olvidase ningún pecado en la confesión, nos servía de orientación una lista de preguntas del catecismo (190) –que recuerda el quis quid ubi quibus auxiliis cur quomodo quando de la retórica medieval– que aprendíamos de memoria.

Para el ubi, o sea para el por dónde he andado, se nos recomendaba recorrer con la mente «los lugares y parajes» que habíamos frecuentado. Paraje era una palabra que no pertenecía a nuestro léxico infantil. Decíamos lugar o sitio; y en algún compuesto -tegui, como en malcartegui, lugar donde se almacena la paja de los menunciales o legumbres. Y aquí tropezó el pobre B., con una metátesis involuntaria: «Recordar los lugares y pajares por donde hemos andado». Y al cura se le escapó apresuradamente la caña de la doctrina. El pajar era un lugar acogedor, de temperatura agradable también en invierno, donde solíamos escondernos y jugar los niños, sobre todo si hacía mal tiempo, y donde solíamos poner una zámbala o columpio con dos sogas largas para mecernos y balancearnos a gran altura, sin miedo a rompermos ningún hueso si nos caímos del columpio o saltábamos sobre la paja. Y un lugar lleno de peligros, según el cura, donde había prohibido terminantemente que jugaran juntos chicos y chicas (191).

(190) Además de una serie de preguntas y respuestas sobre lo prohibido en cada uno de los mandamientos. Por ejemplo en el sexto se pregunta (cito de memoria) si pecha «el que consigo mismo o con otros tenga tocamientos impuros o acciones deshonestas, aunque no los ponga ni deseé poner por obra», con la correspondiente contestación, que comenzaba con la misma retahila: «El que consigo mismo», etc.

(191) No es difícil figurarse las asociaciones del cura. Ya en francés antiguo se encuentra, entre los descendientes del latín *palea* «paja», *paillart*, *paillard* «frípon, vaurien», «qui couche sur la paille», que también significó «lujurioso, licencioso» (Dauzat, *Nouveau Dictionnaire étymologique et historique*, París 1964). De esta lengua el euskera ha tomado *paillarda* «meretriz», *paillardiza* «fornicación», según indica ya Azkue, *Diccionario vasco*, que documenta con citas de la Biblia de Leizarraga, de Mateo 21, 31, y 15, 19 respectivamente. En *Itun berria*, 1980, leemos en esos pasajes *emagaldoak* y *lizunkeriaik*. Para algún descarrilado etimológicamente que quiera atar cabos que no existen: Estamos en el campo semántico de los cereales, muy alejado del caló *pajalar* «tocar obscenamente», que tiene algún descendiente lunfardo que viaja, confundido con un vástago de *palearium*, en un vehículo de fabricación japonesa, provocando la risa de algún malicioso. (Consúltese Corominas / Pascual, DCECH, bajo *paja*).

Completamente absorbido y cautivado por estos nostálgicos recuerdos, me había adentrado en la calle, en busca de la taberna donde apagar mi apetito. Una suave voz femenina me sacó de mis sueños: «Schatz, komm mal her!» Me llevé un sobresalto. Levanté los ojos y vi en la ventana de la planta baja a una rubia, luciendo sus encantos, dos pechos orondos y redondos, ligeramente disimulados por las puntas rizadas de su larga cabellera. Miré al lado opuesto, y se me ofreció otro cuadro parecido, a la Rubens. Y más arriba, lo mismo. Me sentí azorado, pensé en Daniele de Volterra, tracé con la diestra un garabato como santiguándome a hurtadillas para ahuyentar a los malos espíritus y pensamientos, bajé la vista, y apresuré el paso, aunque sin echar a correr, intentando mantener la compostura. Me sentía molesto, incómodo, a disgusto, como si me hubiesen pillado en una mala acción, con las manos en la masa. Tenía la sensación de desazón que debe de sentir un pulpo en un garaje.

Para las damas de Venus debió de ser mi fuga una escena extraña y divertida, que me recordó otra semejante de hacía varios años, de la que fuimos anfitriones en Roma tres seminaristas despistados, que nos habíamos metido, vestidos de sotana, con cappello saturno e ferraioulo neri, por una vía pericolosa, por una calle que no era recomendable para seminaristas, apestanda de gatos de cuatro patas, que se desperezaban al sol, (y de gatas de dos) cerca de la basílica paleocristiana de Santa Balbina, a un tiro de piedra de las Termas de Caracalla.

24.3.1. *Lectio difficilior*: En la primera redacción de la línea que precede figuraba la basílica de *Santa Sabina* como escenario de nuestro despiste y encuentro involuntario con las damas venéreas. Esta era la versión que revoloteaba en mi memoria al tratar de reconstruir, después de cincuenta años, aquel episodio. Me quedaba con todo una pequeña duda que he querido solventar. He visitado ahora, en la mañana no soñada del 1º de noviembre de 2006, ambas basílicas y las zonas que las rodean; y he oído además la opinión de J. A., compañero de liceo de aquellos años, que vive en Roma, quien recuerda que el llamado familiarmente «camino de los enamorados» estaba cerca de la basílica de *Santa Balbina*.

Estamos pues ante dos versiones, *Sabina* y *Balbina*. Adelanto que la visita a esos lugares, la inspección del *locus delicti*, no contribuyó en absoluto a dirimir la duda, tal vez porque ni la hora intempestiva ni el tiempo lluvioso no invitaba ni a gatos ni a gatas a salir a tenderse al sol o exponer sus atractivos al público. Sólo se veían cuatro turistas con sus digitales y sus paraguas. Nos queda por tanto, como elemento decisivo, la interpretación basada en el análisis de los argumentos en favor o en contra de una o de otra versión. Aplicando por libre analogía términos de la crítica textual, tenemos que decidirnos entre una *lectio facilior* y una *difficilior*.

Santa Sabina es la iglesia más antigua del Aventino, una basílica de tres naves, construída en el siglo V, que ha conservado a grandes rasgos su forma original, no obstante los numerosos toques y retoques de que ha sido objeto. La visita y el estudio de este edificio, sito cerca del Tíber en una zona preñada de monumentos dignos de consideración y con una hermosa vista del noroeste de Roma, formaban parte de nuestras clases de historia del arte. Esta basílica quedó impresa con claridad en mi recuerdo. Y con ella, su nombre.

Un nombre que encuentra apoyo en otro similar, que no tiene nada que ver etimológicamente con él, pero que dejó una profunda huella en mi mente, por ser el de una iglesia que jugó un importante papel en mi vida de Roma: *La basilica di San Saba*, cuyos orígenes remontan hasta el papa San Gregorio I Magno (540-604). Esta era nuestra parroquia, a donde solíamos acudir cuando había algún acontecimiento especial: alguna primicia, alguna conferencia, alguna película apta para seminaristas, alguna audiencia. De éstas recuerdo una, nada menos que de Pío XII –probablemente con motivo de algún comicio y con la intención de restar votos a los comunistas– en la que pude tocarle saltando la mano izquierda con mi derecha. ¡Qué tiempos aquellos!

También *Santa Balbina*, basílica menor de la época de San Gregorio Magno, –que en su origen parece que fue una noble residencia– situada en el «Piccolo Aventino», entraba dentro de nuestras giras por la Roma cristiana antigua. Pero en mi memoria ha calado menos, y sólo después de mi visita actual ha adquirido de nuevo contornos concretos. (He consultado para estos párrafos Giovanni Paolo Tesei, *Le chiese di Roma*, Roma 1986).

Resumiendo: Sí, *Santa Sabina* es la versión más cercana a mi recuerdo después de tantos años, la espontánea, la más natural, la más fácil; *Santa Balbina*, en cambio, es la más lejana, la más nebulosa, la *lectio difficilior* que, considerando las circunstancias y la situación, y valorando debidamente el testimonio claro y explícito de un compañero mío más vinculado que yo a esas zonas romanas, ha de ser la versión preferible.

24.3.2. *El companaje lo comí en Colonia ese mediodía en un parque, sentado en un banco, a solas y a secas, sin compañía, y sin agua ni cerveza, nescio quid meditans nugarum, totus in illis* (192). *Mi fantasía voló hacia una clase de latín, evocando los apuros que pasó en el Colegio de Roma nuestro piadoso profesor de lenguas clásicas y antes severo maestro de novicios, fallecido en 1980 in odorem sanctitatis, para interpretarnos una escena del principio de Sobre la naturaleza de las cosas, en la que Lucrecio pinta a Venus apasionadamente amalgamada (cor-*

(192) Horacio, *Sermones*, 1, 9, 2.

pore sancto circumfusa super) con Marte, el dios de las armas, vencido por la eterna herida del amor; aeterno devictus vulnere amoris (193).

Antes de que sonasen las tres, estaba yo esperando impaciente a la entrada del Albertus-Magnus-Gymnasium a que llegaran los profesores para el próximo examen.

24.4. Salió bordado todo el examen de bachillerato. El 28 de mayo de 1960 me llegaba la notificación escrita del Departamento de Cultura de la Presidencia de Gobierno de Düsseldorf de que había aprobado los exámenes y de que con ello mi bachillerato de Roma era reconocido como equivalente al alemán. Tengo que reconocer agradecido que todas las autoridades implicadas, de Münster, de Colonia y de Düsseldorf, obraron según el espíritu de la ley, llenando de vida la letra muerta.

25. En esa fecha comenzaba en serio mi vida estudiantil. Ya tenía entonces casi 26 años, era pues una vocación tardía. Entré con buen pie y de la mano de Fortuna en la Universidad, pues el catedrático de Filología Románica, Heinrich Lausberg, se interesó por mí gracias a que yo conocía una palabra de un himno mariano que él estaba interpretando.

25.1. Expers, la palabra mágica: *Estaba yo un día en el Seminario de Filología Románica en el Domplatz 20-22 de Münster, hablando con un asistente de Lausberg, cuando sonó el teléfono. Era él, que deseaba información sobre el uso de expers. En el Seminario estaba el «Thesaurus Linguae Latinae» para informarse. Al asistente, J. G., parece que no le era familiar esa palabra, pues Lausberg tuvo que deletreársela. Yo conocía casualmente la primera estrofa de un himno gregoriano, bastante moderno, por cierto, en la que figuraba esa voz, y me puse a canturrear, a tararear discretamente el himno que se canta o cantaba en la liturgia de alguna fiesta de la Inmaculada Concepción: Omnis expertem maculae Mariam edocet summus fidei magister. Lausberg percibió y reconoció enseguida la música de fondo y preguntó con impaciencia que quién era el cantor. Expresó el deseo de que me personase en su próxima «Sprechstunde». Le resumí mi accidentado currículum, y constató que contenía aspectos que me acercaban a sus intereses filológicos. A los pocos días tenía el puesto de ayudante (wissenschaftliche Hilfskraft) en el Institutum Erasmianum (Institut für Handschriften- und Frühdruckforschung der Universität Münster) que él había fundado y del que era director. 210 DM mensuales me pagaban, según consta en el contrato que conservo, por unas horas de trabajo, estrechamente relacionado con mi estudio, en la biblioteca del Instituto. De esa ocupación nació mi interés por los manuscritos medievales que habían de ser objeto de análisis de mi tesina de Magister Artium y de mi tesis de doctorado.*

(193) Véase T. Lucreti Cari, *De rerum natura*, Liber primus, 31-40.

25.2. En el cuarto semestre conseguí, a propuesta y por recomendación de Lausberg, una generosa beca del *DAAD*, con el que sigo en contacto como ex alumno. Fue ese un hito muy importante, decisivo en mi formación académica, pues gracias a esa ayuda me fue posible ir formando una pequeña biblioteca, y continuar y llevar holgadamente a feliz término mis estudios. Aocababan así mis penurias (194), y hasta estaba en condiciones de ayudar modestamente a mis padres a salir de su estrechez económica.

25.3. De succulentos bocados de oro pude disfrutar con un trabajo para un instituto demoscópico de gran renombre, el *Emnid Institut*. Habían llegado y seguían llegando en la década de los sesenta oleadas de trabajadores extranjeros, de «*Fremdarbeiter*», que ascendieron por decreto a «*Gastarbeiter*» o trabajadores invitados, a Alemania. Al *Emnid Institut* le encargaron un estudio relacionado con los hábitos y modo de vida de estos trabajadores. Para ello prepararon formularios con numerosas preguntas que venían al caso. Solicitaron mi colaboración para llevar a cabo encuestas con trabajadores italianos, españoles y portugueses. Los fines de semana salía de Münster con un viejo Mercedes para realizar las encuestas en las ciudades contiguas y en otras algo más lejanas. Así llegué a conocer varias ciudades de la Cuenca del Ruhr: Dortmund, Unna, Essen, Bochum, Duisburg y otras más. Al principio era un trabajo pesado, de poco rendimiento, porque me costaba mucho conseguir las direcciones de los trabajadores. Pero pronto cambié de táctica: me ponía en contacto con las o los asistentes sociales que, sin faltar a las leyes que todavía no existían o no se aplicaban, me facilitaban las direcciones o me invitaban a hacer las encuestas en los Centros correspondientes. El viernes y el sábado por la noche eran las horas ideales. Invitaba a los trabajadores a tomar una cerveza o a otra bebida y, en un rincón tranquilo rellenábamos los formularios. Fueron fines de semana de las vacas gordas. Además me servían para practicar las lenguas y para formarme una idea sobre el funcionamiento de los institutos que analizan aspectos del comportamiento social de los individuos.

26. En 1963 obtuve el grado de *Magister Artium* en Filología Española, Filología Francesa y Filología Latina, con la tesina *Observaciones sobre la lírica de Lanfranc Cigala*. Ya tenía una carrera terminada, y con ello la base para buscar un trabajo adecuado o para seguir estudiando. Lausberg me propuso para el doctorado el tema «La lírica religiosa en la literatura provenzal antigua», un tema para el que podrían servirme los años pasados entre literatura religiosa en el Colegio de la SVD. A partir del 1º de junio de 1966 combiné la elaboración de la tesis con el trabajo como colaborador científico en

(194) Ya no tenía que ir, como antes, todos los sábados, cinco minutos antes de que terminara el mercado de delante de la Catedral, en el Domplatz, a ver si quedaban bananas tocadas, a precios tirados de última hora, para abastecerme con pocos peniques de cuatro o cinco kilos para toda la semana, para mí y para dos amigos más necesitados que yo, el manchego Manolo R. y el mexicano Enrique P.

el Instituto de Sociología de Dortmund, en la sección dedicada a América Latina (COSAL), dirigida por el Dr. Hans-Albert Steger, donde me encargué de los contactos y de la correspondencia con sociólogos de países iberoamericanos, y de la redacción del Boletín Informativo COSAL. Pero ese interesante trabajo, gracias al cual llegué a conocer a importantes personalidades de la vida política e intelectual de América Latina (195), me absorbía y me dejaba poco tiempo para la tesis, y lo abandoné en octubre de 1967. Me concentré en la lírica occitana antigua, y el 13 de febrero de 1968 defendía en Münster la tesis, obteniendo el grado de Dr. Phil.

27. Después de pasar varias semanas en España con mi padre (mi madre había fallecido), entré en contacto con un Instituto de Dortmund, con el «Aufbaugymnasium der Stadt Dortmund», donde di algunas clases de castellano y querían contratarme para varias horas de enseñanza semanales, de Música, de Latín y de Castellano. En las vacaciones escolares acompañé del 27 de junio al 7 de julio de 1968 como intérprete a una profesora y un profesor de música de ese colegio al norte de Italia, con el fin de preparar un viaje de estudios para una de las clases superiores.

27.1. Era de rigor para nosotros la visita a la ciudad donde el genial inventor del tetragrama, Guido, probablemente había nacido hacia 992, Arezzo. Cuando estábamos delante de la catedral donde impartió clases de música allí por los años 1025, sonó de la torre una sola campanada. Comentamos que cuál sería la nota, y yo, haciendo con el dedo índice de la mano derecha de diapasón, como para oír el *la*, di mi opinión. El profesor de música sacó entonces de su bolsillo el diapasón, del que no se separaba ni para dormir, y constató que, efectivamente, era la nota que yo había indicado. Hablamos de oído absoluto, y unas horas más tarde me dijo: «Si usted me da el *la*, está invitado a cenar en el mejor restaurante de la ciudad». Y me gané una opípara cena.

Descubrí en ese viaje la cadena de los «Ristoranti del buon ricordo», que nada tiene o tenía que ver con las grandes empresas gastronómicas modernas, y que regalaban el plato en el que habían servido la comida. Según leo en Internet, hace dos años celebró el 40º aniversario de existencia. En el restaurante *I dodici apostoli*, sito, si la memoria no me engaña, en Venecia (196), saboreé una buena ración de calamares en su tinta.

28. En la primavera de 1968, con el doctorado en el bolsillo, había solicitado con la anuencia de Lausberg –que, según me enteré muchos años más tarde, había escrito una carta sobre mi persona y mi formación académica a Eugenio Coseriu– el puesto de lector de español que quedaba vacante en la Universidad de Tübingen. En la festividad de San Pedro, un día de un calor sofocante intensi-

(195) Valga un nombre por muchos: Guardo muy grato recuerdo de la familia cordobesa de Ernesto Garzón Valdés.

(196) La memoria me traiciona, pues hay que ubicarlo en Verona, según me informa un viejo amigo catedrático de esa ciudad, G. B. Bucciol.

Torre de Hölderlin de Tübinga (Foto: Gabriela I. Oroz, octubre de 1986).

ficado por el traje oscuro y la corbata, fue mi primer encuentro con el profesor rumano. Mantuvimos una conversación en castellano, en italiano y en latín. Su última pregunta, cuando ya nos habíamos despedido, fue si sabía de quién era la frase «Adelante, Pedro, con juicio». Y casualmente lo supe, pues *I promessi sposi* era una de mis lecturas de cabecera. A los tres meses comenzaba a dar en un curso de verano, *gratis et amore artis*, a modo de rodaje, clases de lengua y literatura española en la *Alte Aula*, situada como atalaya sobre el Neckar y la torre de Hölderlin. A partir de octubre comenzó a correr el contrato.

28.1. Pronto conocí al profesor Antonio Tovar, maestro y amigo singularísimo, que me animó a que me dedicase al estudio de la Hispanística Antigua. Asistí asiduamente a sus cursos de indo-europeo y sobre lenguas prerromanas de la Península Ibérica, y a cultas y divertidas y frecuentes tertulias en su casita de Kilchberg, convertidas en sabrosos convivios por la mano mágica de la genial cocinera Consuelo Larrucea, que ha heredado a sus hijos un inagotable repertorio de las recetas que iba aprendiendo y elaborando en sus frecuentes y largos periplos (197).

28.2. Nos explicó don Antonio en clase la historia del desciframiento del signario ibérico, con la ayuda de epígrafes sobre monedas. El nombre antiguo de Calatayud, *Bilbilis*, se presta de manera ideal para comenzar a desenredar el ovillo. La leyenda monetaria es bastante regular en sus rasgos:

Moneda de Bilbilis en letras ibéricas: bi.l.bi.l.i.s (Fuente: J. Untermann, *Monumenta linguarum hispanicarum*).

(197) Cf. los dos libros de cocina de Rosa Tovar Larrucea: 1) *Las claves de la cocina*, El País-Aguilar, Madrid 2002, con reflexiones sobre los recetarios, de Manuel Vázquez Montalbán. 2) *Arroces*, El País-Aguilar, Madrid 2003.

Si suponemos por analogía que el epígrafe representa el nombre de la ciudad, el último signo debería de ser una sibilante; el precedente correspondería a la *i*, que estaría representada en el penúltimo signo; el signo anterior estaría por la *l*, que en el epígrafe denotaba en efecto semejanza con el sonido lateral de otros alfabetos y que aparecía también como segundo signo. El primer signo sería la *b*, que es también el tercer signo. Pero ¿dónde estaba la *i* de la primera y la *i* de la segunda sílaba? ¿Se le habrán olvidado al cuidadoso grabador? ¿O estarán más bien incorporadas o absorbidas en el signo inicial, y en el tercero? Estaríamos en este caso ante un sistema escriturario con mezcla o combinación de silabario y de abecedario. De ser acertada esta interpretación, si para la sílaba *bi* había un signo solo, podríamos esperar lo mismo para *ba*, y para *be*, y para *bo*, etc. Y por analogía, para las dentales *da*, *de*, *di*, ... y para *ga*, *ge*, *gi*... Se tambalearían con ello los intentos de explicación de conocidos sabios germanos. Y la teoría de Gómez Moreno (198), que parte precisamente de la existencia de esa combinación de silabario y abecedario, los zarandeará y los derrumbó definitivamente, no obstante los obstinados esfuerzos de algunos fieles alumnos, que juraban *in verba magistri*, por defender la hipótesis anterior de sus maestros.

28.2.1. En las clases de historia del euskera Tovar nos presentó los testimonios lingüísticos vascos más antiguos que asoman en las inscripciones latinas. Hacía referencia de vez en cuando a *El euskera y sus parientes*, y a otros trabajos suyos sobre el vasco. Nos explicaba la gramática analizando minuciosamente textos tomados de *Euskalerriaren yakintza* de Azkue, de *Peru Abarka*, de la traducción de la parábola del hijo pródigo. Así comencé, llevando de su sabia mano, a penetrar en un enmarañado mundo filológico al que he dedicado numerosos estudios. Gracias a don Antonio se me abrieron además las puertas de varias revistas especializadas que aceptaban mis aportes.

28.2.2. Para rendir homenaje a los méritos del insigne vallisoletano, orgánicamente secundado por Johannes Kabatek, con una modesta ayuda económica de nuestra Universidad, un simposio en Tübingen en mayo de 1995: *Antonio Tovar in memoriam*. Participaron especialistas de algunos de los campos de investigación de Tovar. Asistió Consuelo Larrucea de Tovar y tres de sus hijos; y una nieta, Sofía Torallas Tovar, que demostró en una conferencia sobre manuscritos griegos de Salamanca que seguía de cerca y con competencia los pasos filológicos de su abuelo. Pasos que también había seguido Consuelo Tovar Larrucea que, excelente conocecedora del funcionamiento de la Real Academia de la Lengua Española, nos expuso la labor de su padre en el diccionario académico, nuestro pan filológico de cada día.

El coro *Romania Cantat* inició la función interpretando el *Agur jaunak* a cuatro voces, que había armonizado para esa ocasión. Destaco los aportes que

(198) Véase el apartado «Desciframiento del ibérico» en Joaquín Gorrochategui, *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*, pp. 85ss.

hicieron más mella en mi memoria: Eugenio Coseriu presentó aspectos de la vida y de la obra de Don Antonio en los años de Tubinga. Martín Ruipérez recordó la época salmantina de la familia Tovar; el aporte de Tovar a la filología latina fue objeto de la ponencia de Juan Gil; Henrike Knörr nos habló sobre la relación epistolar entre Mitxelena y Tovar; Hans Schwerteck discutió sobre los nombres vascos de parentesco en *-ba*; Jürgen Untermann y Jaime Siles interpretaron epígrafes ibéricos hallados recientemente; sobre hidronimia habló Manfred Faust; Joaquín Gorrochategui se encargó de esbozar los méritos de Tovar como indoeuropeista; Wolf Dietrich y Emmerich Weißhaar nos presentaron temas relacionados con la lenguas americanas; Adolfo Murguía disertó sobre *La vida de Sócrates* que escribiera Tovar; Reinhold Kontzis dió una hora de «Iberische Landeskunde» desde la atalaya de un románista enamorado de lo árabe... En una mesa redonda se discutieron algunas de las tesis presentadas, y otras ya conocidas pero no claramente definibles, entre ellas el zarandeado *egin* de inscripciones ibéricas y su posible relación con *egin* «hacer» en vasco.

El último día, para conmemorar la *Navicula Tubingensis. Studia in honorem Antonii Tovar* (199), Tübingen 1984, los más intrépidos recorrimos con espléndido sol y altas y raudas aguas, en «Stocherkahn», en una tradicional barca académica, hábilmente pilotada o vigilada, *contra vim atque impetum fluminis*, por el benjamín Santiago Tovar, gran parte del trayecto que surca el Neckar por Tubinga, mientras que los más prudentes o tímidos o cobardes nos acompañaban por la ribera, desde donde un latinista cínico nos advertía y amonestaba con el *O navis referent* y el *fortiter occupa portum* horaciano. Arribamos sin contratiempo alguno, y todos almorcamos alegremente en la isla del Neckar, que a tantos poetas y pintores, a tantos artistas ha inspirado, a los pies de Hölderlin y de la veneranda *Alte Aula*. A la noche tuvimos ocasión de hacer una excursión gastronómica por la Península Ibérica en el Consulado Español de Stuttgart, guiados por la generosa mano apiciana del cónsul, don José Cienfuegos, que nos dejó admirados con los platos más exquisitos de numerosas regiones españolas.

Fue ese simposio *A la memoria de Antonio Tovar* un succulento ramillete filológico y humano de muchos colores, ofrecido por discípulos, colegas y amigos al inolvidable maestro (200).

29. Antonio Tovar y Eugenio Coseriu me apadrinaron y me propusieron a la Facultad para la «Habilitation» (Tesis de docencia) con la que conseguí en

(199) El título *Navicula Tubingensis* para ese homenaje me lo sugirió el entrañable amigo Manfred Faust.

(200) Me permito citar la frase final del artículo «Antonio Tovar» que publicó Juan Gil en *Erytheia. Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 20, 1999, 9-18: «Tal fue Tovar, un gran sa-bio y al mismo tiempo un gran maestro. Nos dejó infinidad de libros, dejó asimismo infinidad de discípulos. Y gracias a ellos, a los unos y a los otros, sigue, aún hoy, vivo entre nosotros».

1981 la *venia legendi* y el grado de Profesor no numerario para Filología Románica, con especial consideración de la Filología Española. Cuatro especialistas elegidos por la Facultad se encargaron de ponderar los méritos de mis publicaciones y de emitir un juicio sobre su valor como aporte escrito para la obtención de la *venia*. Su dictamen, que fue aprobado por el claustro, fue positivo.

El último escollo que tenía que superar en ese largo proceso de «Habilitación» era el Coloquio con discusión ante toda la Facultad. De tres temas que propuse, el claustro eligió «Wilhelm von Humboldt und der Basko-Iberismus» (201). Antonio Tovar se tomó el tiempo y la molestia de leer críticamente el texto que yo quería presentar como base para la discusión, y de formular las preguntas y las respuestas que a él se le ocurrían (202). Me aconsejó que lanzase alguna idea atrevida y la dejase sin elaborar, para que alguien picase y formulase a raíz de ella alguna pregunta. Una fue que «los iberos habían *inventado* un sistema nuevo de escritura», tema sobre el que, en efecto, se discutió acaloradamente, brindándome la ocasión de exponer mis conocimientos del sistema escriturario ibérico. El decano, Hans Helmut Christmann, romanista muy diestro en la palestra académica, leyó el texto de mi conferencia y me dio el extraño pero astuto consejo de que intercalase material más específico, más difícil y complicado, de modo que hubiese partes que la mayoría no entendiese. El resultado de la larga y animada discusión no pudo ser más positivo: la Facultad votó unánimemente a favor de la concesión de la *venia*.

Quiso la fortuna que tuviera durante los primeros años de docencia de eficacísimo ayudante al polifacético Johannes Kabatek, que ahora es responsable de la cátedra de filología románica de Tubinga en la que le precedieron Eugenio Coseriu y Brigitte Schlieben-Lange. En 1988 saqué por oposición la cátedra de Filología Hispánica, cargo que he desempeñado hasta mi jubilación en abril del 2000.

30. El número de mis publicaciones supera, entre libros y artículos, el centenar, sin incluir las composiciones musicales, que rondan las cien. Varias revistas científicas han publicado artículos míos: «Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen» (Archiv); «Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo (Seminario)»; «Archivum Latinitatis Medii Aevi (ALMA)»; «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona (Boletín)»; «Emerita»; «Euskeria»; «Fontes Linguae Vasconum (FLV)»; «Hispanorama»; «Iberoromania»; «Kratylos»; «Romanistisches Jahrbuch». Me limito a mencionar las publicaciones que considero más importantes, ordenadas cronológicamente:

«Anmerkungen zu einigen mittellateinischen Wörtern», ALMA 35, 1967, 47-62.

(201) Se publicó en IKER-2, 1983, pp. 491-501.

(202) Debo de guardar todavía la casete donde grabé sus reflexiones sobre el tema.

«Apuntes sobre algún hágax del latín medieval», *Emerita* 38, 1970, 379-391.

«Cerverí de Girona y Dante», *Boletín*, 34, 1971-1972, 275-279.

«Voces de la Cuenca. Observaciones léxico-semánticas», en: *Homenaje a D. José Esteban Uranga*, Pamplona 1971, 225-239.

«Toponimia menor de la Cuenca», *FLV* 9, 1971, 311-323.

«Fueros derivados de Jaca, 1, Estella – San Sebastián», por José María Lacarra, Pamplona 1969. Reseña, en: *Archiv*, Tomo 208, 1971, 148-152.

La lírica religiosa en la literatura provenzal antigua. Con prólogo de Martín de Riquer, Pamplona 1972.

«A raíz de algún topónimo menor de la Cuenca de Pamplona», en: *Homenaje a Antonio Tovar*, Madrid 1972, 335-340.

Reseña del libro de Martín de Riquer, *Guillem de Berguedà, I-II*, Poblet 1971, publicada en *Archiv*, tomo 211, 1974, pp. 206-215.

«Urcius y Concius Aequos: nombre de vasija y medida de capacidad, no nombres propios», *FLV* 20, 1975, pp. 209-226.

En este artículo delato el abuso que hacen los arqueólogos suponiendo ligeramente en los grafitos nombres propios, sin examinar otras posibilidades, y lamento la falta de información sobre el tamaño de las vasijas presentadas, sobre todo si son portadoras de mensajes escritos.

Mandé una separata de este artículo a Maluquer de Motes que me escribió el 1 de enero de 1976 en términos sumamente elogiosos. Cito el principio y el final de su larga carta: «Recibo su interesante trabajo sobre "urcius" y "concius aequos" que he leído con la máxima atención y por el que le felicito muy sinceramente. Me ha convencido fácilmente pues el abuso de ver nombres propios en todas las inscripciones, para el ibérico es fatal y un callejón sin salida. En el caso que estudia su argumentación es totalmente convincente, y para mí tiene un doble interés. Por un lado era lógico que no prodigaran el nombre del dueño en vulgares jarras, pues no podían ser nombre del fabricante ni del distubidor, pues los grafitos "estropean" la mercancía salvo la indicación utilitaria de capacidad pues los oenochoe nunca son envases. Por otro lado, la utilización de un sistema latino de medidas plantea un problema histórico económico de trascendencia arqueológica. Nos veremos obligados a revisar estrictamente esas cerámicas para fecharlas con la mayor precisión...

Tengo en excavación un poblado ibérico, Tornabous, en cuyas viviendas aparecen oenochoe con abundante cerámica campaniense anti-

gua (importada y fabricaciones locales de Rhode) claramente anteriores al 218 a. C. Intentaré conocer la capacidad habitual de esos oenochoes que al menos corresponden a dos capacidades distintas, a juzgar por sus tamaños...»

«El ibérico, lengua en contacto», *FLV* 23, 1976, 183-192.

«Die *Casilla pre-ocupada*. Ein bei Isidor implizierter linguistischer Begriff,» en: *Sprachtheorie und Pragmatik, Akten des 10. Linguistischen Kolloquiums*, Tübingen 1976, pp. 99-111.

«¿Tafalla era vascófona a finales del siglo XVII?», *FLV* 26, 1977, 315-328.

«Sobre el etrusco *thafna* y el vasco *aska*», en: *FLV* 25, 1977, 9-27.

«El sistema metrológico de la inscripción ibérica del cuenco de La Granjuela», en: *Actas del II Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, pp. 283-370, Salamanca 1979.

Presenté la quitaesencia de este extenso estudio en el Simposio sobre lenguas y culturas de la Península Ibérica que, organizado por Antonio Tovar y Manfred Faust, se celebró en Túbinga del 17 al 19 de junio de 1976. Para mí fue muy importante este simposio, pues en él llegué a conocer personalmente a Koldo Mitxelena. Además entré en el círculo de especialistas sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica, especialidad que ha sido objeto de varias publicaciones por parte mía.

La víspera del simposio, estábamos reunidos en el Hospiz para cenar cuando llegó Mitxelena. Tovar me presentó, y él me saludó con afabilidad. «He leído cosas tuyas en Emerita y en Fontes, y me han gustado. Espero que siga usted publicando en Fontes».

Al día siguiente, mientras yo presentaba mi tesis o hipótesis sobre la existencia de un sistema sexagesimal en ibérico, estuvo Mitxelena trazando signos y números en la primera fila, como Jesucristo cuando estaban acusando a la Magdalena, poniéndome nervioso.

Cuando terminé, tomó la palabra: «He estado haciendo cálculos. Desde el punto de vista matemático la suya es la única solución posible. Va a pasar Vd. a la historia como la primera persona que ha conseguido descifrar una cuenta en ibérico». Mis temores habían sido vanos. Durante la cena se sentó junto a mí y me ofreció el tuteo.

«A propósito del hápax etrusco *Patara* y su posible reflejo en latín», en: *Emerita* 47, 1979, 395-412.

Romania cantat. Lieder in alten und neuen Chorsätzen mit sprachlichen, literarischen und musikalischen Interpretationen. Gerhard Rohlfs zum 85. Ge-

burtstag gewidmet, I-II (el II en colaboración con Giovanni Bucciol e Irene Monreal), Tübingen 1980.

La burrica de Gerhard Rohlfs: *El 27 de junio de 1980 invitó el editor tubingués Gunter Narr al profesor Rohlfs y a su señora Marianne junto con un puñado de amigos y colegas del eminentе filólogo, emérito pero fecundo todavía en estudios de toponimia sobre todo, a una cena de presentación del homenaje Romania Cantat que acababa de salir de la imprenta. Antonio Tovar, Eugenio Coseriu y Hans Helmut Christmann figuraban con sus esposas entre los invitados. Yo estaba con la mía. Tras los discursos, felicitaciones, alabanzas y brindis de rigor tomó el homenajeado la palabra, recordando las primeras excursiones lingüísticas por la Romania, allí por el tercer lustro del siglo XX, cuando todavía no había terminado su formación liceal y la mayoría de los presentes a la cena todavía no había nacido, o balbucía y ensuciaba pañales.*

Mencionó brevemente sus viajes de estudios por la «Suisse romande», por Italia, por Sicilia, por el norte de España, etc., para detenerse en una excursión que hizo en 1934 por los Pirineos. Iba con su cuestionario lingüístico de pueblo en pueblo, en el coche de San Fernando, recogiendo y afinando el material sobre los idiomas pirenaicos que luego publicó en 1935 en la primera edición de Le Gascon. Con el fin de aligerar el paso y las fatigas, alquiló allí una burra, con la que tenía que luchar cada día para vencer su proverbial tozudez.

«Menos un día», nos contó. «Tomé una senda para ir a una aldea cercana, y ella no se resistió en absoluto, sino todo lo contrario. Iba trotando ligera y alegramente por el llano, cuesta arriba y cuesta abajo. Y yo, admirado y contento ante el cambio. Hasta que llegó junto a un prado en el que estaba paciendo un burro. Rebuznó él, rebuznó ella, rebuznaron a duo, y se pusieron de acuerdo. Todos mis esfuerzos por no abandonar la senda y por seguir adelante hacia mi meta fueron vanos. No tuve más remedio que declararme vencido, saltando precipitadamente de la burra y continuando el viaje a pie, dejándola a ella retozar alegramente con su compañero».

«Aurtxo txikia seaskan dago – Zum Baskoiberismus», en: *Romania cantat*, II, 555-582.

«Zur Volksliteratur der Basken – Das Lied *Haltzak eztü bihotzik*», en: *Romania cantat*, II, 533-548 (en colaboración con Luis Michelena).

«Quasimodos Alle frondi dei salici und der Psalm 136», en: *Romania cantat*, II, 109-113 (en colaboración con G. B. Bucciol).

«Signor Abate, hol» Sie der Teufel!», en *Romania cantat*, II, 673-677.

Gerhard Rohlfs (1892-1986) (Foto: F. J. Oroz, julio de 1986).

«Vicisitudes de un padrenuestro en vasco en el siglo XVII», *Seminario*, 14, 1980, 1-23.

«Ensalada contra ensalada», en: *Gaceta ilustrada*, 31-VIII-1980, Núm. 1247, p. 19.

«La relación entre el vasco y el ibérico desde el punto de vista de la teoría del sustrato», en: *Iker*, 1, 1981, 241-255.

Es el texto que preparé para el inolvidable primer Encuentro Internacional de Vascólogos celebrado en Gernika y Leioa del 25 al 29 de agosto de 1980. Mandé el texto, antes de presentarlo en público, a Koldo Mitxelena y Antonio Tovar, que no pusieron ninguna objeción. En ese artículo defiendo la tesis de que las innegables similitudes entre elementos del ibérico y del euskera no son suficientes para admitir una relación estrecha entre ambas lenguas ni menos una identidad, como la que había propugnado Wilhelm von Humboldt. A mi modo de ver se trata de similitudes debidas a una relación de sustrato y contacto entre ambas lenguas. Ese Encuentro fue muy importante para mí, pues me puso en contacto con vascólogos de todo el mundo y me ofreció la oportunidad de entablar estrecha relación con varios miembros de la Institución que más eficazmente vela por la lengua vasca, Euskaltzaindia.

«¿Dónde nació Juan de Beriáin, abad de Uterga?», en: *Seminario XV*, 1981, 5-10.

«Lucubraciúncula sobre un glosario vasco-latino: El PARERGON de Vulcanius (1597), en: *Logos semantikos. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu*, I, 1981, 339-357.

«Primera glosa vasco-latina en un libro impreso (1510)», en: *Euskera* 26, 2, 1981, 93-111.

«Reminiscencias de una canción occitana en el cancionero vasco», en: *FLV* 40, 1982, 501-510.

«Acotación al suletino *Elge* «campo arado»», en: *Euskera* 27, 2, 1982, 533-545.

Gabriel Arestiri omenaldia - A Gabriel Aresti, Tübingen 1983.

Navicula Tubingensis. Studia in honorem Antonii Tovar, ed. Francisco J. Oroz Arizcuren unter Mitarbeit von Eugenio Coseriu und Carlo de Simone, Tübingen 1984.

«Une mousse de Bisquaye: Une chanson française de Josquin Desprez avec un refrain basque», en: *Navicula Tubingensis*, 1984, 319-331.

«Una licencia poética de Fray Luis, miserable-mente criticada», en: *Iberoromania* 20, 1984, 57-74.

«La casa de mi padre de Gabriel Aresti (1933-1975)», en: *Spanien und Lateinamerika. Beiträge zu Sprache, Literatur und Kultur*, edd. Carlos Segoviano u. José María Navarro, Nürnberg 1984, 657-674.

«De homografía conflictiva en ibérico», en: *Actas del III coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas, Lisboa, 5-8 de Noviembre de 1980*, Salamanca 1985, 399-413.

«Coincidencia formal y excepción gramatical», *Euskera* 30, 1985, 245-252.

«Baskische Literatur», en: *Der Literatur-Brockhaus, tomo I*, 1988, 192-194.

Carmen vasconicum plus quingentis linguis... I: Linguae Europae. Con prólogo de Antonio Tovar y portada de Eduardo Chillida, Tübingen 1987.

«Melodie provenzali nelle Cantigas de Santa María», en: *Text-Etymologie, Festschrift für Heinrich Lausberg zum 75. Geburtstag*, ed. Arnold Arens, Stuttgart 1987, 134-147.

«Sobre los epígrafes ibéricos de las ánforas de Vieille-Toulouse», en: *Actas del IV coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas, Vitoria, 6-10 de mayo de 1985*, edd. J. Gorrochategui, J. L. Melena y J. Santos, (Veleia 2-3), Vitoria 1987, 355-370.

«Antonio de Nebrija, *De ui ac potestate litterarum*», edd. A. Quilis y P. Usábel, Madrid 1987, Reseña, en: *Romanische Forschungen*, 102,1, 1990, 71-74.

«Escarceos etimológicos», en: *Studia indogermanica et palaeohispanica in honorem A. Tovar et L. Michelena*, ed. F. Villar, Salamanca 1990, 331-349.

«Flashes y Faxes a El País (I)», *Hispanorama* 63, 1993, 153-156.

«Sobre manjares, peatones y animales», (Flashes y Faxes a El País, II), *Hispanorama* 65, 1993, 139-143.

«De Pompaelo a Lunapampa. Historia y poesía en el nombre de Pamplona», en: *Lingua et Traditio. Festschrift für Hans Helmut Christmann zum 65. Geburtstag*, edd. R. Baum et alii, Tübingen 1994, 15-28.

«A propósito y a despropósito de morgue» (Flashes y Faxes a El País, III), *Hispanorama* 67, 1994, 139-144.

«Consideraciones sobre los *Contrafacta* en occitano. Con una observación sobre reflejos del cancionero occitano en el cancionero vasco», en: *Actes du IV Congrès internationale de l'AIEO, Vitoria-Gasteiz, 22-28 août 1993*, Tome I, 1995, 213-262.

«La música en la vida y en la obra de Heinrich Lausberg», en: *Heinrich Lausberg zum Gedenken*, ed. Wolfgang Babilas, Münster 1995, 233-265.

«El epitafio de Hölderlin plurilingüe y musicado, en: *Spanische Literatur - Literatur Europas, Wido Hempel zum 65. Geburtstag*, ed. Frank Baasner, Tübingen 1996, 391-420.

«Conjeturas sobre el manuscrito de *La guerra de Navarra* de Guilhem Anelier de Tolosa», en: *Boletín*, 45, Barcelona 1996, 205-222.

«*Sedat [pēdat]* in soca boina: Romance latinado - Latín romanceante», en: *Studia paleohispanica et indogermanica Jürgen Untermann ab amicis hispanis oblata*, Barcelona 1996, 183-198.

«¿Un hápax ignorado de origen árabe en la *Guerra de la Navarrería?*», en: *Romania arabica. Festschrift für Reinhold Kontzi zum 70. Geburtstag*, ed. Jens Lüdtke, Tübingen 1996, 433-445.

«Refranes y sentencias para cantar», en: *Hispanorama* 78, Noviembre de 1997, 116-118.

«Trampas del plurilingüismo», en: *Hispanorama* 76, Febrero de 1997, 112-114.

«Lizarra – Garazi», en: *El País*, 18-12-1998. [Carta contra un artículo lleno de prejuicios. Reproducimos el texto]:

LIZARRA - GARAZI

El País publicó el 23 de noviembre el artículo «La sinrazón del vigilante», en el que Aurelio Arteta nos ofrece una interpretación personal, discutible pero legítima, de aspectos de la vida social y política del País Vasco. Contiene ese artículo sin embargo varias aseveraciones indiscutibles porque son sencillamente falsas. El autor no ha tenido a mano obras de consulta solventes o se ha ahorrado la molestia –o el placer– de recurrir a ellas. ¿Hasta qué punto –se preguntará perplejo el lector– puedo tomar en serio símiles altisonantes como «Igual que Dios es el producto de la alienación religiosa, Euskal Herria es un resultado de la enajenación nacionalista», o son fidedignas conclusiones si se basan en errores evidentes?

1) *Hablando del Pueblo que forma Euskal Herria afirma que «naturalmente, se trata de un fetiche, o sea, un ente ficticio...»*, poniendo en relación dos términos entre los que no media más que una vaga semejanza formal, como entre mocho y macho o puño y paño, o boda y bota. Fetiche remonta, a través del francés y del portugués, a facere «hacer», y tiene que ver con hechicero, hechor, hacienda, facción, etc; en cambio ficticio es de la familia de fingere, de donde provienen e. g. heñir «sobar la masa», fingir, finta, ficción. Arteta establece una relación pseudo-etimológica. No mencionaría este despiste si ficción no fuera uno de los pilares en los que se apoya su argumentación.

2) Otra afirmación gratuita: «*Para ningún navarro que yo sepa existe una ciudad que se llame Lizarra, sino Estella*. Soy navarro, me siento navarro, y quiero seguir siéndolo aunque haya empleado en la portada de un libro de canciones vascas que publiqué en 1987 Lizarra como lugar de publicación. Leyendo a Arteta nos surge la impresión de que Lizarra debe de ser un mero invento de ETA. En tal suponer tenemos que admitir lógicamente que ETA existe desde el siglo XI, pues ya entonces escribe Sancho, rey de Aragón y de Pamplona, documentando la forma originaria de Lizarra: de decima de illa populatione quam noviter volo facere in villa que vocatur Lizarrara: «*del diezmo de la población que quiero hacer de nuevo en la villa que se llama Lizarrara*» y, refiriéndose al Camino de Santiago, et ego volebam mutare ipsum caminum per Lizarrara: «*y yo quería desviar ese camino por Lizarrara*». Ningún navarro, que yo sepa, que se interese por la historia de su pueblo ignora la existencia de Lizarra.

Sobre el origen del nombre de Estella no están de acuerdo todos los filólogos, pero la opinión mejor fundada es que se trata precisamente de una traducción equivocada de Lizarra, básicamente «fresno», (compárese Lizarazu) interpretado como L'izarra, La Estella, es decir «la estrella». Efectivamente la forma con artículo, L'Estella está documentada como nombre de la villa del Ega en provenzal antiguo que fue en la Edad Media, como todos saben, una de las lenguas de la ciudad. Atenos cabos: La ciudad de Estella debe su nacimiento a la existencia anterior del núcleo urbano Lizarra en el mismo lugar. El nombre de Estella debe su origen a la denominación Lizarra, por relación pseudo-etimológica, por una confusión similar a la que hemos visto entre fetiche y ficticio.

3) Afirma Arteta que «los franceses sólo conocen a Garazi como St. Jean de Pied de Port». Le recomiendo que se despoje de prejuicios y que lea el libro Linguae Vasconum Primitiae per Bernardum Dechepare, publicado en Burdeos en 1545, obra recientemente reeditada bajo los auspicios de la Real Academia de la Lengua Vasca o Euskaltzaindia –con traducción del texto vasco al castellano, al francés, al italiano, al alemán y al inglés– y que saboree la poesía Contrapas, donde encontrará Garazi. Le sentará bien, y tal vez se le caigan las escamas de los ojos intelectuales.

4) Si creemos a la Vulgata, Adán no pudo imponer a la realidad «nuevo nombre para así dominarla», por la sencilla razón de que ni los animales del campo ni las aves del cielo de que nos habla el Génesis tenían nombre. Además, la Biblia habla de denominar, y no de dominar. Y el lector estará de acuerdo conmigo si creo que es un camello que para domeñar al «terrible lagarto» basta con llamarle dinosaurio. Quien opine lo contrario, que se meta con Daniel en la cueva

de los leones hambrientos y les llame michinicos. Y que luego me confíe esa vivencia.

No confundamos. Cualquier persona nacida en Navarra, o en Madrid, o en Berlín, o en el Congo, o donde sea, dirá con toda propiedad y derecho Aquisgrán en castellano, y empleará en francés Aix-la-Chapelle refiriéndose a la misma ciudad, y en alemán usará Aachen, y en italiano Aquisgrana, y en latín Urbs Aquensis. Los nombres de ciudad tienen su historia. También la tienen, remota y actual, Lizarra y Garazi. ¡Y que sea una historia feliz!

P.S.: El nombre bilingüe, St. Jean de Pied de Port – Garazi, está bellamente esmaltado o pintado con flores, en un amplio arriate en la calle principal de la ciudad.

«A raíz de dos recientes publicaciones: I: *La Guerra de Navarra*, por Julián Santano, y II: *Vidas y retratos de trovadores*, de Martín de Riquer», en: *Toulouse à la croisée des cultures, Actes du V Congrès internationale de l'AIEO, Toulouse, 19-24 août 1996, Vol. I*, Pau 1998, 91-101.

«Catástrofe humanitaria», en: *El País*, 26-4-1999.

«Miscelánea hispánica», en: *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispania Prerromana, Actas del VII Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas, Zaragoza 12 a 15 de marzo de 1997*, edd. F. Villar y F. Beltrán, Salamanca 1999, 499-534.

«Rafael Alberti: Carroñerismo», en: *Hispanorama* 88, Mayo de 2000, 48ss.

«Pespuntes cabe el Camino Jacobeo», en: *Sprache und Welt. Festgabe für Eugenio Coseriu zum 80. Geburtstag*, ed. Adolfo Murguía, Tübingen 2002, 175-189.

«Aznar contra Vitoria», en: *Gara*, 10-2-2003. (Se publicó también en *Diario de Noticias de Navarra* el 13 de febrero y en *Radio Líder de Galicia* por esas mismas fechas).

30.1. El 7 de febrero de 2003 mandé a varios periódicos de España una carta, Aznar contra Vitoria, sobre la guerra de Irak que amenazaba. Barajo en ese texto argumentos del eximio jurisprudente cuyo tenor, mutatis mutandis, convendría tener presente y aplicar en nuestro siglo dominado por la mammona y la memez de los dirigentes más poderosos. Jamás he recibido, por parte de los lectores, tanta aprobación por un artículo. Aunque salga del círculo de mis actividades corrientes, o precisamente por ello, me permito reproducir el texto que Aznar recibió a través de diversos canales.

Aznar contra Vitoria

«Unica est et sola causa iusta
inferendi bellum, iniuria accepta.»

Francisco de Vitoria (1486-1546), «De iure belli».

«*Hay únicamente una sola causa justa
para declarar la guerra: la injuria recibida.*»

Norabuena, señor Aznar: Ha pasado usted a primera plana en la prensa tudesca. Hasta hace unos días se hablaba de usted y de Blair como de «los perritos falderos» de George W. Bush. De golpe y porrazo se ha convertido Vd. en el adalid, en el paladín del «octeto» europeo que apoya incondicionalmente la política de Bush. Ha dado el salto a la fama. Mil parabienes.

Tiene usted, también como Presidente, derecho a buscar aliados para su postura, siempre y cuando se trate de una causa justa; de lo contrario, no lo tiene. Hace varias semanas le mandé un saludo de Año Nuevo con el texto evangélico «Gloria in excelsis - Pax in terra», con la aclaración: «Paz, no guerra». Remití el mismo saludo a la Casa Blanca, sin tener presente que Bush sufría de dislexia y que sin mala fe podía cambiar de lugar la coma, leyendo «Paz no, guerra». De usted no me consta que sea disléxico. Pero me consta que apoya con entusiasmo el grito de guerra del texano, no sólamente como persona particular, sino también como Presidente del Gobierno.

¿En qué derecho se basa usted para arrogarse la facultad de obrar de ese modo? Debe de fiarse ciegamente de Bush, que no es ninguna autoridad en el campo de la ética, ni en el ámbito de la jurisdicción internacional.

¿Por qué no se guía usted por la doctrina del «fundador del Derecho Internacional moderno», de un viejo europeo, compatriota suyo y mío, Francisco de Vitoria? Yo pensaba y esperaba que usted conocería lo que expone este autor sobre el derecho de guerra, pero con su postura me demuestra que desconoce o ignora la obra que escribió el admirado catedrático salmantino a mediados del siglo XVI, «De iure belli». En la Biblioteca Nacional encontrará un ejemplar de la editio princeps, publicada en Lyon en 1557.

Por si no le fuera posible consultar ese tratado sobre el derecho de guerra me permito resumirle los puntos más importantes. Vitoria distingue claramente entre guerra justa y guerra injusta, admitiendo desde luego únicamente la licitud de la guerra justa. Demuestra que la «diferencia de religión» no es razón de guerra justa; ni «la amplificación del imperio»; ni «la fama o ventaja del príncipe (gloria aut alium commo-

dum principis)». Existe exclusivamente «una sola causa de guerra justa: la *injuria recibida*» (Unica est et sola causa iusta inferendi bellum, iniuria accepta), es decir, los daños que nos han causado o están causándonos contra razón y justicia. En tal caso, «es lícito rechazar la violencia con violencia», exigiendo del agresor la reparación de los daños. Matiza sin embargo que, «en vista de la gravedad, de la atrocidad de las acciones bélicas, como son las matanzas, los incendios, las devastaciones, no es lícito castigar con una guerra a los autores de los daños si éstos son leves», precisando que «el castigo tiene que estar en relación con la calidad del delito» (quia iuxta mensuram delicti debet esse plagarum modus), teniendo siempre cuidado para que «con la guerra no se originen daños mayores que los que se quieren evitar con ella». A la objeción de que conviene prevenir e impedir ataques futuros del enemigo, contesta concluyentemente que «es absolutamente ilícito, porque no está permitido obrar mal aunque sea para evitar males mayores, y es intolerable matar a alguien por una culpa futura» y «no es lícito castigar a nadie antes de que cause el daño (uindicta esse non potest ubi non praecessit culpa et iniuria)». Como corolario de lo expuesto escribe que «contra quienes no nos han causado daño, no nos está permitido desenvainar la espada». No cabe mayor claridad.

Pero ¿qué daños le ha causado Sadam o el pueblo iraquí a usted, señor Aznar, o a Bush, o a Blair, o a Berlusconi ...? Ninguno. No existe por tanto ninguna causa para una guerra justa contra el Irak. Hay casos en los que el príncipe o gobernante está convencido de que «hay motivo suficiente para una guerra justa». Pero tal convicción no basta, «pues los príncipes pueden errar, y errarán con gran daño y perdición de muchos: y por tanto no es suficiente la opinión de una persona cualquiera, ni la de pocas personas, sino que la justificación de una guerra debe fundarse sobre la opinión de muchas personas, sabias y honestas».

Insiste Vitoria machaconamente: «Es necesario examinar con gran diligencia la justificación y la causa de la guerra, escuchando también el parecer de los adversarios. El sabio experimenta antes con la palabra que con las armas; y hay que consultar a personas honestas, y a varones sabios, que diserten en plena libertad, y sin ira, sin odio y sin codicia (cum libertate, et sine ira, aut odio, et cupiditate)». Pues «es evidente que cuando reina la ira, el odio o la codicia, es difícil discernir la verdad».

No quiero agobiarle con más citas. Lo expuesto ya sobra para demostrar que, según el derecho internacional, Bush no tiene ningún argumento válido para declarar la guerra al Irak. Ni nadie para apoyarla. Quien lo hace, se coloca fuera de la ley, es un forajido. Se barrunta que Bush obra en parte por codicia, es decir por sed de dominio y de petróleo. Además sabemos de su propia boca que odia a muerte a Sa-

dam Hussein, porque atentó contra la vida de Bush padre («Cuanto más pequeño es el corazón, más odio alberga», Víctor Hugo). Y la codicia y el odio, como acabamos de leer, impiden descubrir la verdad.

Tua res agitur, Aznar. Las consecuencias que pueden derivar para usted, y para los cantamañanas que le sigan, buscando sus ventajas, son considerables: «en el caso de una guerra injusta, la culpa no recae sólo sobre el príncipe, sino también sobre los que, obedeciéndole, militan injustamente». Son palabras de Francisco de Vitoria, que sigue: A los súbditos, «si les consta que se trata de una guerra injusta, no les está permitido luchar, aunque se lo ordene el príncipe». Y como corolario: «Si los súbditos son conscientes de la injusticia de la guerra, no les es lícito continuar luchando». Entre los culpables figuran también los que aprueban o propugnan una guerra injusta, haciéndose merecedores de la máxima pena (qui consentiunt facientibus, digni sunt morte). Los senadores y reyezuelos (reguli) o quienes formen parte de un consejo público, están obligados a examinar las causas de la guerra, «pues tales personas pueden con su autoridad impedir la guerra si es injusta. Y si por su negligencia se llevara a cabo tal guerra, parece que consienten en ella, haciéndose culpables».

Son palabras de un sabio honesto. Reflexione, medite tranquilamente, señor Aznar, solo y en compañía de sus correligionarios españoles y extranjeros, sobre el alcance de esas palabras, y tomen la única decisión lógica en el conflicto con Irak: Paz, no guerra. Este es el mensaje divino que trasmitieron cantando los ángeles hace dos milenios en Belén. En nuestros días, en cambio, un semidiós autodesignado manda a sus ángeles para que propaguen el mensaje de guerra y hagan proselitismo por todo el mundo. A Bush, que ha firmado docenas de sentencias de muerte de hombres y mujeres de su país con pulso firme, no le va a temblar la voz cuando declare la guerra, por injusta que ésta sea, a un país lejano rico en recursos naturales, al Irak. Y muchos de sus súbditos y prosélitos le van a secundar. Pero usted no es Bush, y los españoles no somos los estadounidenses. En el Consejo de Seguridad de la ONU —que alguien ha definido como «desvencijada chalupa henchida de esfinterchupa»— España está moralmente obligada a votar —con libertad y justicia, sin presiones, sin ira ni odio, sin afán de riquezas ajenas— contra esta guerra injusta que nos amenaza, y a propugnar activa y públicamente una postura antibélica. Señor Aznar «es de sabios cambiar de opinión». Cambie la suya, fundándose en la doctrina del sabio y honrado Vitoria, del «más alto representante de la escuela jurídica española» (Espasa Calpe). En nombre de la mayoría de los ciudadanos españoles y europeos le ruego encarecidamente, le animo y exhorto a que —a despecho de las ventajas o desventajas, favores o desfavores, alabanzas o desplantes que pudieran surgirnos— asuma la opinión de los millones de personas sabias y honestas, para las que existen valores más altos y apre-

ciables que los dólares, y que se orientan y guían por el derecho internacional, por el «ius gentium», y no por el «ius texanum».

P. S.: Se habrá enterado usted del origen del famoso dossier sobre el Irak, elaborado por los Servicios Secretos para su amigo Blair, documento que en la reciente asamblea de la ONU fue objeto del especial reconocimiento y de las alabanzas del Ministro de Asuntos Exteriores de EE UU. ¡Morrocotuda canallada, indigna de cualquier persona honesta!

«Recuerdos de la posguerra y de la Guerra Civil», en: *Hispanorama* 107, Febrero de 2005, 37-39.

«Años de hambruna y de estraperlo», en: *Hispanorama* 112, Mayo de 2006, 63-65.

«*Quandoque bonus dormitat Corominas: Sobre Arragua, Boina, Laude, Matar*» (texto presentado en el XX Col.loqui Germano-Català, Tübinga, 23-25 de febrero de 2006, en prensa en *Zeitschrift für Katalanistik*, Nr. 20/2007).

31. He sentido más de una vez la tentación de trocar el puesto de Tübinga por algún otro que ofrecía mayores alicientes. Pero me he mantenido fiel a esta ciudad, y creo que no ha sido ningún error, sino todo lo contrario.

En 1971 tuve oportunidad de ir de lector de español a los EE UU, pero no me atraía ese país entonces ni los 980 dólares mensuales que estaba previsto que me pagarían.

Ese mismo año me ofrecieron para un semestre la suplencia de una cátedra de Filología Románica en la Universidad de Bonn, donde dicté cursos de historia de la lengua española, de español medieval y de provenzal antiguo. A punto estuve a continuación de aceptar en esa capital un puesto vitalicio de encargado del español, mejor remunerado que el lectorado de Tübinga y con la perspectiva de ser funcionario. Tuve y conservo el contrato pronto para firmar, pero renuncié a última hora a esa halagüeña oferta.

Martín de Riquer, de cuyos libros tanto he aprendido, que conocía mi tesis doctoral sobre el provenzal antiguo y las escasísimas publicaciones que hasta entonces tenía yo, me preguntó en 1972 si no me gustaría trabajar con él en Barcelona, aunque suponía que las condiciones económicas serían mejores en Alemania.

También de Joan Coromines, a quien por sugerencia de Eugenio Coseriu envié mis primicias etimológicas, recibí una carta en la que me ofrecía la posibilidad de colaborar con él. Tras consultar con Antonio Tovar, decidí quedarme en Tübinga, no por razones económicas, sino de otro cariz, sobre todo personales, pues entre tanto estaba vinculado a la que desde 1974 es mi mujer, Christa Guldi, profesora apasionada desde hace muchos años de castellano, de francés y de inglés en un Instituto de Tübinga.

En 1984 rechacé una oferta para una suplencia de cátedra de Filología Románica en Berlín, por «razones familiares», pues entre tanto tenía una hija de ocho años, Gabriela Isabel, y mi mujer estaba esperando un hijo, Adrián Manuel (203). En realidad, las razones por las que rechacé obedecían a las circunstancias políticas. Se respiraba un raro ambiente de inseguridad y de desconfianza sobre el futuro de «la isla de Berlín», que, dada su calidad anfibia y su posición geográfica, se prestaba como objeto de prueba de fuerza entre potencias opuestas. Por un lado, palabras garantizadoras de libertad; por otro, amenazas insinuadas más o menos claramente. Un amigo me aconsejó que, teniendo familia y trabajo fijo, como yo tenía, no me metiese en la «ratonería».

Si la situación política de Berlín hubiera sido la de hoy en día, no habría dudado en aceptar ese puesto, pero nos pareció en casa inoportuno hacerlo en aquellas circunstancias inestables e inseguras. Seguí cultivando discretamente las relaciones con el mundo universitario de Berlín. En julio de 1990 invité a un joven académico berlineses a dar una conferencia en Túbinga sobre el *Refranero castellano*. Después de la conferencia, cenamos juntos en casa con varios colegas, e intercambiamos impresiones, con franqueza, a cuanto parecía. Conservo correspondencia del conferenciante, un libro suyo de 1989 con la dedicatoria «A Paco, mi estimado colega y amigo, cordialmente», y una invitación a que fuese con mi familia a pasar con la suya unos días a Berlín, a su dacha. Pocas semanas más tarde desaparecía sin dejar rastro alguno, como si se lo hubiese tragado la tierra. Por la prensa nos enteramos de lo sucedido: Había sido desenmascarado como «informante» del régimen de la DDR (204).

32. Por la música he sentido gran interés desde niño. Mi padre tocaba el laúd y solía amenizar las fiestas de los pueblos cercanos acompañado de una guitarra y una bandurria. Tengo grabadas en la memoria varias jotas que tocaba, y el pasodoble «El mantón de Manila», que en vano he buscado en internet. El texto que recuerdo era: «Es el mantón de Manila / en hombros de una mujer / que tenga gracia en llevarlo / para los hombres la red», cantado en modo mayor. Y luego seguía un interludio en menor, para volver al modo inicial.

32.1. En mi vida profesional he intentado combinar la música con la filología, siguiendo el ejemplo del romanista Heinrich Lausberg, y sacando de su letargo a la coral *Romania Cantat* que él fundara por iniciativa de Gerhard Rohlfs en Túbinga en 1934, cuando yo comenzaba a dar los primeros vagidos

(203) Los hijos han seguido rutas diferentes que los padres: Gabriela es directora del programa de cultura del Goethe-Institut de Roma. Adrián está estudiando Historia, Ciencias Políticas y Ciencia del Islam, actualmente en Georgetown.

(204) Lo sentí, lo comenté con colegas y en casa, y no lo condené. Y me pregunté qué cómo habría obrado yo, en su lugar y en sus circunstancias. Y no supe ni pude darme una respuesta clara.

en Beriáin. Hemos presentado unas 200 veladas con canciones populares, en todas las lenguas románicas y en numerosos dialectos, ante público muy variado, en Colegios, en salas de conciertos de diversas ciudades, en actos académicos, en mítines políticos sobre Europa, etc. Canciones en euskera han faltado en muy pocas funciones.

32.1.1. La primera actuación pública del coro resucitado o remozado tuvo lugar en diciembre de 1970, en un homenaje que ofreció el Seminario de Filología Románica de Tubinga a quien había sido durante varios años su catedrático, Ernst Gamillscheg (1887-1971), conocido especialmente gracias a su Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache, 1928, 2^a ed. 1969, y por su obra de tres tomos, Romania Germanica, 1934-1936 (205).

Eramos tan sólo un puñado de cantores, romanistas, estudiantes y docentes, que se reunía de vez en cuando sin ambición alguna, por amor a la música y a las lenguas.

Coseriu se empeñó en que, no obstante mis reparos, cantásemos en esa ocasión; y además me propuso alguna de las lenguas que deberíamos tomar sin falta en consideración, de acuerdo con los intereses del homenajeado: Rumano, retorromano, vasco. Me tranquilizó diciéndome que Gamillscheg, con sus más de ochenta años, oía muy mal, de modo que nuestra actuación coral era sobre todo simbólica.

Movilizamos a más estudiantes, y nos pusimos a trabajar con ahínco, en primer lugar a buscar el material idóneo que requería la ocasión, y los medios auxiliares, en nuestro repertorio básico, el librito Romanische Volkslieder für gemischten Chor, de Heinrich Lausberg, Halle 1952. Para el vasco, que no está representado en ese cancionero, me vino muy bien el Ator mutil etxera, que conservaba desde Roma, y que no cuadraba mal pocos días antes de Navidad. Y todos cantamos con gran concentración, ante un público largo en aplausos.

Cuando terminó la función, el homenajeado le agradeció al pequeño coro palabras efusivas y con un sobre generoso. Hablando después con él constaté con sorpresa, y con cierta desazón, que de sordo no tenía nada, pues comentó detalles de los textos cantados, que había seguido perfectamente. De Ator mutil etxera me dijo que, en vez de la pronunciación de jatera con el sonido fricativo velar sordo, él conocía la pronunciación africada prepalatal sonora. Me dejó perplejo.

Salimos ilesos y alegres de aquel bautismo de fuego, con ánimos, y llenos de entusiasmo para ampliar nuestro repertorio y dar a conocer,

(205) El título recuerda con razón el de *Germania romana* de Theodor Frings, y otras publicaciones más actuales que combinan ambos títulos.

dentro y fuera de la Universidad, el inagotable tesoro de canciones populares que estábamos descubriendo.

32.2. Cuatro veladas musicales quisiera mencionar expresamente: El jueves 2 de febrero de 1984 fue un día dedicado al País Vasco en Tübingen. Organizamos en el teatro una soirée «Für Gernika. Lieder, Gedichte, Legenden aus dem Baskenland». Presentamos veinte canciones a voces, alternando con la recitación en alemán de poesías populares y clásicas de los diversos siglos, y la lectura de leyendas populares y de cinco historias de Pernando Amezketaarrá.

Fue una función concurridísima, con las localidades agotadas. El fin era reunir fondos para los damnificados de las inundaciones del verano anterior, y conseguimos recaudar casi 4.000 DM que enviamos al alcalde de Gernika.

32.3. El 2 de diciembre de 1988 se celebró en el Salón de Actos del edificio central de la Universidad, en nuestro Paraninfo, en relación con la unificación alemana, un acto político-cultural con el lema «Por un futuro pacífico sin armas», que tuvo por anfitrión a Willy Brandt. *Romania Cantat* interpretó canciones por la paz en diversas lenguas románicas; y *Nire aitaren etxea*, previamente recitado en euskera, en alemán, en ruso, en inglés, en francés y en mandarín. Terminada la función, el Nobel de la Paz felicitó a la coral, y me recordó brevemente la labor que desempeñara él durante la Guerra Civil. Conservo una carta suya en la que agradece a los cantantes su papel en aquella velada.

Willy Brandt escuchando al coro «Romania Cantat» el 2-XII-1988 (Foto: Y. M. Berardi, 2-XII-1988).

32.4. El 25 de septiembre del 2005, con ocasión del XXIX Congreso alemán de romanistas celebrado en Saarbrücken del 25 al 29 de ese mes, *Romania Cantat* presentó en la sesión inaugural «Drei romanische Liedersträusse» (Tres ramilletes de canciones románicas) con 18 canciones, entre ellas la plurilingüe *Sed libera nos a malo*, –cuyos primeros compases evocan el tema ini-

cial de El Moldavia (206) de Bedrich Smetana, 1824-1884— que tantas armonizaciones ha inspirado desde que don Resurrección María de Azkue la registrara en su *Cancionero Popular Vasco* (207). Esta actuación de Saarbrücken fue grabada en directo y se ha publicado como CD (208).

32.5. El 1 y el 2 de diciembre del 2005 dimos en Aix-en-Provence, invitados por la sección cultural de esa ciudad hermanada con Tubinga, en un aventurado viaje relámpago de gratísimo recuerdo, dos conciertos muy aplaudidos, con canciones profanas y con villancicos en las lenguas románicas más importantes. Como botón de muestra de plurilingüismo europeo cantamos *Sed libera nos a malo*, que encaja perfectamente en la tradición de poesías con mezcla de varios lenguajes, estimadas y cultivadas en la Edad Media (209) y por algunos madrigalistas. Las cinco lenguas de *Sed libera nos a malo*, latín, castellano, euskera, francés y gascón, son un carnet inconfundible de identidad de la patria de la canción. Son las lenguas que nos recuerda Escalígero, no sin cierto humorismo, que tenían que hablar los vascos según las circunstancias: «Il faut que les Basques parlent quatre langues, François, parce qu'ils plaident en François au presidial de Bayonne, et de là à la Senechaussée d'Aqs; Gascon, pour le pays; Basque et Espagnol» (210). Y el poeta moderno añade además, con un guiño malicioso, el latín –no el clásico sino el eclesiástico–, documentándolo con dos citas cotidianas de la iglesia católica. La última petición del Padre Nuestro (*mas libranos de todo mal*), y el segundo versículo del salmo 112 (*Sit nomen Domini [benedictum]*) Esos dos versos nos abren un escenario religioso, cercano a la vida monástica, lo mismo que el final, «Eta dezagun kanta kantore berri», que evoca irresistiblemente el «Cantate domino canticum novum» con el que comienza el salmo 97, y que se repite con variaciones en textos bíblicos y litúrgicos. Este marco religioso encuadra un episodio con rasgos de la poesía

(206) Del ciclo «La patria».

(207) Es el número 141, p. 202 de la edición de 1968, que es facsímil de la primera de 1906. Escribe Azkue que aprendió esa canción en Zuberoa, «sin haber anotado el nombre del cantor». La misma melodía se la cantaron con el texto de una apuesta (*Cancionero*, p. 203). Tengo una grabación con un trío de flautas, iniciada por Maja Tovar en el Colegio Alemán de Madrid.

(208) Se puede pedir a: *romania-cantat@gmx.de*, o a: *grams@24plus1.de* (precio 7 € y gastos de envío).

(209) De *Romania cantat*, II, menciono tres ensayos sobre canciones en más de una lengua: «Sprachmischung und Sprachverballhornung im romanischen Lied», de W. Theodor Elwert (pp. 652-656); «Dindirindin, ein romanisches Lied», de Manfred Faust, (pp. 657-566), y «Matona mia cara» – Serenata di lantzchenocco von Orlando di Lasso», de Diedrich Dannheim (pp. 667-672). Cerverí de Girona compuso, siguiendo la tradición poliglota latina y románica (p. e. las *jarras*), una «Cobla en sis lengatges», de interpretación controversa (J. Coronines, *Cerverí de Girona, Lírica*, II, pp. 199-201; Martín de Riquer, *Obras completas de Cerverí de Girona, Texto, traducción y comentarios*, Barcelona 1947, pp. 45-46; este eximio provenzalista reseña varios trovadores que han cultivado el género poliglota. A Dante se le atribuye un *descort* en provenzal, italiano y latín. *Hactenus!*

(210) *Scaligeriana, sive Excerpta ex ore Josephi Scaligeri*, Amsterdam 1740, p. 219.

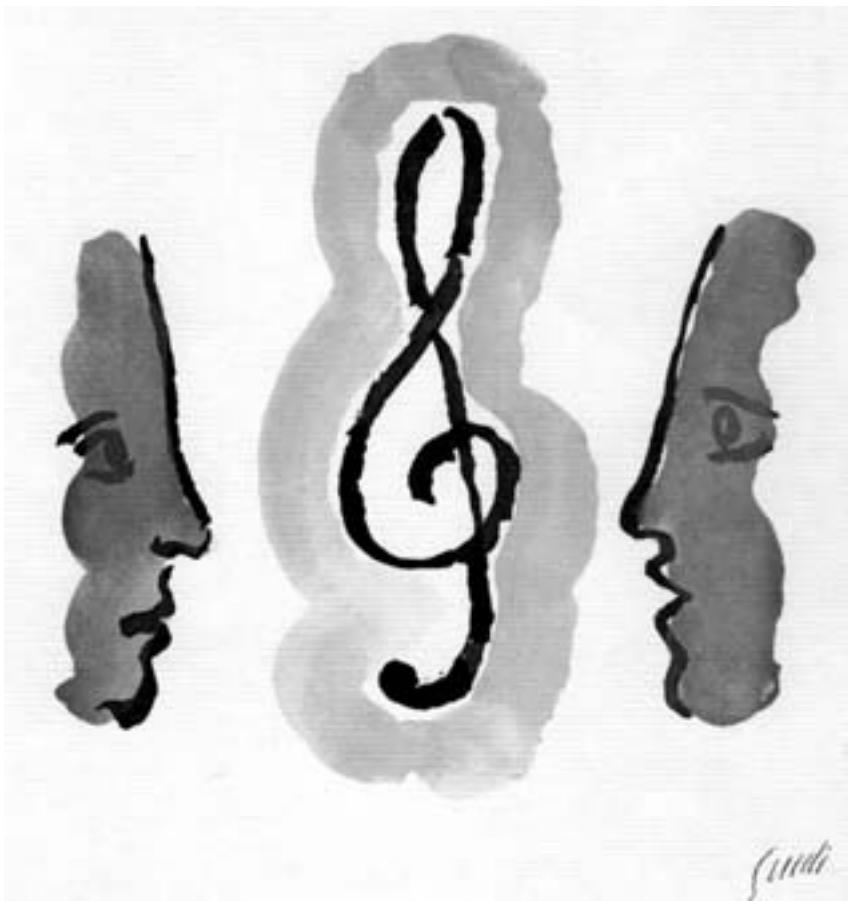
goliardesca, que encomia la buena comida y el buen vino, entre amigos y canciones (211). El resultado es una gustosa parodia muy conseguida, –hija de un compositor hábil, pícaro e inspirado– que goza de una popularidad bien merecida (212).

33. He ido ampliando el repertorio de canciones que publiqué en 1980 en los dos tomos de *Romania Cantat*. Esta obra está concebida según el siguiente criterio orientador: El texto o la música de las canciones del primer tomo (272 canciones) sirven de punto de partida para las interpretaciones filológicas del segundo (76 interpretaciones). Entre los intérpretes figuran dos premios Nobel de literatura, Eugenio Montale y Vicente Aleixandre. Dos conocidos artistas han ilustrado el libro: Virgilio Guidi (1891-1984) esbozó la portada, y H.A.P. Grieshaber (1909-1981) me mandó dos xilografías que realizó expresamente para ese cancionero. Carl Orff me envió una copia de *Odi et amo* de Catulo, dedicada a «*Gerhard Rohlfs mit allen guten Wünschen*». El vasco está representado con 13 canciones y con tres ensayos: Antonio Tovar, «*Le basque sans larmes. Grammatik aus der Musik*»; Luis Michelena und Francisco J. Oroz, «*Zur Volksliteratur der Basken –Das Lied Haltzak eztü bihotzik*»; y un artículo mío, «*Aurtxo txikia seaskan dago – Zum Basko-Iberismus*». También se publicó, como complemento de los dos tomos, en colaboración con la *Camerata vocalis* de la Universidad de Tubinga, dirigida por Alexandru Sumski, el disco *Romania cantat* (213), agotado desde hace años y que ha sido reeditado recientemente como CD en la editorial Gunter Narr de Tubinga.

(211) Orlando di Lasso (\approx 1532-1594) tiene varias canciones en más de una lengua, cf. *Romania Cantat*, I, núm. 264-265 y 269, de enfoque goliardesco. Todos conocerán el célebre *Tourdion* de Pierre Attaignant (\approx 1494-1552), *Quand je bois du vin clairet* (*Romania cantat*, I, núm. 187, y *Romania cantat IV, Ulmer Konzert*, núm. 13, con un breve comentario), con alabanza del vino, de la amistad, del canto y del jamón.

(212) El 3 de julio de 2004 por la noche interpretaron más de 200 voces masculinas en la «Gare du Midi» de Biarritz esa canción. Se atribuye a Pierre Topet «Etxahun» (1786-1862) el texto, que forma la primera de 20 estrofas de la poesía «Eihartxe eta Miñau». (<http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/E/Etxahun008.htm>). No figura en la edición crítica de Jean Haritschelhar, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet – Etxahun. (Texte – Traduction – Variantes – Notes)*, Bilbao 1970. En *Euskal kantak* de Jose Inazio Ansorena, Donostia 1993, se incluye *Sed libera nos a malo* entre las canciones populares anónimas que tienen por objeto el vino (p. 27). Entre las canciones de autor conocido, (pp. 251-306) sólo se encuentra una de Etxahun, *Maria Solt eta Kastero* (p. 300). Dejo sub iudice la cuestión de la autoría, por no disponer de información decisiva al respecto.

(213) De la antología *Romania Cantat* se publicaron numerosas reseñas, en periódicos, y en revistas especializadas de Filología Románica y de música. Menciono una: «Un homenaje musical a Gerhard Rohlfs», de Antonio Tovar, publicada en *El País* el 10 de enero de 1981. Y me permite reproducir la opinión de mi maestro Heinrich Lausberg sobre el disco: «Caro Collega ed Amico, La ringrazio vivamente del bel disco nel quale io ammiro l'idea, l'esecuzione (la Sua armonizzazione), la sfumatura di nostalgia che sa evocare: proprio un' opera riuscita all'indirizzo dei conoscitori che saranno sempre "dilettanti", innamorati della musica e della lirica che ne emana. Grazie, grazie».

Emblema de «Romania Cantat», por Virgilio Guidi (1891-1984).

33.1. De entre las numerosas publicaciones preponderantemente musicales menciono además:

Ulmer Konzert, Tübingen 1983, con las canciones que interpretó el coro *Romania Cantat* en Ulm, por invitación del Ministerio de Cultura de Baden-Württemberg, en mayo de 1980. Contiene un breve comentario de las canciones, e ilustraciones de Gina Roma, Virgilio Guidi y HAP Grieshaber. *Haltzak eztii bihotzik y Goiko mendian*, de inspiración horaciana, figuran entre las canciones.

Gernika: Canciones – Lieder – Songs, Estella-Lizarra 1987, en conmemoración del bombardeo de la ciudad, con 84 canciones armonizadas para coro mixto por compositores de diversos países.

En varias antologías de canciones para coro (p. e. en *Txio txioka*, Federación de Coros de Guipúzcoa, 1989; o en *Haurren Abesbatzantzat VII. Konposaketa Lehiaketa* 1994, de la misma Federación; *Euskal-Herria kantari, gaurko euskal koru musika*, Euskalherriko abesbatzen alkartea, 1991) circula gran número de composiciones más con texto en euskera, para voces blancas, de hombres, o mixtas.

33.2. En los últimos años he recibido dos premios de composición, uno en Bilbao en 1999, con el villancico *Badator Jesus* para cuatro voces mixtas, que estrenó en un concierto público en el Teatro de Baracaldo el 20-XII-1999 la coral *Santa María* de Portugalete; otro en 2004 en Bayona, con un *Magnificat* en euskera para cuatro voces de hombres, que interpretó el coro *Bihotzez* de Guétharie el 3 de julio de ese año en la «Gare du Midi» de Biarritz.

33.3. El coro *Andra Mari* de Gernika, que dirigía José Antonio Arana, ha interpretado en diversas ocasiones composiciones más, entre otras *Nire aitaren etxea*, y la canción navideña *Hartuik mutil* que armonicé para coro mixto aprovechando una publicación de ese director y musicólogo sobre los Plateros de Durango.

33.4. En julio del 2003, un cuarteto (cuerno inglés, viola, fagot y violoncelo) interpretó en Tubinga en una fiesta de bachillerato del Wildermuth-Gymnasium mi composición «*Wilde Stiere*», inspirada en la canción popular *Dira, dira, zezenak dira*.

34. No deja de llenarme de satisfacción el que mi labor haya sido reconocida, no sólamente por estudiantes y colegas, sino también por Instituciones. La Facultad de Filología Moderna de la Universidad de Tubinga me demostró su confianza eligiéndome Decano de Estudios (Studiendekan) para 1992 y 1993.

El Ministro de cultura de Baden-Württemberg, Klaus von Trotha, me entregó en 1993 un Diploma de Honor por la labor realizada en este Land durante cinco lustros.

En 1994 tuve el honor de presidir, por iniciativa del amigo Ricardo Ciérvide, en la Universidad de Vitoria el tribunal para la defensa de la tesis de occitano antiguo presentada por Julián Santano sobre *La guerra de Navarra de Guillem Anelier de Tolosa*.

Me siento muy honrado de que Euskaltzaindia haya tenido la deferencia de nombrarme en 2005 «Ohorezko euskaltzain», valorando exageradamente mis escasos méritos en el campo de la filología vasca.

No es casualidad que para los homenajes a Coseriu y a Tovar haya elegido temas relacionados con el vasco: «Lucubraciúncula sobre un glosario vas-

Antonio Tovar (1911-1985), por Hans-Joachim Madaus.

co-latino: El PARERGON de Vulcanius (1597)», 1981 (214); y «Pespuntes cabe el Camino Jacobeo» (215), donde zarandeo la etimología de *Monreal*, de *Lerga* y de *Lizarra*, para el primero. En el *Homenaje a Antonio Tovar, ofrecido por sus discípulos, colegas y amigos*, ed. Thomas T. Büttner, Madrid 1972, tracé los primeros pinitos en toponimia, estudiando nombres de lugar menores de origen vasco de mi pueblo: «A raíz de algún topónimo de la Cuenca de Pamplona». En *Navicula Tübicensis. Studia in honorem Antonio Tovar*, analizo una pastorela del siglo XIV, con música de Josquin Desprez y con el refrán «Soaz, soaz ordonarequin». Esa preferencia por temas relacionados con el euskera se debe a que tanto Antonio Tovar como Eugenio Coseriu han fomentado, y valorado muy positivamente, mi labor filológica, especialmente sobre las lenguas prelatinas de la Península Ibérica.

Koldo Mitxelena, al conocer el proyecto, todavía no concluído, con la traducción de la poesía de Gabriel Aresti «Nire aitaren etxea», a lenguas de todo el mundo, me escribió entusiasmado, parafraseando a Horacio: «*Aere perennius exegisti monumentum*. En mi nombre, en nombre de los euskaldunes y en nombre de todos los amantes de las lenguas, eskerrik asko».

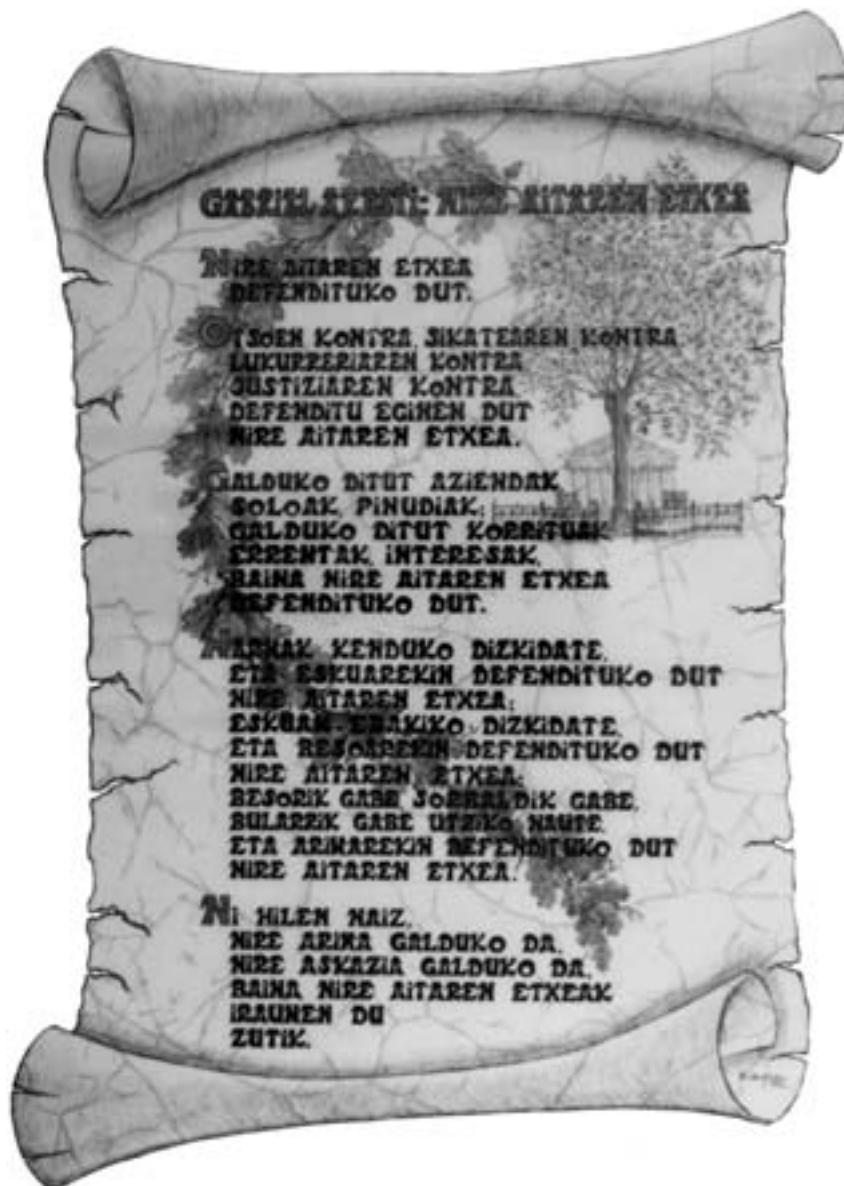
35. Traigo entre manos dos publicaciones relacionadas con el euskera, en las que voy adelantando a paso lento, con la pachorra de un buey viejo.

- 1) La segunda edición, aumentada, de «Carmen vasconicum» con las lenguas de Europa, y la preparación del material sobre las lenguas de los otros Continentes. En el acto académico de mi jubilación presenté como obsequio a los asistentes una edición improvisada y casera, con la traducción de *Nire aitaren etxea* a «Lenguas del Mediterráneo», unas 40 en total, que tuvo gran aceptación. Tal vez valdría la pena hacer una edición en regla de esta selección para lectores menos especializados, a la espera de que se publiquen los otros tomos, con todo el material, unas 600 traducciones en total, que están aguardando, como la lira del poeta, a que venga una mano dorada y las desempolve.

35.1. Hace dos años, asesorado por el colega y amigo Norbert Kloten, que acaba de abandonarnos definitivamente en abril de 2006 a la edad de 80 años, y que tenía muy buenas relaciones con Fundaciones que apoyan obras culturales de envergadura, presenté a la T.-Stiftung el proyecto completo de «Carmen vasconicum». Parecía que ellos iban a hacerse cargo y subvencionar la preparación y publicación de todo el material. Al final, la decisión fue negativa, afirmando que «ese texto no es apto para una traducción». Alegué que la poesía La casa de mi

(214) *Logos semantikos. Studia linguistica in honorem Eugenio Coseriu 1921-1981*, edd. Horst Geckeler et alii, I-II, Berlin 1981.

(215) *Sprache und Welt. Festgabe für Eugenio Coseriu zum 80. Geburtstag*, ed. Adolfo Murguía, Tübingen 2002.

«Nire aitaren etxea», ilustrado por Kepa Lauzirika.

padre había sido traducida ya a unas 600 lenguas, y les presenté una lista de los especialistas que habían colaborado. No hubo modo de hacerles cambiar de opinión.

Por canales no oficiales me he enterado de que no era esa la madre del cordero. Se insinuó que en algunas personas y en algunos círculos de Alemania ha ido surgiendo, a causa de los atentados de ETA, cierta distanciación y animadversión hacia lo vasco. Que el mensaje de Nire aitaren etxea podría interpretarse como apoyo a grupos radicales del País Vasco que recurren a la violencia.

Parece un argumento serio, ponderoso, para convencer a cualquier persona de buena voluntad, amante de la paz y de la convivencia en la concordia. Me quedan sin embargo dudas muy serias sobre la sinceridad de esa explicación, que parte de una interpretación tendenciosa del contenido de esa poesía de Aresti, cuyo mensaje central es no escatimar esfuerzos ni sacrificios en una tarea tan legítima como es defender la «casa paterna» (216). Recuerdo que hace veinte años, el que sería el traductor de *Nire aitaren etxea* al hebreo, me pidió unos días de reflexión antes de decidirse a realizar la traducción de ese texto, por consideración hacia la complicada situación política de su patria, Israel. Me llamó luego, nos juntamos, y me expuso su opinión: «Es un texto excelente, con cuyo mensaje estoy completamente de acuerdo. Quiero hacer la traducción, y me gustaría que la poesía se conociese también en mi patria. Pero le ruego, por razones que usted comprenderá, que no me mencione en la publicación a mí como traductor». Era y sigue siendo ese anónimo traductor israelita una persona amante de la paz.

El argumento de que la T.-Stiftung no apoya el proyecto porque ese texto incita a la violencia es huero y vano, y tiene visos de subterfugio; y me pregunto, inclinándome claramente hacia una respuesta positiva, si no habrá otra madre del cordero, otra causa más «humana», menos noble, que se quiera encubrir. Pero pienso que este asunto de momento mejor es no meneallo, esperando a mejor coyuntura, teniendo presente la cuerda advertencia de que «Qui vehementer emungit elicit sanguinem», de que «Quien se suena con vehemencia saca sangre». ¿Quien se suena, o quien ordeña?

35.1.1. Una curiosa y compleja duda filológica: ¿Las narices, o la ubre? Ha sido desgajado ese saporífero adagio de un versículo trimembre de la Biblia: «Qui autem fortiter premit ubera ad eliciendum lac ex-

(216) Remito al *Schwäbisches Tagblatt, Südwest Presse*, Tübingen, cuyo colaborador Helmut Hornbogen publicó el 9 de septiembre de 1983 una glosa sobre esa poesía de Aresti con el título «Der Gewalt widerstehen» (*Oponerse a la violencia*). Es la postura que asume Francisco de Vitoria en *De iure belli*, Lyon 1557, citando el principio *Vim vi repellere licet*, que se atribuye al jurista romano Domicio Ulpiano (170-228).

primit butyrum; Et qui vehementer emungit elicit sanguinem; Et qui provocat iras productit discordias» (217).

En las obras paremiológicas modernas que tengo a mano no encuentro esa llamada tan elocuente a la moderación, esa glosa tan expresiva de «ne quid nimis» o Μηδεν αγαν del templo de Apolo de Delfos, que circula por el refranero con diversos ropajes (218). Presenta el mencionado adagio alguna variante de interés que invita o desafía a los filólogos. Acepto gustoso la invitación o el reto que me lleva a un campo al que he dedicado varias elucubraciones. Recuerdo que leí por primera vez ese adagio en un libro de un humanista alemán, tal vez en Alemania de Wimpfeling, en mis años de ayudante en el Institutum Erasmianum. Pero perdí su pista. Navegando y pescando ahora por las aguas no siempre seguras de internet, constato que la versión más corriente trae el verbo emungit, como en la Biblia, y no la que yo recor-daba, emulget, que aparece raramente. La encuentro a esta última en Marulic, Repertorium (219). En Anacleto leemos qui vehementer emulgitur (220), con las variantes emulgetur y emulget, reducibles al mismo verbo. En los demás ejemplos que he encontrado figura emungit, emungens, en indicativo, y de vez en cuando en pasivo emungitur.

Para quien considere con criterio filológico el material disponible, está claro que emungit es la versión preferible para una edición crítica. Lo que no quiere decir que la variante menos común sea despreciable. Estamos ante dos verbos diferentes, con etimologías y significados completamente diversos en latín: emungēre, que se relaciona con muccus «moco», y emulgēre, emparentado con el alemán Molke «suero», melken «ordeñar». El primero significa «Limpiar de mocos las narices, haciéndolos salir con una espiración violenta»; el segundo, «Extraer la leche exprimiendo la ubre». En el pasaje de los Proverbios parece que emungit tiene que referirse a las narices, —pues de la ubre trata en la frase anterior— de modo que significará «sonarse (la nariz)», en alemán «schnäutzen», en francés «se moucher». La versión española crítica de la Biblia, hecha sobre los textos hebreo y griego, de Jover / Cantera, B.A.C., 1957, no nos ayuda en absoluto: «pues la compresión de la leche produce la mantequilla, y la compresión de la nariz saca sangre, y

(217) *Proverbia*, 30, 33.

(218) Menciono sólo que ese proverbio ha sido objeto de interpretación por parte de San Jerónimo, de Santo Tomás, de Francis Bacon, etc. y que ha sido enriquecido con otras comparaciones, como *Extensus arcus rumpitur hic nimium; funemque sic abrumpit, qui tendit nimis;* y del sector enológico, *cumque torcular vini premitur fortius vinum prodit acerbum, acinum sapiens, con correspondencia en inglés: and where the wine-press is hard wrought, it yields a harsh wine, that tastes of the grape-stone*. <http://etext.library.adelaide.edu.au/b/bacon/francis/b12e/part55.html>.

(219) http://www.ffzg.hr/kafil/neven/rep1_3bez.htm.

(220) 2. Anacletus-Brief, http://www.pseudoisidor.de/html/013_anacletus_quoniam_apostoli.htm

Sobre con una traducción de «Nire aitaren etxea».

la compresión de la cólera origina discordia». Prefiero la pluma de San Jerónimo. En alemán leo, en la traducción según Lutero, Stuttgart 1960: «Wer die Nase hart schneuzt», versión que se acerca a la de La Sainte Bible, de J. F. Ostervald, Bruselas-París 1897, «celui qui presse le nez». En la Nova Vulgata se elimina todo rastro de duda: «Qui enim fortiter premit lac, exprimit butyrum, et, qui vehementer emungit nares, elicit sanguinem». Supongamos con el P. Astete que «doctores tiene la santa Iglesia que sabrán responder» por qué razón se han cambiado esos pasajes, per detractiōnem y per immutationem. Tal vez simplemente para que se ciñan al original. Más expresivo y realista que lac me parece con todo en ese contexto ubera, que se asocia con el recipiente o cubo en el que se bate la leche para obtener mantequilla, –como el de las dos ranas de la fábula, la pusilánime que perdió el ánimo y pereció ahogada, y la emprendedora que se salvó gracias al intenso trabajo de sus patas. Además de ese emungit nares, he visto tres ejemplos de nares emungit. ¿Pero no es superfluo mencionar el objeto? Pues en emungere, estrictamente hablando, ya está implicada la nariz o su contenido. A veces se emplea con se (como en qui nimis se emungit), o en pasivo, lo que anticipa el castellano sonarse, con el objeto sobrentendido: «ut neque spuerent neque emungerentur» de Varrón, prohibición que recuerda la de algunos medios de locomoción públicos de antaño, aplicable a más de un deportista actual: «Se prohíbe escupir y arrojar los mocos», o moquear. En cambio (e)mulgēre pertenece claramente al campo semántico de la leche,

como el poético versículo de Job, 10, 10, en la versión de la (Nova) Vulgata: «Nonne sicut lac mulsisti me et sicut caseum me coagulasti?» (221).

*Y sin embargo, la historia de esos dos verbos latinos, tan nítidamente distintos al principio, nos delata un acercamiento, un contagio, una contaminación, una confusión que afectaría su posterior evolución. Se le achaca ya a San Jerónimo el uso del simple *mungere por mūlgēre (222). No sería este sabio el único en confundir los dos verbos, si es que efectivamente los confundió: En un sermón de Savonarola de 1491 sobre el amor se traduce «qui nimis emungit» como «wer zu stark melkt» (223). En un diálogo sobre la eutanasia y la tolerancia, el arzobispo genovés Dionigi Tettamanzi hace referencia a la autoridad de Santo Tomás, mencionando qui nimis emungit sanguinem elicit, que traduce: «chi munge troppo cava fuori anche il sangue» (224), interpretando esa frase como aforismo «proprio nel senso di affermare che lo Stato non può proibire ogni male». Al mismo pasaje del santo de Aquino se refiere Giancarlo Zizola en su artículo Il Vaticano e le sfide dell'etica (225) comentando ese proverbio que también traduce de manera equívocada: «chi troppo munge, fa schizzare sangue».*

Ha debido de traicionarlos un «falso amigo», el italiano mūngere que es la palabra corriente para «ordeñar», y no para «sonarse», que se dice en italiano «soffarsi (il naso)».

Si echamos una ojeada, por superficial que sea, a las correspondencias románicas del concepto «ordeñar» constatamos una gran diversidad que nos permite suponer turbulencias en la historia de mulgēre: rum. mulge, it. mūngere, cast. ordeñar, fr. traire, cat. munyir, port. munigar, francoprov. arya (226). Del latín (e)mungere «sonarse» no conozco descendientes. Parece que ha cedido ante la pujanza de mulgēre, mucho más importante en la vida cotidiana y para la economía (agrícola) que un término del comportamiento o buenos modales, aunque dejando huellas en él, favoreciendo o condicionando el cambio de conjugación y afec-

(221) En la Sagrada Biblia de Jover / Cantera se traduce o escribe insípidamente «vertiste como leche».

(222) García de Diego, *Diccionario etimológico*, bajo mūlgēre. No dispongo de información sobre ese *barbarismo* del eximio traductor.

(223) Tomado de: Hieronymus Savonarola. *Predigten. Ausgewählt und übersetzt von Hilgard Schottmüller*, Berlín 1901, vide www.etika.com/d18B/16L91

(224) Sito Web Italiano per la Filosofia-La Repubblica-30 GENNAIO 2001.

(225) http://www.radioradicale.it/approfondimento_laicità/docs/Zizola.pdf p. 10

(226) Tenemos que limitarnos a estos datos, renunciando a las equivalencias en otras lenguas y dialectos y a otro material que encontramos e. g. en *REW* 2864, *e(x)mulgere*, en *García de Diego*, etc. La desaparición de *moudre* «ordeñar», usual en francés antiguo, se atribuye con razón a la azarosa coincidencia con *moudre* < *molere* «moler», cf. A. Dauzat, *Nouveau dictionnaire étymologique et historique*, Paris 1964.

tando a su forma. Ésta es a mi juicio la explicación más convincente de algunas de las formas que acabamos de mencionar, a las que hay que añadir el corriente verbo navarro que varios diccionarios ignoran, muir (227), —la única palabra que conocía yo de niño para «ordeñar»— que está bien acompañada en Navarra por muidero, muidera (228). Desde el punto de vista semántico, para entender la influencia recíproca entre mulgere y mungere basta pensar en los evidentes rasgos parecidos comunes —que paso por alto haciendo una concesión al aptum— que suponen ambas acciones, con objetos y resultados tan dispares. Hay otro punto importante de contacto: En italiano es corriente el sentido figurado mùngere, smùngere «sfruttare», «estorquere», significado no muy diferente del castellano ordeñar, «obtener el máximo provecho posible de algo o de alguien», ni del alemán melken «sablear», etc., o succhiare, chupar, saugen. En latín no se expresaba esta acción de «soutirer de l'argent, escroquer, dépoiller, duper», recurriendo metafóricamente a ubera, es decir por medio de emulgere, sino a la nariz, por medio de emungere: «emungam hercle hominem probe hodie» (229); «cano capite atque alba barba miserum me auro esse emunctum» (230); «emunxi argento senes» (231), que, alejándonos de la nariz, traducimos acercándonos a la ubre: Les he ordeñado el dinero a unos ancianos (232).

En el lenguaje popular, cómico, al que pertenecen estos ejemplos, estaba preparándose el camino, la masa, para la fusión parcial de los dos verbos, documentada más tarde en las lenguas románicas. El primitivo emungere se conservaría, a veces mal entendido, en el lenguaje culto (233); pero en el popular sucumbiría, y sería substituído por ex-

(227) En Iribarren, *Vocabulario navarro* se registra también *muyir*, variante que yo no conozco y de cuya genuinidad dudo. El ejemplo que trae ese *Vocabulario* es *muye*, que puede ser y debe de ser simplemente la tercera persona del presente de indicativo de *muir*, y que no justifica en absoluto la existencia de *muyir*. Inexistentes son igualmente otros infinitivos de ese riñiquísimo *Vocabulario*, como *cueser*, *cuetar*; aunque se conjuguen efectivamente diptongando la -o acentuada: *cueso*, *cueses* etc., *cuerto* *cuerdas*, etc. A ningún romanista se le ocurriría deducir un infinitivo **huyir* ni **muerder* de *huye* ni *muerde*.

(228) «...que ocasiona continuo gasto y exprime el bolsillo como se expreme la ubre de la oveja al ser *muída* u *ordeñada*», Iribarren, *Vocabulario navarro*, s. v.

(229) Plautus, *Bacchides* IV, 4, 61. En *Mostellaria*, V, 1, 65ss. del mismo autor se juega con el sentido figurado de «chupar, robar», y el de «sacar los mocos».

(230) Plautus, *Bacchides*, V, 1, 15.

(231) Terencio, *Phormio*, IV, 4, 1. Véanse más ejemplos, e. g. *emungit argento; nummis emungit; auroque emungit miseras; mollibus emungit digitis ancilla lucernam* en las obras léxicas de latín solventes. Tiene un matiz algo diferente el italiano *Soffiare* (*qualcosa, la ragazza*) a *qualcuno*, que evoca el *soffalarsi* (*il naso*) con correspondencia en otras lenguas (románicas).

(232) Los caricaturistas políticos han popularizado la vaca lechera, que tiene la boca en el Norte y la ubre en el Centro de la Península, para criticar a quienes ignoran el proverbio: «O que non lle da de comer a unha vaca non ten dereito a muxí-la», cf. Corominas / Pascual, *DCECH*, bajo *esmucir*.

(233) Véanse ejemplos en <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/besold7/books/bes...>

*presiones de sabor casero que se reflejan en las lenguas neolatinas, especialmente por *muccare «sonarse» (REW 5706). En euskera lo encontramos en mukatu «se moucher», muki, muku «pábilo, mecha», «moco» (234).*

Pero cortemos la mecha, dejemos de hurgar en la nariz o en la ubre, y regresemos al *Carmen uasconicum*, cediendo la palabra y escuchando a un gran lingüista.

35.2. Entre los papeles inéditos de Eugenio Coseriu (1921-2002) figura un amplio dictamen en alemán sobre el proyecto de traducción de «Carmen uasconicum». Me permito traducir el final de su opinión: «El tomo publicado (y agotado) con las lenguas de Europa muestra la rectitud del camino iniciado.

Yo mismo, como lingüista, me he servido con provecho de este corpus de lenguas en mis clases; como amante de las lenguas disfruto leyendo algunas de las traducciones, también a lenguas menos conocidas, como el papiamento, el chabacano, el casubo, el dravenopolabio o el mansi.

Sería una dolorosa pérdida para la filología si el material ya existente y disponible no pudiera ser elaborado o ampliado por razones financieras... Recomiendo muy encarecidamente el extraordinario proyecto «Lenguas del mundo» emprendido por Francisco J. Oroz para una magnánima subvención que permita llevar a feliz cabo la empresa».

¡Que algún Mecenas vascófilo le escuche!

2) A punto de concluir anda el segundo tomo de *Gernika. Canciones - Lieder - Songs* (235), con la traducción de las canciones al castellano, al alemán y al inglés. Abril del año 2007 sería, haciendo concesiones a los ciclos, una buena fecha para publicar esos textos.

36. Los fecundos y felices años de Tubinga han coronado una vida que comenzó marcada por una atenazante pobreza. Una periodista, que publicó en el periódico *Schwäbisches Tagblatt* (236) de Tubinga al jubilarme un reportaje sobre mi vida, me preguntó si yo había pasado hambre de pequeño. Le contesté que había pasado mucha gana de comer. Ha sido una vida que ha cruzado por accidentados vericuetos, que ha conocido profundos desengaños y se ha balanceado al borde del abismo; pero que, gracias sobre todo a la ayuda de numerosas personas e instituciones generosas, más que a cierta testarudez o tesón por parte mía, ha llegado a una meta en la que jamás hubiera osado

(234) Ver Azkue, *Diccionario vasco*, y Arbelaitz, *Etimologías vascas*.

(235) El primero, con 84 canciones para coro mixto, fue publicado en Estella-Lizarra en 1987.

(236) «Romania zum Singen gebracht», upf, *Schwäbisches Tagblatt*, 30-3-2000.

soñar cuando andaba de niño trabajando de peón de albañil para ganar el currusco; o cuando abandoné abruptamente, a los 24 años, sin bachillerato, sin oficio alguno, zozobrante, con un yo destrozado, con 10 marcos alemanes en el bolsillo, la segura ruta por donde había navegado plácidamente, al abrigo de vorágines y escollos, durante dos lustros. ¡Cuántas veces no me ha tocado meditar, desterrado y desarraigado, sobre las frases de Ovidio *Perfer et obdura, multo graviora tulisti* (237) y *Perfer et obdura, dolor hic tibi proderit olim* (238); o en una fase menos desazonada y con visos de esperanza, sobre el más trillado *Per aspera ad astra* (239) que aprendimos de nuestro benévollo profesor polaco de latín, el P. Ladislao, en las clases de Coreses!

37. Si fuese lícito comparar lo incomparable, sin pretender mezclar los arbustos y los humildes tamariscos del poeta mantuano —que no agradan a todos— con asuntos mucho más elevados, me atrevería a glosar globalmente el desarrollo, el proceso de formación y evolución de mi vida con «*A un débil principio ha seguido mejor fortuna*». Se me echará en cara que he plagiado, modificando irrespetuosamente, profanando la frase con la que concluye Bernard Etxepare el primer libro vasco impreso que se conserva. Con todo, *venia sit dicto!*, que se me perdone lo dicho. Y lo que estoy por decir.

37.1. Bernard Etxepare y François Rabelais: *Mitxelena juzga poco acertada la equiparación de esos dos autores que hicieran Francisque-Michel y Vinson, ya por el mero hecho de que uno es prosista y otro poeta. Además porque la obra de Etxepare no refleja un hombre del Renacimiento sino un autor medieval* (240). *He vuelto a leer gran parte de Gargantua et Pantagruel y el Linguae vasconum primitiae, y me pregunto, sin tener a mano los pasajes correspondientes de Francisque-Michel ni de Vinson, qué argumentos han podido encontrar para llamar a Etxepare «el Rabelais vasco».*

Esa comparación sólo tendría cierta justificación si con ella se quisiera poner en evidencia algunos rasgos similares del carácter o de la biografía de ambos: Los dos viven aproximadamente en la misma época, los dos son sacerdotes que interpretan generosamente el sexto, los dos tienen problemas con las autoridades, los dos escriben más o menos en los mismos años: Gargantua et Pantagruel, entre 1532 y 1552; para Linguae vasconum primitiae se admite el 1545.

(237) *Tristia*, 5, 11, 7.

(238) *Ars amandi* 2, 178.

(239) Parece que la fuente lingüísticamente más cercana es «*Non est ad astra mollis e terris via*», de Séneca, *Hercules furens*, 437. Se lee en diversos contextos como lema la adulteración «*Per ardua ad astra*». Antoni Peris, *Diccionari de locucions i frases llatines*, 2227, menciona también «*Per angusta ad augusta*», remodelación que el P. Ladislao no nos enseñó y que alguien atribuye a Ernst von Brandenburg.

(240) Michelena, *Historia de la literatura vasca*, p. 46-47. En *Textos arcaicos vascos*, 3.2.5, presenta ese máximo filólogo euskaldún un intento de interpretación del texto vasco de Rabelais, libro II, cap. IX.

37.1.1. Pero a los críticos que se ocupen de la obra escrita de ambos deberían interesar más que los puntos de contacto en el currículum vitae, es decir, más que los vínculos externos, que no tienen que reflejarse necesariamente en lo escrito, las relaciones internas que pudieran existir en su producción literaria. Y desde este enfoque tiene plena razón Mitxelena. Son mundos completamente diferentes, antagónicos, que no justifican una comparación global. Son obras incomparables. Ello no significa que no sea posible descubrir algún elemento común, y tal vez de dependencia, entre los dos autores. De entrada habría que excluir de la comparación gran parte del libro de Etxepare, la religiosa, pues, salvo error, Rabelais no ha escrito nada –al menos yo no conozco nada– de ese tenor. Escenas amorosas, eróticas, que se encuentran en ambos autores, son un lugar común que hallamos en cientos de escritores, y carecen por tanto de contundencia argumentativa, de fuerza probatoria.

La comparación podría con todo resultar fructífera si revelase que los dos autores abordan de manera similar, imitando o parodiando, los rasgos distintivos más destacados dentro de ese acervo común. Por ejemplo, si la escabrosa violencia que se respira hacia el final de la Disputa de los enamorados aparece tratada en Rabelais con tanto desenfado o desdén como en Etxepare. O si los descarados, paródicos intentos de Panurgo de requerimiento de amor a una de las damas de la alta sociedad encuentran el mínimo reflejo en Amorez errequericia. Es más que probable que Etxepare haya conocido parte de la reputadísima obra de Rabelais; es fácil que se encuentren en Linguae vasconum primitiae expresiones o actitudes inspiradas en la lectura de Gargantúa. Hasta pueda ser que el breve texto vasco de Rabelais haya servido de pedernal, para dar chispa a su debido tiempo a la mente de Etxepare, que veía que no era imposible escribir en esa lengua (241). Sin embargo, la ironía, la sorna, la picardía, la sátira mordaz con que Rabelais se desembaraza de las situaciones más enmarañadas, lo mismo que el derroche de fantasía creadora, de erudición, faltan y tienen que faltar en Etxepare ya debido al enfoque general diferente de ambas obras.

37.1.2. Para el crítico que busque fuentes de inspiración e. g. para Potaren galddatzia, la «Petitio osculi», sería más fecundo que husmear en la genial enciclopedia de ciencia y de fantasía creadora de Rabelais recurrir al Cantar de los Cantares y a las numerosas interpretaciones medievales de esa magnífica poesía erótica; los amantes de la literatura clásica latina pensarán en Vivamus, mea Lesbia, atque amemus de Catulo, o en la producción erótica de Ovidio, o en obras posteriores con el

(241) Ya se habían impreso antes breves textos en vasco, cf. mi artículo «Primera glosa vasco-latina en un libro impreso (1510), en: *Euskera* 26, 2, 1981, 93-111.

mismo lugar común inagotable. O para Emazten fauore, respuesta a la poesía misógina, exuberante en la Edad Media (242), a «Mulierem fortem quis inveniet» (243), que ha servido de fuente de inspiración a numerosas obras en laude de las mujeres, como *De institutione feminiae christianaæ de Juan Luis Vives* (1492-1540) y más tarde *La perfecta casada de Fray Luis de León* (1527-1591).

37.2. *Me he alejado del punto de partida, del colofón latino de Linguae vasconum primitiae, «Debile principium melior fortuna sequatur». Es de suponer y desear que se haya dado a esta frase la importancia que le corresponde –aunque me figuro que quedarán aspectos inconsiderados–, sin limitarse a ponderar la modestia a la que quiere hacer referencia el autor. En la pobre biblioteca que conservo tras la jubilación, no encuentro el material necesario para dilucidar definitivamente la primera cuestión que me suscita ese texto, que suena a verso, y a verso pulido, armonioso, elegante: la de la autoría. Que el internet supla de momento esta deficiencia.*

Recuerda de lejos el topos modestiae de la retórica que se solía usar en el exordio para evitar la impresión de arrogancia, o como «captatio benevolentiae» (244). Encaja perfectamente tras los versos finales del Saltarel en los que el autor se siente orgulloso de la labor de pionero que ha realizado con su amigo editor François Morpain, primer impresor de la lengua vasca. No es el canto triunfal del Exegi monumentum aere perennius con el que Horacio cierra su tercer libro de odas. Es una expresión de satisfacción, de complacencia, de alegría, que se acerca a

(242) La literatura misógina es muy abundante en la Edad Media. Uno de los primeros trovadores, *Marcabrú*, lleva el sambenito de misógino. Otro trovador más tardío, *Cerverí de Girona*, escribió en 1271 un poema narrativo, *Maldit ben-dit*, que ha tenido mucho influencia en la literatura contraria a las mujeres. (Cf. Joan Coromines, *Cerverí de Girona, Narrativa*, Barcelona 1985, p. 39 ss., y *Lírica, I*, Barcelona 1988, p. 15). Cito unos versos de *Maldit ben-dit* de esa edición, sobre *femna*: «e toyl prets e lausor / e met hom en error; / e toyl solaç e rire / e met hom en cossire; / e toyl amor de gens / e n'ès hom menys valens» (*Narrativa*, p. 40, vv. 13-18). Puede verse la traducción de esa larga poesía, de 652 versos, en la edición de Martín de Riquer, *Obras completas del trovador Cerverí de Girona, Texto, traducción y comentarios*, Barcelona 1947, pp. 323-347. El mismo trovador ha glosado y ampliado el texto de *Proverbios* 30, 18-19: «Tria sunt difficultia mihi ... : Viam aquilae in caelo, Viam colubri super petram, Viam navis in medio mari», saltándose el «Et viam viri in adolescentia», e integrando el principio del versículo siguiente: «Talis est et via mulieris adulterae», en *Lo vers de falsa femna*, Coromines, *ibidem, Lírica I*, pp. 327-331; Riquer, *ibidem*, p. 214-217.

De fecha cercana a Etxepare menciono una carta con tintes misóginos del humanista Leon Battista Alberti (1406-1472), *De amore*, <http://www.filosofico.net/albertideamoretesto.htm>. Rabelais cita en el Segundo libro, cap. VII la obra «De re edificatoria» de este célebre arquitecto florentino. Algo antes, en 1404/1405, Christine de Pizan, (Venecia 1365-París 1429/1430) escribió *Le livre de la Cité des Dames*, una verdadera apología de la mujer.

(243) *Proverbios*, 31, 10. Rabelais se refiere a ese pasaje en *Le Tiers livre*, cap. XXX.

(244) Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960, § 272.

un «orgullo» humilde, moderado, sin arrogancia, nacido de la convicción de haber realizado una labor loable (245) en favor de su lengua.

37.2.1. Es evidente que esa cita de Etxepare «no es lechuga de su huerto». Y ésta es la primera pregunta: ¿De quién ha tomado ese texto? Para quienes hayan leído Gargantúa y Pantagruel, y tal vez para quienes hayan seguido de cerca la discusión sobre Etxepare y Rabelais, no digo nada de nuevo al afirmar que en este autor figura esa misma frase, con una diferencia pequeña, pero significativa: *Debile principium melior fortuna sequetur* (246). *La diferencia sequetur – sequatur no puede dejar indiferente al filólogo.*

Si suponemos, como parece natural a primera vista, que Etxepare ha tomado la cita de Rabelais, tenemos que preguntarnos de dónde proviene esa discrepancia. Dejando de lado especulaciones teóricas sobre un posible error de lectura, o sobre una fuente primaria de doble tradición, parece lo más lógico ver en la cita de Etxepare no un error o una falta o una imprecisión sino una re-creación, una revitalización de una fórmula fija, adaptándola convenientemente a la situación concreta en la que se encontraba ese autor. La cita ya no es un lema que acentúa con optimismo el éxito futuro, «A un principio débil seguirá mejor fortuna», sino que pone énfasis en el deseo de que otros continúen y mejoren lo que se ha comenzado editando el primer libro en euskera: «Que a este principio débil siga mejor fortuna».

37.3. *Me estoy metiendo o me he metido en un avispero. Se atropellan en mi mente a raíz de esta cita varias cuestiones que requieren un análisis en el que no puedo detenerme de momento. Ahora me límito, tras levantar la liebre, a indicar el camino por donde hay que perseguirla, confiando en que, respetando una antigua ley de cinegética, no se me cruce intempestivamente un cazador furtivo antes de que yo haya lanzado, haciendo uso del «ius primae sagittae», el primer disparo.*

*Etxepare se encuentra con su cita latina en una larga y fecunda tradición que tiene representantes en pleno humanismo, en autores medievales de primera fila, y que remonta por lo menos a las Metamórfosis de Ovidio, por más que en la tradición haya sido remodelado el texto original: *Flebile principium melior fortuna secuta est* (247). Y levanto otra liebre, disfrazada de pregunta tergiversante: ¿Conocía Rabelais las *Primitiae* de Etxepare, y ha sido él quien ha tomado del poeta vasco la cita,*

(245) Léanse las ponderosas palabras de Koldo Mitxelena que cita Patxi Altuna en el *Prólogo* a la edición de *Linguae vasconum primitiae* de 1995, p. 131.

(246) *Le tiers livre des faict et dictz héroïques du bon Pantagruel*, cap. XLII. París 1546. En alguna publicación figura la cita como si fuese del Libro II, que se publicó en 1534.

(247) Ovidio, *Metamórfosis*, 7, 518.

y no al revés? De Primitiae se admite que se publicó en 1545, a juzgar por el Extract des regestes de Parlement: «Faict a Bourdeaulx en Parlement le dernier iour Dapuril, mil cinq cens quarante cinq» (248), y según leemos en las historias de la literatura vasca. De acuerdo con el testimonio unánime de los filólogos competentes, Le tiers livre des faict et dictz héroïques du bon Pantagruel se publicó por primera vez en París el año 1546, es decir más tarde que el libro de Etxepare. Es sólo un detalle, pero significativo, que merecerá nuestra atención en ocasión más propicia (249).

38. No fue lamentable, *flebile*, ni mucho menos, el principio de mi vida, mi infancia, mi niñez con todas sus estrecheces (250). Ni lo fue mi juventud, no obstante el doloroso fracaso de mi «grillo misionero», de mis sueños de imitar a mi santo patrón de Javier. Tres factores creo que me influenciaron internamente de manera especial para despertar e intensificar la vocación misionera, además de la oportuna y feliz coyuntura que me ofrecía la reciente llegada de los misioneros SVD a Estella (251): a) En la escuela de Beriáin representamos una vez, cuando yo era muy joven, una velada con el tema «Yo quiero ser misionero», en la que tuve un papel importante, vestido de sotana blanca. b) En una fiesta de San Francisco Javier me dejó impresionado un día un texto que cantó el sacristán, el señor Francisco Zoraquiáin, plantado como un roble junto al altar mayor, con los dedos pulgares metidos a ambos lados de un chaleco oscuro, a la altura de los sobacos, y con las manos apuntando hacia adelante como si quisiera abrir brecha, con una sonora voz de barítono que hacía vibrar toda la iglesia:

«Treinta mil leguas corrió
nuestro invicto en las misiones,
y miles de almas salvó
en las paganas naciones» (252).

c) Además, en plena y pujante juventud, la fuerza del *nomen atque omen*, modificado en *nomen est omen*; llevé muy bien grabado durante los años de Roma al santo navarro, adoptando incluso la firma *Franciscus Xaverius*, que utilicé hasta abandoné la *Societas Verbi Divini*.

(248) Página 75 de la edición de 1995.

(249) Tengo la intención de desarrollar el tema en un aporte para el homenaje a Jean Haritschelhar.

(250) A los años de mi niñez me refiero en la primera parte de «Recuerdos de la posguerra y de la Guerra Civil», en: *Hispanorama* 107, Febrero de 2005, 37-39.

(251) Fue el año 1945, según recuerda una canción, de fabricación casera, creo que del P. Luis: «El año mil novecientos cuarenta y cinco / - antes de cantarlo me santiguó y me ahinco - / vinieron tres Padres a Estella...».

(252) No tengo fuente alguna para este texto. Que me perdone el autor de *El divino impaciente* si se me ha ocurrido pensar en él.

38.1. De la noche a la mañana se esfumó, se desvaneció ese sueño misionero, que se convirtió en terrible pesadilla. «Mañana en un frágil barco me he de embarcar en la mar. Daré un adiós a mi patria, el último adiós quizás». ¡Con qué pasión y entusiasmo no cantaba yo esa despedida del misionero, disfrutando con la idea de que tal vez un día el barco, en el que yo iba a predicar la fe, naufragaría, y el mar sería mi sepulcro! «No temo las muchas aguas, ni el indomable huracán, que es dulce a quien busca el cielo hallar su tumba en el mar», decía más o menos otra estrofa de la misma canción. Y naufragué completamente; fracasó con estrépito ese proyecto por el que había andado bregando durante diez años.

38.2. El empeño y los esfuerzos de dos lustros, disipados, malgastados, dilapidados, como el caudal del hijo pródigo. Aunque no perdidos del todo, pues el hado, la suerte, la fortuna que ha popularizado Carl Orff como inestable, como volátil, como caprichosa, que crece y decrece sin cesar (253) como se le antoja, como rueda voluble; la *fortuna vitrea* de Publilio Siro (254), la *fortuna caeca* de Cicerón (255) y de otros muchos, ha sido benigna, condescendiente y generosa conmigo: Me brindó de niño, gracias a la idea o vocación misionera frustrada, la oportunidad de entrar en un Instituto para los estudios de cultura general, cuyas puertas habrían quedado de otro modo irremediablemente cerradas para mí, hijo de padres sin medios. Tras el naufragio, la fortuna me ha nivelado y alisado el terreno escabroso; me ha enderezado la senda tortuosa, abriéndome paso y conduciéndome con mano segura y con pie derecho por entre abrojos y malezas; me ha ofrecido otros campos de acción, otra patria intelectual, otros valores, otros amigos –aun conservándome los de antes–; y me ha deparado una verdadera familia, en el sentido estricto, tradicional: una imponderable riqueza.

39. Mi aporte personal ha sido modesto, un diminuto grano que ha caído en tierra buena, bien estercolada, y ha germinado con brío; un insignificante óbolo valorado excesivamente por personas benévolas, que me han querido bien. Por este motivo, al margen del proverbial *Faber est suae quisque fortunae* (256), inspirándome en Etxepare y respetando fiel y escrupulosamente la tradición, con sincero agradecimiento, hago míos el verso y la versión *Debole principium melior fortuna secuta est*, que encuentro en un sabio historiador del siglo XII (257).

Venia sit scripto!

(253) Texto en *Carmina Burana*, N° 17: *O Fortuna, velut luna / statu variabilis, / semper crescis aut decrescis...*

(254) *Sententiae*, ed. Otto Friedrich, Berlín 1880 (reimp. en Hildesheim, 1964), F 24.

(255) *De amicitia*, 15, 54.

(256) Appius Claudius Caecus apud Sallustium, *Epistulae ad Caesarem senem de Republica*, 1.1.2.

(257) El historiador de las cruzadas, Guillermo de Tiro (≈1130 – ≈1185), en su obra *«Historia rerum in partibus transmarinis gestarum»*, libro XVIII, cap. XVII.

EUSKALTZAINDIAREN AGIRIAK

BATZAR-AGIRIAK

Donostian, 2006ko urtarrilaren 27an

Andres Urrutia, euskaltzainburua,
Benat Oihartzabal, euskaltzainburu-ordea
Xabier Kintana, idazkaria,
Jose Luis Lizundia, diruzaina,
Henrike Knörr, Iker sailburua,
Andres Iñigo, Jagor sailburua,
Jose Antonio Arana Martija,
Miren Azkarate,
Patxi Goenaga,
Jean Haritschelhar,
Emile Larre,
Txomin Peillen,
Patxi Salaberri,
Ibon Sarasola,
Ana Toledo,
Piarres Xarrition,
eta Patxi Zabaleta euskaltzainak,

Pello Telleria, idazkariodea, Juan Jose
Zearreta kudeatzailea eta Jose Antonio
Aduriz zegozkien gaietan.

du Eusko Ikaskuntzak eta Baionako Hiriak urtero ematen duten Euskal Kulturen Ohorezko Saria Jean-Louis Davant euskaltzainak jaso zuela iazko abenduaren 16an Baionan bere ibilbide oparo eta bikainagatik. Zorionak eman zaizkio.

2.3. Pruden Gartzia Juan Zelaia saria. Halaber, Euskaltzaindiaren Azkue Bibliotekako zuzendariak, Pruden Gartzia, iazko azaroan Juan Zelaia V. Saiakera saria irabazi duela jakinarazi du euskaltzainburuak, *Lazarraga. Ernazimentua euskaraz* ize-neko saioarekin. Zorionak eman zaizkio.

2.4. Batzarren ordena. A. Urrutiak argitu duenez, Osoko Batzarra goizez izango da eta ageriko bilkura, aldiz, arratsaldean, bertan hilberri txostenak irakurtzeko.

3. Onomastika

3.1 Exonomastika: «Antzinako hirien euskarazko izenak» onartzea. Jose Luis Lizundiak esan duenez, batzordeak aurkezturiko txostenari ez zaio oharrik egin. Antzinako izen batzuek (*Ninive, Babilonia...*) turismoagatik eta azken aldko gorabehera politikoak direla eta (Irakeko gerra...) berriz ere asko erabiltzen hasi direla komentatu du. Araua ontzat eman da.

3.2. Exonomastika: «Euskal Herriaren auzo eskualdetako herri izenak (I): Iparralde ingurukoak» aurkeztea. J. L. Lizundiak txostena eta zerrenda aurkeztu

Ezin etorriak eta ahalak: Adolfo Arejita, ahala idazkari; Jean-Louis Davant-ek, ahala Txomin Peilleni.

Batzarra goizeko 10:10ean hasi da Gipuzkoako Foru Aldundiaren jauregiko tronu-aretoan, ezkerreko zutabean ageri diren euskaltzainak eta bertan direla.

1. Aurreko akta onartzea. Azaroko batzarraren akta oharrik gabe ontzat eman da.

2. Ahoz esatekoak

2.1. Patxi Salaberri ongietorria. Euskaltzainburuak Patxi Salaberri euskaltzainari ongietorria eman dio, bere izendapenaz gero Euskaltzaindia eginiko lehen etorrera.

2.2. Jean-Louis Davantek saria Baionan. Era berean, Andres Urrutiak azaldu

ditu. Izen horietako batzuk finkatzeko orduan inguruko auzo-hizkuntzak (gaskoiera, aragoiera, frantsesa, gaztelania...) kontuan hartu beharra, azpimarratu du. Lehen zerrenda honetako exonomioak aipatu ditu, eta bitasuna agertzen denean iparraldeko horian arteko aukera eta formak finkatzeko laguntha eskatu die. Xarritonek Nafarroa Beherearen ondoko erdal topomimo «euskaldundua» ere kontuan hartu beharko liratekeela esan du. Haritschelharrek *Orthese* eta *Nabarrengeose* hitzei buruz ohar batzuk egin ditu. Oharrak otsailaren 16rako egoitzara bidali beharko dira P. Telleriaren ardurapera.

3.3. Onomastika: Onarturiko «Bizkaiko herri izendegia» banatzaea. Aurreko bilkuraren onarturiko zerrenda euskaltzainen artean banatu da.

4. Hiztegi Batua

4.1. Hiztegi Batua: D letra. P. Salaburu batzordeburuaren ezin etorriagatik, Jose Antonio Adurizen zuzendaritzapean D letrako zerrendari egini oharrak aztertu eta erabaki dira: *demokristau-tik desanimo-rainoko* hitzak ikusi, eztabaidatu eta onartu dira.

4.2. Hiztegi Batuko A-B letren zerrenda. A eta B letraz hasten diren hitz orain arte onartuen zerrenda banatu da, kontsultarako.

5. Eskuartekoak

5.1. 2006ko Egutegia banatzaea. Euskaltzaindiaren 2006ko batzar-egutegia, 2005eko abenduaren 16ko osoko batzarrean onartua, banatu da etorririko euskaltzainen artean.

5.2. Azkue sarietarako mahaikideak. Zuzendaritzak urtarrilaren 4an 2005eko Azkue sariarako epaimahaikide hauek izendatza erabaki zuen:

- A mailan: Igone Etxebarria, Amagoia Lopez de Larruzea eta Manu Lopez Gáseni.
- B mailan: Joseba Butron, Kirmen Uribe eta Jabier Kaltzakorta.

Izendapenak berretsi egin dira.

5.3. EGO eta ECO hitzarmen sinadurak. Pello Salabururen zuzendaritzapeko Euskal Gramatika Orokorra egitasmoa dela eta, zuzendaria hitzarmena jadanik sinatura duela jakinarazi du euskaltzainburuak. Era berean, Andres Iñigoren zuzendaritzapeko Euskal Corpus Onomastikoaren egitasmorako hitzarmena jadanik sinatura duela zuzendaria. Hitzarmen horiek ez dira banatuko, baina euskaltzainen batek ikusi nahi izanez gero, jo bezta kudeatzairengana.

5.4. P. Altunaren heriotza. 2006ko urtarrilaren 20an Patxi Altuna euskaltzainaren heriotza zela eta, euskaltzainburuak Haren hutsunea jakinarazi du eta Haren leku betetzeko, kandidatuak aurkeztek bi hilabeteko epea hasten dela. P. Altunaren hilberri txostena egitea Miren Azkarateri proposatu zaio eta ontzat eman du.

5.5. J. M. Lekuonaren hutsarterako hautagaiak aurkeztea. J. L. Lizundiak, A. Toledok eta X. Kintanak sinaturik, Joseba Irazu Garmendia (*«Bernardo Atxaga»* ezinaz ezagunagoa) jaunaren kandidatura aurkezu dutela adierazi du Andres Urrutiak, sinatutako aurkezpen-orria eta merezimenduen txostena banatu direlarik.

J. Haritschelharrek, beraren eta beste euskaltzain batzuen izenean, bere kezka eta ustekabea azaldu du, proposamen hori osoko bilkuran baino lehenago prentsan agertu delako. Euskaltzainburuak berak ere kezka bera agertu eta gertaera hori deitoratu du. Abenduko filtrazioaz ere mintzatu da euskaltzainburua. J. L. Lizundiak eta idazkariak ere hitz egin dute, kazetari baten era horretako jokabideak salatuz. Hemendik aurrera horrelakorik jazo ez dadin informazio-protokolo bat prestatzea proposatu du A. Urrutiak Zuzendaritzaren izenean. Ideia ontzat eman da.

5.6. Federiko Barrenengoa euskaltzain ohorezkoaren heriotza. Federiko Barrenengoa arabar euskaltzain ohorezkoa 2005eko abenduaren 30ean hil zela adierazi du A. Urrutiak. Haren hilberri txostena egitea H. Knörri eskaini zaio. Ontzat eman du.

5.7. Ibon Sarasolaren proposamena. Maiz saio generoan eman gabe gelditzentzat dira euskal literatura-sariak. Hori dela eta, eman gabeko saio horien ordez, edota horien diru-zenbatekoa metatuz, bestelako sariak antolatzea proposatu du, *Premi de les lletres catalanes* moduko zerbaitek, hots, pertsona bat bere bizitza osoko lanengatik sartzezko. Euskaltzainburuak erantzun dio, hori zehazteko, Literatura batzordeak proposamena egin dezala. Ondo iritzirik, J. L. Lizundiak Aurrezki Kutxekin horretaz mintzatzea proposatu du.

5.8. Elurtearen ondorioak. Ricardo Badiola argitalpen-arduradunaren ezin etorriz, ezin izan dira banatu *Oroitzidazkia* eta *Antzuolako toponimia* liburuak. Euskaltzainei hurrengo batean helaraziko zaizkie.

5.9. San Frantses Xabierkoaren eta Joanes Leizarragaren omenaldie. Piarres Xarritonek proposatu du aurten, euskaldun saindu eta idazle horien mendeurrenena dela eta, Euskaltzaindiak zerbaite egitea, agian Euskaltzaileen Biltzarrekin batera. J. L. Lizundiak erantzun dio zerbaite egitea pentsatuko dela, baina egutegia jada egina denez gero, ez dela hain erraza izanen, era horretako omenaldiak ongi eta garaiz antolatu behar dira eta.

5.10. Hiztegiaren izena. Hiztegi Batutik abiatuz, Euskaltzaindiak egingo duen hiztegiaren izenaz proposamena hurrengo osoko batzarrean aurkeztuko dela aurreratu du euskaltzainburuak.

Batzarra 14:40an amaitu da.

Andres Urrutia,
euskaltzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

AGERIKO BILKURA

Donostian, 2006ko urtarrilaren 27an.

Euskaltzaindiak Donostian egin du ageriko bilkura, arratsaldeko 5etan, Gipuzkoako Foru Aldundian, lau euskaltzain lauen hilberri-txostenak irakurtzeko: Juan San Martin, Eugenio Agirretxe, Patxi Ondarra eta Joxe Mari Aranalderenak.

Bildu dira:

- Andres Urrutia, euskaltzainburua; Beñat Oihartzabal, buruordea; Xabier Kintana, idazkaria; Jose Luis Lizundia, diruzaina; Andres Iñigo, Jagor sailburua; Jean Haritschelhar, euskaltzainburu ohia; Jose Antonio Arana Martija, Miren Azkarate, Emile Larre, Txomin Peillen, Patxi Salaberri, Piarres Xarritton, Ana Toledo eta Patxi Zabaleta euskaltzain osoak.
- Koldo Artola ohorezko euskaltzaina.
- Jose Antonio Aduriz, Antton Aranburu, Mikel Atxaga, Pello Esnal, Jose Mari Iriondo, Maria Pilar Lasarte, Jose Antonio Mujika, Paskual Rekalde, Pello Teilleria, Juan Jose Zearreta eta Joxe Ramon Zubimendi euskaltzain urgazleak eta, Amaia Okariz, Euskaltzaindiko Prentsa arduraduna eta Maixa Goikoetxea Gi-puzkoako ordezkaritzako bulego-arduraduna.

Andres Urrutia euskaltzainburuak ongietorria eman die bildu direnei eta entzule izan den Joxe Juan Gonzalez Txabarri diputatu nagusiari eskerrak eman dizkio goizeko osoko batzarra eta arratsaldeko ageriko bilkura egiteko Euskaltzaindiari eman zaion laguntzagatik. Ondoren, hilberri-txostenak irakurriko dituzten lau hizlariei hitza eman die.

Juan San Martin

Jose Luis Lizundia diruzainak irakurri du Juan San Martin euskaltzain osoaren hilberri-txostenak. Bere hitzetan «Juanito euskalgintzaren *Land Roverra* izan da». San Martinek aztertu zituen alderdi ugariak azpimarratu ditu. Mendizaletasunari eta onomastikaren alorriari etekina ateratzen jakin zuen San Martiniek. Hor dago, euskara batuaren historian izan zuen esku-hartze zuzena, bere iniziatiibaz burutu baitzen Ermuko biltzarra, Arantzazukoa antolatzeko erabakigarri izan zena.

Lizundiak nabarmendu duenez, aditz batuaren deklinabide, erakusle, onomastika eta beste araugintzaren lanen buru Villasante bazen ere eta gidari linguistikoa Mitxelena, San Martin idazkari zenez hirukote akademikoaren trianguluaren beste ertza izan zen. Adierazpenokin, argi asko utzi du Lizundiak zein izan zen San Martinen ekarria

Euskaltzaindiaren baitan eta euskalgintzan: XX. mendearen bigarren erdian, euskal kulturgintzan eragilerik izan bada, zalantzak gabe lehen eragilea, eragilerik sutsuena Juan San Martin izan zela esanez amaitu du hitzaldia Jose Luis Lizundiak.

Eugenio Agirretxe

Paulo Agirrebaltzategik egin du Eugenio Agirretxe frantziskotar apaiz eta euskaltzain ohorezko zenaren oroitza, haren biografia eta euskararen alorreko lana eta pentsamendua azalduz.

Hark izan zuen hitzaren dohaina azpimarratu du bereziki, euskal hizlari gisa Euskal Herriko eliza eta plazetan urte luzetan agertu izan zuena: herri-misioetan, gogo-jardunetan eta sermoietan. Jendaurreko hizlari oso trebea izan zen: profetikoa eta gartsua. Karpetatik ugari utzi ditu gainera, berak idatzi eta emandako hitzaldienak.

Erlilio aldizkarietan idazlan askotxo eman zuen (*Anaitasuna, Arantzazu, Goiz Argi*), batez ere gai espiritual, etiko eta sozialak landuz; espiritualitate alorreko zenbait liburuxkaz gain, obra autobiografiko oso interesgarria argitaratu zuen: *Aldi hartan eta Arantzazu inguruau* (1995).

Euskararen bizitzaren eta erabileraren alde borrokatu zen gainera: gizartean, elizelkartean eta erlijiosoen bizitzan. 1956an Euskaltzaindiak Arantzazun antolaturiko Euskaltzaleen biltzarrean partaidetzat bizia izan zuen. 1959an, euskaltzain urgazle izendatu zuen Euskaltzaindiak; 1998an, berriz, ohorezko euskaltzain egin zuen. 2005eko uztailaren 14an hil zen Bermeon.

Patxi Ondarra

Andres Iñigo Jagon sailburuak Patxi Ondarrari eskainitako hitzaldian haren bizitza laburbildu du, historiari eta euskarari zuzendu zion ahalegina nabarmenduz. 1949an apetu eta Txilen hamahiru urte egin ondoren, handik itzultzean, 1964tik aurrera, euskara ama-hizkuntza hobetu eta sakontzeko aukera izan zuen.

Iñigoren azalpenen arabera, Ondarraren ikerketa lana bi esparru nagusitan koka daiteke. Lehenik, megalitika gogoratu behar da, beti agertu izan baitzuen Ondarrak naturarekiko maitasuna eta mendizaletasuna. Nafarroako mendi bideak bikain ezagutzen zituen, baita bertan biltzen ziren aztarnak ere. *Príncipe de Viana* Erakundearen Industekoa eta Arkeologia batzordekide zen 1997tik, gogoratzeko da berak aurkitu zuela 1973an, Baztango Soalar mendiko menhir neolitikoa.

Euskalduna eta nafarra zen aldetik, bere xede nagusia Nafarroako euskalduntasunaren erakusketa egitea zen, alegia, Nafarroan non, noiz eta nola hitz egiten zen ezagutzera ematea, ondoren hartzeko erabakiak hartzeko. Argitara eman dituen lanen artean hiru zati nagusi sailka daitezke: J. Lizarraga Elkanokoaren lanaren gainekoa, Aita Polikarpo Iraizozkoaren ingurukoa eta euskal testuak.

Azkenik Andres Iñigok Ondarrak Euskaltzaindian egindako lana aipatu du: Dialektologian, Onomastikan zein Gramatikan.

Joxe Mari Aranalde

Hitz hauekin laburbildu du Jose Mari Iriondok Aranalde euskaltzain urgazlearen izaera: bihotz handikoa, emailea, laguntzailea, maitagarria; egoskorra ere bai, inoiz. Bere mintzaldian, 2005eko irailaren 24an hildako euskaltzain urgazlearen pasadizorik aipagarrienak gogora ekartzeaz batera –seminarioan izandako garaia edota apaiztu zenekoa, Nikolas Ormaetxea «Orixé» osabarekiko harremana, San Tomas lizeoan irakasle egindako lana–, bere nortasunaren alderik esanguratsuenak aipagai izan ditu. Aranalde bertsozaleak, idazleak, hizlariak, euskaltzaleak, lau Jainko zituen, aspaldi egindako elkarrizketa batean garbi asko kontatu zuenez: 1. Zeruetako Aita Jainkoa. Sisismen handiko gizona zen hora, eta apaiz izateko eman zion aukera ordaindu ezineko pribilegio bat izan zela beretzat esan ohi zuen. 2. Nikolas Ormaetxea Orixé osaba jainkoa. 3. Joxe Mari Agirre «Lizardi», eta 4. Fernando Aire «Xalbador».

Bertsolaritza zaletasun eta grina izan zuen, txiki-txikitatik. Hainbat saio, lehiaketa eta sariketatan epaile eta gai-jartzale aritu zen, eta aipatzeko da 1979 eta 1982ko bertso-txapelketa nagusietan izan zuen esku-hartzea, antolaketa zein epaimahai zereginetan. Bertsolaritzaren haritik etorri dira bere idazlanik oparoenak ere, bere bertsoen bildumak eta Xalbadorri eskainitako liburuak, nagusiki.

Jose Mari Iriondok, bere mintzaldian, Aranalderen beste alderdi hauek ere aipatu ditu: haren euskaltzaletasuna –euskarari eta euskal kulturari guztiz lotuta bizi izan zen–, Euskaltzaindian eta Euskararen Aholku Batzordean egindako lana eta erretorikarako ahalmena.

Andres Urrutia,
euskaltzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

Bilbon, 2006ko otsailaren 24an

Andres Urrutia, euskaltzainburua,
Beñat Oihartzabal, euskaltzainburuordea
Xabier Kintana, idazkaria,
Jose Luis Lizundia, diruzaina,
Henrike Knörr, Iker sailburua,
Andres Iñigo, Jagon sailburua,
Jose Antonio Arana Martija,
Adolfo Arejita
Miren Azkarate,
Patxi Goenaga,
Jean Haritschelhar,
Emile Larre,
Txomin Peillen,
Patxi Salaberri,
Pello Salaburu,
Ana Toledo,
Piarres Xarriton
eta Patxi Zabaleta euskaltzainak.

Pello Telleria, idazkariodea, Juan Jose Zearreta kudeatzailea, Jose Antonio Aduriz, Kristina Arana, Pruden Gartzia eta Mikel Gorrotxategi, zegozkien gaitean.

Ezin etorriak eta ahalak: Jean-Louis Davant-ek, ahala Tx.Peilleni; I. Sarasola, ahala P. Salabururi; Antonio Zavalak, ahala A. Arejitarra.

Batzarra goizeko 10:10ean hasi da Euskaltzaindiaren egoitzako batzar aretoan ezkerreko zutabeen ageri diren euskaltzainak eta bertan direla.

1. Aurreko akta onartzea. Urtarileko batzarraren akta ontzat eman da, Euskaltzainburuak informazio- protokoloa jaritzeko egin duen oharrarekin.

2. Exonomastika

2.1. Euskal Herriaren auzo eskualdeetako herri izenak (I) Iparralde inguruoko onartzea. Zerrendako izenak aztertzean izandako zaitasun-zalantzak azaldu ditu J. L. Lizundiak, P. Xarritonek ohar bat egin du *Landak* izenari buruz. Tx. Peillenek erantzun dio. B. Oihartzabalek departamenduari jende arruntak *Landesak* esaten diola argitu du.

2.2. Exonomastika: Onarturiko «Antzinako hirien euskarazko izenak». Zerrenda onartua euskaltzainen artean banatu da.

3. Hiztegi Batua

3.1. Hiztegi Batua. Onarturiko C eta D zerrendak. Paperean banatu dira eta horiek euskarri elektronikoan ere banatuko zaiela iragarri du A. Urrutiak.

3.2. Hiztegi Batua: D letrako zerrendari egindako oharrak aztertu eta era-bakitza. P. Salaburu batzordeburua etorri arte, Jose Antonio Adurizen zuzendaritzapean D letrako zerrendari eginiko oharrak aztertu eta erabaki dira: *desanparatu-tik deskontu-rainoko hitzak ikusi, eztabaideatu eta onartu dira. Deseinu moduko hitzak, lehen itzulian h. daramatenak, bigarren itzulian azalduriko asmoarekin batera jartzeko, azkenean guztiak berrikusiko dira, zeini bere marka zehatza ezarri ahal izateko.*

4. Eskuartekoak

4.1. Euskaraz azalduriko hiztegiaren izena. Egiten hasi den Euskaltzaindiaren hiztegi berriaren izena dela eta, A. Urrutiak, I. Sarasolarekin mintzatu ondoren, Zuzendaritzan honela adostu dela jakinarazi du:

*Euskaltzaindiaren Hiztegia
Hiztegi Batua
1. itzulia
Adierak eta adibideak.*

Osoko bilkuran ere horrelaxe berretsi da.

4.2. J. Haritschelharren omenaldirako liburua. Zuzendaritzak J. Haritschelharren omenez liburu bat argitaratzea erabaki duela jakinarazi du euskaltzainburuak. Horretarako epeak eta baldintzak honako hauek dira.

Artikuluak bidaltzeko aukera izanen dutenak: Euskaltzain osoak, ohorezkoak eta Literatura Ikerketa batzordekideak.

Gaia eta izenburua emateko epea: 2006ko apirilaren 30a.

Artikuluak bidaltzeko epea: 2006ko abenduaren 31a.

Artikuluen neurria: gehienez 40.000 karaktere, zuriuneak, bibliografia eta eranskinak barne.

Gainerako xehetasunak lotzea eta garatzea hauen ardurapean izango dira: Euskaltzainburua, Euskaltzainburuordea eta Diruzaina.

4.3. Euskaltzain urgazleen izendatzeaz eta sailkatzeaz. J. L. Lizundiak, aurten urgazle berriak hautatu behar direla eta, horretarako deialdia iragartzea proposatu du, izenak aurkezteko bi hilabeteko epea dela gogoraraziz. Bide batez, kandidatu berrien aukera egiteko eta kargu horretan irauteko baldintzez, berak prestaturiko txostena banatu eta irakurri du, orain arteko barne erregelen puntu batzuk aldatzea komeni dela azalduz. Oharrak eta zuzenketak martxoaren 20rako bidali beharko dira.

J. Haritschelharrek, lehenik martxoan barne erregelen aldaketa aztertzea proposatu du, kandidatuen izenak ekartzeko epea apirilera arte dela kontuan harturik, eta horrela hurrengo hilean, maiatzean, horien izendapena egitea. Proposamena ontzat eman da.

M. Azkaratek urgazle berrien kopuruaz galde egin du, gehiegiz gerta ez daitezen. J. L. Lizundiak argitasunak eman dizkio. P. Goenagak bere kezka azaldu du, ez baita kusa garbi, urgazletza berez ohorea izanik, urgazle batzuk emeritu egoerara pasatzeko premia.

Urgazle berriak izendatzeko deialdia dela eta, Euskaltzainburuak gainerako euskaltzainei galdetu die ea, Euskaltzaindiaren ohikoa denez, Barne Erregelen aldakuntza egin eta kandidatuak aurkezu arte, ez ote den komeni hori osoko bilkura barruko informaziozat jotzea, hedabideetan barreiatu gabe. Aho batez hala egitea onartu da.

4.4. Azkue Bibliotekako katalogazio erregelak. J. A. Arana Martija euskaltzainak aurkezu eta Pruden Gartzia, Azkue bibliotekaren zuzendaria, azaldu ditu horretarako erabiliriko iturri eta erreferentziak. Hor Euskal Herri osoaren kultur eremuaren

batasuna errespetatzen saiatu dira. Kristina Aranak, katalogazio-arduradunak, erregelak nolako irizpideekin ebatzi diren azaldu du xeheki. J. A. Arana Martijak erregela hauek Argitalpen batzordera bidaltzeko asmoa agertu du, hala baderitzo, argitara ditzan.

Irizpideei buruzko argitasun batzuk eman dizkio P. Gartzia P. Goenagari. Mirenek lan hau sarean ipintzea proposatzen du, Euskal Herriko gainerako liburutegientzat ere mesedegaria izan dadin.

5. Azken ordukoak. Euskaltzainburuak, bukatzeko, azken kontu hauen berri eman du:

5.1. Espainiako Hezkuntza Ministerioarekiko hitzarmena sinatu da. A. Urrutiak Euskaltzaindiaren eta Estatuaren Hezkuntza Ministerioaren arteko hitzarmena sinatu dela azaldu du, Akademiaren finantzazioari buruz.

5.3. P. Altunaren heriotzagatiko doluminak. Román Álvarez jaunak, gutun bidez, Salamankako Unibertsitateko Filología Fakultateko dekanoak, P. Altunaren heriotzagatik, Euskaltzainei bere doluminak helarazi dizkie. Eskerrak eman zaizkio.

5.4. J. Haritschelharri zorionak. ETB-k aurten Iparragirre saria J. Haritschelharri eman diola eta, bestalde, Biarritzeko hiriaren domina eskaini berri zaiola eta, Euskaltzainburuak Akademia osoaren izenean zorionak eman dizkio.

5.5. Euskaltzain zenduen hutsarterako hautagaiak aurkeztea. P. Altuna zerenaren hutsartea betetzeko, J. A. Arana Martijak, A. Toledok eta H. Knörr euskaltzainek, Mikel Zalbide Elustondo jaunaren kandidatura aurkezu dute. J. M. Lekuonaren hutsarterako, aldiz, ez da beste inor aurkezu. Beraz, B. Atxaga da kandidatu bakarra.

5.6. A. Toledoren sarrera-hitzaldia. Euskaltzaindiaren arauetan erabakia betetzeko, Ana Toledo andreak bere sarrera-hitzaldia Antzuolan uztailaren 21ean, goizean, Antzuolan, bere sorterrian, egingo duela iragarri du A. Urrutiak, eta erantzuna J. Haritschelharrek emango diola. Horren ondorioz, uzaileko osoko batzarra bezperan egingo da, uztailaren 20an, arratsaldez toki berean.

5.7. Polikarpo Iraizotz-en Lapurren menpean liburua dela eta. P. Xarritonek ohar bat egin du Polikarpo Iraizotz-en *Lapurren menpean liburuaz*, Ines Pagolaren ardurapeko edizioan agian Nafarroako Gobernuarekin atera ote litekeen galdetuz. A. Urrutiak horretaz arduratzeko hitza eman dio.

5.8. Euskaltzainen artean banatzeko argitalpenak. *Euskera* agerkariaren azken zenbakia (2005, 1) banatu da, eta Gorgonio Renteriaren bizitza-liburua, A. Arejitarren oparia.

Batzarra arratsaldeko 18:20an amaitu da.

Andres Urrutia,
euskaltzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

Gasteizen, 2006ko martxoaren 31n

Andres Urrutia, euskaltzainburua,
Beñat Oihartzabal, euskaltzainburuordea
Xabier Kintana, idazkaria,
Jose Luis Lizundia, diruzaina,
Henrike Knörr, Iker sailburua,
Andres Iñigo, Jagor sailburua,
Jose Antonio Arana Martija,
Patxi Goenaga,
Jean Haritschelhar,
Emile Larre,
Txomin Peillen,
Patxi Salaberri,
Pello Salaburu,
Ana Toledo,
Piarres Xarriton
eta Patxi Zabaleta euskaltzainak,

Pello Telleria, idazkariordea, Juan Jose
Zearreta kudeatzalea, Jose Antonio Adu-
riz eta Mikel Gorrotxategi, zegozkiene
gaietan.

Ezin etorriak eta ahalak: Jean-Louis Davant-ek, ahala Tx.Peilleni. H. Knörrek (beranduago helduak), ahala A. A. Urrutiari; M. Azkaratek ahala P. Goenagari; Antonio Zavalak, ahala A. Urrutiari; Are-jitak ahala J.L.Lizundiari; P. Zabaletak (beranduago helduak), ahala A. Iñigori.

Batzarra goizeko 10:10ean hasi da Gasteizko ordezkaritza gaineko Círculo Vitoriano-ren liburutegian, ezkerreko zutabe-an ageri diren euskaltzainak eta bertan direla.

1. X. Kintanaren aitaren heriotza.
Idazkariaren aitaren heriotza dela eta, Euskaltzainburuak doluminak adierazi dizkie idazkariari. Beronek bai buruari eta bai gainerako euskaltzainei eskerrak eman dizkie berengandik jasoriko dolu-hitzengatik.

2. Aurreko akta onartzea: urtarileko batzarraren akta, J. L. Lizundiaren ordena-aldaketa batekin, ontzat eman da.

3. Onomastika: «Arabako herri izendegia: 1. zerrenda» aurkeztea: Aiaral-dea. Aurkeztean A. Iñigok *laudioar* eta *amurrioar* herritar izenak azaldu ditu. J. L. Lizundiak oharra apirlaren 20rako bidali beharko direla gogorarazi du.

4. Euskaltzain urgazleen izendatzeaz eta sailkatzeaz. J. L. Lizundiak, egin zaizkion oharren argitan 5.1 puntuau J. Haritschelharren testua onetsi du. Era berean, 5.2 puntuau berdin utzi eta urgazle emerituen puntuua (5.3) testutik kendu du. Bestetik, 5.4. puntuau, P.

Goenagaren testua onartu da, azken ahapaldia (zigorrena) kenduta. B. Oihartzabalek, A. Iñigorekin bat etorriz, testuan idazleak eta batzordekideak hobeki zehaztea eskatu du, hor M. Azkarateren testuko pasartea Haritschelharren oharreko c atalari erantsiz. Ikertzailearen figura ere sartzea eskatu du P. Salaberrik. Horrela adosturiko testua, 18 botoz ontzat eman da, aurka bota bat ere izan gabe.

Ondoren, J. L. Lizundiak ohargile guztiei eskerrak eman dizkie. P. Goenagak egindako azken oharrez (3-4. orrialdeetakoiez) datorren hilaren 20rako oharra jaso eta hurrengo batzarrean eztabaidatzea erabaki da.

5. J. M. Lekuonaren hutsarterako hautagaia bozkatzea. Bozketa egin aurretik, Euskaltzainburuak hau galdu die euskaltzainei: bozketaren berri komunikabideei ematerakoan nola jokatu behar den, oraingo bideari eutsiz –bozketaren xehetasunik eman gabe— ala xehetasunak emanez. Eztabaidatu ondoren, orain arteko jokabidea ez aldatzea erabaki da, euskaltzaina hautatzen denean gehiengoz osoz hautatua izan dela soilik adieraziz.

Joseba Irazu «Bernardo Atxaga» izan da aurkezturiko kandidatu bakarra. Botoetara joanda, emaitzak hauek izan dira: 20 boto alde. Beraz aho batez onetsia izan da.

Idazkariordeak kandidatu hautuari botazioaren emaitzen berri eman dio. Berria jakinda, B. Atxaga batzar aretora etorri da, euskaltzain guztien abegia eta txaloak jasoz.

6. Hiztegi Batua

6.1. F letrako zerrendari egindako oharrak. Euskaltzainek letra honekin hasten diren hitzei eginiko idatzizko oharrak banatu dira.

6.2. D letrako zerrendari egindako oharrak aztertu eta erabakitza. P. Salaburu batzordeburuaren zuzendaritzapean D letrako zerrendari eginiko oharrak aztertu eta erabaki dira. Hasteo, *depositu* hitza, aurreko bilkuraren hobeki aztertzeko utzia, (Heg) markarekin onartu da «batez ere, likidoak gordetzeko ontzia» azalpenarekin. Ondoren, *deskontzentratu-tik destaju-rainoko* hitzak ikusi, eztabaidatu eta onartu dira.

Ordu bietan bazkaltzeko etena egin da.

Arratsaldeko 16,15etan bilkurarekin segitu da, *destakamentu-tik determinante-rai-no* helduz. Datorren bilkurarako *detergente* hitzari buruzko txostena aurkeztuko da.

7. Eskuartekoak

7.1. Kultura Ministerioaren Sari Nazionaletarako epaimahaikideak. Urtero bezala, Espainiako Kultura Ministeriotik eskari bat jaso da, berak antolatzen dituen Sari Nazionaletarako Sariak erabakitzeko epaimahaia osatzeko kide batzuk Euskaltzaindiak izenda ditzan. Ondoko pertsonak bidaltzea erabaki da:

Espainiar Letren sari nazionala: Bernardo Atxaga
 Poesia: Iñaki Aldekoa
 Eleberria: Jon Kortazar
 Saiakera: Henrike Knörr
 Teatroa: Patri Urkizu
 Haur Literatura: Mari Jose Olaziregi
 Itzulpena: Adolfo Arejita

7.2. Eusko Ikaskuntzako eta Euskadiko Kutxa Saria. Eusko Ikaskuntzak eta Euskadiko Kutxak Humanitate, Kultura, Arte eta Gizarte Zientzien eremuan urtero antolatzen duten Saria dela eta, gutun bat igorri diote Euskaltzaindiari, sari horretarako egokia izan daitekeen pertsonaren baten izena iradokitzeo eskatuz. A. Urrutiak euskaltzainei horrako izenak aurkezteko epea apirilaren 10era arte ukanen dutela esan die.

7.3. Arautegiaren aldaketa. Euskaltzaindiaren arauen aldaketa dela eta, A. Urrutiak Hezkuntza Ministerioaren gutuna eta Instituto de España-ren txostena jaso direla jakinarazi du, formazko eta azaleko puntu batzuei buruz. Horrek baina, mamiari inolako ukiturik egiten ez dionez, proposaturiko testua bere horretan uztea erabaki da.

7.4. Sinaturiko hitzarmenak. Euskaltzainburuak, (ECO) Euskal Corpus Onomastikoaren eta (EGO) Euskal Gramatika Orokorraren zuzendariekin hitzarmenak urtarrilean sinatu ondoren, martxoaren 17an Euskaltzaindiaren Hiztegiaren zuzendariekin ere, hots, I. Sarasolarekin, era bereko hitzarmena sinatu dela jakinarazi du.

8. Azken ordukoak, ahoz esanak

8.1. P. Altunaren hutsarteko hautagaien berri. Ez da hautagai berririk aurkeztu. Beraz, Mikel Zalbide Elustondo da kandidatu bakarra.

8.2. Ohorezko euskaltzainak izendatzeaz. P. Xarritonek konsiderazioak egin ditu Altunaren hutsartearen inguruan bi euskaltzain ohorezko berri izendatzeko: Joan Mari Torrealdai eta Txema Auzmendi. Euskaltzainburuak erantzun dio, gauza bakoitzar ordenaz eta bere garaian egin behar dela gogoratz, eta ohorezkoak izendatzeko garaia eta epea aurten izanen dela argitu.

8.3. Eskerrak emateko gutunak. P. Goenagak Arabako agintariei Gasteizko ordezkaritza berriarengatik eskerrak ematea eskatu du. Lizundiak leku hori Euskaltzaindiari zergatik utzi zaion azaldu du eta euskaltzainak toki berria ikustera gonbidatu ditu. P. Salaburuk bi gutun bidaltzea eskatu du: bata Arabako Diputaziora eta bestea *Círculo Vitoriano*-ra, beronek Euskaltzaindiari, biltzeko, bere egoitza utzi diolako. Eskerrak emateko gutun biak bidaltzea erabaki da.

8.4. J. Haritschelharren omenaldirako lanen izenburuak bidaltzeko azken epea. A. Urrutiak, Euskaltzainburu ohiaren omenaldi-liburuan parte hartu nahi duten euskaltzain guztiei lanen izenburuak egoitzara (P. Telleria idazkariordeari) bidaltzeko azken epea apirilaren 30ean amaituko dela gogorarazi du.

Batzarra arratsaldeko 18.30etan amaitu da.

Andres Urrutia,
eusklatzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

AGERIKO BILKURA

Urnieta, 2006-IV-27

Apirilaren 27an, Plazido Muxika urnietarraren lehen mendeurrenena ospatu du Euskaltzaindiak, Urnieta, arratsaldeko 18:30etan, Lekaio Kultur Etxean egin duen ageriko bilkuran.

Bildu dira:

- Andres Urrutia, euskaltzainburua; Xabier Kintana, idazkaria; Jose Luis Lizundia, diruzaina; Henrike Knörr, Iker sailburua; Andres Iñigo, Jagon sailburua; Jose Antonio Arana Martija, Adolfo Arejita, Pierre Charriton, Patxi Goenaga, Emile Larre, Txomin Peillen, Patxi Salaberri, Pello Salaburu, Ana Toledo eta Antonio Zavala euskaltzain osoak.
- Jose Antonio Aduriz, Mikel Atxaga, Gorka Aulestia, Pello Esnal, Salvador Garmendia, Sebastian Garcia Trujillo, Iñaki Irazabalbeitia. Xabier Lete, Jose Antonio Mujika, Pello Telleria eta Juan Jose Zearreta euskaltzain urgazleak.
- Pruden Gartzia batzordekidea eta Amaia Okariz, Euskaltzaindiko Prentsa arduraduna eta Maixa Goikoetxea Gipuzkoako ordezkaritzako bulego-arduraduna.

Florentino Ugalde alkateak ongietorria egin die bertaratutakoei eta, ondoren, Udalaren izenean, Plazido Muxika omentzeko antolatu diren ekitaldietan parte hartu dute-nei oroigarri bana eman die. Euskaltzaindiaren izenean Andres Urrutiak hartu du oroigarri hori eta, harekin batera, Jose Antonio Mujikak, Mikel Atxagak, Jose Mari Guardagilek eta *Aurrera Gure Ametsa* eta *Txanbolin* dantza taldeek.

Ondoren, Andres Urrutia euskaltzainburuak hitz egin du, Euskaltzaindiari Urnieta egin zaion harrera eskertuz, eta hiztegigintzan Plazido Muxikak izan duen garrantzia azpimarratuz, lexikografian eta itzulpengintzan aritu direnentzat nahitaezko erreferentzia izan dela adieraziz.

Azkenik, Jose Antonio Mujika euskaltzain urgazle eta Gramatika batzordeko ki-deak –Plazidoren iloba ere denak– *Zertzelada batzuk Plazido Muxikaren bizitzaz* ize-neko hitzaldia eman du.

Plazido Muxika 1906ko apirilaren 16an jaio zen, Urnieta Oria auzoan, gaur egun Lasarte-Oria udalerrian dagoena. Azpeitian hil zen, 1982ko abuztuaren 27an. Jesuita izan zen, ikasketak Andoain, Loiola, Oña, Marneffe (Belgikan) eta Valkenburg-en (Holandan) egin ondoren. Kolonbian misiolari ibili zen. Argitalpen hauetan parte hartu zuen: *Jesusen Biotzaren Deya, Argia, El Día, Yakintza* eta *RIEV*. Hizkuntza klasikoetan aditua izan zen eta latin eta grekozko hiztegiak egin zituen. Euskaraz egin

zuen lanik garrantzizkoena *Diccionario castellano-vasco* izan zen. Euskaltzain urgazle izendatu zuen Euskaltzaindiak 1957ko uztailaren 26an.

Jose Antonio Mujikaren aburuz, bi izan ziren Plazido Muxikaren bizitzaren ardatz nagusiak: «Jesuslaguna eta hiztegigilea. Jesuita izatea bere bizi guztirako aukera-tu zuen bizitza-modua izan zen, eta hiztegia egitea, berriz, bere bizitzaren urte gehienetan lanpetua eduki zuen zaletasuna. Biak uztartzen jakin zuen Plazidok; ez, ordea, lanik gabe».

Hitzen zerrendak egiteko zaletasuna gaztetan sortu zitzaiion Plazidori. Ikasketak egiten ari zela, Esteban Urkiaga «Lauaxeta», Jokin Zaitegi, Andima Ibinagabeitia eta Iñaki Goenaga izan zituen ikaskide: «Lagunek klasikoak itzultzen, olerkiak idatzera eta horrelakoetara jo zuten; Plazidok, aldiz, esan bezala, hitzak biltzen. Eta gaztetan zaletasuna izan zena, betebehar bilakatu zitzaiion gerora. Gaztelania-euskara hiztegi bat idaztea bere egitekoa, bere «misisioa», zela pentsatu zuen».

Gerra osteko urteetan, baina, euskaltzaletasuna ez zen ondo ikusia eta nagusiek beste lan batzuetara lotu zuten Plazido. Bera, ordea, ez zen inoiz desanimatu eta atsedenari orduak kentzen zizkion, beti ere egin nahi zuen hiztegian aritzeko. «Azkenean, noizbait! –esan du Jose Antonio Mujikak– 1962-63 ikasturtean eskoletatik ere libre utzi zuten, hiztegiaren azken orrazketak eta zabalkunde lanak eroosoago egin zitzan. Handik urte bira argitaratu zuen bere *Diccionario castellano-vasco* lodi eta mardula. Hiru edizio izan zituen eta 17.000 ale saltzera iritsi zen. Horra, bada, nola uztartu zituen, ez beti erraz, bere bizitzaren ardatz biak, jesuita izatearena eta euskal hiztegigile izatearena».

Jarraian, Plazidoren bizitzako hiru argazkiren inguruan gogoeta egin du Mujikak. Lehen argazkian, 22 urte inguruko gaztea da eta mendi handi batean dago, bakarrik, enbor batean eserita, atsedena hartzen. Kolonbian dago eta bertan izan zen urteotan ere euskara lantzeari ekin zion.

Bigarren argazkian hogeita hamar bat urteko gizona da. Idazmakina baten aurrean dago, bere gelan, makinaren alboan liburu handi bat irekia duela. Nafarroako Xabierreko ikastetxean egina dago argazkia.

Hirugarren argazkian, hogeita hamar urteko jauzia eginda, Veruelako monasterioan dago Plazido, hango bibliotekan zutik, apaletako liburuak antolatzen. Berrogeita hamar bat urteko gizon heldua da. Aurpegia alaia du. Leku eder eta lasaian dago eta hor emango dio azken bultzada bere lan handiari. Gero, lanik handiena egina zuenean, 1964an, Loiolara ekarri zuten ostera nagusiek. Hartara, inprintako lanak eta zabalkunde gertuagotik segitu ahal izan zituen. Eta azkenean, 1965ean, argitara eman zuen hainbeste urtetako lanaren emaitza zen hiztegia.

Diccionario castellano-vasco amaitu zuen, bai, eta beste bati ekin zion: Euskal-gaztelania hiztegiari, hain zuzen ere. Hau, 1981ean argitaratu zuen, liburuki bitan. Honela amaitu du Jose Antonio Mujikak hitzaldia: «Haren hitzaurreari izenburu hau ipini zion letra handiz: *MISIÓN CUMPLIDA*. Barren-barrendik egindako poz oihu ozen bat bezala entzuten dut nik esaldi hori. Plazido Muxikaren azken aupada!».

Andres Urrutia,
euskaltzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

Urnieta, 2006ko apirilaren 27an

Andres Urrutia, euskaltzainburua,
Xabier Kintana, idazkaria,
Jose Luis Lizundia, diruzaina,
Henrike Knörr, Iker sailburua,
Andres Iñigo, Jagor sailburua,
Jose Antonio Arana Martija,
Adolfo Arejita,
Jean-Louis Davant,
Patxi Goenaga,
Emile Larre,
Txomin Peillen,
Patxi Salaberri,
Pello Salaburu,
Ana Toledo,
Piarres Xarriton
eta Antonio Zavala euskaltzainak

Pello Telleria, idazkariordea, Juan Jose
Zearreta kudeatzailea, Mikel Gorrotxategi
eta Jose Antonio Aduriz, zegozkiengaietan.

Ezin etorriak eta ahalak: B. Atxagak,
ahala A. Urrutia; M. Azkaratek ahala P.
Goenagari; Jean Haritschelharrek, ahala
P. Xarrittoni; Beñat Oihartzabalek, ahala
P. Xarrittoni; P. Zabaletak, ahala A. Iñigori.

Batzarra goizeko 10.10ean hasi da Urnieta
oko udaltxeko batzar aretoan, ezkerreko
zutabeen ageri diren euskaltzainak
eta bertan direla.

1. Aurreko akta onartzea. Martxoko
batzarraren akta ontzat eman da.

2. Onomastika

2.1. Onomastika: «Arabako herri izendegia: 1. zerrenda» onartzea: Aialde. Aurkeztean, M. Gorrotxategik lehen
zerrenda honi inork oharrik egin ez
dionez gero, ontzat ematea eskatu du.
Halaxe erabaki da.

2.2. Onomastika: «Arabako herri izendegia: 2. zerrenda» aurkeztea: Ondoren, M. Gorrotxategik bigarren
zerrenda aurkeztu du, *Asparrena, Barrundia, Burgu* eta
Agurain izenei buruzko oharra egin. Proposaturiko izenoi oharra egiteko epa
maiatzaren 15era artekoa dela gogorarazi du.

2.3. Onomastika: «Frantziako Errepublikako eskualde izen batzuk egunera-tzea» aurkeztea. J. L. Lizundiak, Euskaltzaindiak lehenago Frantziako Errepublikako
eskualde izenekin argitaraturiko zerrendan gertatu diren aldaketak eta aukuritako lapis-s
batzuk zuzentzeko testua aurkeztu eta aldaketa nagusiak azaldu ditu.

Bretainiako eta Kataluniako herri-izenak direla eta, P. Xarritonek, Tx. Peillenek
eta J. L. Lizundiak gogoeta batzuk egin dituzte.

Bretoi eta katalan izen horiek Frantzian ofizialak ez diren neurrian, frantses formen
ondoan, ohar gisa agertuko dira. Oharrak maiatzaren 15erako bidali beharko dira.

3. Patxi Altunaren hutsarterako hautagaia bozkatzea. Botazioa eginda, 21
boto eman dira, guziak Mikel Zalbide hautagai bakarraren alde. Beraz, berau hautatua
gertatu da. Idazkariordeari, kandidatu hautatuari botazioaren emaitzen berri emateko
agindu zaio, une horretan Bruselan, bilkura batean aurkitzen baita.

4. Barne erregelen 7. eta 10. artikuluen aldaketa onartzea. P. Goenagak bere ohar-aldaketak irakurri eta azaldu ditu. J. L. Lizundiak eskerrak eman dizkio egindako oharrengatik, horiek testuan jarriko direla adieraziz. H. Knörrek testuan *instituzio* hitzaren ordez *erakunde* jartzea eskatu du. P. Salaberrik eta P. Salaburuk beste ohar batzuk egin dituzte koherentzia eta egokitasunaren alde. Horien oharrak ere ontzat eman dira. Erabaki denez, proposatzialeak eta idazkariak prestatuko dute azken testua, euskaltzainen artean hurrengo bilkuran banatzeko.

5.1. Hiztegi Batua: D letrako zerrendari egindako oharrak aztertu eta era-bakitzea. P. Salaburu batzordeburuaren zuzendaritzapean D letrako zerrendari eginiko oharrak aztertu eta erabaki dira. Hasteko, *detergente* hitza, aurreko bilkuran hobeki aztertzeko utzia, onartu egin da *iz.* eta *izond.* gehigarriarekin. Ondoren, *detxema-tik dia-na-rainoko* hitzak ikusi, eztabaидatu eta onartu dira.

6. Eskuartekoak

6.1. Euskal Herritar Unibertsala izendatzeko proposamena. Eusko Jaurlaritzaren Kanpo Harremanetarako Idazkaritza Nagusiak eta Euskadiko Kutxak aurten 10. edizioan plazaratu duten sari honen deialdia iragarri du Euskaltzainburuak. Proposamenak maiatzaren 4erako idatziz egin beharko direla gogorarazi du.

6.2. Eusko Ikaskuntzako Humanitate saria. Zuzendaritzak sari honetarako J. A. Arana Martija proposatzea erabaki duela jakinarazi du A. Urrutiak.

6.3. Plazaberry agerkari digitala. Hemendik aurrera Euskaltzaindiaren egoitzatik era informatikoan argitaratu eta banatuko den agerkari berriemaile honen berri eman du Euskaltzainburuak.

6.4. P. Xarrittoni zorionak. Euskaltzainburuak P. Xarritton euskaltzainari zorio-nak eman dizkio Sarako liburu azokan aurten eman zaion sariagatik; ondoren, euskaltzain guztien txaloak jaso ditu. Eske onez, P. Xarrittonek liburu baten eskaintza egin die San Frantses-en bizitzari buruzko dokumentazioaz.

6.5. Mikel Zalbide, bere izendapenaren jakitun. Idazkariordeak Belgikara deiturik, Mikel Zalbideri bere izendapenaren berri eman diola jakinarazi da, bai eta izendatuak euskaltzainei eskerrak eman dizkiela ere.

Ordu biak hamar gutxiagotan bantzuketako etena egin da.

Arratsaldeko 16.30etan goizeko bilkurari segitu zaio, Hiztegi Batuaren zerrendari berriro ekinez: *dianagusi-an* hasi eta *diferitu-raino* heldu da.

7. Azken ordukoak, ahoz esanak

7.1. Euskaltzain urgazleak izendatzeko proposamenak. Euskaltzainburuak, urgazle izendatzeko aurkezu diren pertsonen izenak irakurri ditu (ikus eranskina), horien zerrenda idatzia euskaltzainei helaraziko zaiela gaineratuz. Proposaturikoen curriculumak, bestalde, ordezkaritzetan jarriko dira, aztergai, baina horiek bereiziki arakatu nahi lituzkeenari, hala eskatuz gero, bereziki bidaliko zaizkio. Kandidatuen hautaketa maiatzean, Elantxoben izateko den osoko bilkuran eginen da.

Batzarra arratsaldeko 18.15ean amaitu da, ondoren Plazido Muxika hiztegigilearen mendeurrenena ospatzeko batzar irekiari hasiera emateko.

Andres Urrutia,
euskaltzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

AGERIKO BILKURA

Elantxoben, 2006ko maiatzaren 26an.

Maiatzaren 26an, Elantxoben izan da Euskaltzaindia. Goizean, osoko bilkura egin du Akademiak Udaletxearen, eta arratsaldean, Elantxobeko Udalarekin batera, Euskaltzaindiak ageriko bilkura egin du Bizkaiko herri horretan, hiru idazle elantxobetarren omenez: Andima Ibinagabeitia, Imanol Berriatua eta Gorgonio Renteria. Hiruren omenez, San Nikolas elizaren eta pilotalekuaren arteko horman, plaka bat jarri dute bi era-kundeek ageriko bilkura hasi aurretik. Honela dio plakak: «*Euskaltzaindiak eta Elantxobeko Udalak Andima Ibinagabeitia (1906-1967), Imanol Berriatua (1914-1981) eta Gorgonio Renteria (1868-1940) euskal idazle elantxobetarrei. Elantxobe, 2005-V-26*».

Bildu dira: Andres Urrutia, euskaltzainburua; Beñat Oihartzabal, buruordea; Xabier Kintana, idazkaria; Jose Luis Lizundia, diruzaina; Jean Haritschelhar, euskaltzainburu ohia; Jose Antonio Arana Martija, Adolfo Arejita, Bernardo Atxaga, Pierre Charriton, Jean-Louis Davant, Patxi Goenaga, Henrike Knörr, Emile Larre, Txomin Peillen, Patxi Salaberri, Pello Salaburu, Ana Toledo eta Mikel Zalbide euskaltzain osoak. Jose Antonio Aduriz, Jon Aurre, Gorka Aulestia, Ricardo Badiola, Luis Baraiazarra, Xabier Erdozia, Igone Etxebarria, Sebastian García Trujillo, Juan Luis Goikoetxea, Jabier Kaltzakorta, Pello Telleria, Patxi Uriarren, eta Juan Jose Zearreta euskaltzain urgazleak eta, Amaia Okariz, Euskaltzaindiko Prentsa arduraduna eta Jon Artza Argitalpen banaketa arduraduna.

Bilkura San Nikolas elizan izan da eta Amaia Eiguren alkateak eman dio hasiera ekitaldiari. Alkate andreak esker oneko hitzak esan ditu, Euskaltzaindia Elantxobera etorri delako.

Andres Urrutia euskaltzainburuak Alkate andreatsi eskerrak eman dizkio Euskaltzaindiari egin dion harregatik eta emandako laguntzagatik. Ondoren, omentzen diren hiru idazle elantxobetarrez gain, Ruiz de Azúa'tar Andoni, *Ogoñope* (1904-1974) aiapatu du, hori ere elantxobetarra. Azkenik, Andima Ibinagabeitiaren iloba den Miren Lore Mentxakaren gutun laburra irakurri du, hark Caracasetik bidalia, une honetan irakurtzeko.

Txomin Peillen: *Andima adiskidea*

Andima Ibinagabeitia adiskidea Parisen ezagutu zuen Txomin Peillenek. Harekin izan zuen harremanaz jardun du gaurko hitzaldian: zer nolako pertsona zen Andima, zer garrantzia izan zuen Txomin Peillenen beraren eta Jon Miranderen euskaltzaleta-

sunean, zelan Andima beti gauza izan zen bere adiskideen etxeekoekin «harreman goxoak» mantentzeko.

Euskaraz hitz egiteko, baita idazteko ere esan zion Andimak Txomin Peilleni: «Euskararen maitasuna, han eta orduan, erakutsi zidan». Peillenek Andimaren bitartez ezagutu zuen Jon Mirande. Izpirituz zabalekoa zen Andima, Peillenen esanetan: «Hark zioen literaturan denetarik behar dela. Euskal literaturari bere sakristau usaina kendu behar zitzaiola». Horrela, Txomin Peillenen eta Jon Miranderen laguna ez ezik, «bere ideiako ez ziren» beste idazle batzuen laguna ere izan zen: Koldo Mitxelena, Aingeru Irigaray eta Jon Etxaide.

Guatemalatik bidalitako gutun batean, Euskal Herrira etortzeko gogoa azaldu ba-zuen ere, ez zen inoiz itzuli. «Andima Ibinagabeitiaren gorputza –esan du Peillenek– Caracases geratu zen, baina garrantzitsuena, haren arimaren oihartzunak, euskal letertan entzunen ditugu... euskara bizi deino».

Bernardo Atxaga (Joseba Irazu): *Andimaren itzulpen bat eskuan*

Bernardo Atxagak Ibiñagabeitiaren itzultziale lana izan du hizpide bere berbal-dian: Andimaren liburu bat eskuan, Virgilioren idazlanen euskarako bertsioa, Hark bizi zuen garaian kokatuta, euskarak behar besteko mailarik ez zuela ziotenei –Unamuno buru zela– aurre egitea egokitu zitzaison belaunaldia gogora ekarri du, –tartean *Orixé*, Zaitegi edota Elantxobeko idazlea bera– eta orduan betetako eginkizunaren ga-rantziaz ohartarazi du Atxagak: «ezin liteke euskal hizkuntzaren edota euskal kultura-ren aurrerabiderik gauzatu itzul-lanaren neke eta izerdi garratzik gabe».

Bernardo Atxagak adierazi bezala, «idazle eta intelektual euskaldunek obra klasikoak itzultzeari ekin zioten; itzulpen laginak aurrena, gerra-atari hartan, Homeroren edo Cervantesen pasarte batzuenak, kasu; itzulpen osoak gero, gerra bukatu eta handik hogezi bat urtera». Virgilioren lana da horren adibide garbia, Ibiñagabeitiak egindako itzulpen bikaina, «gozo, idazkeraren kudentziagatik», zoritzarrez, beste hainbatek bezala, gerora merezi duen oihartzunik izan ez duena. Bada, beraz, berreskuratzeko ha-rribitxirik oraindik.

Xabier Kintana: *Imanol Berriatua: euskal etorkizunaren ereile*

Imanol Berriatua «beti ikasten zebilen, beti lanean, nekatu gabe». Xabier Kintana euskaltzainak labur eta artez hitz egin du Elantxoben jaio eta Israelen hil zen gizonaz.

Xabier Kintanaren esanetan, Imanol Berriatua bi zaletasun nagusi izan zituen, gazte-gaztetandik: euskara eta munduko beste hizkuntzak, latina, grekoa, hebreera, frantsesa, ingelesa eta alemana hizkuntzak ere baitzekizkien.

Krutowig, Erkiaga, Gorostiaga, Otxolua, Akesolo eta beste euskaltzale batzuekin biltzen zen, eta azken aldia Gabriel Arestirekin ere bai, gure hizkuntzaren egoeraz eta etorkizuneko irtenbideaz berba egiteko. Euskaltzain urgazle izendatua izan zen 1961eko abuztuaren 25ean.

Euskararen aldeko ekinaldi nagusiak *Anaitasuna* aldizkariaren inguruan egin zituen, bertako zuzentzailea izanez. Imanol Berriatuak argi ikusten zuen, euskarak, bizi-tzeko, munduko gainerako kultur hizkuntza guztien antzera, batasuna eta estandarizazioa behar zituela, eskolan, hedabideetan eta etorkizuneko euskal administrazioan euskaldun guztiok eredu bat izan genezan. Alfabetatzea eta euskalduntzea, biak ziren oso garrantzizkoak Imanol Berriatuaren iritziz.

1976an, Israelen izan ziren Imanol Berriatua eta Xabier Kintana, judeuk etorkinei hebreera irakasten egindako aurrerakada handiaren berri zuzena izateko. «Egotaldi horretatik –azpimarratu du Kintanak– ondorio oso onak lortu ziren gure herriarentzat» (artean Euskaltzaindiaren *Hitz egin* metodoa sortu zuen). Are gehiago: benetan esan daiteke «Imanol Berriatuari zor zaizkiola, neurri handiz, gaurko pertsona nagusien euskal irakaskuntzaren oinarriak».

Igone Etxebarria: *Gorgonio Renteria idazole*

Igone Etxebarria euskaltzain urgazleak Gorgonio Renteriaz jardun du, liburu bat oinarri hartuta. Jule Renteria –Gorgonioren alabak– han-hor-hemen arakatu eta lan handia egin du aitarten idatzi gehien-gehierek batzen. Lan horiek guztiak *Izartu euskaldunak! elantxobetar baten olerkiak eta artikuluak* izeneko liburuaren argitaratu dituzte LABayruk eta BBK Fundazioak, *Sutondoak* bilduman. Liburuaren paratzailea Igone Etxebarria bera izan da.

Etxebarriaren esanetan, «Gorgonioren idatzietan mezua argi eta artez adierazita dago, genioa ageri dau. Gidari, maisu, aintzindari irudia indartsu erakusten dau, umorez be bai batzuetan, ironia eta hasarrea baztertu barik».

Aldizkari askotan idazteaz gain, bertso eta prosazko lan ugari idatzi zituen Gorgoniok. Bertsoak sorkuntzazkoak dira, lirikotasun eta sentimendu adierazpen handie-nekoak eta prosazkoak, aldziz, sorkuntza edo fikzioa baino gehiago artikuluak dira, mezu ideologikoa zabaltzekoak, gehienetan euskara erabiltzearen alde eta euskaltasuna harrotasunez bizitzearen aldeko mezuak zabalduz. Hizlariak esan bezala, «Elantxobetarra izatea agiri-agirian dago testu guztieta, eta kostaldekoa ezeze itsasgizonera izanda, itsasoak leku handia hartzen dau normala danez. Herria eta euskaltasuna bizi-bizirik dagoz bere idatzietan, jeltzaleen ideologiari jagokon moduan kristautasunari lotuta, Be-goñako Ama Birjinarenaganako debozinoaren bitartez kasurako».

Andres Urrutia,
eusklatzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

Elantxoben, 2006ko maiatzaren 26an

Andres Urrutia, euskaltzainburua,
Beñat Oihartzabal, buruordea,
Xabier Kintana, idazkaria,
Jose Luis Lizundia, diruzaina,
Henrike Knörr, Iker sailburua,
Andres Iñigo, Jagon sailburua,
Jose Antonio Arana Martija,
Adolfo Arejita,
Miren Azkarate,
Jean-Louis Davant,
Patxi Goenaga,
Jean Haritschelhar,
Joseba Irazu,
Emile Larre,
Txomin Peillen,
Patxi Salaberri,
Pello Salaburu,
Ana Toledo,
Piarres Xarritton
eta Mikel Zalbide euskaltzainak.

Pello Telleria, idazkiordea, Juan Jose Zearreta kudeatzailea, Mikel Gorrotxategi eta Jose Antonio Aduriz, zegozkien gaietan.

ohar bat egin du, *h* behar ote duen galdetuz. H. Knörrek, J. L. Lizundiak eta X. Kintanak erantzun diote, Iparraldeko eta Hegoaldeko toponimoen transkripzioa argitzeko.

Barrundia-ren azken –a horren inguruan eztabaidea izan da, P. Xarritton, P. Goenaga, A. Arejita eta J. L. Lizundiaren partaidetasunaz; horretan lehengo eta oraingo lekukotasunak aipatu dira.

Zerrenda ontzat eman da.

3.2. Exonomastika: «36. araua berrikustea. Frantziako Errepublikako eskualde izen batzuk eguneratztea» onartzea. B. Oihartzabalen ustez, *Pays de Loire* eta *Ardenne* formak dira ofizialak eta proposamena ongi begiratzeko eskatu du. Berrikusi eta gero ponentziaren izenak ongi daudela egiaztatu da. Hortaz, zerrenda ontzat eman da.

3.3. Onomastika: «Arabako herri izendegia: 3. zerrenda» aurkeztea.

M. Gorrotxategik aurkeztu du, honi buruzko oharrak ekainaren 16rako bidali behar direla gogoratuz. P. Goenagak jentilizioak *-tar*, *-ar* atzizkiekin moldatzeko irizpi-

Ezin etorriak eta ahalak: Patxi Zubale-tak, ahala A. Iñigori; goiz alde egin behar duela eta, A. Arejita ahala X. Kintanari utzi dio; gauza bera egin du A. Iñigok, ahala P. Salaberri emanez.

Batzarra goizeko 9.15ean hasi da Elantxobeko Udaletxeko batzar aretoan, ezkerreko zutabeen ageri diren euskaltzainak eta bertan direla.

1. Hasierako oharrak

Euskaltzainburuak, eguneko programa laburki azaldu ondoren, ongi etorria eman die Joseba Irazu «B. Atxaga» eta Mikel Zalbide euskaltzain izendatu berriei.

2. Aurreko akta onartzea. Aurreko bil-kuraren akta ontzat eman da.

3. Hizkuntza gaiak

3.1. Onomastika «Arabako herri-izendegia: 2. zerrenda» onartzea. A. Iñigok ez dela ohar idatzirik heldu adierazi du. P. Xarrittonek *Azparren* hitzari buruzko

dea argi jartzeko eskatu du, izen berriekin nola joka jakiteko. X. Kintanak eta J. L. Lizundiak erantzun diote. J. Haritschelharrek esan du zaila dela irizpide bakarra erabiltea; euskaraz *baigorriar / arnegitar* eta erdaraz *valenciano / palentino* adibideak jarrí ditu. Dena den, irizpideak idatzirik ekartzea erabaki da.

Alkate andrearen ongietorria

Bilkuraren erdialdean, Elantxobeko alkate den Amaia Eiguren andreak Euskaltzainei bere herrirako ongietorria egin die, hamaiketako bat eskainiz. Euskaltzainburuak, kide guztien izenean eskerrak eman dizkio, hain seme euskaltzale handiak izandako herri politean Euskaltzaindiarentzat bilkura egitea ohore eta pozgarria dela esanez.

3.4. Hiztegi Batua: «D letrako zerrendari egindako oharak aztertu eta erabakitza.

P. Salaburu batzordeburuaren zuzendaritzapean, *diferitu-tik diozesi-rainoko* hitzak ikusi, eztabaidatu eta onartu dira.

4. Euskaltzain urgazleak izendatzea

P. Xarrittonek Iparraldeko kandidatu gai izateko ziren batzuen ezetzaren arrazoia eman ditu. Ondoren, botazioa eginda, aurkeztu diren kandidatu guztiak ontzat eman dira. Horien zerrenda aktaren eranskin gisa jarriko da.

5. Euskalerria irratiaaren arazoa

A. Iñigok Nafarroan euskal irratiei buruzko auzia zertan den azaldu du eta, ondoren, Zuzendaritzak prestaturiko adierazpen moduko testua banatu da eztabaidarako. J. Irazuk azken paragrafoa kentzea iradoki du, testua ahultzen duelako. P. Goenagak gauza bera eskatu du. M. Zalbidek beste ohar bat egin du «komunikazio tresna bihurdadin» pasartea aldatzeko. Euskal eta erdal testuei beste zuzenketa batzuk egin ondoren, Euskal irratien aldeko adierazpen instituzional orokorra onartu da.

6. Eskuartekoak

6.1. OEHren azken gorabeherak. Euskaltzainburuak, ekonomia eta kudeaketa arazo zehatz batzuetan J. L. Lizundia diruzainaren eta J. J. Zearreta kudeatzailearen laguntzaz, Orotariko Euskal Hiztegiko langileekin izandako lan-arazoak azaldu ditu, eskatzen zituzten kalte-ordinak zirela medio. Gaia nola eta zertan amaitu den argitu ondoren, oraingoan izandako eskarmenduaren argitan, ibilian ari diren gainerako projektuen egoerari buruzko galderak, gogoetak eta azalpenak eman dira.

6.2. Euskal Herritar Unibertsala saria. Zuzendaritzak, jaso diren proposamenak kontuan izanik, sari honetarako Jose Maria Setien Alberro jauna aurkeztu du.

6.3. J. Haritschelharren omenaldi-liburuaz. Euskaltzainburu ohiaren omenezko libururako 28 eskabide edo proposamen jaso direla jakinarazi du A. Urrutiaik.

6.4. Hilberri-txostenak. J. M. Lekuona eta P. Altunaren hilondoko biografiak ekainaren 29an, osteguna, Donostian, EUTGn, iluntzeko 7etan irakurriko direla jakinarazi da.

6.5. 2005eko Oroitidazkia. Euskaltzain guztiei batzar-karpetan 2005eko *Oroiti-dazkiaren* euskarazko testuaren ale bana zaiela adierazi da.

7. Ahoz esandakoak

7.1. Ekaineko bileraz. Zaldibian eginen da ekainaren 30ean, goizean, osoko batzarra, eta arratsaldean Lardizabalen omenezko ageriko bilkura.

7.2. Banaturiko liburuak. Jon Artza Argitalpen banaketaren arduradunak eta Rikardo Badiola argitalpen eragileak euskaltzainei ondoko liburuak eman dizkiete:

- Mendaur I: *Satrustegi, ereile eta lekuko*, Nafarroako Gobernuarekin sinaturiko hitzarmenaren ondorioz sorturiko bildumaren lehen liburukia, A. Iñigo euskaltzainak paratua.
- Mendaur II: *Baztango mintzoa*, Nafarroako Gobernuarekin sinaturiko hitzarmenaren ondorioz sorturiko bildumaren bigarren liburukia, P. Salaburuk eta Mai-te Lakar laguntzaileak paratua.
- Eusko Jaurlaritzaren *Bidegileak* bilduma: *Jean Pierre Arbelbide*, Xipri Arbelbidek paratua.
- Eusko Jaurlaritzaren *Bidegileak* bilduma: *Frantzisko Laphitz*, Oscar, Alvarez Gil-lak paratua.
- Mikel Zarateri iaz egindako omenaldia (DVD + CD) Lezamako Udalaren opari.
- *Neure amatxo maitia* (euskarazko gutunak) Balendin Berri-Otxoa. Paratzalea: Roman Berriozabal eta Adolfo Arejita.

Azken liburu hau dela eta, J. A. Arana Martijaren eskariz, Valentín Berriotxoaren himnoak, Azkuek eta Erkiagak eginak, argitaratzea onartu da.

Bilera eguerdiko 14,50ean amaitu da.

Andres Urrutia,
euskaltzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

Euskaltzain urgazle izendatuak*Elantxobe, 2006-V-26*

	Hautatuak
1	Alberdi Aretxederreta, Dorleta
2	Aleman Astiz, Sagrario
3	Apalategi Idirin, Ur
4	Aranbarri Alberdi, Iñigo
5	Aranberri Mendizabal, Luis Alberto «Amatiño»
6	Artola Zubillaga, Xabier
7	Bijueska Basterretxea, Josu Koldobika
8	Bujanda Oñederra, Mikel
9	Coyos, Jean-Baptiste
10	Dufau, Agnès
11	Egaña Makatzaga, Andoni
12	Epalza Ruiz de Alda, Aingeru
13	Erdozia Mauleon, Jose Luis
14	Etxebarria Bilbao, Jose Ramon
15	Galé García, Patxi
16	Gartzia Isasti, Prudentzio
17	Gómez López, Ricardo
18	Gorrotxategi Txurruka, Joakin
19	Ibisate Lozares, Angel
20	Iturbe Barrenetxea, Jacinto
21	Iturralte Uria, Jose Mari
22	Jorajuria, Pello
23	Juaristi Galdos, Felipe
24	Kasares Corrales, Paula
25	Kruzeta Olañeta, Odile
26	Laka Mugarza, Itziar
27	Meabe Plaza, Miren Agur
28	Mintegi Lakarra, Laura
29	Mujika Etxeberria, Alfontso
30	Oregi Goñi, Eneko
31	Pérez Gaztelu, Elixabete
32	Sarraillet, Jakes
33	Soulé, Bernadette
34	Zabaleta Kortaberria, Josu
35	Zubiri Lujambio, Juan Jose

AGERIKO BILKURA

Donostian, 2006ko ekainaren 29an.

Euskaltzaindiak Donostian egin du ageriko bilkura, Deustuko Unibertsitateko Donostiako Campusean, euskaltzain oso biren hilberri-txostenak irakurtzeko: Juan Mari Lekuona eta Patxi Altunarenak.

Bildu dira:

- Andres Urrutia, euskaltzainburua; Beñat Oihartzabal, buruordea; Xabier Kintana, idazkaria; Jose Luis Lizundia, diruzaina; Henrike Knörr, Iker sailburua; Andres Iñigo, Jagon sailburua; Jean Haritschelhar, euskaltzainburu ohia; Jose Antonio Arana Martija, Adolfo Arejita, Miren Azkarate, Bernardo Atxaga, Pierre Charritton, Patxi Goenaga, Ana Toledo eta Mikel Zalbide euskaltzain osoak.
- Jose Antonio Aduriz, Ur Apalategi, Aurelia Arkotxa, Xabier Artola, Mikel Atxaga, Gorka Aulestia, Pello Esnal, Izaskun Etxebeste, Jose Mari Iriondo, Maria Pilar Lasarte, Lourdes Otaegi, Koro Segurola, Pello Telleria eta Juan Jose Zerarreta euskaltzain urgazleak eta, Amaia Okariz, Euskaltzaindiko Prentsa arduraduna eta Maixa Goikoetxea Gipuzkoako ordezkaritzako bulego-arduraduna.

Deustuko Unibertsitateko Donostiako Campuseko errektoreordeak, José María Guibertek, ongietorría eman die Deustuko Unibertsitateko irakasleak izan ziren Patxi Altuna eta Juan Mari Lekuonaren hilberri-txostenak entzutera etorri direnei.

Andres Urrutia euskaltzainburuak Lekuona eta Altuna euskaltzainen ekarrria goraiatu du. Hamaikatxo batzar, bilkura, jardunaldi eta ekitalditan, eztabaidean nahiz barealdietan Euskaltzaindiari euren onenak eman dizkio. Gero, haien ikasle izan ziren eta orain haien hilberri-txostenak irakurriko dituztenak aurkeztu ditu, Ana Toledo eta Miren Azkarate euskaltzainak.

Juan Mari Lekuona: ...eta hitza lanabes bihurtu zuen

Ana Toledok, izenburu hori duen txosten irakurri du, Juan Mari Lekuonaren biltzitzera eta lanaren berri emanez. Haren bizitzako ardatz nagusi bezala hauek aurkeztu ditu: kristau fedea, euskaltzaletasuna eta literatur zaletasuna. Berebiziko garrantzia aitortu dio etxeko giroari, kanturako zaletasuna eta literaturarako sentiberatasuna. Hiru ardatz horiek hasiera-hasieratik ageri ziren, indar osoz eta apaiztu zenerako, 1953. urtean, poeta zen Juan Mari Lekuona. 1950 eta 1951 urteetan irabazi zituen «San Tomás» olerki sariak eta hori garrantzi handiko gauza izan zen Juan Mari poetarentzat. «Izan ere –esan du Ana Toledok– hurrengo berrogei urtetan poesia izango du bide la-

gun». *Muga beroak* (1973), *Ilargiaren eskolan* (1979) eta *Mimodramak eta ikonoak* (1990) poema liburuak horren lekuko dira.

Sormen-ahalmena poesiaren gainean jarri bazuen, ikerlerro nagusi herri-literatura hartu zuen, Ana Toledok esan duenaren arabera. *Ahozko euskal literatura* edota *Ikas-kuntzak Euskal Literaturaz* (1974–1996) liburuak, 1973an eta 1998an argitara eman-dakoak, hurrenez hurren, belaunaldi askoren eskuliburuak izan dira.

Euskaltzaindiaren baitan egindako lanaz gain, Toledok Lekuonaren lanaren beste zenbait alde ere nabarmendu ditu bere berbaldian, bestek bestea irakaskuntzari zuzendutako ahalegina –gramatika eta erlijioa apaiztegietan eta euskal literatura Deustuko Unibertsitatean–, kantuen bilketa, moldaketa eta azterketa; eta itzulpenak eta moldaketak.

Patxi Altuna: jesuita, euskaltzalea, irakaslea eta euskaltzaina

Miren Azkaratek Patxi Altuna zenaren bizitzaren hainbat pasarte ekarri ditu gorora, irakurri duen txostenean zehar.

Hasteko, Patxi Altunaren ikasle garaiak aipatu ditu, Xabierren ikasi zuenekoak, baita Loiolan nobiziatura edota Perficit eta Filosofia ikasketak burutu zituenekoak ere: Giro hartan euskaraz hitz egitea guztiz debekatua izan arren, agian horrek berak area-gotu zion Loiolan erne zitzaion grina. Bere denbora librean, gelan sartu eta Mendiburu, Lizarraga, Axular, Orix... irakurtzen jarduten zuen.

Hasierako urte haietan, euskararekiko gogoa handitzen zitzaion pixkanaka-pixkanaka; eta halaxe gertatu zen bere ibilbide akademiko osoan zehar, eta filologia ikasketek euskara aztertzeko lanabes berriak ipini zizkioten eskura, euskararekin gero eta zaletuago bihurtuz. 1963. urtean, Donostiara heldu zen.

Sermoigile bikaina zen Altuna. Sermoitako gaiak, baina, «halakoak» izaten ziren, Euskal Herriak Francoren pean bizi zuen egoera salatzen zutenak, Euskal Herriaren izaera, eskubideak, askatasuna... aldarrikatzen zutenak. Patxi Altuna Carabanche-leko kartzelan sartu zuten, 1974an.

Ezaguna da Altunak, irakasle bezala, bete zuen lana. Ezaguna da ere, euskaltzain gisa egin duena. Hain zuzen ere, euskaltzain izendatu zuteneko haren hitzak gogora eka-rrti ditu Azkaratek: «*Badakit ondotxo izendapen hau ez dela ordain eta sari; ondotxo da-kit ez dituzuela nik gaurdaino euskararen alde irabazitako nola-halako merezimendua-ak sariztatu nahi izan; aitzitik, orain arte, alferkeriaz edo, egin nezakeen baino gutxiago egin dudala ikusirik, lan gehiago egitera deitu eta akiulatu nahi izan nauzuela. (...) Nik neure aldetik hitz ematen eta zin egiten dizuet Jainkoak osasun eta indar eman nahiko didaino, eginahalean saiatuko naizela zuekin batean egiteko hori burutan ateratzen».*

Azkaratek, azkenik, Altunak egindako lanaren lekukotasuna aitortu du, Euskaltzaindiako lanetan ez ezik irakaskuntzan, ikerkuntzan, euskara sustatzen eten gabe jar-dunez, klasikoen lanak argitaratz, belaunaldi berriak heziz egin zuena, eta inola ere haizeak eramango ez duena.

Andres Urrutia,
euskaltzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

Zaldibian, 2006ko ekainaren 30ean

Andres Urrutia euskaltzainburua (arratsaldean),
Beñat Oihartzabal, euskaltzainburuordea,
Xabier Kintana, idazkaria,
Jose Luis Lizundia, diruzaina,
Andres Iñigo, Jagor sailburua,
Jose Antonio Arana Martija,
Adolfo Arejita (goizez),
Jean-Louis Davant,
Patxi Goenaga (goizez),
Jean Haritschelhar,
Emile Larre,
Txomin Peillen,
Patxi Salaberri,
Pello Salaburu,
Ana Toledo,
Piarres Xarritton
eta Mikel Zalbide euskaltzainak.

Pello Telleria, idazkariordea, Juan Jose Zearreta, kudeatzailea, Mikel Gorrotxategi eta Jose Antonio Aduriz, zegozkien gaietan.

dia, Moreda eta Villabuena herri-izenei buruz eta, proposamenarekin batera, zenbait herri-izenen argitasun-txostenak ere erantsi direla azaldu du. J. L. Lizundiak, Arabako Errioxako herri batzuek herri-izena berreskuratzeko egindako gestioen berri eman du. Oharrak uztailaren 10erako bidali behar direla gogorarazi da.

2.3. Exonomastika: «*Montenegro-ren euskal izena» aurkeztea.* J. L. Lizundiak italerazko jatorria duen izen itzuli honen bilakaera eta Europako hizkuntzetan dituen aldaerak erakutsi eta euskararako proposatzen den formaren zergatia azaldu du. Honeitan ere oharrak uztailaren 10erako bidali behar direla esan da.

2.4. Hiztegi Batua: D letrako zerrendari egindako oharrak aztertu eta era-bakitzea. P. Salaburu batzordeburuaren zuzendaritzapean, *diplomatiko-tik distractitu-rai-noko hitzak ikusi, eztabaidatu eta onartu dira.*

14:00etan etena egin da bazkaltzera joateko. Arratsaldean, 16:15ean goizeko bil-kurari segida eman zaio, eta Hiztegi Batuan *distritu-tik doktorego-tesi-rainoko hitzak ikusi, eztabaidatu eta onartu dira.*

Ezin etorriak eta ahalak: M. Azkaratek, ahala P. Goenagari; J. Irazuk, ahala X. Kintanari; H. Knörrek, ahala A. Iñigori; Andres Urrutiak, ahala X. Kintanari; Panti Zabaletak, ahala A. Iñigori.

Batzarra goizeko 10etan hasi da Zaldibiako Kultura Etxean, ezkerreko zutabean ageri diren euskaltzainak eta bertan direla.

1. Aurreko akta onartzea. Aurreko bil-kuraren akta, oharrik gabe, ontzat eman da.

2. Hizkuntza gaiak

2.1. Onomastika «Arabako herri-izendegia: 3. zerrenda» onartzea. A. Iñigok, ez dela ohar idatzirik heldu adierazi du. Zerrenda onarturik gelditu da.

2.2. Onomastika «Arabako herri-izendegia: 4. zerrenda» aurkeztea. M. Gorrotxategik ohar batzuk egin ditu *Guar-*

3. Esku artekoak

3.1. Barne-erregelak. Barne-erregelen 7. eta 10. atalen testu onartua, J. L. Lizundiak eta P. Goenagak adostasunez egokiturikoa, batzar karpetan sarturik banatu da.

3.2. Dieten atxikipenak. Bizkaiko Foru Diputazioaren aginduekin bat, hemen-dik aurrera euskaltzainei dietengatik helaraziko zaizkien ordainketetan egin beharreko atxikipenak direla eta, A. Urrutiak eta J. J. Zearretak horren azalpen zehatza eman dute.

3.3. Urgazleei diplomak banatzea. Uztailaren 13an, osteguna, 17:00etan, Euskaltzaindiaren egoitzan urgazleei diplomak emanen zaizkiela jakinarazi du Euskaltzainburuak, eta hor segitu beharreko prozedura azaldu ere bai. Ageriko bilkura berezia denez, euskaltzain oso guztiak gonbidaturik daude.

3.4. Uztailoko bileraz. Uztailaren 20an, osteguna, Osoko Batzarra, Antzuolan, arratsaldean izanen dela gogorarazi da, biharamun goizean A. Toledoren sarrera-ekitaldia izango delako.

3.5. Ana Toledoren sarrera-hitzaldia. Uztailaren 21ean, ostirala, goizean Antzuolako herrian Ana Toledoren sarrera-hitzaldia izango dela gogorarazi da.

3.6. Nafarroako Gobernuarekiko protokoloa. Nafarroako Gobernuarekin 2006ko Protokoloa ekainaren 20an sinatu dela jakinarazi da.

4. Azken ordukoak

4.1. Arautegiaren aldaketa onartua. Madrileko Gobernuak onarturiko Arautegiaren berri eman du A. Urrutia euskaltzainburuak. Halere, oraindik ez da BOEn argitaratu eta, beraz, hor agertu arte, ez dela indarrean egonen azaldu du.

4.2. Banaturiko liburuak. Bi liburuxka hauek eman zaizkie euskaltzainei: *Aita Damaso Intzakoa* (Bidegileak bilduman, R. M. Pagolak egina) eta *Euskaltzaindiaren aurkitegia*.

Bilera arratsaldeko 18:00etan amaitu da.

Andres Urrutia,
euskaltzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

AGERIKO BILKURA

Zaldibian, 2006ko ekainaren 30ean.

Ekainaren 30ean, arratsaldeko 6:30etan, Zaldibiako Udalarekin batera, Euskaltzaindiak ageriko bilkura egin du herriko Antzokian, Frantzisko Ignazio Lardizabalen omenez.

Bilkura hasi baino lehen, Lardizabalen jaiotetxean, Zubiaurre-n, harrizko plaka bat jarri da agerian. Honela dio plakak: *Frantzisko Ignazio Lardizabalen jaiotzaren (1806-1855) bigarren mendeurrenean. Zaldibia, 2006-VI-30.*

Bildu dira:

- Andres Urrutia, euskaltzainburua; Beñat Oihartzabal, buruordea; Xabier Kintaña, idazkaria; Jose Luis Lizundia, diruzaina; Andres Iñigo, Jagon sailburua; Jean Haritschelhar, euskaltzainburu ohia; Jose Antonio Arana Martija, Bernardo Atxaga, Pierre Charriton, Txomin Peillen, Patxi Salaberri, Ana Toledo eta Mikel Zalbide euskaltzain osoak.
- Jose Antonio Aduriz, Mikel Atxaga, Salvador Garmendia, Pello Telleria eta Juan Jose Zearreta euskaltzain urgazleak eta, Amaia Okariz Euskaltzaindiko Prentsa arduraduna.

Patxi Aierbe Zaldibiako alkateak ongietorria eman dio Euskaltzaindiari eta berratatu diren herritarrei, eta F. Lardizabalen lana gogora ekarri du. Ondoren, Andres Urrutia euskaltzainburuak eskerrak eman dizkio Alkateari Euskaltzaindiari egin zaion harrera eta emandako laguntzagatik, eta hizlari biei hitza eman die: Mikel Zalbide eta Beñat Oihartzabali.

Mikel Zalbide: *Lardizabalen lanak bere garaiko euskalgintzaren barnean*

Gramatikaren edukia, eta bere azterketa tekniko-linguistikoa alde batera utziaz, egilearen, obraren eta gizarte-giroaren zertzeladak adierazi ditu Mikel Zalbidek prestatu duen txostenak.

Egilearen biografia moduko egiteaz gainera, honako hiru puntuotan zentratu da Mikel Zalbide:

- Zergatik, zertarako eta norentzat egin zen Gramática Vascongada hori.
- Liburuaren prestaerak izandako ezaugarriak: sorkuntza, onespen-azterketa, argitalpena eta ordainketa.
- Lanaren kokapena. XIX. mendearen erdialdeko Gipuzkoan: euskara-erdaren gorabeherak; Lardizabalen lana eta orduko euskalgintza, perspektiba soziokulturalean.

Beñat Oihartzabal: *Lardizabalen gramatikaren iturri, ezaugarri eta helburuak*

Beñat Oihartzabalen hitzaldian Lardizabalen gramatikaren (1856) iturriak eta helburuak bereziki aipatu dira. Iturriak ezagunak dira, alde batetik, Larramendiren *El imposible vencido* (1729), ehungo lehenago egina, eta Zavalaren *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino* (1848), zortzi urte lehenago argitara emana. Astarloaren gramatika lan garrantzizkoena, eta Añibarrorena, orduan ez oraino argitaratuak, ez zituen ezagutzen Lardizabalek, ez eta frantseset aitzinagoko hamarkadetan plazaratu ziren Lécluse (1826), Darrigol (1827) eta Abbadie & Chahorenak (1836) ere. Horregatik, Oihartzalaren ustez, garaiko irizpideen arabera konsideraturik ere, orduko euskalaritza orokorra baino zerbait gibelago agertzen zaigu gramatika hori, deklinabideari dagozkion atalean ezin argikiago ageri den bezala.

Aldundiak galdeginik idatzi zuen gramatika, Gipuzkoako eskoletan banatua izan zedin. Baino, Lardizabalen gramatika ez da Gipuzkoan XIX. mendearren erdialde hartan, egoera diglosiko klasikoari jarraikirik baliatzen ziren Astigarragaren (1825) eta Iturrigaren (1841) ikasliburuen parekoa, edo Iparraldean Hiriartek (1840) eta Archuk (1852) egin zituztenen antzekoa. Oihartzabalen esanetan, Aldundiko idazkaria esan zuenez, euskara desagerteko puntuari izanik, monumentu gisa egin nahi izan omen zen gramatika, itzali ondoan ere, galdu hizkuntzaren oroitzapena atxiki zezaten gipuzkoarrek. Oihartzabalen iritziz, lehen aldiz agertzen da modu horretan adierazia euskararen heriotzaren gaia.

Andres Urrutia,
euskaritzainburua

Xabier Kintana,
idazkaria

EUSKALTZAINDIAREN ARAUAK

FRANTZIAKO ERREPUBLIKAKO ESKUALDE-, DEPARTAMENDU- ETA HIRIBURU-IZENAK¹

Arau zuzendua eta eguneratua

ATARIKOA

Hamaika urte joan dira Euskaltzaindiak exonomastika alorreko lehenengo Arauak eman zituenetik (32. Araua, Espainiako Erresumako probintzia eta elkarteko autonomoen izenak, 1995eko apirilaren 28koan; eta 36. Araua, 1995eko ekainaren 30ekoan, Frantziako Errepublikako eskualdeen izenak). Hori dela eta, Akademiak egoki ikusi du Arauak berraztertea. 1995eko ekainaren 30ean onartutako 36. Araua, Frantziako Errepublikako eskualdeen izenak, aztertu da oraingo honetan.

Arau hauek eman zirennetik, aldaketak izan dira izen ofizialetan (adibidez, *Châlons-en-Champagne* izena hartu zuen 1998an ordura arte *Châlons-sur-Marne* ibai-izena zuen hiriak). Era berean, toponimoeitan ageri diren izen eta zeinu grafikoez emandako arau berriek idatzeta-aldaketa txikiak ekarri dituzte. Huts batzuk ere baziren, oraingo honetan zuzendu direnak, eta, azkenik, zerrendak aurkezteko era ere aldatu da, erabilgarriagoa izan dadin.

* * *

Frantziako Errepublikaren administrazio-banaketa lau atalez osatua dago:

1. Eskualdeak (frantsesez, *régions*).
2. Itsasoz haraindiko departamenduak (frantsesez, *départements d'outre-mer, DOM*) edo itsasoz haraindiko eskualdeak (frantsesez, *régions d'outre-mer, ROM*). Departamendu bakar batez osatutako eskualdeak dira.
3. Itsasoz haraindiko kolektitateak (frantsesez, *collectivités d'outre-mer, COM*).
4. Departamenduak (frantsesez, *départements*). Eskualdeak departamenduz osatuak daude.

1. ESKUALDEAK

1.1. Frantziako eskualdeak izen ofizialaren hurrenkeran

Eskualdearen izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena	Eskualdea osatzen duten departamenduen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen euskal izena
Alsace ²	Alsazia	Bas-Rhin Haut-Rhin	Bas-Rhin Haut-Rhin

¹ Euskaltzaindiak, Bilbon, 1995eko ekainaren 30ean onarturiko testuaren ordez, beste berri hau onartu du Elantxoben, 2006ko maiatzaren 26an.

² Alemanez, *Elsass*.

Eskualdearen izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena	Eskualdea osatzen duten departamenduen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen euskal izena
Aquitaine ³	Akitania	Dordogne Gironde Landes Lot-et-Garonne Pyrénées-Atlantiques	Dordoina Gironda Landes, Landak ⁴ Lot-et-Garona Pirinio Atlantikoak
Auvergne ⁵	Auvernia	Allier Cantal Haute-Loire Puy-de-Dôme	Allier Cantal Haute-Loire Puy-de-Dôme
Basse-Normandie	Normandia Beherea	Calvados Manche Orne	Calvados Manche Orne
Bourgogne	Borgoina	Côte-d'Or Nièvre Saône-et-Loire Yonne	Côte-d'Or Nièvre Saône-et-Loire Yonne
Bretagne ⁶	Bretainia	Côtes-d'Armor Finistère Ille-et-Vilaine Morbihan	Côtes-d'Armor Finistère Ille-et-Vilaine Morbihan
Centre	Centre	Cher Eure-et-Loir Indre Indre-et-Loire Loiret Loir-et-Cher	Cher Eure-et-Loir Indre Indre-et-Loire Loiret Loir-et-Cher
Champagne-Ardenne	Champagne-Ardenne	Ardennes Aube Haute-Marne Marne	Ardenak Aube Haute-Marne Marne
Corse ⁷	Korsika	Corse-du-Sud Haute-Corse	Hego Korsika Korsika Garaia
Franche-Comté	Franche-Comté	Doubs Haute-Saône Jura Territoire de Belfort	Doubs Haute-Saône Jura Belfort Herrialdea
Haute-Normandie	Normandia Garaia	Eure Seine-Maritime	Eure Seine-Maritime

³ Okzitanieraz, *Aquitània*.

⁴ *Landes edo Landak* izena dela eta, deklinabideak ere bietara egiten du: *Landesetara*, *Landesetan*, *Landesetako...*; *Landetara*, *Landetan*, *Landetako...*

⁵ Okzitanieraz, *Auvernha*.

⁶ Bretoieraz, *Breizh*.

⁷ Korsikeraz, *Corsica*.

Eskualdearen izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena	Eskualdea osatzen duten departamenduen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen euskal izena
Île-de-France	Ile-de-France	Essonne Hauts-de-Seine Paris Seine-et-Marne Seine-Saint-Denis Val-de-Marne Val-d'Oise Yvelines	Essonne Hauts-de-Seine Paris Seine-et-Marne Seine-Saint-Denis Val-de-Marne Val-d'Oise Yvelines
Languedoc-Roussillon ⁸	Languedoc-Roussillon ⁹	Aude Gard Hérault Lozère Pyrénées-Orientales	Aude Gard Hérault Lozère Ekialdeko Pirinioak
Limousin ¹⁰	Limousin	Corrèze Creuse Haute-Vienne	Corrèze Creuse Haute-Vienne
Lorraine ¹¹	Lorrena	Meurthe-et-Moselle Meuse Moselle Vosges	Meurthe-et-Moselle Meuse Moselle Vosges
Midi-Pyrénées ¹²	Midi-Pyrénées	Ariège Aveyron Gers Haute-Garonne Hautes-Pyrénées Lot Tarn Tarn-et-Garonne	Ariège Aveyron Gers Garona Garaia Pirinio Garaiak Lot Tarn Tarn eta Garona
Nord-Pas-de-Calais	Nord-Pas-de-Calais	Nord-Pas-de-Calais	Nord-Pas-de-Calais
Pays de la Loire	Pays de la Loire	Loire-Atlantique Maine-et-Loire Mayenne Sarthe Vendée	Loire-Atlantique Maine-et-Loire Mayenne Sarthe Vendée
Picardie	Pikardia	Aisne Oise Somme	Aisne Oise Somme
Poitou-Charentes	Poitou-Charentes	Charente Charente-Maritime Deux-Sèvres Vienne	Charente Charente-Maritime Deux-Sèvres Vienne

⁸ Okzitanieraz, *Lengadòc-Rosselhon*.⁹ *Rossello* (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rossello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke *Roussillon* izenaren ordez.¹⁰ Okzitanieraz, *Lemosin*.¹¹ Alemanez, *Lothringen*.¹² Okzitanieraz *Mieidia-Pirenèus*.

Eskualdearen izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena	Eskualdea osatzen duten departamenduen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen euskal izena
Provence-Alpes-Côte-d'Azur ¹³	Provence ¹⁴ -Alpes-Côte-d'Azur	Alpes-de-Haute-Provence Alpes-Maritimes Bouches-du-Rhône Hautes-Alpes Var Vaucluse	Alpes-de-Haute-Provence Itsas Alpeak Bouches-du-Rhône Alpe Garaiak Var Vaucluse
Rhône-Alpes ¹⁵	Rhône-Alpeak	Ain Ardèche Drôme Haute-Savoie Isère Loire Rhône Savoie	Ain Ardèche Drôme Savoa Garaia Isère Loire Rhône Savoia

1.2. Frantziako eskualdeak euskal izenaren hurrenkeran

Eskualdearen euskal izena	Eskualdearen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen euskal izena
Akitania	Aquitaine ¹⁶	Dordogne Gironde Landes Lot-et-Garonne Pyrénées-Atlantiques	Dordoina Gironda Landes, Landak ¹⁷ Lot-et-Garonna Pirinio Atlantikoak
Alsazia	Alsace ¹⁸	Bas-Rhin Haut-Rhin	Bas-Rhin Haut-Rhin
Auvernia	Auvergne ¹⁹	Allier Cantal Haute-Loire Puy-de-Dôme	Allier Cantal Haute-Loire Puy-de-Dôme
Borgoina	Bourgogne	Côte-d'Or Nièvre Saône-et-Loire Yonne	Côte-d'Or Nièvre Saône-et-Loire Yonne
Bretainia	Bretagne ²⁰	Côtes-d'Armor Finistère Ille-et-Vilaine Morbihan	Côtes-d'Armor Finistère Ille-et-Vilaine Morbihan

¹³ Okzitanieraz *Provença-Alps-Còsta d'Azur*.

¹⁴ *Proventza* izen historiko gisa ere erabil daiteke.

¹⁵ Okzitanieraz *Ròse-Alps*.

¹⁶ Okzitanieraz, *Aquitània*.

¹⁷ *Landes* edo *Landak* izena dela eta, deklinabideak ere bietara egiten du: *Landesetara*, *Landesetan*, *Landesetako...*; *Landetara*, *Landetan*, *Landetako...*

¹⁸ Alemanez, *Elsass*.

¹⁹ Okzitanieraz, *Auvèrnha*.

²⁰ Bretoieraz, *Breizh*.

Eskualdearen euskal izena	Eskualdearen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen euskal izena
Centre	Centre	Cher Eure-et-Loir Indre Indre-et-Loire Loiret Loir-et-Cher	Cher Eure-et-Loir Indre Indre-et-Loire Loiret Loir-et-Cher
Champagne-Ardenne	Champagne-Ardenne	Ardennes Aube Haute-Marne Marne	Ardenak Aube Haute-Marne Marne
Franche-Comté	Franche-Comté	Doubs Haute-Saône Jura Territoire de Belfort	Doubs Haute-Saône Jura Belfort Herrialdea
Ile-de-France	Ile-de-France	Essonne Hauts-de-Seine Paris Seine-et-Marne Seine-Saint-Denis Val-de-Marne Val-d'Oise Yvelines	Essonne Hauts-de-Seine Paris Seine-et-Marne Seine-Saint-Denis Val-de-Marne Val-d'Oise Yvelines
Korsika	Corse ²¹	Corse-du-Sud Haute-Corse	Hego Korsika Korsika Garaia
Languedoc-Roussillon ²²	Languedoc-Roussillon ²³	Aude Gard Hérault Lozère Pyrénées-Orientales	Aude Gard Hérault Lozère Ekialdeko Pirinioak
Limousin	Limousin ²⁴	Corrèze Creuse Haute-Vienne	Corrèze Creuse Haute-Vienne
Lorrena	Lorraine ²⁵	Meurthe-et-Moselle Meuse Moselle Vosges	Meurthe-et-Moselle Meuse Moselle Vosges
Midi-Pyrénées	Midi-Pyrénées ²⁶	Ariège Aveyron Gers Haute-Garonne Hautes-Pyrénées Lot Tarn Tarn-et-Garonne	Ariège Aveyron Gers Garona Garaia Pirinio Garaiak Lot Tarn Tarn eta Garona

²¹ Korsikeraz, *Corsica*.²² *Rossello* (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rossello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke *Roussillon* izenaren ordez.²³ Okzitanieraz, *Lengadòc-Rosselhon*.²⁴ Okzitanieraz, *Lemosin*.²⁵ Alemanez, *Lothringen*.²⁶ Okzitanieraz *Mieidia-Pirenèus*.

Eskualdearen euskal izena	Eskualdearen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen izen ofiziala	Eskualdea osatzen duten departamenduen euskal izena
Nord-Pas-de-Calais	Nord-Pas-de-Calais	Nord-Pas-de-Calais	Nord-Pas-de-Calais
Normandia Beherea	Basse-Normandie	Calvados Manche Orne	Calvados Manche Orne
Normandia Garaia	Haute-Normandie	Eure Seine-Maritime	Eure Seine-Maritime
Pays de la Loire	Pays de la Loire	Loire-Atlantique Maine-et-Loire Mayenne Sarthe Vendée	Loire-Atlantique Maine-et-Loire Mayenne Sarthe Vendée
Pikardia	Picardie	Aisne Oise Somme	Aisne Oise Somme
Poitou-Charentes	Poitou-Charentes	Charente Charente-Maritime Deux-Sèvres Vienne	Charente Charente-Maritime Deux-Sèvres Vienne
Provence ²⁷ -Alpes-Côte-d'Azur	Provence-Alpes-Côte-d'Azur ²⁸	Alpes-de-Haute-Provence Alpes-Maritimes Bouches-du-Rhône Hauts-Alpes Var Vaucluse	Alpes-de-Haute-Provence Itsas Alpeak Bouches-du-Rhône Alpe Garaiak Var Vaucluse
Rhône-Alpeak	Rhône-Alpes ²⁹	Ain Ardèche Drôme Haute-Savoie Isère Loire Rhône Savoie	Ain Ardèche Drôme Savoia Garaia Isère Loire Rhône Savoia

2. ITSASOZ HARAINDIKO DEPARTAMENDUAK (ITSASOZ HARAINDIKO ESKUALDEAK)

Izen ofiziala	Euskal izena
Guadeloupe	Guadalupe
Guyana ³⁰	Guyana
Martinique	Martinika
Réunion	Réunion

²⁷ *Proventza* izen historiko gisa ere erabil daiteke.

²⁸ Okzitanieraz *Provença-Alps-Còsta d'Azur*.

²⁹ Okzitanieraz *Ròse-Alps*.

³⁰ *Guyanako Errepublika* estatuarekin nahasteko arriskua dagoenean, *Guyana Frantsesa* erabiltzea komeni da.

3. ITSASOZ HARAINDIKO KOLEKTIBITATEAK

Izen ofiziala	Euskal izena
Nouvelle-Calédonie	Kaledonia Berria
Mayotte	Mayotte
Polynésie française	Polinesia Frantsesa
Saint-Pierre-et-Miquelon	Saint-Pierre eta Mikelune
Wallis-et-Futuna	Wallis eta Futuna

4. DEPARTAMENDUAK

4.1. Departamenduak izen ofizialaren hurrenkeran

Departamenduaren izen ofiziala	Departamenduaren euskal izena	Hiriburua ren izen ofiziala	Hiriburua ren euskal izena	Eskualdearen euskal izena
Ain	Ain	Bourg-en-Bresse	Bourg-en-Bresse	Rhône-Alpeak
Aisne	Aisne	Laon	Laon	Pikardia
Allier	Allier	Moulins	Moulins	Auvernia
Alpes-de-Haute-Provence	Alpes-de-Haute-Provence	Digne-les-Bains	Digne-les-Bains	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Alpes-Maritimes	Itzas Alpeak	Nice	Niza	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Ardeche	Ardeche	Prives	Privas	Rhône-Alpeak
Ardenes	Ardenak	Charleville-Mézières	Charleville-Mézières	Champagne-Ardenne
Ariège	Ariège	Foix	Foix	Midi-Pyrénées
Aube	Aube	Troyes	Troyes	Champagne-Ardenne
Aude	Aude	Carcassonne	Carcasona	Languedoc-Roussillon ³¹
Aveyron	Aveyron	Rodez	Rodez	Midi-Pyrénées
Bas-Rhin	Bas-Rhin	Strasbourg	Estrasburgo ³²	Alsazia
Bouches-du-Rhône	Bouches-du-Rhône	Marseille	Marsella	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Calvados	Calvados	Caen	Caen	Normandia Beherea
Cantal	Cantal	Aurillac	Aurillac	Auvernia
Charente	Charente	Angoulême	Angulema	Poitou-Charentes
Charente-Maritime	Charente-Maritime	La Rochelle	Arroxela	Poitou-Charentes
Cher	Cher	Bourges	Bourges	Centre
Corrèze	Corrèze	Tulle	Tulle	Limousin
Corse-du-Sud	Hego Korsika	Ajaccio ³³	Ajaccio	Korsika
Côte-d'Or	Côte-d'Or	Dijon	Dijon	Borgoina
Côtes-d'Armor ³⁴	Côtes-d'Armor	Saint-Brieuc ³⁵	Saint-Brieuc	Bretainia
Creuse	Creuse	Guéret	Guéret	Limousin
Deux-Sèvres	Deux-Sèvres	Niort	Niort	Poitou-Charentes
Dordogne	Dordoina	Périgueux	Périgueux	Akitania
Doubs	Doubs	Besançon	Besançon	Franche-Comté
Drôme	Drôme	Valence	Valence	Rhône-Alpeak
Essonne	Essonne	Évry	Évry	Ile-de-France
Eure	Eure	Évreux	Évreux	Normandia Garaia
Eure-et-Loir	Eure-et-Loir	Chartres	Chartres	Centre
Finistère ³⁶	Finistère	Quimper ³⁷	Quimper	Bretainia
Gard	Gard	Nîmes	Nîmes	Languedoc-Roussillon ³⁸
Gers	Gers	Auch	Auch ³⁹	Midi-Pyrénées
Gironde	Gironda	Bordeaux	Bordele	Akitania

³¹ Rossello (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rossello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke Roussillon izenaren ordez.

³² Estrasburgo izenarekin batera, frantzeseko Strasbourg eta alemanezko Strassburg grafiak ere erabil daitezke.

³³ Korsikeraz, Aiacciu.

³⁴ Bretoieraz, *Aodoù an Arvor*.

³⁵ Bretoieraz, *Sant-Brieg*.

³⁶ Bretoieraz, *Penn-ar-Bed*.

³⁷ Bretoieraz, *Kemper*.

³⁸ Rossello (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rossello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke Roussillon izenaren ordez.

³⁹ Auski erabil daiteke izen historiko gisa.

Departamenduaren izen ofiziala	Departamenduaren euskal izena	Hiriburuaren izen ofiziala	Hiriburuaren euskal izena	Eskualdearen euskal izena
Guadeloupe	Guadalupe	Basse-Terre	Basse-Terre	Guadalupe ⁴⁰
Guyana	Guyana	Cayenne	Cayenne	Guyana ⁴¹
Haute-Corse	Korsika Garaia	Bastia ⁴²	Bastia	Korsika
Haute-Garonne	Garona Garaia	Toulouse	Tolosa	Midi-Pyrénées
Haute-Loire	Haute-Loire	Le Puy-en-Velay	Le Puy-en-Velay	Auvernia
Haute-Marne	Haute-Marne	Chaumont	Chaumont	Champagne-Ardenne
Hautes-Alpes	Alpe Garaiaik	Gap	Gap	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Haute-Saône	Haute-Saône	Vesoul	Vesoul	Franche-Comté
Haute-Savoie	Savoya Garaia	Annecy	Annecy	Rhône-Alpeak
Hauts-Pyrénées	Pirinio Garaiaik	Tarbes	Tarbe ⁴³	Midi-Pyrénées
Haute-Vienne	Haute-Vienne	Limoges	Limoges	Limousin
Haut-Rhin	Haut-Rhin	Colmar	Colmar	Alsazia
Hauts-de-Seine	Hauts-de-Seine	Nanterre	Nanterre	Ile-de-France
Hérault	Hérault	Montpellier	Montpellier	Languedoc-Roussillon ⁴⁴
Ille-et-Vilaine ⁴⁵	Ille-et-Vilaine	Rennes ⁴⁶	Rennes	Bretainia
Indre	Indre	Châteauroux	Châteauroux	Centre
Indre-et-Loire	Indre-et-Loire	Tours	Tours	Centre
Isère	Isère	Grenoble	Grenoble	Rhône-Alpeak
Jura	Jura	Lons-le-Saunier	Lons-le-Saunier	Franche-Comté
Landes	Landes, Landak ⁴⁷	Mont-de-Marsan	Mont-de-Marsan	Akitania
Loire	Loire	Saint-Étienne	Saint-Étienne	Rhône-Alpeak
Loire-Atlantique ⁴⁸	Loire-Atlantique	Nantes ⁴⁹	Nantes	Pays de la Loire
Loiret	Loiret	Orléans	Orléans	Centre
Loir-et-Cher	Loir-et-Cher	Blois	Blois	Centre
Lot	Lot	Cahors	Cahors	Midi-Pyrénées
Lot-et-Garonne	Lot-et-Garonna	Agen	Agen	Akitania
Lozère	Lozère	Mende	Mende	Languedoc-Roussillon ⁵⁰
Maine-et-Loire	Maine-et-Loire	Angers	Angers	Pays de la Loire
Manche	Manche	Saint-Lô	Saint-Lô	Normandia Beherea
Marne	Marne	Châlons-en-Champagne	Châlons-en-Champagne	Champagne-Ardenne
Martinique	Martinika	Fort-de-France	Fort-de-France	Martinika ⁵¹
Mayenne	Mayenne	Laval	Laval	Pays de la Loire
Meurthe-et-Moselle	Meurthe-et-Moselle	Nancy	Nancy	Lorrena
Meuse	Meuse	Bar-le-Duc	Bar-le-Duc	Lorrena
Morbihan ⁵²	Morbihan	Vannes ⁵³	Vannes	Bretainia
Moselle	Moselle	Metz	Metz	Lorrena
Nièvre	Nièvre	Nevers	Nevers	Borgoina
Nord	Nord	Lille	Lille	Nord-Pas-de-Calais
Oise	Oise	Beauvais	Beauvais	Pikardia
Orne	Orne	Alençon	Alençon	Normandia Beherea
Paris	Paris	Paris	Paris	Ile-de-France
Pas-de-Calais	Pas-de-Calais	Arras	Arras	Nord-Pas-de-Calais
Puy-de-Dôme	Puy-de-Dôme	Clermont-Ferrand	Clermont-Ferrand	Auvernia
Pyrénées-Atlantiques	Pirinio Atlantikoak	Pau	Pau	Akitania

⁴⁰ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.⁴¹ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.⁴² Korsikeraz ere, *Bastia*.⁴³ *Aubre* erabil daiteke hirien izen historiko gisa.⁴⁴ *Rossello* (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rossello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke.⁴⁵ Bretoieraz, *Il-ha-Gwilen*.⁴⁶ Bretoieraz, *Rozhon*.⁴⁷ *Landes* edo *Landak* izena dela eta, deklinabideak ere bietara egiten du: *Landesetara*, *Landesetan*, *Landesetako...*; *Landetara*, *Landetan*, *Landetako...*⁴⁸ Bretoieraz, *Liger-Atlantel*.⁴⁹ Bretoieraz, *Naoned*.⁵⁰ *Rossello* (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rossello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke.⁵¹ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.⁵² Bretoieraz, *Mor-Bihan*.⁵³ Bretoieraz, *Gwened*.

Departamenduaren izen ofiziala	Departamenduaren euskal izena	Hiriburuaren izen ofiziala	Hiriburuaren euskal izena	Eskualdearen euskal izena
Pyrénées-Orientales	Ekieldeko Pirinioak	Perpignan	Perpinyà	Languedoc-Roussillon ⁵⁴ <i>Proventza</i> izen historiko gisa ere erabil daiteke.
Réunion	Réunion	Saint-Denis	Saint-Denis	Reunión ⁵⁵
Rhône	Rhône ⁵⁶	Lyon	Lyon	Rhône-Alpeak
Saône-et-Loire	Saône-et-Loire	Mâcon	Mâcon	Borgoina
Sarthe	Sarthe	Le Mans	Le Mans	Pays de la Loire
Savoie	Savoia	Chambéry	Chambéry	Rhône-Alpeak
Seine-et-Marne	Seine-et-Marne	Melun	Melun	Ile-de-France
Seine-Maritime	Seine-Maritime	Rouen	Rouen ⁵⁷	Normandia Garaia
Seine-Saint-Denis	Seine-Saint-Denis	Bobigny	Bobigny	Ile-de-France
Somme	Somme	Amiens	Amiens	Pikardia
Tarn	Tarn	Albi	Albi	Midi-Pyrénées
Tarn-et-Garonne	Tarn eta Garona	Montauban	Montauban	Midi-Pyrénées
Territoire de Belfort	Belfort Herrialdea	Belfort	Belfort	Franche-Comté
Val-de-Marne	Val-de-Marne	Créteil	Créteil	Ile-de-France
Val-d'Oise	Val-d'Oise	Pontoise	Pontoise	Ile-de-France
Var	Var	Toulon	Toulon	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Vaucluse	Vaucluse	Avignon	Avignon	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Vendée	Vendée	La Roche-sur-Yon	La Roche-sur-Yon	Pays de la Loire
Vienne	Vienne	Poitiers	Poitiers	Poitou-Charentes
Vosges	Vosges	Épinal	Épinal	Lorrena
Yonne	Yonne	Auxerre	Auxerre	Borgoina
Yvelines	Yvelines	Versailles	Versailles	Ile-de-France

4.2. Departamenduak euskal izenaren hurrenkeran

Departamenduaren euskal izena	Departamenduaren izen ofiziala	Hiriburuaren izen ofiziala	Hiriburuaren euskal izena	Eskualdearen euskal izena
Ain	Ain	Bourg-en-Bresse	Bourg-en-Bresse	Rhône-Alpeak
Aisne	Aisne	Laon	Laon	Pikardia
Allier	Allier	Moulins	Moulins	Auvernia
Alpe Garaiak	Hauts-Alpes	Gap	Gap	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Alpes-de-Haute-Provence	Alpes-de-Haute-Provence	Digne-les-Bains	Digne-les-Bains	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Ardèche	Ardèche	Prives	Prives	Rhône-Alpeak
Ardenak	Ardennes	Charleville-Mézières	Charleville-Mézières	Champagne-Ardenne
Arriège	Arriège	Foix	Foix	Midi-Pyrénées
Aube	Aube	Troyes	Troyes	Champagne-Ardenne
Aude	Aude	Carcassonne	Carcasona	Languedoc-Roussillon ⁵⁸
Aveyron	Aveyron	Rodez	Rodez	Midi-Pyrénées
Bas-Rhin	Bas-Rhin	Strasbourg	Estrasburgo ⁵⁹	Alsazia
Belfort Herrialdea	Territoire de Belfort	Belfort	Belfort	Franche-Comté
Bouches-du-Rhône	Bouches-du-Rhône	Marseille	Marsella	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Calvados	Calvados	Caen	Caen	Normandia Beherea
Cantal	Cantal	Aurillac	Aurillac	Auvernia
Charente	Charente	Angoulême	Angulema	Poitou-Charentes
Charente-Maritime	Charente-Maritime	La Rochelle	Arroxela	Poitou-Charentes
Cher	Cher	Bourges	Bourges	Centre
Corrèze	Corrèze	Tulle	Tulle	Limousin
Côte-d'Or	Côte-d'Or	Dijon	Dijon	Borgoina

⁵⁴ *Rossello* (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rossello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke.

⁵⁵ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.

⁵⁶ Ibaia izendatzeko *Rodano* izena erabili behar da.

⁵⁷ *Erruan* erabil daiteke izen historiko gisa.

⁵⁸ *Rossello* (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rossello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke.

⁵⁹ *Estrasburgo* izenarekin batera, frantseseko *Strasbourg* eta alemanezko *Strassburg* grafiak ere erabil daitezke.

Departamenduaren euskal izena	Departamenduaren izen ofiziala	Hiriburuaren izen ofiziala	Hiriburuaren euskal izena	Eskualdearen euskal izena
Côtes-d'Armor	Côtes-d'Armor ⁶⁰	Saint-Brieuc ⁶¹	Saint-Brieuc	Bretainia
Creuse	Creuse	Guéret	Guéret	Limousin
Deux-Sèvres	Deux-Sèvres	Niort	Niort	Poitou-Charentes
Dordogne	Dordogne	Périgueux	Périgueux	Akitania
Doubs	Doubs	Besançon	Besançon	Franche-Comté
Drôme	Drôme	Valence	Valence	Rhône-Alpeak
Ekiadeko Pirinioak	Pyrénées-Orientales	Perpignan	Perpinyà ⁶²	Languedoc-Roussillon ⁶³
Essonne	Essonne	Évry	Évry	Ile-de-France
Eure	Eure	Évreux	Évreux	Normandia Garaia
Eure-et-Loir	Eure-et-Loir	Chartres	Chartres	Centre
Finistère	Finistère ⁶³	Quimper ⁶⁴	Quimper	Bretainia
Gard	Gard	Nîmes	Nîmes	Languedoc-Roussillon
Garona Garaia	Haute-Garonne	Toulouse	Tolosa	Midi-Pyrénées
Gers	Gers	Auch	Auch ⁶⁵	Midi-Pyrénées
Gironda	Gironde	Bordeaux	Bordele	Akitania
Guadalupe	Guadeloupe	Basse-Terre	Basse-Terre	Guadalupe ⁶⁶
Guyana	Guyana	Cayenne	Cayenne	Guyana ⁶⁷
Haute-Loire	Haute-Loire	Le Puy-en-Velay	Le Puy-en-Velay	Auvernia
Haute-Marne	Haute-Marne	Chaumont	Chaumont	Champagne-Ardenne
Haute-Saône	Haute-Saône	Vesoul	Vesoul	Franche-Comté
Haute-Vienne	Haute-Vienne	Limoges	Limoges	Limousin
Haut-Rhin	Haut-Rhin	Colmar	Colmar	Alsazia
Hauts-de-Seine	Hauts-de-Seine	Nanterre	Nanterre	Ile-de-France
Hego Korsika	Corse-du-Sud	Ajaccio ⁶⁸	Ajaccio	Korsika
Hérault	Hérault	Montpellier	Montpellier	Languedoc-Roussillon
Ille-et-Vilaine	Ille-et-Vilaine ⁶⁹	Rennes ⁷⁰	Rennes	Bretainia
Indre	Indre	Châteauroux	Châteauroux	Centre
Indre-et-Loire	Indre-et-Loire	Tours	Tours	Centre
Isère	Isère	Grenoble	Grenoble	Rhône-Alpeak
Itsas Alpeak	Alpes-Maritimes	Nice	Niza	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Jura	Jura	Lons-le-Saunier	Lons-le-Saunier	Franche-Comté
Korsika Garaia	Haute-Corse	Bastia ⁷¹	Bastia	Korsika
Landes, Landak ⁷²	Landes	Mont-de-Marsan	Mont-de-Marsan	Akitania
Loire	Loire	Saint-Étienne	Saint-Étienne	Rhône-Alpeak
Loire-Atlantique	Loire-Atlantique ⁷³	Nantes ⁷⁴	Nantes	Pays de la Loire
Loiret	Loiret	Orléans	Orléans	Centre
Loir-et-Cher	Loir-et-Cher	Blois	Blois	Centre
Lot	Lot	Cahors	Cahors	Midi-Pyrénées
Lot-et-Garonne	Lot-et-Garonne	Agen	Agen	Akitania
Lozère	Lozère	Mende	Mende	Languedoc-Roussillon
Maine-et-Loire	Maine-et-Loire	Angers	Angers	Pays de la Loire
Manche	Manche	Saint-Lô	Saint-Lô	Normandia Beherea
Marne	Marne	Châlons-en-Champagne	Châlons-en-Champagne	Champagne-Ardenne

⁶⁰ Bretoieraz, *Aodoù an Arvor*.⁶¹ Bretoieraz, *Saint-Brieg*.⁶² Rossello (azentuarekin nahiz gabe: *Rosselló/Rosello*) izen historiko gisa ere erabil daiteke.⁶³ Bretoieraz, *Penn-ar-Bed*.⁶⁴ Bretoieraz, *Kemper*.⁶⁵ Auski erabil daiteke izen historiko gisa.⁶⁶ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.⁶⁷ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.⁶⁸ Korsikeraz, *Aïacciu*.⁶⁹ Bretoieraz, *Il-ha-Gwilen*.⁷⁰ Bretoieraz, *Rozhon*.⁷¹ Korsikeraz ere, *Bastia*.⁷² Landes edo Landak izena dela eta, deklinabideak ere bietara egiten du: *Landesetara, Landesetan, Landesetako...; Landetara, Landetan, Landetako...*⁷³ Bretoieraz, *Liger-Atlantel*.⁷⁴ Bretoieraz, *Naoned*.

Departamenduaren euskal izena	Departamenduaren izen ofiziala	Hiriburuaren izen ofiziala	Hiriburuaren euskal izena	Eskualdearen euskal izena
Martinika	Martinique	Fort-de-France	Fort-de-France	Martinika ⁷⁵
Mayenne	Mayenne	Laval	Laval	Pays de la Loire
Meurthe-et-Moselle	Meurthe-et-Moselle	Nancy	Nancy	Lorreña
Meuse	Meuse	Bar-le-Duc	Bar-le-Duc	Lorreña
Morbihan	Morbihan ⁷⁶	Vannes ⁷⁷	Vannes	Bretaña
Moselle	Moselle	Metz	Metz	Lorreña
Nièvre	Nièvre	Nevers	Nevers	Borgoña
Nord	Nord	Lille	Lille	Nord-Pas-de-Calais
Oise	Oise	Beauvais	Beauvais	Pikardia
Orne	Orne	Alençon	Alençon	Normandía Beherea
Paris	Paris	Paris	Paris	Ile-de-France
Pas-de-Calais	Pas-de-Calais	Arras	Arras	Nord-Pas-de-Calais
Primio Atlantikoak	Pyrénées-Atlantiques	Pau	Paué ⁷⁸	Akitania
Primio Garaiaik	Hauts-Pyrénées	Tarbes	Tarbe ⁷⁹	Midi-Pyrénées
Puy-de-Dôme	Puy-de-Dôme	Clermont-Ferrand	Clermont-Ferrand	Auvernia
Réunion	Réunion	Saint-Denis	Saint-Denis	Reunión
Rhône ⁷⁹	Rhône	Lyon	Lyon	Rhône-Alpeak
Saône-et-Loire	Saône-et-Loire	Mâcon	Mâcon	Borgoña
Sarthe	Sarthe	Le Mans	Le Mans	Pays de la Loire
Savoia	Savoie	Chambéry	Chambéry	Rhône-Alpeak
Savoia Garaia	Haute-Savoie	Annecy	Annecy	Rhône-Alpeak
Seine-et-Marne	Seine-et-Marne	Melun	Melun	Ile-de-France
Seine-Maritime	Seine-Maritime	Rouen	Rouen ⁸⁰	Normandía Garaia
Seine-Saint-Denis	Seine-Saint-Denis	Bobigny	Bobigny	Ile-de-France
Somme	Somme	Amiens	Amiens	Pikardia
Tarn	Tarn	Albi	Albi	Midi-Pyrénées
Tarn eta Garona	Tarn-et-Garonne	Montauban	Montauban	Midi-Pyrénées
Val-de-Marne	Val-de-Marne	Créteil	Créteil	Ile-de-France
Val-d'Oise	Val-d'Oise	Pontoise	Pontoise	Ile-de-France
Var	Var	Toulon	Toulon	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Vaucluse	Vaucluse	Avignon	Avignon	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Vendée	Vendée	La Roche-sur-Yon	La Roche-sur-Yon	Pays de la Loire
Vienne	Vienne	Poitiers	Poitiers	Poitou-Charentes
Vosges	Vosges	Épinal	Épinal	Lorreña
Yonne	Yonne	Auxerre	Auxerre	Borgoña
Yvelines	Yvelines	Versailles	Versailles	Ile-de-France

4.3. Departamendu-hiriburuak izen ofizialaren hurrenkeran

Hiriburuaren izen ofiziala	Hiriburuaren euskal izena	Departamenduaren euskal izena	Departamenduaren izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena
Agen	Agen	Lot-et-Garonne	Lot-et-Garonne	Akitania
Ajaccio ⁸¹	Ajaccio	Hego Korsika	Corse-du-Sud	Korsika
Albi	Albi	Tarn	Tarn	Midi-Pyrénées
Alençon	Alençon	Orne	Orne	Normandía Beherea
Amiens	Amiens	Somme	Somme	Pikardia
Angers	Angers	Maine-et-Loire	Maine-et-Loire	Pays de la Loire
Angoulême	Angulema	Charente	Charente	Poitou-Charentes
Annecy	Annecy	Savoia Garaia	Haute-Savoie	Rhône-Alpeak
Arras	Arras	Pas-de-Calais	Pas-de-Calais	Nord-Pas-de-Calais

⁷⁵ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.

⁷⁶ Bretoieraz, Mor-Bihan.

⁷⁷ Bretoieraz, Gwened.

⁷⁸ Aturbe erabil daiteke hirien izen historiko gisa.

⁷⁹ Ibaia izendatzeko Rodano izena erabili behar da.

⁸⁰ Erruan erabil daiteke izen historiko gisa.

⁸¹ Korsikeraz, Aiacciu.

Hiriburuaren izen ofiziala	Hiriburuaren euskal izena	Departamenduauren euskal izena	Departamenduauren izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena
Auch	Auch ⁸²	Gers	Gers	Midi-Pyrénées
Aurillac	Aurillac	Cantal	Cantal	Auvernia
Auxerre	Auxerre	Yonne	Yonne	Borgoina
Avignon	Avignon	Vaucluse	Vaucluse	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Bar-le-Duc	Bar-le-Duc	Meuse	Meuse	Lorrena
Basse-Terre	Basse-Terre	Guadalupe	Guadeloupe	Guadalupe ⁸³
Bastia ⁸⁴	Bastia	Korsika Garaia	Haute-Corse	Korsika
Beauvais	Beauvais	Oise	Oise	Pikardia
Belfort	Belfort	Belfort Herrialdea	Territoire de Belfort	Franche-Comté
Besançon	Besançon	Doubs	Doubs	Franche-Comté
Blois	Blois	Loir-et-Cher	Loir-et-Cher	Centre
Bobigny	Bobigny	Seine-Saint-Denis	Seine-Saint-Denis	Ile-de-France
Bordeaux	Bordele	Gironde	Gironde	Akitania
Bourg-en-Bresse	Bourg-en-Bresse	Ain	Ain	Rhône-Alpeak
Bourges	Bourges	Cher	Cher	Centre
Caen	Caen	Calvados	Calvados	Normandia Beherea
Cahors	Cahors	Lot	Lot	Midi-Pyrénées
Carcassonne	Carcasona	Aude	Aude	Languedoc-Roussillon
Cayenne	Cayenne	Guyana	Guyana	Guyana ⁸⁵
Châlons-en-Champagne ⁸⁶	Châlons-en-Champagne	Marne	Marne	Champagne-Ardenne
Chambéry	Chambéry	Savoia	Savoie	Rhône-Alpeak
Charleville-Mézières	Charleville-Mézières	Ardenak	Ardenas	Champagne-Ardenne
Chartres	Chartres	Eure-et-Loir	Eure-et-Loir	Centre
Châteauroux	Châteauroux	Indre	Indre	Centre
Chaumont	Chaumont	Haute-Marne	Haute-Marne	Champagne-Ardenne
Clermont-Ferrand	Clermont-Ferrand	Puy-de-Dôme	Puy-de-Dôme	Auvernia
Colmar	Colmar	Haut-Rhin	Haut-Rhin	Alsazia
Créteil	Créteil	Val-de-Marne	Val-de-Marne	Ile-de-France
Digne-les-Bains	Digne-les-Bains	Alpes-de-Haute-Provence	Alpes-de-Haute-Provence	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Dijon	Dijon	Côte-d'Or	Côte-d'Or	Borgoina
Épinal	Épinal	Vosges	Vosges	Lorrena
Évreux	Évreux	Eure	Eure	Normandia Garaia
Évry	Évry	Essonne	Essonne	Ile-de-France
Foix	Foix	Ariège	Ariège	Midi-Pyrénées
Fort-de-France	Fort-de-France	Martinika	Martinique	Martinika ⁸⁷
Gap	Gap	Alpe Garaiaik	Hauts-Alpes	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Grenoble	Grenoble	Isère	Isère	Rhône-Alpeak
Guéret	Guéret	Creuse	Creuse	Limousin
La Rochelle	Arroxela	Charente-Maritime	Charente-Maritime	Poitou-Charentes
La Roche-sur-Yon	La Roche-sur-Yon	Vendée	Vendée	Pays de la Loire
Laon	Laon	Aisne	Aisne	Pikardia
Laval	Laval	Mayenne	Mayenne	Pays de la Loire
Le Mans	Le Mans	Sarthe	Sarthe	Pays de la Loire
Le Puy-en-Velay	Le Puy-en-Velay	Haute-Loire	Haute-Loire	Auvernia
Lille	Lille	Nord	Nord	Nord-Pas-de-Calais
Limoges	Limoges	Haute-Vienne	Haute-Vienne	Limousin
Lons-le-Saunier	Lons-le-Saunier	Jura	Jura	Franche-Comté
Lyon	Lyon	Rhône	Rhône	Rhône-Alpeak
Mâcon	Mâcon	Saône-et-Loire	Saône-et-Loire	Borgoina
Marseille	Marseille	Bouches-du-Rhône	Bouches-du-Rhône	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Melun	Melun	Seine-et-Marne	Seine-et-Marne	Ile-de-France
Mende	Mende	Lozère	Lozère	Languedoc-Roussillon
Metz	Metz	Moselle	Moselle	Lorrena

⁸² Auski erabil daiteke izen historiko gisa.⁸³ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.⁸⁴ Korsikeraz ere, Bastia.⁸⁵ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.⁸⁶ Lehengo izen ofiziala Châlons-sur-Marne zen. 1998an aldatu zuen izen ofiziala.⁸⁷ Itsasoz haraindiko eskualde departamendu bakarra.

Hiriburuaren izen ofiziala	Hiriburuaren euskal izena	Departamenduaren euskal izena	Departamenduaren izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena
Montauban	Montauban	Tarn eta Garona	Tarn-et-Garonne	Midi-Pyrénées
Mont-de-Marsan	Mont-de-Marsan	Landes, Landak ⁸⁸	Landes	Akitania
Montpellier	Montpellier	Hérault	Hérault	Languedoc-Roussillon
Moulins	Moulins	Allier	Allier	Auvernia
Nancy	Nancy	Meurthe-et-Moselle	Meurthe-et-Moselle	Lorrena
Nanterre	Nanterre	Hauts-de-Seine	Hauts-de-Seine	Ile-de-France
Nantes ⁸⁹	Nantes	Loire-Atlantique	Loire-Atlantique ⁹⁰	Pays de la Loire
Never	Never	Nièvre	Nièvre	Borgoina ⁹¹
Nice	Niza	Itzas Alpeak	Alpes-Maritimes	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Nîmes	Nîmes	Gard	Gard	Languedoc-Roussillon
Niort	Niort	Deux-Sèvres	Deux-Sèvres	Poitou-Charentes
Orléans	Orléans	Loiret	Loiret	Centre
Paris	Paris	Paris	Paris	Ile-de-France
Pau	Pau	Pirinio Atlantikoak	Pyrénées-Atlantiques	Akitania
Périgueux	Périgueux	Dordoina	Dordogne	Akitania
Perpignan	Perpinyà	Ekiaddeko Pirinioak	Pyrénées-Orientales	Languedoc-Roussillon
Poitiers	Poitiers	Vienne	Vienne	Poitou-Charentes
Pontoise	Pontoise	Val-d'Oise	Val-d'Oise	Ile-de-France
Privas	Privas	Ardeche	Ardeche	Rhône-Alpeak
Quimper ⁹²	Quimper	Finistère	Finistère ⁹³	Bretainia
Rennes ⁹⁴	Rennes	Ille-et-Vilaine	Ille-et-Vilaine ⁹⁵	Bretainia
Rodez	Rodez	Aveyron	Aveyron	Midi-Pyrénées
Rouen	Rouen ⁹⁶	Seine-Maritime	Seine-Maritime	Normandia Garaia
Saint-Brieuc ⁹⁷	Saint-Brieuc	Côtes-d'Armor	Côtes-d'Armor ⁹⁸	Bretainia
Saint-Denis	Saint-Denis	Réunion	Réunion	Reunión
Saint-Étienne	Saint-Étienne	Loire	Loire	Rhône-Alpeak
Saint-Lô	Saint-Lô	Manche	Manche	Normandia Behereka
Strasbourg	Estrasburgo ⁹⁹	Bas-Rhin	Bas-Rhin	Alsazia
Tarbes	Tarbe ¹⁰⁰	Pirinio Garaiaik	Hautes-Pyrénées	Midi-Pyrénées
Toulon	Toulon	Var	Var	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Toulouse	Tolosa ¹⁰¹	Garona Garaia	Haute-Garonne	Midi-Pyrénées
Tours	Tours	Indre-et-Loire	Indre-et-Loire	Centre
Troyes	Troyes	Aube	Aube	Champagne-Ardenne
Tulle	Tulle	Corrèze	Corrèze	Limousin
Valence	Valence	Drôme	Drôme	Rhône-Alpeak
Vannes ¹⁰²	Vannes	Morbihan	Morbihan ¹⁰³	Bretainia
Versailles	Versailles	Yvelines	Yvelines	Ile-de-France
Vesoul	Vesoul	Haute-Saône	Haute-Saône	Franche-Comté

⁸⁸ Landes edo Landak izena dela eta, deklinabideak ere bietara egiten du: *Landesetara, Landesatan, Landesetako...; Landetara, Landetan, Landetako...*

⁸⁹ Bretoieraz, *Naoned*.

⁹⁰ Bretoieraz, *Liger-Atlantel*.

⁹¹ Burgundia izen historiko gisa ere erabil daiteke.

⁹² Bretoieraz, *Kemper*.

⁹³ Bretoieraz, *Penn-ar-Bed*.

⁹⁴ Bretoieraz, *Roažhon*.

⁹⁵ Bretoieraz, *Il-ha-Gwilen*.

⁹⁶ Erruan erabil daiteke izen historiko gisa.

⁹⁷ Bretoieraz, *Sant-Brieg*.

⁹⁸ Bretoieraz, *Aodoi an Arvor*.

⁹⁹ Estrasburgo izenarekin batera, frantseseko Strasbourg eta alemanezko Strassburg grafiak ere erabil daitezke.

¹⁰⁰ Aturbe erabil daiteke hirien izen historiko gisa.

¹⁰¹ Izen hau Euskal Herriaren dagoen Tolosa izen bereko herrikit bereizi behar denean, honela erabilikoa da:

– Izenburu gisa: *Tolosa Okzitania*.

– Testuetan, deklinaturik eman behar denean: *Tolosa Okzitanian gertatu zen*.

¹⁰² Bretoieraz, *Gwened*.

¹⁰³ Bretoieraz, *Mor-Bihan*.

4.4. Departamendu-hiriburuak euskal izenaren hurrenkeran

Hiriburuaren euskal izena	Hiriburuaren izen ofiziala	Departamenduaren euskal izena	Departamenduaren izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena
Agen	Agen	Lot-et-Garonne	Lot-et-Garonne	Akitania
Ajaccio	Ajaccio ¹⁰⁴	Hego Korsika	Corse-du-Sud	Korsika
Albi	Albi	Tarn	Tarn	Midi-Pyrénées
Alençon	Alençon	Orne	Orne	Normandia Beherea
Amiens	Amiens	Somme	Somme	Pikardia
Angers	Angers	Maine-et-Loire	Maine-et-Loire	Pays de la Loire
Angulema	Angoulême	Charente	Charente	Poitou-Charentes
Annecy	Annecy	Savoia Garria	Haute-Savoie	Rhône-Alpeak
Arras	Arras	Pas-de-Calais	Pas-de-Calais	Nord-Pas-de-Calais
Arroxela	La Rochelle	Charente-Maritime	Charente-Maritime	Poitou-Charentes
Auch ¹⁰⁵	Auch	Gers	Gers	Midi-Pyrénées
Aurillac	Aurillac	Cantal	Cantal	Auvernia
Auxerre	Auxerre	Yonne	Yonne	Borgoina ¹⁰⁶
Avignon	Avignon	Vaucluse	Vaucluse	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Bar-le-Duc	Bar-le-Duc	Meuse	Meuse	Lorrena
Basse-Terre	Basse-Terre	Guadalupe	Guadalupe	Guadalupe ¹⁰⁷
Bastia	Bastia ¹⁰⁸	Korsika Garaia	Haute-Corse	Korsika
Beauvais	Beauvais	Oise	Oise	Pikardia
Belfort	Belfort	Belfort Herrialdea	Territoire de Belfort	Franche-Comté
Besançon	Besançon	Doubs	Doubs	Franche-Comté
Blois	Blois	Loir-et-Cher	Loir-et-Cher	Centre
Bobigny	Bobigny	Seine-Saint-Denis	Seine-Saint-Denis	Ile-de-France
Bordele	Bordeaux	Gironda	Gironde	Akitania
Bourg-en-Bresse	Bourg-en-Bresse	Ain	Ain	Rhône-Alpeak
Bourges	Bourges	Cher	Cher	Centre
Caen	Caen	Calvados	Calvados	Normandia Beherea
Cahors	Cahors	Lot	Lot	Midi-Pyrénées
Carcasona	Carcassonne	Aude	Aude	Languedoc-Roussillon
Cayenne	Cayenne	Guyana	Guyana	Guyana ¹⁰⁹
Châlons-en-Champagne	Châlons-en-Champagne ¹¹⁰	Marne	Marne	Champagne-Ardenne
Chambéry	Chambéry	Savoia	Savoie	Rhône-Alpeak
Charleville-Mézières	Charleville-Mézières	Ardenak	Ardennes	Champagne-Ardenne
Chartres	Chartres	Eure-et-Loir	Eure-et-Loir	Centre
Châteauroux	Châteauroux	Indre	Indre	Centre
Chaumont	Chaumont	Haute-Marne	Haute-Marne	Champagne-Ardenne
Clermont-Ferrand	Clermont-Ferrand	Puy-de-Dôme	Puy-de-Dôme	Auvernia
Colmar	Colmar	Haut-Rhin	Haut-Rhin	Alsazia
Créteil	Créteil	Val-de-Marne	Val-de-Marne	Ile-de-France
Digne-les-Bains	Digne-les-Bains	Alpes-de-Haute-Provence	Alpes-de-Haute-Provence	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Dijon	Dijon	Côte-d'Or	Côte-d'Or	Borgoina ¹¹¹
Épinal	Épinal	Vosges	Vosges	Lorrena
Estrasburgo ¹¹²	Strasbourg	Bas-Rhin	Bas-Rhin	Alsazia
Évreux	Évreux	Eure	Eure	Normandia Garaia
Évry	Évry	Essonne	Essonne	Ile-de-France
Foix	Foix	Ariège	Ariège	Midi-Pyrénées
Fort-de-France	Fort-de-France	Martinika	Martinique	Martinika ¹¹³
Gap	Gap	Alpe Garaia	Hautes-Alpes	Provence-Alpes-Côte-d'Azur

¹⁰⁴ Korsikeraz, *Aiacciu*.

¹⁰⁵ Auski erabil daiteke izen historiko gisa.

¹⁰⁶ *Burgundia* izen historiko gisa ere erabil daiteke.

¹⁰⁷ Itsasoz haraindikoko eskualde departamendu bakarra.

¹⁰⁸ Korsikeraz ere, *Bastia*.

¹⁰⁹ Itsasoz haraindikoko eskualde departamendu bakarra.

¹¹⁰ Lehengo izen ofiziala *Châlons-sur-Marne* zen, 1998an aldatu zuen izen ofiziala.

¹¹¹ *Burgundia* izen historiko gisa ere erabil daiteke.

¹¹² Estrasburgo izenarekin batera, frantzeseko *Strasbourg* eta alemanezko *Strassburg* grafiak ere erabil daitezke.

¹¹³ Itsasoz haraindikoko eskualde departamendu bakarra.

Hiriburuaren euskal izena	Hiriburuaren izen ofiziala	Departamenduaren euskal izena	Departamenduaren izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena
Grenoble	Grenoble	Isère	Isère	Rhône-Alpeak
Guéret	Guéret	Creuse	Creuse	Limousin
La Roche-sur-Yon	La Roche-sur-Yon	Vendée	Vendée	Pays de la Loire
Laon	Laon	Aisne	Aisne	Pikardia
Laval	Laval	Mayenne	Mayenne	Pays de la Loire
Le Mans	Le Mans	Sarthe	Sarthe	Pays de la Loire
Le Puy-en-Velay	Le Puy-en-Velay	Haute-Loire	Haute-Loire	Auvernia
Lille	Lille	Nord	Nord	Nord-Pas-de-Calais
Limoges	Limoges	Haute-Vienne	Haute-Vienne	Limousin
Lons-le-Saunier	Lons-le-Saunier	Jura	Jura	Franche-Comté
Lyon	Lyon	Rhône	Rhône	Rhône-Alpeak
Mâcon	Mâcon	Saône-et-Loire	Saône-et-Loire	Borgoina ¹¹⁴
Marseille	Marseille	Bouches-du-Rhône	Bouches-du-Rhône	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Melun	Melun	Seine-et-Marne	Seine-et-Marne	Ile-de-France
Mende	Mende	Lozère	Lozère	Languedoc-Roussillon
Metz	Metz	Moselle	Moselle	Lorrena
Montauban	Montauban	Tarn eta Garona	Tarn et-Garonne	Midi-Pyrénées
Mont-de-Marsan	Mont-de-Marsan	Landes, Landak ¹¹⁵	Landes	Akitania
Montpellier	Montpellier	Hérault	Hérault	Languedoc-Roussillon
Moulins	Moulins	Allier	Allier	Auvernia
Nancy	Nancy	Meurthe-et-Moselle	Meurthe-et-Moselle	Lorrena
Nanterre	Nanterre	Hauts-de-Seine	Hauts-de-Seine	Ile-de-France
Nantes	Nantes ¹¹⁶	Loire-Atlantique	Loire-Atlantique ¹¹⁷	Pays de la Loire
Nevers	Nevers	Nièvre	Nièvre	Borgoina ¹¹⁸
Nîmes	Nîmes	Gard	Gard	Languedoc-Roussillon
Niort	Niort	Deux-Sèvres	Deux-Sèvres	Poitou-Charentes
Niza	Nice	Itxas Alpeak	Alpes-Maritimes	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Orléans	Orléans	Loiret	Loiret	Centre
Paris	Paris	Paris	Paris	Ile-de-France
Pau	Pau	Pirinio Atlantikoak	Pyrénées-Atlantiques	Akitania
Périgueux	Périgueux	Dordoina	Dordogne	Akitania
Perpinyà	Perpignan	Ekialdeko Pirinioak	Pyrénées-Orientales	Languedoc-Roussillon
Poitiers	Poitiers	Vienne	Vienne	Poitou-Charentes
Pontoise	Pontoise	Val-d'Oise	Val-d'Oise	Ile-de-France
Privas	Privas	Ardèche	Ardèche	Rhône-Alpeak
Quimper	Quimper ¹¹⁹	Finistère	Finistère ¹²⁰	Bretainia
Rennes	Rennes ¹²¹	Ille-et-Vilaine	Ille-et-Vilaine ¹²²	Bretainia
Rodez	Rodez	Aveyron	Aveyron	Midi-Pyrénées
Rouen ¹²³	Rouen	Seine-Maritime	Seine-Maritime	Normandia Garaia
Saint-Brieuc	Saint-Brieuc ¹²⁴	Côtes-d'Armor	Côtes-d' Armor ¹²⁵	Bretainia
Saint-Denis	Saint-Denis	Réunion	Réunion	Reunion
Saint-Étienne	Saint-Étienne	Loire	Loire	Rhône-Alpeak
Saint-Lô	Saint-Lô	Manche	Manche	Normandia Beherrea
Tarbe ¹²⁶	Tarbes	Pirinio Garaiak	Hautes-Pyrénées	Midi-Pyrénées

¹¹⁴ Burgundia izen historiko gisa ere erabil daiteke.¹¹⁵ Landes edo Landak izena dela eta, deklinabideak ere bietara egiten du: *Landesetara, Landesetan, Landesetako...; Landetara, Landetan, Landetako...*¹¹⁶ Bretoieraz, *Naoned*.¹¹⁷ Bretoieraz, *Liger-Atlantel*.¹¹⁸ Burgundia izen historiko gisa ere erabil daiteke.¹¹⁹ Bretoieraz, *Kemper*.¹²⁰ Bretoieraz, *Penn-ar-Bed*.¹²¹ Bretoieraz, *Roazhon*.¹²² Bretoieraz, *Il-ha-Gwilen*.¹²³ Erruan erabil daiteke izen historiko gisa.¹²⁴ Bretoieraz, *Sam-Brieg*.¹²⁵ Bretoieraz, *Aodou an Arvor*.¹²⁶ Aturbe erabil daiteke hirien izen historiko gisa.

Hiriburuaren euskal izena	Hiriburuaren izen ofiziala	Departamenduauren euskal izena	Departamenduauren izen ofiziala	Eskualdearen euskal izena
Tolosa ¹²⁷	Toulouse	Garona Garaia	Haute-Garonne	Midi-Pyrénées
Toulon	Toulon	Var	Var	Provence-Alpes-Côte-d'Azur
Tours	Tours	Indre-et-Loire	Indre-et-Loire	Centre
Troyes	Troyes	Aube	Aube	Champagne-Ardenne
Tulle	Tulle	Corrèze	Corrèze	Limousin
Valence	Valence	Drôme	Drôme	Rhône-Alpeak
Vannes ¹²⁸	Vannes ¹²⁸	Morbihan	Morbihan ¹²⁹	Bretainia
Versailles	Versailles	Yvelines	Yvelines	Ile-de-France
Vesoul	Vesoul	Haute-Saône	Haute-Saône	Franche-Comté

OHARRAK

1. Mendiak izendatzeko, *Alpeak/Alpe mendiak* erabiliko da. Ibaiak izendatzeko, *Rodano* eta *Loira* erabiliko dira.
2. 32. Arauan esandakoaren ildotik, zeinu diakritikorik gabeko aldaerak ere onartzen dira: *Orléans* zein *Orleans*, *Périgueux* zein *Perigueux*, *Saint-Lô* zein *Saint-Lo*...

BESTELAKOAK

Izen ofiziala	Euskal izena
Armagnac	Armagnac
Cognac	Cognac
Dax	Akize

IRIZPIDE NAGUSIAK ETA OHARRAK

Espainiako Erresumako eta Frantziako Errepublikako probintzia, departamendu eta eskualdeen euskal ordainak finkatzean, honako irizpideok izan dira gidari:

- a) Toki-izen horiek idatziz eta ahoz euskaraz izandako tradizioa, usadioa eta hurbiltasuna: *Akize, Arroxela, Bordele, Gazela, Kordoba, Madril, Paua, Tolosa...*
- b) Toki-izenen garrantzia eta erabiltzeko maiztasuna kontuan izanik, toki-izen nagusi ezagun eta hurbilenak euskal fonetikaz jarri dira: *Akitania, Aragoi, Bartzelona, Britainia, Errioxa, Korsika, Palentzia, Murtzia...*

Beste batuetan, eskualdearen tradizio historikoa hartu da kontuan izena euskaratzeko (*Pirinio Atlantikoak*); baina tradizio historiko hori falta dutenean —eta, beraz, administrazio-zatiketa hutsari bat-karrik dagokionean—, beren harten utzi dira (*Haut-Rhin*). Halaber, batuetan ibai edo mendien izenak euskaratuta dira (*Rodano, Alpeak*); baina ez eskualdeen izenak (*Rhône, Alpes*), izen horiek normalean erabilten dituzten euskaldunen ohiturei jarraiki.

Zenbatetan, jatorrizko izenak ere jarri dira, hain ezagunak ez direnean: *Bretagne=Breizh, Quimper=Kemper*, eta abar.

- c) Gure artean gutxi erabiltzen ditugulako, tradizio sendorik ez duten izenak jatorrizko era ofizialen eskaientzen dira, inoiz toki bereko hizkuntza jatorren grafiak errespetatuz, ofizialak direnean bereziki: *Alacant, Avignon, Avila, Eivissa, Girona, Lleida, Lozère, Nancy, Ourense, Perpiñà, Troyes, Valladolid...*

¹²⁷ Izen hau Euskal Herriaren Tolosa izen bereko herritik bereizi behar denean, honela erabiliko da:
– Izenburu gisa: *Tolosa Okzitania*.

– Testuetan, deklinaturik eman behar denean: *Tolosa Okzitanian gertatu zen*.

¹²⁸ Bretoieraz, *Gwened*.

¹²⁹ Bretoieraz, *Mor-Bihan*.

- d) Inoiz, bigarren mailan bada ere, forma historiko zaharrak eskaini dira: *Auski, Aturbe, Oska, Sibilia*, etab.
- e) Zenbait izenetarako proposatzen den formak ez du esan nahi toponimo jakin baterako proposatzen denak toponimo horren balizko homonimoei ere ezarri beharrekoa denik. Adibidez, Espainiako Andaluziako *Córdoba* hiria, euskaraz, *Kordoba* da; Argentinako *Córdoba* hiria, berriz, *Córdoba* da euskaraz ere. Frantziako *Lorraine* eta *Bourgogne* eskualdeen izena, euskaraz, *Lorraine* eta *Borgoina* da, hurrenez hurren; Kanadako Québeceko *Lorraine* hiria eta Frantziako Marne departamenduko *Bourgogne* udalerria, berriz, euskaraz ere *Lorraine* eta *Bourgogne* dira, hurrenez hurren.

(Euskaltzaindiak, Elantxoben, 2006ko maiatzaren 26an onartua)

LVIII. ARAUEN TESTU OSOA

148

HIZTEGI BATUA

e - ezuste

e 1 iz. 1 ‘euskal alfabetoaren bosgarren letra’. 2 «e» letraren izena.

e 2 interj. *e!*

ea 1 zehar-galderetako partikula.

ea 2 (dei-hitza).

eka adlag. *Ipar.* ‘galdezka’.

ebagi* e. **ebaki.**

ebakaitz* e. **ebakigaitz.**

ebakera iz. *Mat., Log.*

ebakerazi* e. **ebakiarazi.**

ebaketa iz. *Mat., Log.*

ebaki 1, ebakitzan. *du* ad.

ebaki 2 iz.

ebakialdi

ebakiarazi, ebakiaraz, ebakiarazten. *dio* ad.

ebakidura

ebakiera* e. **ebakera.**

ebakigailu

ebakigaitz

ebakiondo iz.: *zauriaren ebakiondoak sendatzeko ukendua.*

ebakitzale

ebakitzte

ebakortz

ebakuatu, ebakua, ebakuatzen. *du* ad. ‘larrialdi batean, jendeaz lekuak hustu’.

ebakuazio

ebakuntza iz. *Med.*

ebakuntza(-)gela *Sin. operazio(-)gela.*

ebaluaketa* e. **ebaluazio.**

ebaluapen* e. **ebaluazio.**

ebaluatu, ebalua, ebaluatzan. *du* ad.

ebaluazio

ebanjelari

ebanjeliko izond.: *Eliza ebanjelikoak.*

ebanjelio

ebanjelista* e. **ebanjelari.**

ebanjelizatu, ebanjeliza, ebanjelizatzen. *du* ad.

ebanjelizatzale

ebanjelizatzte

ebanjelizazio

ebasgo

ebaska adlag.

ebasketa iz. *g.er.* ‘lapurreta’.

ebaskin iz. *g.er.* ‘harrapakina’.

ebasko* e. **ebasgo.**
ebasle
ebastaile* e. **ebasle.**
ebaste
ebatondo* e. **ebakiondo.**
ebatsarazi, ebatsaraz, ebatsarazten. *du ad. Batez ere Ipar.*
ebatsi, ebatz, ebasten. *du ad.*
ebatu* e. **oratu.**
ebatzi, ebatz, ebatzen. *du ad.*
ebazkizun iz. *g.er.*
ebazole
ebazpen
ebazpide
ebazte
ebiakoitz iz. *Ipar.* h. **larunbat.**
ebili* e. **ibili.**
ebitatu* e. **saihestu, ekidin,** etab.
ebolutibo
eboluzio
eboluzionatu, eboluziona, eboluzionatzen. *du ad. (nor osagairik gabea).*
eboluzionismo
eboluzionista
ebonita iz. *Kim.*
edabe iz. (edari sendagarria).
edade iz. *Heg. Herr.* h. **adin.**
edadeko izlag. *Heg. Herr.* h. **adineko.**
edadetu, edade(tu), edadetzen. *da ad. Heg. Herr.* h. **adindu.**
edaldi* e. **edanaldi.**
edale
edalontzi
edan 1, edaten. *du ad.*
edan-sarri izond. ‘sarri edaten duena’.
edan 2 iz.
edanaldi
edanarazi, edanaraz, edanarazten. *dio ad.*
edanleku
edanontzi* e. **edalontzi, edontzi.**
edantegi iz. *g.er.* ‘taberna’.
edaran, edaratzen. *du ad. h. edanarazi.*
edari
edarigintza
edarikoi izond. *g.er.* ‘edalea, edarizalea’.
edaritegi
edarizale
edarra
edasi* e. **erasi.**
edaska iz. *g.er.* ‘edateko aska’.
edaski iz. (belar-landare bat).
edate
edate(-)dantza *g.er.*
edateko iz. ‘edaria’.
edatun
edegi* e. **edeki.**
edeki, edekitzen. *du ad.* ‘kendu’.
edekiarazi, edekiaraz, edekiarazten. *dio ad.*
edelweiss iz. *Leontopodium alpinum.* Sin. **elur(-)lore.**
eden 1 iz. ‘pozoia’.

eden 2, edeten, *da/du* ad. ‘kabitu, hartu’.
edendu, eden(du), edentzen. *du* ad. ‘pozoitu’.
edendun izond. ‘pozoiduna’.
edentsu izond. ‘pozoitsua’.

eder 1

eder egin 1 *zaio* ad. *Bizk.:* *ez zitzaidan eder egiten gizagaixoari ogibidea kentzea.* 2 *dio* ad. *Bizk.*
‘balakatu, losintxatu’.
eder iritzi
eder izan *da/zaio* ad.
ederrak eman / hartu ‘jipoitu, jipoia eman / hartu’.
ederra sartu ‘engainatu, iruzur egin’.

eder 2 iz. ‘edertasuna’.

ederbera izond. *g.er.*

ederbide iz. *g.er.*

edergai

ederigailu iz. *Sin. apaingarri, edergarri.*

edergarri

ederki

ederki eman ere ‘ezta pentsatu ere!’

ederkitxo adlag.: *ederkitxo dakizu hori lehendik ere!*

ederkixko adlag. *Ipar.*

ederlan

ederlari iz. *g.er.* ‘ertilaria, artista’.

edermen iz. *g.er.*

ederragotu, ederrago(tu), ederragotzen. *du* ad.

ederrarazi, ederraraz, ederrarazten. *du* ad.

ederresgarri izond. *Ipar.* ‘miresgarria’.

ederreste

ederretsarazi, ederretsaraz, ederretsarazten. *dio* ad.

ederretsi, ederrets, ederresten. 1 *du* ad. *Ipar.* ‘onartu’. 2 *dio* ad. ‘eder iritzi’.

edertasun

ederto

edertu, eder(tu), edertzen. *da/du* ad.

edertzale

ederzale

ederzaletasun

edesti iz. *h. historia.*

edestu, edes, edesten. *du* ad. *g.er.* ‘kontatu’.

edifizio* e. **eraikin.**

ediktu

ediren, edireten. *da/du* ad.

edirenarazi, edirenaraz, edirenarazten. *du* ad. *Ipar.*

editorial iz. ‘aldizkarietako artikulu mota’.

edizio

edo

edota

edonoiz

edonoizko izlag.

edonola

edonola ere

edonolako izlag.

edonon

edonondik

edonongo izlag.

edonora

edonor

edontzi

edontzizain iz. *g.er.*
edoskaldi* e. **edoskialdi**.
edoski, edoskitzen. *du ad.*
edoskialdi
edoskiarazi, edoskiaraz, edoskiarazten. *dio ad.*
edozein
edozelan adlag. *Bizk.*
edozelako izlag.
edozelan ere ‘nolanahi ere, edonola ere’.
edozenbat *Bizk.*
edozer: *edozer gauza sinesten du.*
edukatu* e. **hezi**.
edukazio iz. h. 1 **heziketa**, **hezkuntza**. 2 **jendetasun**.
eduki 1, edukitzen. *du ad.*
eduki 2 iz.
edukiarazi, edukiaraz, edukiarazten. *dio ad.*
edukiera
edukin* e. **eduki**.
edukitze
efe iz. «f» letraren izena.
efektu
efemeride
eferente izond. *Biol.*
egarbera
egarle iz. *Zub.* ‘jasailea’.
egarri
 egarriak egon
 egarri izan
 egarritan adlag. *g.er.*
 egarritz adlag.
egarriarazi, egarriaraz, egarriarazten. *du ad.* ‘egarria piztu’.
egarritu, egarri(tu), egarritzen, *da/du ad.*
egartsu 1 iz. ‘egarri handia’. 2 izond. ‘egarri dena’.
egarzola iz. ‘zimendua, oinarria’.
egia
 egia esan
 egia esateko
 egiantz
 egiantz
 egiantzeko
 egiantzekotasun
 egiatasun
 egiasi
 egiaitsu izond. *g.er.* ‘egiatia’.
 egiazale
 egiazaletasun
 egiazki
 egiazko
 egiazkotasun
 egiaztabide
 egiaztagarri
 egiaztagiri
 egiaztapen
 egiaztatu, egiazta, egiaztatzen. *du ad.*
 egiaztatzaile
 egiaztatze

egiaztu* e. **egiaztatu**.
egikari iz. *g.g.er.* 'egintza'.
egikera
egikunde iz. *g.er.* 'egintza'.
egile
egin 1, egiten. *du ad.*
nireak (hireak, harenak,...) egin du
egin 2 iz.: *Apostoluen eginak.*
eginahal
eginahalean
eginarazi, eginaraz, eginarazten. *du ad.*
eginarazle
eginbehar iz.
eginbide iz. 'eginbeharra, obligazioa'.
eginbidetsu izond. *Ipar.* 'eginbeharra egiten dituena'.
eginen iz. *Batez ere Bizk.* 'egiteko'.
eginerraz izond.
egingo iz. *Batez ere Bizk. g.er.* 'egiteko'.
eginkai* e. **egikari**.
eginkari iz.
eginkizun
eginkor izond. h. 1 **eraginkor**; 2 **egingarri** ('egin daitekeena' adieran, alegia).
egintza
egintzaile* e. **egile**.
egipide* e. **eginbide**.
egiptoar (herritarra).
egiptoera (hizkuntza).
egitada iz. *Bizk.* 'egitatea'.
egitamu
egitarau
egitarauketa* e. **programazio**.
egitasmo
egitasun* e. **egiazkotasun**; **egiatasun**.
egitate
egite
egitez
egitezko izlag.: *egitezko bekatua*.
egiteko
egiteratu, egitera(tu), egiteratzen. *du ad. g.er.*
egitura
egituraketa
egituratu, egitura(tu), egituratzen. *du ad.*
egituratzale
egituratzte
egiune
egizale* e. **egiazale**.
egiztatu* e. **egiaztatu**.
egloga iz. *Liter.*
egoarri* e. **egonarri**.
egoera
egoile
egoiliar
egoitza
egotzi* e. **egotzi**.
egokera* e. **egoera**.
egoki izond. eta adlag.
egokiarazi, egokiaraz, egokiarazten. *du ad.*

egokiera**egokietsi**, egokiets, egokiesten. *du ad.***egokigarri** *izond.* ‘egoki edo molda daitkeena’.egokiketa* e. **egokitzapen**, **egokitze**.egokipen* e. **egokitzapen** (eta *egokitze*).**egokiro****egokitasun****egokitu**, egoki(tu), egokitzen. *da/du ad.***egokitzaile****egokitzapen****egokitze****egon 1**, egoten. *da ad.***bego!****dagoen-dagoenean****dagokionean** (denborazko esaldietan bakarrik): *dagokionean egiten du lan; *honi dagokionean e. honi dagokionez.***dagokionez** (zegokienez, dagokigunez, etc.)**egonean** adlag.: *gutxitan egonean, askotan lanean.***egotez** adlag.: *Maulen gelditu zen egotez.***egon 2 iz.****egonaldi****egonarazi**, egonaraz, egonarazten. *du ad.***egonarri iz.****egonarritsu** *izond.*egondu* e. **egon**.**egonezin** *iz. eta izond.***egongaitz** *izond.***egongaiztasun****egongela****egongia** *iz. BNaf. eta Zub.* ‘egoitza’.egongu* e. **egoitza**, **egongia**.**egongune****egonkor****egonkortasun****egonkortu**, egonkor(tu), egonkortzen. *da/du ad.***egonleku**egontegi* e. **egoitza**, **egongia**, **egontoki**.**egontoki**egorri* e. **igorri**.**egosaldi****egosarazi**, egosaraz, egosarazten. *du ad.***egosbera****egoserraz****egosgaitz** *izond. ‘nekez egosten dena’.***egosi**, egos, egosten. *da/du ad.*egoskaitz* e. **egosgaitz**.**egoskari****egosketa** *iz. g.er.***egoski 1** *iz. g.er.* ‘okela egosia’.egoski 2* e. **edoski**.**egoskin** *iz.* ‘infusioa’.egoskogor* e. **egoskor**.**egoskor****egoskorkeria****egoskortu**, egoskor(tu), egoskortzen. *da/du ad.***egoste****egotaldi** *iz. Bizk. h. egonaldi.*

egote

egotzarazi, egotzaraz, egotzarazten. *dio ad.*

egotzi, egotz, egozten. *du ad.*

egozentriko

egozentrismo

egozle iz. *g.er.*

egozen

egozte

egualdi* e. **eguraldi**.

eguantz iz. *g.er.* ‘egunsentia’.

eguarde

eguazten iz. *Bizk.* h. *asteazken*.

egubakoitz iz. *Bizk.* h. *ostiral*.

Eguberri

eguen iz. *Bizk.* h. *ostegun*.

eguerdi

eguerdi arte ‘eguerdi aurreko orduak’.

eguerri* e. **Eguberri**.

egun 1 iz.

egun-argi

egun-argiz

egunaz

egunean eguneko

eguneko izlag.: eguneko ogia.

egunetik egunera

egun on

egun-txinta

egun 2 adlag.

egunetik biharrera ‘egun batetik bestera’.

egungo izlag.: egungo idazleak.

egungo egun: *egungo egunean gertatzen den bezala; egungo eguneko gobernuia.*

egunabar iz. *Bizk.* ‘egunsentia’.

egunaldi* e. **eguraldi**.

egunargiz* e. **egun-argiz.**

egunaro* e. **egunero**.

eguneratu, egunera(tu), eguneratzan. *da/du ad.*

eguneratze

egunero

egunero (eta)... -ago *g.er.:* *egunero eta maiteago dute elkar.*

eguneroko izlag.

egunerokotasun

egunka adlag. *g.er.:* *egunka pagatua da.*

egunkal adlag. *Zub.* ‘egun bakoitzeko’: *berrehun libera irabazten ditu egunkal.*

egunkari

egunoro* e. **egunero, egun oroz.**

egunsari iz. ‘eguneko saria, jornala’.

egunsenti

eguntto

eguntxinta* e. **egun-txinta.**

eguntxo

egur

egur-belar *Lythrum salicaria.*

egur egin

egur-ikatz

egurra eman

- eguraldi** iz.: *eguraldi mapa.*
eguraldi-giro
- eguraste**
- egurastu**, egurats/egurastu, egurasten. *da ad.*
- egurats**
- egurgile**
- egurgin** iz. h. **egurgile.**
- egurgintza**
- egurkari** iz. *Ipar.* ‘egurgilea’.
- egurketa** 1 adlag. *Ipar.* eta *Naf.* ‘egur bila’. 2 iz. ‘egurra bilatzea’. 3 iz. ‘egur-pila’.
- egurketari**
- egurtegi** iz.
- egurtu**, egur(tu), egurtzen. *du ad.*
- egutegi**
- egutera** iz. *Sin.* **eguzki-begi.**
- eguzki**
- eguzkia hartu**
 - eguzki-begi** *Sin.* **egutera.**
 - eguzki-galdatan**
 - eguzki(-)lore** *Carlina acaulis.*
 - eguzkipre**
 - eguzki(-)sistema**
 - eguzkitan (egon)**
- eguzkialde** iz. ‘ekialdea’.
- eguzkialdi** iz. *g.er.:* *ostarteak eta eguzkialdiak.*
- eguzkitsu**
- eguzkitu**, eguzki(tu), eguzkitzen. *du ad.* *g.er.* 1 ‘eguzkitan jarri’: *eguzkitu egin behar zen lihoa.* 2 ‘eguzkia ateria’: *atzo ez zuen egun osoan eguzkitu.*
- eguzkiztatu**, eguzkiza, eguzkitzaten. *da/du ad.* ‘eguzkitan jarri’.
- egyptiar*** e. **egiptoar.**
- ehaile** iz. *Ipar.* h. **ehule.**
- ehe**
- ehelagatu**, ehelega, ehelegatzen. *da/du ad.* *Zub.* ‘amorratu’.
- ehi** izond. *Zub.* ‘erraza’.
- ehiki** adlag. *Zub.* ‘errazki’.
- ehiza**
- ehizan**
 - ehiza(-)txakur**
- ehizaki**
- ehizaldi**
- ehizari*** e. **ehiztari.**
- ehizatu**, ehiza(tu), ehizatzen. *du ad.*
- ehize*** e. **ehiza.**
- ehizi*** e. **ehiza.**
- ehizketa*** e. **ehiza.**
- ehiztari**
- ehiztatu*** e. **ehizatu.**
- eho**, ehotzen. *du ad.*
- ehoarazi**, echoaraz, echoarazten. *du ad.*
- ehortzarazi**, ehortzaraz, ehortzarazten. *du ad.*
- ehortze*** e. **ehorzte.**
- ehortzeta** iz. *Zub.* ‘ehorztea, hiletia’.
- ehortzi**, ehortz, ehorzten. *du ad.*
- ehortz-leku** *g.er.*
- ehortz-toki** *g.er.*
- chorzketa**
- chorzle** iz. *Sin.* **lur-emaile.**

ehorzte**ehotarri** iz. *g.er.* ‘errotarria’.ehotu* e. **eho**.**ehotze****ehule**ehuler* e. **ehule**.**ehun** 1 zenb.**ehuneko**: *ehuneko hamar eman zion*.ehunetan adlag. *Ipar.* ‘ehun aldiz’.

ehunetatik

ehun 2 iz.ehun 3* e. **ehundu**.**ehuna** banatz. ‘bakoitzari ehun, bakoitzak ehun’.**ehunaka** adlag.ehunburu* e. **ehuntari**.ehundaka* e. **ehunka**.**ehundegi**ehundu, ehun(du), ehuntzen. *du* ad.**ehundura** iz. *g.er.***ehuneko** iz.**ehunen****ehungailu** iz.**ehungarren****ehungintza****ehunka****ehunki** 1 iz. h. **mende**.**ehunki** 2 iz. ‘oihala’.**ehuntari****ehunzango** iz. *Ord. Chilopoda*.**ei** 1 *Bizk.* ‘omen’.ei 2* e. **heia**.ei 3* e. **aiei**.eia* e. **ea** (1 eta 2).eiaka* e. **eaka**.**eihar** izond. *Ipar.* h. **ihar**.**eihera** iz. *Ipar.* ‘errota’.**eiheramen** iz. *Zub.* ‘eiherara eramatzen den ale-kopurua’.**eiherazain** iz. *Ipar*.eijer izond. *Zub.* ‘ederra’.eijerki adlag. *Zub.* ‘ederki’.eiki adlag. *Ipar*.**eiretar** (herritarra). *Sin. irlandar*.**eite** iz.: *haur horrek aitaren eitea du; haurrak eite handia du aitarekin*.ejertzio* e. **gogo(-)jardun**; **ariketa**, etab.ejertzito* e. **armada**, gudaroste.**ekai****ekain****ekaitz** iz.: *ekaitz-haizea*.**ekaitz(-)txori** *Hydrobatidae*.**ekaitzaldi****ekaizte** iz. ‘ekaitz-garaia’.ekaitsu izond. *g.er.***ekandu** 1 iz. *Batez ere Bizk.* ‘ohitura’.**ekandu** 2, ekandu, ekantzen. *da/du* ad. *Bizk.* ‘ohitu’; ‘(abereak) etxekotu’.**ekarketa** iz. *g.er.***ekarkor****ekarle**

ekarpen
ekarrarazi, ekarraraz, ekarrarazten. *dio ad.*
ekarri 1, ekar, ekartzen. *du ad.*
ekarri 2 iz.
ekarritasun iz. *Ipar. g.er.* ‘zaletasuna’.
ekartzte 1 *ekarri ad.aren aditz-izena.* 2 iz. *Ipar.* ‘jarioa’.
ekei* e. **ekai.**
eki iz. *Batez ere Zub.* ‘eguzkia’.
ekialde
ekiboko izond. *Fil.*
ekidin, ekiditen. *du ad.* *Sin. saihestu.*
ekido iz., eta izond. *Zool.*
ekilatero* e. **aldekide.**
ekilibratu* e. **orekatu.**
ekilibrio* e. **oreka.**
ekilibrista
ekimen iz. ‘(batez ere) zerbaite ekiteko ahalmena’; bestetarako, cf. *ekinaldi, ekinbide, ekintza; saio, etab.*
ekin 1, ekiten. *dio ad.*
ekin 2 iz.: *ekinaren ekinez.*
ekinaldi
ekinbide
ekinodermo iz. *Zool.*
ekintza
ekintzaile
ekipaia* e. **bagaje.**
ekipamendu
ekipolente izond. *Fis., Mat.*
ekipolentzia iz. *Fis., Mat.*
ekipotentzial izond. *Fis.*
ekiprobable izond. ‘probabilitate berekoa’.
ekitako iz. ‘eguzkitakoa’.
ekitaldi
ekite
elektiko
elektizismo
eklesiastiko izond. *Zah.* ‘elizari dagokiona’.
eklipse
ekliptika iz. *Astron.*
ekografia
ekoitzarazi, ekoitzaraz, ekoitzarazten. *dio ad.*
ekoitzi, ekoitz, ekoizten. *du ad.*
ekoizle
ekoizpen
ekoizte
ekoitzu, ekoitz, ekoizten. *du ad.* h. **ekoitzi.**
ekologia
ekologiko
ekologista
ekonomato* e. **ekonomatu.**
ekonomatu iz. *g.er.*
ekonometria iz. *Ekon.*
ekonomia
ekonomialari
ekonomika iz. *Heg.*
ekonomiko izond.
ekonomilar* e. **ekonomialari.**
ekonomista

ekorketa iz. *Fis., Teknol.*
ekortu, ekor(tu), ekortzen. *du ad. 1 g.er.* ‘erratza pasatu’. 2 *Fis., Teknol.*
ekosistema
ektodermo iz. *Zool.*
ekuadortar (herritarra).
ekuatore
ekuatoreginear (herritarra).
ekuatorial
ekuazio
ekumeniko
ekumenismo
ekurarazi, ekurazaz, ekurarazten. *du ad. Batez ere Zub.*
ekuratu, ekura, ekuratzan. *da/du ad. ‘gelditu’.* *Batez ere Zub.*
ekuru adlag. *Batez ere Zub.* ‘geldirik, lasai’.
ekurugaitz izond. *Batez ere Zub.* ‘urduria’.
ekurugaiztu, ekurugaitz/ekurugaiztu, ekurugaitzen. *da/du ad. Zub.* (edo *Goi.*) *g.er.* ‘urduritu’.
elaberri* e. **eleberri**.
elaberri* e. **eleberriti**.
elaboratu, elabora, elaboratzen. *du ad. h.* **egin**, **landu**, etab.
elai iz. *Biżk.* ‘enara’.
elaikume
elaire iz. *Ipar.*: *elaire naiz harekin; elaire dut hura; elaire gara biak.*
elaketa* e. **eleketa**.
elar iz. 1 ‘txilarra’. 2 ‘ezkaia’.
elasmobrankio izond. *Zool.*
elastiko iz. eta izond.
elastikotasun
elastizitate* e. **elastikotasun**.
elasturi iz. *Ipar.* ‘berriketa’.
elauso iz. *Ipar.* ‘elurbizia’.
elazar* e. **elezahar**.
elbar* e. **herbal**.
elbarri
elbarridun iz. *g.er.* ‘elbarria’.
elbarritasun
elbarritu, elbarri(tu), elbarritzen. *da/du ad.*
elbitz iz. ‘landare lastoduna’.
eldarnio iz. ‘sukar-ametsa’.
elder iz. *Ipar.* ‘lerdea’.
eldertsu* e. **lerdetsu**.
ele 1 iz. «l» letraren izena.
ele 2 iz.
 ele-eder 1 iz. ‘literatura’. 2 izond. ‘hiztun egokia’.
 ele egin
 ele eman
 ele erran
 ele-mele
 ele-zuri (edo **elezuri**): *gizon ele-zuria*.
elea iz. *g.er.* ‘eztabaida, errieta’.
elealdi iz. *g.er.* ‘hizketaldia’.
leanitz* e. **leanitzun**.
leaniztasun
leaniztun
eleatu, elea, eleatzen. *da ad. g.er.* ‘elean jardun’.
elebakar
elebakartasun

eleberri eleberri beltz
eleberrigile
eleberrigintza
eleberriti izond. *Zah. g.er.* ‘berritsua’.
elebide* e. **elepide, hizpide.**
elebidun
elebitasun
elebitza* e. **elebitasun.**
eledun
elefante iz. *Loxodonta sp.* eta *Elephas sp.*
elegia iz. ‘eresia; deitore-kantua’.
eleiza* e. **eliza.**
eleka adlag. *Ipar.* ‘hizketan’.
elekan* e. **eleka, eleketa.**
elekatu, eleka(tu), elekatzen. *da/du* ad.: *elkar elekatzen dute.*
eleketa iz. eta adlag.
eleketañ adlag.
eleketari
elektrika iz. *Ipar.* ‘elektrizitatea’: *elektrikako tresnak.*
elektroko
elektrizatu, elektriza, elektrizatzen. *da/du* ad.
elektrizazio
elektrizitate iz.: *elektrizitate-tresna.*
elektrodo
elektroeragile izond. *Elektr.*
elektroi
elektroiman iz. *Fis.*
elektrolisi
elektrolito
elektromagnetiko
elektromagnetismo
elektrometria iz. *Fis.*
elektronegatibo izond. *Fis.*
elektronika
elektroniko
elektropositibo izond. *Fis.*
elektroskopio iz.
elektrostatika iz. *Fis.*
elektrostatiko izond. *Fis.*
elektroteknika iz. *Teknol.*
elektro tresna* e. **tresna elektriko, elektrizitate-tresna.**
elemenia iz. *Ipar.*
elemenia bat: *elemenia bat meza entzunagatik ere.*
elemeniaka
elementu
elepide iz. *Ipar.* ‘hizpidea’.
elerti iz. h. **literatura.**
elesta iz. *Batez ere Zub.* ‘hizketa, elekta’.
elestan adlag.
elestaldi iz. *g.er.* ‘hizketaldia’.
elestari
elestatu, elesta(tu), elestatzen. *da ad.* *Batez ere Zub.* ‘elekatu, hizketan jardun’.
eletsu izond. ‘berritsua’.
exlexa* e. **eliza.**
elezahar
elezuri izond. (edo **ele-zuri**): *gizon elezuria.*

- elgar*** e. **elkar**.
elge iz. *Ipar*. ‘lur landua’.
elger* e. **ergel**.
elgorri iz.
eli
eliditu, elidi, eliditzen. *du ad.* *Gram*.
elikabide
elikadura
elikagai
elikagari
elikapen iz. ‘elikatza’.
elikarazi, elikaraz, elikarazten. *du ad.*
elikatu, elika, elikatzen. *da/du ad.*
elikatura* e. **elikadura**.
elikatze
eliminatu* e. **kanporatu**, **baztertu**, etab.
elipse
elipsi
elipsoide iz. *Mat*.
eliptiko
elisio iz. *Hizkl*.
elite iz.
elitista
eliza **eliza(-)besta** *Ipar*. ‘herriko zaindariaren eguna’.
 eliza nagusi *g.er.* ‘parroquia’.
eliz atari
 eliza(-)txori ‘txolarrea’.
elizaz adlag.: *elizaz ezkondua; elizaz Arratzukoa da baserria, herriaz Mendatakoa*.
 eliz guraso *Sin. elizako guraso*.
eliza gizon* e. **elizgizon**.
elizain iz. ‘sakristaua’.
elizako iz. *pl*.
elizalde
elizarako izond. *Bizk*. ‘elizkoia’.
elizate iz. ‘Bizkaiko lur zabaleko herria’.
elizatorra iz. *Ipar*. ‘alba’.
elizazale izond. *g.er.* ‘elizkoia’.
elizbarri
elizbatzar iz. ‘kontzilioa’.
elizbide
elizbira iz. ‘prozesioa’.
elizetxe iz. *g.er.* 1 ‘erretore-etxea’. 2 ‘eliza eraikin gisa hartua’.
elizgizon
elizinguru iz. ‘prozesioa’.
elizjira* e. **elizbira**.
elizkari iz. *Bizk. g.er.* ‘hiletak’.
elizkizun
elizkoi
elizpe iz. *Bizk*.
eliztar
elkar elkar aditu
 elkar-aditze
 elkar hartz
 elkar-hartze
 elkar-jotze

elkarbide

elkargaitz izond.: *iritzi elkargaitzak.*

elkarganako izlag. ‘elkarrekikoa’.

elkarganarazi, elkarganaraz, elkarganarazten. *du ad.*

elkarganatu, elkargana(tu), elkarganatzen. *da ad.*

elkarganatz

elkargarri 1 iz.: *elkartasunean bizitzeko legerik eta beste elkargarririk behar ez dutenak.* 2 izond.: *bekarekin elkargarri diren diru-laguntzak.*

elkargo**elkargune****elkarketa**

elkarkide izond. *pl.* ‘elkarren kide direnak’.

elkarkidetasun iz.: *elkarkidetasun handia daukate alemanak eta ingelesak.*

elkarkidetu, elkarkide(tu), elkarkidetzen. *du ad.:* *esaldi elkarkidetu edo koordinatuak.*

elkarkor izond. *Mat.*

elkarlan

elkar-maita izond. *pl.:* *anaiak bezain elkar-maiteak ginen biok.*

elkarrarazi, elkarraraz, elkarrarazten. *du ad.*

elkarreki**elkarrekikotasun**

elkarretaratatu, elkarretarata(tu), elkarretaratzen. *da ad.*

elkarretaratze

elkarrezin izond. ‘ezin elkartuzkoa’.

elkarrizketa

elkarrizketatu, elkarrizketa(tu), elkarrizketzen. *da/du ad.*

elkarrizketatzale**elkartasun****elkarte****elkartekide**

elkartezin* e. **elkarrezin.**

elkartu, elkar(tu), elkartzen. *da/du ad.*

elkartzaile**elkartze****elkarzut****elkarzutasun**

elki* e. *ilki.*

elkor**elkortasun**

elkortu, elkor(tu), elkortzen. *da/du ad.*

elongazio iz. *Fis., Astron.*

elorri

elorri(-)arantza ‘elorriaren arantza; elorria’.

elorri beltz *Prunus spinosa.*

elorri zuri *Crataegus laevigata* eta *Crataegus monogyna.*

elorrio iz. *Bizk.* ‘nekea, estualdia’.

elorriondo

eltxetxu* e. **eltzeitsu.**

eltxo iz. *Subord. Nematocera.*

eltzagor

eltzagortu, eltzagor(tu), eltzagortzen. *du ad. g.er.*

eltzaur iz. *Ipar.* eta *Naf.* ‘intxaurre’.

elzte**eltzegile****eltzegin**

eltzetsu iz. *Sin. itsulapiko.*

eltekada**eltekari**

eltzeko iz. ‘eltzekaria’.

eltzekondo

eltzetara iz. *Ipar.* ‘eltzekada’.

eltzun iz. *g.er.*

elur iz.: *elur-hautsa; elur-luma; elur-maloa; elur-maluta; elur-mataza.*

elur(-)eper *Lagopus mutus.*

elur-jausi

elur(-)lapatz

elur(-)lore *Leontopodium alpinum. Sin. edelweiss.*

elur(-)orein *Rangifer tarandus tarandus.*

elur(-)pikor

elurra egin

elurra izan

elur(-)txori ‘txonta’.

elur(-)zulo

elurbildu

elurbizi

elurbusti

elurluma* e. **elur(-)luma.**

elurrauso* e. **elauseo.**

elurretako eper* e. **elur(-)eper** (*Lagopus mutus* adierazteko).

elurte

elurtegi iz. *g.er.*

elurtsu

elurtu, elur(tu), elurtzen. *du* ad. *g.er.*

elurtxori* e. **elur(-)txori.**

elurtza

emagaldo

emagin

emagintza

emaila

emaitza

emakidatu, emakida(tu), emakidatzen. *du* ad.

emakoi

emakume

emakumekeria iz. *g.er.*

emakumetasun

emakumetu, emakume(tu), emakumetzen. *da/du* ad.

emakumezale

emakumezko

eman 1, ematen. *du* ad.; *zortzi urte eman nituen horretan; tontoa ematen du; irakurtzeari oso emana da;*

*eman dezagun horrela dela; *neska-mutikoen artean ematen diren liskarrak e. neska-mutikoen artean geratzen diren liskarrak.*

eman 2 iz.: *uraren emana.*

emanaldi

emanañazi, emanaraz, emanarazten. *dio* ad.

emaneketa* e. **emate.**

emankizun

emankor

emankortasun

emankortu, emankor(tu), emankortzen. *du* ad. *g.er.*

emarazi, emaraz, emarazten. *du* ad.

emarazole

emari

emaro

emasabel iz. ‘umontzia’.

emate

ematu, ema, ematzen. *da/du* ad. ‘eztitu’.
ematutu
ematxar
ematzaile
emazte
emaztedum
emaztegai
emazteki iz. *Lap.* eta *BNaf.*
eme 1 iz.: *arrak eta emeak.* 2 izond.: *hitz emeak eta eztia.*
emekeeria iz. *g.er.*
emeiki adlag.: *emeiki-emeiki.*
emendailu
emendakin iz. ‘eranskina’ (ez du gaztelaniazko *enmienda* adierazten).
emendatu, emenda, emendatzen. *da/du* ad. ‘gehitu, erantsi’ (ez du ‘zuzendu’ adierazi nahi).
emendatzale
emendatzate
emendio iz.
emendiozko izlag. *Gram.*
emerdi iz. *g.er.* ‘emakume erditu berria’.
emerditu, emerdi(tu), emerditzen. *da/du* ad. *g.er.* ‘(emakumea) erditu’.
emero* e. **emaro**, **emeiki**.
emetasun
emetu, eme(tu), emetzen. *da/du* ad.
emigrante izond. eta iz. *Sin. joale.*
emigratu, emigra, emigratzen. *du* ad.
emigrataile
emigrazio
emir
emirerri
emirerribatuar (herritarra).
emitiu* e. **igorri**; **jaulki**.
emokatu, emoka, emokatzen. *da/du* ad. *Ipar.* 1 ‘mukuru bete’. 2 ‘zarpiatu’.
emotibo izond.: *funtzio emotiboa* (*omenaldi *emotiboa* e. *omenaldi hunkigarria*).
emozio iz. h. **zirrara**, etab.
emozional
emozionatu* e. **hunkitu**, etab.
enada* e. **enara**.
enamoratu, enamora, enamoratzen. *da/du* ad. *Beh. h. maitemindu.*
enara iz. *Hirundo rustica*.
 enara(-)belar *Chelidonium majus.*
enas izond. *Heg.* ‘zikina’.
enbalaje
enbalatu, enbala, enbalatzen. *du* ad. ‘paketatu’.
enbalditu izond. ‘elbarria’.
enbarazatu, enbaraza, enbarazatzen. *du* ad. *Zah.* ‘enbarazu egin, trabatu’.
enbarazu iz. ‘traba’.
 enbarazu egin
enbata
enbaxada
enbaxadore
enbeia iz. *Ipar Beh.* ‘gutizia, gogoa’.
enbidia* e. **inbidia**.
enbido
enbidoka adlag.
enbor
enborki iz.

enboskada iz. *Ipar. Zah.* ‘zelata’.
enbrage
 enbrazu* e. **enbarazu**.
enbrioi
enbriología
enbusteria iz. *Heg. Herr.*
enbusterero izond. eta iz. *Heg. Herr.*
 enbutido* e. **hestebete**.
enda
 endai iz. ‘pala’.
endaitz iz.
 endana* e. **andana**.
endekatu, endeka, endekatzen. *da/du* ad.
endekatze
 endelegamendu* e. **entelegu**.
 endelgamendu* e. **entelegu**.
 endelgatu* e. **entelegatu**.
 endelgu* e. **entelegu**.
endemas adlag. *Beh.* ‘areago’.
endemiko izond. 1 *Med.* 2 *Ekol.*
 endes izond. *Zub.* ‘zikina’.
endibia iz. *Cichorium intybus var. foliosum*.
endodermo iz. *Biol.*
endogeno izond. *Biol.* eta *Geol.*
endokrino izond.
endocrinología iz. *Med.*
endosatu, endosa, endosatzen. *du* ad. *Finantz.*
endotelio iz. *Biol.*
endotermiko izond. *Kim.*
endredatu, endreda, endredatzen. *du* ad. *Heg. Herr.:* *burutik endredatua dabil; han zebilen bazterrak endredatzan.*
endreda-makila
endredatzaile izond. *Heg. Beh.*
endredo iz. *Heg. Beh.*
endurtu, endur, endurtzen. *da/du* ad.
ene 1 iz. «» letraren izena.
ene 2 1 izlag.: *ene iritziz.* 2 interj.: *ene bada!*
enegaganatu, eneganatu(tu), eneganatzen. *da/du* ad.
eneolitiko
energetiko izond.
energia iz. *Fis.*
enetxo
enfasi iz. *Sin. hanpadura*.
enfatiko izond.: *mintzagai hanpatu edo enfatikoa*.
engaiamendu iz. *Ipar. Sin. compromiso* (*Heg.*)
engainabide iz. g.er.: *engainabide izan daitzeen publizitatea*.
engainagarri
engainakor izond. ‘erraz engainatzen edo nahasten dena’ (‘engainatzen duena’ adierazteko, erabil *engainagarri*).
engainari izond. *Zah.* ‘engainatzalea’.
engainatu, engaina, engainatzen. *du* ad.
engainatzale
engainu
enganatu, engana, enganatzen. *du* ad. *Ipar. h.* **engainatu**.
enganio iz. *Ipar. h.* **engainu**.
 englandar* e. **ingles**.
engoitik adlag. *Ipar.* ‘dagoeneko/honezkerro, orduko, hemendik aurrera’.

engoxarazi, engoxaraz, engoxarazten. *du ad. Zub.*
engoxatu, engoxa, engoxatzen. *da ad. Zub.* ‘alditxartu’.
engranaje
engranatu, engrana, engranatzen. *da ad. Teknol.*
enigma
enigmatiko
enjogidura iz. *Zub.* ‘grina’.
enjogi izan *da ad. Zub.* ‘zale izan’: *kanpotiko gauzei enjogi dena.*
enkargu iz. h. **mandatu**.
enkaxatu* e. **sartu, txertatu; ahokatu**, etab.
enkel izond. *Ipar. g.er.* ‘ahula’.
enklitiko izond. *Hizkl.*
enkoadermatu* e. **azaleztatu**.
enkoadermazio* e. **azaleztapen**.
enkomedantu* e. **gomendatu**; (norbaiten) **esku utzi**.
enoatu, enoa, enoatzen. *da/du ad. Ipar. eta Naf.*
enor iz. *Bizk. g.er.* ‘garatxoa’.
empadronatu* e. **erroldatu**.
empagu iz. *Bizk.* ‘nazka, higuina’: *enpagua eman zidan.*
enpanada iz.
enparantza iz. h. *plaza*.
enparatu* e. **enparau**.
enparau *Bizk.* ‘gainerakoa’.
enpate* e. **berdiniketa, adoste**.
enpatia iz. *Psikol.*
enpatiko izond. *Psikol.*
enpeلتatu, enpelta, enpelatzten. *du ad. Zub.* ‘(arbolak) txertatu’.
enperadore
enperadorego iz. *g.er.* ‘enperadorearen agintea’.
enperatriz
enperio* e. **inperio**.
enpiriko
enpirismo
emplastero iz. *Heg. Beh.*
emplastu
emplegatu 1, emplega, emplegatzen. 1 *du ad.: eguna emplega obra onetan.* 2 *da ad.: zure zerbitzuan emplega gaitezen; udalean emplegatzen zen gizona.*
emplegatu 2 iz.
emplegatzale
emplegu
enpo egin ‘ase, bete’.
empresa
empresaburu
empresari iz.
empresarial
ensaimada iz.
entalpia iz. *Fis.*
entelegatu, entelega, entelegatzen. *du ad. Zub.* ‘aditu, ulertu’.
entelegu iz. *Zub.*
entendatu* e. **entenditu**.
entendimentu iz. h. **adimen**.
entenditu, entendi, entenditzen. *du ad. h. aditu, ulertu.*
entenga
enteratu* e. **jabetu, jakin.**
entierro iz. *Gip. Beh.* ‘hileta’.
entoil izond. *Ipar. g.er.* ‘ahula’.
entokatu* e. **emokatu**.

entrada* e. **sarrera; harrera.**
entraina* e. **errai.**
entrebita* e. **elkarrizketa.**
entregu izond. *Ipar. g.er.* ‘trebea’.
entrenadore* e. **entrenatzaire.**
entrenamendu iz. *Kirol.*
entrenatzaire iz. *Kirol.*
empresta* e. **empresa.**
entretenigarri izond. eta iz. *Heg.*
entretenimendu iz. 1 *Heg.* 2 *Ipar.*
entretenitu, entreteni, entretenitzen. *da/du ad.* 1 *Heg.* ‘jostatu, jostarazi’. 2 *Ipar.* ‘mantendu’.
entropia iz. *Fis.*
entsalada
 entsalada(-)ontzi
entseatu, entsea, entseatzen. *da/du ad.* *Lap.* eta *BNaf.*
entsegua iz. *Lap.* eta *BNaf.* ‘saioa, saiakera’.
entseatu* e. **entseatu.**
entseiu* e. **entsegua.**
entseukarrean adlag. *Zah.* ‘saio moduan’.
entxufe
entzefalo iz. *Anat.*
entzikliko
entziklopedia
entziklopediko
entzima
entzuera iz. ‘entzutea’.
entzuera izan *du ad.* ‘aditzea izan, entzutea izan’.
entzuketa
entzukizun
entzule
entzulego* e. **entzuleria, entzuleak.**
entzuleria
entzumen
entzun, entzuten. *du ad.*
 ez **entzun(arena) egin**
entzunaldi
entzunarazi, entzunaraz, entzunarazten. *dio ad.*
entzunareto iz. *Sin. auditorium.*
entzunbide iz. *g.er.*
entzungai iz.
entzungailu
entzungaitz izond.
entzungarri
entzungela iz.
entzungor
 entzungor egin
entzute
 entzutea eman *g.er.* ‘arreta ipini’.
 entzutea izan
 entzute handiko
 entzutez
entzutegi
entzutetsu
enul izond. *Ipar.* ‘ahula’.
enuntziatu 1, enuntzia, enuntziatzen. *du ad.*
enuntziatu 2 iz.
enuntziazio iz.

enura iz. *g.er.* ‘zalantza, duda’.
eñe iz. «ñ» letraren izena.
eñula* e. **enul.**
eoliko izond.
epai
epaiki iz. ‘zerra’.
epaikunde iz. *g.er.* ‘epaiketa’.
epail iz. *Heg.* h. **martxo.**
epaile
epailetza
epaimahai
epaimahaiburu
epaimahaikide
epaimahaiko iz.
epaitegi
epaitondo iz. ‘motzondoa’.
epaitu, epai(tu), epaitzen. *du* ad.
epe
epeka
epel
 epelak entzun
epelarazi, epelaraz, epelarazten. *du* ad.
epeldu, epel(du), epeltzen. *da/du* ad.
epelkeria
epelki adlag.
epeltasun
ependimo iz. *Anat.*
epentesi iz. *Hizkl.*
eper
eperki iz. ‘eper-okela’.
eperkume
epetsu izond. *g.er.* ‘eramankorra’.
epidemia
epidemiologia
epidemiologiko
epidermiko izond.
epifania
epigeo izond. *Ekol.*
epigrafe
epigrafia
epigrama iz. *Liter.*
epika
epiko
epikureismo
epilepsia
epileptiko izond. eta iz. *Med.*
epilog
epistemologia
epistemologiko izond.
epistola
epitafio
epitelial izond.
epitelio iz. *Biol.*
epiteto
epizentro
epopeia
epotx* e. **ipotx.**

epuru* e. **ipuru.**

era

era batean 'era berean, berdin'.

era batera

era berean

erako izond.: *aziendentzat txit leku ona eta erakoa.*

era on 'aukera, abagune ona'.

erara adlag.: a) 'egoki': *nire gogamenak erara eta egoki adieraztea*; b) 'gogara'; c) 'ados, kon-forme'; d) 'ez alderantziz, baizik zuzen': *erara jantz ezazu alkandora, azpikoz gainera baitau-kazu.*

eraz adlag.: *auzotegi honetako baserritarra nahikoa eraz eta polito bizi ziren.*

erabaki 1, erabakitzuen. *du ad.*

erabaki 2 iz.

erabaki 3 izond.: *zuzen jokatzeko asmo erabakia.*

erabakiarazi, erabakiaraz, erabakiarazten. *dio ad.*

erabakigai iz.

erabakigaitz izond. 'erabakitzuen zaila'.

erabakigarri izond.

erabakigune

erabakile* e. **erabakitzale.**

erabakimen iz.: *botoa eta erabakimena dutenak.*

erabakior* e. **erabakigarri.**

erabakitzale

erabakizun

erabat

erabateko izlag.

erabelar iz. *Hyoscyamus niger.*

eraberritu, eraberri, eraberritzen. *du ad.*

eraberritzaile

eraberritze

erabia-belar* e. **errabia-belar.**

erabide

erabidetsu izond. *g.er.* 'modutsua'.

erabilaldi

erabilalarazi, erabilaraz, erabilarazten. *dio ad.*

erabilbide

erabiliera

erabilerraz

erabilezin izond.

erabilgai izond. *g.er.* 'erabilgarria'.

erabilgaitasun iz. *g.er.* 'erabilgarritasuna'.

erabilgaitz

erabilgarri

erabilgarritasun

eribili, erabil, erabilten. *du ad.*

erabilketa* e. **erabilera.**

erabilkor* e. **erabilgarri.**

erabilkunza* e. **erabilera.**

erabilmolde iz. *g.er.*

erabilpen iz. h. **erabilera.**

erabilitzaile

eradan, eradaten. *du ad.* 'edanarazi'.

eradoski, eradoskitzen. *du ad.*

eragabe izond.

eragabeko izlag. 'eragabea'.

eragabekeria

eragabeki

eragabetu, eragabe(tu), eragabetzen. *du ad.*

eragaitz 1 iz. ‘zailtasuna, eragozpena’: *bi eragaitz aurkitzen dizkiot nik gaztelaniari neuritzera*.
2 izond.

eragiketa

eragile

eragimen iz. ‘eraginkortasuna’.

eragin 1, eragiten. *du/dio ad.: hotzak dardara eragiten du; gizon batengan eragin nahi izan zuen ezbehar eta okerragatik; motorrak eragiten dio ardatzari.*

eragin 2 iz.

eraginarazi, eraginaraz, eraginarazten. *dio ad.*

eragingailu iz. *Teknol.*

eragingarri

eragingarritasun

eraginkor

eraginkortasun

eragipen iz. h. **eragin**.

eragite iz. *Sin. eragin 2.*

eragon *Bizk.: lanari daragoio* (‘lanean ari da’).

eragotzi, eragotz, eragozten. *du ad. 1 Ipar. Zah. ‘egotzi’. 2 Heg. ‘debekatu’: argia ikustea eragozten ditu denak. 3 (erdarazko molestiar, déranger): eragozten ditzu hain berandu deitzeak?*

eragozgarri

eragozketa* e. **eragozpen**.

eragozle

eragozpen iz.: *lanak, baska eragozpenak.*

eragozpide

erahil* e. **erail**.

eraiketa* e. **eraikuntza**.

eraiki, eraikitzen. *du ad.*

eraikiarazi, eraikiaraz, eraikiarazten. *dio ad.*

eraikidura iz. *g.er. ‘eraikuntza’; ‘egitura’.*

eraikiezin

eraikigarritasun

eraikile* e. **eraikitzale**.

eraikin

eraikitzaile

eraikitze

eraikuntza

eraill, erailltzen. *du ad.*

eraile iz. eta izond. ‘hiltzailea’.

erailketa

erailtzaile* e. **eraile**.

erailtze

erain* e. **erein** eta **ero**.

eraisketa iz.

eraisle

eraispen iz.

eraiste iz.

eraistegi* e. **jetzitegi**.

eraitsaldi* e. **jetzialdi**.

eraitsarazi, eraitsaraz, eraitsarazten. *du ad.*

eraitsi 1, eraits, eraisten. *du ad. ‘jaitsarazi; bota’: agintedunak eraisten ditu beren aulkietatik.*

eraitsi 2* e. **jetzi**.

erakargarri

erakargarritasun

erakarketa* e. **erakarpen**.

erakarkor* e. **erakargarri**.

erakarle

erakarmen
erakarpen
erakarrarazi, erakarraraz, erakarrarazten. *dio ad.*
erakarri, erakar, erakartzen. *du ad.*
erakartze
erakatsi, erakats, erakasten. *du ad. Ipar. h. irakatsi.*
 erakeria* e. **erokeria**.
eraketa
erakunde
 erakuntza* e. **eraketa**.
 erakurri* e. **irakurri**.
 erakusaldi* e. **erakustaldi**.
erakusbide
erakusgai
erakusgarri 1 iz.: *orduko hizkuntzaren erakusgarri zenbait.* 2 izond.: *hau bai amodiozko proba erakusgarria.*
erakusgela iz.
erakuskari iz. *g.er.* ‘erakusgarria’.
erakusketa
erakusle
erakusleho
erakusmahai
erakusmen
erakuspen
erakustaldi
erakustareto
erakustazoka
erakuste iz.: *erakuste oneko liburuak.*
erakustegi iz. *g.er.* ‘erakuslehoa; erakustokia’.
erakustoki
erakutsarazi, erakutsaraz, erakutsarazten. *dio ad.*
erakutsi 1, erakuts, erakusten. *du ad.*
 erakusteria eman: *biziki maite nauela erakustera eman dit.*
erakutsi 2 iz.: *ez duzu nire erakutsien beharrik.*
 esku-erakutsi ‘oparia’.
eraldaketa
eraldatu, eralda(tu), eraldatzen. *da/du ad.*
eraldatze iz.: *egurraren eraldatze-prozesuak.*
 eraldu* e. **eratu**.
eralgi, eralgitzen. *du ad.: dirutza handia eralgi zuen.*
eralgiarazi, eralgiaraz, eralgiarazten. *dio ad.*
eralgiketa
 eralgipen* e. **eralgiketa**, **eralgitze**.
eralgitzaila izond. eta iz. *g.er.*
eralgitze
 eralketa* e. **eralgiketa**.
eralki, eralkitzen. *du ad.* ‘bahetu’.
eramaile
eraman 1, eramaten. *du ad.*
 aitzina eraman
 atoian eraman
 atxilo eraman
 aurrera eraman
 ezin eraman izond. ‘eramanezina, ezin eramanezkoa’.
 gaizki eraman
 gogoan eraman
eraman 2 iz. ‘eroapena’: *eraman handiko emakumea.*

eramanarazi, eramanaraz, eramanarazten. *dio ad.*

eramanerraz

eramanezin izond.

eramangaitz

eramangarri izond.: *askoren artean banatu da karga, eramangarriago gerta dadin; lanpa eramangarria; konputagailu eramangarria.*

eramankizun iz. ‘sufrimendua’.

eramankor izond.: *onginahi eta amodio egiazkoa eramankorra da.*

eramanpen iz. *g.er.* ‘eroapena’.

eramantzaile* e. **eramaile**.

eramate

eransgarri

eranskailu

eranskari izond. *Hizkl.*

eranskin

eranskor

erantsi, erants, eransten. *dio ad.*

erantzti, erantz, eranzten. *1 du ad.* ‘soinekoak kendu’. *2 da ad.* ‘biluzi’.

erantziera iz. h. **erantzun 2**.

erantzuki iz. ‘norbaiti bere hutsa, hobena edo gaizki egina aurpegira botatzea edo gaitzestea’.
erantzuki egin Ipar: norbaitek erantzuki hau egin dio Euskaltzaindiari: español gisa jokatu duela.

erantzukizun iz. *Sin. erantzunbehar.*

erantzule

erantzun 1, erantzuten. *du ad.*

erantzun 2 iz.

erantzunarazi, erantzunaraz, erantzunarazten. *dio ad.*

erantzunbehar iz. *Sin. erantzukizun.*

erantzunbide iz. *g.er.*

erantzungailu iz.

erantzupen iz. h. **erantzun 2**.

erantzupide* e. **erantzunbide**.

erantzute

erasan, erasaten. *1 dio ad.* ‘eraso, eragin’: *eguzkiak erasan dio; gure berrieik biziro erasan zioten. 2 dio ad.* ‘esananrazi’. *3 du/dio ad.* *Naf.* ‘euria egin’: *berandu arte erasan du; erasaten badu, elurra eginen du.*

erasgarri* e. **eransgarri**.

erasi, eras, erasten. *du ad.* *Batez ere Ipar.* ‘hitz egin, murmurikatu’ (Batez ere forma trinkoetan erabilia).

erasia iz.

erasian

erasiaka

erasiatu, erasia(tu), erasiatzten. *du ad.* *Ipar.* ‘errieta egin’.

erasiatzaile izond. eta iz. *Ipar. g.er.*

eraskin* e. **eranskin**.

eraskor* e. **eranskor**.

erasle izond. eta iz. *Ipar. Zah.* ‘berritsua, hitzontzia’.

eraso 1, erasotzen. *dio ad.*

eraso 2 iz.

erasoan

eraso egin

erasoaldi

erasoka

erasotzaile

eraspen iz. ‘debozioa’.

eraste iz.: *ez egin kontu jendearen erasteaz.*

erasun* e. **erotasun**.

eratasun iz. ‘moduzkotasuna’.

eratorbide**eratorpen****eratorri**, erator, eratortzen. *du ad.***eratortze** iz. *g.er.*eratsi* e. **eraitsi**.**eratsu** izond. ‘egokia’.**eratu**, era(tu), eratzen. 1 *da ad. g.er.* ‘egokitu’. 2 *du ad.: elkartea bat eratu dute.*eratzeki* e. **eratxiki** eta **irazeki**.eratxi* e. **eraitsi**.**eratxiki**, eratxitzen. *Ipar. du ad.***eratzaire****eratzan**, eratzaten. *Liter. du ad.* ‘etzanarazi’.**eratzate****eratzti**, eratz, erazten. *du ad. Bizk.* ‘larrua urratu, harrotu’.eratzo(n)* e. **eratzan**.**erauntsi 1**, eraunts, eraunsten. *dio ad.* (Batez ere forma trinkoetan erabilia): *ateak ateari darauntsanean.***erauntsi 2 iz.****erauntzi**, erauntz, eraunzten. *du ad. Ipar.* eta *Naf.* h. **erantzi**.**erausi 1**, eraus, erausten. *du ad. g.er.***erausi 2 iz.** 1 ‘berriketa’. 2 ‘zaunka’.

erausian adlag.

erausika adlag. *Ipar.* ‘zaunka eginez’.**erausile** izond. eta iz. ‘berritsua’.erautsi* e. **eraitsi**.**erauzgarri** iz. *Zah.* ‘erauzten duena’.**erauzi**, erauz, erauzten. *du ad.***erauzketa****erauzte** iz. *g.er.***erazagutu**, erazagut, erazagutzen. *dio ad. Liter.* ‘ezagutarazi’.erazeki* e. **irazeki**.erazi* e. **arazi**.**erazko** izlag. ‘egokia’.erazle* e. **arazle**.eraztu* e. **eratu**.**eraztun****erbatz** iz. *Batez ere Bizk.:* *erbatza bezain latza da; zuk horretaz ez dakizu erbatzik ere.***erbeste****erbestealди** iz. *Sin. atzerrialdi.***erbesteratu**, erbestera(tu), erbesteratzen. *da/du ad.***erbesteratu** iz.: *hainbat erbestaterazeren ondorioz, beldurgarriki urritu zen irlandarren kopurua.***erbestetar****erbestetu**, erbeste(tu), erbestetzen. *da/du ad.* ‘erbesteratu’.**erbi** iz. *Lepus sp.*

erbi-lo ‘lo arina’.

erbi(-)txakur

erbiki iz. ‘erbi-okela’.**erbikume**erbindori* e. **erbinude**.**erbinude** iz. *Mustela nivalis.*erbinude zuri *Mustela erminea.*erbi-oilar* e. **argi-oilar**.**erdaindu**, erdain, erdaintzen. *du ad.*

erdaingabe izond.

erdaldun**erdaldundu**, erdaldun(du), erdalduntzen. *da/du ad.***erdalduntze**

erdalkeria

erdaltzale

erdaltzaletasun

erdaltzaletu, erdaltzale(tu), erdaltzaletzen. *da/du ad.*

erdara iz. (*erdal* forma dagokio hitz-elkarketako lehen osagai denean).

erdarakada

erdaratu, erdaratu(tu), erdaratzen. *du ad.*

erdaratzala iz. *g.er.*

erdarazale* e. **erdaltzale.**

erdeinagarri

erdeinatu, erdeina, erdeinatzen. *du ad.*

erdeinu

erdera* e. **erdara.**

erdi 1: a) iz. '0,5': *erdi-prezioan (saldu); erdi-lanak (egin); b)* adlag. 'erdizka': *erdi barrez (egon); erdi hilik (iritsi); erdi lotan (egon); erdi negarrez (agertu); erdi txantxetan (ari izan); erdi zabalik (utz).*

Erdi Aro

erdi bana

erdi bi egin

erdi lo

erdi maila

erdi-merdi

erditik egin

erdiz erdi

erdi 2, erdi, erditzen. *da ad.: seme batez erdi zen.*

erdi 3* e. **bitarteko**, **ertain**, etab.

erdialde

erdiarazi, erdiaraz, erdiarazten. *du ad.*

erdibananatu, erdibana(tu), erdibananatzen. *du ad.*

erdibananze iz. *g.er.*

erdibide

erdibideko

erdibitbu, erdibi, erdibitzen. *du ad.*

erdibitzale

erdibitzte iz. *g.er.*

erdiesle

erdiespen

erdiestaille* e. **erdiesle.**

erdietsarazi, erdietsaraz, erdietsarazten. *dio ad.*

erdietsti, erdiets, erdiesten. *du ad.*

erdigune

erdika iz. *g.er.* 'erdia'.

erdikala adlag. *Ipar.: botila bat, erdikala betea.*

erdikalatu, erdikala(tu), erdikalatzen. *du ad. Ipar.*

erdikari iz. *Mat.*

erdikide

erdiko izlag.: *luze, labur, erdiko, handi eta txiki.*

erdikoi izond. *g.er.* 'zentralista'.

erdikoitasun iz. *g.er.* 'zentralismoa'.

erdilari

erdimin

erdiondo iz.: *erdiondoko odol-galtzeak.*

erdipundi

erdipurdiko izlag.

erdipurdika

erdiragarri

erdiratu 1, erdira(tu), erdiratzen. 1 *du ad. g.g.er.* 'erdibitu, hautsi' (batez ere *bihotza erdiratu* esapidean erabilia). 2 *da/du ad.* 'erdian jarri, erdira eraman, bota': *baloia erdiratu zuen.*

- erdiratu** **2.** erdira(tu), erdiratzen. *da/du ad. Batez ere Zub.* ‘arrakalatu’.
- erdiratzale**
- erdiratziz** *Kirol.*
- erditaratu**, erditara(tu), erditaratzen. *da/du ad. Ipar.* ‘erdira etorri, erdira ekarri’.
- erditsu** *iz.: erditsuan utzi dute; oren erditsu baten buruan etorrako da.*
- erditu**, erdi, erditen. *da ad.: alaba batez erditu zen.*
- erditez**
- erdiuharte** *iz. Sin. penintsula.*
- erdizirkular**
- erdizka**
 - erdizkako izlag.
 - erdizkara*** e. **erdizka.**
- erdizkatu**, erdizka(tu), erdizkatzen. *du ad.*
- erdoi*** e. **herdoil.**
- erdu** *Bizk.* ‘zatoz(te)’: *erdu nire Aitaren bedeinkatuok.*
- erdutu**, erdu, erdutzen. *da ad. Ipar. Zah.* ‘abiatu’.
- ere:** *guk ere (bai); etxea ere; gaur ere; esan ere; batez ere; hala ere; *ere bai e. baita ere; orobat; *ere ez e. ezta ere.*
- erearo*** e. **ereiaro.**
- eredu**
 - eredura**
 - ereduz** (*x-ren ereduz gisa erabilia).*
 - ereduzko**
- eredugarri**
- eregi**, eregiten. *du ad. Bizk.* ‘eraiki’.
- eregu** *iz. Bizk.* ‘balakua, txera’.
- ereiaro** *iz. g.er.* ‘ekaina’.
- ereile**
- erein**, ereniten. *du ad.*
- ereinaldi**
- ereinotz** *iz. Laurus nobilis.*
- ereintza**
- ereintzaile*** e. **ereile.**
- ereite**
- ereizio** *iz. Naf.* ‘uzta’.
- ereman*** e. **eraman.**
- eremita**
- eremu**
- eremutar**
- erensuge*** e. **herensuge.**
- ereserki**
- eresi**
- eretxi*** e. **iritzi.**
- eretz(e)** *iz. Batez ere Zub.* ‘aldea, alderdia’.
- eretzean**
- eretzeko**
- erevandar** (herritarra).
- erg** *iz. 1 Fis. (unitatea). 2 Geogr.* ‘dunak dauden basamortua’.
- ergai** *iz. Gip. g.er.* ‘unea’.
- ergatibo**
- ergel**
- ergeldu**, ergel(du), ergeltzen. *da/du ad.*
- ergelkeria**
- ergelki**
- ergeltasun**
- ergi**
- ergoien** *iz. g.er.*

ergonomía**ergonomía**eri 1 iz. *Ipar.* eta *Naf.* ‘hatza’. 2 izond. eta iz. ‘gaixoa’.**eriatatu**, eriago(tu), eriagotzen. *da/du* ad. *g.er.***erialdi****eriarazi**, eriaraz, eriarazten. *du* ad.**erietxe****erigarri** izond. ‘eritzen, gaixotzen duena’.**eriko** iz. *g.er.* ‘titarea’.**erikor****erion** 1 *da* ad. *Bizk.* *g.er.* ‘jario’.**erion** 2 *iz.* *Bizk.* *g.er.* ‘jarioa’: *ardo-ontziak eriona zeukan.***eriondo** iz.: *eriondoa ospitalean eman zuen.***eritara** iz. *Ipar.* ‘eriekin hartzen den pixka’.**eritasun****eritegi****eritrear** (herritarra).**eritu**, eri(tu), eritzen. *da/du* ad. ‘gaixotu’.eritxi* e. **iritzi**.eritzi* e. **iritzi**.erixa*ka* izond. *g.er.***erizain****erizaindegi****erizaingo** iz. *g.er.* ‘erizaintza’.**erizaintza**erizantza* e. **erizaintza**.erizpen* e. **irizpen**.erizpide* e. **irizpide**.**erkaketa**erkal* e. **errepública**.**erkalatz** iz. *g.er.* *Berberis vulgaris*.**erkametz** iz. *Quercus faginea*.**erkamezti** iz. ‘erkametzen basoa’.erkastu* e. **erlastu**.erkats* e. **erlats**.**erkatu**, erka, erkatzen. *du* ad.**erkatz** iz. *Ipar.* ‘erratza’.**erkatze** iz.erkide 1 iz. ‘partaidea, bazkidea’. 2 izond. *Sin. komun.***erkidego** iz.: *Foru Erkidegoa*.**erkin****erkindu**, erkin(du), erkintzen. *da/du* ad.**erkintasun**erkitu* e. **erkindu**.**erla** iz. *Lithognathus mormyrus*.**erlabio** iz. ‘liztorra’.**erlaitz****erlakizten**erlakume* e. **erlekume**.**erlama** iz. ‘erle erregina’.**erlamando** iz. *Apis mellifera* (arra).**erlantz** iz. *g.er.* ‘distira’.**erlastu**, erlats, erlasten. *da/du* ad. ‘marrantatu’.**erlastura****erlategi**erlatibatu* e. **erlatibizatu**.**erlatibismo**

erlatibista
erlatibitate
erlatibizatu, erlatibiza, erlatibizatzen. *du ad.*
erlatibo
 erlatibozko izlag. *Gram.*
erlatiboki
erlatibotasun
erlatoki iz. *g.er.*
erlauntz
 erlax* e. **erlaitz.**
erlaxamendu iz.
erlaxatu, erlaxa, erlaxatzen. *da/du ad.*
erlaxazio iz.
 erlazain* e. **erlezain.**
 erlazantza* e. **erlezaintza.**
erlazio
erlazionatu, erlaziona, erlazionatzen. *du ad.*
 erlazkuntza* e. **erle-hazkuntza.**
erle iz.
 erle(-)belar ‘ezkaia’.
 erle-hazkuntza
 erle(-)mahats
 erle nagi
 erle(-)txori *Merops apiaster.* Sin. **erlejale.**
erlejale iz. *Merops apiaster.* Sin. **erle(-)txori.**
erlekume
 erlemando* e. **erlamando.**
erlezain
erlezaintza
erliebe
erlijio
 erlijiozko
 erlejiositate iz.
 erlejioso
 erlejiozale
 erlejiozaletasun iz. *g.er.*
erlikia
erlisione iz. *Ipar. h. erlijio.*
 erloi* e. **erloju.**
 erlojari* e. **erlojugile, erloju(-)konpontzaile, erloju(-)saltzaile.**
erloju iz.: *horma-erlojua.*
 erloju(-)denda
 erloju(-)konpontzaile
 erloju(-)saltzaile
erlojogibile
erlojogintza
 erlojupeko iz.
erlojutegi
ermita
ermitatxo
ermitau
ermitazain
ernaberritu, ernaberry, ernaberritzen. *da/du ad.*
ernagarrí
ernai 1
 ernai egon
ernai 2 iz. *Ipar.* ‘habe nagusia’.

ernalarazi, ernalaraz, ernalarazten. *du ad.*
ernaldi iz. '(animalia) ernari dagoen denbora'.
ernaldu, ernal, ernaltzen. *da/du ad.*
ernal-hazi
ernalketa
ernalkin
ernaltze
ernamuin
ernamuindu, ernamuin(du), ernamuintzen. *da ad.*
ernarazi, ernaraz, ernarazten. *du ad.*
ernarazle izond. *g.er.*
ernari adlag, eta izond.
ernatu, erna, ermatzen. *da/du ad.*
ernatzlaile izond. eta iz. *g.er.*
erne 1, ernetzen. *da ad.*
erne 2 izond. eta adlag.
ernearazi, ernearaz, ernearazten. *du ad.*
ernegagarrí
ernegarazi, ernegaraz, ernegarazten. *du ad.*
ernegatu, ernesga, ernegatzen. *da/du ad.* 'erabat gogaitu; amorrarazi'.
ernegazio
ernegu
erneki
ernemindu* e. **ernamuindu**.
ernemuin* e. **ernamuin**.
ernera iz. *g.er.* 'ernetza'.
erneta iz. *Ipar.* 'errege-sagarra'.
ernetasun
ernetu* e. **ernatu**.
ernetze
ero 1, eraiten. *du ad.* *Zah.* 'hil, erail'.
ero 2 izond. eta iz.
eroaldi
eroale izond. eta iz. *Fis.*
eroletasun
eroan, eroaten. *du ad.* 1 *Batez ere Bizk.* eta *Zub.* 'eraman'. 2 *Fis.: beroa eroan; elektroiak eroan.*
eroanbide iz.: *euri-uren eroanbidea.*
eroanezin izond. *Bizk.* *g.er.* 'eramanezina'.
eroangaitz izond. *Bizk.* *g.er.* 'eramangaitza'.
eroankizun* e. **eroakizun**.
eroopen
eroarazi 1, eroaraz, eroarazten. *du ad.* 'zorarazi'.
eroarazi 2, eroaraz, eroarazten. *du ad.* *Zub.* 'hilarazi'.
eroate
eroetxe
erogarri
erogeno izond. *Psikol.*
eroitz* e. **erroitz**.
erokeria
eroki adlag.
eromen
eronde* e. **gobernu**.
eroraldi* e. **erorialdi**.
erorarazi, eroraraz, erorarazten. *du ad.*
erorbide
erori, eror, erortzen. *da ad.*
erortzeko min Ipar. 'epilepsia'.

erorialdi
eroriko iz.
eroritasun
erorka adlag.
erorketa iz. h. **eroriko**.
erorkor izond.: *hosto erorkorra*.
erorkortasun
erortoki
erortzapen iz. g.er. ‘erortzea; gainbehera’.
erortze
erosahalmen iz. ‘erosteko ahalmena’.
erosarazi, erosaraz, erosarazten. *dio* ad.
eroserraz izond. g.er.
erosgai iz. ‘salgaia’.
erosgailu iz. g.er. ‘salgaia’.
erosi, eros, erosten. *du* ad.
erosio iz. *Geol.* ‘higadura’.
erosionatu* e. **higatu**.
erosketa
eroskunde* e. **erospen, berrerospen**.
erosle
eroso
erosokeria
erosotasun
erosotu, eroso(tu), erosotzen. *du* ad. ‘erosoago bihurtu, erraztu’.
erospen
erosta
erostale* e. **erosle**.
erostaka
erostari
eroste
erostun
erotasun
erotiko
erotismo
erotu, ero(tu), erotzen. *da/du* ad.
erotzar izond. g.er.
eroxka
erpai adlag. ‘aiduru, zain’: *Teresaren erpai zegoen*.
erpe
erpil 1 izond. *Ipar.* ‘ahula’.
erpil 2 iz. *Bizk.* ‘mokorra, sokila’.
erpildu 1, erpil(du), erpiltzen. *da/du* ad. *Ipar.* ‘ahuldu’.
erpildu 2, erpil(du), erpiltzen. *da* ad. ‘mokorrez bete’.
erpiltasun iz. *Ipar.* g.er. ‘ahultasuna’.
erpin
erpuru
errabia
 errabia(-)belar *Hieracium pilosella*. Sin. **sagu(-)belar**.
 errabian adlag.
 errabiaz adlag.
errabiagarri
errabiarazi, errabiaraz, errabiarazten. *du* ad.
errabiatu, errabia(tu), errabiatzen. *da* ad.
erraboildun izond.
errabota* e. **errebote**.
errada* e. **edarra**.

erradiadore
erradial
erradiazio iz. *Sin. irrada.*
erradikal
erradikalismo
erradikalizatu, erradikaliza, erradikalizatzen. *da/du ad.*
erradikaltasun
erradio
erradioaktibitate
erradioaktibo
erradiografia
erradiología
erradiologiko
erradioskopia
erradula iz. *Biol.*
erragosi* e. **erregosi.**
errai iz. *pl.* ‘gorputzaren bularralde eta sabelaldeko barne-organoak’.
erraigabe izond. ‘bihozgabea’.
errail
errailtzain
errain 1 iz. ‘semearen emaztea’.
errain 2 iz. *Ipar.* ‘giltzurruna’.
erraingai iz. ‘semearen emaztegaia’.
errainu
errainutu, errainu(tu), errainutzen. *du ad. g.er.* ‘distiratu’.
erraiteko* e. **errateko.**
erraketa iz. ‘pala saredua’.
erraki 1 iz. (zurginaren lanabesa).
erraki 2* e. **erreki.**
errakin* e. **errekin.**
errakitismo iz. *Med.*
errakuntza
erralde
erraldi* e. **errealdi.**
eraldoi
errama iz. *Bizk. Beh. h. adar.*
erraminta* e. **erreminta.**
erramu iz. ‘ereinotza’: *erramu-adarra; Erramu-eguna; Erramu-igandea.*
erran 1, erraten. *du ad.*: *erran gabe doa* (‘ez dago esan beharrik’); *erran nahi da* (*Jainkoaren erresuma, erran nahi da, Eliza; hilko naiz, erran nahi da gauza guztiez gabetua izango naizela*); *erran nahi baita* (*orain, erran nahi baita, 1853an*).
erran nahi izan
erran 2 iz.
 erran-merran
 erran zahar
 erran zuhur
erranaldi iz.
erranarazi, erranaraz, erranarazten. *dio ad.*
errangura* e. **arrangura.**
erranka adlag.: *zernahi erranka ari izan zait.*
errankizun
erran-nahi iz.
erape
errara adlag. ‘aratnik, ahoz gora etzanda’.
eras* e. **arras.**
errateko iz. *Ipar.*
erratilo* e. **erretilu.**

erratu, erra, erratzen. *du ad. Bizk.* ‘huts egin’.
erratz iz. 1 *Ruscus aculeatus*. 2 ‘garbitzeko tresna’.
 erratzatu* e. **erraztatu**.
errauli iz. *Lyta vesicatoria*.
errausketa
errauskin iz. *Ipar*. ‘hondakina’.
errausle iz. *g.er.* ‘suntsitzalea’.
erraustatu, errausta, erraustatzen. *du ad. Ipar.* ‘hautsezatatu; hautsez bete’.
errauste 1 iz. *g.er.* ‘errausta bihurtzea’: *hilotzaren erraustea*.
errauste 2 iz. *g.er.* ‘suntsitzea’: *Gernikaren errauste ikaragarriaren 50. urtemuga*.
erraustegi iz. *g.er.*
erraustu, errauts/erraustu, errausten. *da/du ad.*
errauts
errautsarazi, errautsaraz, errautsarazten. *du ad.*
errautsi, errauts(i), errausten. *du ad.* ‘suntsitu, txikitu’.
erraz
 errazional* e. **arrazional**.
errazionamendu
errazionatu, errazona, errazionatzen. *du ad.*
errazkeria
errazki
 errazoe* e. **arrazoi**.
erraztasun
erraztatu, errazta, erraztatzen. *du ad.* ‘erratzarekin garbitu’.
erraztatzale iz. *g.er.*
errazte iz. *g.er.* ‘errazago bihurtzea’.
errazto adlag. *Bizk.* ‘errazki’.
erraztu, erraz(tu), errazten. *du ad.*
 erraztun* e. **eraztun**.
erre 1 iz. «» letraren izena.
erre 2, erretzen. *da/du ad.*
 erre-arin
erreaktantzia iz. *Elek*.
erreaktibo
erreaktore
erreakzio
erreakzionarazi, erreakzionaraz, erreakzionarazten. *dio ad.*
erreakzionatzale izond. eta iz. *Kim*.
erreal 1 iz. (txanpona).
 erreal biko
erreal 2 izond. ‘benetakoa’.
errealdi
errealeko iz. ‘erreal bateko txanpona’.
errealismo
errealista
errealitate
errealizadore iz. *Zin*.
errealizazio iz. *Zin*.
errealki adlag.
errearazi, errearaz, errearazten. *du ad.*
 errearin* e. **erre-arin**.
errebal
errebastxa iz. *Kirol*.
errebelar iz. ‘suge-belarra’.
errebelarazi, errebelaraz, errebelarazten. *du ad. Ipar.* ‘bidea galarazi’.

- errebelatu**, errebelatzen. 1 *da ad.* *Batez ere Ipar.* ‘galdu, bidetik atera’: *ardi errebelatuak; Parisko karrikanet errebelaturik.* 2 *du ad.: argazkiak errebelatu; Jainkoak elizari errebelatu dizkion egiaik.*
- errebelazio** *iz. Erl.*
- errebenio** *iz. Ipar. Beh.* ‘irabazia’.
- errebentatu**, errebenta, errebentatzan. *da/du ad. Bizk. Beh.* ‘lehertu’.
- erreberentzia**
- errebero** *iz.* ‘esne jetzi berria’.
- erreberriarazi**, erreberriaraz, erreberriarazten. *du ad. g.er.*
- erreberrimen*** e. **erreberritze**
- erreberritu**, erreberri, erreberritzen. *du ad. Ipar.* ‘berritu’.
- erreberritzale**
- erreberritze**
- errebates** izond.
- errebatesatu**, errebesa, errebesatzen. *du ad. Bizk.* ‘oka egin’.
- errebeskada**
- errebekeria** *iz.* ‘egite okerra’.
- erebide*** e. **eruge-bide** eta **errepide**.
- erbisionismo**
- erbisionista**
- errebista** *iz. h. aldizkari.*
- erreboilo** *iz. Psetta maxima.*
- errebokatu*** e. **indargabetu**, **baliogabetu**.
- errebolber**
- errebolta**
- erreboltago**, errebolta(tu), erreboltago. *da ad. g.er.*
- erreboluzio** *iz. h. iraultza; bira, itzuli.*
- erreboluziogile*** e. **iraultzaile.**
- erreboluzionario*** e. **iraultzaile.**
- errebot*** e. **errebote.**
- errebatori**
- errebote**
- errebua*** e. **ikuskapen.**
- errebueta** *iz. Heg. Beh.* ‘bihurgunea’.
- erredaktore**
- erredakzio**
- errediza** *iz. h. altzari.*
- erreduktore** *iz. Kim., Mekan.*
- erredukzio** *iz. Kim., Hist.*
- erredundantzia**
- erredura**
- erreduzitu**, erreduzi, erreduzitzen. *du ad. Kim., Mekan.* ‘erredukzioa egin’.
- erreduzitzale** izond. *Kim., Mekan.*
- errefain*** e. **atsotitz.**
- errefau** *iz. Raphanus sativus.*
- errefautxo** *iz. Raphanus raphanistrum.*
- errefera** *iz. Ipar.* ‘pilota-jokoan sakea edo botea itzultzea’.
- erreferatu**, errefera(tu), erreferatzen. *du ad. Ipar.*
- erreferendum**
- erreferente** *iz. Hizkl.*
- erreferentzia**
- erreferential** izond. *Hizkl.: izenondo erreferenziala.*
- errefinatu*** e. **findu.**
- erreflektore**
- erreflexatu*** e. **islatu.**
- erreflexibo** izond. h. **bihurkari.**
- erreflexio*** e. 1 **gogoeta, hausmarketa.** 2 *Fis.* **islatze.**

erreflexu

erreforma

erreformatu, erreforma(tu), erreformatzen. *du ad.*

erreformatzaile

erreformismo

erreformista

errefraktatu, errefrakta, errefraktatzen. *da/du ad. Fis.*

errefrakzio iz. *Fis.*

errefrau iz. h. **atsoitz**.

errefria iz. *Ipar. g.er.* ‘hotzeria’.

errefriatu, errefria(tu), errefriatzen. *da/du ad. Ipar. g.er.*

errefus 1 iz. *Ipar.* ‘errefusatzea’, 2 izond. *Ipar.* ‘erreusa’.

errefusatu, errefusa, errefusatzen. *du ad. Ipar.*

errefusatze

errefuxiatiu iz. h. **iheslari, aterpetu**.

erregadiatu, erregadia, erregadiatzen. *du ad. Heg.* ‘ureztatu’.

erregadio iz. *Heg.* ‘ureztapena’.

erregai

erregailu iz.

erregaitz

erregaketa* e. **ureztatze**.

erregalatu, erregala, erregalatzen. *du ad. Heg. Herr.* ‘opari egin’.

erregaliz iz. 1 *Bot. Glycyrrhiza glabra.* 2 (gozokia).

erregalo* e. **erregalu**.

erregalu iz. *Heg. Herr.* ‘oparia’.

erregarri izond. eta iz.: *sukar erregarria; egia, askoren erregarria.*

erreve

erreve(-)bide

erreve-erreginak: *Espaniako errege-erreginak etorri dira.*

erregalди

erreggai

erregego iz. ‘erregetza, erregetasuna’.

erregela

erregelamendu iz. *Ipar.* h. **araudi, arautegi**.

erregelatu, erregela(tu), erregelatzen. *du ad. h. arautu.*

erregeorde

erregordezta

erregepittita iz. *Ipar.* ‘erregetxoa’ (hegaztia).

erregetasun

erregetiar izond. eta iz.: *euskaldun erregetiar eta bonapartetiarak.*

erregetu, errege(tu), erregetzen. *du ad.*

erregetxo 1 iz. *Regulus sp.*

erregetxo 2 iz. ‘lurrealde txiki bateko agintaria’.

erregetxopit iz. *Zub.* ‘erregetxoa’ (hegaztia).

erregetza

erregexka iz. ‘erregetxoa’ (agintaria nahiz txoria).

erregexupit* e. **erregetxopit**.

erregezale iz. eta izond. ‘erregetiarra’.

erregezko iz.: *erregezkoak, aitoren semeak eta herri xehea.*

erregina

erreve-erreginak

erreginagai

erreginatasun iz. *g.er.*

erreginatu* e. **erreinatu**.

erregionalismo

erregistratu, erregistra, erregistrazten. *du ad.*

registro

erregela* e. **erregela**.

erregogor izond.: *adreilu erregogorrak*.

erregosi

erregu 1 iz. ‘eskaria, otoitza’.

erregu egin

erreguz

erregu 2 iz. (neurria): *bi erregu bihi*.

erreguka

erregulapen* e. **erregulazio**.

erregular izond.: *aditz erregularra; poligono erregularra*.

erregularki

erregulartasun

erregulatu, erregula, erregulatzen. *du ad. h. arautu; doitu*, etab.

erregulatziale izond. h. **arautzaile**, etab.

erregulazio

erregutada iz. *Bizk.*

erregutu, erregu(tu), erregutzen. *du ad.*

erregutziale

errein* e. **errain**.

ereinaldi

erreinatu, erreina, erreinatzen. *du ad.*

ereinu

erreinutar iz. *g.er.*

errejent iz. ‘pastoralaren zuzendaria’.

errejiloi* e. **errexiloi**.

errejimentu

errejio* e. **eskualde**.

erregistratu* e. **erregistratu**.

erreka

erreka jo

errekadu iz. *Batez ere Bizk.* ‘mandatua; mezuia’.

errekai* e. **erregai**.

errekaitatu, errekaita, errekaitatzen. *du ad. Ipar. Zah.* 1 ‘bildu’. 2 ‘zaindu, artatu’.

errekaitu iz. *Ipar.* 1 ‘arta’. 2 ‘erreminta’.

errekalde

errekaratu, errekara(tu), errekaratzen. *da/du ad. Ipar.* ‘erreka jo’: *etxea errekaratu zaio*.

errekardari iz. *g.er.*

errekari

errekasto

errekatxo

errekeitu 1* e. **errekaitu**.

errekeitu 2* e. **errekeritu**.

errekesta* e. **arrakasta**.

erreketa

erreketet iz. (soldadua).

erreki iz.

errekin

errekitu* e. **errekaitu**.

erreklamatu, erreklama(tu), erreklamatzen. *du ad. Beh.*

erreklamazio iz. *Beh.*

errekolta iz. *Ipar. Beh.* ‘uzta’.

errekomendazio* e. **gomendio**.

errekor

errekordun

errekreo iz. *Heg. Beh.*

errektangelu* e. **laukizuzen**.

errektore iz. (hezkuntza sistemakoa).

errektoreorde
errektoreordetza
errektoretza
errekuntza
errekurtso iz. *Zuz.* ‘helegitea’.
 errekurtsoa aurkeztu
 errekurtsoa egin
 errekurtsoa jarri
errekurtsogile iz.
errele iz. *Elektr.*
erreligion* e. **erlijio**.
erreluktantzia iz. *Fis.*
errematatziale iz. *Kirol.*
erremate iz. 1 *Heg. Herr.* ‘azkena, bukaera’: *erremate txarra eraman* (‘fin gaitzo egin’). 2 ‘enkantea’.
 errematea egin
 errematean atera
 errematean ipini
 errematera atera
errematxatu, errematxa, errematxatzen. *du* ad. *Heg.*
errematxe iz. *Heg.*
erremediari, erremediaraz, erremediarazten. *dio* ad.
erremediatu, erremedia, erremediatzen. *du* ad.
erremediatzaile
erremediatze
erremedio
 erremediorik gabe ‘ezinbestean’.
errementa* e. **erreminta**.
errementaldegi iz. h. **errementeria**, **aroztegi**.
errementari
errementaritza
errementeria
erremerziatu, erremerzia, erremerziatzen. *du* ad. *Ipar. Beh.*
erremienta* e. **erreminta**.
erremin iz. ‘erresumina’.
erremindu, erremin(du), erremintzen. *du* ad. ‘erresumindu’.
erreminta iz. *Sin. lanabes*.
erremolatxa iz. *Heg. Beta vulgaris*.
erremolke* e. **atoi**.
erremonte
 erremu* e. **erramu**.
erremilia* e. **erromania; renbolia**.
erremusina iz. *Ipar. Zah.* ‘limosna’.
erremuskada iz. *Bizk.* ‘purrustada’.
eren* e. **errain**.
errenbolia iz. *g.er.* ‘zirimola, zurrubiloa’.
errendarazi, errendaraz, errendarazten. *du* ad.
errendatu, errenda, errendatzen. *da/du* ad.
errendimendu
errenditu, errendi, errenditzen. *da/du* ad.
errenditez
errenka 1 iz. h. **errenkada**. 2 adlag. ‘errenkadan, lerroan’.
 errenkan adlag. ‘segidan, etenik edo hutsarterik gabe’.
errenkada
 errenkadan adlag.
errenkura* e. **arrangura**.

errenta

errentan eman

errentan hartu

errentable* e. **errentagarri**.**errentadun** iz. ‘errenta hartzen duena’.

errentagarri izond.

errentagarritasun**errentatzale** iz. g.er.errenten* e. **errenteria**.**errenteria****errentero** iz. Heg. h. **maizter**.errentista* e. **errentadun**.**erreología** iz. *Fis.*erreopari* e. **erre-opari**.**erreparatu**, errepara, erreparatzen. 1 *du ad. Ipar.* ‘ordaindu, osatu’: *egin kalteak erreparatu.* 2 *dio ad. Heg.* ‘ohartu, hauteman’: *errepara tezaiozu haur horren ibilerari.***erreparo** iz. *Heg. Her.*

erreparoan adlag. ‘begira, ikusmiran’.

errepaso iz. *Beh.***errepertorio****errepide****errepika**errepikan adlag.: *ezkilak errepikan hasi ziren; txoriak errepikan ari dira.*errepikaz adlag.: *ezkilak dituzte errepikaz joaraziko; errepikaz kantatzen.*errepikaketa* e. **errepika**, **errepikapen**.**errepikapen**errepikarazi, errepikaraz, errepikarazten. *dio ad.*errepikatu, errepika(tu), errepikatzen. *du ad.***errepikatzale****errepikatze**errepikazio* e. **errepikapen**, **errepikatze**.**errepira** iz. *Ipar.*errepittita* e. **erregepittita**.**erreplika** iz. *Art.: Ekaingo haitzuloaren erreplika.*erreportaia* e. **erreportaje**.**erreportaje**erreportatxu, erreportxa, erreportatzen. *du ad. Ipar. g.er.* ‘erantzuki egin’.**erreporttxu** iz. *Ipar.* ‘erantzukia’.erreporttxuka adlag. *Ipar.*erreposki adlag. *Ipar.* ‘geldiro, emeki’.errepresentatu* e. **antzeztu**, **irudikatu**, **ordezkatu**; **adierazi**, etab.**errepresio**erreprimitu, erreprimi, erreprimitzen. *du ad.***erprodukzio**erreproduzitu, erreproduzi, erreproduzitzen. *du ad. Arg., Mus., Zin.***errepublika****errepúblikano****errepúblikazale****errepúblikazaletasun**errepusta* e. **arrapostu**.eres iz. *Batez ere pl.* ‘bahia, bermea’.

eresa iz. ‘zahi-mota berezia edo zahi-hondakina’.

eresaka 1eresaka 2 iz. *Ipar.* ‘presa, lehia’.

eresakan adlag. ‘presaka’.

erresalbatu, erresalba, erresalbatzen. *du ad. Ipar. g.er.* ‘erreserbatu’.**erresalbu**

erreserba**erreserbatu**, erreserba(tu), erreserbatzen. *du ad.*erreserbu* e. **erreserba**.erresiloi* e. **errexiloi**.**eresiñol** iz. h. **urretxindor**.**erresistentzia****erresistibitate** iz. *Fis.***erreskada** iz. h. **errenkada**.**erreskatatu**, erreskata, erreskatatzen. *du ad.* 1 ‘berrerosi’. 2 ‘salbatu; berreskuratu’.**erreskate** iz. 1 ‘berrerostea; bahisaria’. 2 ‘salmamendua, lagunza’.**eressonantzia** iz. *Fis.*erresorte* e. **malguki**.errespektiboki* e. **hurrenez hurren**.**errespetagarri****errespetagarritasun****errespetarazi**, errespetaraz, errespetarazten. *dio ad.***errespetatu**, errespeta, errespetatzen. *du ad.*errespeto* e. **errespetu**.**errespetu**

errespetuzko izlag.

errespetugabe izond.**errespetugabekeria****errespetutsu**erresponsabilitate* e. **ardura; erantzukizun**.**erresponstu****errestatu**, erresta, errestatzen. *du ad.* ‘erreferatu’.errestaurant* e. **jatetxe**.**errestauratu**, errestaura, errestauratzen. *du ad.* *Art., Hist.***errestaurazio** iz. *Art., Hist.***erresto** iz. ‘errefera’.**erresultante** iz. eta izond. *Mat.***erresuma** iz.: *Belgikako Erresuma*.**erresumin****erresumindu**, erresumin(du), erresumintzen. *da/du ad.*erretablo* e. **erretaula**.**erretasun****erretaula****erretegi****erreteila** iz. ‘teilatu konpontzea’.**erreten****erretilu****erretina****erretira** iz. ‘erretiratzea, etxeratzea’.erretiran adlag.: *erretiran dabilenak ez du etsaia menderatzan.*erretirada* e. **erretira**.**erretiratu**, erretira, erretiratzen. *da/du ad.***erretiro**

erretiroa hartu

erretirodun**erretoki****erretolika**erretor* e. **erretore**.**erretore** iz. ‘parrokiako arduradun nagusia’.

erretore(-)etxe

erretoretza**erretorgo** iz. *Ipar.* ‘erretoretza’.**erretorika**

erretoriko izond.: *ez dago hor sasi-galdera erretorikoa baizik.*
erretorromaniera (hizkuntza).
erretraktore izond. *Anat.*
erretratatu, erretrata, erretratatzan. *du ad. g.er.*
erretratu iz. *Batez ere Heg. 1 ‘argazkia’. 2 ‘giza irudia’.
erretratugile
erretratugintza
erretrreta iz. *Ipar.*
erretrura iz. *Bizk.*
erretx* e. **erraz.**
erretxin izond.: *agure erretxina.*
erretxina iz.: *pinuaren erretxina.*
erretxinadun
erretxindu, erretxin(du), erretxintzen. *da/du ad. ‘erretxin bihurtu’.*
erretxinol* e. **erresiñol.**
erretxinolet* e. **erresiñol.**
erretxopita* e. **erregepititta.**
errezaile
eretze
erreuma
erreumatiko izond. *Med.*
erreumatismo
erreus izond. ‘akastuna’: *arkume erreusa etxeau jan ohi dugu, ez baita on ez saltzeko ez aurrerako; zuk batutako intxaurretatik erdiak baino gehiago erreusak ziren.*
erreusitu, erreusi, erreusitzen. *du ad. Ipar. Beh. ‘lortu’; ‘arrakasta izan’.*
erreustu, erreus(tu), erreusten. *da/du ad. Zub. ‘urduritu’.*
errexiloi
erreximenta iz. ‘marmelada moduko janaria’.
errexin* e. **erretxina.**
errexinol* e. **erresiñol.**
errexilolet* e. **erresiñol.**
errexitu, errexi, errexitzen. *da/du ad. Ipar. ‘lasaitu’.*
errez* e. **erraz.**
errezaile
errezatu, erreza, errezatzen. *du ad. Heg.*
errezel
errezelatu, errezela, errezelatzen. *du ad.*
errezeloz iz. 1 ‘susmoa’: *banuen horren errezeloa. 2 Ipar. ‘akatsa’.*
errezeptio* e. **harrera.**
errezeta
errezipitu, errezipi, errezipitzen. *du ad.*
errezipitze
erezibo* e. **ordainagiri, agiri.**
erezital
erezitatzaile
errezo iz. *Heg.*
errezoan: adlag. ‘otoitz egiten’.
erriatu, erria, erriatzen. *du ad. ‘(belak eta) eraitsi’.*
erribera
erribonukleiko izond. *Biokim.*
erribosa iz. *Biokim.*
erribosoma iz. *Biokim.*
errient iz. *Ipar. ‘eskola-maisua’.*
errientgai iz. *Ipar.: errientgaien eskola.*
errientsa iz. *Ipar. ‘eskola-maistra’.*
errierta* e. **errieta.***

errieta

errieta egin
 errieta eman
 errietañ
 errietañ egin
 errietañ eman

errietalari**errietaldi****errifle****errima**

errimadun izond.: *bertso-lerro errimadunak.*

errimatu, errima(tu), errimatzen. *du ad. (nor) kasurik gabea.*

errime izond. *Bizk.*

errinozero iz. *Rhinoceros.*

errinozeronte* e. **errinozero.**

erripa iz. *Batez ere Bizk.* ‘aldapa pikoa’.

errita* e. **errieta.**

erritmiko**erritmo****erritu**

erritual 1 iz.: *Elizaren Erritual edo ohitura-liburuan.* 2 izond.: *antzerki erritual suerte hauek.*

erritualizatu, erritualiza, erritualizatzen. *du ad.*

erritualizazio

errizino iz. *Sin. akain-belar.*

errizoma iz. *Bot.*

erro

erroak egin
 errolik ateria
 errolik maite
 erroz gora

errodaballo* e. **erreboilo.**

errodamendu iz. *Teknol.*

errodura iz. *Mat.*

erroi iz. *Corvus corax.*

erroitz

erroitzu, erroitz/erroitzu, erroitzten. *da/du ad. g.er.* ‘amildu’.

erroketa iz. *Mat.*

errokizun iz. *Mat.*

errolda iz.: *biztanle-errolda.*

erroldaketa* e. **erroldatze.**

erroldatu, errolda(tu), erroldatzen. *da/du ad.*

erroldatzetze

Erromako zubi

erromania iz. *Ipar.* ‘erromeroa’.

erromaniko izond. *Heg.*

erromanista izond. *Hizkl.*

erromanizatu, erromaniza, erromanizatzen, *da/du ad.*

erromanizazio

erromantiko

erromantizismo

erromantza iz. *Mus.*

erromantze

erromar 1* e. **erromatar.**

erromar 2* e. **erromaniko.**

erromatar (herritarra).

erromatartu, erromatar(tu), erromatartzen. *da/du ad.*

erromatismo iz. *Ipar.* h. **erreumatismo.**

erromeria**erromero** 1 (landarea) *Rosmarinus officinalis*. 2 (arraina) *Remora sp.***erromes** 1 iz.: *Arantzazura zetorren erromes bat*. 2 izond. ‘pobrea’.**eromesaldi****eromeskeria****erromestasun****erromestu**, erromes(tu), erromesten. *da/du ad.*error* e. **errun**.**errobiko****erronbo****erronboedro****erronboide** iz. *Mat., Anat.***erronda****erondari** izond. *Batez ere Bizk.***erondo** iz. *Bizk.* ‘sua egindako lekuaren geratzen den seinalea’.**erronka** iz. *Heg.* **erronka bota** **erronka egin** **erronka jo** **erronkaz**erronkak bota* e. **erronka bota**.**erronkari** izond. ‘erronka botatzen, jotzen duena’.erropa* e. **arropa**.**errore** iz. *Mat.*erosario* e. **arrosario**.erosel* e. **arrosel**.**eroska****eroskilla****errostia** iz. *Gentiana sp. Sin. gentziana*.**errotia** iz. 1 ‘ehotzeko tresna’. 2 ‘gurpila’. 3 ‘paparoa’.**erotari****erotarri**erotatze* e. **errotazio**.**erotazain****erotazio** iz. 1 ‘biraketa’. 2 bestetan, erabil *aldizkatze, txandatze*.**erotazional** izond. *Fis.***erroteria** iz. *Ipar.* ‘gurpil-multzoa’.**erroti(ka)ko** izlag.errotor* e. **erretofe**.**errotore** iz. *Teknol.***errotsu** 1 izond. ‘sustrai asko dituena’; ‘sendoa’.errotsu 2* e. **errutsu**.**errotu**, erro(tu), errotzen. *da ad.***errotulazio** iz. *Heg.***errotulu** iz. *Heg.***errotziale** iz. *Mat.***errotze****errotzatu**, errotza, errotzatzen. *da ad.* ‘errotu’.**erru****errubi** 1 iz. (harribitxia).errubi 2* e. **errugbi**.errubio* e. *horail*, (ile) **hori**, (tabako) **gorri**, etab.**errublo****errubrika** iz.**erruda** iz. ‘bortusaia’ (*Ruta graveolens*).**errudun****erruduntasun**

erruez* e. **errugabe(tasun)**.
errugabe izlag.
 errugabeko izlag.
errugabetasun
errugbi
errugbilari
errukarri
erruki
 erruki(-)etxe
 erruki izan
errukiarazi, errukiaraz, errukiarazten. *du ad. g.er.*
errukibera izond. *g.er.*
errukien izond. *Bizk. Zah.* ‘errukarria’.
errukigabe izond.
 errukigabeko izlag.
errukigabetasun
errukigaitz izond. *g.er.*
 errukigarri* e. **errukarri**.
errukior
errukitasun
errukitsu
errukitu, erruki(tu), errukitzen. *da ad.*
errukitze
errule
erruleta
errulo iz.
errumaniar (herritarra).
errumaniera (hizkuntza).
 errumes* e. **erromes**.
errun, erruten. *du ad.*
errunaldi
errupia
errusiar (herritarra).
errusiera (hizkuntza).
errute
errutina iz. 1 ohitura. 2 *Inform.* (programaren zatia).
errutoki iz. ‘erruteko tokia’.
errutsu izond. ‘adoretsua, kementsua’.
erruz
ertain
ertangora adlag. *g.er.* ‘ahoz gora’.
 erten* e. **irten**.
erti
ertigintza
ertilan iz. ‘artelana’.
ertilari
ertizale
 ertor* e. **erretore**.
ertz 1
 ertz 2* e. **eretz(e)**.
ertzain
 ertzangoa* e. **ertzaintza**.
ertzaintza
ertzo izond. *Zub.* ‘eroa’.
erudizio
erupzio

- esaera** iz.: *esaera da.*
esaera zahar
esaiatu* e. *entseatu*, *saiatu*.
esaka adlag.: *ongi esaka, gaizki esaka.*
esakera* e. **esaera**.
esakizun* e. **esankizun**.
esakune iz. *Bizk.* ‘esaera’.
esakuntza
esalari* e. **esatari**, **hizlari**.
esaldi
esale
esamesa
esamesaka adlag.
esamina* e. **etsamina**.
esamolde
esan 1, esaten. *du ad.*: *esan gabe doa* (‘ez dago esan beharrik’); *esan nahi baita*.
 esan gura izan
 esan nahi izan: *zer esan nahi du kristauaren izen horrek?*
 esateko moduan: *esateko moduan, XVI. mende arte ez dugu literatura obrarik.*
 zer esanik (ere) ez (dago, da): *hark, zer esanik ez (dago), lehengo lepotik edukiko du orain ere burua.*
esan 2 iz.
 esanera (*x-ren esane[t]a[ra] [egon, ipini, ari izan, etab.] gisa erabilia*).
 esanetan: *bozeramailearen esanetan* (‘bozeramaileak esan duenez’).
esanahi
esanahitsu
esanaldi* e. **esaldi**.
esananrazi, esanaraz, esanarazten. *dio ad.*
esanbide iz. *g.er.* ‘esameserako bidea edo zioa’: *bizitza garbikoak eta esanbiderik ematen ez dutenak*.
esaneke izond.
esanekotasun
esanen iz. *Bizk.* *g.er.* ‘esateko’.
esanezin izond.
esangaitz izond. *g.er.* ‘esaten zaila’.
esangi* e. **esaera**.
esangin izond. *Bizk.* ‘esaneko’.
esangura
esanguratsu
esankizun
esantz* e. **ezantza**.
esapide
esatari
esate
 esate batera *g.er.* ‘esate baterako’.
 esate baterako
 esaterako
esateke adlag.
esateko
esbastika* e. **svastika**.
ese iz. «**ss**» letraren izena.
esegi* e. **eseki**.
eseki, esekitzen. *du ad.*
esekidura
esekileku
esentzia
esentzial izond. *Fil.*, *Kim.*
esenzialismo

esentzialistaeseraldī* e. **eserialdi**.**eserarazi**, eseraraz, eserarazten. *du* ad.**eseraulki** iz. ‘eserlekua’.**eseri**, eser, esertzen. *da/du* ad.**eserialdi****eserleku****esertoki****eseste****esetsaldi****esetsi 1**, esets, esesten. *du* edo *dio* ad.**esetsi 2** iz.**esfenoide** iz. *Anat.***esfera****esferaerdī****esferiko****esfinge****esfortzu** iz.eskabadora* e. **induskatzeko** (makina).eskabazio* e. **indusketa**.**eskabetxatu**, eskabetxa, eskabetxatzen. *du* ad. ‘marinatu’.**eskabide**eskadroin* e. **eskuadroi**.**eskaera****eskafandra****eskafandrari****eskailburu** iz. h. **eskailera(-)buru**.**eskailera**

eskailera(-)buru.

eskailu* e. **ezkailu**.**eskainarazi**, eskainaraz, eskainarazten. *dio* ad.**eskaiungai****eskaini 1**, eskain, eskaintzen. *du* ad.**eskaini 2** iz.**eskainka**eskaintsari iz. *Bizk. g.er.***eskaintza****eskaintzaile****eskaintze****eskaka****eskakizun****eskala** iz.: *Richter eskala.***eskalada****eskalapoi****eskalar** izond. *Mat., Fis.***eskalatu**, eskala(tu), eskalatzen. *du* ad.**eskalatziaile****eskale**eskalerā* e. **eskailera**.**eskaletasun****eskaletu**, eskale(tu), eskaletzen. *da/du* ad. ‘eskale bihurtu’.eskama* e. **ezkata**.**eskandalagarri****eskandalatu**, eskandala, eskandalatzen. *da/du* ad. *Ipar.* ‘eskandalizatu’.**eskandalizatu**, eskandaliza, eskandalizatzen. *da/du* ad.eskandalo* e. **eskandalu**.

eskandalu**eskandalu(a) eman**

eskaner iz.: *eskanerra egin; eskanerretik pasatu.*

eskapada egin

eskaparate* e. *erakusleihoa*.

eskaparazi, eskaparaz, eskaparazten. *du ad.* ‘ihes eragin, ihes eginarazi’.

eskapatu, eskapa, eskapatzen. *da ad. h. ihes egin.*

eskapila iz. *Zub.* ‘kapusaia’.

eskapu iz. ‘ihesbidea’; ‘ihesaldia’.

eskapu egin**eskapulario**

eskar* e. *esker.*

eskara* e. *euskara.*

eskaratza* e. *ezkaratz.*

eskarazi, eskaraz, eskarazten. *dio ad.*

eskari

eskarlata izond. *Zah.* ‘(kolore) gorri-gorria’.

eskarmentatu, eskarmenta, eskarmantatzen. *da eta du ad. Herr.*

eskarmentu

eskarniatu, eskarnia, eskarniatzen. *du ad. Ipar.*

eskarnio iz. *Ipar.*

eskarnio egin

eskarnioka adlag. *Ipar.*

eskarola iz. *Cichorium endivia.*

eskas 1 iz. *Ipar.* ‘eza’: *lo-eskasa.* 2 izond. ‘bere mailara iristen ez dena, betea ez dena’.

eskas izan ‘falta izan, ez aski izan’: *ura eskas dute.*

eskasgabe izond. *g.er.* 1 ‘osoa’. 2 ‘akatsik gabea’.

eskasia iz. 1 ‘gabezia’. 2 ‘urritasuna, aski ez izatea’: *ur-eskasiak eragindako galerak.*

eskaskeria iz. *Batez ere Zub.*

eskastasun

eskastu, eskas(tu), eskasten. *zaio ad. Ipar.*

eskatima iz. *Ipar.* ‘liskarra’.

eskativamari izond. *Ipar.* ‘liskartia’.

eskativatu, eskatima(tu), eskativatzen. *da ad. Ipar.* ‘liskartu’.

eskatalogia**eskatalogiko**

eskatu, eska, eskatzen. *du ad.*

eskatziale iz.: *lagunza-eskatzialea.*

eskatzetze**eskaut****eske****eskean**

eskez: *besteren eskez egin du.*

eskegi, eskegitzen. *du ad. Bizk.* ‘eseki’.

eskeini* e. *eskaini.*

eskeka adlag.

eskeko iz.

eskela iz. *Heg.*

eskelari iz. *Ipar.* ‘eskalea’.

eskelle* e. *eskale.*

esketeo**eskema****eskematiko****eskematikoki****eskematismo**

eskepe iz. *Bizk.* *g.er.* ‘ataria; aterpea’.

esker

- i **esker**: *bizi banaiz, zuri esker bizi naiz.*
- esker gaizto(ko)**
- esker on(eko)**
- eskerrak**: a) *eskerrak zure laguntzari!*; b) *eskerrak ez dela etorri; eskerrak etorri ez den.*
- eskerrak bihurtu**
- eskerrak eman**
- eskerrik asko**
- esker txar(reko)**
- mila esker**
- eskeraihen*** e. **ezker-aiken**.
- eskerdun** izond. ‘esker onekoa’.
- eskerga** izond.
- eskergabe** izond.
 eskergabeko izlag.
- eskergabekeria**
- eskergabetasun**
- eskergaitz** izond.
- eskergarri** izond. g.er. ‘eskertzekoa’.
- eskertsu**
- eskertu**, esker(tu), eskertzen. *du ad.: eskertzekoa da zure ahalegina.*
- eskertze**
- esketx**
- eski**
- eskialari*** e. **eskiatzaile**.
- eskiatu**, esquia, eskiatzen. *du ad. (nor kasurik gabea).*
- eskiatzaile**
- eskifatu**, eskifa, eskifatzen. *du ad. 1 ‘eskifaia osatu’. 2 ‘gidatu’.*
- eskilara*** e. **eskailera**.
- eskilaso*** e. **eskinoso**.
- eskinantza** iz. *Ipar.* ‘angina’.
- eskinoso** iz. *Garrulus glandarius.*
- eskiribatu*** e. **izkiriatu**.
- eskribu*** e. **izkribu**.
- eskisto** iz. *Geol.*
- eskizofrenia**
- eskizofreniko** izond. eta iz. *Med.*
- esklabo**
- esklabotasun**
- esklabotza**
- esklerosi** iz. *Med.*
- esklerotika** iz. *Anat.*
- eskoa** iz. *Bizk.* ‘eskuina’ (leku-denborazko kasuetan erabiltzen da, batez ere *eskoako, eskoatara, eskoatik* formetan).
- eskoadra*** e. **eskuadra**.
- eskoba** iz. 1 *Ipar.* ‘eskuila’ (pareta zuritzekoa, ez arropa-oinetakoak garbitzekoa). 2 *Heg. a.* ‘erratza’.
 b) (karta-jokoa).
- eskobara*** e. **eskuare**.
- eskobatu**, eskoba(tu), eskobatzen. *du ad.* ‘eskoba, erratza pasatu’.
- eskobilal*** e. **eskuila**.
- eskoil** izond. *Ipar.* ‘traketsa, moldakaitza’.
- eskoi(n)*** e. **eskuin**.
- eskola**
 - eskola ebatsi** ‘sasieskola egin, piper egin’.
 - eskola-emaile**
 - eskola(-jetxe**
 - eskola(-)maistra**

eskola(-)maisu
eskola(-)ume
eskoladun
eskolagabe izond.
eskolagabeko izlag.
eskolketa* e. **eskolatze**.
eskolkide
eskolania iz. *Heg.*
eskolapio
eskolaratu, eskolara(tu), eskolaratzen. *da/du* ad.
eskolarazi, eskolazaraz, eskolarazten. *du* ad.
eskolarteko
eskolastika
eskolastiko
eskolategi iz. *g.er.* ‘eskola-etxea’.
eskolatu, eskola(tu), eskolatzen. *da/du* ad.
eskolatziaile iz. *Ipar.* ‘erakuslea’; ‘gidaria’.
eskolatze
eskolau iz. ‘meza laguntzailea’.
eskolaurre
eskolazain
eskolazaintza
eskolemaile* e. **eskola-emaile**.
eskoletxe* e. **eskola(-)etxe**.
eskolier iz. *Ipar.* h. ikasle.
eskolio iz. ‘iruzkin-oharra’.
eskoliosi iz. *Med.*
eskolta iz. *Heg.*
eskomikatu* e. **eskumikatu**.
eskomulgatu* e. **eskumikatu**.
eskomunio* e. **eskumiku**.
eskopeta
eskopetagile
eskorbuto iz. *Med.*
eskorga
eskorta
eskota iz. ‘belak lotzeko soka’.
eskot* e. **eskote**.
eskote 1 iz. *g.er.* ‘bakoitzari (ordaintza) dagokion partea’.
eskotean
eskote 2 iz. *Heg.* (jantziek irekidura).
eskotista
eskoziera (hizkuntza).
eskrezio iz. h. *iraizte*; *iraizkin*.
eskrezio-aparatu* e. **iraitz-aparatu**.
eskribau
eskribautza
eskribitu, eskribi, eskribitzen. *du* ad. h. **idatzi**.
eskribu* e. **izkribu**.
eskritura
eskrupulu
esku

- en esku egon
- esku-argi**
- esku bete:** *esku bete lan.*
- esku eman:** *elkarri esku emanez.*
- esku-erakutsi** iz.

esku hartu
esku-hartzale
esku-hartze
esku-huska(ko)
esku-hutsik
eskura (izan, egon, eduki)
eskura eman
eskura ordaindu
esku sartu
esku-sartze
eskutik: *etsaien eskutik galdu du bizia.*
eskutik eraman
eskutik eskura
esku-zarta 'txaloa'.
esku-zartaka 'txaloka'.
eskuz esku
eskuadra iz. 'gerraontzi multzoa'.
eskuadroi
eskuaira iz. 'angelu zuzenak egiteko lanabesa'.
eskuairan adlag. 'bi lerrok angelu zuzena osatzen dutela'.
eskuaire iz. *Ipar.* 'trebetasuna'.
eskualdatu, eskualda, eskualdatzen. *du ad.*
eskualdatze
eskualde
eskualdeka adlag.
eskualdekatu, eskualdeka, eskualdekatzen. *du ad.*
eskualdekatze
eskualdi iz. 1 'karta jokoan, jokaldia'. 2: *pintura eskualdi bat eman.*
eskuantze iz. *g.er.* 'trebetasuna'.
eskua 1 izond. *g.er.* 'eskumenean dagoena'. 2 adlag. *g.er.* 'irispidean' (*izan, eduki* aditzekin ageri da).
eskua* e. **euskara**.
eskuaire
eskuairetu, eskuare(tu), eskuaretzen. *du ad.*
eskuarri
eskuarto iz. 'baliabideak': *bizitzeko adina eskuarte ez zaie saltako.*
eskuarteko iz. 'diru xehea'.
eskubakar
eskubaloi
eskubara* e. **eskuare**.
eskubi* e. **eskuin**.
eskubide
eskubidedun
eskubila* e. **eskuila**.
eskubitur* e. **eskumutur** (eta **eskultur**).
eskuburdina iz. *pl.: eskuburdinak jarri, eta espetxera eraman dituzte.*
eskudantzia iz. *Jas.* 1 'ausardia'. 2 'boterea'.
eskudel
eskudiru
eskudo* e. **ezkutu**.
eskudun iz. eta izond.
eskuera
eskuieran
eskuieran eduki
eskuieran izan
eskuetaratu, eskuetara, eskuetaratzen. *da/du ad.*
eskugain iz. 1 *Ipar.* 'eskuartea, baliabideak': *gurasoek eskugain zerbait bazuten.* 2 *Ipar.* 'abantaila': *bes-te edozein mintzairaren aldean zer eskugaina duen euskarak!* 3 'eskuaren gainaldea'.

- eskui*** e. **eskuin.**
eskuidatzi iz. h. **eskuizkribu.**
eskuidazki* e. **eskuizkribu** (eta eskuidatzi).
eskula
eskuilatu, eskuila(tu), eskuilatzen. *du ad.*
eskuin
eskuin eta ezker Ipar.
eskuin-ezker Ipar.
ezker-eskuin
ezker eta eskuin
eskuinalde
eskuindar
eskuizkribu
eskuka iz. ‘eskuzko ukitua’ (*lohia, itsusia* bezalako izenondoekin erabili izan da).
eskukada iz. h. **eskutada.**
eskukadaka adlag. h. **eskutadaka.**
eskukaldi iz. 1 ‘esku ukaldia’. 2 ‘laguntenza’.
eskukatu, eskuka(tu), eskukatzen. *du ad.*
eskuko: *ni neuire eskuko naiz.*
eskukoi* e. **eskurakoi.**
eskulan
eskulangile
eskulangintza
eskularru
eskuleku iz. *Sin. eskutoki.*
eskuliburu
eskultore
eskultura
eskuma iz. *Bizk.* h. **eskuin.**
eskumakila iz.: *guztien nagusi beharra, guztien eskumakila eta morroi gertatu zen.*
eskumalde* e. **eskuinalde.**
eskumatar* e. **eskuindar.**
eskumen
eskumende iz. *g.er.*
eskumikarazi, esku mikaraz, esku mikarazten. *du ad. g.er.*
eskumikatuz, esku mikatuz, esku mikatzen. *du ad.*
eskumikazio* e. **eskumiku.**
eskumiku
eskumotz
eskumuin iz. *Heg. Batez ere pl. Sin. goraintzi.*
eskumuinak eman, egin
eskumutur
eskumuturreko
eskuoihal
esku orga* e. **eskorga.**
eskupe iz.: *bere eskupe edo agindura dauden guztiak; handikien eskupetik herria atera zenean; berak ezetz esango du, baina eskupetik laguntzen die; eskupean.*
eskupeko iz.: *eskupekozat hamar pezetako bat eskaini zion mutikoari; eskupeko eman zion.*
eskuperatu, esku pera, esku peratzen. *du ad.*
eskupeta* e. **eskopeta.**
eskuraezin izond.
eskuragai izond.
eskuragaitz izond.
eskuragarri
eskuragarritasun
eskurakoi
eskurakoitu, esku rakoi(tu), esku rakoiitzen. *du ad.*

eskurakor* e. **eskuragarri**.
eskuratu, eskura(tu), eskuratzen. *du ad.*
eskuratzale
eskuratze
 eskurtso* e. **txango**, **(ikas)bidaia**, etab.
eskusoinu iz. *Sin. akordeoi*.
eskutada
eskutadaka adlag.
 eskuta(ra)* e. **eskutada**.
eskutitz
 eskutoki iz. *Sin. eskuleku*.
eskutrapu
 eskutur iz. *Bizk. h. eskumutur*.
eskutzar
eskuzabal
 eskuzabalki adlag. *g.er.*
eskuzabaltasun
eskuzapi
 eskuzare iz. *g.er.* ‘otarre txikia’.
eskuzatar
eskuzerra
eskuzorro
eskuzatatu, eskuzta, eskuztatzen. *du ad.*
eskuztatze
 eslai adlag. *g.er.* ‘zeharka’.
esleipen
 esleitu, eslei, esleitzen. *du ad.*
eslogan iz. edo **slogan**.
eslovakiar (herritarra).
eslovakiera (hizkuntza).
esloveniar (herritarra).
esloveniera (hizkuntza).
esmail iz. *Ipar.* ‘esmaltea’.
esmaltatu, esmalta, esmaltatzen. *du ad.*
esmalte
esmeralda
esmeriatu, esmeria, esmeriatzen. *da/du ad. Zub. g.er.* ‘ahuldu; tristatu’.
esmokin iz. edo **smoking**.
 esna adlag. ‘lo hartu gabe’.
 esnarik adlag. *g.er.* ‘esna’.
esnaera
esnagari
 esnai* e. **esna**.
esnakor izond. ‘erraz esnatzten dena’.
 esnaldun* e. **esnedun**.
esnarazi, esnaraz, esnarazten. *du ad.*
esnarri iz. ‘esne-harría’.
esnati izond. *g.er.*
esnato iz. *Lactarius subdulcis* eta *Lactarius volemus*.
esnatu, esna(tu), esnatzten. *Batez ere Gip. da/du ad.* ‘iratzarri’.
esnatzale
esnatzet
esne

- esne(-) behi**
- esne(-) belar** *Euphorbia*.
- esne(-) bide**
- esne(-) denda**. *Sin. esnetegi*.

esne(-)gain
esne(-)gauza
esne(-)harri ‘esnea egosteko erabiltzen zen harria’.
esne(-)hauts
esne(-)jaki
esneko hortz
esne(-)lore
esne(-)perretxiko
esnetarako
esne(-)tela
esne(-)zopa
esnealdi iz.
esnebera izond.
esnedun 1 izond. ‘esnea duena’. 2 iz. ‘esneketaria’.
esnegorri iz. *Lactarius deliciosus*.
esneketari iz. ‘esne-banatzalea’.
esneki iz.
esneontzi iz.
esnetegi iz. *Sin. esne(-)denda*.
esnetsu
esnetu, esne(tu), esnetzen. *da ad. g.er.* 1 ‘esne bihurtu’. 2 ‘(erdi berriari) esnea etorri’.
esnezale 1 izond. ‘esnea maite duena’. 2 iz. ‘esneketaria’.
esnifatu, esnifa, esnifatzen. *du ad.*
esnob
esnobismo
esola* e. **hesola**.
esondatu, esonda, esondatzen. *du ad. Ipar. g.er.* ‘aholkatu’.
esoteriko
espa
espada* e. **ezpara**.
espadasun iz. *Gip. g.er.* ‘espa’.
espageti
esplainiar (herritarra). *Sin. esplainol*.
esplainiera (hizkuntza). *Sin. gaztelania*.
esplainol (herritarra). *Sin. esplainiar*.
esplainoldu, esplainol(du), esplainoltzen. *da/du ad.* ‘esplainol bihurtu’.
esplainolismo
esplainolista
espaka adlag. ‘intzirika’.
espal iz. ‘azaoa’.
espaldu, espal(du), espaltzen. *du ad.* ‘espaletan bildu’.
espalka adlag.: *belarra espalka metatu*.
espalkari iz. *g.er.*
espaloí
espantagarri izond. *Ipar.* ‘harrigarria’.
espantatu, espanta, espantatzen. *da/du ad. Ipar.* ‘harritu’.
espantu

- espantu egin

espantuka
espara* e. **ezpara**.
esparantza* e. **esperantza**.
esparatrapu
esparbera iz. *Zub.* ‘mirotza, gabiraia’.
espari* e. **ezpara**.
esparrago iz. h. zainzuri, frantses(-)porru.
esparru
espartin

- espartingile**
espartinginta
espartzatu, espartza, espartzatzen. *du ad.* ‘txirkordatu’.
espartzu
espasmo *iz. Med.*
espato *iz. Geol.*
espatsu
espatu, espa(tu), espatzen. *da ad.* ‘kexatu’.
espatula *iz. 1 Spathularia sp. 2 (palaren antzeko tresna).*
espazial
espazio *espazio(-)ontzi*
espedizio
espejismo* *e. lilura, begitazio, etab.*
espeka *iz. Teknol.*
espektakulu *iz. h. ikuskizun.*
espektral *izond. Fis.: analisi espektrala.*
espektrro
espektrografia *iz. Fis.*
espektrografo *iz. Fis.*
espekrograma
espektrometria *iz. Fis.*
espektrometro *iz. Fis.*
espektroskopia *iz. Fis.*
espektroskopio *iz. Fis.*
espekulatibo *izond.*
espekulazio *iz. Ekon., Fil.*
espeleologia
esperanto
esperantza *esperantza izan du ad.* ‘espero izan’.
 esperantzan
 esperantzetan egon, izan ‘haurdun egon’.
esperatu, espera, esperatzen. *du ad.* *Beh. g.er.* ‘espero izan’.
esperientzia
experimental
experimentalismo
experimentalista
experimentaliki
experimentatu, experimenta, experimentatzen. *du ad.*
experimentatzeari
experimentazio
experimentu
esperma *iz.* ‘ernal-hazia’.
espermatozoide
espero *esperoan (egon)*
 espero bezala(ko)
 espero izan du ad.: denek espero zuten txapeldun izatera iritsiko zela.
espetxe *iz. Sin. kartzela, presondegi.*
espixealde
espixeratu, espixeratu, espixeratzen. *du ad.*
espixeratzeari
espixerazain
espezia *iz.*
espezial *adlag. Beh.* ‘(oso) ongi’. (Izenondo gisa, berezi, aparteko, etab. erabiltzen dira).
espezialdu* *e. espezializatu.*

espezialista
espezialitate
espezializatu, espezializa, espezializatzen. *da ad.*
espezializatzet *iz. g.er.*
espezializazio
espezialki adlag. ‘bereziki’.
espezie
espezieria *iz. Ipar.*
espezifiko
espezifikotasun
espezimen *iz.*
espio* e. **espioi**.
espiatu, espiatzen. *du ad.*
espikula *iz. Bot., Zool.*
espinagre *iz. Ipar. h. espinaka, ziazerba.*
espinaka *iz. ‘ziazerba’.*
espioi
espioitza
espionta *iz. Ipar. ‘espioitza’.*
espira *iz. ‘kiribil-itzuli bat’.*
espiral
espiritismo
espiritista
spiritu

- Espiritu Santu**
- espiritu**
- espiritu**

espiritual
espiritualismo *iz. Fil.*
espiritualista *iz. eta izond. Fil.*
espiritualitate
espiritualki
espiritualtasun
espiritutasun *iz. g.er.*
espiritutsu *izond. Zah.*
esplikabide *iz. h. esplikazio.*
esplikaezin *izond.*
esplikatibo
esplikatu, esplika, esplikatzen. *du ad.*
esplikatzale *izond. eta iz. g.er.*
esplikazio
esplizitatu, esplizita, esplizatzen. *du ad. ‘esplizitu egin’.*
esplizitu
esplotatu, esplota, esplotatzen. *du ad. h. leher egin; ustiatu*, etab.
esplotazio *iz. h. ustiapen.*
espoloi* e. **ezproi**.
espondaiko *izond. Liter.*
espondeo *iz. Liter.*
esponente *iz. Mat. ‘berretzailea’.*
esponentzial *izond. Mat.*
esponja
esponjiari* e. **belakiak** (*eta, maila teknikoan, porifero*).
espontaneitate* e. **espontaneotasun**.
espontaneotasun
espora *iz. Bot.*
esporangio *iz. Bot.*
esporofito *iz. Bot.*

esportatu, esporta, esportatzen. *du ad.*
esportataile
esportazio
espos iz. *Ipar. h. senar.*
esposa iz. *Ipar. h. emazte.*
esposatu, esposata(tu), esposatzen. *da/du ad.*
esprabi, espraba, esprabatzen (*eta, geroaldian, esprabiko*). *du ad. Zub.* ‘probatu’.
esprabu iz. *Zub.* ‘proba’.
esprai
espres 1 izond. 2 adb.
espresaibide* e. **adierazpide.**
espresaera* e. **adierazmolde**, etab.
espresamolde* e. **adierazmolde**, etab.
espresatu* e. **aditzeria eman, adierazi**, etab.
espresibitate* e. **adierazgarritasun, adierazkortasun.**
espresibo* e. **adierazgarri, adierazkor.**
espresso
expresionismo
expresionista
espresu* e. **espres.**
espresuki adb.
esprimidore* e. **zukugailu.**
esprint

- esprinta jo**
- esprinteau**

esprintatatu, esprintata(tu), esprintatzen. *du ad. (nor kasurik gabea).*
esprinter
espuela* e. **ezproi.**
espumadera* e. **bitsadera.**
espuntxet iz. *Zub.* ‘eskuila’.
espusatu* e. **esposatu.**
estabilitate* e. **egonkortasun.**
estable* e. **egonkor.**
establia* e. **ukuila, barruki, heia, itegi.**
estadio iz. 1 (luzera-neurria). 2 (kirolak egiteko barrutia).
estadu* e. **estatu.**
estai iz. h. **solairu.**
estainu* e. **eztainu.**
estakuru
estakuruka adlag.
estalagmita
estalaktita
estalaldi
estalarazi, estalaraz, estalarazten. *du ad.*
estaldu* e. **estali.**
estaldura
estalgarri iz.
estalgi* e. **estalki.**
estalgile iz. *Sin. estaltzaile.*
estalgune
estali 1, estal, estaltzen. *da/du ad.*
estali 2 1 iz. ‘estalkia’. 2 izond.: *kolore zikin-estalia.*
estalketa
estalki
estalkidun
estalpe
estalpetu, estalpe(tu), estalpetzen. *da/du ad.*

estaltzaile iz. *Sin. estalgile.*
estaltze
estamine iz. *Sin. lorezil.*
estanbre* e. **lorezil, estamine.**
estandar
estandarizatu, estandariza, estandarizatzen. *du ad.*
estandarizazio
estandarte
estanko 1 iz. ‘tabakoa eta zigiluak saltzen diren denda’.
estanko 2 izond. ‘tankan itxia’.
estanku* e. **estanko.**
estanpa
estanpatu, estampa(tu), estanpatzen. *du ad. Teknol.*
estanpazio iz. *Teknol.*
estanteria* e. **apalategi.**
estantzia iz. 1 (kantua; ahapaldi-mota). 2 (nekazaritzako ustiategia).
estarta* e. **estrata.**
estasi
estatalismo iz.
estatalista izond.
estatika iz. *Fis.*
estatiko
estatistika
estatistikari
estatistiko
estatore iz. *Elektr.*
estatozisto iz. *Zool.*
estatu
estatua
estabutuar
estatuburu
estatutu
este* e. **heste.**
estegorri* e. **hestegorri.**
estelari izond. ‘dohakabea, erromesa’; ‘ezindua’.
esteka iz. *Ipar.*
 estekan adlag. ‘loturik’.
estekadura
estekailu iz. *g.er.* ‘esteka, lotura’.
estekamendu
estekarazi, estekaraz, estekarazten. *du ad.*
estekatu, esteka(tu), estekatzen. *da/du ad.*
estekatziale
estekiometria iz. *Kim.*
estekiometriko izond. *Kim.*
estepa
ester iz. *Kim.*
estera iz. *Heg.*
estereo 1 iz. (egurrentzako neurria).
estereo 2 1 iz. ‘estereofonia’. 2 izond. ‘estereofonikoa’.
estereofonia
estereofoniko
estereoskopiko
estereoskopio
estereotipatu, estereotipa, estereotipatzen. *du ad.: irudi estereotipatua.*
estereotipia iz. (inprimatzeko teknika bat).
estereotipo

esteriko izond. *Kim.*
esteril izond. *Med.* (Mikrobiologia).
esterilizatu, esteriliza, esterilizatzen. *du ad. Med.: esne esterilizatua.*
esterilizazio iz. *Med.*
 esternoi* e. **bularrezur.**
esteta
estetika
estetiko
estetoskopio iz. *Med.*
esti interj. ‘idiegi eta behiei atzera eragiteko agindu hitza’.
 esti eragin
estigma
 estilete* e. **sastagai.**
estilista
estilistika
estilistikoa
estilizatu, estiliza, estilizatzen. *da/du ad.*
estilizazio
estilo
 estilo(-)liburu
estimagarri
estimarazi, estimaraz, estimarazten. *dio ad.*
estimatua, estima, estimatzen. *du ad.*
estimatze
estimazio iz. ‘estimua’.
estimu
 estimu egin
 estimu handitan eduki, **izan**, etab.
estimulatu, estimula, estimulatzen. *du ad.*
estimulazio
estimulu
estipula iz. *Bot. Sin. txorten-hosto.*
estira iz. ‘tortura’.
 estofa* e. **oihal.**
estoiko
estoizismo
estoka iz. ‘tornuzila’.
estola
estolda
 estoldaritza* e. **estolderia.**
estolderia
estoma iz. *Bot.*
estonarazi, estonaraz, estonarazten. *du ad. Ipar.*
estonatu, estona, estonatzen. *da/du ad. Ipar.* ‘harritu’.
estoniak (herriarrak).
estoniera (hizkuntza).
estrabe iz. *g.er.*
estrabismo
 estradu* e. **oholtza.**
estragoi iz. *Artemisia dracunculus.*
 estrainatu* e. **estreinatu.**
estrainio izond. *Zah. h. bitxi, arraro.*
estrapolatu, estrapola, estrapolatzen. *du ad.*
estrapolazio
estrata iz. ‘bide meharra, gurdia-eta ibiltzeko modukoa’.
estratega
estrategia

estrategiko
estratifikazio
estratigrafia iz. *Geol.*
estratigrafiko izond. *Geol.*
estratosfera
estratosferiko
estreina iz. 1 *Ipar.* ‘inaugurazioa’. 2 *Heg.* ‘lehenbiziko aldiz erabiltzea’.
 estreinako
 estreinakoz
estreinaldi iz.: *iragan ostiralean izan zen «Peccata Minuta»ren estreinaldia.*
estreinatu, estreina(tu), estreinatzet. *du ad.* 1 *Ipar.* ‘inauguratu’. 2 *Heg.* ‘zerbait lehenbiziko aldiz erabili’.
estreinatzet iz. *g.er.*
 estreinu* e. **estreinaldi eta estreina.**
 estremaunzio* e. **oliadura** (eta, zehazkiago, **azken igurtzi**).
 estrena* e. **estreina.**
estreptokoko
estreptomizina
estres
estresagarri
estresatu, estresa(tu), estresatzen. *da/du ad.*
 estribillo* e. **errepika, lelo.**
estribu
estriknina iz. *Kim.* (pozoia).
estrofa iz. ‘ahapaldia’.
estrogeno iz. *Biol.*
estropada
estropadalari
 estropeatu* e. **hondatu, matxuratu, andeatu**, etab.
estropezu
 estropezu egin
 estropezu eragin
estropezuka adlag.
 estropiatu* e. **hebaindu, hondatu**, etab.
estropu iz. 1 *Ipar.* ‘istripua’. 2 (arraunarekikoa).
estructura
estructural
estructuralismo
estructuralista
 estrukturatu* e. **egituratu.**
estu
 estu-estuan
 estu eta larri
 (norbait) **estu hartu**
estualdi
estuarazi, estuaraz, estuarazten. *du ad.*
estuario
 estuasun* e. **estutasun.**
estudiante
estudiarazi, estudiaraz, estudiarazten. *dio ad.*
estudiatiu, estudia, estudiatzen. *du ad.*
estudio
estugarri
estugune
estuki
estura
estutasun

estutu, estu(tu), estutzen. *da/du* ad.

estutzte

eszedente* e. **soberakin**.

eszena iz.

eszenategi* e. **agertoki**.

eszenatoki* e. **agertoki**.

eszenifikarazi* e. **antzezteria behartu**.

eszenifikatu* e. **antzeztu**.

eszenifikazio* e. **antzezpen**.

eszengrafia

eszentríkio izond. *Mat.* eta *Teknol.*

eszentríkotasun iz. *Mat.* eta *Teknol.*

eszeptiko

eszeptizismo

eszeptio* e. **salbuespen**.

eszitatu, eszita, eszitatzan. *da/du* ad. *Fis.* eta *Kim.* (beste arloetan, erabil *kitzikatu*, etab.)

et interj. (gehienetan, errepikatuz erabiltzen da).

eta

- eta abar
- eta bi: *gaiztoa eta bi da; bereak eta bi entzunda joan da.*
- eta/edo
- eta zenbait: *gure artean izan da, hogei eta zenbait urtez.*
- hiru eta erdietan
- zortzi eta erdiak

etab. (*eta abar-en* ohiko laburdura).

etanal iz. *Kim.*

etano iz. *Kim.*

etanol iz. *Kim.*

etapa

etc.

ete* e. **ote**.

etekin

etekintsu izond. *g.er.: lan iraunkor eta etekintsua.*

eten 1, eteten. *da/du* ad.

eten 2 iz.

etenaldi

etenarazi, etenaraz, etenarazten. *du* ad.

etendu* e. **eten**.

etendura

etenerraz izond. *g.er.*

etenezin izond.

etengabe izond. eta adlag.

- etengabeko izlag. ‘etengabea’.

etengabeki adlag. *g.er.* ‘etengabe’.

etengailu

etengaitz izond.: *gizatasunezko lokarriak edozein etsaikeria baino etengaitzagoak dira.*

etenkor

etenpuntu iz. *pl.*

etenune

eter

eternal izond. *g.g.er.*

eternitate iz. *g.g.er.*

eterno izond. *g.g.er.*

etete iz. *g.er.*

etika

etiketa iz. 1 ‘paper-, ehun-zatia, informazioen bat eskainiz, zerbaiti eransten zaiona’. 2 ‘eztabaida’: *eskolaistikoen etiketak*.

etiketatu, etiketa(tu), etiketatzen. *du ad.* ‘etiketa ezarri’.
etiko izond.
etimo iz. *Hizkl.*
etimología
etimológico
etimologista iz. *g.er.* ‘etimologoa’.
etimólogo
etiología iz. *Fil., Med.*
etiológico izond. *Fil., Med.*
etiopiar (herriarra).
etnia
etnico
etnografía
etnografiko
etnografo
etnolinguistica iz. *Hizkl.*
etnolinguístico izond. *Hizkl.*
etnología
etnológico
etnólogo
etoi izond. eta iz. ‘saldua, traidorea’.
etología iz. *Biol.*
etólogo iz. *Biol.*
etorbide
etorburu
etorki iz. ‘jatorria’.
etorkizko izlag. *g.er.* ‘jatorrizko’.
etorkin
etorkizun 1 iz. 2 izond.: *ondasun etorkizunak itxaroten.*
etorkizuneko izlag.
etorkor izond.
etorkortasun iz. *g.er.*
etorkunde* e. **etorrera**.
etorraldi
etorrarazi, etorraraz, etorrarazten. *du ad.*
etorrera
etorri 1 etor, etortzen. *da ad.*
bat etorri
datorren ‘hurrengoa’.
etorri berri
etorri 2 iz.: *etori handiko bertsolaria; uraren etorria.*
etortze
etortzeko izond. eta pred. ‘etorri behar duena’.
etrusko (hizkuntza).
etsai
etsaigo iz. *Ipar.* ‘etsaitasuna’.
etsaikeria
etsaitasun
etsaitu, etsai(tu), etsaitzen. *da/du ad.*
etsamina iz. *Batez ere Ipar.* ‘azterketa’.
etsaminatu etsamina(tu), etsaminatzen. *du ad.* *Batez ere Ipar.*
etsaminatziale iz. *g.er.* ‘aztertzailea’.
etse* e. **etxe**.
etsenplu iz. *Batez ere Ipar.* ‘adibidea, eredua’: *etsenplu(a) eman.*
etsertzio espiritual* e. **gogo(-)jardun**.
etsi 1, etsitzen. *du ad.*

etsi 2 iz. ‘etsipena’.
etsia eman ‘etsipena eman’.
etsia hartu
etsian
etsi-etsian
etsi gaizto
etsialdi
etsiarazi, etsiaraz, etsiarazten. *du ad.*
etsigaitz izond.
etsigarri izond.
etsikor izond. *g.er.* ‘etsitzeko joera duena’.
etsimene* e. **etsipen, etsimendu**.
etsimendu iz. *Ipar.* ‘etsipena’.
etsipen
 etsipena eman
etsitu, etsi, etsitzen. *du ad. Ipar.* eta *Naf.* h. **etsi**.
etxabere* e. **etxe(-)abere**.
etxabitza* e. **etxebitzitzia**.
etxadi
etxafuego iz. *Beh.* h. **suziri, bolandera**.
etxagintza* e. **etxegintza**.
etxagun iz. *Bizk.* ‘etxeko jauna’.
etxaguntza iz. *Bizk.*
etxalde
etxalote* e. **exalota**.
etxandre
etxano iz. *Batez ere Zub.* ‘etxetxoa’.
etxape* e. **etxepe**.
etxarte
etxatiar* e. **etxetiar**.
etxe
 etxe(-)abere
 etxeko jaun
etxebitzitzia
etxeburu
etxeden* e. **itxaron**.
etxe-erraldoi* e. **etxe orratz**.
etxegabe iz.
etxegan
etxegile
etxegin* e. **etxegile**.
etxegintza
etxegizon iz. *Zah.*
etxejabe
etxejaun
etxekalte izond.
etxeiki* e. **atxiki**.
etxekide iz. *g.er.* ‘bizilaguna, etxelaguna’.
etxeko iz. 1 ‘familiakoa’. 2 ‘morroi edo neskamea’.
etxekoandre
etxekoandretza
etxekoi
etxekotasun
etxekotu, etxeko(tu), etxekotzen. *da/du ad.*
etxelagun
etxepe iz.: *etxepe bereko etxebitzitzak*.
etxepeko iz.

etxerarazi, etxeraraz, etxerarazten. *du ad.*
etxeratu, etxera(tu), etxeratzen. *da/du ad.*
etxeratze
etxetiar
etxetiargo iz. *g.er.* ‘maizterta’.
etxetresna
etxetxori
etxezain
etxezaintza
etxezale izond.
etxezulo izond.
etxi* e. **utzi**.
etxilar iz. *Ipar.* ‘ilarra’.
etxola
etxolategi iz. *Ipar.* ‘kanpalekua’.
etxondo iz. *Ipar.*
etxun* e. **etzan**.
etxura* e. **itxura**.
etzaleku
etzan, etzaten. *da/du ad.*
etzanaldi
etzanarazi, etzanaraz, etzanarazten. *du ad.*
etzangia iz. *Ipar.* ‘etzalekua, etzauntza’.
etzangu* e. **etzangia**, **etzauntza**, **etzaleku**.
etzantegi iz. *g.er.* ‘etzalekua’.
etzatoki iz. ‘etzalekua’.
etzauntza
ete iz. *Sin. alfer-lur.*
etzi
 etziko 1 izlag.: *etziko jaialdira garaiz iritsi nahi dugu.* 2 adlag.: *etziko egin beharko duzu lan hori.*
etzidamu
etzikaramu
etzilimo adlag. *Biżk.* ‘etzidamu’.
etzin, etziten. *da/du ad.* h. **etzan**.
eufemismo
eufonia iz.
eufoniko izond.
euforia
eukalipto iz. *Eucaliptus*.
eukaristia
eukaristikoa
euki* e. **eduki**.
euli iz. *Musca domestica*, etab.
 euli beltz *Ipar.* ‘haragi-eulia’.
 euli(-)txori *Muscicapa sp.* eta *Ficedula sp.*
eulihandi iz. ‘haragi-eulia’.
eulitzar
eultze iz. ‘erlauntza’.
eultzi
eultzilari
eultzitu, eultzi(tu), eultzitzen. *du ad.*
euntze iz. *Naf.* ‘pentzea, belardia’.
enunuko
eup
eupada
eurak izord. ‘haiek berak’.

eurasiar

eurenez adlag. *Bizk. Zah.* ‘berez’.

euri

- euria ari izan:** *euria ari zuelako.*
- euria egin:** *goiz guztian euria egin du.*
- euria izan da ad.:** *euria denean.*
- euri(-)jasa**
- euri(-)lanbro**
- euri(-)neurgailu**
- euri(-)tanta**
- euri(-)ur**
- euri(-)zaparrada**

eurialdi

eurikara izond. ‘euria egingo duelako itxurakoa’.

euritako iz.

euri-tanto* e. **euri-tanta.**

eurite**euritsu**

eurixka iz. *Ipar. g.er.*

euri-zapar* e. **euri-zaparrada.**

eurokomunismo**europar:** *Europar Batasuna.*
urrez adlag. *Bizk.* ‘ugari’.

eurt interj. *Bizk.* ‘esti!'

eurt egin *Bizk.* ‘atzera egin’.

eurt eragin *Bizk.* ‘esti eragin, atzerarazi’.

euskailu iz.**euskal**

Euskal Autonomia Erkidego: *Euskal Autonomia Erkidegoaren baliabide ekonomikoak.*

Euskal Herri: *Euskal Herriaren adiskideak.*

euskal herritar

euskalarri**euskalaritz****euskaldun**

euskaldun berri

euskaldun garbi

euskaldun zahar

euskaldundu, euskaldun(du), euskalduntzen. *da/du* ad.

euskaldungo iz. ‘euskalduntasuna’.

euskalduntasun**euskalduntze****euskalgintza****euskalki****euskaltasun****euskaltegi****euskaltzain**

euskaltzain ohorezko

euskaltzain oso

euskaltzain urgazle

euskaltzainburu**Euskaltzaindi****euskaltzale****euskaltzaletasun**

euskaltzaletu, euskaltzale(tu), euskaltzaletzen. *da/du* ad.

euskara

euskara batu

euskara garbi

euskarakada**euskaratu**, euskara(tu), euskaratzen. *du ad.***euskaratzale****euskaratze****euskarri****eusko** (hitz elkarteko lehen osagai bezala erabiltzen da beti).**Eusko Jaurlaritza****euskotar****eusle** izond. eta iz. ‘(zerbaiti) eusten diona’.**euspene****eustaile*** e. **eusle**.**eustazpi** iz. *g.er.* ‘euskarria’.**eutanasia****eutektiko** izond. eta iz. *Kim.***eutrofizazio** iz. *Ekol.***eutsi 1**, euts(i), eusten. *dio ad.***eutsi 2** izond. ‘xuhurra’.**eutsika** adlag. ‘eutsiz’.**ezuzko*** e. **eusko**.**exalota** iz. *Ipar.* ‘tipulatxa’ (*Allium ascalonicum*).**examina*** e. **etsamina**.**exegesi****exegeta****exek*** e. **xake-joko**.**exekutibo****exemplo*** e. **etsenplu**.**exeri*** e. **eseri**.**exerzizio*** e. **ariketa, jardun**.**exigitu*** e. **eskatu, behartu, x-tu beharra izan**.**exijentzia*** e. **eskaera**.**existenzia****existenzial****existenzialismo****existenzialista****existitu**, existi, existitzen. *da ad.***exitio*** e. **arrakasta**.**exkax** izond. *Adkor*.**exodo****exoeskeleto** iz. *Zool.***exogeno** izond. *Geol., Med.***exortatu*** e. **eskatu, erregutu, etab.****exorzismo****exorzista****exotermiko** izond. *Kim.***exotiko****exotismo****expres*** e. **espres**.**ez 1** iz. 2 partikula.**-ik eza****ez adituarena egin****ez bezala****ez entzuna egin****ez entzunarena egin****ez entzun egin****ez eta *Sin.* ezta.****ez eta... ere edo ezta (...ere).****ez... ez...**

- ez ezagunarena egin**
ez eze
ez ezen
ez ezik
ez-gramatikal Gram.
ez-gramatikaltasun Gram.
ez ikusiarena egin
ez ikusi egin
ez zera!
- ezaba** adlag. *Zub. g.er.* ‘gorderik’.
ezabaezin izond.
ezabagailu
ezabagaitz izond.
ezabagoma iz. *Sin. borragoma, goma.*
ezabailu* e. **ezabagailu**.
ezabaketa
ezabaki adlag. *Zub. g.er.* ‘gorderik’.
ezabapen
ezabatu, ezaba, ezabatzen. *da/du* ad.
ezabatze
ezadostasun* e. **desadostasun**.
ezaguera
 - ezaguera(k) egin**
 - ezaguera(k) hartu g.er.**
 - ezagueran egon**
 - ezaguerara etorri**
 - ezaguerara heldu**
 - ezagueraz** adlag. ‘ohartuki’.
- ezagueradun** izond.
ezagueragabe izond.
ezagueragabeko izlag.
ezagungaitz* e. **ezagungaitz**.
ezagukari* e. **ezaugarri**.
ezagule* e. **ezagutzaiile**.
ezagumen iz. ‘ezagutzeako ahalmena’.
ezagumendu iz. *g.er.* ‘ezaguera’.
ezagun izond. eta iz.: *liburu ezagun batean irakurria; ezagun asko ikusi genuen bileran.*
ezagun izan: *ezagun duzu Goierri aldekoa zarela; hemendik ezagun dira Baztango mendiak.*
ezagungabe izond. h. **ezezagun**.
ezagungaitz izond.
ezagupen maila* e. **jakite maila**.
ezagutarazi, **ezagutaraz**, **ezagutarazten**. *dio* ad.
ezagutarazle
ezaguterraz izond.
ezagutezin izond.
ezagutu, ezagut, ezagutzen. *du* ad. 1: *zure anaia atzo goizean ezagutu nuen.* 2: *ezagutzen dut huts egin du-dala.*
ezagutzera eman ‘ezagutarazi’.
ezagutza iz. 1 ‘ezaguera’. 2 ‘aitortzea, onartzea’.
ezagutza galdu Ipar. ‘konortea galdu’.
ezagutza(k) egin Ipar.
ezagutzagabe izond. *g.er.*
ezagutzagabetasun iz. *g.er.*
ezagutzailaile
ezagutze
ezain izond. *Bizk.* ‘itsusia’.
ezaindu, ezain(du), ezaintzen. *da/du* ad. *Bizk.*

ezaingarri izond. *Bizk.*
ezaintasun iz. *Bizk.*
ezaldi
ezamihilu iz. *Anethum graveolens. Sin. aneta.*
ezantsiatu, ezantsia, ezantsiatzen. *da/du ad. Ipar. g.er.* ‘antsikabetu, axolagabetu’.
ezantza iz. *Ipar.* ‘gasolina’.
ezarian

- ezarian-ezarian
- ezari-ezarian

ezarketa
ezarkin iz. ‘ezarri den gauzakia’.
ezarle
ezarpen
ezarraldi
ezarrarazi, ezarraraz, ezarrarazten. *du ad.*
ezarrera* e. **ezarpen, ezarketa.**
ezarri, ezar, ezartzen. *du ad.*
ezartze
ezauera* e. **ezaguera.**
ezaugarri
ezaugarritu, ezaugarri(tu), ezaugarritzen. *da/du ad.*
ezauptide
ezautu* e. **ezagutu.**
ezaxola izond. *Ipar.* ‘axolagabea’.
ezaxolakeria iz. *Ipar.* ‘axolagabekeria’.
ezaxolaki adlag. *Ipar.* ‘axolagabeki’.
ezaxolarazi, ezaxolaraz, ezaxolarazten. *du ad. g.er.*
ezaxolatasun iz. *Ipar.* ‘axolagabekeria’.
ezaxolatu, ezaxola(tu), ezaxolatzen. *Ipar. da ad.* ‘axolagabetu’.
ezaxolatuki adlag. *Ipar.*
ezbai

- ezbaian adlag. ‘zalantzán’.
- ezbaika adlag. *g.er.* ‘ezbaian’.
- ezbaiko izlag. *g.er.* ‘zalantzazkoa’.
- ezbaikor* e. **ezbaiko.**

ezbehar iz.
ezberdin
ezberdindu, ezberdin(du), ezberdintzen. *du ad.*
ezberdintasun
ezbide iz. *g.er.* ‘bidegabea, bidegabekeria’.

- ezbideko izlag. *g.er.*

ezdeus 1 izond. 2 iz.
ezdeusarazi, ezdeusaraz, ezdeusarazten. *du ad.*
ezdeuskeria
ezdeustasun
ezdeustu, ezdeus(tu), ezdeusten. *da/du ad.*
eze h. ezen.
ezean: *geuk egin ezean, ez du inork egindo; besterik ezean, lehengo arlotearena esan beharko.*
ezeduki 1 izond. 2 iz. *Bizk.*
ezedukitasun iz. *Bizk. g.er.*
ez-egiteko iz.: *aska nazazue, edota bestela egindo dut nik ez-egitekoren bat gaur hemen.*
ezegoki
ezegonkor izond. ‘egongaitza’.
ezegonkortasun izond. ‘egongaiztasuna’.
ezein *Jas.* (ezezko esaldietan erabiltzen da, beti izenarekin: *ezein gizoni ez zaio gertatu*).
ezelako izlag. *Bizk.* ‘imolakoa’.

ezelan adlag. *Bizk.* ‘inola’.

ezelan ere

ezen

ezen eta

ezen ez

ezen ez eta Ipar. ‘eta ez’: *hobe zuela goizegi ezen ez eta berantxe.*

ezenet(t)z* e. **ezen ez.**

ezer

ezer asko (ezezko perpausetan erabilia): *beranduago etorri izan bagina ere, ez genuen ezer asko galduko.*

ezer ere (ezezko eta galderazko perpausetan erabilia).

ezer gutxi

ezertan eduki ‘kontuan eduki’: *jendeen esanak ezertan eduki gabe.*

ezertan hartu ‘kontuan hartu’.

ezertara (ere) *Bizk.* ‘inola (ere)’: *ez zuen partida galdu gura ezertara ere.*

ezererez* e. **ezerez.**

ezerez 1 iz. 2 izond.

ezerezean adlag. (batez ere geratu, *gelditu* bezalako aditzekin erabilia).

ezerezkeria

ezereztasun

ezereztatutu* e. **ezereztu.**

ezereztu, *ezerez(tu)*, *ezerezten*, *da/du* ad.

ezertako izlag. ‘egokia, trebea’: *sareak egiten ezertakoa.*

ezertariko izlag. *Batez ere Bizk.* (Ezezko perpausetan erabiltzen da): *otsein gaixo bat, ezertariko ondasun gabea.*

ezertxo

ezesgarri izond. *g.er.* ‘arbuiagarria’.

ezespen

ezetsi, *ezets*, *ezesten*. *du* ad.

ezetz: *ezetz erantzun dio; ezetza eman dio.*

ezeuk!* e. **ezeduki.**

ezezagun

ezezik* e. **ez ezik eta izan ezik, salbu.**

ezezka adlag.

ezezkako izlag. *g.er.* ‘ezezkoa’.

ezezko 1 izlag.: *ezezko perpausa.* 2 iz.: *ezezkoa eman.*

ezezkoan 1 ‘ezezkoan delaikoan’: *ezezkoan nago.* 2 ‘erantzuna ezezkoan bada’.

ezezkor* e. **ezkor; ezezko.**

ezezkotasun

ezeztaezin izond.

ezeztagarri

ezeztapen

ezeztarazi, *ezeztaraz*, *ezeztarazten*. *dio* ad.

ezeztatu, *ezezta*, *ezeztatzen*. *du* ad.

ezeztatzale

ezeztatze iz. *Sin. abolizio.*

ezeztu, *ezezt/ezeztu*, *ezeztten*. *du* ad. *g.er.* h. **ezeztatu** (eta **ezetsi**).

ezgai izond.

ezgaitasun

ezgaittu, *ezgai(tu)*, *ezgaitzen*. *du* ad.

ezgarai

ezgaiza

ezi *Batez ere Zub.* h. **ezen, ezik.**

ezik *elkarri utzi nahi ezik dabiltzanak* (**denak joan ziren, ama ezik e. denak joan ziren, ama izan ezik*).

ezik ere *g.er.:* *ikusi ezik ere* ‘ikusi gabe ere’.

ezikasi izond.

ez ikusi iz. *g.er.* ‘mespretxua’: *alargun koitaduari ez ikusi asko egiten zizkioten.*

- ezilkor** izond. ‘hilezina, hilezkorra’.
- ezilkortasun** iz. ‘hilezkortasuna, hilezintasuna’.
- ezilkortu**, ezilkor(tu), ezilkortzen. *du ad. g.er.* ‘hilezkortu’.
- ezin:** *ezin etorri iz. (bilerara ezin etorria adierazi du gutunee); ezin etsi iz. (maiteminak jo duen bihotza-ren ezin etsia).*
- ezin...-ago:** *ezin hobeto erantzun zion; bidea ezin ederragoa nuen.*
- ezinago** *Ipar.: errege ezinago ona; ezinago gaizki moldatuak.*
- ezin ase** iz. eta izond.
- ezinda** ‘ezinik’.
- ezinean:** *etxera joan nahi eta joan ezinean; ezinean dabilenari laguntzeko.*
- ezineko:** *mugatu ezineko handinahikeria.*
- ezin esan ahal(a)**
- ezinez** ‘ezinik’.
- ezin gehiago**
- ezin gehiagoan**
- ezin gehiagoko**
- ezin gehiagoraino**
- ezinik:** *irten nahi eta irten ezinik.*
- ezin izan:** *ezin da etorri (*ezin du etorri); ezin du egin.*
- ezinka** *Bizk. ‘ezinik’.*
- ezin konta ahal(a):** *ezin konta ahal(a) paper.*
- ezin...-zko:** *ezin barkatuzko bekatua.*
- ezinbertze*** e. **ezinbeste.**
- ezinbeste** iz.
- ezinbestean
 - ezinbesteko
 - ezinbestez
 - ezinbestezko
- ezinbestekotasun** iz. *g.er.*
- ezinbizi** iz.: *bizinahiak eta ezinbiziak zerabilen gizona.*
- ezindu** izond.
- ezindura** iz. *Ipar. ‘ezintasuna, elbarritasuna’.*
- ezin-egin** iz. ‘ezina, ezintasuna’.
- ezinegon** iz.
- ezinegotzi*** e. **zinegotzi.**
- ezineramar** iz. *g.er.: agintarien arteko ezineramana.*
- ezinezko**
- ezinikusi** iz.
- ezinkizun**
- ezintasun**
- ezizen**
- ejakin** izond.
- ejakinean adlag. ‘jakin gabe, ohartu gabe’.
 - ejakinez adlag. *Zah. ‘ezjakinean’.*
- ejakintasun**
- ejakite** iz. ‘ezjakintasuna’.
- ezkabebelar*** e. **ezkabia(-)belar.**
- ezkabia**
- ezkabia(-)belar ‘aihenzuria’ (*Clematis vitalba*).
- ezkabiadun**
- ezkabiatsu**
- ezkai** iz. *Thymus vulgaris.*
- ezkail*** e. **eskail.**
- ezkailu** iz. *Phoxinus phoxinus. Sin. txipa.*
- ezkalu*** e. **ezkailu.**
- ezkametz*** e. **erkametz.**
- ezkamezti*** e. **erkamezti.**

ezkaratzezkarda* e. **eskarda**.**ezkarte** iz. h. **ezker-aichen**.**ezkata****ezkatadun** izond.**ezkatasatu**ezkata(tu), ezkatatzen. *da ad.*ezkazal* e. **azazkal**.**ezkel****ezkeldu**, ezkel(du), ezkeltzen. *du ad.* '(begiak) okertu'.**ezkeltasun****ezker** 1 iz. 2 izond. 3 adlag. *Batez ere Ipar.* (*hartu, joan, utzi* bezalako aditzekin erabilia): *zuhaitz-lerroak ezker utziz.***ezker-aichen**: *Calystegia sepium* eta *Convolvulus arvensis*.**ezker-eskuin****ezker eta eskuin**ezker alde* e. **ezkerralde**.**ezkerdo** izond. *g.er.* 'ezkertia'.**ezkerka** adlag.**ezkerkada** iz. 'esku ezkerraz jotako kolpea'.**ezkero** (*eguerdiko hamabiak ezkero* moduko esapideetan bakarrik erabiltzekoa).ezkerloan* e. **ezkero**.ezkerroz* e. **ezkero**.ezkerotzik* e. **ezkero**.**ezkerpareta** iz. *Ipar.* 'frontoia'.**ezkerralde****ezkerreko** iz. eta izlag.**ezkerte** iz. h. **ezker-aichen**.**ezkerti****ezkertiar**ezketino* e. **ezkero**.**ezki** iz. *Tilia*.**ezkibel** izond. *g.er.* 'mukerra, aurpegi-iluna'.**ezkila****ezkila(-)dorre**ezkila(-)lore *Campanula sp.*

ezkila(-)mihi

ezkilazainezkira* e. **izkira**.**ezko** 1 iz. 'argizaria'.ezko-argi *g.er.* 'kandela'.**ezko** 2 izond. *Bizk.* 'hezea'.ezkonahizpa iz. *Sin.* koinata.**ezkomanaia**ezkonarazi, ezkonaraz, ezkonarazten. *du ad.***ezkomarrea** iz. *Sin.* koinata.**ezkomberri****ezkombizitza**ezkondu, ezkon, ezkontzen. *da/du ad.*ez-konfesional izond. *Sin.* akonfesional.**ezkongabe** izond.

ezkongabeko izlag.

ezkongabetasun iz.**ezkongai**

ezkongaietan

ezkon-hitz**ezkonlagun**

ezkon-nahasle iz. eta izond. *g.er.* ‘ezkontza-nahaslea’.
ezkon-nahaste iz. *g.er.* ‘adulterioa’.
ezkonsari
ezkontide
 ezkontsari* e. **ezkonsari**.
ezkontza

- ezkontza egin ‘ezkondu’.
- ezkontza galdu
- ezkontza-hauste
- ezkontza hautsi
- ezkontzako hitz / berba
- ezkontza-nahasle
- ezkontzaz adlag.: *hasi ziren ezkontzaz elkarganatzen; jaiotzaz ez bazen handizki, ezkontzaz bilhurtu zen.*
- ezkontzazko izlag.: *ezkontzazko ahaidotetasuna.*

ezkontze
ezkor
ezkortasun
ezkotasun iz. *Bizk.* ‘hezetasuna’.
ezkotu, ezko(tu), ezkotzen. *da/du* ad. *Bizk.* ‘hezetu’.
ezkoztadura iz. *g.er.*
ezkoztatu, ezkozta, ezkoztatzen. *du* ad. *g.er.* ‘ezkoz estali’.
ezkur
ezkurdia iz. *g.er.*
ezkurdun izond. *g.er.* ‘(zuhaitzez mintzatzu) ezkurrak ematen dituena’.
ezkulaldi
ezkutaleku
ezkutapen
ezkutarazi, ezkutaraz, ezkutarazten. *du* ad.
ezkutari
ezkutatu, ezkuta, ezkutatzen. *da/du* ad.
ezkutatzet
ezkutu 1 izond. ‘gordea’. 2 iz. ‘sekretua’. 3 iz. ‘diru-txanpona’. 4 iz. ‘babesquia’.

- ezkutuan
- ezkutuko

ezkutuka adlag.
ezkutuki
ezleku
ez-metal izond. *Kim.*
ezmezean egon *g.er.* ‘zalantzan egon’.
ezne* e. **esne**.
ezo* e. **heze**.
ezohiko izlag.
ez-ohizko* e. **ezohiko**.
ezongi iz. *Ipar.* eta *Naf.* ‘ondoeza’.
ezontsa iz. *Ipar.* ‘ondoeza’.
ezordu
ezoren
ez-organiko izond. *Kim.*
ezotasun* e. **hezetasun**.
ezotu* e. **hezetu**.
ezpa iz. *Zah.* ‘zalantza’.
ezpabere lok. *Bizk.* 1 ‘ezperen, bestela’. 2 ‘ezpada, baizik eta’.
ezpada junt. ‘baizik eta’: *ez gizon baten, ezpada askoren egitekoa.*
ezpai* e. **ezbai**.
ezpain

- ezpain(-)ertz:** *irribarre gozoa ezpain-ertzean loratzen zaiola.*

- ezpaindun** izond. *Bot.*
ezpaineko iz. ‘muturreko’.
ezpainenakoa iz.
ezpainerataratu, ezpainerataratu(tu), ezpaineratzen. *da/du ad. g.er.: irribarre gozoa ezpainerataratu zitzaison.*
ezpain-horzkari izond. *Fon.*
ezpainkari
ezpainzapi
ezpal
ezpalarta iz. *Orcinus orca. Sin. orka.*
ezpaldu, *ezpal(du)*, *ezpaltzen*. *du ad. g.er. ‘ezpaletan zatitu’.*
ezpalka adlag.
ezpalkatu, *ezpalka(tu)*, *ezpalkatzen*. *du ad. g.er. ‘ezpaldu’.*
ezpalketa 1 adlag. *Ipar. g.er. 2 iz. g.er.*
ezpan* e. **ezpain**.
ezpara iz. *Fam. Tabanidae.*
ezpata iz. 1 (arma). 2 ‘lihoa zehatzeko lanabesa’. 3 (orgarena). 4 (karta-jokoko saila).
 ezpata(-)arrain *Xiphias gladius.*
 ezpata(-)belar *Carex pendula.*
 ezpata(-)dantza
 ezpata(-)dantzari
 ezpata(-)joko
 ezpata(-)lore *Gladiolus sp.*
ezpatadun
ezpatagile
ezpataka
ezpatalar* e. **ezpatari**.
ezpatari
ezpatatu, *ezpata(tu)*, *ezpatatzen*. *du ad. ‘garbatu’.*
ezpel iz. *Buxus sempervirens.*
ezpeldi
ezpeleta iz. (bela-ontziko hagetako bat).
ezpellki iz. ‘ezpelaren zura’.
ezpere
ezperen
ezpi iz. ‘(arrainaren, erlearen) eztena’.
ezponda
ezproi
ezpurutasun iz. *Fis.* eta *Kim.*
ezta: *ezta gutxiagorik ere; ezta hurrik eman ere; ezta pentsatu ere.*
eztabai iz. *g.er. ‘eztabaida’.*
eztabaida
 eztabaidan
eztabaidaezin izond. ‘ezin eztabaidatzkoa’.
eztabaidagai
eztabaidagarri
eztabaidagune
eztabaidaka adlag. *g.er. ‘eztabaidan’.*
eztabaidatu, *eztabaida(tu)*, *eztabaidatzen*. *du ad.*
eztabaidazale izond.
ezta (... ere) edo ez eta... (ere)
eztai* e. **eztei**.
eztainu
 eztainu(-)belar ‘azeri-buztana’.
eztainuztatu, *eztainuzta*, *eztainuztatzen*. *du ad.*
eztanda
 eztanda egin
 eztanda eragin

eztarri

eztarri(-)zulo ‘eztarriko zuloa’.

eztasun iz. *g.er.*

eztegu iz. *Bizk.* ‘ezteiak’.

eztei iz. *pl.*

ezteiak egin

ezteietako iz. *g.er.* ‘ezteiliarra’.

ezteiliar

ezteitar iz. *g.er.* ‘ezteiliarra’.

eten

eztendun

etenka

eztenkada

eztenkatu, eztenka(tu), eztenkatzen. *du ad.*

eztera* e. **geztera**.

ezteus* e. **ezdeus**.

ezti 1 iz.

eztitan (izan...)

eztizko izlag.: *eztizko irribarrea*.

ezti 2 izond.

eztialdi

eztiarazi, eziaraz, eziarazten. *du ad.*

eztidura iz. *Ipar:* *halako eztidura bat, halako zorion bat.*

eztigai iz. 1 ‘eztia egiteko gaia’. 2 ‘eztigarria’.

eztigailu

eztigarri izond. eta iz.

eztigile

eztigintza

eztikeria

eztiki

eztiro adlag. ‘eztiki’.

eztitasun

eztitu

eztitu, ezti(tu), eztitzen. *da/du ad.*

eztitze

eztul

eztul(-)belar *Tussilago farfara.*

eztul egin

eztulka

ezune iz. *Bizk.* ‘ezaldia’.

ezurte

ezuste

ezustean

ezusteko izlag. eta iz.: *galerna eta zurrubiloa ditu ezusteko lagun; sekulako ezustekoa etorri zaie gainera.*

(Euskaltzaindiak, 2005eko urriaren 21ean, Mungian, onartua)

EUSKALTZAINDIAREN 2006KO BATZAR-EGUTEGIA

Euskaltzaindiak 2005eko abenduaren 16ko osoko batzarrean onartua:

OSOKO BATZARRAK, MENDEURRENAK, JARDUNALDIAK...			
Hila	Eguna	Tokia	Zer
Urtarrila	27	Donostia	– Batzar arrunta – Ageriko batzarra: hilberri-txostenak.
Otsaila	24	Egoitza	– Batzar arrunta
Martxoa	31	Gasteiz	– Batzar arrunta – Ordezkaritz berria
Apirila	27	Urnieta	– Batzar arrunta – Plazido Mujikaren jaiotzaren mendeurrena.
Maiatza	26	Elantxobe	– Batzar arrunta – Andima Ibinagabettiaren mendeurrena eta Imanol Berriatuari omenaldia
Ekaina	30	Zaldibia	– Batzar arrunta – F. Ignacio Lardizabalen jaiotzaren 2. mendeurrena.
Uztaila	21	Antzuola Oñati	– Batzar arrunta – Ana Toledoren sarrera hitzaldia
Iraila	29	Egoitza	– Batzar arrunta – Ageriko bilkura R. M. Azkue (gaur <i>Lauro</i>) Ikastolaren 40. urteurrena
Urria	27	Nafarroa	– Batzar arrunta – Ageriko bilkura <i>Nafarroa Oinez</i> edo beste ospakizunez
Azaroa	24	Egoitza	– Batzar arrunta – X. <i>Jagon</i> Jardunaldiak
Abendua	22	Baiona	– Batzar arrunta – J. Haritschelhar euskaltzainburu ohiali omenaldia – Ordezkaritzaren egoitza berria

BERRIAK

35 EUSKALTZAIN URGAZLE BERRI

Maiatzaren 26an, Euskaltzaindiak Elantxoben egin zuen osoko bilkuran, 35 euskaltzain urgazle berri izendatu zituen.

Akademien Arautegia eta Barne Erregelak oinarritzat harturik, Euskaltzaindiak aldiro-aldiro izendatzen ditu euskaltzain urgazle berriak. Testu horietan esaten denari jarraikiz, euskalaritzan pertsona ezagunak nahiz idazle hautak edo euskararen jagoletzan nabarmendu direnak hautatzen dira.

Hala bada, Elantxobeko bilkuran, esparru desberdinako profesionalak onartu ziren: zientzia, hizkuntzalaritza, irakaskuntza, kazetaritza, bertsolaritza, itzulpengintza, bibliotekonomia edota literatura arlokoak.

Akademiek 2003ko urtarrilaren 31n izendatu zituen azken aldiz urgazle berriak. Orduan batzorde akademikoetako kideak izendatu ziren, 21 orotara.

Hona hemen Euskaltzaindiko osoko bilkurak izendatutako euskaltzain urgazleak:

1. Alberdi, Dorleta.	18. Gorrotxategi, Joakin.
2. Alemán, Sagrario	19. Ibisate, Angel.
3. Apalategi, Ur.	20. Iturbe, Jazinto.
4. Aranbarri, Iñigo.	21. Iturrealde, Joxemari.
5. Aranberri, Luis Alberto
«Amatiño».	22. Jorajuria, Pello.
6. Artola, Xabier.	23. Juaristi, Felipe.
7. Bijueska, Josu Koldobika.	24. Kasares, Paula.
8. Bujanda, Mikel.	25. Kruzeta, Odile.
9. Coyos, Jean-Baptiste.	26. Laka, Itziar.
10. Dufau, Agnes	27. Meabe, Miren Agur.
11. Egaña, Andoni.	28. Mintegi, Laura.
12. Epalta, Aingeru.	29. Mujika, Alfontso.
13. Erdozia, Jose Luis.	30. Oregi, Eneko.
14. Etxebarria, José Ramón.	31. Perez Gaztelu, Elixabete.
15. Galé, Patxi.	32. Sarraillet, Jakes.
16. Gartzia, Pruden.	33. Soulé, Bernadette
17. Gómez, Rikardo.	34. Zabaleta, Josu.
	35. Zubiri, Juan Jose.

PLAZABERRI AGERKARI DIGITALA

*Andres Urrutia,
euskarzainburua*

Sarritan esan ohi da Euskaltzaindiaren zereginetan eginkizun dagoela bere lana egoki plazaratzea eta zabaltzea. Begien bistakoa da, bestalde, eskura di-tuela Euskararen Akademiak, xede hori betetzeko ahaleginetan, egungo teknika berriek eskaintzen dituzten baliabideak. Horretara dator *Plazaberri* agerkari digitala, Akademiaren prentsa-bulegoaren eskutik. Horixe da, izan ere, horren helbururik behinena: Euskaltzaindiaren eta Euskaltzaindiari buruzko informazio-xehetasunak modu erraz, arin eta adierazgarrian ematea, guzton zerbitzari eta laguntzaile.

BASQUE FISHERMEN IN ICELAND

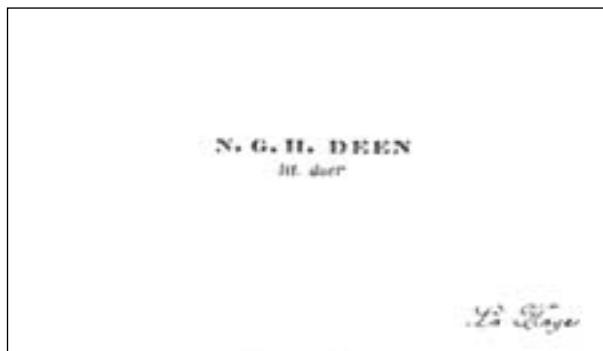
Bilingual vocabularies in the 17th and 18th centuries

Henrike Knörr

*Head of Research, Royal Academy of the Basque Language
Professor of Basque Philology, University of the Basque Country*

1. In 1937 Nicolaas Gerardus Hendricus Deen, a linguist from De Hague, presented his doctoral thesis, entitled *Glossaria duo Vasco-Islandica*, to the University of Leiden. The thesis, under the direction of F. Muller, was written in Latin and was edited in the same language later that same year. It was a relatively small work of just 135 pages in length. The recognition that the book enjoyed was negatively affected by two wars: the Spanish Civil War (1936-1939), which was being fought bitterly at the time, and the Second World War, which was soon to erupt. However, Deen's thesis would almost certainly have been more widely acknowledged had the author published it in a modern language.

The subject of Deen's work was two vocabularies taken from manuscripts written in Iceland at the end of the 17th century and beginning of the XVII-Ith, accompanied by a commentary and a translation. The manuscripts had been made known to Deen by Christianus Cornelius Uhlenbeck (1866-1951), a well-known expert in Basque studies and lecturer at the University of Leiden. They had been discovered by Jón Helgason, professor of Icelandic stud-

ies and head of the Biblioteca Arnamagnaean at the University of Copenhagen. Using Azkue's *Diccionario vasco-español-francés* (1905), Helgason had added German translations and some comments. With good reason, Helgason believed that Uhlenbeck was the right person to continue with the work, and Uhlenbeck then contacted Deen, whom he considered to be a valuable new member of the team. Deen travelled to the Basque Country in 1927 (see our Appendix II below) and studied the manuscripts alongside another well-known expert in Basque studies, Julio de Urquijo (1871-1950), founder and editor of the *Revista Internacional de Estudios Vascos*. At the end of the prologue, having expressed his thanks to Urquijo, Deen wrote these moving words: 'Let us hope that the Basque Country comes back to life, stronger and more beautiful than before, and let us hope that Spain can soon live in peace!' ('Utinam renascatur pulchrius ac fortius Vasconia et bona cum pace iamiam

Glossaria duo Vasco- Islandica

EDITA AB

N. G. H. DEEN

AMSTERDAM - IL. J. PARIS

vivat Hispania'). I would add that I, at least, know nothing about the life and works of Deen after 1937.

Deen published these vocabularies in four columns: Basque / Icelandic / German / Spanish. Researchers generally believe that the German translation was carried out by Helgason. The Spanish equivalents are probably a result of collaboration with Uhlenbeck and Urquijo. It is surprising that the thesis is not in the rich library and archive of Urquijo: because of the incommunicaton in war times or because of a theft?

In his thesis Deen provides detailed information about the vocabularies. He says that they were compiled in Vestfirdir (Iceland) in the 17th century, probably by two different people. He adds that nothing is known about their compilers, nor about the people surveyed in order to collect their responses. It is obvious that those who prepared the vocabularies were Icelanders, and that the lists were composed by pointing at the object for which a translation was required. A lot of mistakes had been made during the data-collection process, but this is almost certainly not due to an attitude of carelessness. The words are not in alphabetical order in either language, but it is evident that they have been gathered according to semantic groups (for example: family, household items, etc..) As the compiler, or compilers, were Icelanders, spoken words were written according to Icelandic pronunciation, resulting in strange spellings and words which were sometimes difficult to interpret.

The vocabularies formed two small books of 16 and 10 pages in length respectively. They belonged to the Icelander Ólafsson frá Grunnavík (1705-1779), and when he died they were sent to the Copenhagen library mentioned above. The lists were returned to Iceland 20 years ago, in 1986. However, the original of the second vocabulary was lost, and we have only a copy of it.

2. Fortunately, there are other works available today in addition to Deen's thesis, including an edited version of the vocabularies and some further studies (see Bakker et alii and Oregi in the bibliography). A careful revision of

Deen's thesis has been carried out by Gidor Bilbao and published in the first of those books (see bibliography). Bilbao wisely included a copy of the vocabularies in his work.

3. In terms of the origins of the Basque collaborators, we can confirm what was written by Deen (who was doubtlessly well-advised by Uhlenbeck and Urquijo) and Hualde: they were generally from Lapurdi, in the French Basque Country. Deen correctly mentions the port of Donibane Lohizune (Saint-Jean-de-Luz), the most important port in the region at that time ('saeculo 17º portus fuit celeberrimus') which is situated very close to the port of Ziburu (we can say that they are the same one). Traditionally, both ports have been the starting point of many journeys to America (mainly to Newfoundland), Iceland and other areas far away from the Basque Country. In fact, Martin Oihartzabal, who wrote *Les voyages aventureux du capitaine Martin de Hoyarsabal, habitant de Cubiburu. Contenant les reigles et enseignements nécessaires à la bonne et seure navigation*, which was published in 1579 in La Rochelle (although the cover says Bordeaux), was from Ziburu. Almost a century later, in 1677, Pierres Etxeberri, also known as Dorre, from Donibane, translated this book into Basque but with additional information, some of it his own first-hand knowledge. The book was published in Bayonne with the title *Itsasoko nabigazonea* (meaning 'Maritime navigation'). The same Etxeberri also produced an important map of Newfoundland. See the article of Michael Barkham (Michael Barkham 2003).

Another Etxeberri, first name Joanes, from Ziburu, was a well-known Basque writer. He was the author of three religious books. One of these, *Manual debozionezkoa* ('Devotional manual'), published in Bordeaux in 1627, was a collection of prayers in verse written for use by sailors during their long voyages. The book included prayers for different situations such as storms, fair weather, setting off from the port, arriving home etc. A sample can be seen in Selma Barkham 1987, 286.

As Hualde states in the prologue to Gidor Bilbao's edition of *Glossaria duo Vasco-Islandica*, the name *Glossaria Gallica* may have been the result of the fact that the sailors were from Donibane and were subjects of the French crown. This does not explain, however, why the second list is entitled *Vocabula Biscaica*. Hualde also mentions that the second vocabulary contains some Spanish translations, such as *boca* ('mouth') and *hermano* ('brother').

Trausti Einarsson (1987) believes that the Basques arrived in Vestfirdir as early as 1604. There are records of a bloody fight between natives and foreigners which took place years later and which resulted in the deaths of 31 people from the Basque Country and France. The well-known poem by Jón Gudmundsson (*The Wise*), published in Icelandic and translated into Spanish by Selma Barkham 1987 tells this sad story, highlighting the outstanding role of the legendary Martín de Villafranca (see Sigursveinsson's work in the same

book). However, as Helgason points out in the prologue to Deen's work, the vocabulary lists reflect a time of peace, not one of war.

As the presence of the Basques in Iceland is not officially recorded until 1604, this means that the Basques inhabited Newfoundland and Labrador before moving to Iceland.

4. These vocabularies are clearly of great importance to the history of the Basque language. Their size must be taken into account: 519 words in the first list, 228 in the second, and another 11 words in a short supplement. Many of the Basque words in the lists remain a mystery. For example, *Tuesday* is translated as *asterdia*. Gidor Bilbao expresses some wariness regarding this word, which is not recorded anywhere else, but I believe that it could be a genuine word which fits well into the linguistic pattern formed by the first three days of the week: *asterdia*, with its second part *erdia*, meaning ‘half’, fits in well between *astelehen*, ‘Monday’, with the second part *lehen*, ‘first’, and *asteazken*, ‘Wednesday’, with the second part *azken*, ‘last’ (see Knörr 2000). Other words are more archaic in character, such as *episcuba*, ‘bishop’, which in modern Basque is *apezpiku*, (a cross between *apez*, ‘priest’, and *ipizpiku*, ‘bishop’). It is also worth noting that the consecrated wafer is called *Januna*, <*Jaun ona*, ‘the Good Lord’: in other words, ‘God’.

There are also some interesting phrases in the second vocabulary which provide good examples of a primitive pidgin language. For example, *Presenta for mi berrua usnia eta berria bura* (‘give me hot milk and fresh butter’) with its Icelandic translation *Gefdu mier heita miölk og nyt smiðr*. In modern Basque the phrase would be *Emaidazu esne beroa eta burra berria*. In this phrase the verb *presenta* appears without an auxiliary. The expression *for mi*, which is of course derived from the English *for me*, is also of note. In addition, it is surprising to see the changes in the normal word order (adjective + noun), which does not follow the same pattern as modern Basque, and is more characteristic of the Germanic languages.

The vocabularies also give, as is the practice in Basque, the definite article with Basque words. If somebody asks how to say, for example, *man*, in Basque, the answer would be *gizona*, that is, *gizon-a*, literally «man-the», with a post-posed article. As well as the pidgin phrases already mentioned, there are also short phrases, such as *estacit*, today spelled *ez dakit*, ‘I do not know’, or *gekiseite*, today *jeiki zaite*, an imperative meaning ‘get up’. In the second list there are also some impolite expressions, as *fenicha for ju / liggia dig / coire / coire* (where *fenicha* is for *fornica*) or *gianzu caca / jettu skut / ede excrementum / ede excrementum* (the German and Spanish words replaced by the Latin one).

Bibliography

- BAKKER, PETER, ET ALII. 1991. *Basque pidgins in Iceland and Canada*. Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca ‘Julio de Urquijo’, XXIII.
- BARKHAM, MICHAEL. 2003. “New documents concerning the French Basque pilot, Martin Hoyarsabal, author of the first detailed rutter of the ‘New Found Land’ (1579)”. *Newfoundland Studies* 19:1, 103-131.

- BARKHAM, SELMA HUXLEY (ed.). 1987. *Itsasoa. 3. Los vascos en el marco Atlántico Norte. Siglos XVI y XVII.* San Sebastián. Etor.
- BILBAO, GIDOR (ed.). 1991. ‘*Glossaria duo Vasco-Islandica*’. Apud Bakker et alii, 11-122.
- DEEN, NICOLAAS GERARDUS HENDRICUS. 1937. *Glossaria Duo Vasco-Islandica*. Amsterdam. H.J. Paris.
- EINARSSON, TRAUSTI, 1987, ‘Sobre los primeros balleneros vascos en Islandia’. Apud Selma Huxley Barkham 1987, 287-288.
- GUDMUNDSSON, H. 1979. ‘Um prjú basknesk-íslensk ordasöfn frá 17. öld’. Apud Ingólfsson, G., 1979, *Íslensk mál og almenn máffraedi*, Reykjavík, 75-87.
- HUALDE, JOSÉ IGNACIO. 1991. ‘Icelandic Basque pidgin’. Apud Peter Bakker et alii 1991, 123-133. Originally published in *Journal of Basque Studies in America* 5, 1984, 41-59.
- ‘Foreword to *Glossaria duo Vasco-Islandica*’. Apud Peter Bakker et alii 1991, 13-15.
- KNÖRR, HENRIKE. 1993. ‘Islandia, la soledad buscada’. *El Correo* and *El Diario Vasco*, October 31st, 1993.
- 2000. ‘Astronomy and Basque Language’. César Esteban and Juan Antonio Belmonte (eds.): *Astronomy and cultural diversity. Oxford VI and SEAC 99*. Organismo Autónomo de Museos del Cabildo de Tenerife. La Laguna, 183-193. Also in *Fontes Linguae Vasconum* 33:3, 2001, 403-415.
- OREGI, ENEKO, with the collaboration of FREYR SIGURJONSSON. 1987. ‘Tres glosarios vasco-islandeses del siglo XVII’. Apud Selma Huxley Barkham 1987, 317-336.
- SIGURSVEINSSON, SIGURUR. 1987. ‘La trágica muerte de Martín de Villafranca’. Apud Selma Huxley Barkham 1987, 289-294.

Appendices

I

[Letter of Christianus Cornelius Uhlenbeck to Julio de Urquijo.
Julio de Urquijo's Archive, Donostia. Catalog number 9.104.]

Nimègue le 29 Mars 1927

Cher Monsieur de Urquijo,

Veuillez me permettre d'introduire chez Vous un jeune savant, M. N.G.H. Deen, doctorand-ès-lettres qui va étudier le dialecte de Getaria. Comme Vous le verrez, c'est un jeune homme plein d'enthousiasme pour les études lin-

guistiques et ethnographiques. Il ne sait pas encore beaucoup de la langue basque, mais il a la méthode pour parvenir à une profonde connaissance de toute langue à l'étude de laquelle il se consacre. [1]

Avec mes hommages très respectueux à Madame de Urquijo

Votre bien cordialement dévoué

C.C. Uhlenbeck

[1] Deen had published in 1929 'Over taalverwantschap, meeningen en vragen'. *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde*. Amsterdam 1926. Separata, Julio de Urquijo's Archive, Donostia. Catalog number 2.336.]

II.

[Letter of Christianus Cornelius Uhlenbeck to Julio de Urquijo.
Julio de Urquijo's Archive, Donostia. Catalog number 9.104.]

Nijmegen le 2 Août 1927
Bergendalsale weg 251

Cher Monsieur de Urquijo,

C'était une surprise bien agréable de recevoir Votre aimable lettre hier dans l'après-midi, et je regrette seulement que Vous semble être un peu fatigué, que 'se le hace todo cuesta arriba', comme Vous vous exprimez. Cette fatigue ou cette dépression ne sera que temporaire, sans doute, et je me flatte encore de Vous revoir à la Haye, si la date de Votre discours de réception à l'Académie Espagnole Vous permettra de Vous absenter de l'Espagne en Avril l'année prochain. Qu'on Vous a élu membre de l'Académie de Madrid, n'est qu'un acte de justice qu'on vous devait et je la félicite de Vous compter parmi ses membres. Vous pourrez y défendre les droits de Votre noble langue, si belle et originale à la fois.

Je reçois des lettres de M. Deen qui témoignent de son enthousiasme pour le peuple basque –les simples laboureurs et pêcheurs de Guetaría– et pour toutes les questions d'ethnographie et de linguistique qui s'y rattachent. Il m'a écrit aussi que Vous voulez bien Vous intéresser à ses études. J'espère qu'il deviendra un collaborateur régulier de la RIEB.

Vous êtes bien aimable d'avoir traduit mon compte-rendu de 'Sprf. & Sprkreise' [1] en espagnol, et je ne crois pas qu'il y ait quelque objection à publier Votre traduction dans la RIEB. Alors Vous voudrez bien m'envoyer les épreuves, comme Vous m'avez déjà proposé. J'y ferai les modifications nécessaires, s'il y en aura.

Je n'ai pas encore reçu le tirage-à-part de mon article sur les noms des parties du corps [2]. Je vous en enverrai un exemplaire aussitôt que possible.

Avec nos hommages les plus respectueux à Madame de Urquijo je reste,
comme toujours

Votre bien amicalement dévoué

C. C. Uhlenbeck

[1] P.W. Schmidt: *Sprachfamilien und Sprachenkreisen der Erde. Revista Internacional de Estudios Vascos* 18, 1927, 546-547. Spanish translation from English by Julio de Urquijo.

[2] 'De mit b- anlautenden Körperteilnamen des Baskischen'. *Festschrift Meinhof*, 1927, V, 351-357.

III.

[Letter of Nicolaas Gerardus Hendricus Deen to Julio de Urquijo.
Julio de Urquijo's Archive, Donostia. Catalog number 8.263. We publish the
letter as per the original.]

Holanda. Venrai. 17-5-'28.

Muy estimado Señor de Urquijo,

Recibi de Bilbao el diccionario anhelado [1]. Para eso muchas gracias.
Como siempre Usted es amabilísimo.

Yo estoy usando mi nuevo diccionario para las glosas vasco-islandesas
que ha descubierto en Copenhagen el Señor Olafsson y que seran enviado a
sus señas para la revista.

Este año tengo poco tiempo y encuentro muchos obstaculos. Non obstante
acabaré este y otro articulo. El año que viene sara mejor para mis estudos
vascophilos.

Mis recuerdos, Señor de Urquijo, desde los paises bajos donde tanto apre-
ciabamos de ver a Usted.

Se sirva Usted de ofrecer mos recuerdos respetuosos a su Señora doña de
Urquijo de quien tenia el honor y el gusto inolvidable de hacer el conocimeinto.

Mientras tanto que de Ud. Afmo. S.S.

N.G.H. Deen.

[1] Undoubtly Azkue's *Diccionario vasco-español-francés*.

2005eko R. M. AZKUE LITERATURA SARIAK

2006ko martxoaren 14an, Euskaltzaindiaren egoitzan, Bilbon, 2005eko *Resurreccion Maria Azkue* Literatura sariak banatu ziren. Euskaltzaindiak eta Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioak antolatzen dituzten sari hauek idazle gazteak literatura mundura erakartzeko asmoz sortuak dira.

Jakina denez, sariok bi lan mota onartzen dituzte euren baitan, Narrazioa eta Olerkia, alegia. Adinari begira, bi maila dira: A maila, 11 eta 14 urte bitarteko gazteentzat; eta B maila, 15 eta 18 urte bitartekoentzat.

Hauxe da 2005eko edizioan izan den partaidetza kopurua:

- A mailan, narrazioan: 76 lan.
- A maila, olerkian: 13 lan.
- B maila, narrazioan: 62 lan.
- B maila, olerkian: 73 lan.

EPAIMAHAIKOAK

Urtero bezala, literatura eremuko pertsona adituek osatu dituzte epaimahaikak, beti ere Euskaltzaindiak izendatuta. 2005eko epaimahaikoak hauek izan dira:

- A mailan: Igone Etxebarria Zamalloa, Manu Lopez Gaseni eta Amagoia Lopez de Larruzea Zarate.
- B mailan: Joseba Butron, Jabier Kaltzakorta eta Kirmen Uribe.

SARIDUNAK

A MAILAko epaimahaikoek honako sariak eman zituzten:

Narrazio alorrean

Lehen saria: «Lagun bat bizirako». Egilea: Leire Perret (Angelu - Lapurdi). Kanboko *Xalbador* Ikastetxeko ikaslea da. Laguntzailea: Pruden Sudupe Azkune.

Bigarren saria: «Malkoak lehortzen». Egilea: Leire Aranburu (Lezo - Gipuzkoa). Lezoko Institutuko ikaslea. Laguntzailea: Jon Puy.

Hirugarren saria: «Inoiz ikusi gabeko ama». Egilea: Amets Cañizares (Azpeitia - Gipuzkoa). Azpeitiko *Ikasberri* Ikastolako ikaslea. Laguntzailea: Alaitz Olaizola.

Olerki alorreatan

Lehen saria: «Itsasoan». Egilea: Oihana Barrenquy (Itsasu - Lapurdi). Kanboko *Xalbador* Ikastetxeko ikaslea. Laguntzailea: Pruden Sudupe Azkune.

Bigarren saria: «Ilargi zaharra». Egilea: Maialen Dagozaret (Itsasu - Lapurdi). Kanboko *Xalbador* Kolegioko ikaslea. Laguntzailea: Pruden Sudupe Azkune.

Hirugarren saria: «Euri xorta». Egilea: Anize Amestoy-Paroix (Hazparne - Lapurdi). Kanboko *Xalbador* Kolegioko ikaslea. Laguntzailea: Pruden Sudupe Azkune

B MAILAko epaimahaikoek, berriz, honako sari hauek eman zituzten:

Narrazio alorreatan

Lehen saria: «Hamabi segundo, bizitza bat». Egilea: Izar Azpiroz (Oiarzun - Gipuzkoa). *Haurtzaro* Ikastolako ikaslea. Laguntzailea: Kontxi Begiristain.

Bigarren saria: «Aspaldiko mendeen mendean». Egilea: Emma Arestegi (Hazparne - Lapurdi). Kanboko *Xalbador* Kolegioko ikaslea da. Laguntzailea: Pruden Sudupe Azkune.

Hirugarren saria: «Maitasuna gerra garaian». Egilea: Amaia Elorza (Beasain - Gipuzkoa). *Txindoki* Institutuko ikaslea. Laguntzailea: Joxean Otaegi.

Maila honetan, epaimahaikoek ondoko lanak argitaratzeko gomendioa eman dute:

- «Gau iluna amaitu da». Egilea: Aitziber Lizardi (Arantza - Nafarroa). *Toki Ona* Institutuko ikaslea. Laguntzailea: Encarni Peña.
- «Ez nuen diapositiba emanaldirik egingo». Egilea: Olatz Mitxelena (Oiartzun - Gipuzkoa). *Oiartzungo Batxilergo* Ikastolako ikaslea. Laguntzailea: Aitzpea Aizpurua.

Olerki alorrean

Lehen saria: «Infernutik zerura». Egilea: Haritz Casabal (Pasai Antxo - Gipuzkoa). *Pasaia-Lezo* Lizeoko ikaslea. Laguntzailea: Julen Ezkurdia.

Bigarren saria: «Urrundu gaituzten gauza guztiengatik». Egilea: Irati Gaztelumendi (Oiartzun - Gipuzkoa). *Haurtzaro* Ikastolako ikaslea. Laguntzailea: Kontxi Begiristain.

Hirugarren saria: «Ni, zu... eta besteak». Egilea: Ainhoa Larunbe (Olaitz - Nafarroa). *Askatasuna* Institutuko ikaslea.

Epaimahaiko kideek ondoko lanok argitaratzeko eskabidea egin zuten:

- «Euskararen hegaldia». Egilea: Miren Estibaliz Vivanco (Bilbo - Bizkaia). *Botikazar* Institutuko ikaslea. Laguntzailea: Iñaki Azurmendi.
- «Gaur ere zure SMSrik ez». Egilea: Garazi Ansa (Oiartzun - Gipuzkoa). *Usandizaga* Institutuko ikaslea.
- «Errezela itxita». Egilea: Garazi Ansa (Oiartzun - Gipuzkoa). *Usandizaga* Institutuko ikaslea.
- «Izara artean». Egilea: Irantzu Zinkunegi (Azkoitia - Gipuzkoa). *Floreaga* Salestar Ikastetxeko ikaslea. Laguntzailea: Cecilio Salas.

ANTZUOLAKO TOPONIMIA

Onomasticon Vasconiae

Bildumaren 25. liburukia

AURKEZPENA

Otsailaren 10ean, *Antzuolako Toponimia* izeneko liburua aurkeztu zuten Antzuolan bertoko Udalak eta Euskaltzaindiak. Aurkezpenean, honako hauek izan ziren mahaian: Jose Angel Zabalo, Antzuolako alkatea; Andres Iñigo, Euskaltzaindiko Onomastika batzordeburua; Iratxe Lasa, lanaren gainbegiralea eta Kristina Pavo egilea.

Antzuolako Toponimia izeneko liburua Euskaltzaindiak argitaratzen duen *Onomasticon Vasconiae* bildumaren 25. liburukia da. Antzuolako toponimo historikoak eta egun bizirik dirautenak biltzen dituen lan horren egilea Kristina Pavo Nuñez dugu. Maila akademikoan, Euskaltzaindiak hala izendatua, Iratxe Lasa izan da lanaren gainbegiralea. Argitalpenaren babesleak honako hauek izan dira: Antzuolako Udal, Gipuzkoako Kutxa, Gipuzkoako Foru Aldundia, Antzuolako *Goizper* Kooperatiba Elkartea, *Elay Taldea*, *Matz-Erreka* Kooperatiba Elkartea eta Eusko Jaurlaritzako Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza.

2003an, Antzuolako Udalak bertako toponimia jaso eta finkatzeko beka atera zuen eta Kristina Pavok lortu. Pavok, berak azpimarratu zuenez,

Euskal Herrian izenak ditugu euskararen lekukorik zaharrenak. Hauen artean, toponimoek gure hizkuntzari buruzko informazio eta datu ugari eskaini diezagukete. Hainbat faktore direla medio, baina, toponimo asko aldatu edota ahaztuak izan dira mendeetan erabili izan diren izen asko galdua edo galtzeko zorian daudelarik. Horregatik, berandu baino lehen, leku-izenak biltzea, aztertzea eta arautzea egin beharreko lana da, Antzuolaren kasuan ere, herriaren leku-izenak behin betiko gal ez daitezen.

Beraz, Antzuolako leku-izenak biltzea, aztertzea eta forma idatzia finkatzea, arautzea, dira *Antzuolako Toponimia* liburuaren helburu nagusiak. 1.700 leku-izen inguru jasotzen duen liburu hau egiteko, idatzizko nahiz ahozko informazio iturriak erabili zituen Kristina Pavok: batetik, bilketa historikoa egin zuen –artxibootan eta hainbat agiritan gorde diren agirien miaketen bidez– eta bestetik, gaurko edo ahozko bilketa ere burutu zuen –bertoko lekukoen bitartez jasotakoa–. Bilketa egin ostean, izenak aztertu eta arautzeaz gain, mapa batean dagokien kokagune zehatzka eman zitzaien toponimoei. Bestalde, *An-*

O N O M A S T I C O N V A S C O N I A E

25

KRISTINA PAVO NUÑEZ

ANTZUOLAKO
TOPONIMIA

E U S K A L T Z A I N D I A

2005

tzuolako Toponimia liburuak hau ere eskaintzen du: leku-izenen zerrendak auzoz auzo, gaur eguneko kokapena eta nola ahoskatzen diren, hiztegi bat eta baita argazki ugari ere.

Jose Angel Zabalo, Antzuolako alkateak adierazi zuenez,

ez dugu horretan laga nahi lan eder hau. Egindako lana edota toponimia guztia fosilizatu edota bazter batean gera ez dadin, mekanismo ezberdinak martxan jarri beharko ditugu gutxienez orain ezagutu eta erabiltzen duguna ez galtzeko eta era berean toki-izen berriak ere, zergatik ez, ikasten joateko.

Bestetik, Andres Iñigo, Onomastika batzordeburuaren hitzetan,

zalantzarak ez dago Kristina Pavoren prestakuntzaz gain lan hau egiteko ilusioa, gogoa eta konstantzia behar izan dituela, berak baitaki inork baino hobeki zenbat arazo, zaitasun, zalantza eta atsekabe gainditu behar izan dituen liburu honetan ageri diren datu guztiak biltzeko, bildu ondoren ordenatu eta sailkatzeko eta, arestian aipatu bezala, izen bakotzaren aldaera arautua ongi asmatzeko. Horrelako lan batean jarraitu behar diren irizpideak kontuan izan baditu ere, ziur gaude, lan berri guztieta gertatzen den bezala, sortu zaizkion zaitasun eta zalantza askori ere aurre egin behar izan diela.

Hori guzta kontuan hartuz, Onomastika batzordearen izenean zorionak eta eskerrak, biak batera, eman zizkion Andres Iñigok Antzuolako Udalari:

zorionak lan hau gauzatzeko jarri dituen baliabideengatik eta, aldi berean, gure esker ona agertu nahi diot Euskaltzaindiaren Onomasticon Vasconiae bilduman argitaratzearagatik. Euskal Herriko toponimiaren erakusketa izan nahi duen bilduma honen 25. zenbakian islaturik geldituko da *Antzuolako topónimia*.

Iratxe Lasak, amaitzeko, Kristina Pavoren pazientzia eta konstantzia goraiapatu zituen,

biok beharrezkoak izan dituelako lana burutu ahal izateko.

NEOLOGISMOS EN LA OBRA DE SABINO ARANA GOIRI LIBURUAREN AURKEZPENA

Gaur, martxoak 3, *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri liburu aurkeztu* dute Euskaltzaindiak eta Euskal Herriko Unibertsitateak, Donostian. Aurkezpena honako hauek egin dute: Andres Urrutia euskaltzainburuak; Ludger Mees, Euskal Herriko Unibertsitateko Euskara errektoreordeak; Ibón Sarasola, liburuaren sarrera egileak eta Inés Pagola egileak.

Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri liburu Inés Pagolaren doktorego tesiaren bertsioa da eta, izenburuak adierazi bezala, Sabino Aranaren neologismoak hartzen ditu aztergai. Horiek ulertzeko, baina, testuinguru historikoan kokatzen gaitu egileak. Pagolaren hitzetan,

XIX. mendearren bukaera aldera, Bilbo, abertzalesunaren jaioterria, euskal letron kokagune bilakatzen da, bertan sortzen baita *Pizkunde* izeneko mugimendu edo eskola garbizalea, euskara eta euskal literatura irauliko dituena. Tradizioak etsaitzat izan dituen gizon biren ideien fruitu da mugimendu hau, hots, Arana Goiri eta Azkueren euskarari buruzko ideien emaitza. Haien eskutik purismoa, ideia politikoak bezala, erradikalizatzen da, eta hiztegi eremutik gaindi, morfologiaren eta are joskeraren eremuetara zabaltzen.

Honela –gaineratzen du Pagolak– euskara berri bat sortzen da, garaiko idazle gehienek, onenak eta ezagunenak barne, hautatzen dutena. Hasiera batean, euskara berri hau Bizkaiko gertakaria da, baina aurki hedatzen da, ideia politikoekin batera, beste eskualdeetara, bereziki, Gipuzkoara. Ipar Euskal Herrian, ez zuen, hala ere, eragin handirik izan: Lhande, Jean Etxepare salbuespen dira.

Hala bada,

morfologiaren berritza Azkuek egin zuen; Arana Goirik, hiztegi berritza. Erdarrik hitzak baztertza da berritze honen ezaugarririk nabarmenena.

Liburuaren hasieran, Ibon Sarasolaren «Irakurle euskaldunari» hitzaurrea dago. Sarasolak esaten duenez,

Pagolaren lanaren gorputza hiztegi moduan dago antolatua eta bertan, Sabinok sorturiko edo berari egotziriko neologismo guztien berri ematen digu.

Hitz bakoitza noiz eta nola sortu zen azaltzen du Pagolak, baita zer hiztegi eta testuetan agertzen den edota aldeko eta kontrako iritziak ere.

Askotariko bibliografia eta lehen eskuko informazioa erabili ditu Inés Pagolak. Sabino Aranak sortu zituen neologismo asko politikaren eremukoak dira

(*Euzkadi, alderdi, burukide*); edota hizkuntza, literatura eta kultura arlokoak (*idazki, antzoki, zenbaki*).

Euskara –dio Pagolak– erdaratiko hitzez garbitzen duen bezala, logikaren izenean, euskarazko zenbait forma *oker* zuzentzen, garbitzen ere diitu, historiaz kanpoko garai batean, ustez, ziren bezala ematen. *Begiraturen* lekuaren nahiago du *begiztu; bi(g)urturen* lekuaren, *birgurru, bir-* delako aurritzak; joskeria okerra due-lako, *Jaungoiko* baztertu eta *Goiko jaun* erabiltzen du; eta abar.

Ibon Sarasolaren aburuz,

sabindarren ahaleginaren eta eraginaren entziklopedia moduko bat, zabala eta fidagarria, eskaintzen zaigu liburu honetan.

Sarasolaren hitzak aipatuko ditugu berriro:

Ardura bereziz –dio euskaltzain osoak– azaltzen du Pagolak Azkueren jarrrera Aranak sortutako hitzei buruz. Uste dut argibide benetan interesgarriak direla, topikoak alde batera utzita, benetako Azkuerengana hurbiltzeko.

Eta Inés Pagolak gaineratzen du:

Azkuerekin konforme egon gaitezke Aranaren neologismoak gaizki eratuak daudela dioenean, baina zuzentasun gramatikalak zer ikusi gutxi du hitz baten erabilerarekin: Azkueren bazterreko forma eta aitzakiarik gabeko neologismoak bidean gelditu ziren bitartean, Arana Goirirenak eta, bereziki, bere jarraitzaileek haren estilora, haren egiteko modu berezian egindakoek aurrera egin zuten.

PRESENTACIÓN DEL LIBRO ***NEOLOGISMOS EN LA OBRA DE SABINO ARANA GOIRI***

Hoy, 3 de marzo, se ha presentado en Donostia/San Sebastián el libro *Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri*, editado conjuntamente por Euskaltzaindia y la Universidad del País Vasco. En el acto de presentación han tomado parte el presidente de Euskaltzaindia Andrés Urrutia, el vicerrector de Euskera de la UPV/EHU Ludger Mees, el académico Ibón Sarasola y la autora del libro, Inés Pagola.

Neologismos en la obra de Sabino Arana Goiri es una revisión de la tesis doctoral de Inés Pagola, que escribió hace una veintena de años y, como específica el título, aborda el tema de los neologismos en Sabino Arana. Para entender el asunto en toda su profundidad, Pagola nos sitúa en el contexto histórico preciso:

A finales del siglo XIX, Bilbao se erige en punto de encuentro de las letras vascas, puesto que es aquí donde surge *Pizkundea*, movimiento o escuela purista que removerá la lengua y la literatura vascas. Dicho movimiento surge desde dos personalidades que la tradición ha tildado de enemigos, nace de las ideas que tenían sobre el euskera Arana Goiri y Azkue. A partir de ellos, el purismo, al igual que las ideas políticas, se radicaliza y más allá del terreno lexicológico, *alcanza*, los ámbitos de la morfología y la sintaxis.

Es así –añade Pagola– cómo surge un nuevo euskera, por el que optan la mayor parte de escritores contemporáneos, incluidos los mejores y más conocidos. Si bien en un principio esto se restringe al ámbito de Bizkaia, pronto se expandirá a otros territorios, principalmente a Gipuzkoa.

Azkue fue el artífice de la renovación de la morfología, mientras que Arana Goiri hizo lo propio con la lexicología. La principal característica de esta renovación fue desterrar las palabras provenientes de otras lenguas.

Ibón Sarasola, autor del prólogo del libro, destaca el hecho de que el grueso del libro de Inés Pagola está presentado a la manera de un diccionario en el que aparecen todos los neologismos que Sabino creó, o bien que le han sido atribuidos. La autora explica en qué momento y cómo fue creada cada palabra, así como en qué textos aparece y también la acogida que tuvo en su momento.

El libro consta de una introducción y tres capítulos seguidos de una bibliografía. La introducción pretende dar una idea clara del marco en el que se

desarrolla la actividad neologista de Arana Goiri, pretende explicar la naturaleza y el alcance del movimiento purista que inician Azkue y Arana. En cuanto a los tres capítulos, el primero constituye el cuerpo central al que alude Ibón Sarasola. El segundo contiene una descripción concisa de los aspectos que la autora considera necesarios para comprender la formación de los neologismos. En cuanto al tercero, denominado Apéndice, se presenta bajo el título «Análisis y reforma de la numeración euzkérica».

NEOLOGISMOS EN LA OBRA DE
SABINO ARANA GOIRI

NEOLOGISMOS EN LA OBRA DE SABINO ARANA GOIRI

NEOLOGISMOS EN LA OBRA DE
SABINO ARANA GOIRI

NEOLOGISMOS EN LA OBRA DE
SABINO ARANA GOIRI

iker - 18

MENDAUR ARGITALPEN BILDUMA BERRIA SORTU DUTE EUSKALTZAINDIAK ETA NAFARROAKO GOBERNUAK

Ekainaren 20an, Iruñean, Nafarroako Gobernuaren egoitzan, Nafarroako Gobernuak eta Euskaltzaindiak sortutako *Mendaur* bildumaren I. liburukiaren aurkezpena egin zen: *Jose Mari Satrustegi: ereile eta lekuko*, Andres Iñigok prestatua. Aurkezpena Pedro Pegenauta, Nafarroako Gobernuko Unibertsitate-etarako eta Hizkuntza Politikarako zuzendari nagusiak; Andres Urrutia, euskaltzainburuak eta Andres Iñigo Euskaltzaindiko *Jagon* sailburu eta Nafarroako ordezkariak egin zuten. *Mendaur* bildumaren bigarren liburuan ere kalean da, *Baztango mintzoa: gramatika eta hiztegia* da izenburua eta Pello Salaburuak eta Maite Lakarrek (lag.) prestatu dute.

Esan bezala, *Jose Mari Satrustegi: ereile eta lekuko* da bilduma berriaren lehendabiziko liburua. Andres Iñigok azaldu zuenez, Nafarroako Foru Diputazioaren Euskara Sustatzeko Atalak 1966 eta 1983 bitartean *Príncipe de Viana* aldizkariaren euskarazko gehigarria argitaratu zuen. Hain zuzen ere, Jose Mari Satrustegik euskaraz idatzi zituen 168 artikuluak dira gaur aurkeztu den *Mendaur* bilduma berri honen lehendabiziko zenbakia osatzen dutenak. «Denetik idatzuen Satrustegik –esan zuen Nafarroako ordezkariak–. Zail da sailkapen zehatzera egitea, artikulu batzuek gai bat baino gehiago ukitzen dutelako; baina, laburbilduz, erran genezake, honako hauek zirela ukitzen zituen gai nagusiak, alegia:

- Zenbait pertsonaren ezaugarri eta laudorioak; hilberriak.
- Euskarari buruzkoak: hizkuntzaren inguruko egoera eta kezkak, Euskaltzaindiaren eginbeharrok, euskara batuaren ingurukoak, Nafarroako zenbait herritako euskararen egoerari buruzkoak...
- Garai hartako gizarte arazoak islatzen zituztenak.
- Herrietako ohitura, jai eta ospakizunak.
- Garaiko zenbait gertaera berri eta ideien kritika.
- Nafarroako leku garrantzitsuenetako deskribapenak.
- Ipuinak, olerkiak, herri kantak eta bertsoak.
- Eta azkenik, hain gustuko zuen Onomastikari buruzkoak. Izan ere, artikulu franko idatzi zituen, pertsona izenei buruzkoak, gehienbat.

168 artikulu horiek argitaratzeaz gain, beste zenbait ekarpen egiten saiatu da Andres Iñigo. Hala nola:

1. Satrustegik garai hartan erabiltzen zuen hizkeraren ezaugarri eta joera nabarienak islatzen dituztenak.
2. Idazkietan ageri diren zenbait esapideren bildumatxoa egin du egileak.
3. Hiztegia: Iñigok esan bezala, Jose Mari Satrustegiren bi ezaugarri nabari dituen hiztegia hautatzen saiatu da:
 - a) Jose M.ª Satrustegiren bizi-ibilbidearen lekukotza: *Arruazu-Luzain-de-Urdiain*.
 - b) Lexiko pertsonalarena: haren ukitu pertsonala dutenak, erranahi berzia ematen dien hitzak, gaztelaniazko zenbait hitzen euskal oraindik egokia ezagutzen ez eta sortzen zituenak, etab.
4. Aurkibide onomastikoa. Hau egiteko, bi arrazoi nagusi izan ditu *Jagon* sailburuak: batetik, izenen aberastasuna islatzea, Nafarroako onomastika lanetarako material baliagarria delako. Bestetik, horrelako lan batek argi eta garbi erakusten duelako onomastikaren egokitze eta arautzearen beharra gure hizkuntzaren normalizazio bidean. Satrustegik artikulu horiek argitara eman zituen garaian Euskaltzaindiak ez zuen ezer erabakia izenen forma eta aldaera ofizialaz. Eta artikulu hauetan argi ageri da zein zaila den asmatzea eta behar bezala idaztea ezer arauturik ez dagoenean eta, ondorioz, zer nahas-mahasa sortzen ahal den. Jose Mari onomastika zale amorratua zen; baina, hala ere, beste edozeinek zituen zaitasun berberak izan zituen izen arauturik ez zen garai hartan izen horien forma egokiak asmatzeko.

JOSE MARI SATRUSTEGI: EREILE ETA LEKUKO
MENDAUR I
Aurkezpena

*Nafarroako Gobernuaren egoitza
Iruñean, 2006ko ekainaren 22an*

Andres Iñigo

Gauza jakina da, nafar euskaldunentzat bereziki, Nafarroako Foru Diputazioaren Euskara Sustatzeko Atalak edo «Sección para el Fomento del Vasconce» delakoak *Príncipe de Viana* aldizkariaren euskarazko gehigarri hilabeteikari bat izan zuela 1966 eta 1983 bitartean.

Kontuan izan behar dugu Diputazioaren Euskara Sustatzeko Atal hura osatzen zutenen helburu nagusia nafar euskaldunek bere hizkuntza balioestea zela, eta xede hori lortzeko:

- Batetik, eskolaz eskola joanez, etxetik euskara zekiten haurrei sariak banatzen hasi ziren, ondotik euskararen irakaskuntza eskoletan sartzeko asmoz.
- Bestetik, euskaldunak euskaraz irakurtzera bulkatu nahian, abian jarri zuten *Príncipe de Viana* aldizkariaren euskarazko gehigarria. Eta aldizkari hori Nafarroako familia euskaldun guztiak dohainik hartzen zuten.

Jose Mari Satrustegi aldizkari horren lehendabiziko zortzi urteetan kolaboratzaile izan zen, eta kolaboratzaile oparoa benetan, hilabetero idazten baitzuen eta gehienetan artikulu bat baino gehiago. Euskaraz idatzi zituen 168 artikuluak dira gaur aurkezten den Mendaур bilduma berri honen lehendabiziko alea osatzen dutenak.

Gaiei dagokienez, denetik idazten zuen. Zail da sailkapen zehatza egitea, artikulu batzuek gai bat baino gehiago ukitzen dutelako; baina, laburbilduz, erran genezake honako hauek zirela ukitzen zituen gai nagusiak:

- Zenbait pertsonaren ezaugarri eta laudorioak; hilberriak.
- Euskarari buruzkoak: hizkuntzaren inguruko egoera eta kezkak, Euskaltzaindiaren eginbeharrok, batuaren ingurukoak, Nafarroako zenbait herritako euskararen egoerari buruzkoak.

- Garai hartako gizarte arazoak islatzen zituztenak.
- Herrietako ohitura, jai eta ospakizunak.
- Garaiko zenbait gertaera berri eta ideien kritika.
- Nafarroako leku garrantzitsuenetako deskribapenak.
- Ipuinak, olerkiak, herri kantak eta bertsoak.
- Eta azkenik, hain gustuko zuen onomastikari buruzkoak. Izan ere, artikulu franko idatzi zituen, pertsona izenen ingurukoak gehienbat.

Horiek guztiak biltzen dituen liburu honi *Jose Mari Satrustegi: ereile eta lekuko* izenburua jarri diogu. Zer dela eta?

Ereile diogu, euskararen ereintzarako lurra prestatu eta ereitearen ideia behin eta berriz ageri-agterian dagoelako idatzi zituen artikulu gehienetan; erraterako:

- *Badira neguko lan ilunak, gero udan agertzen direnak. Udan garia bildu nahi duenak, neguan erein beharko du.*
- *Erein gabe ez dago biltzerik, hori edozein nekazarik badaki.*

Eta *leku*, Jose Mari urte haietan euskararen alde mugitzen zen ekitaldi guztietan eragile eta lekuko izan zelako.

Erran bezala, artikulu hauek 1966 eta 1973 bitartean idatziak dira. Tarte horretan, 1968an hain zuzen, izan zen Arantzazuko biltzarra. Biltzar horren ondotik Euskaltzaindia hartzen hasi zen erabakiek eragin zuzena izan zuten Jose Mariren idatzietan eta nabaria da zortzi urte horien buruan bere testuetan ageri den bilakaera. Badago aldea ortografia eta abarretan lehenbiziko urteetatik azkenekoetara. Eta bilakaera hori kontuan izan dugu testuak moldatzean. Artikulu horiek egungo irakurleari ahalik eta modu egokienean jartzen saiatu gara, baina horretarako egin ditugun moldaketak irizpide batzuen arabera aplikatu ditugu, eta testu guztiak modurik bateratuenean ematearren, salbuespenak salbuespen, Jose Marik azkeneko urteetan erabilitako moldeetara egokitu ditugu.

168 artikulu horiek aipatutako irizpideen arabera argitaratzeaz gain, beste zenbait ekarpen egiten saiatu gara, liburuaren azkeneko zatian ageri diren lau atal hauek hain zuzen:

1. Satrustegik garai hartan erabiltzen zuen hizkeraren ezaugarri eta joera nabarienak islatzen dituztenak, hala nola, bokalismoan eta kontsonantismoan zuen joera, deklinabidean, aditzean, hitz eratorriean, joskeran..., erabiltzen zituen formak, etab.
2. Idazkietan ageri diren zenbait esapideren bildumatxoa egin dugu; erraterako:
 - *Bizi aberats baten neurria ez da harriak (hilarriak) ematen duena.*
 - *Kezka asko eta erdaraz mintzo, ametsez jantxitako hilarria.*

Colección MENDAUR bilduma

**Jose Mari Satrustegi:
ereile eta lekuko**

Andres Iñigo

3. Hiztegia. Gure ustez, Jose Mariren bi ezaugarri nabari dituen hiztegia hautatzen saiatu gara:

- a) Bere bizi-ibilbidearen lekukotza: Arruazu-Luzaide-Urdiain.
- b) Lexiko pertsonalarena: bere ukitu pertsonala dutenak, erranahi beretza ematen dien hitzak, gaztelaniazko zenbait hitzen euskal ordain egokia ezagutzen ez eta sortzen zituenak, etab.

Hautatu ditugun 500en bat hitz horien sarrera bakoitzak honako ezaugarri hauek daramatza kasu gehienetan, egileak non jaso zuen, hitzaren kategoria gramatikala, batuan duen erranahia eta hitzaren aipua bere testuinguruan ageri den artikulua aipatzu.

4. Aurkibide onomastikoa.

Ezaguna da Jose Mari Satrustegiren onomastikarekiko zaletasuna. Izan ere, artikulu hauetan izugarrizko izen pila ageri da eta interesgarri iruditu zaigu horien guztien aurkibidea egitea. Bi arrazoi nagusi izan ditugu hori egiteko:

- Batetik, izenen aberastasuna islatzea, Nafarroako onomastika lanetarako, batik bat, material baliagarria delako.
- Bestetik, horrelako lan batek argi eta garbi erakusten digulako onomastikaren egokitze eta arautzearen beharra gure hizkuntzaren normalizazio bidean. Satrustegik artikulu horiek argitara eman zituen garaian Euskaltzaindiak ez zuen ezer erabakia izenen forma eta aldaera ofizialaz. Eta artikulu hauetan argi ageri da zein zaila den asmatzea eta behar bezala idaztea ezer arauturik ez dagoelean eta, ondorioz, zer nahas-mahasa sortzen ahal den. Jose Mari onomastikazale amorratua zen; baina, hala ere, beste edozeinek zituen zailtasun berberak izan zituen izen arauturik ez zen garai hartan izen horien forma egokiak asmatzeko.

Ez dut amaitu nahi nire esker ona agertu gabe. Euskaltzaindiari eta Nafarroako Gobernuari, gaur hasiera eman zaion Mendaур bilduma berri hau bi Erakundeen artean indarrean dagoen hitzarmenaren ondorioa baita. Lan hau egiteko laguntza eman didatenei. Eta, azkenik, zorionak eta eskerrak Jose Mari Satrustegiren familiari. Bihotzez eskaintzen diet liburu hau bere anai-arrebei eta *Milikonea* etxean bizi den bere ilobari.

JOSE MARI SATRUSTEGI: EREILE ETA LEKUKO

MENDAUR I

Presentación

*Sede del Gobierno de Navarra
Pamplona, 22 de junio de 2006*

Andres Iñigo

Como es sabido, la Sección para el Fomento del Vascuence de la Diputación Foral de Navarra editó entre los años 1966 y 1983 un suplemento de la Revista *Príncipe de Viana* destinado a la promoción del euskera.

Es preciso recordar que aquella Sección para el Fomento se propuso como objetivo prioritario la estima y el uso del euskera por parte de la población navarra euskaldún. A tal fin, se pusieron en marcha, entre otras, dos actividades puntuales:

- Visitar pueblo por pueblo las escuelas para comprobar el grado de conocimiento del euskera de los niños y niñas y otorgarles el correspondiente reconocimiento en forma de diploma. En una segunda fase se comenzó a implantar la enseñanza del euskera como una actividad escolar.
- Crear una revista mensual que se denominó Suplemento de la Revista Príncipe de Viana para el fomento del vascuence, cuyo objetivo no era otro que el de impulsar a las familias navarras de habla vasca a leer en su lengua. La tirada de 7.000 ejemplares era repartida gratuitamente por la Diputación Foral.

José Mari Satrustegi, miembro de la Sección de Fomento, fue colaborador de la revista en sus ocho primeros años de vida. Colaborador prolífico, dado que en cada número escribía habitualmente más de un artículo. La colección Mendaur, que hoy se presenta, recoge en este primer volumen los 168 artículos que Satrustegi escribió en euskera en dicha revista.

Los artículos son de carácter divulgativo y los temas que trata muy variados. Sin pretender hacer una clasificación exhaustiva, podemos decir que, en líneas generales, versan sobre los siguientes temas:

- Aspectos y perfiles de personas conocidas en el ámbito del euskera, así como crónicas necrológicas.
- Consideraciones en torno a la lengua vasca: su situación en Navarra, la labor de Euskaltzaindia, el establecimiento del euskera unificado, consideraciones y preocupaciones por su retroceso en algunos pueblos y valles de Navarra, etc.
- Problemas de tipo social de aquellos años.
- Descripciones de costumbres, fiestas y celebraciones de pueblos de Navarra.
- Comentarios críticos ante ciertas innovaciones, modas y comportamientos de aquella época.
- Descripción de lugares emblemáticos de Navarra.
- Cuentos, poemas, canciones y versos populares.
- Y, por supuesto, escribió muchos artículos sobre uno de sus temas preferidos, la onomástica, centrándose especialmente en nombres de personas, que tanta influencia ha tenido ya desde aquellos años en el cambio registrado en nombres de pila.

Pues bien, a este libro que recoge todos esos temas hemos puesto por título *Jose Mari Satrustegi: ereile eta lekuko*, es decir, *sembrador y testigo*.

Sembrador, porque muy en línea con los objetivos marcados por la Sección de Fomento, una de las ideas que más se repite en sus artículos es la de que aquellos años eran los años de preparación de la tierra para proceder a la siembra, con la fe y la mirada puesta en los frutos que vendrían posteriormente.

Testigo, porque José Mari Satrustegi ya para aquellos años era impulsor y testigo de excepción de cuanto se hacía en favor de la promoción del euskera en Navarra.

Puede decirse que estos textos, escritos entre los años 1966 y 1973, pertenecen a la primera época de Satrustegi como escritor en euskera. Y en ellos se observa claramente la influencia y evolución motivada por un acontecimiento importante como fue el Congreso de Arantzazu de 1968, en el que se acordó la unificación literaria del euskera. Las decisiones que comenzaron a tomarse a partir del Congreso tienen una repercusión directa en el académico de Arruazu, especialmente en lo que respecta a la ortografía, unión y separación de palabras y otros aspectos.

Esta edición pensada para el lector actual, nos ha obligado a realizar la correspondiente acomodación de los textos. Teniendo en cuenta la evolución observada en el propio Satrustegi a lo largo de los mencionados ocho años,

hemos procedido a adecuar todos los artículos a los criterios utilizados por el autor al final de esa época. Ello permite presentar todos los textos como un conjunto unificado en criterios de ortografía fundamentalmente.

Además de realizar la transcripción de los 168 artículos conforme a los criterios que acabamos de mencionar, cuyo detalle se expone en un capítulo inicial del libro, se han elaborado otros aspectos que están expuestos en la parte final de la obra. Se trata de los siguientes cuatro apartados:

1. Características y tendencias más notables que se observan en el euskera de Satrustegi de esta época, en lo referente a vocalismo, consonantismo, uso de la declinación, del verbo, de las palabras derivadas, sintaxis...
2. Selección de unas 70 locuciones extraídas de sus textos.
3. Selección de unas 500 voces del vocabulario del autor. Gran parte de ellas vienen a ser el exponente claro de su recorrido vital: Arruazu-Luzaide/Valcarlos-Urdiain, y otra parte puede considerarse como léxico más personal.
4. Índice onomástico.

El caudal onomástico que se extrae de sus escritos, tanto en lo referente a la antropología como a la toponimia, es fiel reflejo del interés del autor por el tema. Hemos realizado la elaboración de este índice por considerar que es un material interesante para el estudio de la onomástica de Navarra principalmente, y porque todos estos nombres, escritos entre los años 1966 y 1973, es decir, cuando Euskaltzaindia aún no había procedido a normativizar la onomástica, reflejan claramente la necesidad imperiosa de llevar a cabo dicha normativización, al igual que se realiza en otros aspectos de la lengua, como son la ortografía, el léxico o la gramática.

Antes de finalizar, quiero manifestar algunos agradecimientos. A Euskaltzaindia y al Gobierno de Navarra, porque la colección Mendaur que hoy se presenta es fruto del acuerdo firmado y ratificado anualmente entre ambas Instituciones. A las personas que me han prestado su ayuda en la elaboración de este trabajo. Y a la familia de José Mari Satrustegi, a la que dedico de corazón este libro.

HIL BERRIAK

JUAN SAN MARTIN ORTIZ ZARATEKOA EUSKALTZAIN OSOA

Euskaltzaindiak 1957ko uztailaren 26an izendatu zuen euskaltzain urgazle. 1964ko abenduaren 18an, aldiz, euskaltzain oso aukeratu zuten. Sarrera hitzaldia hamar urte beranduago egin zuen, ez bai ziren urte onak horrelako ospakizunetarako, batez ere Gipuzkoa eta Bizkaian. 1974ko irailaren 14an, Axularren sorterriko Ur-dazubin, bertako Salbatore monastegi famatuan, «Literatura landuaren sorrerako giroa, Axularren garaira arte» gaia hautatu zuela. Jean Haritschelhar buruordeak erantzun zion.

Lehenengo eta behin esan dezadan, Juanito euskalgintzaren *Land Roverra* izan dela, horrela deitu nion duela pare bat urte, bere aurrean, Felix Maraña eta Padrón Plazaolak Mitxelena Kulturunean haren omenez antolatu zitzutzen mahai-inguruetan. Due-la berrogei urte pasa ezagutu nuen Juanito, oker ez banago Bittor Kapanagaren bidez. Hasieratik izan genuen empatia. Berarekin egindako solasaldi luze, baina ez aspergarrietan, asko ikasi nuen. Arantzazuko Euskaltzaindiaren bigarren Biltzarrean, 1963koan izan zirela uste dut. Gerotxoago 1965eko ekainaren 7an, Gerediaga Durango Merindadeko Adiskideen Elkartea hamaika lagunek sortu genuenetik laster, udazkenean, bazkide egin zen, lehen Euskal Liburu eta Disko Azokan, hain zuzen. Ez bakarrik bazkidetu, baita lagundu eta idatzi ere. Euskaltzaindiarentzat Azokaren lehen standa finkatu genuen, eta hala dirau berrogei urtez. Bere babes instituzionala izan genuen handik bi urtera, Euskaltzaindiaren idazkari izendatua izan baitzen.

Eranskin gisa dakart, Ricardo Badiola Euskaltzaindiko Argitalpen eragilearen languntzaz egindako bibliografia. Bertan ikus daiteke zer lan mardula egin zuen San Martinek.

Mendizaletasunari ere onomastika alorrean etekinak ateratzen jakin zuen, zehatzago esan, oronimian ikerketa ugari eginaz. Txomin Uriarte eta Paco Irondoren eskeriari so eginenez, Euskal Herriko Mendi Katalogoa goitik behera arakatu eta normalizatu zuen Onomastika batzorde akademikoak. Zer esanik ez, Juanito izan zen batzordekideon artean emaitzarik oparoena eman zuena, zeren eta mendizaletasunari ere euskaltzaletasun eta hizkuntzaren normalizazioa aplikatzen bai baitzekien.

Norbaitek, noizbait, Juanitoren kultur kosmogonia osoa aztertu beharko luke, eta ez litzateke lan makala aterako! Haren alderdi asko ezagutzen ditugu hemen gaudenok. Oraino honetan, bat azaldu behar dut, ordea: Euskaltzaindian egindako lan ikaragarria. *Euskera* agerkaria hartzea da biderik aproposena horretarako, bertan aurki baitaitezke haren artikuluak, Idazkaritzako batzar-agiriak, proposamenak, Idazkaritza garai-ko, Jagon sailburu garaiko eta Gipuzkoako ordezkarri izan zen urteetako materialak eta beste. Haietan agertuko dira hamaika egitasmo, batzuek aurrera eraman ahal izan zi-

tuenak edo bidean gelditu zirenak, eta ez bere erruz, noski. Aurrera eramandako batzuk aipatuko dituk.

Gerediaga Elkarteko idazkari nintzela, 1969ko programazioa egikeran, euskal idazleen biltzarra antolatzeko eskatu zidan, udarako. Garai hartan ez zen posible, gaur egun bezala, idazleen elkartea bat legeztatzea eta, bestalde, ez zuen egoki ikusten Euskaltzaindiak horrelako jardunaldi batzuk eratzea, udazkenean, Arantzazun, euskara batuari buruz Biltzar bat programatua baitzuen Akademiak berak. Gerediaga Elkartearren Zuzendaritzan onartu genuen eskaria eta Ermuko Eskola Profesionalean, ekainaren hondarrean egitea erabaki zen, bertako ordezkarri zen Agustín Aranberria izan zelarik lanik gehien egin zuena. Gerra ostean ez ziren Hegoaldean hainbeste idazle eta euskaltzale bildu, hasi Gabriel Arestirekin eta Pierre Lafitterekin buka, eta tartean erbestetarrik zeuden Txillardegi eta bestek beren txosten edo iradokizunak igorri zituztelarik. Euskara batuaren historian, Arantzazuko Biltzarra girotzeko eta prestatzeko ezinbesteko suertatu zen Ermua. Juanitoren iniziatiaberen ondorioa hau ere.

Arantzazuko Biltzar famatuaren arima ere Juanito izan zen. Bera zen, Euskaltzaindiaren idazkari legez, antolakizun burua. Orduko idazkarioorde –eta tradizioaren aurka euskaltzain oso– Alfonso Irigoienekin ez zituen harremanik hoherenak. Han egon ginen, Hospederiak kanpo, berak eskatuta, Sindikan, Iñaki Beobide eta biok, Juanitoren esanetara, laguntzaile huts gisa. Probintzia eta Oñatioko agintariekin harremanak, Antonio Arrueren laguntzaz – Gipuzkoa «eszepio legepean» zegoen 1968ko udazkean, mila arazo zaili aurrea ematen jakin zuen.

Arantzazukotik bi hilabete eskasera, Irigoien orduko idazkarioordea, dimititu eta Salamankako Unibertsitatera estudiatzera joan zen. Hara non datorridan Juanito, ezer abisatu gabe, Garaiko Udaletxera, proposamen hau egitera: «Euskaltzaindiak idazkarioorde barri bat hartu behar jok eta aurkeztu hadi, heu izango haiz nire kandidatua». Arrazoi ugari eman zizkidan. Bi euskaltzain urgazle aurkeztu ginen, Gabriel Aresti eta biok, biok Merkataritza ikasketadunak eta, Gabrielek gutun baten bidez uko egin zue nez gero, nire alde jarriaz, Baionako Euskal Museoan –non Euskaltzaindiak Urrezko Ezteiak ospatzentzutitzen– idazkarioorde izendatua izan nintzen 1969ko urtarrilean. Juanito izan zen eragile eta beragatik hartu nuen euskalgintzako lehen erakundeareki ko kudeaketa.

Aditz batuaren deklinabide, erakusle, onomastika eta beste araugintzaren lanen buru Villasante bazen ere eta gidari linguistikoa Mitxelena, idazkari zenetik Juanito zen hirukote akademikoaren triangeluaren beste ertzeta. Aditz batuaren II. Jardunaldiak 1972an hain erabakiorak, bere antolakizun buruzagitzapean egin ziren, bere argazki makinak «inmortalizatu» zituenak, nahiz eta argazkilaria Bitoriano Gandiaga nire «botillerua» izan. Arantzazutik hamar urtera, hurrengo Biltzarra Bergaran, Luis Eleizalde ren mendeurrenkarri, eratu zenean, Juanito izan zen antolakizun buru, ni idazkari. Ez dago esan beharrik, 1978ko biltzar hark gure hizkuntzaren estandarizazio garapenean berebiziko garrantzia izan zuela. Ez zen Debarroko hiri historiko horretan ere arazorik falta izan, ezusteko eta inork sortutakoak barne, baina San Martinek gainditu zituen.

1979an, Eusko Kontseilu Orokorreran, alegia, erakunde preautonomikoan hartu zuen karguagatik, idazkaritza akademikoa utzi beharrean aurkitu bazen ere, Euskaltzaindiko lanetara itzuli zen.

1995ean, Arartekotza utzi ondoren, berriz hasi zen Euskaltzaindian parte hartzen, baina kargurik gabe. Onomastikakoa izan da partaidetzarik oparoena azken urteotan eta horren lekuko naiz, batzordea sortu zenetik, 1972tik, lehen hogeita bost urtetan batzorde idatzari izan nintzelako. Azken zapta urteotan, beste bi batzordetan ere parte hartu du, Azkue Bibliotekakoan eta Argitalpenetakoan. *Onomasticon Vasconiae* bilduman *Eibar eta Elgetako toponomastika / Toponómistica de Eibar y Elgeta* liburuaren egile izan da eta *Eibarko hiri toponimia-ren bultzatzale*. Argitalpen batzordekide gisa *Euskera. Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala 1920-1979 urteen arteko aurkidibea / índice / index. Bilbo 1980*, liburuaren egile. Orobata, bera izan da Euskaltzaindiaren argitalpenen lehen *Katalogoa*-ren egilea, eta katalogo horretan begirada bat ematea aski da, bera zein-tsu libururen eragile izan den ohartzeko. Garrantzuuenak aipatzeko: gerra aurreko *Euskera agerkariaren berrargitalpena*, orobat R. M. Azkueren *Diccionario Vasco-español-francés*, *Euskalerriaren Yakintza, Iker* bildumaren hasiera, *Euskararen Liburu Zuria, Jagon* bildumaren sorrerako *Iparragirre* eta 1982ko bertsolari txapelketa.

Bertsolari txapelketaren liburua dela eta, gogoan dut, Jagon Sailburu izan zen urteetan, Euskaltzaindiaren babespean egin ziren bertsolari txapelketa nagusien antolakizun buru bera zela. Jakin nahiko nuke gaurko zenbat bertsolari eta bertsozalek dakin hori. Ezin, ordea, zerrendatu sailburutzera izan zuen urteetan zenbat egitasmo aurkeztu zituen, asko eta asko aurrera eraman gabe gelditu zirenak baliabiderik eta babesik ez zegoelako. Zenbatek ote du gogoan Juanito izan genuela Alfabetatze-Euskalduntze Batzordeen buru, Euskaltzaindiaren Jagon Sailaren babespeko urte luzeetan, eta beraz, baita gaurko AEK elkartearena ere. Berak sinatu zuen 1981eko ekainaren 12an, Euskaltzaindiak Gasteizen duen Ordezkaritzan, AEKko arduradunekin «transferentzia» akordioa, AEK elkartea bereizi bezala legeztatzen zuena.

Jagon Sailaren baitan sortu zen 1977an, Oinarrizko Euskararen Batzordea, zeinetan Aita Imanol Berriatuak lan izugarria egin baitzuen. Hebraierazko «ulpan» dela-

koaren esperientziaz baliatu zen eta «euskaltegi» hitz baliokidea sortu eta euskaldunzte bide bat urratu. Egitasmoa onartu egin zuen Juanitok, Iberdueroren babesera lortu eta euskal expedizio bat joan zen Israelera. Ongi oroituko da bidaia horretaz oraingo Gipuzkoako Diputatu Nagusia.

Amaitzeko, hauxe esango nuke: XX. mendearen bigarren erdian, euskal kulturgintzan eragilerik izan bada, zalantzarik gabe lehen eragilea, eragilerik sutsuena Juan San Martin izan zela. Euskaltzaindiko karguetan ere Villasante, Mitxelena, Satrustegi eta gure artean dugun Jean Haritschelharrekin batera lehen lerroan.

Txosten honen bigarren partean haren bizitzako gainontzeko data, ekintza, partaidetza eta bibliografia ematen ditut, baina, gaurkoz, Euskaltzaindiarekiko lerro nagusiok irakurtzera mugatu naiz.

* * *

Juan San Martin 1922ko ekainaren 23an jaio zen, Eibarren. Han egin zituen biziaren lehenengo urteak, 1936an gerra piztu zen arte. Aita Valentziara joan zen Errepublikaren alde borroka egitera eta ama eta lau anai-arrebak ihesi ibili ziren Arratiako Arteagan, Gervasio Uria herriko alkateak utzitako etxean, Bilbon, Santanderren eta Ki-xoin. Bordelerantz itsasontziz zihoa zela, frankistek hartu zuten ontzia eta Ferrolera era-man zituzten San Martin eta bere senitartekoak. Azkenik, Eibarrera itzuli ziren.

Juan San Martin tornulari hasi zen lanean egunez, eta gauez, berriz, eskolara josten zen. Gazte-gaztetatik irakurketa-zaletasuna bizi-bizirik izan zuen eta horrek eman zion autodidakta oinarriaren heziketa. Euskaraz alfabetzeari ere, bere kasa ekin zion. Lanbide aldetik industria arloko zenbait espezialitateren esparruan aritu izan zen Eibarren eta, ondoren, makinaria importatzten zuten enpresetan lankidetza eskaini izan zuen, batez ere Bilboko Abando enpresa entzutetsuan.

Irakurle sutsua izan zen beti Juan San Martin, baita mendizale ere: mendian era guztietako praktikak egin zituen, hala nola mendigoizaletasuna, eskiak, eskalada eta espeleologia. Garai batez eskalada eta mendigoizale eskolako irakasle-gidaria izan zen, hain zuzen «Durangaldeko Eskalada Eskola» deitutako Atxarten. Aipatzekotan, Bulnesko Naranjo mendia igo zuela hiru bide desberdinatik, eta baita Pirinioetako zenbait mendi gailurrera igotzeko bide berriak urratzen aitzindari izan dugula. Europako mendi-ibilbide ugari eginak zituen eta baita Pirinioetako eta Alpeetako mendikate gehienak ere.

Eibarko Kirol klubean parte hartu izan zuen betidanik. Berton zenbait kargu izan zituen, eta besteak beste, buru izatera heldu zen. Klub barruan –gizarteratze mailan– zenbait arlotan banandu izanez ohiturari jarraikiz. Eta ohiturei jaramonik egin gabe kultura saila sortu zuen, bertako biblioteka garatu; honela, kirol ekintzen osagarri modura, berbaldiak, ikastaroak eta zenbait erakusketa antolatuz.

Larran San Martin leizera expedizio espeleologikoetan parte hartu izan zuen. Eta, horren ondorioz, lehenengo idazlanak mendiari buruz idatzi zituen: Eibarko Kirol Elkartearren aldizkarian eta *Pirenayca* agerkarian ere, gazteleraez hasieran, euskaraz ere bai, gerora. Hau guztiau lau kontuan izanik, 1955. urtean, Espaniako Mendi Federazioak zilarrezko domina eskaini zion.

Imanol Berriatuaren *Anaitasuna* eta Jokin Zaitegiren *Euzko Gogoa* izan ziren kultur gaiei buruzko bere lehen artikuluen plaza 1950eko hamarkadaren hasieran, eta ge-

roztik Euskal Herrian izan diren aldizkari gehienetan argitaratu du Juan San Martinek. *Egan* aldizkariko zuzendari izan zen 1983tik 1989ra. Eta zenbait urtez, Jon Bilbao jau-naren gidaritzapean, Eusko Bibliographia taldeko laguntzaile eta zuzendaritzako kide ere bai.

Euskal Herritik zehar ibili zaigunez gero, jarraiko gaiak landu zituen: historiau-rrea, linguistika, arteak, arkeologia eta etnografia. Honela ba, historiaurreko zenbait az-tarnategi –erromatarren garaikoak– eta artelan batzuk identifikatu egin zituen. Aldi be-rean, zenbait herri-kanta eta eskuz egindako lanen bilketa egin izan du.

Artikuluak ez ezik, poemak ere plazaratu zituen Juan San Martinek, batez ere *Euzko Gogoa*-n eta Santi Onaindiak zuzentzen zuen *Olerti* aldizkarian. Poesia lanetarako erabili zuen goitzena, *Otsalar*, erreferentzia garrantzitsua izan zen 1960. hamarkadako euskal poesigintzan. 2001ean, argitaratu zituen orduko poema gehienak, *Giro Gori* liburuan.

Bere lehen liburua aspaldikoa dugu. Juan Antonio Mogelen bizitzari eta obrari buruzko liburua kaleratu zuen 1959an, eta gero beste hainbat etorri ziren: umorea, li-teratura, artea, etnologia, hizkuntza... era guztietako alorrek landu baititu Juan San Martinek bere liburuetan.

Espainiako Trantsizio politikoaren garaian Arte Ederretako Kontseilari izendatu zuten. Bestetik, zenbait urtez, Donostiako San Telmo Museoko Zuzendaritzako kidea izan zen, baita Eibarko San Andres elizaren berriztatze-lanetan, Kontseiluko aholkulari ere.

Aranzadi Natur Zientziako Elkarteko kidea izan zen eta baita Euskalerriaren Adiskideen Elkartekoa ere. Euskal Idazleen Elkarteak eta Euskal Itzultziale, Zuzen-tzaile eta Interpretari Elkarteak, aldiz, ohorezko kide izendatu zuten Juan San Martin, elkarteko bion sorreran izan zuen partaidetzagatik.

36. Durangoko Liburu eta Disko Azokan, Durango merinaldeko Adiskideen Gerediaga Elkarteak 2001.eko «Durangoko Argizaiola» omen-saria eman zion. Aipatu bezala, Gerediaga Elkartearen baxkide ere izan zen, sortu eta hilabete batzueta, ez ba-karrik elkarte honi ematen zion garrantziagatik, baita ere gure eskualdeko ere nolabait sentitzen zelako, bere ama abadiñarra izan baitzen, Traña auzoko Topiñenekoa, hain zuzen, oker ez banago aitita Ortiz de Zarate arabarra lurrezko topingilea zelako. San-martindarrak beti ospatzten zuten amaren urteguna Abadiñoko Abarketeruena jatetxean.

Azkenik, azpimarratzeko da 2001. urtean, Eibarko Udalak, Udako Euskal Uni-bertsitatearen laguntzarekin, «Juan San Martin» beka sortu zuela, ikerketa sustatzeko eta Juan San Martin eibartar euskalari eta ikertzailea omentzeko. Beka honen irabaz-lea Patxi Salaberri euskaltzaina izan zen, lehenbiziko deialdian.

SARIAK, OMENALDIAK

- Espainiako Mendi Federazioak zilarrezko domina eman zion 1955ean.
- Baionako Euskal Idazleen Entitateak Lauaxeta saria eman zion 1964. urtean.
- Euskal Idazleen Elkarteak ohorezko kide izendatu zuen.

- Euskal Itzultzaitzaile, Zuzentzaile eta Interpretari Elkarteak ohorezko kide izendatu zuen.
- 2001. urtean, Eibarko Udalak, Udako Euskal Unibertsitatearen laguntzarekin, «Juan San Martin» beka sortu zuen, ikerketa sustatzeko eta Juan San Martin eibartar euskalari eta ikertzailea omentzeko.
- 36. Durangoko Liburu eta Disko Azokan, Durango merinaldeko Adiskideen Gerediaga Elkarteak 2001.eko «Durangoko Argizaiola» omen-saria eman zion.
- 2002ko ekainaren 3an, Bilboko Liburu Azokak Urrezko Luma eman zion.
- 2003ko urrian, Koldo Mitxelena Kulturuneak bere omenezko jardunaldiak antolatu zituen, *Konpromisoa eta lekukotza euskal kulturaren zerbitzura izenburu*rean.
- 2003ko abenduan, Hondarribiko urrezko domina eman zioten eta seme kuttun izendatu.
- 2004ko ekainean, Eusko Ikaskuntzak eta Euskadiko Kutxak, *Humanitate, Kultur, Arte eta Gizarte Zientzien* 2004ko saria eman zioten.
- 2004ko abuztuan, Zuloaga Museoak omendu zuen.
- 2005eko maiatzean, Eibarko «seme kuttuna» izendatu zuten.

ARGITARATURIKO LIBURUAK ETA ARTIKULUAK

Euskaraz

- *Juan Antonio Moguel eta Urkitza: bere bizitza ta lanak*. Euskaltzaindiaren ardurapean. Zarautz: Itxaropena, 1959.
- *Zirikadak*. (Ipuin barregarridun liburua.) Zarautz: Itxaropena, 1960.
- *Zirikadak*. Donostia: Elkar, 1984.
- *Eztenkadak*. Zarautz, 1965
- *Uhin berri*. 1964-1969 bilduma, 1. zenb. Donostia: Sociedad Gipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 1969.
- *Euskeraren inguruan*. Saiakera. Donostia: Lur, 1980.
- *Hegatsez* (Serafin Basaurirekin elkarlanean.) Zarautz: Itxaropena, 1971.
- «*Euskal Artea*» (Lur eta gizon entziklopedia liburukan.) Oñati, 1974.
- *Literaturaren inguruan*. Saiakera. Donostia: Lur, 1980.
- *Euskera* (Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala) 1920-1979 urteen arteko agerkarietan azaltzen diren egile eta gaien «Aurkibidea/Índice/Index». Bilbo, 1980.

- Bestalde, aipatu Euskera agerkarian beste hainbat eta hainbat txosten idatzi ditu Biltzar, Jardunaldi eta hileroko batzarretan, adibidez Hilberri esparruan.
- *Erromanikoa Euskal Herrian*. Donostia: Gordailu, 1983.
- *Landuz: gure Herriko gauzak. Cosas de nuestro país*. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, 1983.
- *Jose Manterola*. Donostia: Udal Euskara Batzordea, 1985.
- Euskararen ostarteak. Donostia: Erein, 1998.
- *J.M. Iparragirre in José María Iparraguirre. Erro-urratsak. Raíz y viento. Bigarren liburukia, 87-94.* orr. Bilbo, Keinu, 1999.
- «*Txillardegiren bibliografía*». Azkue Biblioteka 912 (460.154) (0:77)
- *Euskera (Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala)* Gabriel Areistik beste hizkuntzetatik egin zituen poesi itzulpenak». 535-539 orr., Bilbo, 1985.

Kolaborazioak

- *Bitoriano Gandiaga eta Mendata*, «*Bitoriano Gandiagaren oroitzapenez*». 153-160 orr., «Mendata» bilduma, 2. Mendatako Udala, Mendata (Bizkaia), 2001.
- *Antzinatik gaur egunera*. Hondarribia (Inprimategian)
- *1865 kopla zaharrak*. J.M. Lekuona, J.I. Lopez de Luzuriaga, Antxon Narbaitza. Hitzaurrea, Juan San Martin. Eibar: Ego Ibarra, 1992.
- *Heriotza Euskal Herrian*. Alberto Agirreazaldegi. Juan San Martin-en hitzaurrea. Donostia: Kriselu, 1998.
- *Baigorriko zazpi liliak*. Jean Duvoisin. Juan San Martin-en edizio prestaketa eta aitzin-solasoa. Donostia: Elkar, 1987.
- *Euskera (Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala)* 1963-1964; 1965-1966. Etxebarria, Toribio: «Flexiones verbales y lección del euskera dialectal de Eibar». Aurrezpena, Juan San Martin. Bilbo: Euskaltzaindia, 1986.
- *Hiru katakume kezkatia*. Juan San Martinek euskeratua. Zalla: La Gran Enciclopedia Vasca, 1969. (Abere alaiak, 4).
- *Kurrin txirrikumea eta bere jaia*. Juan San Martinek euskeratua. Zalla: La Gran Enciclopedia Vasca, 1969.
- *Estudio etnográfico del Valle de Urrault Alto* (Luis Peña Santigorekin elkarlanean). Munibe, 1966, XVIII, 69-159.
- *Escritores euskéricos del Duranguesado*. Gerediaga 4-5, 1966.
- *Ataduras de noche y arena-Hondar eta gauezko loturak*. Félix Maraña. Hitzaurrea, Juan San Martin, L. Haranburu. Donostia, 1980.

- *Meendiño* (Homenaxe a Meendiño). Edición e notas de Xesús Alonso Monteiro. Juan San Martinek euskeratua. Vigo: Colexio Universitario, Universidade de Santiago, 1982.
- *Peru Abarka*. Mogel, Juan Antonio (1745-1804). Resurrecion Maria Azkuek pairatutako edizio elebiduna. Juan San Martinen hitzaurrea, bigarren eta hirugarren edizioetan.
- *Monografía histórica de la villa de Eibar*. Gregorio Mujika. Juan San Martinen hitzaurrea. Eibar: Eibarko Udala, 1984.
- *Montañas guipuzcoanas*. Juan San Martinen kolaborazioa. Zarauz: Itxaropena, 1957.
- *Piru ahatetxoa*. Juan San Martinek euskeratua. Zalla: La Gran Enciclopedia Vasca, 1969.
- *Argazkiak-Fotografías*: Gipuzkoa-Donostia. Juan San Martinen hitzaurrekoak. Donostia: Argitalpen eta Publikapenen Gipuzkoar Erakundea, Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, 1986-1990.
- *Ezti-tantak: olerkiak. Sagartzazu'tar Kauldi Sataarka*. Aurkezpena, Juan San Martin. Donostia: Elkar, 1996.
- *Salbatore Mitxelena*. Oñate: Ed. Franciscana, Arantzazu, 1970, 2.
- *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, Iker 2: «Arraten sortzen da bizitza». Bilbo: Euskaltzaindia, 1983.
- *El damasquinado de Eibar*. Juan San Martin, Ramiro Larrañaga, Pedro Celaya. Eibar, 1981.
- *Federico Krutwig-i omenaldia*, Iker 10: «Gure amagandiko Gabon kantak». Bilbo: Euskaltzaindia, 1997.
- *Ulibarri Galindez, Jose Paulo*. Jose Paulo Ulibarri Galindez-en Gutunliburua izeneko eskuizkribuaren facsimil gisako argitalpena. Arabako Diputazioaren Kultur Biltzarra Okondoko idazleen gorazarretan, haren sortzearen berrehun urteurrenean. Gasteizen, 1975.eko abuztuan: «Agurra». Vitoria-Gasteiz: Consejo de Cultura de la Diputación Foral de Alava, 1975.
- *Euskera* (Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala) «Axularren omenez Euskaltzaindiak Urdazubin egindako batzarrea». L. Villasante, J. Haritschelhar. Bilbao: Euskaltzaindia, 1975. (Juan San Martinen Euskaltzaindian sartzea, 20. liburukia. Bilbo, 1975).
- *El escultor Juan de Anchieta*. Jose Camón Aznar, Juan San Martinen hitzaurrea. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia, 1990.
- *Jaqin-bide iritarrautia Espaniako neurquidaren,edo constitucio berriaren era-ra adrezatua, erritarren arguidorarako, gazteen icasbiderako, eta escola-mai-suen usorako / erderatic eusquerara itzulidu Apez Vicario J.F.A. guipuztarrac. Catecismo político. Euskara*. Gasteiz: Ararteko, 1991. Argitalpenaren arduraduna, Juan San Martin.

- *Euskera* (Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala) «Luis Villasante Kortabitarte (1920-2000).
- «Léxico del estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue in R.M. Azkue». *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbo, Euskaltzaindia, 1984.

Argitalpen elebidunak

- *Gozog: gure herriko gauzak /cosas de nuestro país*. 1978
- *Dichos y hechos/Esanak eta eginak*. Vitoria-Gasteiz. Ararteko, 1994.
- *Eibar eta Elgetako Toponomastika/Topónomastica de Eibar y Elgeta*. «Onomasticon Vasconiae» bilduma, 21. liburukia. Eibar eta Elgetako Udalak-Euskaltzaindia. Bilbo, 2000.
- *Giza eskubideen inguruan/ En torno a los Derechos Humanos*. Donostia: Elkarlanean, 2000.
- *Hondarribiko Andre María Jasokundekoa: historia, arkitektura eta artea/ Santa María de la Asunción de Hondarribia: historia, arquitectura y arte*. Gipuzkoako Aldundia, Kultura eta Euskara Departamentua. «Ondare» bilduma. Donostia, 1998.
- *Hitzaurrea in Argazkiak/Fotografías*. Argitalpen eta Publikapen Gipuzkoar Erakundea 1986-1990. Donostia, 1986.
- Euskadi. Ararteko. «*Eusko Legebiltzarri txosten berezia 1992-1993/Ararteko*» Gasteiz: Eusko Legebiltzarra/Parlamento Vasco. Gasteiz, 1990, 1992, 1993, 1994.
- Euskadi. Ararteko. «*Psikiatrikoak: ospitale psikiatrikoetako buru-gaisoen egoera/Los psiquiátricos: situación de los enfermos mentales en los hospitales psiquiátricos*». Gasteiz, 1992.
- *Aintzinako Eibar: etnografia gaiak/Temas de etnografía del antiguo Eibar*. Eibar: Ego Ibarra, 1993.
- *Bidez: gure Herriko gauzak/Cosas de nuestro País*. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, 1978.
- *Landuz: gure Herriko gauzak/Cosas de nuestro País*. Donostia: Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, 1983.
- *Giro gori. Juan San Martin*, «Otsalar». Leioa: Argitarapen Zerbitzua, Euskal Herriko Unibertsitatea, 1998.

Gaztelaniaz

- *Escritores euskéricos* («Catálogo bio-bibliográfico de escritores contemporáneos en vascuence»). Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1968.

- *Elgueta con Anguiozar y Ubera*. Donostia: Caja de Ahorros Municipal de San Sebastian, 1975.
- *Eibar. Diccionario Enciclopédico Vasco*. Auñamendi, X. Liburukia, 180-272 orr. Donostia, 1979.
- «Existe-t-il un art basque?» In *Etre basque entziklopedia*, 311-149. orr. Tolouse, 1983.
- «¿Existe un arte vasco?» In *Ser vasco*, 311-156 orr. Bilbo, 1986.
- «Las artes del Pueblo Vasco» in *Euskalerria*. Bartzelona, 1987.
- *Los Zuluaga: dinastía de artistas vascos*. «El pintor Ignacio Zuluaga», V. Kaititlakua, 195-277. Donostia: Ramón Suárez Zuluaga, Zuloaga, Museo Zuluaga, 1988.
- *Viaje por el país de los recuerdos*. Toribio Echevarría. Juan San Martinen hitzaurrea. Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones. Donostia, 1990.
- *Apéndice a escritores euskéricos: correcciones y adiciones a la primera edición*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1969.
- «Cornuz: notas sobre término y nobleza». Donostia: Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, 1988, 525-532 orr. Ondokoaren separata: *Boletín de la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. Año 44, cuadernos 3-4.
- «Don Carmelo de Echegaray: su aportación a la literatura en vascuence» in *Boletín de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País*. Año 41, cuadernos 1-2. Donostia: Euskalderriaren Adiskideen Elkartea, 1985.
- *Julio Beobide* (Biblioteca: pintores y escultores vascos de ayer, hoy y mañana; v. 23, fasc. 246) Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca, 1973.
- «Luis Pedro Peña en las investigaciones etnográficas: tiempo de recuerdo», in *Bidasoako Ikaskuntzen aldizkaria/Boletín de Estudios del Bidasoa/Revue d'études de la Bidassoa*. Irun: Luis de Urquiza Kultur Taldea, 1996.
- «Ofizio eta tituludun etxe izenak Hondarribian» in *Bidasoako ikaskuntzen aldizkaria...* Irun, 1997.
- «Paleolitos garaiko aztarnak Hondarribian» in *Bidasoako ikaskuntzen aldizkaria...* Irun, 1999.
- «Vocabulario euskaro adicional del padre Esteban de Adoain» in *Fontes Linguæ Vasconum Studia et Documenta*. Iruñea, Aranzadi, 1977.

Donostia, 2006-I-27

J.L. Lizundia

PATXI ONDARRA ERDOZIA: BIZITZA ETA LANAK (1925-2005)

Sakanako Bakaiku herrian jaio zen 1925eko maiatzaren 19an. Feliziano Ondarra eta Maria Erdozia, bere gurasoak ere bakaikuarrok ziren. Izaan zituzten sei seme-alaben artean Patxi zen zaharrena.

1937an, 12 urte zituelarik eta Espainiako Gerra Zibila puri-purian zegoela, sartu zen Kaputxinoek Altsasun duten seminarioan, eta, garai hartako bere ikaskide batek jakinaz digunez, karlisten umeek eraman ohi zuten *pelayo* trajez jantzia agertu omen zen.

Apaiz ikasketak burutu arte ikas ibilbide hau egin zuen: Altsasun Humanitate ikasketako bost urteak, Hondarribian Filosofiako bi lehenbizioak, ondoren Zangozan nobiziadu urtea, handik Lizarrara joan zen Filosofiako hirugarrena eta Teologiako lehendabizikoa egitera, eta azkenik Iruñean amaitu zituen Teologiako hiru hurrengoak. 1949ko abenduan apaiztu eta meza berria Altsasuko komentuan eman zuen Eguberri aurretik.

Hasiera-hasieratik nabaritu omen zitzzion historia eta hizkuntzak ikasteko joera berezia. Euskaraz gain latina, greziera, frantsesa eta alemana ikasi zituen eta bere kabuz eskatzen zuten baino maila altuagoa lortzen saiatzen omen zen eta, Teología egiten aritu zen urteetan, hebreera ere nahiko ongi ikasi omen zuen. Hala aitortzen du berak, meza eman eta hurrengo urtean Kaputxinoen Probintzialak igorritako gutun baten erantzunean:

«en Pamplona estudié mucho hebreo y leí casi sin diccionario los libros históricos. Leí el Pentateuco, Josué, Jueces, Samuel, Reyes, etc. Aspiraba a traducir con el tiempo la Biblia de las lenguas originales al vascuence... En cuanto al griego, he leído casi todo el Nuevo Testamento. El alemán, una de las lenguas más necesarias en punto a Escritura, me parece que lo entiendo con bastante facilidad. Vascuence también he estudiado mucho, aparte de ser mi lengua materna. Mi centro está aquí.»

Zergatik adierazten zion bere lekua hemen zegoela? Bada, Probintzialak Txilera joateko proposamena egin ziolako eta Patxik bere burua zertarako ikusten zuen gai eta zertarako ez jakinarazteaz gain, guztiaren gainetik hemen geratu nahi zuelako. Badaezpada ere, Probintzialak zalantza izpirik izan ez zezan edo, honela laburbildu zuen erantzun gutun hori:

«en resumen, yo no me siento ni con aptitudes, ni con entusiasmo para los ministerios a los que me destinan y, en consecuencia, desearía no contasen con un servidor.»

Hala ere, Probintzialak tinko eutsi zion bere proposamenari eta Patxik hurrengo gutun batean honela erantzun zion:

«Me dice que acepte sin titubeos mi destino. Digo, pues, que me resigno, nada más, a ir a Chile. No siento ninguna ilusión por ir allá. Si voy, será únicamente porque me mandan (1).»

Hamahiru urtez aritu zen Santiago hiriburutik 25 kilometrora dagoen Paine ize-neko hirian kaputxinoek zeukaten seminario txikian irakasle, hizkuntza irakasle batik bat; baina, aldi berean, batere bere gustuko ez ziren zenbait ardura ere hartu behar izan zituen ikastetxe harten, bertzeak bertze, ikasketaburu izan baitzen zazpi urtez eta zu-zendariorde eta diziplina prefektu bertze hiru urtez. Hala ere, Txilen emandako urte haiek aprobetxatu zituen ingelesa ikasteko, eta maila ona lortu zuen nonbait, Michigan Unibertsitateko Proficiency in English titulua eskuratu baitzuen 1961ean.

1964an, hamahiru urte jarraituak han egin ondoren, merezitako oporrak hartu eta hona etortzeko aprobetxatu zuen. Hasiera batean oporraldi garai horretan bere familia bisitatzaera eterri bazeen ere, behin betiko hemen gelditu zen.

Hurrengo hiru urteetan Tuteran eta Zangozan aritu zen irakasle, eta bertze bi urtez Donostian. Azken hiri honetan bere ama hizkuntza sakontzen hasteko aukera ona izanagatik, urte bat geroago, 1968an –apaiztu zenetik 19 urte pasatu ondoren–, Lekarozera igorri zutenean, hasi zitzaion Patxi Ondarrari bere betiko asmo eta ametsak ase-tekiko bidea irekitzen. Orduan bai erran ahal izan zuen «mi centro está aquí». Emeten duenez, oraingo honetan aurkitu zuen leku eta gune aproposa bera gai sentitzen zen lanetan murgiltzeko, ikasten segitzeko eta ikerketan trebatzen hasteko. Lekarozko komentua, euskal kulturarekin lotura handikoa izateaz gain, zenbait euskaltzainen bizileku ere izan baitzen, bertzeak bertze, Damaso Intzakoa eta Polikarpo Iraizozkoa eukaltzain osoena eta Arrigarai, Eusebio Etxalarkoa, Aurelio Etxarri Aranazkoa eta Jurgi Errezungoa urgazleena. 19 urte lehenago Biblia euskaratzeko asmoak urrutixko gelditu zitzaizkion nonbait eta Lekarozko ikastetxean, irakasle aritzearrekin batera, alor berriak jorratzen hasi zen. Euskararen ikerketarako bere burua hobeki jantzi nahian, UNEDn matrikulatu eta lau urteren buruan, 1980an, 55 urte zituela, filologian lizen-tziatura lortu zuen.

Ikasketa hauet amaitzean zituela izendatu zuten euskaltzain urgazle, 1979ko abenduaren 20an, eta zazpi hilabete geroago, 1980ko uztailaren 31n, euskaltzain oso, Jose Mari Satrustegi, Jean Haritschelhar eta Henrike Knörr euskaltzainek proposatuta, bertze kaputxino batek, Aita Polikarpo Iraizozkoak, hutsik utzitako aulkia betetzeko. Sa-rerra ekitaldia Altsasuko kaputxinoen komentuan egin zen, 1981eko martxoaren 22an, eta hitzaldian «Polikarpo Aitak zituen euskal esku-idatzi zaharren aurkezpena» izen-buruko gaia garatu zuen. Erantzule J. M. Satrustegi izan zen.

25 urte egin zituen Patxik Lekarozen, baina fraideek ikastetxe hura Nafarroako Gobernuari saldu ziotenetik, bakaikuarrak Iruñera joan nahi izan eta 1993az ge-roztik bere azkeneko 12 urteak, Altsasun egindako egonaldi batzuk salbu, Iruñeko San Pedro auzoko kaputxinoen komentuan pasatu zituen. Urte hauetan buru-belerri aritu zen ikerketa lanetan eta, bere bibliografian ikusten ahal den bezala, euskarazko testuak argitaratzea izan zuen ia-ia helburu bakarra, idatzi zituen liburu gehienak eta artikulu franko garai honetakoak baitira.

(1) Informazio hau eta bertze zenbait datu eskura jarri dizkigun *Tarsicio de Azcona* izene-ko kaputxinoari eskerrak eman nahi dizkiogu.

Patxi Ondarraren lanak

Aipatu dugu Lekarozeren hasi zela alor berriak lantzen, eta hilberri txosten honekin batera argitara eman dugun haren bibliografian ikusten ahalko den bezala, nahiz eta bertze zenbait gai ere landu, bi izan ziren gehien jorratu zituenak: Arkeologia (Megalitika bereziki) eta Euskara.

1. Megalitika

Patxi, alde batetik, pertsona isila, langilea eta gauza guztiei zuhurki erreparatzen ziena zen; eta bertzetik, beti agertu izan zuen naturarekiko maitasuna eta mendizaletsuna. Bere jai eta opor egunetako atseden eta gozamenik handiena mendian ibilbide luzeak egitea izaten zen, zer ikusi eta ikasi, zer berri aurkitu bere fitxategia osatzen joateko. Mendizale ibiltari nekaezin honek, bai Baztandik hasi eta Bertizarana, Malerreka, Bortzerrriak, Artesiaga, Kintoa, Lantz, Belate, Ultzama, Anue... eremuetako bidexka eta xoko guztiak, bai bere sorterri inguruko Aralar, Urbasa, Altzania, Lizarrusti... mendietakoak ere, pausoaz pauso ezagutzen zituen eta trikuharri, oroitarri, mugarrirri, monolito, cromlech, tumulu... ugari aurkitu zituen. Nafarroan urte haietan megalitikan aditu zirenekin harremanak izan zituen, bertzeak bertze, Tomas López Sellés jaunarekin eta, hain zuen ere, 1977an López Sellés zenu zenean, Nafarroako Foru Diputazioak *Príncipe de Viana Erakundearen Indusketa eta Arkeología batzordekide* berria Patxi Ondarra izendatu zuen.

Alor honetan egindako aurkikuntzen lekuko dira aldizkari espezializatuetan argitara eman zituen zenbait artikulu, bost *Príncipe de Viana* eta hiruna *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, *Trabajos de Arqueología de Navarra* eta *KOBIEn*. Guztien gainetik aipagarria, izan duen oihartzunagatik, 1973an Bartzango Soalar men-

dian aurkitu eta izen hori daraman menhir neolitikoa, 4 metro eta 30 centimetroko altuera, 3'5 tona, eta gizon eta emakumearen grabatuak dituena. Orain Elizondoko J. Oteitzeta Etnografia Museoan dago ikusgai.

2. Euskara

Euskaltzain izendatu berri hartin egin zitzzion elkarrizketa batean zioen euskal gauzatarako izugarrizko grina izan zuela beti eta, euskalduna eta nafarra zen aldetik, bere xede nagusia Nafarroako euskalduntasunaren erakusketa egitea zela, alegia, Nafarroan non, noiz eta nola hitz egiten zen ezagutzera ematea ondoren hartu beharreko erabakiak hartzeko.

Argitara eman dituen lanak hiru atal nagusitan sailkatzen ahal dira: a) Joakin Lizarraga, b) Aita Polikarpo Iraizozkoa eta c) euskal testuak.

- a) Joakin Lizarraga Elkanokoa. Lekarozko hasierako urteetan Megalitikan mur-gildu bazen ere, ikusten ahal da berehala ekin ziela euskararen inguruko gaiei eta hauen artean lehendabizikoak *Fontes* aldizkarian argitara emandako «Producción literaria de Joaquín Lizarraga» (1972), «La Escuela de gramática de Joaquín Lizarraga, en Elcano» (1978) eta «Joaquín Lizarraga en el Diccionario de Azkue» (1980) izan ziren. Berehala etorri ziren hurrenez hurren lan mardulagoak, Elkanokoari buruz idatzi zituen liburuak, *Ongui iltzen laguntzeko itzgaiac* eta *Urteko igande guzietarako prediku laburrak*, Euskaltzaindiaren Euskararen Lekukoak bildumaren 10. eta 16. aleak, eta *Jesukristo, María eta Santuen Bizitzak*, Juan Apechearekin batera prestatu eta Nafarroako Gobernuak argitaratua. Bazuen oraindik material gehiago eta bere azken egunak arte ari-tu zen prestatzen Elkanokoaz laugarren liburua izatea espero duguna, *De Decalogeo* eta *Aitagurean azalpena* izenburukoa.
- b) Aita Polikarpo. Euskaltzaindiko aulkian ordezkatu zuen Iraizozkoaz ere lan ugari utzi dizkigu. *Euskera* aldizkarian lau artikulu, horietako bat sarrera hitzaldian garatu zuen gaia eta bertze bat Iraizotz herrian 1997an Euskaltzaindiak ospatu zuen Aita Polikarporen mendeurrenean azaldu zuen txostena «Aita Polikarpo Iraizozkoaren bizitza eta obrak» izenekoa. Mendeurren honen ondorioz, Euskaltzaindiak proposatuta, Nafarroako Gobernuak hiru liburutan eman zituen argitara Iraizozkoaren lanak, *Hitz neuritzko lanak* batean eta *Hitz lauzko lanak* bertze bitan, hirurak Patxi Ondarrak prestatuak.
- c) Euskal testuak. Aipatutako bi egile horien liburuez gain, *Karmelen* bertze bat ere idatzi zuen, Arakistain eta Zuzaeta karmeldarren idazlanak biltzen dituena. Baino gehiago dira artikulu modura argitara eman zituen testuak, Nafarroakoak eta XVIII-XIX. mendekoak batik bat, *ASJU, Euskera, Fontes* eta bertze aldizkari batzueta, baita euskaltzainei egindako zenbait omenaldi liburutan ere ageri direnak. Kontuan izanik testu horien lekukotasun geografikoak, hala nola, Urdazubi, Baztan, Bertizarana, Bortziriak, Bidasoa Beherea, Eguesibar, Txulapain, Itzarbeibar, Oltza, Olloibar, Iguzkitza, Goñerri, etab. direla, oso material interesgarria da Nafarroako euskara ikertu eta ezagutzeko. Iñaki Caminok orain dela urte pare bat argitaratutako *Hego-nafarrera* liburuan dio On-

darra euskaltzainaren ikerketak baliabide paregabea izan direla Goñerriko euskaraz fruitu gehiago lortu ahal izateko.

Euskaltzaindian izandako ardura

Hiru batzordetan aritu zen batik bat:

1. Dialektologia. Batzorde honetan sarrera hitzaldia egin zuen urte beretik hasi eta hamabi urtez aritu zen; horietako hamarretan, 1981-1987 eta 1989-1993 bitartean, batzordeburu izan zen, eta bertze bitan, 1987-1989, buruorde. Batzorde arduraz gain *Maileguzko hitz berrien* azpibatzordean eta *Lexiko Irizpideen Finkatze lanetan* parte hartze zuzena izan zuen, baita Dialektologiarako Nafarroan egin ziren inkestetan ere. Hiztegia biltzeko zuen zaletasunaz jabetzeko aski da bere lanak ikustea. Adierazgarria da 1965ean argitara eman zuen bere lehendabiziko lana *Voces vascas de Bacaicoa* izan zela eta 40 urteren buruan inprimategira eraman zuen azkenekoa lan hura osatua izan zela, oraingoan euskaraz emana, *Bakaikuko euskal hitzak, esaerak etab.* izenekoa. Lan hau da, hain zuzen, *Fontes* aldizkariaren 100. alean plazaratu berri dena eta Patxi Salaberrik, aldizkari horren zuzendari eta bakaikuarrar Euskaltzaindian ordezkatu duenak, gaurko osoko bilkuraren eskura eman diguna.
2. Gramatika. Batzorde honetako kide bertze hamabi urtez izan da, 1993an Dialektologiakoa utzi zuenetik bere azken eguna arte. Batzordeko idazkariak jakinarazi digunez, Patxi Ondarrak eginbehar guztiak zintzoki betetzeaz gain, oso gustuko zuen *EGLUko* materialetan gramatika-fenomeno bitxi samarrak aztertzen zirenean bereziki, berak prestatu eta argitara eman zituen Nafarroako hainbertze testutatik jaso zituen lekukotasunak proposatzea.
3. Onomastika. Batzorde hau 1983an eratu baino lehenago osatu zen behin-behineko *Herri Izendegia* lantaldeko kide izan zen. 2001az geroztik, berak hala eskatuta, kide-aholkulari genuen. Atal honetan hurbilagotik ezagutu nuen, Euskaltzaindiko bileretarako joan-otorriean gai honen inguruan aritzen baikinen solasean erregularki. Gustuko zuen. Lekarozten egon zenean datu asko bildu zituen; ongi miatu zuen Bartzango udal artxiboan. Lan horren lekuko dugu, erraterako, 1984an argitara eman zuen «Apeo de Bartzan», Bartzango XVIII. mendeko etxe izenen dokumentua; eta artxibo hartan egin zuen lanaren lekuko izan nintzen ni neu orain dela hogeい bat urte, tesia egiten ari nintzela jakin zuenean, Malerreka inguruko datuak bildurik zituen lauzpabost karpeta eman zizkidanean, eta berriro joan den uzailean, bere azken egunetan, Paskual Rekalderi eta bioi iritsarazi zigunean artxibo beretik hartuak zituen gainerako materialak, Bartzango herriei dagozkienak batik bat.

Erran beharrik ez dago zein zehatza zen, bai agirietatik hartzen zituen datuak biltzean, bai bere mendi ibilaldietan entzuten zituen forma biziak jasotzean. Bere ustez oker jarriak ziren zenbait izenen salaketa egin zuen; erraterako, arkeologoek *Abauntz* izenarekin bataiatu zuten Arraizko kobazuloa *Lamiñzulo* zela zioen; Aralar mendian Atlantiko eta Mediterraneorako urak banantzen diren puntuaren dagoen trikuharria, J. M. Barandiaranek, Ataungo ahoskeraren arabera, *Argonitz* izendatu zuena *Arginarotz* dela; eta Barandiaranek *Mairarreta* izenaz bataiatutako Arraiozko trikuharria, Bartzango dokumentazioaren arabera *Mairuilarrieta* dela.

Euskaltzain nafarra

Nafarroan euskararen arrastoak aurkitzen aritzeak liluratzten zuen Patxi eta, gora-go aipatu dugun bezala, euskalduna eta nafarra zen aldetik, euskaltzain izendatzean bere buruari jarri zion helburu nagusia Nafarroako euskalduntasun historikoa erakus-tea zen, non eta noiz hitz egiten zen eta nolakoa zen euskara hori, horren ondorioz eus-kara baturako behar ziren erabakiak hartzeko.

Aipatu ere egin dugu, azkeneko bospasei urteetan Euskaltzaindiko bileretarako joan-erriretan ordu franko egin genituela elkarrekin eta egiaztatzen ahal dugu bere kezka na-gusiak euskararen egungo egoera eta etorkizuna zirela, baina Nafarroako ikuspuntutik. Bertze modu batera errateko, bere kezkak euskara batua eta euskara Nafarroan ziren. Per-tsona isila, hitz gutikoa baina zehatza, behar baino gehiago hitz bat ere egiten ez zuena, eta hitz bat bertzea baino altuago ere ahoskatzen ez zuena. Hala ere, ohi ez bezala, era-bat asaldatua eta haserre bizian mintzatzen ikusi izan nuen pare bat aldiz. Behin, euska-raren munduaren barrenetik batuari buruzko kritika gogorrak plazaratzen ziren batean, hiz-kuntza berria, asmatua, artifiziala, Martekoak, etab. zela zioten zenbait adierazpen eta iritzi kritiko zirela eta; bertze batean, Nafarroan azkeneko 30-40 urte hauetan loratzen ari den hizkuntza itotzeko hartu ziren neurri gogorrak ikusita eta, bereziki, bertako hizkuntza pro-pioari egunkarietako iritzi artikuluek erakusten zioten errespeturik ezak minduta.

Patxi Ondarra, izateko moduagatik, ez zen bere burua inola ere agerian jartzen zutenetakoa; hala ere, euskararekiko zuen kontzientzia eta konpromiso pertsonalak behin edo bertze bulkatu zuen nafar gizartearren aurrean aurpegia ateratzena. *Lingua na-varrorum* inoiz ez zela nafarren hizkuntza izan, nafar batzuena baizik, eta *Nafarroa, Euskal Herria* eta *Vasconia* izenak nazionalisten asmakizun berriak bertzerik ez zirela zioten artikulu egileen aurrean agertu zuen bere iritzia. Datu zehatz eta ongi dokumentatuak emateaz gain, bazekien ironia puntu bat ere erabiltzen bere erantzunetan. Adibidez, horietako batean, *Lingua navarrorum* artikuluaren egileari «un incansable soldado de la pluma» deitzen dio, eta *Nafarroa, Vasconia* eta *Euskal Herria* izenez ari den batean, hainbat aipu historiko eman ondoren, erraten du bere azkeneko kontsulta bibliografikoa Nafarroako Kutxak 1990ean 11 liburukitan argitarra emandako *Gran Encyclopédia navarra* obra izan zela, eta, aurkitutakoa ikusi ondoren, iruzkin honekin ematen dio amaiera artikuluarit:

«*Vasconia* es un banco y *Euskal Herria* no tiene entrada: no ha existido nunca.»

Patxi Ondarra, eroriko batek eragindako zaurien ondorioz, 2005eko uztailaren 30ean hil zen, euskaltzain oso zeneko 25 urte bete behar zituen bezperan, hain zuzen. Isil-isilik, bizi izan zen bezalaxe, eta, itxuraz, ustekabeen joan zitzagun. Berarentzat, ordea, azken ordu hori ez zen ustekabekoa eta bat-batekoa izan. Zendu zenean kontu-ratu nintzen hilabete batzuk lehenagotik erabat jabetua zegoela bere amaiaren hur-biltasunaz, adierazgarriak izan baitziren bere bizitzaren hondarreko hilabeteetako biz-pahiru gertakari. Azkenaldian, Euskaltzaindiaren osoko bilkuretarra joaten ez zenean, erregularki igortzen zidan bere ahala posta elektronikoaz, baina joan den ekainean, ko-mentuko eritegira eraman ondotik, Gema Iruñeko ordezkaritzako bulegariari deitu zion komentura joateko eskatuz. Niri zuzendutako eskutitz azalaren barruko paperak zera zioen «Andres Iñgori beti nire ahala. Sinatura P. Ondarra». Uztalean gisa bereko deia jaso zuen Gemak. Azken honetan lehen aipatu dudan Baztango artxiboa jasotako ma-terialaren zenbait karpeta emateko. Oraindik adierazgarriagoa da kaputxinoek bere ge-

lan aurkitu zuten paper bat, antza denez, eritegira joan aurretik, martxoan edo apirilean, idatzia utzi zuena. Bertan, zehatz-mehatz ematen du aditzera zer lan zituen eginak edo amaitzeko puntuak, bere gelako zein karpeta eta apaletan zegoen horietako bakoitza eta zein pasahitz edo klaberri emanda aurkitzen ahal ziren bere ordenagailuan (2). Argi adierazi nahi izan zuen nonbait, depresioak jota komentuko eritegian sartu zenean, ez zuela bere burua gai ikusten ez Euskaltzaindiko bilkuretarra etortzeko, ez lanean segitzeko. Nolabait errateko, testamentu baten modura utzi zuen idatzirik esku artean zituen lan eta arduren berri.

Lehenago aipatu dugu euskaltzain izendatu berri harten, euskalduna eta nafarra zen aldetik, zertan saiatu nahi zuen argi eta garbi adierazi zuela. 25 urteen buruan, bere bizitzaren helmugan, Patxi Ondarra langile nekaezinak uzta oparoa utzi dio euskarari eta Nafarroari. Uzta baliagarria Euskaltzaindiaren lanetarako eta kultura ekarpen interesgarria Nafarroarentzat, bai historiaurreko megalitika aurkikuntzengatik, bai paper zahar ez-kutatuetatik aterata ezagutzera eman dituen bertako hizkuntzaren ezaugarriengatik. Espero dezagun merezimendu horiek balioztatuak ikustea eta espero dezagun, halaber, Nafarroako *Entziklopedia* hori berrargitaratzen denean, *Vasconia* eta *Euskal Herria* izenen sarrerak agertzea, eta hauek agertuko ez balira ere, *Ondarra Erdozia, Patxi sarrera berria ikustea*, Nafarroaren alde egin duen lanaren errekonozimenduaren seinale.

BIBLIOGRAFIA

Laburdurak

ASJU = *Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo».*

BIA/BEB = *Bidasoako Ikaskuntzen Aldizkaria / Boletín de Estudios del Bidasoa*.

BRSVAP = *Boletín de la Real Sociedad Vasca de Amigos del País*.

CEEN = *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*.

FLV = *Fontes Linguae Vasconum, studia et documenta*.

PV = *Príncipe de Viana*.

TAN = *Trabajos de Arqueología de Navarra*.

1. Argitaratutako liburuak

1.1. *Euskararen Lekukoak, Euskaltzaindiaren bilduma*

- *Ongui iltzen laguntzeco itzgaiac. Joakin Lizarraga*. Edizio kritikoa, Frantzisko Ondarrak paratua, Euskararen Lekukoak 10, Euskaltzaindia, Bilbo 1984.

(2) Honako hauek aipatzen diu:

- *De Decalogo*, Joakin Lizarraga Elkanokoa.
- *Euskal Lan Argitaragabeak*, Fr. Joan Endara Berakoa.
- «Santiago Arazurikoa edo Kintin Eraso, predikaria».
- «Hemezortigarren mendeko testuak gipuzkeraz».
- «Fr. Joan Endara Berakoa KAI-n».

- *Urteko igande guzietarako prediku laburrak. Joakin Lizarraga, Elkanokoa.* Edizio kritikoa. Frantzisko Ondarrak paratua, Euskararen Lekukoak 16, Euskal-tzaindia, Bilbao 1990.

1.2. Karmel

- *Fr. Migel San Frantziskorena (Zuzeta), Fr. Jose Jesus-Mariarena (Arakistain): XVIII-XIX. mendeetako Karmeldarrak. Idazlanak.* Frantzisko Ondarra & Antonio Unzueta, Karmel Sorta 10, Markina-Xemein 1997.

1.3. Nafarroako Gobernua

- *Jesukristo, Maria eta Santuen Bizitzak. Joakin Lizarraga.* Edizio kritikoa. J. Apececheak eta F. Ondarrak prestatua, Nafarroako Gobernua, 1994.
- *Hitz Neurtuzko Lanak. Aita Polikarpo Iraizozkoa,* Nafarroako Gobernua, 1997.
- *Hitz Lauzko Lanak I (1927-1949). Aita Polikarpo Iraizozkoa,* Nafarroako Gobernua, 1999.
- *Hitz Lauzko Lanak II (1928-1949). Aita Polikarpo Iraizozkoa,* Nafarroako Gobernua, 2000.

2. Omenaldi liburueta lanak

- «Hemezortzigarren eta hemeretzigarren mendeetako euskal gutun ez-ezagunak», Iker-2, *Piarres Lafitte-ri omenaldia*, Euskaltzaindia, 1983, 475-489.
- «Juan de Beriain eta perpaus koposatua». *Aingeru Irigarayri Omenaldia*, Eusko Ikaskuntza, Cuadernos de Sección, Hizkuntza eta Literatura 4, 1985, 221-235.
- «Bizkaierazko testu berri bat (1778)», Iker-6, *Luis Villasanteri omenaldia*, Euskaltzaindia, 1992, 367-391.
- «Mendiburu gipuzkerara itzulia». Iker-10, *F. Krutwig-i omenaldia*, Euskaltzaindia, 1997, 279-298.

3. Liburuen hitzaurreak

- «Aurkezpena», *Sakanako Hiztegi Dialektologikoa*, J. L. Erdozia Mauleon, Nafarroako Gobernua – Euskaltzaindia, 2004, IX-XI.

4. Aldizkari espezializatuetan argitaratutako lanak

4.1. Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»

- «Zegamako Doctrina Christiana (1741)», *ASJU* 18-2, 1984, 3-62.
- «Nafarroako Bertitzaranan aurkitutako euskal testuak», *ASJU* 23-3, 1989, 701-755.
- «Amoresco eta doloresco Jesu Christoren pausoac», *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, Gehigarriak 14, Gipuzkoako Foru Aldundia, 1991, 301-313.
- «Oierregiko testu berriak», *ASJU* 26-1, 1992, 181-204.
- «Gartzainen aurkitutako Kristau Ikasbidea», *ASJU* 26-3, 1992, 977-1002.
- «Goñerrin aurkitutako testuak (IX)», *ASJU* 27-1, 1993, 299-320.
- «José Matías de Elizalde (1776-1856), Urdazubiko monastegiko azken abatearen predikuak», *ASJU* 27-2, 1993, 575-611.
- «Goñerrin aurkitutako testuak (X)», *ASJU* 27-3, 1993, 903-947.
- «Juan Martín de Ibero (1729-1783), Izuko parrokuaren testuak (I)», *ASJU* 30-2, 1996, 645-702.
- «Juan Martín de Ibero (1729-1783), Izuko parrokuaren testuak (II)», *ASJU* 32-1, 1998, 231-309.

4.2. Bidasoako Ikaskuntzen Aldizkaria / Boletín de Estudios del Bidasoa

- «Irun eta Hendaian emandako bi euskal prediku (1831-1932)», *BIA/BEB* 7, 1990, 7-37, Irun.
- «Irun eta Oiartzungo bi testu (1832-1834)», *BIA/BEB* 8, 1991, 103-132, Irun.

4.3. Boletín de la Real Sociedad Vasca de Amigos del País

- «Voces vascas de Bacáicoa», *BRSVAP*, XXI, 3-4, 1965, 387-412.

4.4. Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra

- «La parábola del hombre y el dragón», *CEEN* 27, 1977, 377-388.
- «Apeo de Baztán (1726-1727)», *CEEN* 44, 1984, 5-48.
- «La parábola del hombre y el dragón», *CEEN* 46, 1985, 103-108.
- «Los altos mojones de Belate-Zahar», *CEEN* 50, 1987, 365-375.

- «Lantz eta Ultzamako mugetan edestiaurreko oroitarri berrikuak», *CEEN* 54, 1989, 503-519.
- «Lantz hiriko mendietan edestiaurreko oroitarri berriak», *CEEN* 56, 1990, 335-340.

4.5. *Egan*

- «Iraizoz-ko Polikarpo Aitaren hamalaukoak», *Egan* 1-6, 1981, 29-32.

4.6. *Euskera*

- «Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan», *Euskera* 26, 1981-1, 349-365.
- «Aita Polikarpo Iraizoz (1897-1980)», *Euskera* 26, 1981-1, 495-496.
- «Polikarpo Aitak zituen euskal esku-idatzi zaharren aurkezpena», *Euskera* 26, 1981-2, 633-649.
- «Garesko euskarari buruz zerbait», *Euskera* 27, 1982-2, 647-653.
- «Oieregi-ko Buenaventura Aita (1886-1956)», *Euskera* 32, 1987-1, 25-32.
- «Igorre-ko Julen Aita (1898-1988)», *Euskera* 33, 1988-2, 483-485.
- «Los Arcos-en euskal izena Urantzia ote?», *Euskera* 34, 1989-2, 723-724.
- «Fr. Juan Ajuriaren idazlanak (1800-1825)», *Euskera* 36, 1991-3, 923-992.
- «Fr. Migelek darabiltzan zenbait hitzez», *Euskera* 37, 1992-1, 545-555.
- «Errezuko Jurgi aita (1896-1992)», *Euskera* 37, 1992-1, 623-627.
- «Goñerrin aurkitutako testuak (VIII)», *Euskera* 38, 1993-1, 59-124.
- «Aita Polikarpo Iraizozkoaren bizitza eta obrak», *Euskera* 42, 1997, 1+2, 61-75.

4.7. *Fontes Linguae Vasconum*

- «Producción literaria de Joaquín Lizarraga (1748-1835)», *FLV* 11, 1972, 265-281.
- «La Escuela de gramática de Joaquín Lizarraga, en Elcano», *FLV* 28, 1978, 127-138.
- «Manuscrito de pláticas en euskera guipuzcoano en los capuchinos de San Sebastián (I)», *FLV* 30, 1978, 525-546.
- «Manuscrito de pláticas en euskera guipuzcoano en los capuchinos de San Sebastián (II)», *FLV* 33, 1979, 91-119.
- «Joaquín Lizarraga en el Diccionario de Azkue», *FLV* 34, 1980, 107-141.

- «Catecismo del siglo XVIII en vascuence de Uterga (Valdizarbe)», *FLV* 35-36, 1980, 173-221.
- «Las vascongadas de Barbarin y Corres, Navarra y Álava», *FLV* 35-36, 1980, 371-382.
- «Primer sermón en vascuence navarro (1729)», *FLV* 38, 1981, 147-173.
- «Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Gofí», *FLV* 39, 1982, 133-228.
- «Textos en vascuence navarro de Baztán, Nuin y Urdazubi», *FLV* 40, 1982, 387-401.
- «Escritos en vascuence del P. Esteban de Adoáin (1808-1880)», *FLV* 46, 1985, 343-405.
- «Dos pláticas inéditas del P. Sebastián de Mendiburu», *FLV* 47, 1986, 151-165.
- «Textos en vascuence en el pueblo de Gofí», *FLV* 49, 1987, 117-140.
- «Dos pláticas en vascuence del siglo XVIII», *FLV* 50, 1987, 281-316.
- «Goñerrin aurkitutako sei euskal testu (1743-1753)», *FLV* 53, 1989, 97-144.
- «Goñerrin aurkitutako lau euskal testu (XVIII. mendean)», *FLV* 55, 1990, 73-121.
- «Goñerrin aurkitutako beste sei testu», *FLV* 57, 1991, 131-168.
- «Goñerrin aurkitutako testuak (IV)», *FLV* 60, 1992, 297-333.
- «Goñerrin aurkitutako testuak (V)», *FLV* 62, 1993, 137-153.
- «Hemezortzigarren mendeko bertsoak», *FLV* 64, 1993, 531-553.
- «Javier Ramon de Lakoizketa Bertiz-ek izan zituen testuak», *FLV* 65, 1994, 161-183.
- «Javier Ramon de Lakoizketa Bertiz-en euskal testuak», *FLV* 66, 1994, 349-369.
- «Goñerrin aurkitutako testuak (VI)», *FLV* 67, 1994, 521-554.
- «Goñerrin aurkitutako testuak (VII)», *FLV* 68, 1995, 173-190.
- «Juan Martin de Ibero (1729-1783), Izuko parrokua (1754-1783)», *FLV* 72, 1996, 235-267.
- «Ollon 1777. urtean emandako testuak», *FLV* 73, 1996, 465-482.
- «Bakaikuko euskal hitzak, esaerak etab.» *FLV* 100, 2005, 481-523.

4.8. KOBIE

- «Los cromlechs y túmulos de la estación megalítica de Atxuri», *KOBIE* (Serie Paleoantropología) 15, 1986, 229-232.

- «Bertitzarana eta Malerrekako trikuharriak», *KOBIE* (Serie Paleoantropología) 17, 1988, 169-179.
- «Edestiaurreko oroitarri berriak Nafarroan», *KOBIE* (Serie Paleoantropología) 18, 1989, 167-182.

4.9. Labayru

- «Aulestia: 1833. urteko testua», *Litterae Vasconicae* 7, Labayru Ikastegia, Bilbao, 1999, 9-49.

4.10. Príncipe de Viana

- «Nuevos monumentos megalíticos en Baztán y zonas colindantes», *PV* 138-139, 1975, 5-46.
- «Nuevos monumentos megalíticos en Baztán y zonas colindantes», *PV* 140-141, 1975, 403-433.
- «Nuevos monumentos megalíticos en Baztán y zonas colindantes», *PV* 142-143, 1976, 21-54.
- «Nuevos monumentos megalíticos en Navarra», *PV* 144-145, 1976, 329-363.
- «Nuevos monumentos megalíticos en Navarra», *PV* 165, 1982, 7-29.

4.11. Trabajos de arqueología navarra

- «Nuevos monumentos megalíticos en Navarra (III)», *TAN* 7, 1988, 119-143.
- «Noticias megalíticas en los papeles de Tomás López Sellés», *TAN* 10, 1991-92, 167-183.
- «Edestiaurreko oroitarri berriak han eta hemen Naparroan», *TAN* 11, 1993-94, 31-37.

5. Bestelako aldizkarietan argitaratutakoak

- «Edestiaurreko oroitarri Baztanen», *Baztandarren Biltzarra*, Elizondo, 1988, 36-37.
- «Monumentos megalíticos en Baztán», *Pueblos de Navarra hoy*, Pamplona, 1988.
- «Euskaltzaindia», *La Verdad*, Iruñeko eta Tuterako elizbarrutietako astekaria, 1993-X-16.

6. Egunkarietan argitaratutakoak

- «Patria Vasconum lingua», *Diario de Noticias*, 2001-III-27.
- «Lingua Navarrorum», *Diario de Noticias*, 2001-VII-29.
- «Nafarroa», *Diario de Navarra*, 2001-XI-26.
- «España, País Vasco, Navarra», *Diario de Noticias*, 2003-II-07.
- «Bakaiku 1951», *Diario de Noticias*, 2004-VI-08.
- «Bakaiku 1936», *Diario de Noticias*, 2004-VI-19.
- «Provincia hermana», *Diario de Noticias*, 2004-VII-01.

Donostia, 2006-I-27

Andres Iñigo

J.M. ARANALDE OLAONDO

Arratsalde on, euskaltzain jaunok, Joxe Mari Aranalderen lagun eta adiskideok, eta, batez ere, aren senideok.

Ez dakit nik ala beste norbaitek egin beharko zukeen kontakizun hau gaur. Bainan Euskaltzaindiaren agindua gustura onartu nuen, horixe eta gehiago zor diodala pentsatu izan dut-eta Gaztelukoari, bizialdi honetan lagun eta askotan lankide izateko aukera eman zidan-eta. Ez da zorte makala, egia esan.

Gipuzkoako Gaztelun jaiotza

Gipuzkoako Gazteluko Apaiztegi-onuzkoa baserrian jaiotza zen, 1933ko martxoaren 27an (goizeko bederatzietan jaiotza zela esaten du haren bataio-agiriak (1)). Eta «baiez apaiz honek ehun urte harrapatu!», esan zion behin gure lagun batek, haren osasuna eta sasoia ikusita; baina denok engainatu gintu, eta Ibarren hil zen, 2005eko irailaren 24an, larunbat arrasaldeko ordu biak aldera. Bi hilabete eta erdian –beste bi hilabete inguruan isildu zuen bere gaixotasuna, itxura denez– eraman zuen gaixotasun gaizto batek. Eta berak horrelaxe eskatuta, Gazteluko hilerran lur eman zioten, irailaren 26an, astelehenez.

«Horrenbeste jende bildu ote da sekula Gaztelun?», esan zidan Pello Esnal lagunak, Gaztelura heldu ginenean. Izan ere, ehunka, milaka gizon eta emakume ezagun eta ezezagun bildu ginen. Hantxe ikusi genituen Joxe Mariaren senide eta ahaideak, haren apaiz lagun asko, Donostiako gotzain jauna, Euskaltzainburua eta euskaltzain asko, Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailburu andorea eta ordezkarriak, Gipuzkoako Aldun nagusia, Aranalderen lankide eta ikasle ohiaek, bertsolari eta bertsozaleak, eta herritar soiliak. Gazteluko plaza inguru eta bide-bazter guziak autoz bete ziren. Eliza, zimiterio-pea eta inguruak betean zen jendea. Bazekien hark ondo maite genuela, baina hainbeste maite genuenik ez seguru asko, hiletakoan Xabier Amurizak bere bertsoan esan zuen bezala:

Merezi huen mundualdi hau gozatzea luzeago,
joateko ere gertu hintzena hilkorren mugaz harago.
Xalbador ezker, Orixo eskuin: bake txarrean ez hago.
Maite hindutenak asko gintuan, heuk uste baino gehiago,
eta segiko haugu maitatzen nahiz ta urteak igaro.

Gizaseme ederra zen Joxe Mari, dotorea, bihotz handikoa, emailea, laguntzailea, maitagarria; egoskorra ere bai, inoiz. Ez dakit zalduna zen –zaldirik bazuenentz, alegia–, baina badakit kabaileroa zela hasi burutik eta hanketaraino. Eta maitasunezko mirespen horixe erakutsi nahi izan genion astelehenen arratsalde eguzkitsu baina triste hartan.

«Bizitza horetan asko hartu diat nik, eta, horregatik, eskerrak ematen pasa nahi dizkiat ondorengo urte denak!», esan zigun elkarritzeta batean. Eta, halaxe, bere medikuei, erizainei, lagunei, senideei eta inguratu zitzazkion guztiei eskerrak emanez hil zen bihotz handiko gizon hura.

Hika, zuka, berorika

Familia handi bateko hirugarrena zen Joxe Mari; hain zuzen, Felix Aranalde Maitxalar eta Maria Olaondo Ormaetxeak izan zituzten hamaika seme-alabetan mutikoa eta neskato baten ondorengoa.

Joxe Mariren gurasoak gazteluarrak ziren; baita aitaren aldeko aitona Alejo eta amona Frantziska ere. Amaren aldeko aitona Migel ere Gaztelukoaren, eta amona Frantziska, berriz, Orekako alaba, Nikolas Ormaetxea *Orixe* zenaren arreba.

Hizkuntzari dagokionez, euskara izan zen eta da beti haien etxeko hizkuntza. Baino hiru trataera ezberdin erabili izan dute haienean, Euskal Herriko beste familia askotan ere erabiliko den bezalaxe, seguruenik: Anai-aurreba eta lagunen artean, hika hitz egiten zuten eta dute; aitari, osaba-izeba eta adinekoei, zuka; eta amari, beti berorika. Behin kontatu zidanez, inoiz edo behin ama gogor haserretu omen zitzaison, bere apaiz lagunei-eta hika hitz egiten zielako. Baino entzunaren entzunez ohitu egin zen gero.

Joxe Marik bere etxekoentzat eta batez ere amarentzat zuen itzala eta maitasunaren lekuko dela uste dut *Bihotzak dion hura* liburuaren (Auspoa, 258) idatzi zuen bertso-sailaren hasierako ahapaldia:

Anaiei lo harrarazten ikasi nuen aire xamurrean
kantari hastera noa, ama, beroren gorazarrean.
Neretzako bakarrik bederen nago esan beharrean
nolako zerua izan dutan nik berorrekin lurrean.

Apaiz

Hamahiru urte zituela abiatu zen apaiz-bideetan barrena. Eta horretarako, Donostiako Mirankontxako *Preceptoría* zeritzen etxean egin zuen urtebete inguru, Saturraranera joan eta latina ikasten hasteko gazteleraez ere zerbait ikasteko-edo (horrela egiten omen zuten orduan gaztelerarik ez zekiten baserrietako mutilek). Gero, Saturraranera joan zen, 1946ko uda hondarrean; eta han lau urte egin ondoren, Gasteizera, 1950eko udazkenean, bosgarren ikastaroa egiteko. Hangoak hiru urtean egin eta Donostiako Seminario berrira heldu zen azkenik 1953ko udan, talde osoarekin batera. Eta gero bost urteren buruan, 1958an, apaiz egin zen, beste hogeita hemeretzi kiderekin batean. Talde handia zen, ezbairik gabe: berrogei apaiz berri Gipuzkoan!.

Donostiako Seminario berrira heldu zirenean, sekulako lanak egin behar izan zituen «grupo zulueta» deitzen zuten talde hark (Aldaregia, Aranalde, Atxaga...). Esaten dutenez, goizeko lehenengo klaseak amaitu ostean, mailua eta zintzela hartu eta

kapila berriko sabaia metrotik metrora zulatzen aritu ziren hilabete inguruan. Leher egiten zuten hartran, baina gero izerdi eta hauts erabat zikinduta borroka-saio ederrak ere egiten zituzten, beren gaztetasuna, indarra eta sasoia errenditu ezinda.

Haren lagunek esaten dutenez, ikasle ona zen Joxe Mari, oso formala. Eginbehar bakoitza zuzen errespetatzea gustatzen zitzaoen. Zintzoa eta serioa zen; ez endredamakila horietakoa. Eta asignatura guztietan ondo ibiltzen zen, goiko arrastotik hurbilago erdikotik baino. Eta berak esana da Filosofia, Teologia eta Literaturaren ederrak eta graziak era bat liluratu zuela apaizgai izan zen urte haietan.

Urteak joan ziren, eta subdiakono ordena hartu zuen, 1957ko abuztuaren 4an; 1958ko ekainaren 1ean, berriz, apaiz ordenatu zuen Font i Andreu Donostiarra gotzain jaunak Lourdesen, hango Andre Mari agertu zeneko mendeurrenaren ospatzen zen-eta. Gero, Gazteluko elizan eman zuen meza berria, ekainaren 8an, apaizen artean ohitura zenez. Herriko parroko Lukas Dorronsoro jauna zuen laguntzen aldamenean, eta sermoia, berriz, don Tomas Otaegi egin zuen, Lukasen aurretik Gazteluko parroko izan eta garai hartan Berastegiko parroko zenak, hain zuzen.

Aramako apaiz ekonomo izendatu zuten, 1958ko uztailaren 28an, izendapena alfabetoz eginez. Eta bere arreba Petrarakin joan zen Goierriko txoko hartara. Bizilagun eta sukaldari oso onarekin, alegia, apaiz-legeak eskatzen zuen bezala. Badakizue: «apaizaren lapikoa, txikia baina gozoa»; edota, «apaiza eta lurra, eman gabe ez dira engainatzentz».

Aramara heldu zenean, bere aurreko apaizak zera esan omen zion, kargua ematean: «Begira, Joxe Mari: hemen dena egina dago; zuk, hasitakoari jarraitu beste lanik ez daukazu hemen». Hasitako bidean edo bestela, lan asko egin zuen han iraun zuen urte eta erdi inguruan. Eta Ameriketatik etorri eta bateko Orekan zela, besteko Lazkoko beneditarretan zela, batetik bestera zebilen Nikolas Ormaetxea *Orixe* osaba garai hartan; eta Aramako apaiz-etxearen berekin hartu zuten Aranaldetarrek eskasia gogorran bizi zen gizon harrigarri hura, bi aho betetzen ziren tokian hirugarrena ere bete zi-tekeela pentsatutsa, hura jatun handia bazen ere. «Etorri al zera, osaba? Bazenuen garaia!», esan omen zion Joxe Marik, diosala bere modura eginez.

Hamabost hilabete bakarrik egin zituen Joxe Marik Araman, Añorgako apaiz laguntzaile eta Zabalegiko Nekazari Eskolako gazteen arduradun izendatu zuten-eta, 1959ko abenduaren 7an. Eta Zabalegin bizi izan zen gero, Añorgako eliztarrenak eta Zabalegiko Nekazari Eskolako baserritar gazteen hezkuntzan buru-bihotz sartuta. Osaba Orixe ere berekin eduki zuten, 1961eko abuztuaren 9an hil zen arte, Zabalegin.

Gero, hogeita bederatzi-hamar urte gazteei irakasten egin eta Santo Tomas Lizcano erretiroa hartu zuenean, Belauntza eta Leaburuko apaiz izendatu zuen don Jose Maria Setien gotzainak, 1999ko uztailaren 26an, sei urterako. 2002ko urtarrilaren 22an, berriz, Tolosako Yurramendiko Zaharren Egoitzako kapilautza eman zion Juan Maria Uriarte gotzain jaunak. «Mutil, mutil: noiz erretiratu behar dek hik?», esan ohi genion. Bainan ez zegoen erretirorik harentzat, berak esan ohi zuenez gustuko tokian aldaparik ez da-eta.

Hala ere, lan horiek denak egin eta bere lagunak bisitatzeko, Galarretan pilotapartiduren bat edo beste ikusteko, astean pare bat aldiz anaia Luis eta lagunekin pilotan «a cara de perro» jokatzeko, Euskaltzaindiko Herri Literatura batzordera zuzen asko etortzeko, han eta hemen egiten ziren lagun eta ezagunen ospakizun eta hiletetan parte hartzeko, hitzaldiak emateko, bere apaiz lagunekin egun-pasa batzuk egiteko, bertso-jaialdietara joateko... denerako adina asti ateratzen zuen nonbaitetik. Mutilzahar izatearen abantaila omen zela hori esaten zuen, umore ederrarekin. Arrazoi izango zuen, seguruenik.

1964an jantzi omen zuen azkenengoz bere sotana beltza. Bainan, hala ere, inor gutxi ezagutu izan dugu apaiz izatearekin huraxe bezain gustura, harro eta zoriontsu zenik. Ez zen ikara eta beldur modan ez dagoen Jainkoaren defentsa zorrotz eta serio egin behar zuenean. Lagunartean, elizkizunetan, bere hitzaldi eta sermoietan, erraz aldarrikatzen zuen bere sinestearen handitasuna.

Irakasle

Hamahiru urte inguru egin zituen Joxe Marik Añorgan apaiz eta Zabalegiko Ne-kazari Eskolako ikasle baserritarren arduradun: 1959ko udazkenean hasi eta 1972 arte. Bainan garai hartan Donostiako Santo Tomas Lizeoan irakasleak behar zitzatela-eta, hamalau-hemezortzi urteko neska-mutilei Giza-hezbidea eta Filosofia irakasteko eskaintza egin zioten, eta hantxe sartu zen buruz aurrera. Lanbide berriak denbora askotxo eskatzen ziola-eta, Añorgako parrokiakoak beste esku batzueta utzi behar izan zituen, gero ere ahal zuenero laguntzen jarraitu zuen arren. Ez zen-eta lana eta inori laguntzeko aukera hori horrenbestez baztartzen zituen horietakoa.

1972ko urriaren 1ean hasi zen Santo Tomas Lizeoko irakaskuntza-lanetan, eta hoigeita hamar urte inguru hantxe egin zituen, biziki maite zituen neska-mutilen hezkuntzan, 1997ko urtarrilaren 28an erretiroa hartu zuen arte. 1997ko urtarrilaren 28an amaitu zitzaison Lizeoko kontratua, baina ondorengo bi-hiru urtean, gutxienez, Lizeoko bere lankide ohiei laguntzen jarraitu zuen. Ezin ahaztu zituen hango irakasle eta ikasleak, bere bizitzaren zati handi bat ziren-eta. Gero ere, Lizeoko ikastaroen hasiera eta amairako jaietan, edo hango edozein ospakizunetan nekez huts egingo zuen hark, azken-azkenera arte. Benetan maite zuen hango giro gazte eta euskalduna, eta ahoa betetzen zitzaison Lizeoko kontuak esaten hasten zenean. Ikastetxe horretako bere lankide eta lagun askori ere horixe eta bera gertatzeari zaiola ikusi ahal izan dugu. Neska eta mutil ikasle gazteen artean oso erosoa eta gazte sentitzen zen, eta bere benetako ume maiteak haiexek zirela gainera esaten zuen, zer arraio! Nik sinestu, umezale porrokautua zen-eta. Bestalde, behin baino gehiagotan entzun nion erakutsi baino gehiago ikasi zuela Santo Tomas Lizeoan egin zituen 30 urte inguruan, gazteak izan zirela bere benetako mai-su, alegia.

Goizero-goizero Lizeora iristen zenean, «egun on» esatea gutxi samar iruditzen eta, mutilei esku ematen zien banaka-banaka eta serio. Neskatxei, berriz, eskuan muin. Errekreto denboran-eta erdi ezkutuka zigarrotxo bat eskatzen zionari nekez ukatuko zion, eta inoiz edo behin bokadilo eske joaten zitzaisonari-eta nekezago. Soinean zueña ere emango zukeen hark, nori ematen zion begiratu gabe.

Idazle

Seminarista zela hasi zen idazten; bertsoak eta poesiak, batez ere. Eta sariak ere jaso zituen inoiz. Bere idazlanetatik hauek azpimarratuko ditut, gutxienez:

1. *Hirutasun-isplu*. 1956ko udazkenean Arantzazun antolatu zuten sariketa batera bidali zuen izen hori zeraman bere lehenengo poesia lan bat. «Ama Birjinaren sortzezko garbitasuna du gai», esan zuen. Eta harekin batean prosan egindako beste idatzi bat ere bidali zuen, eta *accesita* eman zioten bigarren hari. Poesia, ordea, isilik pasatu omen zen, saririk gabe, alegia (ikus Auspoa, 258: 68 or.).
2. *Agur; Tokaio!* Tolosan, 1961ean, Lizardiren omenaldia antolatu zuten, eta beste zenbait ospakizunekin batera poesia-lehiaketa bat ere bai haren gorazarrez. Han ere bigarren saria eman zioten Gaztelukoaren *Agur, Tokaio!* idazlanari (ikus Auspoa, 258: 70 or.). Bere osabak irabazi zuen lehenengo saria; Orixek, alegia; eta hirugarren saria Lukas Dorronsortori eman zioten.
3. *Jainko-aurpegi gurean*. Orixetik hil eta handik pare bat urtera, 1962an-edo, bere omenez Tolosan egindako lehiaketa batean berriro ere bigarren saria irabazi zuen Joxe Marik (ikus Auspoa, 258: 74 or.). Lehenengo saria Gabriel Arestiari eman zioten, eta hirugarrena, Lukas Dorronsortori, berriro ere. Aurrenbigarren izateko jaioa zela nonbait esan ohi zuen.

Honaino aipatu ditudan hauez gainera, bere osabaren biografia ere idatzi zuen 1965ean, elkar-lanean. Baita haren *Jainkoaren bila* liburuari hitzaurrea egin ere.

Horiez gainera, Sendoa argitaltegia eta Antonio Zavalaren eskariz, honako beste liburu hauek argitaratu zituen, Auspoa sailean:

1. *Xalbador pertsularia* (Auspoa, 240; 1996). Bereziki Xalbador zenaren bertso-gintza goraltzen eta aztertzen saiatu zen liburu honetan. «Izan ere, ez al zuen horrelakorik mereziz bertsolarietan olerkariena eta olerkarietan bertsolariena izan zenak?»
2. *Xalbador*. Sendoako Joakin Berasategiren eskariz idatzi zuen, Txirrita bildumarako, ikastolako neska-mutikoentzat. Lehenengo argitalpena 1998an egin zela uste dut, eta bigarrena, 1999an.
3. *Bihotzak dion hura* (Auspoa 258; 1999). Honela aurkeztu zuen liburua: «Liburu honetan berririk izatekotan, bertsoak dira, neure bertsoak. Barruak eskatzen zidanetan eginak ditut gehienak. Beste ehundaka batzuk ere badira hor nonbait, baina haien biltzen hasterik ez dago. Zertako gainera? Ezin hasiko gera bandoa jotzen». Oker handirik gabe, hogeita sei bertso-saio dira, gutxienez. Horietatik hiru «poesi-nahiko bertsoak», berak dioenez; eta Deia egunkarian argitara emandako artikuluak, hirurogeita sei kronika, oker ez banago.
4. *Bertso kontuak* (Auspoa 264; 1999). 1986an hasi eta 1990era arte *Deia* egunkarian astero argitara emandako artikulu-sorta, baina ez denak.
5. *Xalbadorren barrua* (Auspoa 274; 2001). Xalbadorren esanak hartu eta haren sentimendu eta pentsamenduak erakusten saiatu zen. «Hori aberastasuna barrunbe horretako!», zioen bere lanaren atarikoan.

6. Eusko Jaurlaritzako Kultura Sailak argitaratzen duen *Bidegileak* bildumako ale bat eskaini zion bere herritar Juan Inazio Goikoetxea *Gaztelu* poetari, 2002an, «Juan Inazio Goikoetxea *Gaztelu*» izenarekin.

Denok dakigunez, Joxe Mari ez zen kazetaria; baina 1970ean hasita *Zeruko Ardia* astekarian gai ezberdinei buruz egindako aldian aldiko idazlanak ere aipatu beharko nituzke; edota 1986an hasi zela Deia egunkarian bertsolaria eta bertsolaritzari buruz idazten, Mikel Atxagak eskatuta. 1990era arte astero-astro hutsik egin gabe idatzi zuen. Orduko lan asko, ez denak, *Bihotzak dion hora* edo *Bertso kontuak* liburuetan bildu eta berrargitara emanak daude, arestian aipatu bezala.

Itzulpenak

Lorentzo Bereziartua gotzain jaunak aginduta, 1961ean hasi zen don Manuel Lekuona liturgia euskaratzeko batzordeak antolatzen, eta Joxe Mari Aranalde taldera gonbitatu zuen. Hogeい urte inguru egin zituen gazteluarra lantegi harten. Taldeko gaztea bera zen, eta lan bikaina egin zuen. Orain irakurtzean eta entzutean besterik badirudi ere, aski lan korapilotsua zen hora, baina Joxe Marik sekulako euskal sena zuen latinezko esaldiak-eta euskaratzeko. Etxean maisu ona izan zuelako-edo, erraz aurkitzen zituen itzulpen argiak egiteko ordezkorik erosoenak. Lagun eta taldeko lan-kide dugun Pello Esnalek 2005eko irailaren 28ko Diario Vasco egunkariko bere zutabeen ederki asko laburbildu zuen haren ekarpen ezin egokiagoa:

- Elizako testuen euskaratzalea izaki, han ari omen zineten, talde-lanean, *Gloria euskaratzen*, latinezko «laudamus te, benedicimus te, gratias agimus tibi...» haien ordain egokia aurkitu ezinik, gogorregiak izan nonbait «goresten zaitugu, bedeintzatzen zaitugu, ahuspez agurtzen zaitugu, eskerrak ematen dizkizugu...». Eta, orduan, hik: «gora zu, bedeinkatua zu, gorespen zuri, ahuspez agur, eskerrik zuri....». Itzulpen biribilagorik!

Beste zenbait itzulpen ere egin zuen, noski. Baino asko eta asko ezezagunak dira, egin eta izenik jarri gabe argitara emanak, seguruenik. Hala ere, Etor argitaletxeak aspaldi plazaratu zuen Margo Ederdun Enziklopediaian argitaratu zuen *Egaztien mundua* zeritzona gogoratuko dizuet, gutxienez.

Hizlari egokia

Hitz-etorri ederrekoia, patxada handiko gizona, retorika, irakaslearen mimika eta ahots-modulaketa ongi zaintzen zekiena. Aktore handi bat zen hizketan ere. Hain zuzen, hitzaldi batean ezagutu nuen nik, 1962ko azaroan, Donostiarriko Bergara kaleko liburutegi batean. Hitzaldi haren gaia hauxe zen: «Lehengo zenbait bertsolariren euskara traketsa». Egia esateko, harritu gintuen gogotik Joxe Marik. Ez zitzaiola gustatzen esan zuen zenbait bertsolari zaharren euskara traketsa, erdarazko hitzak eta esaldiak erabiltzeko zuten joera. Eta gaurko bertsolariak –1962koak, alegia– askoz ere txukunagoak iruditzen zitzaiatzkiola. Pello Errrotak-eta hartu zuten astindu ederra!

Bere saioa amaitu zuenean hitz egin nuen nik lehenengo aldiz Joxe Marirekin. Eta biziki gustatu zitzaidan, nahiz eta bertsolari zaharren hizkuntzari buruz han esan zituenekin guztiz bat ez nentorren. Gero, hantxe hasi eta 2005eko irailaren 22an harenkin azkenengo aldiz hitz egin nuen arte, auskalo zenbat berriketaldi eder egin genuen elkarrekin, eta zenbat ahalegin Euskaltzaindian, bertsolari-txapelketa eta lehiaketak antolatzen, bertso-jaialdiak prestatzen, bertsolariei gaiak ematen eta abar. Neuk ezin eta, behin baino gehiagotan eskatu nion halako jaialdi edo herritara joan zedin, mesedez, gaiak jartzera; eta hark niri ere bai. Bainan hori dena gaitz zakar batek eten zuen, lehengo udan. «Beneno puta horrek izurratzen natxiak!», esan zidan 2005eko irailaren 22an, azkenengo aldiz telefoonoz hitz egin nuenean. «Baina ez diat etsiko inola ere» agindu zidan, gaixotasuna gainditu eta berriz ere elkartzen hasteko esperanza betez. Bainan hartan gelditu zen Joakin Berasategik prestaturik zuen txakolina, zoritzarrez.

Ananalderen hitzaldiak aipatzen hasi naiz; eta, 1962ko azaroan Donostian eman-dakoaz gainera, dozenaka aldiz hitz egin zuen, han eta hemen. Besteak beste, hauexek azpimarratu behar ditut gaur hemen, gutxienez:

- «Orixeren *Euskaldunak* eta festa-giroa»: Tolosan, 1998ko azaroaren 13an, Euskaltzaindiko Herri Literatura Batzordeak antolatutako jardunaldietan.
- «Genio y lengua, euskal arima, eta *Euskaldunak* poema», batzorde berak antolatuta, 2001eko udazkeneko jardunaldietan.
- «Herriaren memoria lanbidez lanbide berritzen, *Euskaldunak* poeman». Eibarren, 2002ko azaroaren 28an.
- 2004ko urriaren azkenengo igandeko *Xalbador Eguna* zela-eta, Urepeleko parronian eman zuena ere aipatu beharko nuke, *Odolaren mintzoa* liburuaren hirugarren argitalpenean bere betiko adiskide eta lagun miretsiaren goralmenak eginez. Oraindik ere ikusten nago, hango meza ostean, aldare aurrean ezker-eskuinera paseatuz nolako berotasunarekin hitz egin zuen Urepeleko artzainari buruz. Antzezlar bat zirudien, baina ez zen txantxetan ari, ez zegoen txantxari-eta Xalbador aipatzen zuenean. Egingo nuke apustu inork ez dakiela buruz hark zekien adina Xalbadorren bertsio eta pasadizo. Ahoa bete hortz uzten gintuen halako bertsio edo beste halako esaldi hitzez hitz esaten hasten zenean.

Bertsozalea

Nork ez daki, zuen artean, bertsoa, bertsolaria, bertsolaritzia, bihotzez maite ziuela Joxe Marik? Bainan berak ez omen zekien zerik liluratu zuen aurrena: gizonak ala bertsolariak. Hala ere, hamaika ordu, hamaika ibili egin zuen bertsoaren eta bertsolarien inguruan, beti bertsoaren edertasuna eta bertsolarien onbeharrez, gure bertsolari-za bikaindu eta jendeari zerbaite duina eskani nahirik. Izan ere, gai-jartzaile onaren zeregina horixe baita, askok besterik pensa baleza ere.

Nondik eta nola zuen bertsogrina hori, ordea? Beste askotan ere gertatu izan denez, Aranaldetarren gurasoek taberna koskor bat zuten Gazteluko beren etxearen, eta hantxe bertsozaletu zela esan ohi zuen. Haurra zela, sei-zazpi urte zituela, «Gazteluko Martintxo bertsolari zaharrari entzuten egon ohi ginen, aita zenarekin, Martintxo hark zuen ahots egokia, eta haren arrazoiaren sendotasuna eta edertasunarekin harrituta», esaten

zuen. Gurasoen tabernan askotan aditzen omen zituen bertsoak, auzoko gizonak feriatik ohi baino gehixeago argitura zetozenean-eta. «Zenbat aldiz joan ote ginen penatan ohera bi anaiok, gizonak eztarriari eraginda bertsotan hastera zihoazenean!», eransten zuen. Koskortu eta idazten hasi zenean ere, bertsoak idatzi zituen lehendabizi. Joxe Alkiza apaiz lagunarekin jardun omen zuen behin baino gehiagotan, bertsoak aurrez idatzi, buruz ikasi eta gero jendeareen aurrean kantari.

Hala ere, bertsolariekin harremanetan serio hasi, 1958ko irailean hasi zen. Izan ere, Aramako apaiz izendatu zutenean, hurbil samar egon eta Ordiziako bertsolarien sarijeta batean epaimahairako gonbidatu zuten, osaba *Orixo*, berak ezagutzen ez zituen Jesus Lete *Ibai-ertz*, don Manuel Lekuona eta Basarrirekin batera. Sekula ez omen zuen jakin nondik nora gonbidatu zuten bertsolarien norgehiagok hartako epaile.

Gero, urteak joan eta zenbat aldiz izan ote zen epaimahaiko, bertsolarien txapelketan, bertsopaper-sariketan eta abar? Lehiaketa horietakoren batzuk aipatzekotan, Orenxako *Orixo bertsopaper-sarijeta*, Zarauzko *Basarri sarijeta*, Lazkaoko *Lazkao Txiki sarijeta* eta abar datozerik gogora. Edota, bat-bateko bertsolari-lehiaketetan, Zarauzko *Bertsolari Gazteen Lizardi sarijeta*, Idiazabalgo *Zepai sarijeta*, Gipuzkoako *Eskolarteko Bertsolari Gaztetxoen txapelketa* eta beste hainbat, denak aipatuko ez baditut ere. Beste sarijeta askotako antolatzale ere izan zen, gogoan dugunez:

Añorgako *Orixo sarijeta* aipatuko dut lehenik. 1972an, bertsolari gazteentzat sarijeta antolatu zuten herri honetan, eta halaxe laguntzen hasi eta urteetan hango antolatzale eta gaiemaile izan zen. Joxe Mari arduratzen zen sariketaz, hango antolaketaz, gaiak jarri eta epaimahaia izendatzearaz eta abar, Añorgako bertsozaleekin elkar-lanean.

Bertsolarien Txapelketa Nagusia 1979, Euskaltzaindia. 1967ko Bertsolarien Txapelketak sortu zuen zaputzaldi eta etenaren ostean, 1979ko udaberrian elkarrekin hasi ginen berriro Euskal Herriko Bertsolarien Txapelketa nagusia antolatu nahirik, Euskaltzaindiaren eskariz. Eta 1979ko udazkenean kanporaketak egin ondoren, 1980ko urtarrilaren 6an egin zen azkenengo jai nagusia, Donostiarra Karmelo Baldan. Esan bezala, antolaketa-batzordean eta gai-jartzaleen taldean lankide izan ginen. Horrez gainera, epaimahaiko izan zen Aranalde, Fernando Artola *Bordari*, Anton Aranburu, Jesus Mari Etxezarreta, Alfontso Irigoien, Mitxel Itzaina, Juan Mari Lekuona, Abel Muñiategi, Juan San Martin eta Antonio Zavalarekin batera. Beste horrenbeste egin genuen 1982ko maiatzaren 8an Hernanin hasi eta urte hartako abenduaren 19an Donostian burutu zen 1982ko Bertsolarien Txapelketa nagusian ere. Hain zuzen ere, Amuriza izan zen txapeldun bietan, eta horrek bertsolari bat baino gehiago mindu zuen nonbait. Hala, behintzat, 1986ko Txapelketa nagusirako antolaketak egiten 1985ean hasi ginen, aurreko bi lehiaketako talde berbera; baina eztabaidak (aitzakiak) sortu ziren, eta besete esku batzuetaen gelditu zen lan hora azkenean, bakeak gehiago balio zuela-eta. Zorioneko aldakuntza guretzat, ezpairik gabe.

Aurkezle eta gai-emaile, berriz, «Jainkoak dakien toki guztietaen ibili naiz bertsolarietik, gai-jartzale batzueta, epaimahaiko besteetan», esan zuen. Eta egia da: ehunka jaialditara joan zen aurkezpenak egitera, bertsolariei lagundu eta ahal zuenik ondoena xaxatzera. Eta urtero egin ohi zen «bertsolarien emazteen egunean», meza-emaile izaten zen gehienetan; eta hamaika bertsolarien ezkontzan ere izango zen, kontuak ate-ratzeko hainbat xehetasun ez badut ere.

Bertsolari zaharrak eta gazteak denak maite zituen. Gazteen hezitzale eta laguna zenez, ez zuen izan bertsolari gazteei laguntzeko oztoporik; eta haiei buruzko iritzia eskatuz gero, «oraingoak eta lehengoak bezalaxe gustatzen zaizkidak bertsolari gazte hauek neri, nahiz espresio asko neretzat oso arrotzak diren, nahiz eta bertsolari gazte-en argota arrotz antza izan neretzat askotan», esaten zuen. Bere garaiko bertsolari zaharretan, berriz, erruz maite zituen Uztapide, Basarri, Lizaso, Lasarte, Mattin, Azpilla-ga, Lopategi, Xanpun, Amuriza eta abar. Bainan bat bereizteria behartzen bazenuen, garbi esango zizun: «Mutilak, Urepeleko artzaina gauza handia duk bertsotan, bai bat-batean eta bai idazten». Amurizari buruz, berriz, zera idatzi zuen, 1980ko urtarrilaren 6ko finalaren ostean:

Gero eta ikasiagoa den gizartean, gero eta ikasiago izan beharko du bertsolariak ere. Eta ikasteak, edo lantzeak, ez diola gaitzik egiten garbi erakutsi du txapelketa honetan Amuritzak. Berezkoa behar du lehenik. Bainan berezkotasuna eta landutasuna ez direla elkarren etsai erakutsi du bertsolari bizkaitarrak.

Bertsolaria, orakulo, kritiko, kulturgile izan da haren iritziz, eta ez nolanahikoa. Orain igarle bezala itzala galdu duela uste zuen, dibertitzaile bezala ere bai, baina ez balio ez duelako, mila kontrario sortu zaizkiolako baizik. «Garcia Marquezek balio dit neri, eta bertsolariek ere bai. Garcia Marquezek bakarrik balio dionaren gustuak era-bat galdu du, pobretu egin da, apreziazio ahalmena murriztu zaio» zioen (2).

Aranalderen lau jainkoak

Eta behin hotzera ezkerro, haren lau jainkoak aipatu beharko ditut, labur. Aspal-di egindako elkarrizketa batean garbi asko kontatu zizkigun:

1. Zeruetako Aita Jainkoia. Sinismen handiko gizona zen hora, eta apaiz izateko eman zion aukera ordaindu ezineko pribilegio bat izan zela beretzat esan ohi zuen;
2. Nikolas Ormaetxea *Orixea* osaba jainkoia;
3. Joxe Mari Agirre *Lizardi*; eta
4. Fernando Aire *Xalbador*, batez ere. Zeruetatik gora jasotzen zituen Orixea eta Lizardi, baina ahoa betetzen zitzaiion Urepelekoia aipatzen zuen bakoitzean. Eta pentsatzen nago, Mitxel Labegerieren kantak dioen bezala, «inon bada zero/hantxe dagoke aingeru» izango dela Gazteluko kabaileroa, bere kuttunekin solasean eta bertsotan, aita Jainkoari noizik behin burua makurtuta begiratuz.

Noiz eta nola Xalbadorzaletu zen?

Euskaltzaindiak antolatu zuen gerraondoko lehenengo Bertsolarien Txapelketa nagusian ezagutu omen zuen Xalbador, Donostian, 1960ko abenduaren 18an, hain zuzen. Berak idatzi zuenez (3), Joxe Mari eta bere lagun batzuk txapelketa hartako bertsosaiora joan ziren, eta ondoan zeuzkaten Aizarnako bertsozale batzuk han ari omen ziren Basarri gora eta behera. Bainan Joxe Mari berotu zen eta, «tutik ez dakizue zuek bertso kontuan! Nola arraio konparatuko dituzue, ba, Basarri eta Xalbador? Por favor,

hombre!», eraso omen zien gogor; eta aizarnarrak ahoa bete hortz mutu utzi omen zi-tuen, artean ez zuten ezagutzen-eta Xalbadorrekin guztiz itsutu zen apaiz gazte hura.

Egun hura hala pasatu zen. Eta handik urte batzuetara, 1967an, joan omen ziren lehenengo aldiz haren etxera, berak aitortzen duenez: «Hirurogeita zazpian joan ginен bere etxera lehen aldiz, neu eta beste hiru apaiz ginен lehen aldi hartan, eta betebehar edo eginkizun batekin bertaratu gintzaizkion: txapelketan entzundako txistuen ondoren, gure miresmena agertu eta gure animoa ematea. Gerotzik zenbat aldiz joan ote nintzaion! Baita belarretan laguntzera ere behin baino gehiagotan. Xalbadorrekin erabateko sintonia izan nuen. Ez dakit berak miresten ninduen, baina bai lagun handi izan eta asko istimatzen ninduela. Nik, adiskidetasunaz gain, miresmena nion, beti bait zuen ar-gizko sorpresa» (4).

Baina arazo larri bat zuen Joxe Marik Urepelera joan eta Xalbador bisitatzea era-baki zutenean (Jesus Mari Mujika, Mikel Atxaga eta hirurok), nahi izatea ez baitzen aski. J. M. Aranaldek ez zuen pasaporterik garai hartan, ezta izateko esperantzarik ere, itxuraz. Eta, zer egin zutela uste duzu? Garai hartan Zeruko Argia astekariko zuzen-dari zen aita Beizama –Kaietako Ezeiza– kaputxinoari bere pasaportea eskatu zioten, mesedez, mugazaina ez zela ohartuko-eta, baldin eta despiste- aurpegia jarri eta bes-taldera begiratzen bazuen behintzat Joxe Marik muga pasatzeko momentuan. Esan eta egin: halaxe pasatu zuten muga, eta Urepelera joan ziren, egun-pasa.

Gero, egun hartakoa erraz samar lortu zutela ikusita, berriz ere joan ziren, behin eta berriz; eta uda garaia baldin bazea, belarrak ontzen, ganadu-jatekoak egiten eta ho-rrela laguntzen zioten Ferranddori. Udazkena edo negu garaia zenean, berriz, basora joan eta azpiak egiteko garo eta orbela, edo surtarako egurra ekartzen laguntzen zioten, goiz partean. Gero, bazkalondoan, kontu-kontari egoten ziren sutondoan, Xalbador kontalari aparta zen-eta. Bertsoak ere kantatzen zizkien inoiz, haien onespain beharrez-edo.

1975-1976an Xalbador bere *Odolaren mintzoa* liburua prestatzen ari zela, berriz, Fernando Artola Bordari eta Antonio Zavalarekin joan ohi zen Urepelera, baina orduan bere pasaportearekin, hombre! Eta bakoitzak bere zeregin jakina izaten omen zuen: Antonio Zavala, Xalbadorren idazkaria zen, hark esandakoak zuzen apuntatu, edo haren eskuidatziak jaso eta makinaz idazteko. Bordari, taldeko errege magoa bezala zen, egun-pasa egiteko behar zirenak eta familiarentzat erregaliak berak eramatzen baitzi-tuen; eta, nola Leoniri hala Xalbadorri, bina musu ematen zien. Joxe Mari Aranalde, berriz, hegoaldeko enbaxadore ofiziala bezala zen, eta lehen agurrak begiramendu eta maitasun handiz egiten zizkien: lehenengo, Leoniri eskuan muin eman, burua pittin bat makurtuz; eta gero, Xalbadorri eskua ematen zion, begirune handiz.

Euskalzalea

Azkenik, ez nituzke utzi nahi aipatu gabe Joxe Mari Aranaldek euskararekin zi-tuen atxikipena eta konpromisoa, labur bederen. Berea eta gurea delako maite zuen, eta herri honek euskara behar duelako. Nekez onartuko zuen hark euskarari mespretxu-egin, edo euskara bai ala ez eztabaidan hasten zenaren argudiorik; berehalaxe haserre-tu eta egoskortzen zen horrela jokatzen duten politikoak-eta aipatzen hasita ere.

Euskara onaren jabe zen etxetik, eta bere ama-hizkuntza maite zuen edozeren gai-netik. Baino gehiago nahi eta euskara lantzen saiatu zen gazte-gaztetatik. Euskara ikasi, euskaraz kantatu eta irakurtzen ikasteko lagunzaile onak izan zituzten hark eta haren lagunek, Saturrarango urteetan. Besteak beste, hilero bisitatu ohi zuten don Andoni Basterretxea apaiz jauna. Joxe Mari berak idatzia da honako hau: «Ordukoa dugu guk gure ezagutza don Andonirekin. Eta nolako ezagutza! Berak erakutsi zizkigun gerora idazle izango ginengoratu euskarazko lehen letrak. Eta zenbat euskal kanta! Eta zenbat izar gau oskarbietan!» (Auspoa, 270; Andoni Basterretxea: *Ene Ondarru*). Bestalde, gainera, garai hartan euskara ikasten eta irakasten ahaleginu zen don Antonio Garro Abaroarekin izan zuen gramatika ikasteko aukera eta haren euskal liburutegi bikainaz baliatzeko zoria. Horregatik idatzi zituen harentzat esker onezko bertso hauek:

Maisu eta ikasle ginengoratu elkarrengana ingura;
Saturrarango itsas-erzean zenuen gure ardura.
Zure abizen ederrari guk egin genion bihurra,
harekin jotzen genuelarik maiz zure bihotz xamurra.
Barka zaiguzu, don Antonio maite, ezizen pikaro hura.

(J. M. Aranalde: *Bihotzak dion hura*. Auspoa, 258)

Apaiz eginda gero, euskarari eta euskal kulturari guztiz lotuta bizi izan zen. Eta irakurle handia zenez, euskarazko egunkari eta hilabetekariak nekez baztertuko zituen hark. Maite zituen idazle zaharrak, baina baita gaur eguneko idazleak ere. Jabier Kalzakorta irakasle eta taldekuideak idatzi zuena berrituko dizuet, oso ondo laburbiltzen duela uste dut-eta Joxe Mariren izatea:

Ez dut ezagutu inor, euskal kulturan, bera bezalaxe egunean eguneko aldizkari, egunkari eta berrien pentsamenduaren den euskaltzale suharriak. Euskal idazle gazte eta berrien azken lanak irakurtzen zituen. Eneko Bidegainen eleberriak, Bernardo Atxagaren eleberri zein ipuinak, Iban Zalduaaren ipuin-liburua zein azken bertso-saioetako berriak zituen hizpide... Euskal kulturan «egunean» egotea maite zuen Joxe Marik, azken berrien talaian begirari egotea, talaiai begi-erne eta ohartu bat bezalaxe. Inor kritiko ezagutu badut euskaldunen artean, bera izan zan zalantzak gabe. Hala ere, harrigarria egiten zitzaidan hain kritiko izanik hain optimista izatea... Baino optimismoa bere nortasunaren alderdirik disdiratsuenetakoa zela iruditu izan zait beti.

Egunero klaseak euskaraz eman beharrak ere behartzen zuen Kalzakortak zioen zabaltasun horretara. Baino, halaxe izan ez balitz ere, espíritu zabalekoa zen, eta euskaltzalea, orpotik bururaino.

Helduei euskara erakusten ere ahaleginu zen. Horretarako egin zuen, adibidez, 1984an grabatzen hasi eta 1985ean Euskal Telebistan emititu zen saio hura, *Berbeta* izenarekin. Miren Azkarate eta Patxi Altuna euskaltzainek jarraitu zuten gero.

Euskaltzain urgazlea

1975eko ekainaren 27an euskaltzain urgazle izendatu zuen Euskaltzaindiak; eta Akademia honen eskariz, nahiz bere kasa, lan asko egin zuen euskara eta euskal kulturaren alorrean. Euskaltzaindiko Herri Literatura batzordeko kide izan zen azkenengo urte hauetan, Juan San Martin zena, Juan Mari Lekuona, Antonio Zavala, Emile Larre,

Jesus Mari Etxezarreta *Izazpi*, Pello Esnal, Joxe Ramon Zubimendi, Antton Aranburu, Joxemari Iriondo eta Jabier Kalzakortarekin –Patziku Perurena ez zuen ezagutu taldean, sartu berria baita–. Eta batzorde honek antolatu izan dituen jardunaldietañ hizlari izan zen eskatu zitzaison bakoitzean, lehenxeago esan dizuedanez.

Euskararen Aholku Batzordean

Saltsa askotako perrexila izateko jaioa izaki, Eusko Jaurlaritzako Euskararen Aholku Batzordeko kide izan zen, 1982ko urtarilean hasi eta 1988ko otsailera arte, Jaurlaritzako aro berriko sei urte luze haietan. Karlos Garaikoetxea Lehendakari eta Pedro Migel Etxenike Kulturako Sailburu zirela, hain zuzen. 1982ko urtarilaren 11ko 5/1982 dekretuan proposatu zuten, eta 1982ko otsailaren 15ean onartua izan zen Joxe Mari eta talde osoa; eta 1988ko otsailaren 26ko 23/1988 dekretuaren arabera desegin zen lehenengo talde hura.

Mahaian eta jokoan

...ezagutzen omen dela egiazko kabaileroa esan ohi ziguten ikastetxeko gure zuzendariek, gaztelerez (*En la mesa y en el juego se conoce al caballero*). Eta Joxe Mari Aranaldek mahaian eta jokoan zuen handitasuna aipatzea beharrezkoa dela pentsatzen dut.

- a) Lagunekin pilotan ari zenean, menderakaitza zen, gogorra. Gauzak ziren bezala, edo berak uste zuen bezala, argi eta garbi egitea gustatzen zitzaison. Galdetu bestela asteazken eta larunbatetan bi-bitara haren lagun eta kontrario izan ohi ziren anaia Luisi, Mikel Atxagari edo Luis Mari Mujikari. «Basurdea baino domakitzagoa zuan!», erantzungo dizute. (Nik ere ez dut ahaztu Xabier Lete eta bioi Zarautzen eman ziguten egurra!)
- b) Mahaian, mokofina zen, jan-edanean; baina beti neurrian ibiliko zen. Sekula ez nuen ikusi *brasiatuta*, gure aldean esaten den bezala. Bere edaririk maiteenak, eguerdia baino lehen bazen, Getariako txakolina; eta eguerdian edo arratsean, biziki maite zuen sagardoa, edo ardo ona; ordena horretan. Gero, ongi jan eta edan ostean, *Espainiako koñak xahar bat* gustatzen zitzaison, hartu behar zenean behintzat. Eta Frantziakorik izatekotan, berriz, xanpaina. Erre, *montekristo* koskor bat, ahal zenean, ez handiena, ez txikerrena. Ez dakit oraingo lege berriein nola konponduko zen.
- c) Eta bere lagunentzat otordu-prestatzaile berdingabea. Artista hutsa zela esango du hura ezagutu zuen edonork. Su-gaineekoak egiten egokia, janariak mimo handiz maneiatu eta detaillerik huts egin gabe dena prestatzea gustatzen zitzaison: mahai-zapia, ontziak, koilara eta tenedoreak, bakoitzta bere tokian txukun bakoitzarentzat jarrita. Ez dakit non eta nola arraio ikasi zuen, baina emakume-eskua zuela iruditu izan zitzaidan beti lan horietarako. Ama zena, arreba eta koinata izango ziren maistra eta erakusle zeregin horiek ikasteko. Gustatu egiten zitzaison gainera, eta harro asko aitortzen zuen.

- d) Etxeko lanen kontuak aipatzen hasi naizenez gero, esan dezadan zerbait gehiago ere: Arropak garbitzen eta plantxatzen ere maisua zen, eta inoiz zerbait josi behar zenean josten, edota etxetik irten baino lehen bere oinetakoak txukun garbitzen, mutila.
- e) Umezale purrukauta zela esan dut, eta bere iloba maiteak zaintzen berdingabea zen. Zenbat fardel zikin kendu eta garbia jantzi ote zien, tartean egin behar zirenak asko eginez, Añorgako eta Gazteluko bere etxean! Orain hazi eta gizon-emakume diren horiek ondo balikete hori dena... Horregatik esango zuen nonbait bere lagun batek: «Jainkoak bakarrik zekik andreren batek zer senar eta haurren batzuek zer aita galdu zuten hi apaiz egin hintzanean!».

Nolanahi ere «bere arazoak eta besterenak konpontzen pasatu zian bizitza osoa», entzun izan diot inoiz haren anaia Luisi. Iloba eriarekin Alemanian, Gazteluko base-rriko lanetan, gaueko lab-e-suan okindiegian lanean eta gero Lizeoan klaseak ematen... Lan asko egin behar izan zuen, gauari orduak harrapatuz.

Tira, tira. Pakea behar diu!

Nik gaur hemen esan ditudanak entzuten balego, sinu ezaguna eginez eskua jaso eta, «tira, tira, pakea behar diu, e!», esan zuen honezkero. Eta gaurkoz bada ere arrazoi izango zuen, seguruenik, luzatu egin naiz-eta.

Baina, amaitzeko, berak sinesten zuen zero ederrean bakea eta atsedena izan de-zala opa diot bere maiteekin, eta Alfonso Irigoyen, Juan San Martin eta Juan Mari Lekuona batzordekideekin batera.

Eskerrik asko!

*Joxemari Iriondo Unanue,
Euskaltzaindiko Herri Literatura Bazordeko kidea*

EUJENIO AGIRRETXE AZPILLAGA

Euskal sermolaria eta Euskararen predikaria

(1920-2005)

I. BIZITZA ETA LANAK

1920 azaroaren 15ean jaio zen Eujenio Agirretxe Azpillaga, Errezilgo Otegitxo baserrian. —«Otxo» deitzen zioten ikasle-lagunek gaztetan—. Bederatzi urte zituela galdu zuen ama —amaren heriotza gogoratz hasten du bere *Aldi harten eta Arantzazuren inguruaren liburu «autobiografikoa»* (1). Guztiz lagungarria dugu liburu hori Eujenioren biografia, haren lanak eta pentsaera ezagutzeko—. Aita 1943ko udaberrian galdu zuen:

Euskara besterik ez zekien, jakina, mutiko errezzildarrak familiatik eta lagunartetik; baina euskarako esperientzia gogorra bizi behar izan zuen mutikotatik bertatik eskolan, Primo de Riveraren diktaduraren pean:

Euskara hitz egiteagatik, ni neu eskolan —bazkaltzera erten gabe— itxita behin baino gehiagotan egona nauk zioen 1970ean *Jakin-ek* Salbatore Mitxelenari buruz argitaraturiko liburuan (2) —Salbatore 1965eko abenduan hila zen—.

Errepresioaren pean ametsak lantzen

Hamaika urte betetzean zituela —Errepublikaren garaia zen ordurako— joan zen Arantzazura fraidegai (hiru urte) eta gero Forura (bi urte). Eta erabateko barnetegian bizi arren, kampoko mugimendu politiko eta kulturalen berri iristen zitzaien nonbait, eta hortxe euskaltzaletu eta abertzaletu omen zen 13-14 urteak orduko, berak aitortzen digunez (3).

1936an, 16 urteak bete gabe artean, jantzi zuen fraide-habitua Zarautzen, nobizio-urtea egiteko —bide batez esan dezagun, Otegitxo baserri hartatik beste hiru anaia erlijioso ere izan zirela: frantziskotarra bata, gero apaiz diozesiar bihurtua, pasiotarra bestea, jesuita hirugarrena—. Espainiako gerra zibila bizi-bizirik zegoen Euskal Herrian Eujeniok nobizio-urtea hasi zuenean; errepresio-ondorioak indarrean jartzen hasita zeu-

(1) EFA, Arantzazu-Oñati, 1995.

(2) «Mitxelenarekin pentsaketan», in: *Salbatore Mitxelena, «Jakin sorta»-2*, 1970, 121. or.

(3) Ik. ibid., 121-122. orr.

den ordurako, eta beldurra zen nagusi euskarazko edozein agerpideren inguruan; baita komentu barruan ere. Berak aitortzen digunez:

Ordurako banituengi nik euskarazko liburu batzuk. Kendu eta erre egin zizkidaten komentu ilun harten (4).

1937an Erriberrira aldatu zen, Humanitateetako ikasketak amaitzeo eta Filosofiako egiteko (hiru urte); ikasteko giro eskasa izan zuten, ordea, gerra-urte haietan. Berak ez zuen gerra-frontera joan beharrik izan; baina gerrako bestelako zerbitzutan jardun behar izan zuen berak ere:

Nola edo hala, batzuk fusilarekin gudatzen, besteok hemengo lan bigunagoetan, hor pasa genetxezkin gerrako urteak xelebre asko. Ez priale, ez soldadu, ez ikasi, ez jator joastu, ez bide argirik arkitzent... (5).

Kanpoko eta barruko beldur giro nahasi harten, ikaslagun batzuk taldean elkartu ziren, eta

Isilik baina biziki euskal suari –gure fedearekin batera– gure bihotzetan beti eutsiko geniola hitz eman genion elkarri,

dio aipaturiko bere «autobiografian» (6).

Arantzazuko Teologiako ikasketa-urteak ziren (1940-1944). *Bai* zuen izena ikasleen taldeak; gerora hain ezagunak gertatzen zaizkigun fraide gazte hauek ziren «bai-kideak» –Agirretxek berak erabili zuen hitz hori garai hartako txosten luze batean: Luis Villasante, Salbatore Mitxelena, Karmelo Iturria, Eugenio Agirretxe, Jose Antonio Gandarias, eta beste zazpi lagun, Agirretxek berak izenez izen gogoratzentzat dizkigu-nak (7). Taldearen helburua ez omen zen negar edo amets egitea bakarrik, eta bai norberaren euskara lantzen eta euskal kulturgintzan saiatzea ere; beren arteko aldizkari bat ere argitaratu zuten, *Izarño*, hasieran, eta gero *Bai* izenekoa hori ere. Talde-lan hartatik ekin zion bakoitzak euskararen eta euskal kulturaren alorrean luzarorako bere lanari: hizkuntzalaritzan eta espiritualitatean batek, poesian eta literaturan besteak, kaze-taritzan, irakaskuntzan edo itzulpenetan beste batzuk... Agirretxek berak euskarazko hizlari-ziri heldu zion bereziki, Elizako apostolutzaren alorrean. Hizlari-ztan izan zituen bere bizitzako arrakasta eta osperik zabalenak.

Gaztelatik Euskal Herrira

Arantzazuko urteak amaitzean (1944ko uda-udazkenean) *Bai* taldekoak sakabatatu egin ziren: Villasante, adibidez, Cantabriako Comillas-ko Unibertsitatera joan zen, teologi ikasketak jarraitza; Agirretxe, berriz, Salbatore Mitxelenarekin batera, Burgosko La Aguilera-ko komentura bidali zuten «Pastoraltzako ikastaroa» egitera. Handik hilabete gutxira honela zioen Villasantek La Aguilerako bi adiskideei idatzitako gütunean:

(4) *Aldi harten eta Arantzazuren inguruan*, EFA, Arantzazu-Oñati, 1995, 34. or.

(5) «Mitxelenarekin pentsaketan», a. a., 123. or.

(6) *Aldi harten...,* a. l., 35. or.

(7) Ik. *Aldi harten...,* a. l., 40. or.

Bazenekite nolako biotzmiña, nolako utsunea sentitzen dedan, nere lagun maiteengandik aldenduta, ain ambiente ezberdinean, batez ere gure artean erabilli ditugun lanak eta ametsak gogoratzen ditudan bakoitzean...

Villasantek berak «Otetxori» –Agirretxeri– zuzenduriko beste gutun batean honela zioen hurrengo urtean (1945 epaillaren 18an)...

Ta gure lengo euskal-asmo aiek? Ni lengo berbera nazute, beti bezela nago ni biotzean sua ta garra, lan egiteko prest. Orain jakiña, Arantzazuko lanetarako betarik ez, orain teolojia ikasi ta geroko gauzak kolkoratu-bearra, baña biarko egunean dama ondo etorriko zaidalako asmoz.

Gaztelan hasi zituen Agirretxe herrietak bere sermoi-lanak; han emandako urtean irakurri omen zituen Santa Teresa Avilakoaren obrak ere. Eta urte hura amaitu bezain laster (1945eko udan) Zarautzera hasieran eta udazkenean Arantzazura bidali zuten. Handik aurrera bizitza eta lan ia osoa Euskal Herrian eman zituen: Zazpi urte Arantzazun (1945-52) eta gero berriro Zarautzen (1952-1958); ondoren Bilbon (1958-1959), Tolosan (1962-1963), berriro Arantzazun (1963-1966), Durangon (1966-1969), berriro Bilbon (1969-1977) eta Errenterian (1977-1992) eman zituen bere urte sasoi-koenak. Zahartzaroan sartuta, Zarautzen jardun zen, gogotsu eta ekintsu artean (1992-2004); urte horretan, gaixo eta ezindurik, Bermeoko fraideen komentu-eritexera era- man zuten, 1995eko uztailaren 7an bertan hil zen arte.

Misiolari eta predikaria

Gaztelatik Euskal Herrira itzulita, hamabost bat urtez (1945-1959) ozen entzun zuten Agirretxe predikariaren ahotsa euskal herrietan: Hondarribia, Zegama, Hernani, Donostia, Arbizu, Ezkurra, Aramaio, Gernika, Plentzia, Gernika, Barakaldo, Gasteiz, Bilbo, Erandio, etab. etab. Herri-misioak, gogo-jardunak, bederatzurrenak, Ostiral santuko Zazpi Hitzak, Arantzazuko gazteen gau-igoerak, santuen panegirikoak, sermoiak: horietan eta bestelakoetan jardun zuen sutsu eta ekintsu. Urte horietan batez ere oso ezagunak egin ziren Euskal Herriko bazterretan Agirretxe predikari gartsu eta zorrotxaren irudi lerdena eta ahots ozena. –Espainia aldean ere jardun zuen herri-misioak ematen: Cartajena, Sevilla eta Ecija-n. (1957)–.

Egunean eguneko predikaria zen Agirretxe, egunkari eta aldizkari berrienetako munduko albiste hunkigarrienetatik abiatu zalea, entzuleak erne jartzeko asmoz; eta hurbileko predikari sarkorra zen, hitzaren berotasunarekin batera jendearen gertuko adibideak, konparazioak eta metafora konkretuak erabiltzen zekiena. Hurbilekoa gertatzen zen, nahiz elizako goiko pulpitutik (jaietako sermoiak edota bederatzurrenak), nahiz udaletxeko balkoitik (herri-misioak eta), nahiz bideko furgonetatik (gazteen Arantzazuko gau-igoeretan, adibidez) mintzatu, inguruau bildutako entzuleei; jendearen tarte-an sentitzen zuen bere burua, eta tartean sentitze horrek inspiratzen eta berotzen zuen bera.

Jakina, garai hartan ez zen trabarik falta izan gure predikari profetikoaren hitzarentzat. Gaztelatik lehen aldikoz Zarautzera iritsi orduko, honako aholku hau eman omen zion bertako nagusiak, apostolutzaz sukarrez sututa zetorren fraide gazteari:

Kontuz, gero, politikan etaizatezela sar!

Eta bere aldetik gaineratzen du berak:

Gero ere askotan errepikatu zidaten kontseilu edo agindu hori, batez ere, publikoki hitz egin behar nuen egunetan (...). Ze ote zen, bada, politikan sartzea edota ez sartzea? Makina bat buruhauste ekarri izan digun galdera eta arazoa izan da horixe (8).

Gainean ezarritako «ezpata» mehatxuzko horrek etengabe jarraituko zion, bada, Frankismoaren garaian gure predikari ausartari. Behin baino gehiagotan, nonbaiteko salaketak edota presioak tarteko, apezpikuaren zentsurari eta gutun mehatxuzkorik ere hartu izan zuen, berak egindako sermoiren bat zela eta. Berarekin batera Salbatore Mitxelenak ere bai; biok Eibarren emandako misioaren ondoren (1953) izan zen, hain zuzen ere, horietako bat; predikatzeko baimena kendu zion ondorioz apezpikuak Mitxelenari (9). Agirretxeri ez zitzzion orduan zuzeneko debekurik etorri, baina mehatxupean jarraitzen zuen. Dena dela, bere aldetik ez zuen sekula bere hitza isilpetu, hitza zuelako bere apostolutzako lanabes nagusia, hitzaren indarrean zeukalako bere indarra.

Mitxelenarekin, hain zuzen, joan zen Agirretxe, Euskal Herritik urrun 1954an: Kubara, bertan herri-misioak ematera. Salbatore Ameriketan geratu zen zortzi urtez; baina Eujenio Euskal Herrira itzuli zen, ia urte erdi Kuban eman ondoren.

Aire eta bide berrien bila

Eliz apostolutzarako eta predikaziorako aire eta bide berrien bila zebilen, ordea, Agirretxe. Horretarako aukera aurkitu zuen «Mundu Hobearen aldeko Mugimendua» izeneko Eliza barruko ekintza apostolikoan. Hiru urtez (1959-1962) gehienbat Euskal Herritik kanpo –Italian eta Spainian– jardun zen mugimendu horren baitan «Eserciziioni per un mondo migliore» zelakoan, apostolutzarako jardunaldi apartekoak, laiko nahiz apaiz kezkatuei zuzenduak, ematen eta zuzentzen. Mugimenduak Segoviako La Granja herrian zuen etxe nagusiaren zuzendaria ere izan zen aldi batez. «Ejerzitazio» apostoliko horiek San Ignazioren «Ejerzizio» espiritual klasikoan aldean bestelako gaiak zerabiltzaten eta bestelako helburuak bilatzen zituzten; eta horietako hitzaldi-estilo teologikoa herri-misioetako estilo moralista eta apokaliptikotik oso urrun zegoen, entzuleak ere oso bestelakoak izan ohi ziren eta.

Hiru urteko esperientzia hori amaituta, berriro Euskal Herrian dugu Eujenio; Vatikanoko II. Kontzilioa hasia zen, horrek Elizarentzat eta nolabait gizarteari begira ere ekarri zituen berrikuntza eta molde berriak eta guzti (10). Gure arteko giro ideologiko

(8) *Aldi hartan..., a. 1., 53-54. or.*

(9) Urtebete lehenago, Agirretxek ere hartua zuen apezpikuaren aldetik baimena kenduko zion mehatxu zorrota, Zumaiako gazteei emandako gogo-jardunak zirela eta. «Dijo entre otras cosas que si los obreros no recibían jornal suficiente, podían cruzarse de brazos durante un par de horas en su trabajo, en señal de protesta», zioen apezpikuak Arantzazuko gardiano Pedro Aranguren idatzitako gutunean. Eta gaineratu zuen: «... Esto además de sus acostumbradas soflamas en materia social con ribetes políticos, impropios del púlpito, desde donde debe predicarse exclusivamente la palabra de Dios y siempre con lenguaje prudente y decoroso» (Arantzazu Komentuko Artxiboa, Arm. 5, Carp. 46, Dos. 1).

(10) «Eta Kontzilioa hasi eta aurrera ziohoalarik, ni Euskal Herrira itzuli nintzen betirako», gaineratzen du aipaturiko bere liburu autobiografikoan (*Aldi hartan..., a. 1., 40. or.*)

eta politiko itxi eta itogarri hura gainditu nahian edo, Frantziako eta Europano pentsamendu eta mugimendu filosofiko-teologikoa eta sozial irekiagoez jabetzen saiatu zen Agirretxe urte haietan. Adi egon ohi zen Elizan nahiz gizartean ari ziren mugimendu eta korronte moderno eta berritzaleei buruz eta grina handiz saiatu ohi zen horietaik ikasten. Vatikanoko II. Kontzilioaren inguruau Elizan gertaturiko «Aggiornamento» mugimendua bizi izan zuen bereziki itxaropen handiz. «Eliza Amak nire bizi guztian eman didan pozik ederrena eta betegarriena halako batetan (1962-X-11) hasi zen Vaticano II.a izeneko Kontzilio hura izan da. Hark bete gintuen itxaropenez eta ilusioz», aitortzen du berak (11). Nik neuk Arantzazun izan nuen Agirretxe Teologiako ikasle gazteon arduradun –«maisu»– urte haietan: 1964-1966. Ilusio haiiek guri komunikatzeaz gain, aire berriak sartu zituen fraide gazteon «barnetegiko» hezkuntzan ere.

Kontzilioa amaituta (1965) eta Arantzazuko hezitzaila-lanak lagata (1967), metodo eta bide berriei ekiten die gure hizlariak: kristau talde txikien animazioari eta fededun helduen katekesiari. Hitz du beti bere tresna nagusia; baina bestelako entzulei zuzendua eta bestelako metodoz landua orain. Bide horretatik jorraituko du nagusienik hurrengo hogeitabost urteetan: aurrenik Bilbon eta Bizkaian eta gero Errerterian eta Gipuzkoan.

Hiru fase –agian fase jakin baino gehiago hiru metodo eta estilo– bereiz genitzake, beraz, bere hitzaren dohainaz eta indarraz baliatzen jakin zuen Agirretxe hizlariaren apostolutzat-ildoa:

- Jendolde handien aurreko sermoiak (herri-misioak, Arantzazuko gazteen igorrek, eliza edota plaza beteko hitzaldiak) (12);
- Talde espezifiko eta aukerakoentzako zenbait egunetako berrikuntza-jardunaldiak (aipaturiko «Mundu Hoberako Esercitazioni» edo «Ejercitaciones» hiae, San Ignazioren Gogo-jardunak, etab.);
- Oinarriko kristau elkarte txikien katekesia eta hurbileko animazioa, fede sakonetari begira. Hiru metodo-estiloak erabili zituen, erabili, nolabait bere bi-

(11) *Aldi hartan...*, a. I., 90. or.

(12) Bere egunkarian honako hau aitortzen digu 1982an:

Zaratzen jarraitzen dut; gaur igandea. Hemengo meza-elizkizunak jende askorekin. Horrelako jendetzen aurrean hizlari izateko gogoa berritzen zait beti. Eta hori egin ezinak sufritu egin arazten dit.

zitza osoan, baina herri-misio jendetstuak nabarmendu ziren lehen fasean (Kontzilioaren aurretik); Mundu Hoberako elite-jardunaldiak nagusitu ziren bigarren fasean; talde eta elkarteko txikien katekesian saiatu zen nagusienik hirugarraren fasean, Kontzilioaren ondoren.

Azken batez, jendaurreko hizlitzan ezezik, irratia bidez ere landu zuen Agirretxek hitzaren dohaina: «Egiaundiren hizketak» (1958 inguruan), elkarritzeta gisa eratua dira horietako batzuk –horietakoenean 13 gidoi, berak prestatua, artxiboa aurki ditzakegu–.

Sustatzaile eta antolatzailea

Bide berrien bilatzaile bezala antolamendu berrien sustatzaile eta eratzaile ere bazen etengabeko ekimenak eragindako Eujenio Agirretxe hura. Bide berriak urratuko zituzten antolamenduak eratza zen, hain zuzen, kontua. Euskal Herriaren eta euskal fededunen zerbitzu egokiagoa bilatu zuen gehienetan horien bidez, eta euskararen erabilera izan zuen horrelakoetan kezka nagusietako bat.

Kristau apostolutzari guztiz emandako frantziskotarra zen aldetik, Frantziskotar Hirugarren Ordenari (edo Frantziskotar Ordena Sekulararra) atxekia jardun zuen bere apaiz bizitza osoan; apaiz gazte-gaztea zenetik eta gaixorik Zarautz Bermeora erretiratua zen arte, ia etenik gabe eduki zuen bera bizi zen herriaren eremuko, edo inguru zabalogoko eskualde edo herrialdearen barrutiko edota Frantziskotar Probintziaren lurraldetako Hirugarrendarren ardura espirituala; bederatziz bete zuen azken maila goren hotetako kargua (1952-1958 eta 1966-1969). Tradizio handikoa eta nolabait astuna zen Hirugarrendarren Ordena; saiatu zen bera behin eta berriro horren barruan bide berriak irekitzen. Eta euskaldunentzako euskarazko zerbitzua eskaintzen era berean: horren bulletinean euskarazko artikuluak idatziz (eta geroago euskarazko buletin berezia, *Anaitasuna*, sortuz), Ordenaren Erregela eta bestelako materialak euskaratuz, etab.

Aipaturiko sormen eta antolakuntza-grinaren eta bere barru-barruko beste kezka nagusietarikoen adierazgarri eta lekukoa da bereziki 1960an eratu zuen *Arantzazuko Amaren Misiolariak* (ARAMI) elkartea, Euskal Herriko neska euskaldunei zabaldua, eta bakoitzaz bere lekuaren eta bere lanbidean bizi izateko moduan antolatua. Beraien kristau heziketarekin eta fedeko bizitza sakontzearekin batera, Euskararen eta Euskal Herriaren alde lan egitea zen «Aramitarren» helburua, Eliza barruan nahiz gizartean. Elkartearen oinarrietako bat, kideek beren arteko bizitza eta apostolutz-laiana, eta ahal zuten neurriaren beren lan profesionala ere, euskaraz egitea zen (13). Agirretxe bera izan zen elkartearren gidari eta sustatzaile espirituala, hil arte. Horrela erantzun nahi izan zion berak minez eta saminez bizi zuen kezketakoa bati: nola gure baserri eta herriatik mojatarra sartzen ziren neska euskaldun-euskaldunek euskara baztertu behar izaten zuten komentuko ateetatik barrura sartu orduko (14).

Ez dakit jatorriz beraren ideia izan zen Euskal Erlijiosoen Loiolako Batzarrena; baina bera izan zen horien sustatzaile eta antolatzaile nagusietakoa. Izan ere, 1972-1979 tarteko urteetan urtero beren batzar zabal eta irekia egin zuten Euskal Herriko

(13) Ik. *Aldi hartan...*, a. I., 161-165. orr.

(14) ARAMIri buruz, ik. *Aldi hartan...*, a. I., 161-165. orr.

hainbat Kongregaziotako erlijiosoek, dena euskaraz, jakina, Euskal Herriarentzako beraien zerbitzuak nolakoa izan behar zuen aztertzeko. Horien helburuetako bat honako hauxe zen: euskararen eta euskal kulturaren egoera eta balioa erlijiosoak hobeto ezagutzea, horiei buruzko beren erantzukizunaz jabetzea eta beren misioaren barruan eta lanean horiek aintzat hartu eta praktikatzea. Batzar horiek aski eraginkorrik izan ziren, besteak beste, Erlrijoso Institutuen euskararekiko jokabideak aldatzeko, irakaskuntzan, liturgian, apostolutzan nahiz barruko bizitzan (15).

Batzar horien ondorio izan ziren urte haietan antolaturiko euskal Erlrijiosoen jardunaldi edo kongresuak ere, Oñatin eta Donostian ospatuak. Horien asmatzaile eta sustatzaile nagusien artean ere beti zegoen Eujenio Agirretxe.

Era berean, kezkatuta zegoen apaizek urtero egin ohi zituzten gogo-jardunak euskaraz egiteko aukerarik ez zegoelako; beraren eraginez seguruenik, apaiz eta erlijiosoren batzuk elkartu ziren, beren aldetik euskarazko gogo-jardun bereziak antolatzeko, eta hainbat urtetan antolatu zituzten horrelakoak. Beti zegoen Eujenio Agirretxe antolatzaileen artean.

Kazetari eta idazlea

Elizako predikari, hizlari, antolatzaile eta sustatzailea izateaz gain, euskal kazetari eta idazle izan zen aldetik aipatu behar dugu Agirretxeren lana; haren Eliz apostolutzari eta militantziari begira edo horren ildotik eta zerbitzura eman zuen gehienbat haren idazle-lana; eta hainbat arazo sozialekin batera, teologiako, etikako eta espiritualitateko gaiak landu zituen nagusiki bere idatzietan.

Agirretxeren euskarazko idatzizko kazetaritza erlijiozkoa neurri batez Frantziskotar Hirugarrendarrei lotuta dago. Bazen garai hartan *Irugarrongoen Irakaslea/El Maestro de los Terciarios* hilebetekari elebiduna (1944-1949), Gerra zibilaren aurreko *Irugarrongoen irakaslea* izenekoaren jarraitzailea, eta 1950etik aurrera bitan banatu zena: *Anaitasuna* (euskaraz) eta *Franciscanism* (gaztelaniaz) –*Anaitasuna* hori gipuzkerazkoa zen; geroago sortu zen *Anaitasuna* bizkaierazkoa; *Irugarrongoen Irakaslea-n* aurrenik eta *Anaitasuna-n* ondoren ia hilero-hilero bere idazlana argitaratu izan zuen Agirretxek euskaraz hamabost urtez (1944-1959).

Hurrengo urtean (1960an) sortu zuen Jose Antonio Garatek *Goiz-Argi* aldizkaria; horko lankide saiatua ere izan zen Agirretxe urte askotan; eta 1962-1963 urteetan aldizkariaren zuzendaritzan zuten gainera bere esku. Aldizkari honetako hainbat artikulu (1965-1975 bitartekoak) daude bilduta *Baserriko lehotik* liburuan. *Aránzazu* aldizkarian ere hainbat lankidetza eman zuen –aldizkari horren zuzendari ere izan zen denboraldi batean–. Aipatzeoak dira, era berean, egunkarietan Agirretxek argitaratutiko lankidetzak: *Diario Vasco*, *Deia*, etab.tan.

(15) Batzar horiei buruz ere Agirretxe bera mintzatu zitzaigun luze samar aipatua dugun liburuan: *Aldi hartan...,* a. I., 168-171. orr. Bere Egunkarian «birjaitze» esperientzia modukotzat hartzten zuen Agirretxek beretza Loiolako Batzar horietakoak, Mundu Hoberako Mugimenduan bizi izandakoa hartzen zuen bezala, edota Vatikano II. Kontzilioaren garaikoa.

Espainiako Gerra zibilaren ondoren Hego Euskal Herrian argitaraturiko liburuetan, eta Kristau Dotrina kenduta, aurrenetarikoa izan zen Agirretxeak argitara eman zuen liburuska: *Arantzazuko Ama Birjñaren bederatzi-urrena* (1946) (16). Hurrengo hamarraldian eman zituen argitara beste bi liburu, deboziozkoak horiek ere: *Umetxoen otoi-tzak* (berak sinaturiko sarrerarekin) (17) eta *Arantzazu'ra erromes* (18).

Bestelakoak dira geroago argitaratu zituen bi liburuak: maiz aipatu dugun *Aldi hartan eta Arantzazuren inguruaren liburu autobiografikoa* (19) eta *Baserriko leihotik. Aldi hartako kezkak eta gogoetak. 1965-1975* (20).

«Eugenio Agirretxe» sinaduraz gain honako ezizen hauek erabili zituen bere kategoritzako lanetan: «Otetxo», «Anaia», «Egiaundi», «Atarre», «Zubigile».

Argitaragabeko beste zenbait liburu edo liburugai utzi du Agirretxeek, beti euskaraz idatzita, burututa nahiz burutu gabe. Espiritualitate alorreko gaiak darabiltza gehienbat horietan.

Aipatzekoak dira Agirretxeren euskarazko itzulpenean lanak ere. Autorearen izenik ez baldin badarama ere, seguruenik berak itzulia da *Frantziskotar Ordena Sekulararren Bizi-bidea* (Arantzazu, 1979), Paulo VI. Aita santuak onartua (1978); *Asisko Frantzisko. Asisko Klara* liburu mardularen itzultzaleen artean ageri da bera (21). Argitaratu gabe geratu ziren berak gaztelaniatik itzuli eta moldaturiko *Kristau bizitza berritzen* tituluko helduen katekesi-gaiak; eta argitaratzeko guztiz prestatuta utzi zuen berak oso gogoko zuen eta aspalditik itzulia zeukan liburu hau: Jacques Loew-en *Dans la nuit j'ai cherché – Gauez Bila* (22).

Dena dela, Agirretxeek idatzita utzitako euskarazko materialik interesgarriente tarikoak seguruenik haren sermoiak eta hitzaldiak dira. Hainbat karpetetan ordenatuta aurki daitezke horiek, berak hala lagata. Material horren guztiaren azterketa sakonagoa egitea bidezkoa litzateke, zalantzarik gabe: Eugenio Agirretxeren oratoriaren estiloaren aldetik, batetik, eta garai hartako Eliza predikuetako gaien aldetik, bestetik.

II. EUSKARARI BURUZKO PENTSAERA

Esperientzia latzak bizitako gizona da Agirretxe, euskara zela eta. Mutikotan eskolan bere zigorak izan omen zituen euskaraz mintzatzearagatik, gorago aipatua dugunez; Arantzazuko kolegioan bertan halako zigorrik ez, baina erdara nagusi: «... erdara hutsezko mila errezo», dio berak (23). Eta hala ere, hamahiru bat urtetarako euskara

(16) EFA, Arantzazu, 1946.

(17) AS CEA, Bilbo, 1950.

(18) Itxaropena, Zarautz, 1956, 46. or.

(19) EFA, Oñati, 1995, 198. or.

(20) EFA, Oñati, 1998, 253. or. (*Goiz Argi aldizkariko hamar urtetako artikuluen antologia da*).

(21) Arantzazu E.F., 20021, 288. or.

(22) Orain dela hogei urte (1985an) liburu hori laster argitaratuko zioten itxaropena agertu zuen Agirretxeek. Hori ikusi gabe hil zen.

(23) *Aldi hartan..., a. I.*, 27. or.

maitatzen ikasias omen zuen, eta gero eta gehiago maitatu ere –horrelako esperientzien ondorioz, bestelakorik ere gertatu ohi den arren: hau da, norberaren hizkuntza gorrotatzen aldatzea–. Urte gogorrak jasan behar izan zituzten komentuan bertan Espainiako Gerra zibilaren ondoko urteetan: etxe barruko susmo txarreko (24) eta debekuzko (25) giroa euskara eta euskal kulturari buruz, euskal liburuak bahitu eta erretzea, gorago ere aipatu dugunez (26), euskaraz mintzatzeko debekua Erramatik bidalita zetorren Bisiitari Jeneralaren aldetik (27), etab. Baino euskararen suari eustea lortu zuen berak, eta euskalgintzan saiatu zen, Euskal Herriaren zerbitzura, bere apaiz-lanaren eta apostolutzaren ildotik.

Euskaltzale eta Euskaltzaina

Bere aldetik saindu zen Eujenio, saindu, euskara lantzen, bere apaiz-lanetarako obligazio larritzat hartuz hori. Horretarako sortu zuten gorago aipatu dugun BAI taldea eta aldizkaritxoa Arantzazuko Teologiako zenbait ikaslek, Agirretxe tarteko: Elkarrí lagunduz, beren euskara lantzeko eta hitzez nahiz idatziz hori praktikatzeko asmoarekin. Izan ere, bestela oso murritzuta eta atzenduta geratzen baitziren fraide apaiz-gaiak beren apaiz-lanetan euskaraz jarduteko, apaizgintzarako orduko ikasketetan lekurik ez zeukalako euskarak. Teologiako ikasle zeneko urte haietako da seguruenean oraindik ere Agirretxeren artxiboa aurkitu ahal dugun koadernoan, non euskal atzikien zerrenda osoa baitzeukan bertan eskuz kopiatuta, Sebero Altuberen liburutik hartuta. 1978an, 58 urte zituela, atera zuen Agirretxek Euskaltzaindiaren «Euskara D titulua». Eta zazpi bat urtez euskara-irakasle izan zen Erreenteriako Tolareberriko esku-la publikoan. 1986an utzi zuen lan hori.

Euskararen bizitzaren eta erabileraaren alde ahalegindu zen Eujenio Agirretxe: gizartean, Eliz elkartean eta erlijiosoen bizitzan. Euskal jendeen duintasunak eskatzen zuen, beraren iritziz, euskararen erabilera duina, Elizaren eta predikarien aldetik bereziki. Horren adierazgarri da, 1953an Salbatore Mitxelenarekin batera Eibarren euskaraz eman zuen herri-misioa, nahiz eta bi hilabete lehenago erdaraz emana zuten besteren batzuk (28). Era berean, horren adierazgarri da 1964an Hernaniko herri-misioan gertaturikoa, Agirretxek berak kontatua duenez. Bi misio eman zituzten aldi berean, Agirretxe tarteko: eraldunentzat, batetik, eta euskaldunentzat bestetik. Erdaldunentza-

(24) «Euskara bera eta euskal kutsua zedukan guztia gaiztotzat jota zegoen» (*ibid.* 39. or.).

(25) «... fraide bizitzari jarrai nahi bagenion, abertzale eta euskarazale izaterari uko egin behar geniola behin eta berriz esango zitzaigun. Esan eta egin: nire laguna kanpora bota zuten» (*ibid.* 34. or.).

(26) Gorago aipatu dugu nola erre zizkioten bere euskarazko liburuak komentuan; berari eta beste lagunen batz ere, gaineratzen duenez (*ibid.*, 34. or.).

(27) 1943an gertatu zen hori. Francisco Aldegunde Bisiitari Jeneralak hala aginduta:

«... legearen eta heziketa onaren aurkakoa zelako, eta, beraz, zigortzekoa, euskaraz hitz egitea, batez ere errekreo-gelan eta pasiloetan (eguneroko komentutik kanporako solas-ateraldietan, alegia)...», zioen bere aginduan.

(28) Eibarko Misio horien ondorioz kendu zion Donostiako gotzainak predikatzeko baime-na Mitxelenari. Misiolarien aurkako salaketa ipini zuenak modu ironikoan aipatzen zuen euskarazko misioak antolatu izana bera, horien premia zalantzan ipiniz, admirazio-zeinuaren bidez: «...las cuales han sido organizadas para completar(!) las que en castellano tuvieron lugar con éxito impresionante el pasado Enero». (Arantzazuko Komentuko Artxiboa, VI. lib., 121. dok.).

ko iluntzeko ekitaldi nagusia parrokan jarri zuten; eta aldi berean euskaldunak «Zintzotasuna» izeneko zinemaren areto estu eta eskasean bildu behar zuten berentzako hitzaldia entzutera. Euskaldunen protesten ondoren lortu zuten iluntzeko ekitaldia ere elizan jartzea euskaldunentzat; Agirretxek euskaldunen eta parrokoaren bitartekoarena egin zuen orduan (29).

Gorago aipatu ditugun Euskal Herriko erlijiosoen Loiolako Batzarren asmatzaile eta antolatzaileetan nagusienetakoia izan zen bera. Era berean, Frantziskotar Probintziaren 1979ko Kapitulu (batzar) probintzialerako fraideak euskalduntzeari buruz landutako azterketa eta txostenaren egileetako bat Agirretxe bera izan zen. Beste horrelako hainbat ekimen eta partaidetza aurkitu ahal izango genuke haren bitztan.

Euskararen inguruko biltzar eta jardunalditan parte hartu zalea zen gainera Agirretxe. 1956an, Zarautzen bizi zelarik, Euskaltzaindiak Arantzazun antolaturiko Euskalzaileen Biltzarrean partaidetza bizia izan zuen, hark hitzaldirik eduki ez bazuen ere. 1963ko Euskalzaileen Biltzarrean, osteria, hitzaldia aurkeztu zuen: «Gaurko izlariak eta euskeria» (30); baina bileretan ez zuen parte hartzerik izan nonbait, eta Luis Villasanteek irakurri zuen hark idatzia: (31).

Horiek denak kontuan izanik, uste izatez, euskaltzain urgazle izendatu zuen Euskaltzaindiak 1959an; 1998an, berriz, ohorezko euskaltzain egin zuen.

Euskarari buruzko bere pentsamendua zenbait artikulutan ezezik, hitzalditan (batzuetan argitaratu gabekotan) agertu izan zuen Agirretxek; horien artean bereziki aipatzekoak dira, 1963an Euzkalzaileen Biltzarrean emandakoarekin batera, Frantziskotarrek 1960an Arantzazun antolaturiko «Congreso de literatura y predicación franciscana en euskeria» izeneko jardunaldieman emandakoa —«Los medios industrializados y el euskeria» (32)— eta Euskal Herriko Ordena Erlijiosoetako Nagusi Probintzialen II. Batzarrean, Loiolan, irakurritakoa: «La lengua y la cultura vasca en la vida de comunidad religiosa» (1974) (33). Hitzaldiokin batera, ordea, behin baino gehiagotan aipatua dugu autobiografia gisako Aldi hartan eta Arantzazuren inguruaren liburua dugu, beraren euskarari eta euskal kulturari buruzko pentsaera ezagutzeko iturririk nagusiena (34), non behin eta berriro azaltzen baitu euskararen aurkako erasoengatik bizi izandako min eta saminen konturik, eta euskararen eta euskal kulturaren zapalkuntzaren aurkako protesten berri ematen; bai eta apostolutzan eta fraideen anaiaranean euskara erabiltzeko bere arrazoibideak agertu ere.

(29) Eta Agirretxek bere aldetik gaineratzen du: «Eta handik aurrera eliz nagusia gainezkatzeraino bete, ongi bete ere, egiten zuten Hernaniko euskaldunek, bai arratsaldez eta bai ilunabarreko ordutan. Eta, horrela, bai Jaun Erretoreak eta bai kristau herri hark pozik jarraitu zioten misioaldi luze hari» (*Aldi hartan...*, a. I., 129. or.).

(30) 1956ko Biltzarrean Jose Mari Lojendiok antzeko gaiari buruz eman zuen bere hitzaldia: «Kristau ikasbidea eta Eliz-hitzaldiak». Eta ondoren Agirretxek hitza hartu zuen, hizlariaren salaketa berresteko, eta Donostian (eta bestelako hiriburuetako elizetan) predikuak euskaraz eta ordu egokietan antola zitzatzen eskatzeko, eta horretarako bere burua ere eskainiz.

(31) Ik. *Euskeria*, VIII-IX, 1963-64, 443-449. orr.

(32) *Cantabria Franciscana*, 57-58-59 zenb., 1961, 294-295. orr.

(33) Testu daktilografiatua (1974ko ekaina), 9. or. Inon argitaratu gabe dago nonbait.

(34) EFA, Oñati, 1995.

Euskara eta euskal kultura: Elizaren eta agintari publikoen erantzukizuna

Agirretxek ez zuen hizkuntz antropologiako edo hizkuntzalaritzako teoria berezikari asmatu, baina analisi soziolinguistiko interesgarriren eskaini izan zigen (35). Euskarari buruzko bere iritziak ematean bere bizitzako eta laneko esperientzia eta horien inguruko gogoeta kritikoa eskaini izan zigen zuzenean, eta hizkuntza praktikara bideratu zituen batez ere bere gogoetak.

Bere bizitzako esperientzia mingarriez harantza, eta arrazoibide antropologiko handitan sartu gabe ere, honako hau zuen argi Agirretxek: Euskal Herriak bere «herritasunaren» eta euskaldunak bere «nortasunaren» ezaugarririk behinena duela euskara (36). Herritasun-nortasun horiek bizirik zaindu eta garatzea, berriz, gizatasunak ezezik kristau fedeak eskatzen du, beraren iritziz (37).

Euskararen biziraupenak kezkatu izan zuen barru-barrutik Agirretxe, gainbehera eta galtzar ikusten baitzuen. Horrelako egoera bizi izan duten herriek beren hizkuntza salbatzeko zein bide egin izan duten aztertzea proposatu zuen 1956ko Euskalzaleen Biltzarrean (38), eta geroago 1960ko aipaturiko Frantziskotarren kongresuan, flamandera eta txekiera bereziki aipatuz (39). Euskararen biziraupen eta «salbaziorako» iradokizunak eta proposamenak eskaintza eta eskabideak egitera jo ohi zuten zuzeanean haren idazlan eta hitzaldi gehienek.

Euskararen «salbaziorako» bi ardatz edo giltzarri ikusten zituen berak: Botere politikoa (Estatua) eta Eliza (40):

«Todo se podrá salvar en el euskera el día en que la autoridad estatal –sea cual sea– no sólo permita, sino estimule y fuerce a los ciudadanos al cultivo hablado y escrito de nuestra lengua materna» (41).

(35) Ik., adibidez, goraxeago aipaturiko 1960ko Kongresuan emandako hitzaldia.

(36) Eta gure herri honetako jende euskaldunak badu aspalditik nortasun berexi bat. Euskal odoleko izateak ematen dion nortasuna. Eta lurraldeak (itsaso, mendi, ibar hauen ondoan jaio izanak) ematen dion nortasuna. Eta ahoz aho, belaunaldika Aitor zaharraren ilunpetatik datorkion pentsakeraz eta irizkeraz ja-sotako nortasuna. Eta hizkuntza harrigarri eta aparteko batek eman dion nortasuna

(«Herri bat izan eta Herri bat izan nahi», in: *Baserriko leihotik*, a. I., 113. or.). Euskal Herriko Nagusi probintzialei Loiolan egindako hitzaldian (1974), honela zioen:

Se trata de un Pueblo [Euskal Herria] fácilmente *identifiable* por sus profundas características de diversa índole y particularmente por su idioma (1. or.).

(37) «Nortasun horri bizirik eta gero eta mardulago eusten ahalegintzeko agindua eman digu gure giza izamenak, gure Jainkoak, gure kristau izateak eta baita –Kontzilioaren bidez– gure Elizak ere» (*Baserriko leihotik*, 114. or.). Beherago zehazkiago azalduko dugu ideia hori.

(38) Ik. *Euskera*, I, 1956, 283. or.

(39) *Cantabria Franciscana*, 16, 1961, 195. or.

(40) Villasantek herritarren gain jartzen zuen bazala funtsean euskararen biziraupenarena eta jarraipenarena, hau da, herritarrek euskara erabiltzean ikusten duelako giltza, Agirretxek era-kunde publikoek eta Elizak (bereziki apaizek eta erlijiosoek) duten erantzukizuna nabarmenzen zuen euskararen biziraupenean eta horren garapenean. Horrek ez du esan nahi, Agirretxek herritarrengan jartzen ez zuenik euskararen etorkizuna; baina euskara erabiltzeko baldintza politiko, sozial eta instituzionalen garantzia nabarmenzen zuen bereziki berak.

(41) *Cantabria Franciscana*, 16, 1961, 294. or.

Horretarako funtsezkoa zen euskarari ofizialtasuna aitortzea:

tenga vida y vigencia oficial y cívica (42).

Haren kritikarik gogorrenak Estatu agintariei zihoazkien, jakina, urte luzetan euskararen aurka egindako politikarengatik. Askotan salatu zituen gerra garaiko eta ondoko debeku eta eraso-urte ilunak, euskararen aurkakoak.

Eliz predikazioa euskaraz

Elizaren, apaizen eta mojen jarrera eta jokabideari ikaragarrizko garrantzia ematen zion Agirretxek, euskarak bizirik iraun eta aurrera aterako bazez, batez ere bestelako erakunde publikorik ez zegoenean horren alde, edota horiek kontra zeudenean (43); erretroriko onaren erara, baieztapen borobil honekin ekin zion 1963ko Euskalzaileen Biltzarreko bere hitzaldiari:

Euskeraren bizia elizgizonen eskuetatik zintzilika dagola, esango nuke. Berak nai badute euskera biziko da eta euskeraren eriotza nai baldin badute, euskeraren eriotza gertatu egingo...

Baina berehala leundi zituen bere hitzak:

Geiegi esan det. Egiaigo da orain esatera noana: elizgizonak asko dezake euskeraren alde; baita ere asko dezakete euskeraren ondamendirako (44).

Euskalduna euskaraz bizi ahal izatea da helburua harentzat; eta horren arabera, fededunak ere bere fedea euskaraz bizi ahal izatea eta erlijiosoak bere erlijioso-bizitzaz euskaraz egin ahal izatea (45). Hortik abiatuz, sutsuki defenditu zuen euskara erabiltea euskaldunentzako apostolutzan eta predikazioan:

Entzule euskaldunak ez al dira bestelakoak bezin eskubidedun beren dotriña-erakusleen aurrean? galdedu zuen 1963an Arantzazuko Euskalzaileen Biltzarreko bere hitzaldi aiapatuau (46).

Hortik abiatuta, benetako plana proposatu zuen Agirretxek Elizan euskarazko predikazioa indartzeko. Edozein plangintzak eskatzen duen erara, ostera, egoera aztertu eta kritikatzetik abiatu zen: Eliz hizlari euskaldunen urritasuna; horien trebetasunik eza euskaraz jarduteko, sarritan bakoitzaren axolagabekiagatik; hizlari euskaldunen tra-keseria beren hitzaldietan (47).

Funtsezkoena zen, beraz, elizgizonak gai horretan zuten erantzukizunaz jabetzea. Horretarako Bibliatik eta Eliz dokumentuetatik jasotako argumentu-mordoa ekarri zuen: arrazoi teologikoak eta etikoak. Gainera bi objezio hauei erantzuten saiatu zen:

(42) Ibid., 294. or.

(43) Duela 25 urte edo gehiagoko Elizaz ari gara, jakina, orduan Euskal Herrian Elizak zuen indar sozial eta moralaz, eta baita eragin kulturalaz ere.

(44) «Gaurko izlariak eta euskera», in: *Euskera*, VIII-IX, 1963-64, 443. or.

(45) Ik. *Aldi hartan eta Arantzazuren inguruan*, 158. or.

(46) *Euskera* 1963-64, VIII-IX, 443-449. orr.

(47) Dena dela, euskarazko predikuren indarrak ezaren errurik bazuten kristau entzule euskaldunek ere, haren ustez, sarritan errazkeriagatik edo erdarazkotara jotzen zutelako, euskarazkotara joan beharrean.

- a) *Objekzioa*: Zertarako erabili euskara, entzuleek erdara jakin baldin badakite?
 –*Erantzuna*: Kristau entzule batzuk ez dakite euskara baizik, eta gainera amahizkuntza euskara duenarentzat sentimenduzko komunikazio-indarra darama euskarak, erdarak ez duena;
- b) *Objekzioa*: «Erlijioa zaitu ta zabaldu ezkerro bost ajola izan bear zaigu izkunta bategaitik edo bestegatik. Erlijioa ez da izkuntzari begira egoteko» (48).
 –*Erantzuna*: «Ez, ez da ortarako bakarrik erlijioa. Ez, ez da ortarako batez ere. Bainaz ortarako ere ba-da erlijioa. Erlijioak izadi guztia bere balore guztiekin konsagratu egin bear du...» (49).

Erlziejoko terminologia erabili zuen, hain zuzen, sarritan Agirretxek euskararen biziraupena edota garapena adierazteko; oharteko da zenbat aldiz erabili ohi zituen hark «salbatu» eta «salbazio» hitzak euskarari buruz hitz egitean: «Euskera salbatu beurreko balio bat bezela serioski artzea» eskatu zien Loiolako II. Batzarrean bildutako Euskal Erljiosoei (50).

Honako neurriok proposatu zituen Euskaltzaleen Biltzarrean egindako hitzaldian (1963):

1. Eliz hizlari gehiago prestatzeko, apaizgai eta fraidegaien ikastetxeetan euskararen ikasketari bestelako hizkuntza baharrezkoenari ematen zaion leku bera ematea;
2. Hizlariak euskara «ona, ondo josia ta ikasia» erabiltzen ahalegintza;
3. Erdaraz entzun ohi dituzten gai modernoak euskaraz ere ematea;
4. Euskal predikariei beren lana errazteko, euskarazko aldizkari berezia sortzea;
5. Kristau euskaldunen aldetik euskarazko hitzaldietara joateko «moda» sortzea;
6. Euskarazko hitzaldiak ordu egokietan ipintzea;
7. «...gaurko kultura-gai guztia euskeraz esaten lagunduko digun iztegi bat» presztatzea Euskaltzaindiak (51).

Eta honetara amaitu zuen bere hitzaldia:

...erantzunkizun txitxaudia degu guk izlariok ere euskeraren bizitza ta etorkizunari buruz. Geroak juzgatuko gaitu edo txaloka edo zigorka.

(48) *Euskera*, VIII-IX, 1963-64, 447. or.

(49) *Ibid.*, 447. or.

(50) «Erljiosoa gaurko Euskalerriko giroan eta Elizan» (daktilografiatura, 1973, 9. or.). Izadia, gizon-emakumeak eta herriak osotasunean salbatzeak zera esan nahi du euskaldunentzat: euskara eta guzti salbatzea. «Es grave la situación de agonía del tesoro de nuestra lengua y ello nos une en una labor de conjunto para la salvación de la misma», zioen Loiolako I. Batzarrean, «Euskal pastoraltzaren berrikuntza» gaiari buruz emandako hitzaldian, horren aktetan jasota da-goenez (ez hitzetz hitz).

(51) Ik. «Gaurko izlariak eta euskera», a. a., 448-449. orr.

Erlbijosoa eta euskara

Predikariez gain, Elizako beste sektoreei ere, bereziki irakaskuntzakoei, behin baino gehiagotan zuzendu zitzaien Agirretxe, euskararekiko eta euskaldunekiko erantzukizuna gogorarazteko bakoitzaren apostolutz-a-lanean. 1972ko Euskal Erlbijosoen Loiolako Batzarrean aldez aurretik Erlbijoso Institutuen artean zabalduriko galdeketari emandako erantzunaren gain egin zuen bere hitzaldi luzea «Gure Euskal Pastoraltza-ren berrikuntza» tituluarekin (52). Euskararen erabilera, Institutuz Institutukoari, buruzko erantzunen berri eman zuen (53). Ondoren, Euskal Herriko erlbijoso guztiei egin zien deia, Ebanjelizazio eta Sakramentuen «pastoraltza berrituan», euskara arduraz lan-tzera, ordura arteko horien jokabide zabarra deitoratu ondoren.

Loiolan 1972-79 urteetako Euskal Herriko Erlbijosoen Batzar haien sintesia honetara dakar Agirretxek bere liburu «autobiografikoan»:

Hainbeste euskal erlbijoso(a) urrutiko misio lurrardeetan gure laguntza jatorki zabalten dauden bezalaxe, gure Herrian bertan ere horixe egin nahi dugu: Herri honi Jainkoaren Erreinuaren Berriona bere hizkuntzan eta kulturan eman (54).

Apaizek eta erlbijosoek kristau euskaldunei Eliza zerbitzuak euskaraz eskaintza da bata; bestea da, ordea, Euskal Herriko erlbijosoak bertako kulturan txertatzea eta euskaraz jabetzea, eta hori beren komentuko bizitzan erabili ahal izatea: euskal inkulturazioa eta euskaldunentzat euskara bizi-hizkuntza izatea, herritarrentzako edo fede-dunentzako zerbitzu-hizkuntza izateaz gain. Euskal erlbijosoek beren buruak «kultura-tu» eta «euskal-kulturatu» beharra aipatu zuen Euskal Erlbijosoen Loiolako II. Batzarrean eman zuen hitzaldian (55). Izatez, erlbijosoentzat «inkulturazioaren» bi al-derdi horiek –horien heziketa eta bizitzarena eta horien zerbitzu apostolikoarena– bata

(52) 1972ko horixe izan zen Loiolako Batzar haitan lehena. Lau atal zituen hartarako egin-dako galdeketak; azkenak honela zioen:

Euskalerrrian gure lane egin bear dugulako eta, ortarako, gure lenengo izkuntza *Euskera* dugula-rik, Euskera landu t'ongi ibiltzeko, zuen artean: –zer egiten da –zer egin bear litzake.

(Batzarreko Aktak, testu polikopiatua eta argitaratu gabea, 20. or.). 32. orrialdean galdera-gilearen ohar jakingarría dator, galdetuen aldetik etor zitekeen objektzioari aldez aurretik erantzun nahian edo:

Guk –Euskal Erlbijoso– Euskalerrrian ardura aundiz begiratu bear ditugun arazo larrien arte-an ez dago *euskeraren eztabaidea* bakarrik. Orren mailla berean edo lenagokoan, Erri onen sinismenaren planteamentua daukagu. Orregatik, gure Erri osoaren problematika osoaren aurrean erantzundun osoak izan gaitezen, eratu ditugu emen azaldu diran galdekizunak.

Baziren gainera beste galdera bana euskararen lekuari buruz, honako gai hauen inguruan: hitzezko ebanjelizazio-ekitaldietan, elizbarriutarekin baterako pastoraltzan, kontenplazioko mojen monastegietan... (33. or.).

(53) «Egin behar litzatekeenari» buruzko Frantziskotarren erantzunak honela zioen: – Gure ikastetxetan euskera askoz geiago erakutsi; – Gure etxetan euskerari ofizialtasuna ta bizi-tza eman; – Probintzi-maillan ere ofizialki euskera sartu; – Euskal-probintzia sortu dezagula es-katzen digute askok gure artetik eta kanpotik (ibid., 30. or.).

(54) *Aldi hartan...*a. I., 171. or.

(55) «Erlbijosoak gaurko...», a. a., 9. or. Agirretxeren artxiboan aurkitu dugu beste hitzaldi bat ere, eskuz idatzia, honako titulua daramana: «Gure liturgi otoitzta, Erlbijoso komunitatean, nola euskeraz egin», inon argitaratuta ikusi ez duguna. Euskal Erlbijosoen Loiolako Batzarren ondo-rioz 1974an (uztailaren 8-14 egunetan) Orduen Liturgiaren inguruan Oñati antolaturiko asteal-dian «Eliz-otoitza gure pastoraltzan» gaia jorratu zuen Agirretxek (ik. *Jaunaren Deia* aldizkaria,

besteari guztiz lotuta doaz, Agirretxeren iritziz, Eliz misioaren «enkarnazio-printzipio» teologikoak eskatzen duenez (56).

Gorago aipatu dugunez, mojetara sartu ohi ziren neska euskaldun-euskaldunei buruzko kezka berezia agertu zuen Agirretxek, hainbat bider horiek erdara hutsez bizitzera aldatu behar izaten baitzuten komentuan. Euskal Herriak eman ohi zituen mojen ugaria goraipatu ondoren, honela dio bere liburuan:

Baina salakuntza haundi bat ere egin beharra badago hemen: gure herrietatik erlijioso bizitzara zihoa zen gazteei, emakumezkoei batez ere, euren euskaldungoa komentu gehienetan larrutu egiten zitzaien: moja sartzearekin batera, euskaldun izateari agur egin behar zitzaito (57).

Arazo horri erantzuteko sortu zuen ARAMI elkartea, gorago adierazi dugunez.

Euskal Herriko erlijioso-komunitate hainbatetan benetako «kolonizazio kulturala», hizkuntzakoa bereziki, salatu zuen, aldi berean horretarako erabili ohi zituzten arrazoia ere salatuz, Euskal Herriko Erljioso Institutuen Nagusi probintzialei Loiolan egindako hitzaldi gorago aipatukoan (1974): kolonizazio pasiboa («comunidades colonizadas») eta kolonizazio aktiboa («comunidades colonizadoras») bereizi zituen hitzaldian (58). Eta batekoentzat eta bestekoentzat inkarnazio-inkulturazio «komunitarioaren» legea aldarrikatzearrekin batera (59), erlijioso-komunitate bereziengatik proposatu zuen, beren bizitza euskaraz egin eta beren zerbitzua liturgiko-pastoralra euskaraz eskainiko zutenea. –Hain zuzen ere, komunitate horietako bat eratu zuen Agirretxek berak beste fraide batzuekin Erreenteriako Zamalbide auzoan, handik hiru urterako (1977)–.

Frantziskotarra izanik Eujenio Agirretxe, Euskal Herriko fraide frantziskotarraren barne-bizitzaren eta apostolutzaren euskalduntzeaz kezkatu eta arduratu zen bereziki. Orduko hainbat fraide-kidek gogoratu zuen gai horri buruzko haren eskabideak eta arrazoiketak bileretan eta idatzietan. Goian aipatua dugunez, 1979ko Frantziskotar Probintziako Kapitulurako (batzar probintzialerako) gai horri xe bu-

48-49, 1974, 155-167. orr. *Orduen Liturgia* liburua euskaraz argitaratzea zegoela eta, antolatu zuten astealdi hori, dena euskaraz. Astealdiaren tituluaren inguruuan zalantzak ageri dira. Erdaraz egindako deialdian honako titulua eman zioten:

La oración de las horas entre nosotros. Doctrina y experiencias.

Agirretxek hedabideentzat euskaraz prestaturiko testuan titulu zabalagoa eman zion lehen parteau, baina zehatzagoa bigarren parteau: «Eliz-otoitz gaurko Euskal Herrian».

(56) Ik. «La lengua y la cultura vasca...», a. a., 7. or.

(57) Aldi hartan..., a. I., 63. or. Ik. era berean, 158. or. Loiolako Batzarreko hitzaldirako galdeketan galderetako bat klausurako mojei buruzkoa zen. Erantzunak bilduz, hiruzpalau euskarrari buruzkoak ageri dira: «Euskera aintzat artu dezatza», «Euskal-giroan oretuak eta kokatuak bizi ditezela», «Euskal-eziketa bat bidezko ta bearrezkoa dutela konpreniarazi», «euskaldunago izan ditezela» (Batzarreko Akta, poligrafiatua, 23. or.).

(58) «La lengua y la cultura vasca...», a. a., 4-5. orr.

(59) [La vida religiosa] ha de cotizar e impulsar *comunitariamente* [azpimarra nirea da] los valores autóctonos de cada lugar» (ibid., 7.). Gogoratzekoak dira euskararen normalkuntzaren kontrako jarrera «colonialista» zurikatzeo erabilzen bide zituzten arrazoia, Agirretxek hemen sailean aipatzen dituenak: fraide edo mojen arteko karitatea, landu beharreko unibertsaltasuna, hezkuntzarako euskarazko baliabiderik eza, Euskal Herriaren tamaina txikia, euskal hiztunak gutxi izatea, euskaldunek beste hizkuntzak ezagutzea, eta... arazoa politizatzea. Jakina, berari gezurrezkoak edo onartezinezkoak iruditzen zaizkio arrazoi horiek, edo inkarnazio-inkulturazioaren prinzipioaren izenean gainditu beharrekoak. Ez zen jarri, ordea, zuzenean arrazoioik gezurtatzen.

ruzko txostena lantzeko batzordean hartu zuen parte, bere idatzizko ekarpen eta guzti. Besteak beste, «Eskakizunak, premiak, aukerak» izeneko V. atalean, arazoa teologo aldetik argitu eta horretaz fraideak jabetu beharra nabarmendu ondoren, honako eskabidea ipini zuen 3. puntuaren: «Euskerización progresiva de nuestras casas de todo Euskadi –«Euskal Herria» adierazi nahi zuen–, para llegar a un mínimo de comunicabilidad en euskera». Era berean, erlijiozko liburu euskarazkoen hutsunea betetzen ahalegintzera deitu zituen fraideak, erlijiozko literatura berria sortuz. Azkenik, fraide frantziskotarrek moja frantziskotarren hezkuntza espiritualean zuten eragina gogoratu zuen, euskalduntzearen eremura ere eragin hori zabaltzeko aukera nabarmenduz (60).

Euskara modernoa eta Euskara batua

Soziolinguistikatik begiratuta, azken batez Euskal Herri industrialean ikusten zuen euskararen salbazioaren giltza, euskal baserriari eta nekazaritzari hain atxikia eta horietaz hain arduratua –hain baserri-zalea– izan zen Eujenio Agirretxe; ikuspegi guztiz modernoa eta errealista erakutsiz alde horretatik.

«Se puede decir, pues, que en los medios industrializados se decide el porvenir de nuestra lengua, así como también en ellos se decide la vitalidad o desaparición de nuestra Religión, de nuestro folkllore, etc.» (61).

Horregatik euskararen modernizazioa eskatzen zuen, gaurko mundu industrialaren hizkuntza izan zedin.

Industri munduari begira, hain zuzen, eta euskararen salbazioa bere esku hartuko zuen botere politiko-estatalik ezean, eta hori etorri bitartean, bestelako neurri lingüistiko eta sozialak proposatu zituen bere 1960ko aipaturiko Frantziskotarren Arantzazu-ko Kongresuko hitzaldian, bost puntutako plangintza moduan:

- a) Hiztegi modernoa lantzea, industri munduaren adierazpen premiei erantzungo diena (62);
- b) Beren hizkuntza «arkaikoari» biziraupena segurtatu eta mundu industrialerako egokitutu duten Herrien esperientziak ezagutzea;
- c) Euskara ikasteko eskola eta akademiak zabaltzea;

(60) Puntu hau 1976ko Kapitulu probintzialak aipatua zuen nolabait bere Konklusioetan, 11. zenb. Dena dela, moja-komunitate euskaldunei gogo-jardunak, hitzaldiak, etab. euskaraz es-kaintzeari buruz ziharduen konklusioak; Agirretxeren eskabidea haratago ziohan: euskarari buruz mojak mentalitzatzeko eta horiek euskalduntzeko erantzukizuna eta euskal inkulturazio-eginkizuna mahai gainean ipiniz fraideentzako.

(61) *Cantabria Franciscana*, 16, 1961, 294. or. Hainbat harrigarriagoa da hori, Kongresu berean bestelako ikuspegiak ere nabarmendu baitzen, batez ere Zelestino Zabalaren hitzaldian.

(62) Hain zuzen ere euskararen modernizazioari begira, irekia ageri zen Agirretxe urruneko 1956an bertan, erdaratiko terminologia berriari buruz, garbizale itxien aurka:

Nik alde batetik ikusten det oso bearrezkoa duala euskerak kanpoko izkuntzetatik itzak artzea, euskeratuta artea. Beste aldetik ez det ikusten eragozpenik euskerak nai baldin balitu itz berriak sortu Euskatzaindia baimenarekin eta oiek jatorrak izateko biderik baldin badute itz berri oiek ere artzeko (*Euskera*, I, 1956, 250. or.)

- d) Urteroko euskararen eguna antolatzea, euskalazko kultur edukia izango duena;
- e) Herri industrializatuetako euskarazko elizkizunen berri zehatza zabaltza jendearentzat.

Dena dela, herri-hizkerari eta herri-euskarari atxikia zen Agirretxe. Euskara batuaren prozesuaren inguruko bere zalantzak eta guzti, ez zen inoiz Euskaltzaindiaren aurauen aurka jarri, eta horren premia onartu eta defenditu egin zuen, kontra zeuden Euskerazaintzako aurrean ere; baina, bestalde, euskara herritarra eta erraza erabili beharra eta euskalkiak zaindu eta erabili beharra nabarmendu zuen, euskararen beraren biziraupenerako. 1973an Loiolan zenbait idazlek egindako bileran honako irizpideak eman zituen Iñaki Goikoetxeak euskalkien eta euskara batuaren erabilera buruz: batetik, euskal idazleek bakoitzak bere euskalkia ondo ikastea, bai eta ingurukoak ere, bileretan eta elkar ulertzeko, eta euskalki bakoitzeko «irakurgaiak» beren euskalkian eskaintza; eta, bestetik, gaurko zientziak eta kultura jasoak adierazteko euskara batua erabiltzea. Agirretxek ontzat eman zituen irizpide horiek, bilerari buruz idatzitako artikuluan (63); baina zera gaineratu zuen:

...Oraingoz horrela jokatu behar dugula, hots egin zuen Aita Iñaki Goikoetxeak.

Oso aintzat hartu zuen nonbait «oraingoz» hori; eta berak 1965-1975 urteetan gipuzkeraz idatzitako artikuluen bilduma euskara batura aldatuta eman zuen 1998an gorago aipaturiko *Baserriko Leihotik* liburuan.

Konklusioa

Berriro Eujenio Agirretxe gizon eta hizlariagana itzuliz, haren heriotzakoan neronek idatzitako oroitzapen-artikuluko paragrafo pare bat ekartzea zilegi bekit hemen, hark bere bizitzan irekitako bidetik egin dugun osteratxo hau amaitze aldera:

Kezkatan kezkatua bizi zen etengabe Agirretxe; fraideen artean, lagunengan, Elizan, gizartearen, Euskal Herrian, munduan kezkagarri zen edozerk kezkatzen zuen bera barru-barrutik, eta arduraz hartzen zituen denak. Kezka horiek jaulki ohi zituen bere hitzaldi eta idatzietan eta ardura horiei irtenbidea ematen saiatu ohi zen ekimen berriein beti.

Eta baieztapen horrek euskarari eta euskal kulturari buruz ere balio du.

Hitzeko gizona zen Eujenio, leialtasunean leiala. Eta hitzaren gizona zen, hitzaren belezko indarrari indar berria jartzen zekien hizlaria, mintzatzean nahiz idaztean. Eman nahi zuen mezuaren indarrean sinesten zuen; eta treba zen, bere hitzaren indar beroarekin sinesgarriagoa egiten, zabaldu eta entzuleengan sartu nahi zuen mezuia.

Euskal hitza zabaldu zuen bizitza osoan Eujenio Agirretxek, Jainkoaren Hitza predikatzearekin batera.

Donostia, 2005-I-27

Paulo Agirrebaltzategi

(63) Ik. «Bizirik jarraitzeko bideak», in: *Baserriko Leihotik*, a. I., 150-151. orr. Berak idatzi, gipuzkeraz eta hizkera xamurrez idatzi ohi zituen bere lanak *Goi-Argi* aldizkarian herri «xehearentzat»; euskara batuak bidea egin ahalra, ordea, «herri xehea» ere horretara hurbiltzeko moduan edo hurbildua ikusi zuen, dirudinez.

JUAN Mª LEKUONA ETA PATXI ALTUNAREN OMENEZ

Donostian, 2006ko ekainaren 29an

*Andres Urrutia,
euskarzainburua*

Arratsalde on guztioi!

Mila esker hona hurreratu zaretenoi, bereziki, Juan Mari Lekuona eta Patxi Altunaren familiakoei.

Orobat, Deustuko Unibertsitateko Donostiako campuseko agintariei, euren etxeen Euskaltzaindia hartzearen.

Arauzkoa izaten da Euskaltzaindiaren estatutuetan hilberri txostena egitea hildako euskaltzainei buruz. Sarritan, hala ere, letraren aginduak ezin du ostendu adiskidetasunaren erakutsia eta agerpena. Horrela gertatzen zaigu guri, euskaltzainoi, Juan Mari Lekuona eta Patxi Altuna bikotea gogoratzan dugunean.

Herioak ia-ia batera eraman arte, gure alboan, gurekin batera, lanean jardun dute bi-biek, Euskaltzaindiari euren onenak emanez. Hala ikusi ditugu urte askotan, hamaiatxo batzar, bilkura, jardunaldi eta ekitalditan, eztabaidetan nahiz barealdietan beti prest eta adi, euskararen aurreratze-bidean euren jakturia eskainiz.

Era berean, poeta zein hizkuntzalari, bi-biak barru-barrutik izan dira Deustuko Unibertsitateari lotuta, euren apaiz- eta jesuita-bokazioari muzin egin gabe.

Biona ere, Unibertsitateko campus honek aurrera egiteko bultzada, hainbat ikasle eta irakasle euskal gaien arlora erakartzeko ahaleginekin batera, euskararen nondik norakoak gaur bezain gozo eta erraz ez zirenean.

Bion maisutasuna ere nabari eta agerikoa, irakasletza hartatik sortu baitira gerogarrenean euren bidea jarraitu dutenak, literatura nahiz hizkuntzalaritzan.

Hartara, euren orduko ikasle egungo irakasle dira, orduko euskaltzain ur-gazle egungo euskaltzain oso diren ber.

Bide horretatik datozen, hain zuzen ere, jarraian zuen aurrean mintzatuko direnak, Ana Toledo eta Miren Azkarate. Biok dira Lekuona eta Altunaren ikasle; bitzuok ere, eurokin batera, unibertsitateko irakasle, literatura-ikerketa eta hizkuntzalaritzan.

Hitz gutxitan esateko, laurak, gaur gogoratzen ditugunak eta haiek gogoraziko dizkiguteneak, Euskaltzaindiaren zereginetan erro-errotik murgilduta egon ziren eta dauden euskaltzainak.

Entzun ditzagun euron hitzak.

JUAN MARI LEKUONA: ... ETA HITZA LANABES BIHURTU ZUEN (1927-2005)

Juan Mari Lekuona Berasategi 1927ko azaroaren 11n jaio zen Oiartzunen. Hirurogei eta hamazortzi urte geroago zendu zen, 2005eko abenduaren 5ean. Oiartzungo San Esteban elizan izan ziren hileta-elizkizunak. Goian bego.

Juan Mari Lekuona, gizona, mutikotan oso alaia omen zen, lagunen lagun, berriotsu eta kirol zalea. Gerora, gogoko zituen lagunarteko solasaldiak. Solaskide atsegin eta abegikorra, unibertsitari jantziaren ironia zorrotza eta bertsolariaren bat-batekotsuna zuzen uztartzen zekien Juan Mari Lekuonak, solasaldiak gatz fin eta umore argiz jantziz. Sentsibilitate biziko gizona, sentsibilitate zoli horretatik atzeman zuen natura, pertsona eta transzendentzia eta beraiekiko harremana eratu. Euskaldun eta Euskal Herrriko seme, kristau eta apaiz katoliko; pertsona sakona, gizalegez jokatzea eta gauzak ondo eta txukun egitea izan zituen Juan Mari Lekuonak bere bizitzako goiburua. Kalitatea eta perfekzioa zituen maite. Ezin lanak bukatutatz eman! Beti zeukan zer hobetu! Irribarre gozoa ezpaintedan, harrera zabala egingo zion nornahiri. Ontasunaren ispi lu, hitz batean, maitagarria zen Juan Mari etxeko, adiskide zein lankideentzat. Oroitzapen honek iraungo du ezagutu genuenon artean. Haatik, ezagunen eta adiskideen oroitzapenean txertaturik gelditu den nortasuna baino iraunkorragoa izango den aztarnarik utzi du Juan Marik euskalgitanzan eta kulturgintzan.

* * *

Aztarna iraunkorragoa uzteko zimenduak botatzen jaioterrian bertan hasi zen. Etxetik zetorkion haria. Juan Marik etxeko giroan arnastu zituen baloreak eta zaletasunak bere egin zituen, bizitza osorako oinarri sendo gisa. Aurreko belaunaldiak eman-dako lekuoari irmo helduko dio eta, indarrak ahitu arte, aurrera egingo du kristau fedea, euskaltzaletasuna eta literatura bere bizitzako ardatz nagusitzat hartuz. Lekuonatarren aldetik izan bazituen bi osaba apaiz, baita kanturako zaletasuna eta literaturarako sentiberatasuna ere; Berasategitarren aldean usario zuten herri-literaturaz gozatzea. Zutabe horietan oinarritutik, familiak eragindako hazia handi eta zabal egingo du Juan Marik, bere bide berezia irekiz. Lehen hezkuntza-gunea den familiak era-kutsitakoa bildu eta, aurrerago ikasitakoak gehituz osatutako ezaguera eta baliabideekin, bere-berea den ibilbidea eraikiko du. Oiartzundik Oiartzuna egiten duen bidaian Oiartzungo sendiari lotzen zion sustriatetik elikatuko da eta elikadura hau uztartuz eta nahasiz joango da ikasketek, irakurketek, bizitzako eskarmenak eta abarrek irakatsitakoarekin, sustri horietatik jasotakoa etengabe berrituz.

Oiartzungo mojen eskolatik Arrasatera darama ikasturte batez Teodoro Iñarra ahaideak. Arrasatetik, Bergarako «Apaizgaitegi txikira» eta, bertako ikasketak amaitu

ostean, Gasteizko Apaizgaitegi Nagusira doa 1943an, 1953an Arrasaten apaiztu arte. Egun batzuetara eman zuen Meza berria, Oiartzungo San Esteban elizan, eman ere.

Ordurako aurkeztuta zeukan bere burua poesiaren plazan: idatzi ez-ezik, sarike-tetara aurkeztu eta argitaratu ere egiten ditu. Gerora 1950 eta 1951 urteetan irabazitako «Santo Tomás» sari hauek zenbaterainoko garrantzia izan zuten aitortzen du:

sariak eman zidan aditzera poesigintza zela niri euskal gizartea eskatzen zidana, eta beti eutsi diot orduan hartutako zeregin pertsonalari (1).

Eutsi egin zion, bai, orduan hartutako zeregin pertsonalari; izan ere, hurrengo berrogei urtetan poesia izango du bide lagun. Berezko jaidurarik gabe, nekez har daiteke horrelako konpromisorik, baina berezko jaidura horrek giro aproposaren laguntza ere izan zuen. Etxeko giroak, etxean jaso behar izan zuten liburutegiak, eskolako formazioak eta abarrek berezko senaren garapena sustatu zuten.

Etxeko giroak eman zion bertso-papereren berri, Berasategitarren aldeko amonak oso gogoko zituelako; gerrak (1936-1939) eragindako gaitzek osaba On Manuelek Gas-teizen zuen liburutegiaren tokialdatzea ekarri zuen: Lekuonatarren baserriak eman behar izan zion babesia On Manuela liburutegiari. Horrela, gazte gutxiren eskura zegoen euskal liburutegian barneratzeko egokiera izan zuen Juan Marik: han zeukan, besteak beste, XIX. eta XX. mendeetan ondutako euskal poesia. Apaizgaitegiko ikasketek apaizaren formazioa zuten jomuga, baina literatura ere interesgune zuenak aterazekiokeen etekinik alderdi honetatik: erretorika ikasgaia ez da bakarrik predikua era-tzen ikasteko, deklamazioko eskolak ez dira bakarrik predikua ahots, tonu eta abar ego-kiz emateko. Gainera, deklamazioko eskoletan poesiak ere errezitatzen zituzten...

Berasategitarren sutondoko bertsopaperak, lekuonatarren kanturako zaletasuna, osaba On Manuel Lekuona idazle eta herri-literaturaren aztertzailearekin duen harremana, On Manuelek lekuonatarren etxera ekarri behar izan duen euskal liburutegia, Apaizgaitegiko ikasketak... erreka baterantz egiten duten isuriak dira: 1950ean, hogeita hiru urterekin, euskal gizartean atzeman zuen eskaerari erantzutera; baina, aitortzen duen zeregin pertsonal honetaz gain beste hainbat eginkizun ere bereganatu zituen.

Apaiztearekin ez dira amaitzen ikasketak. Urte horretan bertan Erromarako bidea ireki zioten: 1955ean Teologian lizentziatzen da. Ikasketek utzitako tarteetan bere zeregin pertsonalarekin jarraitzen du: poema solteak idatzi eta argitaratu. Ikasketa aldi hau amaitu eta, 1956tik 1959ra Añorgako parrokan da apaiz. 1959-1960 ikasturtean be-rriro Erroman igarotzen du ikasketetan sakontzen. Itzultzean, oraingoan, Saturrarango Seminario txikian ditu ardurak. Hiru urtera, berriz, Donostiako Seminario Nagusian, eta hemendik, atzera Erromara abiatuiko da doktoradutza-tesia amaitzera: 1965-1966 ikasturtearen ostean *Ideario ascético-pastoral de Fray Bartolomé de los Mártires (1514-1590)* izeneko tesia irakurri zuen.

Ordurako euskaltzain urgazle zen (1963). Osaba On Manuelek utzitako hutsartea betetzeko hautatu zuten euskaltzain oso 1987an. Laster, jardun akademikoari kudeake-tarena gehitu zion: 1989tik 2005erarte Euskaltzaindiaren Gipuzkoako ordezkari izan zen, baita euskaltzainburuorde ere 1989-1996 urteen artean.

(1) LEKUONA, Juan Mari (1996): *Ibilaldia. Itinerario (1950-1990)*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Donostia, 19. or.

1. EUSKAL GIZARTEAREN ZERBITZUAN

Lanabes bakar batez baliatuz burututako lana da Juan Marirena. Hitza da bere lanabesa. Hitza darabil nola kantua lantzen duenean, hala itzulpen eta moldaketetan diharduenean. Halaber, hitza darabil irakasten duenean eta aztertzen duenean. Gainera, hitzaz baliatzen den arteaz mintzatzen da bere eskoletan eta hitzaz baliatzen den artea du aztergai. Egiteko guzti hauetan hitzaren erabilera ikasitakoarekin hitzaren zizelkarri bihurtzen da poema ontzen duenean. Hizkuntzaren Akademiako kide hautatu zute-nean, hizkuntza lantegi zuen norbait hautatu zuten.

Hitza norbaiti zuzentzen zaio. Hasiera-hasieratik euskal gizartearen zerbitzuan jarrí zuen bere burua eta gizarte horren eskakizunei erantzun zien bere formazio, trebetasun, zaletasun eta abarretatik; hots, ondoen egiten zekien hartatik. Behatoki berrieik, lantoki berrieik, erronka berrieik, ez zuten inoiz uzkurtu, baldin eta bere ezagueretatik erantzun ziezaiekeela uste bazuen.

Hitza zerbaitetarako da. Juan Mari euskal gizartea aurrera egiteko, euskal gizartea berritzeko erabili du. Eta horretan zuen onena ematen saiatu zen.

Juan Mari Lekuonak **kantuak** egiten ditu. Kantuareniko zaletasuna beti izan du bere-berea: kantuak egin edo moldatu, kantuak kantatu, baita kantuak bildu ere, 2001ean argitaratu zuen *Oiartzungo kantutegia*. *Bertako herri memoriatik* bildumak erakusten duenez. Aforgako parrokian apaiz zelarik, 1956-1959 urteetan hasita, elizan kantatzeko kantak egiten ditu. Oraindik elizetan bizirik dirauten kantak dira. Elizarako kantez gain, XX. mendearren bigarren erdiko lehen hamarkadetan oso ezagunak ziren kantak ere euskarara itzuli eta moldatu zituen. Horietako bat 60. urteetan oso modan egon zen «Arratsa Moskun» (1967) kanta da. Oso entzunak ziren kanta horiek itzultzean eta euskaraz ere kantatzeko aukera ematean, euskal mundutik kanpo dabilenaz euskara eta euskal gizartea aberastu beharrari erantzuten dio. Ez zen bizi izan iraganari begira, iragana begiratzen duenean, aurrera begiratzeko da: garaiak irteera berriak eskatzen ditu.

Juan Mari Lekuonak eliza giroko **itzulpenak eta moldaketak** egiten ditu. Osaba On Manuelekin batera *Ezkongai* (1957) itzulpen-egokitzapena kaleratu zuen. Ikasketak eragindako Erromarako joan-etorriak tesiaren defentsarekin amaitzean, Donostiaro Apaizgaitegi Nagusira dator. Ordu ezkerro harreman estu eta iraunkorrean da Gotzain-degiarekin. Liturgiako taldean lanean hasten da: salmo eta abarren itzulpen eta egokitzapenak, Gotzaindegiko testu ofizialen itzulpenak...

Juan Mari Lekuonak **irakatsi** egiten du. Apaizgaitegiak ditu lehen irakaskuntza-eskola, aurrena, Saturrarango Seminario txikia. Gramatika eta Erlilioa ikasgaiekin, Donostiaro Apaizgaitegi Nagusia hurrena. Hemen ari zen euskara irakasten Euskal Filologiako lizenziaturak, lehen aldiz, unibertsitatearen egoitza eskuratu zuenean. Deustuko Unibertsitateak 1976an jarri zuen Euskal Filologiako lizenziatura Bilbo eta Donostiaro campusetan. Donostiaro campusetik iritsi zitzaion deia euskal literatura irakastera bertaratu zedin. Apaizgaitegi Nagusiko eskolak utzi eta erronka berriari heldu zion: euskal literatura irakatsi, ordu arte egindako ikaskuntza urriak abiapuntu izanaz eta unibertsitate-mailako ikaskuntzek eskatzen duten sistematizazioarekin eta azterbi-de-mailako zorroztasunarekin ikasturteari aurre eginaz. Berez, ikasturteak eskatzen zuen lantegia zuen aitzinean: ikasgaien euskarri bibliografikoa sendotzea eta berritzea urtetarako zeregina zen.

Nola Euskaltzaindian, hala Deustuko Unibertsitatean, herri-literatura izan du ikerlerro nagusi. Unibertsitateko irakaskuntzari hasiera eman aurretik bazuen eskarmenturik alor honetako eginkizun desberdinetan: ordurako ibilia zen bertsolari-jaialdi eta bertsolari-txapelketen antolaketan, baita bertsolari-txapelketetako epaimahaietan ere, Euskaltzaindiaren izenean. Jakina, ikaskuntzak plazaratzen ere hasita zegoen, *Euskera* (1975) agerkarian argitaratua zuen «Txirrita eta Basarri», kasu. Unibertsitateak beharrrezkoagoa besterik ez zuen bihurtu azter-eremua jorratzen jarraitzea: zaletasuna izan zi-tekeena profesio bilakatzen da: ikasleak euskarri bibliografikoa behar du, irakasleak berak ikasgaiak sistematizatzea.

Juan Marik zerbitzuak emanez jarraitzen zuen. Eskoletan azaldutako gaien uler-kuntza errazteko, prestatu eta argitaratu zuen *Ahozko euskal literatura* (1982):

orrialdeok herri-literaturaren mesedetan eta irakaskuntzaren zerbitzurako gerta daitezela (2) esanez amaitzen du liburuari eginikoko hitzaurrea. Zalantzarak gabe, irakaskuntzan zerbitzurik handiena egin duen azterlana da: hamaika ikasle unibertsitatioren eskuliburua eta geroztik beste irakaskuntza-mailetako hainbat testu-liburu egiteko erabili den oinarrizko bibliografia osatu du.

Erabilera mugatuagoa izan dute artikulu gisa kaleratutako ikaskuntzak. Beren izaera monografikoak eta argitalpen-moduak –beti liburu edo aldizkariren baten atal– es-kuragaitago bihurtu ditu. Ikaskuntza hauek, monografikoagoak badira ere, helburu berberarekin egin zituen eta, horregatik, eskuragarriago bihurtzea jomuga, Juan Mari Lekuonak erretiroa hartu zuenean, Deustuko Unibertsitateak honako eskaintza egin zion: han-hemenka barreiaturik zeuden azterlanak bildu eta liburu bakar batean argitara eman. *Ikaskuntzak Euskal Literaturaz (1974-1996)* izenburuarekin argitaratu zuen 1998an. Ikaskuntzarak gehienek herri-literatura jorratzen dute, baina bada literatura landuaz diharduenik ere. Berez, liburuak jasotzen duen lehen artikuluaren izenburua «Bi literatura kontrapuntuan» izanik, bi literatur sailen –idatzia eta ahozkoa– arteko harremanaren berri emanez hasten da.

Hitz gutxitan esateko, liburuak agerian uzten du, herri-literatura, batetik, bere oso-tasunean eta zatietan atzeman nahi izan duela; bestetik, bere nolakotasunean eta ibil-bidean. Azkenik, azterketek azter-moduren bat dute euskarri: azterzaile ororentzat hain garrantzizkoak diren azterbideen gaiari ere helduko dio.

Osotasunean behatu nahi izan du, ahozkotasunaz ez-ezik, erdi-ahozkotasunaz ere arduratu delako, hau da, euskarri idatzirik gabeko gertaera eta euskarri idatziaz baliazen denaz. Euskaltzaindian sartzeko hitzaldirako hautatzen du, hain justu, bigarren hau: «Erdi-ahozkotasunaren literatur estiloaz». Zatietan behatu nahi izan du, genero desberdinak aztertzen dituelako (narratiba, paremiologia, poesia eta, honen barnean, nola tradiziozkoa, hala bertsolaritza). Nolakotasunaz eta ibilbideaz jardun du; izan ere, herri-literaturaren barrutiko osagaien deskripzioa eta historia aurki daiteke, batzuetan ikuspegi panoramikoa ematera joaz, bestetan monografikoa. Zeinahi aztergai alderdi bakar batetik begiratzea hautatzen duenean, alderdi metrikora biltzen du bere arreta.

Literatura landuaren barrutia, ez du herri-literaturaren bezain zabal aztergai izan: poesia du interesgune, garai jakin bateko poesia, gainera, XX. mendekoa. Ikaskuntza hauek direla eta, bidezko eta egoki izan daiteke Juan Marik asko estimatzen zuen sai-

(2) Erein, Donostia, 10. or.

la aipatzea: hitzaurreak. Euskaltzain osoaren jarlekua hartzera zohoala eta, Joxe Austin Arrieta eginiko elkarrizketan honako gaia jarri zion: «Baduzu beste espezialitate oso markatu bat ere: prologista» (3). Juan Marik, gustura egiten zuela aitortzeaz gain, «zerbitzuko kritika» deitzen du. Uste bat du horrela izendatzeko: hitzaurreok irakurlearentzat lagungarri direla, baita idazolearentzat berarentzat ere.

Zertarako galderak honako erantzunak ditu: irakaskuntzaren zerbitzurako, herri-literaturaren mesederako, idazole-irakurleen zerbitzurako kritika... Hitz batean, kantak, eliz giroko itzulpen eta egokitzapenak, azterlanak... euskal gizartearen zerbitzurako egin ditu. Baita poemak ere. Hitzaz modu artistikoan baliatzen denean ere, euskal gizarteak eskatzen dionari erantzuten ari da, euskal gizartearekin hartutako konpromisoa betetzeko bide baitu zeregin pertsonal hau.

Oso kutuna zuen poesia eta txiki-txikitatik hasi zen bidea urratzen. Agian, txikititan horixe besterik ez zen: jarduera kutuna. Baina, gerora, hori baino gehiago izan zen: berebiziko ardura eta erantzukizunarekin gauzatutako lana. Zeregin hori ongi betetzeko, bizitza osoan joan zen prestatzen eta sasoi bakoitzean bereganatuta zeukan prestakuntzatik ondu zuen poemategi bakoitza. Berasategitarren sutondoko bertso-paperak, lekuonatarren kanturako zaletasuna, osaba On Manuel Lekuona idazle eta herri-literaturaren azterzailearekin duen harremana, On Manuelek lekuonatarren etxera ekarri behar izan duen euskal liburutegia, Apaizgaitegiko ikasketak... erreka baterantz egiten duten isuriak dira: 1950ean, hogei eta hiru urteekin, euskal gizartean atzman zuen eskaerari erantzuteko behar duen corpus lingüistikoa eta kulturala biltzera. Ez da, jakin, formazio-urteetan ixten den corporusa, etengabe aberasten doana baino. Jarduera desberdinetan hitza du lanabes. Hitz aintzatzen ari da, kantuak sortzen, itzultzen edo moldatzen dituenean, Gotzaindegiko testu ofizialak itzultzen ari denean, Liturgiako taldean salmo eta abarren itzulpen eta egokitzapenak egiten dituenean; herri-literatura az-

(3) *Oiartzun*, 1988, 11. or.

tertzen ari denean, hitzaren erabilera ikertzen ari da, XX. mendeko idazlan poetikoez dihardueñean, hitzaren erabilera arakatzen ari da... Guztia, lantegi desberdinetan ikasitakoa, langintza batean elkartzen da: hitz poetikoaren bilaketa nekagaitzean.

* * *

Hiru poesia-liburuk jasotzen dute sasoian sasoiko bilaketen emaitza. Lehena *Muga beroak* (1973) da. Hiru ataletan zatiturik, lehenik, herenegungo poemak datoz, hurrena atzokoak eta azkenik gaurkoak; alegia, 50. urteetan argitara emandako poema solteen antologia, 60. urteetan egin zuen lehen poemategia, 1966an Donostiako Apaizgaitegi Nagusian ziklostilean argitaratutako «Mindura gaur» eta, hirugarrenik, bere bigarren poemategia: «Hondarrean idatzia». *Ilargiaren eskolan* (1979), bigarren poesia liburuak, bi atal ditu: batak, «Oihu ilunak espiralean» poemategia jasotzen du, besteak, «Liburuen karroxa». Hirugarren liburua ere, *Mimodramak eta ikonoak* (1990) bi partetan banaturik dator: «Gruteskoak» eta «Planeten adar-biran». Berrogei urtetan zehar argitaratu duen da: agindutakoa bete du. Ez, edonola, gainera; izan ere, zerbaitem berria esateko zeukanen bakarrik heldu dio poemategi bakoitzaren lantze-prozesuari: bere ibilibidean leialtasun osoz gordeko duen jarrera da. Mimo eta ahalegin handiz lantzen du hizkera poetikoa. Poemategi bakoitzta ondo planifikatutako abentura da, urrats berria emateko saio sakona. Nekagaitz landuko du poemategi bakoitzta, harik eta esan nahi zuena esan nahi zuen bezala atzematen duen arte. Hondoan eta forma uztartu behar dira, aditzeraz eman nahi denari egitura egokia bilatu behar zaio: poemategiaren egitura osoa bilatu behar da, egitura oso horren barnean poema bakoitzarena eta eraikuntza horretan txertatzen joan kontu handiarekin aukeratutako hitza. Adierazi nahi dena eta berau adierazteko modua ezin bana daitezke: forma ez da edukia emateko erabiltzen den ontzi bat, ahalik eta dotoreena izan behar duena. Dotoretzea baino askoz sakonagoa da zeregina: adierazi nahi denak eskatzen duen adierazpen-modua bilatzea, poemategiaren osotasunean, poema bakoitzean, ahapaldi bakoitzean, neuritz bakoitzean. Osagai txikienetik handienera eta handienetik txikienera gaiaak eskatzen duen forma aurkitu behar da. Prozesu semantikoa ezin bereiz daiteke prozesu semantiko hori aditzera emateko modutik.

Bilaketa iraunkorra da. Obra batetik bestera hausnarketa-prozesu luze batean sartzen da. Poeta konformagaitza, zorrotza, arinkeriatik urrun dabilena, bilatzen zebilena ustez aurkitu duenean bakarrik helduko dio hurrengo poemategiari. Horregatik, seguru aski, ez zen izan ugaria, esana zeukana berresateari uko egin ziolako, hain zuen ere: erronka ez zegoen ahalik eta gehien argitaratzean, baizik eta argitalpen bakoitzean urrats berria ematean. Bizitzako eskarmentuak, hausnarketak, eguneroko eginkizunetan ikasitakoak... bultzada berria ematen diotenean helduko dio sortze-prozesuari.

1.1. Elkarlanean eta elkarritzetan

Gizakia du bere kezken erdigune. Agerikoa denez, garai eta leku orotako kezka da, literatur sorkuntzak, beste batzuekin batera, –maitasuna, adibidez–, bere-berea izan duen gaia. Agortu gabeko gaia, haatik. Izan ere, garai bakoitzak bere ikuspegitik azaldu du, garai eta idazle bakoitzak bere erara adierazi du. Juan Marik, Orixé, Lizardi edo Lauaxetarengandik hurbil hasi zuen bere ibilibidea. Lehen poema solteak idazleok markaturiko ildoaren barnean mamitzen dituela aitortzen du, nahiz eta horiengandik kanpo gelditzen den saiakerarik ere egin, poesia libreak, kasu. Lehen poemategian, –«Mindura

gaur»—, berriz, Arrestiren eragina atzematen zuen: arazoak, ardurak, sufrimendua, kezka sozialak edo existentzialak poesia izan dezaketela adierazpide, Arrestiren poesiak irakatsi omen dio. Aldian aldiro ikuskera eratzen lagunduko zuten Orixek eta Lizardik, Lauaxetak edo Arrestik, beste hainbat irakurketa eta bizeinenkin batera; aldian aldiro adierazpidea osatzera ere lagunduko zuten, Juan Marik bere subjektibotasunetik iragazten duen corpus literarioaren zati izanaz. Baino, Juan Marik bere poemategiak hezurmamitzeko aldian aldian abiapuntu duen ondarea ez da mugatzen literatur barrutira, ezta hitzaren barrutira ere. Harantzago doa. Hitzaren barrutia, enuntziatu eta enuntziazio bezala ezaguzeaz gain, adi-adi dago beste alor batzuetako ekarriei, nola ikaskuntza-mailan, hala adierazpen artistiko mailan. Aita Barandiaranek eta Jorge Oteizak bere poesigintzan izandako eragina handia dela esan du. Edo «Oihu ilunak spiralean» poemategiaren abiapuntua «zinema batean dago: “Gritos y susurros” filme entzutetsua dago azpian» zioen eta, aurrerago, berriz, «Denbora nahiko luzea igaro zen zinema ikusi eta poemategia lantzen hasi nintzenerako. Lehen bulkoa Txillidarengandik jaso nuen han-hartan» (4).

Azken batez, adierazpen artistiko desberdinak ez ditu ikusten isolaturik, baizik eta elkarrekin harremanean. Ulkerkuntza estetikoa da lokarria: garaikide diren zenbait sortzailek ulerkuntza estetiko bera azal dezakete adierazpen-bitarteko desberdinez baliatuz.

Elkarlanak eta elkarritzak laburbilduko lukete Juan Mari Lekuonaren lan egiteko modua. Elkarlana Euskaltzaindian, elkarlana Euskaltzaindiaren Literatura-batzordean, honen bi azpibatzordeetan –literatura-ikerketa eta herri-literatura-, elkarlana Filosofia eta Letren Fakultatean, elkarlana Gotzaindegiko Liturgia taldean. Baita poesiagintzan bertan ere: iritzi, irizpide edo esperientziengatik gainean jarduteko urtebetetz astero bildu ziren Lekuona, Iratzeder eta Gandiaga.

Idazleak, seguru aski, elkarritzak bakarrik mami dezake bere sorkaria. Lehendaldi osoa du elkarritzak kide: bere idazlana burutu arte gizakiak sortu duen kultura osoa. Honenbestez, altxor erraldoi honetako osagaietan egin ditzakeen konbinazioak mugagabeak dira. Juan Marik ere altxor hori zuen elkarritzak kide. Bere ibilbide poetikoaren ardatz nagusien berri ematean izendatu zituen elkarritzak kide oinarrizkoenak. Ez guztiak, bai ordea, gehienak euskal barrutikoak dira. Dena den, barruti batekoak edo bestekoak, badira aipatu gabeak: ez du aparteko garrantzirik ere elkarritzak kideen zerrenda zehatz-mehatz ezagutzeak; izan ere, zerrenda luze-luzearekin edo laburragoarekin honakoa ondorioztatu beharko litzateke: Mendebaldeko kulturarekin elkarritzak eta, batik bat, bere herrikoarekin, bere-berea den ibilbide poetikoa eraiki duela. Bere-berea, bai, zeren eta elkarritzak horiek Juan Mariren subjektibotasunetik iragazi ostean bihurtzen dira poema. Alegia, «ni» baten subjektibotasuna da elkarritzak horiek antolatzen, transformatzen, itxuraldatzan, konbinatzen, uztartzen, nahasten... dituena. Subjektibitate hori da jarduera sortzailearen eragilea: eskuratutako altxor kulturalarekin elkarritzak ikuspegi eta adierazpen-modu berezia, sortzailearena, emanen duena. Elkarritzak horietatik bere-berea duen ibilbidea eraikitzen du, ibilbide oso pertsonala. Horrela bete zuen euskal gizartean atzman zuen eskakizuna. Horrela moldatuz zuen euskal gizarteari zerbitzuan egindako bizi-ibilbidea.

Gure oroitzapenean iraungo duen zerbitzua da. Baita gure oroitzapenaz harantz ere. Azterlanetan iraungo du. Egia da azterlanaren eginkizuna etengabe aurreratzea dela, aurrekoan zaharkitua uztea. Berrizte etengabea eskatzen du ikerketak, baina, beti

(4) *Ibilaldia. Itinerario*, 33. or.

ere, erreferentiazko bihurtzen diren ikaskuntzak, luzaroan izaten ditu lagun ikertzai-leak. Poetak, berriz, ez dira hiltzen: poemetan diraute. Poemak lekugune hutsak aurkezten ditu. Lekugune huts hauek irakurle bakoitza bere esperientziatik betetzean idazle-irakurleen arteko topagune bihurtzen da poema: bi esperientzielen elkargune. Esperientzia horietako batek, idazlearenak, bere horretan dirau liburuaren orrialdeetan, konstantea da, behin batean gauzatu bezala dirau. Besteak, ordea, aldakorra da: irakurlearen erantzuna da aldakorra. Aldakorra evezik, baita noiznahikoa ere. Poema orain aldirako topagune izateaz gain, etorkizunera irekirkir dagoen bilgunea da: poeman, hain zuzen ere, elkartuko dira joandako idazlea eta etorritako irakurlea. Hala bedi.

Donostian, 2006ko ekainaren 29an

Ana Mª Toledo

PATXI ALTUNA: JESUITA, EUSKALTZALEA, IRAKASLEA ETA EUSKALTZAINA (1928-2006)

Patxi Altuna euskaltzain osoa gaur hil da, Loiolan, 78 urte zituela (2006-I-20). Haren aldeko hileta bihar, urtarrilak 21, izango da, arratsaldeko 18:00etan, Loiolako Basilikan.

Hau izan zen euskaltzainok hartu genuen mezua. Eta euskaltzain oso, urgazle edo ohorezkoren bat hiltzen denean, ohikoa du Euskaltzaindiak hurrengo hilabeteetan kide hil berriaren txostenia ageriko bilkurana irakurtzea, hora omentzeko asmoz.

Baina zein zaila gertatzen den edozeinen bizitza lerro batzuetara biltza! Saia zaitetzeke haren bizitzako xehetasunak ematen: noiz jaio zen, nolako ikasketak egin zituen, ezkondu ote zen, seme-alabarik izan zuen, zertan eman zituen laneko urteak, nolako lana egin zuen Euskaltzaindian, zein batzordetako kide izan zen, zenbat artikulu eta liburu idatzi zituen... Nahi bezain zehatzak izan gaitezke lan horretan, eta, hala ere, ezagutu duenak jakingo du hil dena «kronika ofizial» hori baino askoz gehiago izan zela. Azken batean, euskaltzain izan zein ez, pertsona baten bizitza, kanpotik ikusita ere, poliedroaren parekoa da; harekin harremana izan duen pertsona bakoitzak emango dizu bere aldea. Nekeza, ezinezkoa ez esatearren, alde guztiak bildu eta irudi bakarra osatzea.

JUAN Mª LEKUONA ETA PATXI ALTUNAREN OMENEZ

Donostian, 2006ko ekainaren 29an

*Andres Urrutia,
euskarzainburua*

Arratsalde on guztioi!

Mila esker hona hurreratu zaretenoi, bereziki, Juan Mari Lekuona eta Patxi Altunaren familiakoei.

Orobat, Deustuko Unibertsitateko Donostiako campuseko agintariei, euren etxeen Euskaltzaindia hartzearen.

Arauzkoa izaten da Euskaltzaindiaren estatutuetan hilberri txostena egitea hildako euskaltzainei buruz. Sarritan, hala ere, letraren aginduak ezin du ostendu adiskidetasunaren erakutsia eta agerpena. Horrela gertatzen zaigu guri, euskaltzainoi, Juan Mari Lekuona eta Patxi Altuna bikotea gogoratzan dugunean.

Herioak ia-ia batera eraman arte, gure alboan, gurekin batera, lanean jardun dute bi-biek, Euskaltzaindiari euren onenak emanez. Hala ikusi ditugu urte askotan, hamaiatxo batzar, bilkura, jardunaldi eta ekitalditan, eztabaidetan nahiz barealdietan beti prest eta adi, euskararen aurreratze-bidean euren jakturia eskainiz.

Era berean, poeta zein hizkuntzalari, bi-biak barru-barrutik izan dira Deustuko Unibertsitateari lotuta, euren apaiz- eta jesuita-bokazioari muzin egin gabe.

Biona ere, Unibertsitateko campus honek aurrera egiteko bultzada, hainbat ikasle eta irakasle euskal gaien arlora erakartzeko ahaleginekin batera, euskararen nondik norakoak gaur bezain gozo eta erraz ez zirenean.

Bion maisutasuna ere nabari eta agerikoa, irakasletza hartatik sortu baitira gerogarrenean euren bidea jarraitu dutenak, literatura nahiz hizkuntzalaritzan.

Hartara, euren orduko ikasle egungo irakasle dira, orduko euskaltzain ur-gazle egungo euskaltzain oso diren ber.

Bide horretatik datozen, hain zuzen ere, jarraian zuen aurrean mintzatuko direnak, Ana Toledo eta Miren Azkarate. Biok dira Lekuona eta Altunaren ikasle; bitzuok ere, eurokin batera, unibertsitateko irakasle, literatura-ikerketa eta hizkuntzalaritzan.

Hitz gutxitan esateko, laurak, gaur gogoratzen ditugunak eta haiek gogoraziko dizkiguteneak, Euskaltzaindiaren zereginetan erro-errotik murgilduta egon ziren eta dauden euskaltzainak.

Entzun ditzagun euron hitzak.

Kaleidoskopioa eskuetan, eman beharko dudan ikuspegi honetan, lana erraztuko didaten lagunak baditut, ordea. Josune Etxeberria azpeitiar gaztea lehenik, Patxi Altunaren ikasle izana, *Patxi Altuna nolanahi ere maisu* biografia prestatu zuena, Uztarria, Azpeitiko Kultur Koordinadorak argitaratua 2003an.

Deustuko Unibertsitateko bi irakasle, Elixabete Perez Gaztelu eta Ester Zulaika, aldi berean Patxi Altunaren ikasle izanak, *Haizeak ez eramango!* paratu zutenak, Patxi Altunak berak idatzitako hainbat lanen bilduma, Deustuko Unibertsitateak 2002an argitaratua.

Eta Elixabete Perez Gaztelu eta Patri Urkizu, Donostiako EUTGen 25 urte irakasle lanetan jardun ondoren egin zitzaien omenaldia, *Patxi Altunari Omenaldia*, ize-neko liburuaren argitaratzaileak, *Mundaiz* bilduman 1990ean argitaratua.

Ekin diezaiodan, beraz, Josune Etxeberriaren eskuak, Patxiren ikasle-urte luzeen errepasoari, hor aurkituko baitugu geroko Patxi Altuna apaizaren, irakaslearen, euskal-tzalearen eta euskaltzainaren hazia eta ernamuina. Jesulaguna, irakaslea eta euskaltzalea, ezinezkoa da Patxi Altuna nor izan zen ulertzea hiru ezaugarri horiek batera har-tu gabe.

1. Patxi Altuna ikasle: Hiru Probantzak gainditu arteko urte luzeak

Francisco Maria Altuna Bengoetxea Azpeitian jaio zen, 1927ko irailaren 8an. Francisco Maria izenaz bataiatu bazuten ere, Patxi izenaz ezagunagoa da. Etxekoentzat, berriz, Patxiko, eta ama zenarentzat Patxiko Mari

Hauek dira Josune Etxeberriaren lehen lerroak. Horra hor, izenetik beretik hasita, zenbat alde izan ditzakeen gutako edonork, Patxi Altunak izan zituen bezalaxe.

Ezinbesteko zaigu lehen urteen berri izatea, ondoko ibilbidea ulertu ahal izateko. Azpeitiko giroa, Xabierko egonaldia lehenik, eta Loiolakoa ondoren, izan baitziren Patxi jesulagun eta irakasle izatearen eta haren euskaltzaletasunaren sorburua.

Patxi Altunari bokazioa etxetik datorkio, oso elizkoiak baitziren bere gurasoak. Familiar bertan ere osaba jesuita eta bi izeba moja Frantziskotar zituzten, eta hauek eredutzat izan zituzten.

Ez Patxi bakarrik, familiako eta garai hartako Azpeitiko giroak beste bi anaia –Javier eta Sebastián– jesuita izatera eraman zituen, eta arreba bakarra, Mari Carmen, jesuitina. Anaia gazteena, Manuel, izan zen ezkondu zen bakarra.

Batxilergoko ikasketak Xabierren (Nafarroan) egin zituen 1939 eta 1945 bitartean.

«Ikasgairik maiteenak lehenengo egunetik latina eta frantsesa izan nituen» dio Patxik. Latina eta frantsesaz gain, espainiera, grekoak eta alemana ere izan zituen ikasgai Xabierren.

Ordu arte ez zen alemanik ikasten batxilergoan, baina Francok eta Hitlerrek egindako akordio bat zela medio, Espanian alemana eta Alemanian espainiera ikasi behar izan zuten bi urtetan makina bat ikaslek. Hala, Patxiri batxilergoan alemana ikastea suertatu zi-tzaion, ordu arte ikasten zen ingeleraren ordez.

Irakasle lanak ere lehen aldiz Xabierren egin zituen. Ikerketa fina zenez eta bizikleta zuenez, Irunberriko joaten zen, azken urteetako beste ikasle batzuekin, umeei dotrina irakastera...

Irunberriko haurrei dotrina irakasteaz gain, Xabierren ere aritu zen, azken urteetan, irakasle lanetan. Izan ere, bazen Xabierren latina oso zail egiten zitzaion taldetxoa, eta Patxi eskola orduez kango hauei latinaren korapiloak askatzen lagundu nahian aritu zen. Beraz, Xabierren egin zituen lehenengo aldiz Patxi irakasle lanak, eta izugarri gozatu zuen lan horretan (23-24).

18 urte bete orduko hasia zen, beraz, irakasle lanetan, hil arte utzik ez zuen jardueran.

Irakurri ditudan Josune Etxeberriaren lerroek erakusten duten bezala, Xabierko egonaldiak hizkuntzetarako zaletasuna, eta irakaskuntzarako grina sortu baizotan, hurrengo urteetan, eliz ikasketen garaian, atzenduxea zuen euskarara hurbiltzeko aukera izan zuen Patxi. 1945ean Jesulagunen Loiolako nobiziatiuan sartu eta nobiziatiuko bi urte egin zituen. Hilaren azken ostegunetako elizkizunean, nobizioek pulpitutik arrosarioa euskaraz errezatzen zuten, baita kanpotik gogo-jardunetara etortzen zirenei jatordutan irakurketaren bat ere.

Zail egiten zitzaidan euskaraz irakurtzea –aitortzen du Patxi–; hau da, intonazioa egoki ematea, etenak behar ziren lekuaren egitea. Hala ere, oso ondo etorri zitzaidan. Gainera, orduan hasi nintzen konturatzan apaizei entzunda, euskaraz egiteko era ezberdinak zeudela (45).

Lan handia eman zioten bizitza osoan zehar Patxiri «euskaraz egiteko era ezberdin horiek». Esaera berri, hitz bitxi, esamolde ezezagunen bat entzun orduko, *nola esan duzu?* galdeitu eta paper muturren bat beti aukituko zuen zehatz-mehatz jasotzeko.

Arrosarioa errezatzeaz gain, inguruko herrietan, Urrestillan, Errezilen, Oñatzen... hango umeei eta gazttxoei dotrina erakustea ere bazen nobizioen eginkizuna. Berriro ere, irakaskuntza eta hizkuntza uztarturik, Patxi Altunak gozatu egiten zuen dotrina irakastaldi haietan. Trakestua zuen euskara berreskuratzan laguntzen zioten saio haiet. Aurrerago ere, Salamancako Unibertsitatean ikasten ari zela, udako oporetan, Loiolan, hango juniorrei euskarazko eskolak ematen jarduten zuen. Irakaskuntzak eta euskarak betiko bereganatua zuen hogeい urte inguruko azpeitiar gaztea.

1950etik 1953ra bitartean, Filosofiako hiru urteak ikasi zituen Oñan (Burgos). Giro hartan euskaraz hitz egitea guztiz debekatua izan arren, agian horrek berak area-gotu zion Loiolan erne zitzaion grina. Bere denbora librean, gelan sartu eta Mendiburu, Lizarraga, Axular, Orixe... irakurtzen jarduten zuen; Orixeren olerkiekin txunditura gelditzen zen. Horrek eragin ote zion metrika gaietarako zaletasuna, doktore tesiko gaia aukeratzean, Oihenarten metrika edo Loiolako jesuita olerkari gazteena aztertzean erakutsi zuena? Orain arte Patxi Altuna irakaslearen eta euskaltzalearen ernamuina aukitu badugu, horra Oñako urteetan, Patxi Altuna klasikozalearen, Patxi Altuna iker-tzailearen, eta azken batean Patxi Altuna euskaltzainaren sorburua.

Oñako egonaldia amaitu ondoren, Salamancako Unibertsitate Zibilean sartu zen Ikasketa Klasikoak ikastera; eta unibertsitateko munduak, hain gogoko zituen hizkuntzaren eta literaturan sakontzeko aukera paregabea eskaini zion. Eta filologia ikasketek euskara aztertzeko lanabes berriak ipini zizkion eskura, euskararekin gero eta zabetuago zegoen Patxi Altunari.

Irakasleak ere ez zituen nolanahikoak izan, horien artean Antonio Tovar, latin eskolak emateaz gain *Manuel de Larramendi* katedra sortu zuena Salamancako Unibertsitatean. Eta horren inguruan, euskarari buruzko eskolak ematen ziren; Axular, Leizarraga, Orixe... irakurtzeko aukera aparta berriro ere Patxirentzat!

Edo Martín Ruipérez, euskarazko ‘ts’ ahoskatzen irakatsi ziona:

Eskola hauetan hizkuntza desberdinaren sistema fonetikoak ikusten genituen eta horien artean euskararena. Ruipérez irakaslea euskal kontsonanteak ari zen azaltzen eta ‘ts’ra iritsi zenean, aiba la mar!, zeharo harrituta geratu nintzen. Niretzat deskubrimendua izan zen, ez bainuen ‘ts’aren ahoskeria inoiz aditu. Eta aditu banuen ere, ez nintzelako halako desberdintasun batez konturatzeko gauza izan.

Hala izango da. Haren ikasle izan ginenok badakigu zenbaterainoko garrantzia ematen zion ahoskerari, kontsonanteak, ez ‘ts’ bakarrik, behar bezala «esateari». Ora- toriak eta deklamazioak ere izango zuten zer ikusirik, baina Fonetika eskola haien eragin sakona eta luzea izan zuten hurrengo urte guztietan.

Koldo Mitxelena ere urte haietan ezagutu zuen, Martín Ruipérezek gonbidaturik hitzaldi bat ematera joan zenean.

Eta ez irakasle jendea bakarrik. Salamancako urteetan euskalgintzan murgildu zen, euskaldun asko baitzebilen Unibertsitate hartan.

Beraz, 1957an lizentziatura eskuratu zuen, Josune Etxeberriak dioen bezala, «altxorrik preziatuenaren pareko» bihurtu zen Patxi Altuna. Areago, kontuan izanik, 1957tik 58ra, Doktoregoko ikastaroak egin zituela.

Garai haietan hurbildu zen Patxi Altuna Euskaltzaindira ere, 1956ko irailaren 14an, 15ean eta 16an Arantzazun antolatu zen biltzarrean. Hizlarikei izan zituen egun haietan Aita Luis Villasante, Jose Migel Barandiaran, Cándido Izagirre, Bitoriano Gandidaga, Koldo Mitxelena edo Ignacio Ormaetxea. Patxik aukeratutako gaia, *Azpeitiko euskeria aztertz*; horixe izan zen *Euskeria* agerkariañ argitaratu zen Haren lehen artikulua. Egunen batean tesi-gai izatea nahi zuen Azpeitiko euskararen gainean mintzatu zen. 45 urte geroago, ordea, lotsatu egiten zen orduko asmoez:

La ignorancia es atrevida. Sobre todo cuando es supina» esaten zuen batek. Edozeini koloreak ateratzeko modukoak dira hitz horiek [hitzaldi hartan tesia egiteaz esan zituenak], nik orduan tesia zer zen ere ez nekieta (74)

* * *

Unibertsitateko ikasketak amaitu eta Loiolan hasitako bidea osatzen jarraitu zuen, Teologia ikastera Oñara itzulia. Baino han ere ezin izan zituen euskal liburuak eta euskara alde batera utzi. Ordurako euskararen grinak mendean hartua zuen Patxi Altuna eta Oñan ere aurkitu zuen lagun taldea (Iñaki Arregi, Julian Bereziartua, Jose Ignacio Iruretagoiena, Inaki Larrañaga, Patxi Olariaga, Pedro Mari Sarrikolea, Vicente Zabala...) euskaraz hitz egin eta euskara lantzeko. Urrunago ere joan ziren, ordea, Loiolan eman zuten 1959ko udan, Koldo Mitxelena, Jose Luis Alvarez Enparantza *Txillardegi* eta Inazio Eizmendi *Basarri* ere eraman baitzitzuten hizlari, euskal gaien gainean zer-bait irakats ziezakelakoan.

Ondoren Innsbruckera, Teologia ikasketetan aurrera egitera eta... bizio guztiak hartzera. Hala dio behintzat Patxi Altunak berak:

Innsbrucken hartu nituen nik bizio guztiak. Han utzi nion sotana janzteari –han inork ez baitzuen erabiltzen–, eta han hasi nintzen erretzen, eta nola! Izugarri erretzen nuen (86)

1961eko uztailaren 26an apaiztu zen Patxi, Innsbrucken, gurasoak eta lagunak inguruan zituela. Eta *Ad Gradum* azterketa gainditu ondoren, Bigarren Probantza amaitu.

Hirugarren Probantza zen azken urratsa, jesulagun izateko bide luze eta malkartsuan, eta Gaudiara joan zen Patxi, Valentziara, 35 urterekin. Etxe ederra eta eguraldia lagun izateaz gain, sukaldaria ere primerakoa omen zuten. Bereziki paellarekin oroitzen da Iñaki Arregi:

Gaudiako etxean izugarrizko paella ona ematen ziguten; inoiz ez ginuen aspertzen. Patxiri ere asko gustatzen zitzaiion. Garai hartan, ordea, Patxik argaldu beharra zuenez, jatekoari begiratu beharrean zen. Baina paella ateratzen zigutenean, Patxik esan ohi zuen pae-lak ez zuela gizentzen eta lasai jaten zuen.

Asko izan gara Patxi zenbateraino zen paella zale ikusteko aukera izan dugunok. Gramatika batzordea biltzen zela, edo Euskaltzaindiko osoko bilkura zela, bazkal garaian, lehen galdera horixe izaten zen: *ba al da paellarik?* Ez dakit Gandler sortu zitzaiion arroz zaletasuna, baina gure alaba gazteenak, Patxiren hilberri txostenra prestatzentz ari nintzela esan nionean, ez zidan besterik eskatu: «Esan gero arroz esnea izugarri gustatzen zitzaiola!»

2. Aita Patxi Altuna

1963ko uztailean iritsi zen Patxi Altuna Donostiarra, EUTG (Estudios Universitarios y Técnicos de Gipuzkoa) ikastetxera, 40 urteko egonaldi luzeari ekitera. Urte hoztietan, eskolak emateaz gain, apaiz eginkizunak ere zintzo beteko zituen. Donostiako Jesulaguneak Garibai kalean duten elizan euskarazko meza ematen hasi zen igande goizetan 10:30ean. Meza luzeak izaten ziren haiak, 45 minututik gorakoak: ordu erdi inguru Patxi Altunaren sermoia eta ondorengoa ziztu bizian. Baina ez zitzaizkigun batere luzeak egiten. Batetik, Koldo Mitxelenak aitorrtu bezala:

Aita Altuna, besteak beste, sermoigile garaia dela eta izan dela Euskal Herrian. Ez diot deus kenduko bere hitz-etorri eta hitz-jarioaren orrazketari, antzinako segizioko baita arlo horretan, inor baldin bada; hots, Axular, Larramendi eta gure arteko beste hainbesteren segizioko; eta gidari ere bai» («Patxi Altunari erantzunez», *Euskera*, 1981, 2).

Bestetik, sermoietako gaiak ere halakoak izaten ziren, Euskal Herriak Francorenean bizi zuen egoera salatzen zutenak, Ebanjeliotik abiatuz, Euskal Herriaren izaera, eskubideak, askatasuna... aldarrikatzen zutenak. Eta nola ahaztu San Ignazio egunez eta Ama Birjina Guztiz Garbiaren eguneko mezatan egiten zen euskal presoen aldeko diru-eske berezia! Lepo egoten zen eleiza egun haietan.

Sermoi horiek eraman zuten Patxi Altuna Carabanchelera, 1974ko abenduaren 10ean, 90 eguneko kartzela zigorra betetzera, ez baitzuen onartu 400.000 pezetako issuna ordaintzerik. ETAko presoen apologia egitea leporatu zioten, baina bitxiena akusazio horren oinarria da: *Arantzazuko Ama Birjina kantatu izana mezaren amaieran: horritikan zaude Euskal Herriko seme gaixoei begira, gaur zure seme horien kontrako etsaiak asko baitira. Zugana gatoz, Ama Maitea, zure estalpe argira; isuri zazu, zure*

indarra, euskal bihotzen erdira dio kantuak, oker ez banago. Eta hortxe egon apologia! *Euskal Herriko seme gaixo* horietan.

Ez ziren, dena den, politika giroko gaiak bakarrik, baita gizartekoak ere. Edo garaia hartan aldatzen hasia zen erlijio girokoak. Urte haietan, Xabier Letek *Maiteaz galdezena* kantatzen zuen:

etxeruntz nindoala pentsatutzen nuan, Jainkoa ez da bizi gizonen munduan. Urruti zegok Hura, han Bere munduan, gu bakarrik utzirik umezurtz munduan.

Asaldatu egiten zen Patxi horrelakoak entzutean, eta sutsu esaten zigun pulpitotik kontuak ez zirela horrela. Gizarteko eta politikako gaiak bai, baina fedea eta Jainkoa beti hor ziren.

Ez ziren, baina, igande goizetako 10:30eko meza horiek aita Patxiren eginkizun bakarra. Hamaika bikote ezkondu zituen (Iñaki Gabilondo, Antón Valverde edo Iñaki Esnaola horien artean). Eta ez ezkondu bakarrik, gustatzen zitzzion bikote haien bizi-modua jarraitzea. Gustura joaten zen haien etxeetara baziak zitzaion edo afaltzera eta gustura hartzten genuen (eta uste dut guztien izenean ari naizela) guk ere. Badut nik ezkondu gintuen eguneko oroitzapen berezia: sermoia luzea izan zen orduan ere, baina entzundako guztien artean gauza batek hunkitu ninduen (edo agian urteak joan ahala ikasi dut hitz haien benetako balioa apreziatzen). Bikote baten arteko harremana loreak bezalakoa zela esan zigun bertsotan, maiz ureztatu behar dena, zimelduko ez bada. Edozeinek emateko, baina, bereziki, apaiz izanik halako kontuetan «teoria» besterik jakin ez zezakeenak emateko, ez zen batere aholku txarra!

Fededun zintzoa izanik, elizaren dotrinaren jarraitzaile leiala, asko sufritu zuen, berak ezkondutako bikote bat baino gehiago hausten zela ikusiaz. Baina beti izaten zuen begirunea, eta beti saiatuko zen, gauza guztien gainetik, bakoitzarekiko harremari eusten.

3. Patxi Altuna irakasle

1963an, aita Ignacio Errandonearen eraginez omen, Donostiarra EUTGko destinaoa eman zioten Patxi Altunari, sortzekoa zen Hizkuntza Eskolan, Euskal Hizkuntza-ko ikasketak antolatzeko ardura haren esku utziaz.

Ia berrogei urte igaroko zituen Patxi Altunak Donostian. Hala egokitutu bada ere, leku ezin aproposagoa, beraz, gaur hartzen gaituela, Patxi Altunaren hil berri txostenira irakurtzeko.

Horrela gogoratzen zituen urte horiek Patxik berak, *Haizeak ez eramango!* liburuaren hitzaurrean:

Gauzak zuzen gertatu balira, ez nintzatekeen ni Deustuko Unibertsitateko irakasle izango. *Junior* zerizten gure gazteei latina eta grekoa irakasteko hautatua nengoentzat. Horregatik igorri ninduten Salamanca, iraskale handi Tovar, Martin Ruipérez, García Calvo eta gainerako irakasleekin «*Klasikoa*» zirelako ikaskuntzak atxikitza.

Gauzak gero okertu ziren, edo nahiago bada zuzendu. Donostiarra Deustuan beharragoa nintzela pentsatu zuen norbaitek, aita Errandoneak seguruenik, eta delako «*Hirugarren Probantza*» handia amaitzean (1963), Donostiarra etorrarazi ninduen. Garai hartako eta toki

hartako bi gertakari diraute oraindikene buruan batez ere. Bat, nola egin nuen topo han-te berriz, *Comunes* deitzen zitzaien bi lehen kurtsoetako ikasleei latina irakasten zien eta zortzi urte lehenago Salamancara hitzaldi batzuk egitera joana zen batean lehen aldiz ezagutu nuen Mitxelena jaunarekin. Bi, nola biltzen ginenei tartera-martekai EUTGko ikasgela batean Koldo Mitxelena, Rafael Goenaga (s.j.), Carlos Santamaría, Manuel Agud, Gurutz Ansola eta besteren bat agian, euskarari zegokion gaien bat eztabaidatzeko.

Ez da harritzekoa, beraz, Koldo Mitxelena irakaslearen laguntzailea izatea, Latin irakasgaian, Filosofia eta Letretako lizenziaturaren aurreko Komunen kurtoan. Eta Mitxelenak Torrelavegako institutura alde egin ondoren, 1964an, Latin Klasiko eta Arrunteko irakasle titular izendatu izana.

Latina irakastea izan arren ardura nagusia, ezin utzi albo batera euskara irakastea. Ez bakarrik Hizkuntza Eskolan, eskola orduetatik kanpo aditzaren paradigmak, euskara batuaren hastapenak irakatsi zizkgun hara ikastera joandako hamaika gazteri. Helduen euskalduntze eta alfabetatzea hasteren ari zen urte haietan, Donostiako EUTGko Hizkuntza Eskolan euskarazko eskolak sustatzeaz gain lehenetako izan zen metodoa moldatu zuen. Garai hartako euskaraz ikasteko metodoek ez asebetetzen, ez omen zuten-eta zuzenean euskaraz irakasten, baizik gaztelaniaz pentsarazi eta euskaraz esanarazi, eta inguru hizkuntzetan hasi zen Patxi Altuna metodo modernoagoren baten bila. Horrela sortu zen 1967an lehen aldiz argitaratu zen *Euskeria, ire laguna*, metodo berria.

Dela metodo berriagatik, dela euskara ikasteko zegoen eskaintza urriagatik, nolanahe ere ikasle asko hurbildu zen urte haietan EUTGra euskaraz ikastera. Eta, jakina, irakasleak behar. Bere ikasleen artean bilatu zituen batik bat Patxik, Hizkuntza Escolarako behar zituen irakasleak. Ez dakit nola hurbilduko ziren Joxe Agustin Arrieta, Mari Carmen Garmendia edo Mikel Arregi irakaskuntza lan horretara. Ni neu, ausardia handiarekin eta lotsa gutxirekin. Ez dakit urte haietan ikasle izan nituenak euskaraz askorik ikasiko zuten, nik bai eskarmentu ederra hartu haiei esker!

Hizkuntza Eskolan ez ezik, irratitik ere aritu zen Patxi Altuna euskaraz irakasten, okerrak zuzentzen, zalantzak argitzen, 1969tik eta 1973 arte.

Bestetik, distantziak ez zuen Mitxelenaren eta Altunaren arteko harremana eten. Mitxelenaren zuzendaritzapean egin eta irakurri zuen 1978. urtean *Versificación de Dechepare: métrica y pronunciación* izenburuko doktore tesia, Salamancako Unibertsitatean.

Urte horietan guztietan egindako lana oso egoki bildu zuen aita Plazaolak, 1990ean egin zitzaiotz omenaldi liburuko hitzaurrean:

Todos sabemos que (...) Patxi Altuna fue para la carrera de Letras en los EUTG más que un simple profesor. Profesores y alumnos de esta Facultad están de acuerdo en que, entre 1964 y 1974, fue el alma de la institución. El fue quien, avizorando el horizonte literario y cultural que se iba abriendo lentamente en nuestro entorno, y seleccionando entre el alumnado que empezaba a coronar su carrera con la Licenciatura, supo atraerse un profesorado que, en su mayoría, aún sigue rindiendo excelentes frutos en esta obra.

1976an Euskal Filologiako ikasketak berak sortu zituela esatea ez da agian gehiegizkoa. Gotzon Garaterek eta Koldo Mitxelenarekin batera, Patxi Altuna izan zen euskal filologia ikasketen sustatzaile eta eragile nagusi. Kemena eta lanerako beldurrik ez zuen jendea behar omen zuen inguruan:

Ez genuen testurik Morfología, Sintaxis zein Hizkuntzalaritza eskolak emateko. Dena guk sortu behar izan genuen. Une ederrak izan ziren, ilusioz beterikoak, baina era berean, urte latzak, esan zion Patxik Josune Etxeberriari.

Ez zen erraza, egia da, inoiz irakatsi ez ziren eta askotan ordura arte aztergai ere izan ez ziren gaiei heltzea. Kemenaz eta ilusioaz gain, berriro ere ausardia puska bat behar izan genuen gaur hemen gaudenetako batzuek. Bainaxuren beraren kemena eta bultzada ikusita, gugan zenbaterainoko konfiantza zuen ikusita, ezinezko zen atzean geratzea.

Hurrengo hamabost urteetan ahalegin osoan jardun zuen Deustuko Unibertsitatean, Euskal Hizkuntzaren Historia eta Euskal Testuak azaltzen.

Unibertsitateko irakasleak, ordea, ikerkuntza ere badu zor. Eta Mitxelenaren zuzendaritzapean Etxeparerri buruzko doktore-tesitik hasita, euskal klasikoak ikertu eta haien edizio kritikoen bidez utzitako ondarea da, nire ustez, Patxiren ekarpenik sendoenetakoa: Etxepare, Tartas, Mendiburu, Kardaberaz...

Lan hori aitorrtu nahi izan zitzzion irakasle lanetatik jubilatzean, *Haizeak ez era-mango!* liburuan. Ikerlan guztien bilduma liburuki bakarrean biltzea ezinezkoa zenez, omenduaren esku utzi zuten aukera egitea. Patxik begiz jotakoak, jakina, klasikoak izan ziren, klasiko batzuk, eta jesuitak. Beregan biltzen zituen bi alderdiak, alegia, klasikozale eta jesulagun izatea. Hori dugu haren ikasle izandakoena aitorpenik argiena:

Unibertsitatean irakastea ikerlana du eskakizun eta norberak berea aurrera aterako badu, bestek eginaren premia –bibliografia– du noraezean. Patxi Altunak, ordea, ez zuen hastapen haietan gerokoek, beharrik, izan duten egokiera: ia hutsetik hasi behar izan zuen lehengaiak biltzen, filologiaren azterbideez baliatuz prestatzen, eskoletan erabiltzeko moduan atontzen.

Euskal Filologiako ikasketak txit funtsezkoak diren *Euskal Hizkuntzaren Historia* eta, batez ere, *Euskal Testuak* –XVI., XVII. eta XVIII. mendetako euskal idazle klasikoen azterketa– ezin irakatsi ahal izango ziren Patxi Altuna maisuak bere gain hartu eta landu izan ez balitu; gure aurrekoen lan horiek berreskuratu ez ezik, sakon eta xehe aztertzen eta, zergatik ez? maitatzen erakutsi baitigu bere eskoletatik pasatutako ikasleo. Maitasun horrek eraman du bere ikerlana eskoletatik jalgi eta liburu nahiz artikulu itxuran jendartera zabalzera, ondokoentzako oinarritzko lanabesak eskueran jartzera.

Elixabete Perez Gaztelu eta Ester Zulaika dira horrela mintzo zaizkigunak.

4. Patxi Altuna euskaltzain

1956ko lehen harreman haren ondoren, ordurako Mitxelenarekin edo Carlos Santamariarekin «eztabaida taldea» osatua zuen Patxi Altuna euskaltzain urgazle izendatu zuen Euskaltzaindiak 1965ean, eta euskaltzain oso, berriz, 1980ko uztailaren 31n, Jose Maria Lojendioren ordez. Sarrera hitzaldia Azpeitian egin zuen, 1981eko urtarrilaren 24an, Ziburuko Ioannes Etxeberri gaiari buruz. Koldo Mitxelenak erantzun zion.

Gertu-gertutik bizi izan dugu hemen gauden gehienok Patxik Euskaltzaindiari eta euskara batuari emanikoa. Askotan esaten dugu euskara batuak bi gidari izan dituela, Mitxelena eta Villasante. Eta hala da. Bainaxuren horien ondoan, orpoz orpo, beste talde bat ere izan zen. Eta Patxi Altuna zen horietako bat. Ez bakarrik aditz batuko batzordean lanean, baita unibertsitateko gazteen artean ere euskara batu horren aldeko sustapen lana egiten. 1980tik aurrera, batzordeen lana indartu zenean, Gramatika batzordean murgildu zen Patxi Altuna buru-bilarri. Hara bildu gintuen orduan hasten ari ginen gazte asko. Eta

bere ondoan ikasi genuen euskal gramatika lantzea zer zen, zehaztasuna zer zen, zorroztasuna zer zen, gai jakin bat alderdi batetik eta bestetik aztertzea zer zen. Baita, eztabaidak luzeegi jotzen zuenean, aurreratzeko modua, punturen bat albo batera uztea zela ere: *¡cómo se avanza cuando se prescinde!* (hamaika aldiz entzun genion esaera).

Urte askotan zehar, Gramatika batzordeburua izan da. 2005eko maiatzaz geroztik, aldiz, Patxi Altuna Gramatika batzordeko ohorezko burua zen, bai eta Euskara Batuko batzordeko kidea ere Euskaltzaindian. Gainera, Argitalpen batzordekidea izana da, baita *Iker* sailburua ere.

5. Berriro ere Loiolan

Udaro, hutsik egin gabe, etorriko zen Patxi Loiolara San Ignazio egunean. 2001eko uztailean behin betiko zen bizitza osoan zehar utzi ez zuen Loiolara, Donostia-Euskal Herriko Unibertsitateko Euskal Filosofia eta Psikologia irakasle lanetan. Etxekoengandik sekula baino gertuago, paper eta dokumentu artean murgilduta, azkenera arte izan zuen jakinminari zor diogu, besteak beste, *Errexilko euskara duela 200 urte* 2002an argitaraturiko artikulua, Errezilgo apaiz batek egindako sermoian oinarritua. Eta han ere ezin irakasle izateari utzi! Eibartar gazte batí latin eskolak ematen zizkion.

6. Omenaldien garaia

Etorri zitzaison ondo merezitako aitortza eta esker ona jasotzeko garaia ere.

- EUTGek, hobeki esan, Deustuko Unibertsitateak Donostian duen Fakultateak omenaldia egin zion 1990ean, irakasle lanetan 25 urte zeramatzenean. Elixabete Perezek eta Patri Urkizuk *Patxi Altunari Omenaldia* liburua argitaratu zuten, hainbat lagun eta lankidek ondurioko lanak biltzen dituena.
- 2001eko urriaren 20an, Azpeitiko *Baite* Euskara Elkarteak ohorezko bazkide izendatu zuen Joxe Lizaso bertsolariarekin batera, biok euskararen alde erakutsi zuten jarrera onetsiaz.
- 2001eko abenduaren 2an, urte berean beraz, Azpeitiko Udalaren omenaldia jaso zuen, Patxi Goenaga euskaltzainarekin batera, bere jaioterrian Euskara Biziberritzeko Plana abiatu zenean.
- 2002an, otsailaren 16an, Unibertsitateko Euskal Irakasleen Elkarteak (EIRE) omendu nahi izan zuen, unibertsitateko irakaskuntzatik erretiratutako berriak ziren beste zapiri irakaslerarekin batera, *irakasle emeritu* izendatuaz, euskarazko irakaskuntzaren eta ikerkuntzaren alde egindako lan akademiko jasoagatik. Patxi Altunaz gain, Txillardegi, Gotzon Garate, Jesús Mari Lasagabaster, Pilar Lizeaga, Joan Otaegi, Karmele Rotaetxe eta Karmelo Zamalloa izan ziren omenduak ekitaldi hartan.
- 2002an, Deustuko Unibertsitateko Donostiako campuseko lankideen omenaldia etorri zen, lehen ere aipatu dugun *Haizeak ez eramango!* liburua.
- 2002an, EIZIEk ohorezko bazkide izendatu zuen.

Badakit ondotxo izendapen hau ez dela ordain eta sari; ondotxo dakit ez dituzuela nik gaurdaino euskararen alde irabazitako nola-halako merezimendua sariztatu nahi izan; aitzik, orain arte, alferkeriaz edo, egin nezakeen baino gutxiago egin dudala ikusirik, lan gehiago egitera deitu eta aukilatu nahi izan nauzuela. (...) Nik neure aldetik hitz ematen eta zin egiten dizuet Jainkoak osasun eta indar eman nahiko didaino, eginahalean sariatuko naizela zuekin batean egiteko hori burutan ateratzen, du zuen Euskaltzaindiko sarrera hitzaldian.

Ez Euskaltzaindiko lanetan bakarrik, Patxi, 1981etik eta Jainkoak osasun eta indar eman zizun arte, irakaskuntzan, ikerkuntzan, euskara sustatzen eten gabe jardun duzu.

«No hay probablemente en los EUTG un profesor que, como Patxi Altuna, tenga tan cordial memoria para recordar nombres e historias de alumnas y alumnos; y es probable que sea él también el profesor más recordado por ellos. Que este volumen que hoy le dedican sus colegas y admiradores sirva también para que le conozcan y le recuerden los alumnos y estudiantes del futuro» (Juan Plazaola, *Patxi altunari Omenaldia*)

Ia 40 urte irakasle Donostian, ia 50 urte Euskaltzaindira, artean ikasle zela lehen aldiz hurbildu zenetik, 20 liburutik gora, *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak* bildumaz gain. Artikuluak ere ugari...

Diogun bakarrik egina, dela handia dela txikia, hor geldituko dela eta ez duela inola haizeak eramango.

idatzi zenuen *Haizeak ez eramango!* liburuaren hitzaurrean. Horiexek izan ziren azken hitzak. Eta hala izango da: zuk egindakoa, zuk irakatsitakoa, zuk argitaratutako klasi-koen lanak, zuk hezitako belaunaldiak, zuk euskalgintzari emandako guztia ez du inola ere haizeak eramango.

* * *

Argitaratutako lan nagusiak:

Euskaltzaindiko Gramatika batzordeburua den heinean, batzordearen bidez, *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak* izeneko Euskaltzaindiaren proiektuan parte hartu zuen, batzordeburu, gidari eta egile bezala. Orain arte, liburu hauek argitaratu dira:

- *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak I.* 1991
- *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak I-II (Gai Aurkibidea).* 1987
- *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak II.* 1987
- *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak III.* 1990
- *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak IV.* 1994
- *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak V.* 1999
- *Euskal Gramatika. Lehen Urratsak VI.* 2005

Horiezaz gain, hauek dira aipagarrienak:

- 1956, «Azpeitiko euskera aztertuz», *Euskera* 1 (bigarren aldia), 67-69.
- 1957, «Euskaldunak Salamanca'n», *Egan* 9, 67-69.

- 1958, «Olabide A. Ta Kristo'ren Antz-bidea», *Euzko Gogoa* 9, 502-506.
- 1959, «Loyola'tik», *Jakin* 10, 74
- 1965, «Orixe itzorkunlari», *Orixe: Omenaldia*, Donostia, Euskaltzaindia
- 1967, «Larramendiren hiztegi berria», *Euskera* 12, 139-300.
- 1967, *Euskera, ire laguna* (Lenengo liburua), Bilbo, Mensajero.
- 1968, *Ariketak, euskera ire laguna*. Bilbo, Mensajero.
- 1971, *Euskal aditza. Batua? Baturakoa*, Bilbo, Mensajero.
- 1972, *Euskara hire laguna: lehen liburua, euskara batuan*, (2. argitaraldia), Bilbo, Mensajero.
- 1972, (par.) *Mitxelenaren idazlan hautatuak*, Bilbo, Mensajero.
- 1978, «Erakusleak zenbait idazle zaharrengan», *Euskera* 23, 699-712.
- 1979, *Etxepareren hiztegia* (Lexicón Dechepariano), Bilbo, Mensajero.
- 1979, *Versificación de Dechepare: métrica y pronunciación*, Bilbo, Mensajero.
- 1979, «Oihenarten metrika», *FLV* 9-32, 269-284.
- 1980, (par.) *Linguae Vasconum Primitiae* de Bernard Etxepare (1945), (edizio kritikoa), Bilbo, Euskaltzaindia.
- 1981, «Etxepare herri poeta», Euskal linguistika eta literatura: bide berriak, Bilbo, Deustuko Unibertsitatea, 321-341.
- 1981, (par.) *Etxeberri Ziburukoa, Ioannes; Manual Devotionezcoa*: lehen zatia, (edizio kritikoa), Bilbo, Euskaltzaindia.
- 1982, (pr.) *Mendiburu, Sebastián; Mendibururen idazlan argitaragabeak* (I eta II), (edizio kritikoa) Bilbo, Euskaltzaindia.
- 1985, «Bonapartek eta Aita Aranak elkarri egin kartak», *FLV* 46, 305- 341.
- 1986, (par.) Duvoisin, Jean Baptiste; *Laborantzako liburua* (edo bi aita seme- ren solasak laborantzaren gainean), (1856), (edizio kritikoa), Donostia, Euskal Editoreen Elkartea.
- 1987, «Situación del País Vasco Norte en 1612-1614: Relato de un testigo ocular», *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* XIX-50, Julio-Diciembre, 75-195.
- 1987, (par.) *Bartolomé de Santa Teresa; Euskal errijetako olgueeta ta dantzen neurrizko gatz-ozpinduba*, (1816), (edizio kritikoa), Bilbo, Deustuko Unibertsitatea.
- 1987, (par.) Iturriaga, Agustín Pascual de; *Jolasak*, (1842), Donostia, Euskal Editoreen Elkartea.
- 1987, (par.)Tartas, Juan de; *Onsa Hilceco Bidia* (-ren bi lehen kapituluak) (1666), (edizio kritikoa), Bilbo, Deustuko Unibertsitatea.

- 1988, (par.) & J.A. Lakarra, I. Sarasola, B.Urgell, *Mitxelenaren euskal idazlan guztiak* (12 liburu), Donostia, Euskal Editoreen Elkartea.
- 1990, (par.) Ioannes de Haraneder: *Jesu Christoren Evangelio Saindua*, Bilbo, Euskaltzaindia, Euskararen lekukoak, 17.
- 1990, «Aita Larramendiren bizitza», J.A. Lakarra (par.), Manuel Larramendi, Hirugarren Mendeurrena (1690-1990), Andoain, Andoaingo Udala, 3-26.
- 1990, «Larramendi euskaldun berritua», J.A. Lakarra (par.), Manuel Larramendi, Hirugarren Mendeurrena (1690-1990), Andoain, Andoaingo Udala, 39-47.
- 1990, «Lau itzulpen kritika», Loiolako Inazio-Joan Gurutzekoa (1491-1591), *Karmel*.
- 1991, *Contribución a la Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano de Pedro de Yrizar*, I. liburukia, Bilbo, Euskaltzaindia, 307-359.
- 1992, «Tratado de métrica vasca (1872)», *FLV* 59, 59-165.
- 1994, (par.) & G. Aldabaldetreku, I. Boneta, Jean Martin Hiribarren, *Eskaldunak*, (1853): 1. Partea, (edizio kritikoa), Klasikoak, Donostia.
- 1995, *Euskara-erdara; Erdara-Euskara hiztegia* (2. Argit.), Mensajero
- 1996, (par.) Tartas, Juan de; *Arima penitentaren occupatione devotac* (1672), Bilbo, Mensajero.
- 2000, (par.) *Aita Aranaren Egunaria*, Iker-12, Bilbo, Euskaltzaindia.
- 2000, *Euskal bertsogintzaz: XVIII, XIX, XXgarren mendeetako jesuita gazteek egin neuritzak, azterketa metrikoa*, Bilbo, Deustuko unibertsitatea.
- 2001, *Raimundo Olabide*, Bidegileak, Gasteiz, Eusko Jaurlaritza.
- 2001, & J. A. Mujika, *Oihenarten atsotitzak eta neuritzak*, Bilbo, Mensajero
- 2001, Patxi Altuna eta Miren Azkarate, *Euskal morfologiaren historia*. Elkarlanean
- 2002, *Umetako oroitzak. Kittarra*.
- 2002, *Haizeak ez eramango!* Deustuko Unibertsitatea
- 2003, *Loiolako San Ignazioren gogojardunak*. Euskaratzalea, Patxi Altuna
- 2004, Patxi Altuna eta Esther Zulaika, *Eusqueraren berri onac*, Aita Agustin Karaberaz. Edizio kritikoa. Euskararen Lekukoak 23 Euskaltzaindia, Bilbao 2004.

Donostian, 2006ko ekainaren 29an

Miren Azkarate